LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

INGĖ LUKŠAITĖ

Reformacija

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje

XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis

baltos lankos

Knygos leidimą parėmė
Pirmosios lietuviškos knygos 450 metų sukakties
minėjimo valstybinė komisija

Redaktorė
Laima Patriubavičienė

Dailininkas
Eugenijus Karpavičius

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania
ISBN 9986-861-76-4

TURINYS

V. Reformacijos gilėjimas ir evangelikų liuteronų bažnyčios įsitvirtinimas Prūsijos kunigaikštystėje

XVI a. 4-asis–7-asis dešimtmetis

VI. Pirmosios knygos prūsų ir lietuvių kalbomis

VII. Antroji reformacijos banga Lietuvos DK

XVI a. 6-asis–7-asis dešimtmetis

VIII. Prūsijos kunigaikštystės evangelikų liuteronų krašto bažnyčia liuteroniškos ortodoksijos formavimosi laikotarpiu

XVI a. 8-asis dešimtmetis–XVII a. 1-asis dešimtmetis

IX. Netvarios pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų Lietuvos DK laikotarpis

XVI a. 8-asis dešimtmetis–XVII a. 1-asis dešimtmetis

X. Reformacijos reikšmė

Priedai

INHALTSVERZEICHNIS

I. Einleitung

II. Die Gründe der Reformation im Großfürstentum Litauen

III. Beginn der Reformation und Entstehung der evangelisch-lutherischen Landeskirche im Herzogtum Preußen

20er Jahre des 16. Jh.

IV. Beginn der Reformation im Großfürstentum Litauen und die erste lutherische Periode

30er–40er Jahre des 16. Jh.

V. Vertiefung der Reformation und Festigung der evangelisch-lutherischen Kirche im Herzogtum Preußen

30er–60er Jahre des 16. Jh.

VI. Die ersten Bücher in pruzzischer und litauischer Sprache

VII. Die zweite Welle der Reformation im Großfürstentum Litauen

50er–60er Jahre des 16. Jh.

VIII. Die evangelisch-lutherische Landeskirche des Herzogtums Preußen in der Zeit der Herausbildung der orthodoxen Richtung

70er Jahre des 16. Jh. – bis zum ersten Jahrzehnt des 17. Jh.

IX. Periode wechselnden Gleichgewichts im Kräfteverhältnis zwischen den unterschiedlichen Konfessionen im Großfürstentum Litauen

70er Jahre des 16. Jh. – bis zum ersten Jahrzehnt des 17. Jh.

X. Bedeutung der Reformation

Anhang

Pratarmė

Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos kultūros patirtis yra ypač įvairi. Ji galėtų būti, bet nėra mūsų išminties mokytoja.

Šioje knygoje pasirinkta tirti laikotarpį, kai visoje Europoje tvyrojo pokyčių dvasia, Lietuvos kultūra buvo jai atsivėrusi, o istorinės aplinkybės bei paveldėtos tolerancijos nuostatos visuomenės laikysenoje buvo palankios kūrybinei įtampai įsižiebti ir sutelkti pastangas ne griovimui, bet kultūros kūrybai. Visa tai kaip visuma sudarė neprilygstamas galimybes sparčiai kultūros raidai. Bandyta pažvelgti, kaip Lietuvos visuomenė šias galimybes išnaudojo.

Dirbdama daugelį dešimtmečių patyriau geranoriško atidumo ir paramos. Lietuvos istorijos instituto direkcija ir taryba ilgus metus pritarė knygos idėjai ir sudarė sąlygas ją parašyti. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus vadovo Leono Mulevičiaus (1927–1993) ir bendradarbių patarimai, pastabos padėjo pagerinti tekstą.

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos direkcija ir įvairiu metu dirbusios Užsienio literatūros komplektavimo skyriuje Irena Ilikevičienė (1917–1981) bei Marija Judžentienė padėjo surinkti ir parsiųsdinti daug XVI–XVII a. tekstų, išsklaidytų po Europos bibliotekas, mikrofilmų. Lietuvos mokslų akademijos, Vilniaus universiteto ir Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekų Retų bei senų knygų ir Rankraščių skyrių darbuotojai nuoširdžiai padėjo renkant medžiagą šiai knygai.

Šviesaus atminimo profesorė Marija Gimbutienė (1921–1994) parūpino stipendiją, o Christine ir Gottfriedas Schneideriai sudarė sąlygas darbui Slaptajame valstybiniame Prūsijos kultūros paveldo archyve (Berlyne).

Visiems nuoširdžiausiai dėkoju.

Knygos tekstas baigtas rašyti 1997 m. vasarą, todėl gebėta pasinaudoti tik kai kuriais moksliniais leidiniais, išleistais vėliau.

Ingė Lukšaitė

I

ĮVADAS

1. Reformacijos pradžia Europoje

Didžiosios Europos ir pasaulio istorijos sintezės apibūdina XV ir XVI a. sandūrą kaip daugelio naujų procesų pradžią, lėmusią ilgo laikotarpio – naujųjų laikų susiformavimą. XX a. pirmojoje pusėje istorikai klausė, ar prasideda nuo reformacijos naujieji laikai? Nuo XV a. jau kelis šimtmečius Vakarų, Pietų ir Vidurio Europoje humanizmas keitė elito mąstymo būdą, atsirado įtakingų visuomenės jėgų, norinčių koreguoti ir tikėjimo pavidalą: tuo metu autoritetu paremtą santykį su religija papildyti arba pagrįsti pažinimu.

Visuomenėje tikėjimo srityje pamažu ryškėjo asmeninio apsisprendimo poreikis. Tačiau jo galimybės XVI a. pradžioje buvo labai menkos:

Religinio akto grynumas ir laisvė asmeniškai apsispręsti tikėjimo dalykuose šioje tradicinės krikščioniškos vienybės kultūroje turėjo labai mažą tikimybę išvengti politinės prievartos ar bandymų paveikti jėga.[1]

Tvenkėsi įtampa tarp naujai besiformuojančių politinių, socialinių bei kultūrinių procesų ir konservatyviojo kultūros klodo, kurį palaikė paveldėtos iš viduramžių politinės institucijos ir bažnytinė organizacija.

Bažnytiniai prieštaravimai buvo glaudžiai susipynę su tarpvalstybiniais ir valstybių vidaus konfliktais.[2]

[1] *Propyläen Weltgeschichte. Eine Universalgeschichte*, hrsg. von Golo Mann und August Nitschke, t. 7: *Von der Reformation zur Revolution*, Berlin–Frankfurt–Wien, 1964, p. 25.

[2] Ibid.

XVI a. pradžioje individualistinio prado vertė buvo pripažinta kilmingųjų luomo elito sluoksniuose, brendo metas šiam suvokimui peržengti kilmingųjų luomo barjerus ir „persimesti" į kitų visuomenės sluoksnių pažiūras. Kituose sluoksniuose individualizmo pradai pateko į labai nevienalytę terpę. Tikyba, visuotinai visus jungusi, jautriai reagavo į pokyčius.

To meto Europos politiniai valstybiniai dariniai buvo paveldėti iš viduramžių. Senosios valstybės, kartu ir Popiežiaus valstybė, kariavo dėl teritorijų, įvairiais būdais aktyviai rungėsi dėl valdžios perdalijimo ir pirmavimo Europoje. O pačioje Šv. Romos imperijoje etniniu pagrindu besikonsoliduojantys junginiai brendo politinei veiklai.

Europos visuomenėje, šalia politikų formuojamos ir bandomos įgyvendinti universalios monarchijos vizijos, vyko tautinių ryšių įsisąmoninimo procesai, bažnyčios skelbiamoje universalumo doktrinoje kilo poreikis individualizuoti tikėjimą, ieškoti kitokio žmogaus ir Dievo santykio. Pasaulietiniai suaugusios su politiniais dariniais bažnyčios siekiai pamažu brandino opozicinį dalies visuomenės požiūrį į bažnytinės institucijos vaidmenį ir reikalą formuoti kitokį jos suvokimą, ieškoti naujo jos santykio su visuomene ir valstybe. Tam Europa jau turėjo XV a. patyrimą – Jano Huso teiktąjį.

Šias įtampas teologine kalba Vokietijos visuomenei išsakė Martinas Lutheris (1483 Eislėbene–1546 ten pat), paskelbęs aštrią to meto bažnyčios veiklos kritiką ir siūlęs grįžti prie pirmojo tikėjimo mokymo šaltinio – Šventojo Rašto, ieškojęs kitokių krikščionybės formų, kuriose atsirastų vietos ir individualistiniam pradui, kitokios bažnyčios ir kitos dvasininkų sluoksnio vietos visuomenėje. M. Lutherio 1517 m. pradėtas skelbti reformuotas krikščionių tikėjimas kai kuriose Vokietijos žemėse (Viurtenbergo, Saksonijos kunigaikštystėse) per kelerius metus išaugo iki nacionalinio judėjimo mastų. Tai vertė ir pasaulietinę Šv. Romos imperijos valdžią, ir katalikų bažnyčios vyresnybę nustatyti savo santykį su vis didesnę jėgą įgaunančiu judėjimu. 1520 m. popiežius paskelbė bulę *Exsurge Domine*, grasinančią M. Lutheriui atskyrimu nuo bažnyčios. 1521 m. Vormso reichstage pats imperatorius Karolis V įvertino M. Lutherio mokymą kaip ereziją ir paskelbė ištikimybę senajai Dievo, pasaulio ir pasaulietinės valdžios koncepcijai. Nors didžiausi autoritetai pareiškė nepritarimą M. Lutherio idėjoms, visuomenėje buvo gyvas požiūris, kad tikrąją padėtį galįs įvertinti ne vienas kuris asmuo, bet tik visuotinis bažnyčios susirinkimas.

Saksonijos kunigaikštis rėmė M. Lutherį ir jo bendradarbius ir sudarė jiems sąlygas per dešimtmetį parengti reformuojamos bažnyčios teologijos pagrindus. Reformuojamos bažnyčios tikėjimo išpažinimas 1530 m. buvo pateiktas svarstyti Augsburgo reichstagui ir tapo evangelikų liuteronų tikėjimo mokymo pagrindu.

Šiuo audringu laikotarpiu keisti savo padėtį matė būtinybę ne vienas visuomenės sluoksnis: 1522–1523 m. Vokietijoje vyko riterių sukilimas, vadovaujamas Franzo von Sickingeno ir Ulricho von Hutteno, o 1525 m. sukilo valstiečiai ir kai kurių miestų plebėjai. Valstiečių karo numalšinimas ilgam sustabdė valstietijos sluoksnio galimybes tapti politiniu subjektu. 1534–1535 m. įvykęs Tomo Münzerio vadovaujamas miestų plebėjų sukilimas buvo ženklas, kad „teisingojo" tikėjimo ieškojimai visa jėga atgaivino radikalius socialinius judėjimus, siekiančius utopiškos visuomenės sandaros, naikinančius valdžios institucijas.

Reformacijos judėjimas jau nuo pat pradžios tapo daugiakryptis, įgaunantis savo pavidalus įvairiuose visuomenės sluoksniuose. Visa tai vertė liuteronų doktrinoje skubiai nustatyti politinės valdžios ir bažnyčios organizacijos santykius. Istorinės aplinkybės skatino liuteronybės vadovus bandyti artimai susieti bažnyčios organizaciją ir politinę valdžią: politinei valdžiai buvo leista įtvirtinti tikėjimą konkrečioje teritorijoje, tvarkyti bažnyčios turtus ir net spręsti tikėjimo mokyme atsirandančius prieštaravimus – taigi buvo kuriamas pavaldžios valstybinei valdžiai krašto bažnyčios modelis.

1529 m. Šv. Romos imperijos Špėjerio reichstage paaiškėjo, kad nemaža dalis kilmingųjų lieka su senąja bažnyčia, tačiau siekia visuotinio bažnyčios susirinkimo galimoms reformoms apsvarstyti, o kovai su intensyvios reformos šalininkais siūlo kurti specialias represines institucijas ir juos ginklu naikinti. Imperatoriui likus katalikų bažnyčios pusėje, 1531 m. susiformavo Šmalkaldeno protestantų kunigaikščių ir miestų sąjunga. Imperatoriaus ir Šmalkaldeno kunigaikščių 1532 m. Niurnbergo paliaubos suteikė laiko ir galimybes reformacijai plisti kitose Vokietijos žemėse.

Lygiagrečiai beveik tuo pat metu savarankiškas reformacijos židinys įsiplieskė ir Šveicarijoje, kur jau buvo pribrendusios stiprios paskatos reformacijai. Šveicarija pasitiko XVI a. siekdama atsiskirti nuo Šv. Romos imperijos. Sparčiai kito jos senoji visuomenės struktūra: išaugo turtingi savavaldžiai miestai, stiprėjo miestiečių sluoksnis, o miškinguose kantonuose, kurie turėjo apriboti teikiamų samdomų pėstininkų kontingentą, parsisamdantys kareiviai turėjo ieškoti kitų pragyvenimo šaltinių. Bazelis XVI a. pirmąjį ketvirtį buvo Erazmo Roterdamiečio humanistinės veiklos centras, universitetiniuose miestuose pasiektas aukštas Biblijos tekstų pažinimo lygis.

Šveicarijos miestai tapo bažnyčios ir tikėjimo reformavimo iniciatoriais: 1522–1525 m. Ulrichas Zwinglis (1484–1531) su šalininkais reformavo Ciuricho bažnyčią. Jo teologiniuose veikaluose buvo ir bendrų su liuteronybe

idėjų (nuteisinimas* tik tikėjimu, Šventasis Raštas – svarbiausias tikėjimo mokymo šaltinis ir reformuotos bažnyčios pagrindas). U. Zwinglio vadovaujamos reformacijos sekėjais tapo daugelis Šveicarijos ir Pietų Vokietijos miestų. 1523 m. Ciuricho miesto reformuotoje bažnyčioje magistratas turėjo teisę spręsti asmens tikėjimo reikalus, panaikino celibatą, vienuolynus, didelę dalį bažnyčios turto skyrė materialinei paramai socialiai remtiniems žmonėms. Tikėjimo pagrindu buvo paskelbta Evangelija – Šventasis Raštas, o bažnyčia – nepavaldi popiežiui.

Ciuriche tebebuvo stipri radikalioji srovė – anabaptistai („naujakrikščiai"), kurie siekė atskirti valstybę nuo bažnyčios, palikti bažnyčiai tik tikėjimo, moralės sritis, atriboti ją nuo pasaulietinės valdžios funkcijų, o tikėjimo mokymą papildė argumentais, pagrindžiančiais socialinės lygybės reikalavimus. U. Zwinglio vadovaujama bažnyčia ryžosi kovoti su anabaptistais visomis – ir dvasinės, ir fizinės prievartos priemonėmis.

Reformacijos Šveicarijoje židiniais tapo Bazelio miestas, kurio žymiausias bažnyčios reformatorius buvo Johannas Oekolampadas (1482–1531), Bernas nuo 1528 m. ir Ženeva nuo 1535 m. Pastarojoje veikė Wilhelmas Farelis (1485–1565), parengęs dirvą antrajai reformatorių kartai. Vadinamosios šveicariškosios[3] reformacijos esminius bruožus suformavo jaunesnės kartos reformatorius Jeanas Calvinas (1509–1564). Savo veikalo *Krikščionybės pagrindai (Institutio religionis Christianae)* 1536 m. pirmajame leidime ir 1541 m. Ženevai sudarytuose *Bažnyčios nuostatuose* jis ieškojo naujo savaveiksmio bažnyčios modelio, kurį pamažu plėtojo kituose *Krikščionybės pagrindų* leidimuose. Bažnyčios organizaciją sudarė stipri savaveiksmė tikinčiųjų bendruomenė ir savarankiškos, savas funkcijas atliekančios bažnyčios institucijos. Bažnyčios institucijose J. Calvinas numatė ir dvasininkų, ir pasauliečių veiklą, tiksliai nustatė kunigų, mokytojų, seniūnų, diakonų pareigas. Pati bažnyčios organizacijos tvarka padėjo presbiterinės-sinodinės bažnyčios organizacijos pagrindus. Aukščiausiu bažnyčios vadovu laikomas pats Kristus, o kunigai ir kiti bažnyčios pareigūnai – Dievo žodžio tarnais

* Teologijos terminas, vartojamas lietuvių katalikų ir evangelikų teologijoje, reiškiantis kaltės atleidimą kaltajam. Religinėje literatūroje vartojamos kelios sąvokos: išteisinti – paskelbti ką nors buvus nekaltą, ir nuteisinti – kaltajam atleisti jo kaltes. Sąvoka nuteisinti senesnėje katalikiškoje literatūroje atitinka terminą išganyti. Šiuo metu priimtas nuteisinimo terminas.

[3] Šveicarijoje susiformavusi reformacijos kryptis istoriniuose šaltiniuose vadinta įvairiai: helvetiškąja – nuo senojo Šveicarijos (*Helvetia*) pavadinimo, kalvinizmu – pagal žymiausio jos teologo Jeano Calvino pavardę, Lietuvos DK kalvinistų bažnyčia vadinta evangelikų reformatų, sutrumpintai – reformatų bažnyčia.

(*'ministri verbi Dei'*)[4], besirūpinančiais žmonių sielų nuteisinimu. Kalvinistų bažnyčios mokyme tikinčiųjų bendruomenė nebuvo atskiriama nuo pasaulietinio gyvenimo įvairovės, o idealioje krikščionio vizijoje neatsisakoma „pasaulio", tačiau mokoma nesileisti, kad šis valdytų. Su J. Calvino vardu siejama predestinacijos teorija, aiškinanti, kad žmogaus likimas Dievo valia yra iš anksto nustatytas, kad Dievas numatęs vienus tikinčiuosius išrinkti, kitus atstumti, ir šios Dievo valios žmogus negalįs pažinti. Kalvinizmas susiformavo ir paplito kiek vėliau nei liuteronybė: 1542 m. buvo išleistas Ženevos katekizmas, 1559 m. – paskutinis J. Calvino pataisytas ir papildytas *Krikščionybės pagrindų* leidimas. Kalvinizmo presbiterinė-sinodinė organizacija buvo mažiau paranki valstybių valdovams, bet gerai tiko savavaldžiuose miestuose, todėl jo plitimas daugiau priklausė nuo to, kiek pati visuomenė buvo pasirengusi paremti naująją bažnyčią.

Pirmaisiais trimis XVI a. dešimtmečiais daugelio Europos kraštų visuomenes kamavo tos pačios problemos. Todėl iš Vokietijos ir Šveicarijos plintančias M. Lutherio ir jo bendradarbių, J. Calvino ir jo pirmtakų idėjas, ypač tas, kurios teikė pagrindą keisti bažnyčios bei visuomenės santykius, tikėjimo supratimą, perėmė kiti Europos kraštai ir pritaikė jas savo problemoms spręsti.

Liuteronybė daugiausia paplito Anglijoje ir Šiaurės Europoje. Per XVI a. 3-iąjį ir 4-ąjį dešimtmetį reformacijos teikiamomis galimybėmis pasinaudojo Anglijos karalius Henrikas VIII valstybės ir bažnyčios santykiui pakeisti, santykių su Romos popiežiumi krizei išspręsti ir santuoką su pirmąja žmona anuliuoti. 1529–1534 m. Anglijos karalius ir parlamentas savo nutarimais padėjo pagrindus anglikonų bažnyčiai, t. y. angliškajam reformuotos bažnyčios variantui: bažnyčia tapo nebepavaldi popiežiui, išlaikė vyskupų instituciją, aukščiausią valdžią bažnyčioje turėjo Anglijos karalius.

Skandinavijoje liuteronybė pasirodė paranki naujai besiformuojančių valstybių valdovams. XVI a. draskoma vidinių prieštaravimų suiro dar 1397 m. tarp Danijos, Švedijos ir Norvegijos karalysčių sudaryta Kalmaro unija. Švedijoje formavosi tautinė partija, siekianti vaduotis iš unijos ir kurti savarankišką valstybę. Po vadinamosios Kruvinosios pirties – kruvinų 1520 m. Upsalos įvykių (o jie vertinami kaip pabaigę viduramžių laikotarpį Švedijoje[5]), 1523 m. sukilėliai riksdage išrinko Švedijos karaliumi

[4] Kai kuriose šalyse (ir Lietuvos DK) dvasininkai tuo metu buvo vadinami ministrais, t.y. tarnais (lot. *minister* – tarnas, *ministerium* – tarnyba, tarnavimas).

[5] Ekdahl, Sven, „Das Stockholmer Bludbad 1520. Ein skandinavisches Renaissancedrama", in *Macht und Recht. Grosse Prozesse in der Geschichte*, hrsg. Alexander Demand, München, Sonderdruck, 2-as papildytas leid., 1991, p. 151.

Gustavą Eriksoną Vazą (1523–1560), valdžiusį Gustavo I vardu. Nuo 1527 m., Västero riksdagui priėmus atitinkamus sprendimus, visos valstybės mastu prasidėjo monarcho palaikoma reformacija: atstatytoje Švedijos Karalystėje buvo kuriama nauja evangelikų liuteronų krašto bažnyčia, konfiskuojamos bažnytinės žemės. 1536 m. Upsalos sinodas paskelbė Švedijos evangelikų liuteronų bažnyčios nuostatus, nuo 1539 m. ši bažnyčia palaipsniui įgavo valstybinės Švedijos bažnyčios bruožų.

Danijoje, irstant Kalmaro unijai, dalis visuomenės toleravo plintančią liuteronybę, kai kuriais laikotarpiais ja rėmėsi ir dėl valdžios kovojantys karaliai Kristijanas II (1513–1523) ir Frydrichas I (1523–1533). Tačiau tik 1536 m. naujasis karalius Kristijanas III (1534–1559) ryžtingai pasuko į liuteronybę (liepė suimti katalikų vyskupus, konfiskuotų bažnyčios žemių lėšomis padengė karo išlaidas). Visuotinis luomų suvažiavimas tais pat metais pritarė liuteronybės įvedimui krašte. 1537 m. buvo patvirtinti Danijos liuteronų bažnyčios nuostatai. Po kelerių metų Visuotinio luomų suvažiavimo sprendimai įsigaliojo ir Norvegijoje, kuri žlungant Kalmaro unijai pateko į Danijos valdžią ir nepajėgė sukurti savo valstybės. Norvegijoje liuteronybė, kartu su danų kalba, vartojama bažnyčioje, buvo diegiama Danijos Karalystės valdžios pastangomis.

1541 m. liuteronų tikėjimas įvedamas vienoje iš Islandijos vyskupijų ir išplinta visoje saloje (1550 m. nukirsdinama galva paskutiniam pasipriešinusiam katalikų vyskupui[6]).

1536 m. liuteronų bažnyčios nuostatai įsigaliojo ir Suomijoje, tuo metu politiškai priklausiusioje nuo Švedijos Karalystės. Liuteronų bažnyčios vadovai, saugoję bažnyčios nepriklausomybę nuo valdovo, pasiekė, kad iki XVII a. 3-iojo dešimtmečio valstiečiai ir miestiečiai čia jau buvo perėmę liuteronų tikėjimą.[7]

Taigi Šiaurės Europos kraštuose liuteronybę, plitusią visuomenėje įvairiais keliais (per prekybinius, mokslo ryšius, miestiečių veiklą ir kitais komunikacijos kanalais), stipriai rėmė politinė valdžia. Pastarosios parama padėjo susiformuoti Danijos (kartu ir Norvegijos), Švedijos (kartu ir Suomijos), Islandijos krašto bažnyčioms, labai glaudžiai susiejusioms politinę ir bažnytinę valdžią.

Reformacija Europos valstybėse buvo labai sudėtingas reiškinys: ji prasidėjo kaip argumentų sistemos kūrimas tikėjimui pakeisti, bet greitai pritaikė bažnyčios organizaciją kintančiai visuomenės sanklodai, kylan-

[6] Gierow, Krister, „Thron und Altar (Dänemark, Norwegen, Schweden)", in *Reformation in Europa*, hrsg. von Oskar Thulin, Leipzig, 1967, p. 197–228.

[7] Pirinen, Kauko, „Neues im alten Gefäss (Finnland)", ibid., p. 229–242.

čioms naujoms politinėms tendencijoms. Daugelyje kraštų ji susiejo tikėjimą su politiniais ir socialiniais procesais, sparčiai ir įvairiapusiškai veikė kultūros raidą. Jau per pirmąjį dešimtmetį reformacija tapo daugiakryptė – skirtingos visuomenės jėgos formavo skirtingas „teisingo tikėjimo" ir „vienintelės tikros" bažnyčios vizijas, plėtojo jų mokymą.

Liuteroniškąją reformacijos kryptį, pradėtą kurti Vokietijoje, netrukus perėmė Šiaurės Europos šalys, kurios sukūrė savas krašto bažnyčias ir prisidėjo kurdamos teologijos mokymo ir argumentavimo sistemas.

Šveicarijos reformacijos krypčiai išbaigtą pavidalą suteikė XVI a. 4-ojo–6-ojo dešimtmečio jos vadovų, ypač Jeano Calvino, darbai. Kalvinizmas paplito Šveicarijoje (jos miškingieji kantonai liko katalikiški), Nyderlanduose, kur stiprėjo kova už atsiskyrimą nuo Habsburgų valdomos imperijos, Prancūzijoje (čia ji niekada netapo vyraujančiu tikėjimu), Vengrijoje (šalia dar kelių kitų srovių).

Vokietijos naujakrikščiai, Tomo Münzerio šalininkai, Nyderlandų anabaptistai, Simonso Menno ir Casparo Schwenkfeldo pasekėjai sudarė radikaliąją reformacijos kryptį. Jai atstovavo ir gausios, ir visai nedidelės grupės, kurių tikėjimas, pasaulėžiūra turėjo kai kurių bendrų bruožų (dažniausiai akcentavo asmens apsisprendimą priimti krikštą, t. y. pripažino tik suaugusiųjų krikštą, abejojo šv. Trejybės dogma, siekė socialinės lygybės), bet skyrėsi daugelio dogmų interpretacija, požiūriu į bažnyčią ir kt. Šie judėjimai Europoje buvo ir tikybiniai, ir socialiniai. Jie nesuformavo vieningos doktrinos, vieningos bažnyčios organizacijos, tačiau reiškėsi beveik visose šalyse, kur vyko reformacija.

Skirtinga istorinė patirtis, politiniai ir etniniai visuomenių ypatumai, santykiai tarp paveldėtų politinių struktūrų, katalikų bažnyčią modernizuoti siekiančių jėgų galia ar silpnumas, visuomenės sanklodų bruožai sąlygojo skirtingą reformacijos raidą įvairiuose Europos kraštuose. Reformacija pasireiškė beveik visur, net ir tose šalyse, kur pasaulietinės valdžios ir katalikų bažnyčios sąjunga nuo pat pirmųjų jos žingsnių sukūrė stiprų represinį aparatą jos plitimui visuomenėje sustabdyti. Antra vertus, nė vienoje iš šalių visa visuomenė netapo reformacijos šalininkais, jeigu reformuotos bažnyčios neorganizavo valstybė. Į reformacijos pusę perėjo tik aktyviausios įvairių visuomenės sluoksnių grupės, pats judriausias jos elementas.

Toks daugiaplanis, įvairialypis reiškinys kaip reformacija visuomenėje kūrė įtampų polius tarp grupių, siekiančių sparčiai modernizuoti daugelį visuomeninio gyvenimo bei kultūros raidos sričių, ir ištikimų paveldėtos veiklos ir mąstymo tėkmės šalininkų. Per tuos laikotarpius, kai įtampą buvo bandoma mažinti ne jėga, represijomis, o kūrybine veikla, kultūra ir

visuomeninio gyvenimo formos visuose Europos kraštuose sparčiai modernėjo, turtėjo. Pamažu kito ir patys konservatyviausieji, ir modernizacijos siekiantieji.

2. Lietuvos DK XVI a. pirmaisiais keturiais dešimtmečiais

Susiformavusi XIII–XIV a., Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a. sandūroje buvo daugiatautė valstybė, apytikriais apskaičiavimais turėjusi apie 3,5 mln. gyventojų. Valstybę valdė Lietuvos didysis kunigaikštis bei Ponų taryba. Nuo XIV a. pabaigos su nedidelėmis pertraukomis Lietuvos DK buvo susieta personaline unija su Lenkijos Karalyste. Lietuvos DK politinė padėtis nuo XVI a. pradžios sparčiai kito. Keitėsi abiejų valstybių politinių valdžių galios santykis. Kito valdančiosios dinastijos požiūris į Lietuvos DK: Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras, renkamas Lenkijos karaliumi, deklaravo, kad atsisakąs tėvoninių dinastijos teisių į Lietuvos DK (1501 m. Melniko sutartis). Lietuvos DK Ponų taryba atmetė šią sutartį, tačiau pastaroji akivaizdžiai rodė, kad valdovas savo teisių į Lietuvos valstybės sostą nebetraktavo kaip atsvaros stiprėjančiai Lenkijos Karalystės ir Lietuvos DK bajorijai. Nors paskutinieji Jogailaičiai Žygimantas Senasis ir Žygimantas Augustas dar trumpam pasirėmė valdžia Lietuvos DK kaip garantija gauti Lenkijos karaliaus sostą, tačiau buvo aišku, kad baigia formuotis naujas – rinkimų – kelias į monarcho instituciją ir kartu auga didikų bei bajorijos galia.

Valdovas Žygimantas Senasis (1506–1548), atsisėdęs į didžiojo kunigaikščio sostą po savo brolių valdymo, buvo subrendęs Lenkijoje, ir Lietuvos DK interesų nelaikė pagrindiniais, o valdančiosios dinastijos interesai ne visada sutapo su Lietuvos DK valstybės reikmėmis.

Šalia valdovo, dalijančio savo veiklą ir dėmesį dviem valstybėms, veikė Lietuvos DK Ponų taryba, kuri kartu su valdovu tvarkė užsienio bei vidaus politikos reikalus ir nuo XV a. antrosios pusės buvo faktiška Lietuvos DK vyriausybė, o nuo XVI a. pradžios – Lietuvos valstybingumo reikalus sergstinti institucija. Aleksandras 1492 m., Žygimantas Senasis 1506 m., užimdami valdovo sostą, suteikė bajorams privilegijas, tvirtinančias ir išplečiančias jų luomo bei Ponų tarybos teises. Pagal 1506 m. privilegiją be Ponų tarybos žinios negalima buvo priimti naujų ir keisti senų įstatymų.

Ponų tarybą sudarė vyskupai, aukštieji valstybės pareigūnai (Vilniaus ir Trakų vaivados, kaštelionai, Žemaitijos seniūnas), asmenys, ėję kanclerių bei pakanclerių pareigas, ir pagal senąją paprotinę teisę išlaikę svarbą kai kurie senųjų kunigaikščių palikuonys. XVI a. pirmojoje pusėje vyko intensyviausios dviejų institucijų: Ponų tarybos ir kylančio bajorų seimo varžybos dėl funkcijų ir jų atskyrimo.

Lietuvos DK valstybės politinei egzistencijai išlaikyti reikėjo vis didesnių pastangų, nes stiprėjo kaimyninių valstybių spaudimas. Lenkijoje jau nuo XIV a. pabaigos veikė politikų grupės, kurios, pasinaudodamos personaline unija, siekė Lietuvos DK paversti Lenkijos Karalystės dalimi. Lenkija ekspansinius planus bandė vykdyti politinėmis priemonėmis. Nuo XV–XVI a. sandūros rytuose Lietuvos DK kėlė pavojų stiprėjanti Maskvos kunigaikštystė – jos valdovai nuo Ivano IV laikų (jis 1547 m. pasiskelbė „visos Rusios caru") siekė ją paversti Rusijos imperija. Šį planą Petras I įgyvendino jau kito šimtmečio pabaigoje, o Lietuvos DK su neilgomis pertraukomis kariavo su rytine kaimyne visą XVI ir XVII a.: pradžioje dėl rytų slavų žemių, dar praeitais šimtmečiais įjungtų į Lietuvos DK, o nuo XVI a. vidurio, Maskvai pradėjus siekti užkariauti Livoniją, – ir dėl šiaurinių sienų saugumo. Karai vyko permainingai, ir buvo laikotarpių, kai karo frontas priartėdavo jau ir prie Lietuvos DK centrinių sričių.

XVI a. 3-iajame ir 4-ajame dešimtmetyje Livonija politiniu požiūriu buvo susiskaldžiusi į daugelį valdų, o Rygos arkivyskupui priėmus liuteronų tikėjimą dar atsirado ir religinių skirtumų. Tokia Livonija – valstybėlių ir miestų konfederacija – negalėjo atsispirti artėjančiai iš šiaurės Švedijos ekspansijai ir iš rytų – Maskvos kunigaikštystės kariuomenei. 1561 m. paskutinis Livonijos ordino magistras Gotthardas Kettleris, o kitais metais ir Rygos arkivyskupas pasidavė Žygimantui Augustui ir Lietuvos DK. Prie šiaurinių valstybės sienų susidūrė ekspansyvūs Maskvos kunigaikštystės ir Švedijos Karalystės planai.

Esant tokioms sudėtingoms politinėms sąlygoms, pačioje Lietuvos DK formavosi grupuotės, ieškančios sąjungos su vakarų ir pietvakarių kaimyne Lenkija didėjančiai karų grėsmei iš rytų ir šiaurės atremti. Unijos su Lenkija idėją Lietuvos DK palaikė valdovas, ji plito tarp bajorijos ir dalies didikų. Brendo net kelios unijos vizijos. Dalis Lietuvos DK Ponų tarybos iš pradžių laikėsi nuostatos, kad galima tik dviejų lygių partnerių sąjunga. Stipri Lenkijos politikų grupuotė unijoje įžvelgė galimybę inkorporuoti Lietuvos DK, t. y. paversti ją Lenkijos Karalystės dalimi. Tad esminiai pačios valstybės gyvavimo klausimai vertė visuomenę apsispręsti, ieškoti motyvacijos vienam ar kitam valstybės modeliui paremti.

Tokiomis komplikuotomis politinėmis valstybės gyvavimo sąlygomis kito visuomenės struktūra. XVI a. pirmojoje pusėje baigė formuotis bajorų luomas. Nuo daugelio aplinkybių priklausė, ar jis turės daugiau viduramžių luomui, ar naujųjų laikų visuomenės sluoksniui būdingų bruožų. Europos ekonominės raidos kontekstas – visą Europą apraizgę prekybiniai santykiai – įtraukė ir Lietuvos DK bajoriją, kuri, ypač jos turtingoji dalis, pamažu tapo žemvaldžiais, gaminančiais grūdus Vakarų Europos rinkai. Šiuos ryšius taikliai apibūdino Fernand'as Braudelis:

Turtingas žemės savininkas nebuvo kapitalistas, bet jis tarnavo amsterdamiškajam kapitalizmui arba buvo kurio kito kapitalizmo įrankis bei bendražygis. Jis sudarė sistemos dalį.[8]

Baigianti formuotis į luomą bajorija intensyviai siekė išskirtinės padėties visuomenėje.

Seimas XVI a. pirmojoje pusėje tapo bajoriškos visuomenės viešojo gyvenimo centrine valdžios institucija, – pradėjęs veikti dar praeito šimtmečio viduryje jis palaipsniui didino savo reikšmę. Nuo XV a. pabaigos Ponų taryba buvo šaukiama jau kartu su Lietuvos DK seimu, kuris ilgainiui vis plėtė savo funkcijas ir jo formavimosi pabaiga sutapo su aukščiausiu reformacijos Lietuvoje pakilimu. Bajorų seimai buvo luominė bajorams atstovaujančioji institucija, su kurios pagalba jie siekė mokesčių ir teisių imuniteto*. 1502, 1511, 1528 m. ir vėliau seimuose buvo nustatyta privaloma bajorų karo tarnybos apimtis nuo gautų iš didžiojo kunigaikščio valstiečių ir tam 1507–1528 m. buvo surašomi bajorų bei bažnyčios pareigūnų privačių žemių valstiečiai. Savo ruožtu, didėjant karo išlaidoms, didėjo bajorų seimų sprendimų svarba. Šį procesą vainikavo XVI a. 6-ajame dešimtmetyje priimti seimų nutarimai, pagal kuriuos be bajorų sutikimo jau buvo draudžiama nustatyti naujus valstybinius mokesčius; bajorai patys seimuose spręsdavo, ar mokesčiai bus renkami. Bajorų luomo veržimasis į išskirtinę padėtį visuomenėje tapo viena iš paskatų Lietuvos DK unijai su Lenkijos Karalyste sudaryti, nes ten tokią išskirtinę padėtį bajorija jau buvo pasiekusi. Antra vertus, pati bajorija savo luomo viduje dėjo pastangas sumažinti politinę ponų, kitaip tariant, didikų galią, siekė renkamų teismų ir lygių su didikais teisių, t. y. lygybės prieš įstatymus visiems bajorams, kaip kilmingiesiems individams. Tarp šių modernių

[8] Бродель, Фернан, *Игры обмена. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVII в.*, t. 2, Москва, 1988, p. 264.

* Imunitetas – išskirtinė teisinė XVI–XVIII a. Lietuvos DK visuomenės luomo padėtis, leidžianti jam tik savo sprendimais nustatyti įsipareigojimus valstybei, apibrėžti teisinį santykį su kitais visuomenės sluoksniais, leisti įstatymus.

amžiaus tendencijų ir realios turtu pasiekiamos galios valdyti tvyrojo įtampa. Bajorijos skelbiamas individualizmas atitiko visos Europos mastu gilėjančias naujųjų amžių tendencijas. Lietuvos DK visa tai dar pynėsi su daugeliu praeito amžiaus archajinių nuostatų ir konservatyviojo mentaliteto apraiškomis.

Aptariamuoju laikotarpiu baigėsi ir kelis amžius trukęs valstiečių įbaudžiavinimo procesas: vykdant Valakų reformą, pradėtą Lietuvos DK ekonomijose nuo 1547 m., o privačiuose dvaruose – XVI a. antrojoje pusėje, galutinai buvo atskirta bajorų ir valstiečių žemėvalda. Valstiečiai buvo paversti tik žemės naudotojais, žemės savininkais buvo pripažinti vien bajorai. Valstiečiai tapo lažininkais, činšininkais, antrosios baudžiavos laidos sąlygomis jie sudarė pagrindinį žemės ūkio produktų gamintojų sluoksnį, pavaldų bajorams arba Lietuvos didžiajam kunigaikščiui.

XVI a. buvo intensyviausio miestų augimo ir miestelių kūrimosi laikas. Sparčiai augo didieji Lietuvos DK miestai: Vilnius, Kaunas, Kėdainiai, Gardinas, Naugardukas, Minskas, Vitebskas, Kijevas, Brestas, Polockas, dėl kurio vyko kovos su Maskvos kunigaikštyste. Tankėjo privačių ir Magdeburgo teisę turinčių miestelių tinklas. Apie 1570 m. Lietuvos DK būta apie 378 miestiečių gyvenviečių.[9] Jų augimą[10] skatino žemės ūkio ir miško produktų gamyba prekybai su Europa. Didėjant įvairių socialinių sluoksnių perkamajai galiai, susidarė palankios sąlygos ir vidaus prekybai plėtotis. Administracinė sistema savo ruožtu skatino pavietų ir vaivadijų centrų augimą. Steigėsi savavaldžiai miestai ir miesteliai, stiprėjo jų materialinis ūkis, daugėjo gyventojų – visa tai sudarė materialias ir demografines galimybes formuotis Lietuvos DK trečiajam luomui – miestiečiams, besiverčiantiems ūkine veikla, turintiems savitą gyvenseną, elgesio, tarpusavio bendravimo formas, vertybines orientacijas. Šiam procesui trukdė bajorijos noras į savo rankas sutelkti įstatymų leidybą ir gauti išskirtinį imunitetą mokesčiams. Antrasis Lietuvos Statutas (1566) bajorijai suteikė išskirtinę teisę į žemės nuosavybę, teisę prekiauti savo dvarų žemės ir miško produkcija su užsieniu be muitų ir tuo sudarė stiprią konkurenciją miestiečiams. Visa tai buvo vienas iš miestiečių sluoksnio formavimąsi ir stiprėjimą stabdančių veiksnių.

[9] Kiaupa, Zigmantas, Kiaupienė, Jūratė, Kuncevičius, Albinas, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1995, p. 195, 197.

[10] Alexandrowicz, Stanisław, „Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.", *ABS*, t. 7, Białystok, 1970, p. 63, 67–88. Autorius, apskaičiavęs galimas šaltiniuose nurodomų duomenų paklaidas, spėja, kad XVII a. viduryje Lietuvos DK jau būta apie 900 miestietiškų gyvenviečių. Meilus, Elmantas, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje–XVIII a.*, Vilnius, 1997.

Šiuos sudėtingus socialinius santykius komplikavo kelių tautų, gyvenusių Lietuvos DK teritorijoje, etniniai ir konfesiniai ryšiai ir netolygi etnosų padėtis. XVI a. pradžioje Lietuvos DK 550 000 km² teritorijoje lietuviai gyveno kompaktiškai maždaug 80 000 km² plote ir iš 3,5 mln. sudarė apie trečdalį[11], t. y. apie 1 mln. gyventojų. Rytuose lietuvių apgyvento ploto riba ėjo linija Breslauja–Svyriai–Naugardukas–Gardinas, tačiau abipus jos buvo gana plati, ypač į rytus nusidriekusi mišriai lietuvių ir baltarusių gyventa teritorija. Toliau į rytus nuo linijos netoli Minsko dar buvo kompaktiškų lietuvių anklavų – Aina, Obolcai, kuriuose seniau, per Lietuvos krikštą, buvo įkurtos katalikų parapijos.

Po naujo Lietuvos DK administracinio-teritorinio 1566 m. padalijimo lietuviai gyveno Žemaitijos seniūnijoje, Trakų, Vilniaus, Kauno, Ukmergės, Upytės, iš dalies Gardino, Ašmenos, Lydos, Breslaujos pavietuose.[12] Lietuvos teritorijoje augančiuose miestuose šalia lietuvių telkėsi kitų tautybių atvykėliai prekeiviai bei verslo žmonės – rusai, lenkai, vokiečiai, žydai. XVI–XVII a. svetimšalių Lietuvos miestuose tolygiai didėjo. Per tą laiką dalis jų integravosi į Lietuvos DK visuomenę.

Karai su Maskvos kunigaikštyste, jos noras savo valdžia suvienyti rytų slavų žemes, vertė ir Lietuvos DK kunigaikščius bei valdantįjį elitą intensyviau ieškoti būdų, kaip stipriau integruoti šių žemių įvairių sluoksnių gyventojus valstybėje. To siekė įvairiais būdais ir dalis rytų slavų bajorijos: sulyginti stačiatikių ir katalikų bajorų teises, gauti teisę stačiatikiams bajorams užimti aukštuosius valstybės urėdus, t. y. dalyvauti valstybės valdyme. Vienas iš valdovo žingsnių šia linkme buvo Konstantino Ostrogiškio paskyrimas Lietuvos DK didžiuoju etmonu (nuo 1497 m. su pertraukomis iki mirties 1530 m.), o nuo 1522 m. ir Trakų vaivada. Rytų slavų bajorija rėmė išskirtines bajorijos teises įstatymų leidyboje. Tai buvo rytų slavų kilmės stačiatikių bajorų kelias į valstybės valdymą.

Šios aplinkybės stabdė Lietuvos DK valstybėje tautinių bruožų formavimąsi, nors vis dėlto kai kurie XVI a. pirmojo trečdalio reiškiniai rodė, kad visuomenėje esama jėgų, kurios yra linkusios valstybės egzistenciją

[11] Morzy, Józef, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań, 1965, p. 5, 135 ir kt.

[12] Apytikris lietuvių skaičius Lietuvos DK nustatytas remiantis minėtoje Józefo Morzy knygoje pateiktais duomenimis (dūmų surašymu), apskaičiavus autoriaus nurodytas pataisas ir demografinių paklaidų koeficientus. Autoriaus duomenys pateikti pagal pavietus, bet ne visuose pavietuose gyveno vien lietuviai, taigi apskaičiuojant buvo įtraukta tik po pusę Gardino, Ašmenos, Lydos bei Breslaujos pavietų gyventojų skaičiaus.

sieti su etniniais ryšiais. Tautiškumo problemą kėlė Europoje vykę procesai. Valstybių, esančių į vakarus nuo Lietuvos DK, visuomenėse buvo sluoksnių ar grupių su stipria tautine savimone. O kontaktų su jais Lietuvos DK daugėjo. Pavyzdžiui, vokiečiai vienuoliai dominikonai Lietuvos vienuolynuose XVI a. pradžioje norėjo klausytis pamokslų vokiečių kalba, ir jiems buvo skiriami specialūs kunigai. Kaune esanti vokiečių bendruomenė laikėsi savo identiteto ir reikalavo teisės spręsti miesto reikalus savivaldybėje.

XVI a. pakito ir Lenkijos visuomenės bei valstybės bruožai: šalia stiprėjančios luominės bajorų savimonės visuomenėje didėjo tautinio komponento svoris viešajame gyvenime: kai kurios stiprios politikų grupuotės Lenkijos valstybės interesus tapatino su lenkų tautos poreikiais, atkakliai plėtė lenkų kalbos vartojimo sferas, net ir indigenato samprata kartais buvo papildoma tautinės priklausomybės elementu. Luominė monarchija įgijo kai kurių tautinės valstybės bruožų. Lietuvos DK šie procesai buvo daug vangesni. Skirtingi tautinėms valstybėms būdingų bruožų brendimo tempai sudarė galimybes Lenkijos kultūros ekspansijai į Lietuvos DK kultūrą. Ir vis dėlto daugiatautėje Lietuvos DK jau XVI a. buvo akivaizdi etniniais ryšiais susieta lietuvių visuomenės dalis. Nors etninė Lietuva apėmė tik vieną šeštadalį Kunigaikštystės teritorijos ir sudarė apie trečdalį jos gyventojų, tačiau joje telkėsi apie pusę visų bajorų, t. y. aktyviausia politiniu ir pilietiniu požiūriu visuomenės dalis; čia buvo ir visos valstybės sostinė Vilnius. Lietuvių didikų giminės – Goštautai, Astikai, Kęsgailos, Radvilos buvo didžiausi, t. y. finansiškai pajėgiausi žemvaldžiai, turėję pristatyti gausiausius kariuomenės būrius, ir kartu įtakingiausi valstybės politikos veikėjai. Rytų slavų kraštuose bajorijos buvo palyginti mažiau, o ir kilmės požiūriu ji buvo nevienalytė – jos sudėtyje būta ir suslavėjusių iš etninės Lietuvos praėjusiais amžiais atsikėlusių kilmingųjų palikuonių.

Lietuvos DK bažnyčia pateko tarp politinių jėgų kuriamos įtampos polių: ji priklausė Lenkijos Gniezno arkivyskupijai. Tai lėmė jos didelę priklausomybę nuo Lenkijos politikų bei dvasininkų. Ji privalėjo atsižvelgti į jų pageidavimus parinkdama administracijos kadrus, Lenkijoje buvo kunigus su aukštuoju išsilavinimu rengianti institucija – Krokuvos universitetas, daugumos vienuolijų provincijų centrai. Tačiau ir bažnyčioje nuo XVI a. pradžios radosi asmenybių, kurios ėmėsi remti Lietuvos DK valstybingumo idėją savomis priemonėmis: Vilniaus vyskupas Jonas iš Lietuvos kunigaikščių siūlė Žygimantui Senajam atsiimti Vytautui priklausiusią karūną ir Lietuvos DK paversti paveldima karalyste.[13]

[13] Kiaupa, Zigmantas, Kiaupienė, Jūratė, Kuncevičius, Albinas, op. cit., p. 187.

Dauguma procesų, įsibėgėję XVI a. pirmojoje pusėje, vyko visą šimtmetį. Jų suformuotas Lietuvos DK valstybės ir visuomenės modelis įgijo gana išbaigtą pavidalą, kuris, palyginti nedaug pakitęs, išsilaikė per visą XVII ir XVIII a. iki valstybės žlugimo.

Vykstant spartiems visuomenės struktūros pokyčiams, stiprėjant kaimyninių šalių ekspansiniams siekiams ir ieškant kelių valstybės gyvavimui užtikrinti, visuomenės gyvenimas buvo labai intensyvus. Ieškojimo dvasia tvyrojusi aktyviosios visuomenės dalies gyvenime, parengtis ieškoti patirties, įtampa tarp senųjų gyvenimo formų ir būtinybė jas sparčiai keisti, atvėrė duris reformacijai į Lietuvos DK.

3. Reformacijos tyrimo šaltiniai

Reformacijos Lietuvos DK istorijos šaltiniai formavosi ir išliko labai netolygiai. Visą dokumentiką galima apytikriai suklasifikuoti į kelias grupes: 1) evangelikų bažnyčių administracijos (sinodų, kolegijų) archyvai, 2) atskirų bažnyčių ir bendruomenių archyvai, 3) evangelikų bažnyčių globėjų giminių archyvai, 4) oficialieji valstybės dokumentai, atspindintys evangelikų bažnyčių santykius su valstybine valdžia, 5) kaimyninių valstybių institucijų fondai, rodantys jų ryšius su Lietuvos DK evangelikais. Gausūs, ypač svarbūs reformacijos šalininkų tikėjimo pavidalams, veiklos motyvams, mentalitetui pažinti yra XVI–XVII a. leidiniai: įvairiausių žanrų evangelikų knygos, jų ir katalikų poleminė literatūra. Šių spaudinių dažnai likę tik po visas Europos bibliotekas išbarstyti unikatai.

Pirmojo liuteronybės laikotarpio Lietuvoje dokumentikos sankaupos nesusidarė, dokumentai yra įvairialypiai ir išblaškyti po įvairiausius fondus. Antruoju reformacijos laikotarpiu dominavusios evangelikų reformatų bažnyčios sinodo archyvas Vilniuje[14], formavęsis nuo 1557 m., išliko tik nuo 1611 m. (ankstyvesnis sudegintas 1611 m. per religinius sąmyšius). Išlikusioje dalyje ypač vertingi kasmetinių sinodų protokolai (1611–XX a. pradžia), iš kurių paskelbti tik 1611–1625 m. protokolai.[15] Taip pat paskelbta pirmųjų bendrų su Lenkija sinodų medžiaga bei Lietuvos DK provincinių arijonų sinodų sąrašas.[16]

[14] Archyvas saugomas dviejose bibliotekose: LNMB RS, f. 93 ir LMAB RS, f. 40.
[15] *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae. Akta synodów prowincjalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, ser. IV, sąs. 2, Wilno, 1915.

Atskirų protestantų bendruomenių ir bažnyčių dokumentai išblaškyti po įvairius asmeninius archyvus, kolekcijas, dauguma žuvę; pilniausiai išlikęs Vilniaus liuteronų bažnyčios kolegijos XVI–XIX a. archyvas (XVI a. – tik pavieniai dokumentai).[17] Taip pat mūsų laikus pasiekė dalis Kėdainių, Salamiesčio, Biržų evangelikų reformatų bažnyčių archyvų.[18]

Kaip protestantų bažnyčių globėja žymiausią, turtingiausią ir reikšmingiausią archyvą paliko Lietuvos didikų Radvilų giminė, šimtmetį užėmusi įtakingiausias Lietuvos DK pareigybes. Vienos šios giminės šakos archyvas nuo XVI a. buvo kaupiamas Nesvyžiuje (dab. Baltarusija), o vėliau sujungtas su kitų Radvilų šakų archyvais. Žlugus Lenkijos–Lietuvos valstybei jis buvo pradėtas skaidyti: XIX a. P. Dubrovskis sudarė iš jo epistolografijos kolekciją ir išsivežė į Sankt Peterburgą[19]; XX a. didžioji archyvo dalis buvo išvežta į Varšuvą, dalis į Minską.[20] Nedidelė dalis, daugiausia dokumentai apie turtinius ginčus ir skolas, saugoma Vilniuje.[21] Dalis Biržų ir Dubingių Radvilų archyvo atiteko Tiškevičiams. Kitų žymių Lietuvos didikų giminių archyvuose (Tiškevičių, Platerių ir kt.) apie reformaciją suteikia žinių tik fragmentiškai išlikę patys seniausi XVI a. dokumentai.[22] Protestantų bažnyčių plitimui, asmenybių veiklai apibūdinti dokumentų yra „Aušros" muziejaus kolekcijoje bei Kernavės dvaro ir Vilniaus bazilijonų archyvuose, vėliau atsidūrusiuose Vilniaus mokslo mylėtojų draugijos fonde.[23] Tačiau pačių protestantų bažnyčių vidaus gyvenimą apibūdinančių XVI a. dokumentų išliko labai mažai. Apie XVI a. – reikšmingiausią reformacijos pakilimo laikotarpį – galima spręsti tik iš netiesioginių šaltinių, oficialių Lietuvos valstybės ar katalikų bažnyčios dokumentų. Šias spragas kiek užpildo kaimyninių valstybių archyvai. Vertingi Lietuvos reformacijos veikėjų ryšiams nagrinėti yra Gdansko (Dancigo) miesto archyvo[24] ir Kurniko bibliotekos (Poznanė) rankraščių rinkiniai.

[16] *Akta synodów różnowierczych...*, t. 1; „Najstarsze synody arian polskich", *Reformacja w Polsce*, sąs. 1, Warszawa, 1921; Szczotka, Stanisław, *Synody arjan polskich. Od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)*, Kraków, 1936.

[17] Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1008.

[18] LMAB RS, f. 258, 259.

[19] Rusijos nacionalinė biblioteka Sankt Peterburge, Rankraščių skyrius, P.P. Dubrovskio autografų rinkinys.

[20] AGAD AR; Baltarusijos valstybinis centrinis istorinis archyvas, f. 694.

[21] LVIA, f. 1280, f. 459; LMNB RS, f. 94.

[22] LMAB RS, f. 37; LVIA, f. 1135.

[23] LVIA, f. 716, 1276.

[24] BGPAN RS ir WAPG.

Reformacijos istorijos šaltinius papildo Lietuvos katalikų bažnyčios archyvai[25], kuriuose užfiksuota nemaža faktų, apie kuriuos neišliko žinių protestantų šaltiniuose.

Prūsijos kunigaikštystės reformacijos istorijos šaltinių pobūdis daug kuo skiriasi nuo Lietuvos DK išlikusių dokumentų. Kadangi Prūsijos kunigaikštystėje evangelikų liuteronų bažnyčią aktyviai organizavo ir valstybinė valdžia, valstybinių institucijų fonduose sukaupti gausūs reformacijos istorijai reikšmingi dokumentai. Dauguma jų buvo saugomi buvusiame Karaliaučiaus archyve, o dabar Valstybiniame slaptajame Prūsijos kultūros paveldo archyve Berlyne.[26] Reformacijos istoriją Mažojoje Lietuvoje liečiantys dokumentai sukaupti keliuose fonduose. Kunigaikščio Albrechto sukurto administracijos padalinio, vadinamojo *Etats Ministerium*, tvarkiusio ir bažnyčios reikalus, fonde susikaupė gausūs bažnyčių statybų, aprūpinimo, kunigų skyrimo, kilnojimo dokumentai, susirašinėjimas su Lietuvos DK institucijomis dėl bendrai spręstinų dalykų. Vadinamajame Rytų Prūsijos foliantų (įvairios kilmės ir pobūdžio nuorašų knygos) fonde saugomi bažnyčių, valsčių vizitacijų dokumentai, landtagams parengtų dokumentų nuorašai, laiškai. Labai turtingas, gerai išlikęs kunigaikščio Albrechto susirašinėjimo fondas. Beveik visi laiškai, prašymai, siunčiami į kunigaikštystės kanceliariją, buvo adresuojami kunigaikščiui, taigi jo epistolinis fondas teikia duomenų apie labai įvairias to meto visuomeninio, politinio gyvenimo sritis. Carolina Lanckorońska paskelbė dalį šio fondo, – kunigaikščio Albrechto ir Lenkijos Karalystės bei Lietuvos DK asmenų susirašinėjimą, bet dauguma laiškų, siųstų iš Lietuvos, pateikti tik regestų, t.y. santraukų, pavidalu.[27] Iš buvusių atskirų bažnyčių archyvų po Antrojo pasaulinio karo sukaupta Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčių metrikų (krikšto, mirties, vedybų) knygų kolekcija.[28] Dauguma tų knygų yra jau gana vėlyvos – XVII a. antrosios pusės ir XVIII a., o seniausia Tilžės knyga – 1642–1652 m., tačiau prie kai kurių jų yra pačių kunigų įvairiu metu surašytos trumpos bažnyčių kronikėlės, išvardyti jose dirbę kunigai.[29] Bažnytinių metrikacijos knygų kolekcija sukaupta ir Leipcige, tačiau šiam darbui ja pasinaudoti nebuvo

25 LMAB RS, Vilniaus vyskupijos kapitulos fondas, f. 43; *Codex Mednicensis* ...

26 GStaPK HA.

27 *Documenta ex Archivo Regiomontano*... Tos pačios serijos 58(1), 59(2) t. skelbiami Vatikano slaptojo archyvo dokumentai: *Documenta ex Archivo cardinalis J. Morone*...

28 Ši kolekcija saugoma Centriniame unijinės evangelikų bažnyčios archyve Berlyne, jos aprašai: *Die östlichen Kirchenprovinzen der Evangelischen Kirche der altpreussischen Union*, bearb. v. Christa Stache, Berlin, 1985.

29 Kronikėlių, esančių metrikų knygose, sąrašas pateiktas leidinyje: Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche*..., t. 1, priedas, p. 539–540.

galimybių. Prūsijos kunigaikštystės valdžios įsakai ir bažnyčios organizacijos teisiniai aktai buvo spausdinami nuo pat reformacijos pradžios; tokio pobūdžio dokumentai išliko kaip reti spaudiniai. Jų visumą aprėpti tyrėjams palengvina jau nuo XVIII a. nuosekliai sudaromos ir nuolatos viena kitą papildančios publikacijos.[30]

Nesisteminga, tik dalimis išlikusi, išblaškyta po daugelio valstybių saugyklas istorinė medžiaga lėtino analitinius Lietuvos reformacijos tyrimus ir jų sintezę.

4. Reformacijos Lietuvos DK ir Prūsijos kunigaikštystėje istoriografija

Jau nuo XVII a., kai kontrreformacijos veikėjai pradėjo deginti evangelikų bažnyčias, archyvus, bibliotekas ir buvo jaučiama, kad artėja kontrreformacijos pergalė, evangelikai suskato rašyti reformacijos istorijas stengdamiesi išsaugoti jos atminimą ateinančioms kartoms. XVII–XVIII a. parengti, o kai kurie ir išspausdinti veikalai iš reformacijos istorijos tapo rimtais dokumentus papildančiais istorijos šaltiniais. Dauguma jų buvo kronikų pobūdžio, jų autoriai į įvykius Lietuvoje žvelgė kaip į vieningą Europos bažnyčios reformacijos procesą.[31] Tai buvo būdinga kalvinisto Andrejaus Vengerskio (1600–1649), iš Karaliaučiaus kilusio antitrinitoriaus Christophoro Sandijaus (1644–1680), arijonizmo istorikų Stanisławo ir Andrzejaus Lubienieckių požiūriui.

Pergalingai įsitvirtinančios kontrreformacijos įvykių kroniką savo ruožtu registravo Vilniaus universiteto profesorius istorikas Albertas

[30] Grube, Georg, *Corpus constitutionum Prutenicarum, oder Koeniglische Preussische Reichs-Ordnungen...*, t. 1: *Kirchen–Schulen–Universitaeten–Consistorial–Matrimonial–Hospital–Kloster– und Stipendien Sachen...*, Königsberg, 1721; Jacobson, H.F., *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts...*, d. 1, t. 2; Sehling, E., KO..., t. 4; Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche*, t. 3.

[31] Wengerscius, Andreas, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, Amsterdami, 1679 (fotografuotinis leidimas, Varsoviae, 1973); Sandius, Christophorus, *Bibliotheca antitrinitariorum, sive catalogus scriptorum*, Amsterdam, 1684 (fotografuotinis leidimas, Varsoviae, 1967); Lubieniecius, Stanislaus, *Historia Reformationis Polonicae*, Amsterdam, 1685; Lubieniecki, Andrzej, *Poloneutychia*, opracowali Alina Linda, Maria Maciejewska, Janusz Tazbir, Zdzisław Zawadski, Warszawa-Lódz, 1982.

Kojelavičius-Vijūkas (1609–1677), kuris jau XVII a. viduryje pastebėjo, kad protestantų bažnyčių pagrindinis ramstis buvo miestiečiai.[32]

Taigi pirmieji reformacijos istorijos veikalai buvo parašyti XVII–XVIII a. griežtai laikantis konfesinio požiūrio ir tęsė XVI–XVII a. poleminės teologinės literatūros tradicijas. Takoskyra tarp protestantiškos ir katalikiškos istoriografijos su nedidelėmis išimtimis jaučiama iki XX a. imtinai.

XVIII a. Lietuvos jėzuitų istorikai Janas Poszakowskis ir Stanisławas Rostowskis pradėjo kurti požiūrį į reformaciją kaip į laikiną dalies visuomenės paklydimą, kurį paskatinusios svetimos iš užsienio perimtos idėjos, o reformacijos silpimą laikė gerai organizuotos katalikų bažnyčios veiklos rezultatu.[33] Šis požiūris dalyje istorijos tyrinėjimų įsitvirtino keliems šimtams metų. J. Poszakowskis atkakliai teigė, kad Lietuvoje kilmingieji gali būti tik katalikai, o asmenys, atsisakę katalikybės, praranda ir kilmingumą, t. y. siekė psichologiškai pagrįsti ir kūrė motyvaciją stipriam to meto bajorų visuomenės nepakantumui kitaip tikintiesiems.

Varšuvos liuteronų konsistorijos prezidentas Christianas Gottliebas Friese[34] glaustai registravo Lietuvos liuteronų bažnyčios istorijos faktus iki 1785 m. Kaip liuteronybės nusilpimo Lietuvos DK priežastį jis nurodė 1570 m. Sandomiero susitarimą tarp evangelikų reformatų ir evangelikų liuteronų, t. y. nepakankamą ortodoksijos laikymąsi.

Pozityvizmo veikiamoje XIX a. istoriografijoje susilpnėjo konfesinių pažiūrų kurstomas poleminis įkarštis. Lietuvių, lenkų, vokiečių istorikai gilinosi į pirminius šaltinius, dėjo pastangas aprėpti reformacijos istorijos visumą.

XIX a. lenkų istorikams po Lenkijos–Lietuvos valstybės padalijimų XVIII a. pabaigoje labiausiai rūpėjo išsiaiškinti, kodėl žlugo valstybė. Jų darbuose daugiausia dėmesio skiriama reformacijos ir valstybės gyvybingumo sąsajai. Waleriano Krasińskio[35], Józefo Łukaszewicziaus[36] tyrinėjimus jungė bendras požiūris: protestantizmas Lenkijos–Lietuvos valsty-

[32] Wiiuk-Kojałowicz, Albertus, *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Litvaniae Ducatu pertinentium*, Vilnae, 1650.

[33] Poszakowski, Jan, *Hystorya Luterska, o początkach y rozkrzewieniu się tey sekty, oraz niektóre rewolucye w sobie zawierająca, światu Polskiemu ogłoszona*, Wilno, 1745; Rostowski, Stanisław, *Litvanicarum Societatis Jesu Historiarum provincialium*, Vilnae, 1768.

[34] Friese, Christian Gottlieb, *Beiträgen zur Reformationsgeschichte in Polen und Litauen*, d. 1, t. 1, 2, Breslau, 1786.

[35] Krasiński, Walerian, *Historical sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland*, t. 1, 2, London, 1838, 1840.

[36] Łukaszewicz, Józef, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, 2, Poznań, 1842, 1843.

bėje nesugebėjęs įvykdyti savo uždavinio, o laimėjusi kontrreformacija atidavusi visuomenės mentalitetą į konservatyvių jėzuitų rankas ir tuo paspartinusi valstybės žlugimą. Viena silpnųjų reformacijos pusių J. Łukaszewiczius laikė patronato sistemą. Jis ištyrė gausius Lenkijos bibliotekų rankraštynuose buvusius Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios dokumentus, ypač XVI–XVII a. spaudinius ir pateikė ilgai nepralenktą sukaupta empirine medžiaga, pirminiais šaltiniais paremtą studiją apie Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčią, jos žymiausius veikėjus, jų veiklą, pažiūras, leidinius. Jis pirmasis remdamasis šaltiniais nustatė evangelikų reformatų bendruomenių tinklą.

XIX a. lenkų ir vokiečių istoriografijai, išskyrus J. Łukaszewiczių, buvo būdinga suplakti Lenkijos Karalystėje ir Lietuvos DK vykusius procesus. Iš katalikų bažnyčios pozicijų reformacijos raidą bendroje Lenkijos–Lietuvos valstybėje (ją laikydami Lenkija) vertino Maurycy's Dzieduszyckis (M.J.A. Rychcicki), Julianas Bukowskis, Stanisławas Załęskis.[37] J. Bukowskis ir S. Załęskis reformaciją laikė atsakinga dėl valstybės žlugimo (jų manymu, dėl reformacijos susiformavo renkamų karalių institutas ir įsigalėjo anarchija). M. Dzieduszyckio nuomone, reformacija Lenkijos–Lietuvos valstybėje buvusi daugiau abejingumo tikėjimui išraiška nei naujas tikėjimas, ir todėl bajorai, pajutę pozityvią katalikybės veiklą švietimo srityje, patys atsimetę nuo reformacijos.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lenkų ir rusų istorikai – Nikolajus Karejevas, Nikolajus Liubovičius, Wincentas Zakrzewskis, Wacławas Sobieskis[38] remdamiesi oficialiais valstybiniais dokumentais (teismų, seimų nutarimų medžiaga) bei epistolografija, į reformaciją žvelgė kaip į platų visuomeninį XVI–XVII a. judėjimą, iškėlė jos santykio su XVI a. luominėmis bei administracinėmis reformomis problemą. Kontrreformacijos pergalę jie siejo su luominių bajorijos privilegijų įsigalėjimu ir analizavo reformacijos atsakomybę dėl Lenkijos–Lietuvos valstybės žlugimo, renkamų *viritim* (asmeniškai) karalių instituto susiformavimo. W. Zakrzewskis priėjo

37 Dzieduszycki, Maurycy, *Piotr Skarga i jego wiek*, t. 1, 2, Kraków, 1868, 1869; Bukowski, Julian, *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. 1, 2. Kraków, 1883, 1886; Załęski, Stanisław, *Jezuici w Polsce*, t. 1, 2, 4, Lwów–Kraków, 1900–1905.

38 Кареев, Николай, *Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше*, Москва, 1886; Любович, Николай, *История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии*, Варшава, 1883; tas pats, *Начало католической реакции и упадок реформации в Польше*, Варшава, 1890; Zakrzewski, Wincent, *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce*, Leipzig, 1871; Sobieski, Wacław, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, Warszawa, 1902; tas pats, *Pamiętny sejm (1606)*, Warszawa–Lublin–Lódz, 1913.

prie išvados, jog protestantai todėl nusilpo, kad laiku neišsikovojo pakankamos teisinės apsaugos valstybėje, o katalikų bažnyčia laimėjo, nes palaikė bajoriją jos kovoje dėl privilegijų ir laisvių, todėl patraukė ją į savo pusę. Bajorija savo teises pavertė savivale ir užkonservavo ydingą vidaus tvarką. Todėl katalikų bažnyčia kartu su bajorija buvo atsakingos už valstybės žlugimą. W. Sobieskis analizavo tolerancijos ir prievartos reikšmę reformacijos slopinimui, ryšį tarp monarcho valdžios silpnėjimo ir reformacijos. Pasak jo, protestantams nebuvo būdingi antivalstybiniai, anarchistiniai veiksmai, o rokošo idėja formavosi kaip visuomeninių konfliktų tarp bajorijos ir didikų išraiška. 1606 m. W. Sobieskis laikė lūžio metais, kai valdovas, siekdamas greičiau rekatalikizuoti kraštą, nepasinaudojo galimybe sustiprinti savo valdžią. Daugumos XIX a. istorikų nuomone, reformacijos silpnumą lėmęs jos susiskaldymas į kelias sroves ir ypač arijoniškos krypties bendruomenių atsiradimas.

N. Liubovičius ir N. Karejevas daugiausia analizavo reformacijos ryšį su valstybės vidaus politika. Jų nuomone, reformacijos idėjos buvo atneštos svetimšalių, bet panaudotos bajorijos ir didikų kovai su dvasininkų luomu. Todėl reformacija buvusi paviršutiniška, nesugebėjusi paimti į savo rankas kultūros gyvenimo, ypač švietimo, neturėjusi politinės programos. Visa tai tapę jos pralaimėjimo priežastimi. N. Liubovičiaus, N. Karejevo, Aleksandro Brücknerio pažiūros sutapo ir dėl reformacijos reikšmės.

> ... ji buvusi paviršutiniška, neturėjusi tikybinio pagrindo, [...] neįvykdžiusi jokio rimto perversmo Lenkijos visuomenės gyvenime. [...] Liepsnojantis šiaudų kūgis, įpūstas iki milžiniško aukščio – tai lenkų reformacija, –

rašė A. Brückneris[39], vėliau, tiesa, kiek koregavęs šį savo požiūrį.

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje N. Liubovičiaus, N. Karejevo, A. Brücknerio, Teodoro Wotschke's[40] parašytos reformacijos istorijos buvo pagrįstos Lenkijos šaltiniais, nustatė bendrus Lenkijos reformacijos raidos bruožus ir analogijos keliu juos perkėlė Lietuvai. Išimtis buvo T. Wotschke's studijos skyriai apie ankstyvąjį liuteroniškąjį reformacijos laikotarpį, parašyti remiantis pirminiais Prūsijos kunigaikštystės šaltiniais, bylojančiais apie procesus, vykusius Lietuvoje.

Dauguma to meto istorikų reformacijos istoriją baigė XVI a. 8-uoju dešimtmečiu, vėlesnius dešimtmečius priskirdami jau kontrreformacijos

[39] Brückner, Aleksander, *Różnowiercy polscy. Szkice dziejowe i literackie*, Warszawa, 1905, p. 12–13; Любович, Николай, *Начало католической реакции...*, p. 27.

[40] Wotschke, Teodor, *Geschichte der Reformation in Polen*, Leipzig, 1916.

pergalės laikotarpiui. Tokia pažiūra buvo įsitvirtinusi istoriografijoje iki XX a. vidurio, nors jau J. Łukaszewiczius, W. Sobieskis, Henrykas Merczyngas[41], tyrinėję XVII a. dokumentus, nurodė, kad Lietuvos DK ir Lenkijos Karalystėje vykusios reformacijos keliai skyrėsi ir kad protestantų bažnyčių poveikis Lietuvos visuomenės gyvenimui truko daug ilgiau.

XIX a. lietuviai neturėjo galimybių profesionaliam istorijos mokslui plėtoti. Vieninteliame 1848 m. išleistame katalikų vyskupo Motiejaus Valančiaus veikale *Žemaičių vyskupystė*[42] buvo aptariami reformacijos veiklos faktai ir XVI–XVII a. įvykiai Lietuvoje. M. Valančius rėmėsi pirminiais katalikų bažnyčios istoriniais šaltiniais (dalis jų per paskutinį šimtmetį jau prarasti). Jis reformaciją Lietuvoje apibūdino kaip reiškinį, perimtą iš kaimyninių valstybių (perėmėjai buvę didikai ir mokyti žmonės). Reformacijai plisti palankias sąlygas sudaręs katalikų bažnyčios viršūnių aplaidumas, nepakankamai aktyvi bažnyčios veikla. M. Valančiaus veikalas ilgai nesulaukė istorikų dėmesio, nors buvo vertingas surinkta empirine medžiaga ir parašytas laikantis tolerancijos nuostatų.

Naujų postūmių reformacijai Lietuvoje tyrinėti suteikė pradėti skelbti jos istorijos šaltiniai: buvo išleisti Lietuvos evangelikų reformatų sinodo archyvo dokumentai[43], Paulius Tschackertas[44] paskelbė reformacijos istorijos Prūsijos kunigaikštystėje dokumentus iš Karaliaučiaus archyvo ir kt., tačiau iki šiol paskelbtieji rinkiniai tėra tik gera pradžia.

1918 m., Lietuvoje atstačius valstybingumą, susidarė galimybės kurtis profesionaliai istoriografijai, atidžiau žvelgiančiai į senojoje Lietuvos valstybėje vykusius procesus. Netrukus pasirodė bendrų reformacijos laikotarpiui skirtų apybraižų. Jose išliko ryški konfesinė takoskyra. Analitinius darbus stabdė ta aplinkybė, kad pagrindiniai Lietuvos protestantų archyvai Lietuvos mokslininkams praktiškai buvo neprieinami: dalis jų buvo likę Lenkijos užimtame Vilniuje, kiti išvežti į Lenkiją arba buvo Baltarusijos SSR. Lietuvos istorikai plačiai naudojosi vokiečių ir lenkų skelbtais dokumentais ir atliktais tyrimais. Juozo Purickio[45], Simo

41 Merczyng, Henryk, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1904.
42 Wolonczewskis, K. Motiejus, *Żemajtiu Wiskupiste*, Vilnius, 1848.
43 *MRPL. Zabytki z wieku XVI-go*, ser. 1, sąs. 1, Wilno, 1925; *MRPL. Akta synodów prowincjalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, ser. 4, sąs. 2, Wilno, 1915.
44 Tschackert, Paul, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, t. 1–3, Leipzig, 1890.
45 Puryckis, Juozas, *Die Glaubensspaltung in Litauen im XVI. Jahrhundert bis zum Ankunft der Jesuiten im Jahre 1569*, Freiburg, 1919.

Sužiedėlio[46], o po Antrojo pasaulinio karo ir Zenono Ivinskio[47] veikaluose (juose dominavo autoriams prieinami katalikų bažnyčios dokumentai) į reformaciją buvo žiūrima kaip į trumpalaikį bajoriškos visuomenės pasidavimą svetimųjų įtakai. Reformacijos pabaiga šie istorikai laikė 1569 metus, kai į Lietuvą atvyko pirmieji jėzuitai. Tik XX a. 7-ajame dešimtmetyje katalikų bažnyčios istorikas Rapolas Krasauskas pastebėjo buvus reikšmingą XVII a. protestantų veiklą.[48]

Protestantas Jonas Šepetys[49] trumpoje apybraižoje reformaciją siejo su XVI a. luomų judėjimu ir politiniais procesais. Išsamesnės apžvalgos sulaukė evangelikų reformatų XVI–XX a. bažnyčios istorija jau XX a. antrojoje pusėje išleistuose Kristupo Gudaičio[50] ir Jokūbo Kregždės[51] darbuose, parašytuose remiantis XX a. pasirodžiusiais kitų istorikų tyrinėjimais, nes autoriams, rašiusiems JAV ir Kanadoje, pirminiai šaltiniai buvo neprieinami. Tik XX a. 7-ajame dešimtmetyje istorikai ėmėsi gilintis į XVII a. protestantų bendruomenių gyvenimą ir jų reikšmę Lietuvos kultūros raidai.

Daug geriau reformacijos laikotarpio dokumentai išliko Prūsijos kunigaikštystėje, kur evangelikų liuteronų bažnyčia labai greitai tapo krašto bažnyčia. Jau nuo XVI a. čia pasirodo pirmieji veikalai, skirti reformacijos Prūsijos kunigaikštystėje istorijai. Šimtmečio pabaigoje steigiamas bažnyčias, jų veiklos faktus fiksavo Casparas Hennenbergeris žinyną primenančiuose *Prūsijos kunigaikštystės žemėlapių paaiškinimuose*[52], o XVII a. Christophas Hartknochas parašė ištisinę autorinę Prūsijos kunigaikštystės bažnyčios istoriją.[53] Walteris Hubatschas stambiausioje apibendrintoje *Rytų*

[46] Sužiedėlis, Simas, „Reformacijos sąjūdis Lietuvoje", in *Krikščionybė Lietuvoje. Praeitis. Dabartis. Ateitis*, Kaunas, 1938; tas pats, „Reformacijos nuoslūgis ir katalikų reakcija", in op. cit.

[47] Ivinskis, Zenonas, „Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum erscheinen der Jesuiten (1569)", *Sonderdruck aus Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, Berlin, 1967, t. 12, p. 1–45.

[48] Krasauskas, Rapolas, „Katalikų bažnyčia Lietuvoje XVI–XVII amž.: nuosmukio priežastys ir atgimimo veiksniai", in *Lietuvos katalikų Suvažiavimo darbai*, Roma, 1969, t. 11.

[49] Šepetys, Jonas, *Reformacijos istorija Lietuvoje (ligi jėzuitų atsikraustymo į Vilnių 1569 m.)*, Vilnius, 1922.

[50] Gudaitis, Kristupas, *Lietuviai evangelikai*, Torontas, 1956.

[51] Kregždė, Jokūbas, Lietuvos reformatų raštija, Chicago, 1979; tas pats, *Reformacijos Lietuvoje istorinė apybraiža*, Chicago, 1980.

[52] Hennenberger, Caspar, *Erclärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen...*, Königsberg, 1595.

[53] Hartknoch, Christoph, *Preussische Kirchen-Historia darinnen von Einführung der Christlichen Religion in diese Lande, wie auch von der Conservation, Fortpflantzung, Reformation und dem heutigen Zustande derselben ausführlich gehandelt wird*, Frankfurt a. M.– Leipzig, 1686.

Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios istorijoje, parašytoje XX a. viduryje, Mažąją Lietuvą traktavo kaip erdvę veikti Prūsijos kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčiai ir vokiečių kultūrai.[54]

Vokiečių istorikų XIX a. ir XX a. pirmosios pusės surinktas žinias apie Prūsijos kunigaikštystės bažnyčių tinklą, negyvenamų plotų – „girios" apgyvendinimą Prūsijos istorinio-geografinio atlaso teminiuose žemėlapiuose ir jų paaiškinimuose susistemino Hansas ir Gertrūda Mortensenai bei Reinhardas Wenskus.[55]

Specialiai reformacija Mažojoje Lietuvoje, jos vaidmeniu ir reikšme baltų tautoms istorikai ypač susidomėjo nuo XIX a. vidurio, kylant ir stiprėjant nacionaliniams sąjūdžiams Europoje ir prasidėjus lietuvių nacionalinio atgimimo laikotarpiui. Vokiečių istorikai, kalbininkai ir bręstantys lietuvių mokslininkai, susibūrę apie mokslinius žurnalus, kultūros draugijas, tyrė, publikavo, analizavo šaltinius apie reformacijos įnašą į atskiras kultūros sritis: lietuvių raštiją, švietimą.[56] Juose buvo skelbiami pirminiais istoriniais šaltiniais paremti Adalberto Bezzenbergerio, Georgo H.F. Nesselmanno, Frydricho Kuršaičio, Viliaus Gaigalaičio ir kitų darbai. Pavienių straipsnių pasirodė ir kituose periodiniuose leidiniuose.[57]

Po Pirmojo pasaulinio karo, sustiprėjus lietuvių istoriografijai, pradėjo rodytis lietuvių raštiją, švietimą, tautinius santykius Mažojoje Lietuvoje tyrusių Anso Bruožio, Vydūno, Vinco Vileišio darbai.[58] Lietuvių istorikai

[54] Hubatsch, Walter, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens,* t. 1, 3, Göttingen, 1968.

[55] *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes,* hrsg. v. Hans Mortensen, Gertrud Mortensen und Reinhard Wenskus, apl. 3–14, Wiesbaden, 1973–1988; apl. 3: *Die preussischen Studenten an den europäischen Universitäten bis 1525; Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen)*; apl. 8: *Die Besiedlung der grossen Wildnis (bis 1618).*

[56] Prūsijos provincijos istorijos draugijos žurnalai: *Neue Preussische Provinzial-Blätter* (1829–1866 išleista 69 tomai), nuo 1867 m. leistas kitu pavadinimu – *Altpreussische Monatsschrift,* Karaliaučius, 1864–1922; Tilžės literatūrinės draugijos žurnalas: *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft,* Heidelberg, 1883–1911, 30 sąsiuvinių. Plačiau žr. Gineitis, Leonas, „Tilžės literatūrinė draugija ir lietuvių tautinis atgimimas", *Lituanistica,* 1990, nr. 2, p. 77–85. Po Pirmojo pasaulinio karo Rytų ir Vakarų Prūsijos kraštotyros istorijos komisijos metraštis: *Altpreussische Forschungen,* Karaliaučius, 1924–1943.

[57] Kurschat, [F.], „Zur Geschichte der litauischen Bibel", in *Evangelisches Gemeindeblatt,* Königsberg, 1864.

[58] [Bruožis, Ansas] Probočių Anūkas, *Mažosios Lietuvos buvusiejie rašytojai ir žymesniejie lietuvių kalbos mylėtojai,* Tilžė, 1920; tas pats, *Prūsų lietuvių raštija. Trumpa Prūsų lietuvių knygų, kalendorių ir laikraščių apžvalga,* Tilžė, 1920; tas pats, *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos,* Kaunas, 1935; Vydūnas [W. Storast], *Siebenhundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen: Kulturhistorische Darlegung,* Tilsit, 1932; Vileišis, Vincas, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje,* Kaunas, 1935.

žiūrėjo į Mažosios Lietuvos kultūrą kaip į gyvą ir savo tęstinumą išlaikiusį, specialaus tyrimo vertą reiškinį, apibūdino jos padėtį svetimoje valstybėje, politines ir kultūrines aplinkybes, kuriomis lietuviai gyveno XVI–XIX a. Šie darbai kartu su Kurto Forstreuterio, Ernsto Fraenkelio, Jurgio Gerullio ir kt. tyrinėjimais[59] parengė dirvą visuminiam lietuvių raštijos, spaudos suvokimui. Žinias apie lietuvių raštijos kūrėjus papildė, susistemino ir žinyno pavidalu pateikė Vaclovas Biržiška.[60] Kartu jis apibūdino lietuvių raštiją kaip vientisą reiškinį ir apibrėžė jos mastą. Informacinius pagrindus gilesniam senosios lietuvių raštijos tyrimo apibendrinimui padėjo Knygų rūmų išleistoji knygų lietuvių kalba bibliografija.[61]

Po Antrojo pasaulinio karo lietuvių literatūros istorijos tyrėjai buvo linkę Mažosios Lietuvos raštiją traktuoti kaip atskirą reiškinį, nesigilindami į Mažosios ir Didžiosios Lietuvos kultūros sąsajas, bendrus jas siejusius dalykus.[62] Antra vertus, monografijos apie M. Mažvydą, J. Bretkūną, S. Rapolionį padėjo geriau pažinti ankstyvąjį reformacijos Prūsijos kunigaikštystėje ir Didžiojoje Lietuvoje laikotarpį.[63] Naujausi Jūratės Trilupaitienės ir Dainoros Pociūtės tyrinėjimai atvėrė galimybes į ryšius pažvelgti naujai: empirinių faktų lygmenyje nustatė Mažosios ir Didžiosios Lietuvos protestantų leidinių perimamumą, jų bendrybes ir ypatybes.[64]

[59] Forstreuter, Kurt, „Die Herkunft preussisch-litauischer Reformatoren", in *Zeitschrift für slavische Philologie*, t. 7, Leipzig, 1930, p. 129–132; Fraenkel, Ernst, „Apie Mažvydo katekizmo kalbą", *Archivum philologicum*, (Kaunas), t. 2, 1931, p. 140–143; Gerullis, Jurgis, *Senieji lietuvių skaitymai*, d. 1, Kaunas, 1927; *Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, spaudai parūpino Jurgis Gerullis, Kaunas, 1922; Gerullis, Georg, „Bretke als Geschichtsschreiber", *Archiv für slavische Philologie*, t. 39, (Berlin), 1925.

[60] Biržiška, Vaclovas, *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*, d. 1, Kaunas, [1930]; tas pats, *Senųjų lietuviškų knygų istorija*, d. 1–2, Čikaga, 1953–1957; tas pats, *Aleksandrynas*, t. 1–2, Čikaga, 1960–1963.

[61] *Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba*, t. 1, 1547–1861, Vilnius, 1969.

[62] *Lietuvių literatūros istorija*, Vilnius, t. 1, 1957; Lebedys, Jurgis, *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius, 1977.

[63] *Senoji lietuviška knyga*, red. V. Mykolaitis, Kaunas, 1947; Mažvydas, Martynas, *Pirmoji lietuviška knyga*, parengė Marcelinas Ročka, Vilnius, 1974; Falkenhahn, Wiktor, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer*, Königsberg–Berlin, 1941; Bretkūnas, Jonas, *Rinktiniai raštai*, parengė J. Palionis, J. Žukauskaitė, Vilnius, 1983; *Stanislovas Rapolionis*, sud. Eugenija Ulčinaitė, Juozas Tumelis, Vilnius, 1986.

[64] Pociūtė, Dainora, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsų Lietuva*, Vilnius, 1995; ta pati, „XVI–XVII a. Prūsų Lietuvos bažnytinių giesmių kilmė ir pobūdis", in *Senosios literatūros žanrai. Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 1, Vilnius, 1992, p. 9–40; ta pati, „XVI–XVII a. Prūsų Lietuvos bažnytinių giesmių sąrašas", op. cit., p. 41–71; Trilupaitienė, Jūratė, „Mažvydas ir reformatų muzikinė kultūra", *Pergalė*, 1985, nr. 10.

Tai teikia impulsų tirti reformacijos Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje, o kartu ir visoje Lietuvos DK raidos sąveiką.

Kultūros procesus, vykusius reformacijos laikotarpiu Lietuvos DK ir Prūsų Lietuvoje ir atsispindėjusius XVI a. lietuvių raštijoje, apibendrino Jono Palionio ir Zigmo Zinkevičiaus[65] veikalai. Lietuviškų knygų Prūsijoje leidybos istoriją pateikė Domas Kaunas.[66] Tačiau tarp atskirų Mažosios Lietuvos kultūros sričių tyrimų ir reformacijos šiame krašte raidos analizės yra didelė disproporcija. Beveik šimtą metų daugiausia dėmesio buvo skiriama lietuvių kalbos, raštijos tyrinėjimams, o bendroji reformacijos Prūsų Lietuvoje raida po Kurto Forstreuterio (1933) ir Jono Bertuleičio (Bertuleitis, 1932–1934) studijų[67] toliau nebuvo tiriama. Po Antrojo pasaulinio karo tokiam nutylėjimui atsirado ir objektyvių priežasčių: Vakarų Europoje nusilpo dėmesys valstybę praradusiai Lietuvai, o Lietuvos istorikams nebuvo prieinami buvę Karaliaučiaus archyvai, be kurių nauji tyrinėjimai buvo neįmanomi. Tad iš esmės J. Bertuleičio studija *Reformacija tarp Prūsijos lietuvių* beveik 60 metų buvo vienintelis tyrinėjimas, paremtas Karaliaučiaus archyvo dokumentais. Faktografine prasme šis darbas iki šiol yra vertingas, tačiau per tą laiką istorijos moksle iškilo ne vienas naujas klausimas, o raštijos, kalbos tyrinėjimams prireikė visuotinesnių kultūros raidos tyrimų.

Nepaisant nepalankių sąlygų istorijos tyrimams po Antrojo pasaulinio karo Lietuvos SSR, Juozas Jurginis pabandė pažvelgti į reformaciją Lietuvoje Europos kultūros fone ir paskelbė lietuvių kalba bei aptarė kelis svarbius XVI a. šaltinius: Mykolo Lietuvio *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius* bei Abraomo Kulviečio *Tikėjimo išpažinimą*.[68]

XX a. reformacijos Lietuvos DK istoriografija, išskyrus kelis jau minėtus veikalus, daugiausia dėmesio skyrė atskirų reformacijos problemų analizei.

Lenkų istorikas Januszas Tazbiras apibendrino lenkų tyrinėtojų požiūrį į reformacijos plitimą Lenkijos–Lietuvos valstybėje (išskyrė teritorijas,

[65] Palionis, Jonas, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius, 1967; Zinkevičius, Zigmas, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 3: *Senųjų raštų kalba*, Vilnius, 1988.

[66] Kaunas, Domas, *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius, 1996.

[67] Forstreuter, Kurt, „Deutsche Kulturpolitik im sogenannten Preussischen Litauen", *Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung*, Breslau, 1933, t. 6; Bertuleit, Johannes, „Die Reformation unter den preussischen Litauern", d. 1–2, in *Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreussische Kirchengeschichte*, Königsberg, 1932–1933/34.

[68] Jurginis, Juozas, *Renesansas ir humanizmas Lietuvoje*, Vilnius, 1965; tas pats, *Istorija ir poezija. Kultūros istorijos etiudai*, Vilnius, 1969, p. 58–70; Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, parengė Juozas Jurginis, Vilnius, 1966.

kuriose ji menkai plito – pvz., Mozūriją), aiškino socialines netolygaus jos plitimo priežastis.[69]

Ir J. Tazbiras, ir vokiečių istorikas Gottfriedas Schrammas[70] nerėmė J. Łukaszewicziaus ir Stanisławo Koto[71], skiriančių Lietuvos DK reformacijos raidą nuo Lenkijos, nuostatų, bet atraminiu tašku rinkosi požiūrį, kad Abiejų Tautų Respublika yra Lenkija, o į Lietuvos DK žiūrėjo kaip į vieną iš Lenkijos provincijų, nors jos reformacijos raidoje įžvelgė regioninių skirtumų. J. Tazbiro nuomone, reformacija buvo veiksnys pagilinęs separatistines Lietuvos DK tendencijas ir kartu vienijęs Lietuvos DK teritorijoje skirtingų tautų bajoriją. G. Schrammas tyrė reformaciją Lenkijos ir Lietuvos valstybėje kaip kilmingųjų luomo interesų raišką. Jis taikliai išryškino bendruosius Lenkijos Karalystės ir Lietuvos DK reformacijos bruožus (reformacija vyko prieš valdovo valią, jos visuomeniniai-socialiniai siekiai buvo nevientisi ir prieštaringi), akcentavo bajorų luomo antiklerikalinį nusiteikimą, maitinusį reformaciją. Jis pažymėjo, kad kalvinizmas Lietuvos DK pradėjo reikštis anksčiau nei Mažojoje Lenkijoje ir todėl čia neįžvelgė tokios didelės Lenkijos įtakos, kokią nurodė Marcelis Kosmanas.[72]

Reformaciją kaip kilmingųjų luominių interesų tiesioginę raišką traktavo Alfredas Bumblauskas ir Vacys Vaivada.[73] Anot jų, bajorai metęsi į reformaciją prieš katalikų bažnyčią kaip prieš „ideologinę ponų viešpatavimo sankciją"[74], o „poniškos reformacijos" pagrindas buvęs jų siekis sukurti pigią ir paklusnią jiems bažnyčią, sekuliarizuoti bažnytines žemes. Tad ekonominį faktorių A. Bumblauskas vertino kaip svarbiausią reformacijos Lietuvos DK paskatą. Jo panaudoti katalikų bažnyčios dokumentai (XVI a. pabaigos pagalvės mokesčių sąrašai) leido išskirti tas protestantų bažnyčias, kurios įsikūrė katalikiškų bažnyčių sąskaita.

[69] Тазбир, Януш, «Общественные и территориальные сферы распространения польской реформации», in *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.*, Москва, 1976, p. 114–131.

[70] Schramm, Gottfried, *Der polnische Adel und die Reformation 1548–1609*, Wiesbaden, 1965.

[71] Kot, Stanisław, „La Reformé dans le Grand Duché de Lithuanie. Facteur d'occidentalisation culturelle", *Université libre de Annuaire de l'Institut Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, t. 12, Bruxelles, 1953, p. 211–261.

[72] Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznianiowej*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1973.

[73] Bumblauskas, Alfredas, Vaivada, Vacys, „Antitrinitarizmo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje socialinių pagrindų klausimu", *Istorija*, t. 28, Vilnius, 1987, p. 22–34.

[74] Бумблаускас, Алфред Адольфович, *Генезис реформации в Великом Княжестве Литовском*: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюс, 1987.

Apčiuopiamą XVI a. Žemaitijos evangelikų bažnyčių tinklo vaizdą atvėrė V. Vaivados tyrinėjimai. Pasitelkęs pirminius šaltinius, jis pirmasis įvedė į mokslo apyvartą Žemaitijos žemės teismų duomenis.[75]

XX a. tarpukario laikotarpiu nemaža duomenų apie Mažosios Lietuvos bažnyčias iš pirminių šaltinių paskelbta krašto, miestų ar miestelių istorijos monografijose. Johannas Sembritzkis rašė apie Klaipėdos miestą, Klaipėdos apskritį, Šilutės apskritį, Jenny Koppas – apie Tilžės apskritį[76]; K. Kaleschkė, Gustavas Froelichas ir Otto Barkowskis – apie Įsruties apskrities apgyvendinimą ir bažnyčių tinklą.[77]

Rašant didžiųjų bendruomenių istorijas Lietuvos DK palaipsniui buvo gilinamasi į bažnyčių ir giminių archyvus: jau XIX a. Eustachijus Tiškevičius Biržų miesto istorijos apybraižoje rėmėsi Biržų ordinacijos archyvu[78]; Adomas Adamowiczius Vilniaus liuteronų bažnyčios istorijoje – kai kuriais Vilniaus liuteronų kolegijos archyvo dokumentais[79]; Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčios svarbiausius įvykius, asmenis, bažnyčių tinklą apibūdino Vaclovas Gizbert-Studnickis ir H. Merczyngas[80], remdamiesi dalimi Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios sinodo archyvo. Boleslovas Grużewskis rėmėsi Kelmės evangelikų reformatų bažnyčios ir Kelmės

[75] Vaivada, Vacys, *Reformacija Žemaitijoje XVI a. II pusėje*. Humanitarinių mokslų istorijos daktaro disertacija, mašinraštis, Vilnius, 1995; tas pats, „Über die Beziehungen zwischen Žemaitija und Herzogtum Preussen im 16. Jahrhundert", *Annaberger Annalen*, nr. 4, Heidelberg, 1996, p. 93–106.

[76] Sembritzki, Johann, *Geschichte der Stadt Memel*, 2-as leid., Memel, 1926; tas pats, *Geschichte des Kreises Memel*, Memel, 1918; Sembritzki, J., Bittens, A., *Geschichte des Kreises Heydekrug*, Memel, 1920; Kopp, Jenny, *Geschichte des Landekreis Tilsit*, Tilsit, 1918; Pohlmann, Heinrich, „Beiträge zur Geschichte des Kongl. Gymnasiums zu Tilsit", in *Erstes Stück in Schulprogramm zur offentl. Prüfung*, Tilsit, 1866.

[77] Barkowski, Otto, „Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg unter Herzog Albrecht und Markgraf Georg Friedrich von Ansbach 1525–1603", d. 1, *Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz*, hrsg. von W. Gaerte, sąs. 28, Königsberg, 1928; d. 2, ibid., sąs. 30, Königsberg 1933; Froelich, Gustav, „Litauische Kirchen und Dörfer im Hauptamt Insterburg um das Jahr 1590", *Mitteilungen der Altertumsgeschichte Insterburg*, t. 1, 1914, p. 31–55; Kaleschke, K., „Gründung der ältesten Kirchen in Hauptamt Insterburg", *Mitteilungen der Altertumsgeschichte Insterburg*, t. 17, 1920, p. 60–72.

[78] Tyszkiewicz, Eustachy, *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacyi*, St. Peterburg, 1869; Yčas, Martynas, *Biržai, tvirtovė, miestas ir kunigaikštystė*, Kaunas, 1931.

[79] Adamowicz, Adam F., *Die evangelisch-lutherische Kirche zu Wilna*, Wilna, 1855. Tas pats tekstas išleistas ir lenkų kalba.

[80] Gizbert-Studnicki, Wacław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Wilno*, Wilno, 1935; tas pats, *Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego i jego biblioteki*, Wilno, 1932; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie*...

dvaro dokumentais[81], Johannas Wischeroppas – Kauno liuteronų bendruomenės dokumentų dalimi[82], Kazimierzas Chodynickis, tirdamas Gėluvos dvaro bažnyčios sudeginimo bylą, – Lietuvos evangelikų reformatų sinodo archyvu.[83] Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčios istoriją lietė Peliksas Šinkūnas ir nagrinėjo Janas Seredyka.[84]

Tarpukario istoriografijoje iškilo reformacijos bei tautinių kultūrų santykio problema. Lenkų istorikai Kazimierzas Hartlebas, Kazimierzas Kołbuszewskis (vėliau juos palaikė ir pokario istorikas Henrykas Wisneris), remdamiesi XVI–XVII a. spaudinių lenkų kalba analize, teigė, kad reformacija, K. Hartlebo žodžiais tariant, „pakirto vietinių tarmių", t.y. vietinės lietuvių kalbos reikšmę ir sustiprino lenkų kultūros įtaką Lietuvoje.[85]

Kompleksiškai patyrinėjus XVI–XVII a. spaudinių visomis kalbomis Lietuvos DK visumą, paaiškėjo, kad reformacija sudarė galimybes spausdintam žodžiui lietuvių, lenkų, baltarusių, ukrainiečių šnekamosiomis kalbomis plisti ir įtvirtino šias šnekamąsias kalbas spaudoje bei bažnyčioje.[86] Tai keitė tautinių kultūrų raidą. Lenkų kultūros įtaką joms daugiausia lėmė politiniai ir socialiniai procesai. S. Kotas[87] vertino reformaciją Lietuvoje kaip svarbiausią veiksnį Lietuvos DK kultūrai suartėti su Vakarų Europa.

XX a. antrojoje pusėje istorikai tyrė jau anksčiau iškilusią problemą, ar reformacija turėjo tikybinį pamatą: S. Kotas, Konradas Górskis, analizavę

[81] Grużewski, Bolesław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach*, Warszawa, 1912.

[82] Wischeropp, Johann, *Die heilige Stadt unserer Väter 1683–1933*, Kaunas, [1933]; tas pats, *Aus 3–5 Jahren evangelischer Kirchenratsarbeit in der deutsche Gemeinde zu Kaunas*, Kaunas, 1939. J. Wischeroppo medžiagą papildė naujais duomenimis Zigmantas Kiaupa straipsnyje „Kovos tarp liuteronų ir katalikų Kaune iki XVII a. vidurio" (*Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 13–26).

[83] Chodynicki, Kazimierz, „Sprawa o spalenie zboru ewangelickiego w Giałowie", *Reformacja w Polsce*, t. 5, Warszawa, 1928.

[84] Šinkūnas, Peliksas, *Kėdainių miesto istorija*, Kaunas, 1928; Seredyka, Jan, „Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w wiekach XVI–XVII", *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, t. 21, Wrocław–Warszawa ir kt., 1976.

[85] Hartleb, Kazimierz, *Zagadnienia reformacji na ziemiach litewskich. Problemy-postułaty*, Lwów, 1935; Kołbuszewski, Kazimierz, „Polskie piśmiennictwo reformacyjne na ziemiach dawnego W. Księstwa Litewskiego", in *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie, 17–20 wrzesnia 1935 r.*, Lwów, 1935; Wisner, Henryk, „Reformacja a kultura narodowa: Litwa", *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, t. 20, Wrocław–Warszawa i inni, 1975.

[86] Lukšaitė, Ingė, „Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a.", *Acta historica lituanica*, sąs. 5, Vilnius, 1970; ta pati, „Religinių kovų įtaka Lietuvos spaudai (XVI a. antroji pusė–XVII a. pirmoji pusė)", in *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 41–67.

[87] Kot, St., „La Reforme..."

arijonų veikalus, į šį klausimą atsakė teigiamai, tačiau į evangelikų reformatų ir liuteronų teologiją Lietuvoje dar tik pradėta gilintis.[88] Poleminės ir tikybinės spaudos panoramą Lietuvos DK apžvelgė M. Kosmanas susiedamas ją su plačiu reformacijos ir kontrreformacijos istorijos kontekstu. Autorius savo studijoje pirmasis aprėpė XVI–XVII a. poleminės, tikybinės spaudos Lietuvos DK visumą, įtraukė į mokslinę apyvartą daug pamirštų senųjų spaudinių. Istorikas atidžiai ištyrinėjo atvykusių į Lietuvos DK lenkų reikšmę reformacijos raidai.[89]

Kaip vienas iš Lenkijos–Lietuvos valstybėje vykusios reformacijos specifinių bruožų J. Tazbiro, M. Kosmano, H. Wisnerio ir kt. darbuose gana plačiai nagrinėta religinė tolerancija.[90]

Gausią archyvinę medžiagą pasitelkus imtasi tirti tikybinių reikalų svarstymus Lietuvos DK seimuose, tikybinį apsisprendimą svarbiausiais Lietuvos DK politinės istorijos momentais.[91]

XX a. antrosios pusės istorikų darbai išsamiai papildė XIX a. pradėtą tirti asmenybių įnašą į reformacijos raidą Lietuvoje. Istoriografiją apie spaudos lietuvių kalba rengėjus jau esame aptarę anksčiau. Lietuvos DK kultūros ir politikos veikėjus apibūdinančių darbų per XIX ir XX a. susikaupė gana gausiai, tačiau iki šiol juose nesprendžiamos asmenybės ir reformacijos santykio problemos. Iš evangelikų reformatų veikėjų Lietuvos DK daugiausia dėmesio susilaukė Andrius Volanas: XIX a. Michało Balińskio parašytą jo biografiją ir skelbtus laiškus papildė pastaruoju metu išleisti *Rinktiniai raštai*, jų įvadiniai straipsniai bei A. Volano veikalų bibliografija.[92]

88 Kot, Stanisław, *Ideologja polityczna i społeczna Braci polskich zwanych arjanami*, Warszawa, 1932; Górski, Konrad, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.*, Polska akademia umiejętności. Rozprawy wydziału filologicznego, Kraków, 1949, t. 68, nr. 2; Lukšaitė, Ingė, *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje*, Vilnius, 1980.

89 Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim ...*

90 Tazbir, Janusz, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa, 1967; Kosman, Marceli, *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław i Warszawa ir kt., 1968; Wisner, Henryk, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa, 1982.

91 Wisner, Henryk, „Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648", *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, t. 23, Warszawa, 1968, p. 123–150; tas pats, „Rok 1655 w Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa", ibid., t. 26, Warszawa, 1981, p. 83–103; tas pats, „Dysydenci litewscy wobec wybuchu wojny polsko–szwedskiej (1655–1660)", ibid., t. 15, Warszawa, 1970, p. 101–142.

92 Baliński, Michał, „Andrzej Wolan, jego życie uczone i publiczne", *Pisma historyczne*, t. 3, Warszawa, 1843; Andrius Volanas, *Rinktiniai raštai*, sudarė Marcelinas Ročka, Ingė Lukšaitė, Vilnius, 1996.

Pradėtos tirti protestantų bažnyčių globėjų kunigaikščių Radvilų šeimos Biržų ir Dubingių šakos asmenybės: be Edwardo Kotłubajaus, Stanisławo Mackiewicziaus bendrų biografinių šeimos apybraižų ir Alojzy'o Sajkowskio studijos apie Radvilas – literatūros mecenatus[93], atskirų monografijų susilaukė Mikalojus Radvila Juodasis[94], Kristupas Radvila[95], Jonušas Radvila[96] ir Boguslavo Radvilos gyvenimo laikotarpis Prūsijoje[97], Radvilų studijos užsienio universitetuose, jų mecenavimas, latifundijų formavimasis, klientūros pavidalai[98] ir t. t. Tačiau iš esmės šios šakos Radvilų veikla ir jos reikšmė reformacijos raidai Lietuvoje dar laukia tyrinėtojų. Paskutiniais dešimtmečiais suaktyvėjus Radvilų archyvo tyrinėjimams, pasirodė Urszulos Augustyniak parengta kai kurių Lietuvos DK evangelikų reformatų testamentų publikacija.[99] Specialių tyrinėjimų susilaukė XVI–XVII a. Lietuvos DK raštijos kūrėjai, teologai, kultūros veikėjai. Praėjus trims šimtmečiams nuo Samuelio Boguslavo Chilinskio visos Biblijos vertimo į lietuvių kalbą, S. Kotas surado, o Cz. Kudzinowskis išleido S.B. Chilinskio Naujojo Testamento vertimo rankraštį; naujų duomenų apie tai, kodėl nebuvo išleistas šis vertimas XVII a., pavyko rasti Lietuvos evangelikų reformatų sinodo archyve.[100]

93 Kotłubaj, Edward, *Galeria nieswieżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno, 1857; Mackiewicz, Stanisław, *Dom Radziwiłłów*, Warszawa, 1990; Sajkowski, Alojzy, *Od Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań, 1965.

94 Jasnowski, Józef, *Mikołaj Czarny Radziwiłł*, Warszawa, 1939; Ročka, Marcelinas, „Poleminis M. Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka", *Literatūra*, t. 15(1), 1973, p. 105–125.

95 Wisner, Henryk, „Kampania Inflancka Krzysztofa Radziwiłła w latach 1617–1618", *Zapiski Historyczne*, t. 35, sąs. 1, 1960; tas pats, „Król i książe. Konflikt między Zygmuntem III Wazą i Krzysztofem Radziwiłłem", *Rocznik Białostocki*, t. 2, 1972.

96 Kotłubaj, Edward, *Życie Janusza Radziwiłła*. Wilno i Witebsk, 1859; Wisner, Henryk, „Działałność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655", *Rocznik Białostocki*, t. 13, 1976.

97 Jacoby, Jörg, *Boguslaus Radziwill. Der Statthalter des Grossen Kurfürsten in Ostpreussen*, Marburg/Lahn, 1960.

98 Chachaj, Marian, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin, 1995; Malczewska, Mirosława, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa-Poznań, 1985; Augustyniak, Urszula, „Podlaska klienteła Krzysztofa II Radziwiłła", in *Drobna szlachta podlaska w XVI–XIX wieku*, red. Stefan K. Kuczyński, Białystok, 1991.

99 Augustyniak, Urszuła, *Testamenty evangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa, 1992.

100 Biblia litewska Chylińskiego, Poznań, 1958. Leidinyje išsamūs Stanisławo Koto, Jano Otrębskio ir Czesławo Kudzinowskio straipsniai apie S.B. Chilinskio veiklą ir jo vertimo kalbą; Lukšaitė, Ingė, „Lietuviškos S.B. Chilinskio Biblijos spausdinimo aplinkybės", *MADA*, t. 1(35), 1971, p. 87–109.

Žinomi monografiniai darbai, skirti Lietuvos DK dirbusiems ar joje gimusiems veikėjams: Simonui Budnui[101], Petrui Gonezijui[102], Marcinui Czechowicui[103], Janui Licinijui Namislovijui.[104]

Per paskutinius dešimtmečius parengta ir išleista katalikų bažnyčios istorijos veikalų, kuriuose visuminiu požiūriu analizuojama reformacijos, kontrreformacijos ir katalikų bažnyčios reformos sąveika.[105]

Gausūs pastarųjų dešimtmečių tyrimai jau subrandino galimybes bendresniam žvilgsniui į reformacijos raidos visumą Lietuvos DK ir Prūsijos kunigaikštystėje. Iki šiol nėra nuosekliai išaiškinti teisiniai Lietuvos reformacijos aspektai, nežinoma bažnyčių tinklo raida, iš esmės nesigilinta į Lietuvos DK ir Prūsijos kunigaikštystės reformacijos saitus, tebėra neįvertinta reformacijos reikšmė Lietuvos kultūrai.

5. Apibrėžtys

Reformacija visoje Europoje buvo toks sudėtingas reiškinys, kad jį tiriant būtina aptarti požiūrio prioritetus, tiriamą teritoriją, chronologines ribas (jas apibūdinsime poskyryje apie periodizaciją).

Į reformaciją šiame veikale žvelgiama kultūros istoriko akimis, ji tiriama kaip visuomeninis, tikybinis judėjimas, įvairiausiais saitais susijęs su daugeliu kultūros sričių.

Tyrinėjime remiamasi ne vieno humanitarinio mokslo – politikos, bažnyčios, ūkio, teisės, filosofinės minties, literatūros, spaudos istorijos ir knygotyros bei etnologijos duomenimis.

[101] Merczyng, Henryk, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków, 1913; Kot, Stanisław, „Szymon Budny. Der grösste Häretiker Litauens im 16. Jahrhunder", *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, t. 1, Graz–Köln, 1956; Подокшин, Семен, *Скорина и Будны. Очерк философских взглядов*, Минск, 1974.

[102] Jasnowski, Józef, „Piotr z Gonionza", *Przegląd historyczny*, t. 33, Warszawa, 1933.

[103] Szczucki, Lech, *Marcin Czechowic (1532–1613). Studium z antytrinitaryzmu polskiego XVI wieku*, Warszawa, 1964.

[104] Szczucki, Lech, „Jan Licinius Namysłowski", in *Studia nad arianizmem*, Warszawa, 1959.

[105] Tazbir, Janusz, *Historia kościoła katolickiego w Polsce (1460–1795)*, Warszawa, [1966]; Litak, Stanisław, *Od reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin, 1994.

Istoriografijos analizė verčia susimąstyti, ar rezultatyvu toliau eiti tokiu keliu, kai renkamasi tirti reformacijos judėjimą vienoje valstybėje – arba Lietuvos DK, arba Prūsijos kunigaikštystėje, ir antra vertus, koncentruotis tik į vieną tyrimo plotmę, arba politinių, arba etninių ryšių apibrėžtą, t.y. rinktis tarp reformacijos raidos problemų valstybėje ir tautos kultūroje. Naujųjų laikų pradžioje visuose Europos kraštuose etninių saitų sutelkti ir valdžios institucijų galios, socialinių procesų konstruojami visuomenės dariniai (juos vadinsime tautomis) nesutapo: dauguma valstybių, tarp jų ir Lietuvos DK, ir Prūsijos kunigaikštystė, buvo daugiatautės. Savo ruožtu nuo valstybės raidos, tautos padėties joje, nuo valstybės likimo priklausė joje gyvenusių tautų kultūros istorija.

Tyrinėjime siekiama nagrinėti reformacijos raidą keliomis plotmėmis – koks buvo to judėjimo santykis su valstybe ir kokią reikšmę jis turėjo etninėms kultūroms – ne supriešinant, bet derinant abi plotmes. Ne visus kultūros reiškinius, vykusius XVI a., galima ir reikia skirstyti į valstybinius bei tautinius, būta ir bendrų procesų abiejose plotmėse. Antra vertus, jos abi kartu paėmus sudaro visuminį požiūrį į visuomenės kultūros raidą.

Šiame veikale reformacijos istorija bus tiriama ir Lietuvos DK, ir Prūsijos kunigaikštystėje.

Prūsijos kunigaikštystė buvo artima Lietuvos DK kaimynė, abi turėjo ilgą bendrą sieną, kelių šimtų metų politinės, karinės konfrontacijos bei įvairaus pobūdžio kultūrinių saitų patirtį. Tačiau abi valstybės formavosi taip, kad nė vienoje iš jų negyveno visa lietuvių tauta. Didžioji lietuvių tautos dalis gyveno savo sukurtoje valstybėje – Lietuvos DK, tačiau sudarė joje mažesniąją gyventojų dalį. Prūsijos kunigaikštystėje XVI a. kompaktiškai gyveno kita lietuvių tautos dalis.

Taigi dalis lietuvių tautos gyveno nukariautoje teritorijoje, vokiečių kolonijinėje valstybėje. Kita, didžioji tautos dalis gyveno savo sukurtoje daugiatautėje valstybėje. Abiejose valstybėse vyko reformacija, tad kyla klausimas, kokiais pavidalais ji vyko, kokiu mastu ji paveikė abiejų tautos dalių kultūros raidą ir kokius kultūros elementus ji sukūrė abiejose dalyse.

Tiriant reformaciją abiejose valstybėse pasirenkami ne tie patys prioritetai. Kalbant apie Lietuvos DK, bus nagrinėjama, koks buvo šio judėjimo santykis su valstybe, kaip jis veikė jos visuomenės struktūrą, institucijas, kokie buvo jos poveikio galia ir mastas visai visuomenei. Šios problemos nagrinėjamos analizuojant visoje valstybėje vykusius procesus. Pereinant prie reformacijos reikšmės etninėms kultūroms, daugiausia dėmesio skiriama lietuvių kultūros istorijai. Ne todėl, kad reformacija būtų buvus nereikšminga kitų tautų, gyvenusių Lietuvos DK, kultūroms, bet todėl, kad kiekviena jų turėjo skirtingą istorinę patirtį, kitokį paveldėtą kultūros

klodą, skirtingus statusus valstybėje. Antra vertus, kai kurių tautų, pavyzdžiui, baltarusių, ukrainiečių istoriografijoje trūksta specialių šio klausimo tyrimų. Lenkų, vokiečių istorikai palyginti daug yra tyrę reformacijos reikšmę savoms kultūroms ir ypač pastarųjų įtaką kitoms kultūroms. Šiuo metu istoriografijoje jau susidarė itin netolygus skirtingų tautų kultūrų pažinimo laipsnis, trukdantis suvokti reiškinių visumą. Šiame darbe siekiama prisidėti prie lietuvių kultūros istorijos tyrimo, atsižvelgiant į kitų tautų kultūrų raidos kontekstą.

Aptardami reformacijos judėjimą Prūsijos kunigaištystėje, dėmesį telksime kiek kitur. Reformacijos ir evangelikų liuteronų bažnyčios istoriją Prūsijos kunigaikštystėje, o vėliau Rytų Prūsijoje vokiečių istorikai tiria jau porą šimtų metų. Didieji sintetiniai XX a. istorijos veikalai žvelgė į protestantų bažnyčią kaip į galingos vėlesniųjų laikų vokiečių valstybės statybą, kaip į būsimos Prūsijos monarchijos galybės ramstį. Šiuose darbuose ištirti pagrindiniai reformacijos laikotarpiai, istoriniai šaltiniai, valstybės ir bažnyčios santykiai, bažnyčios organizacijos ir tikėjimo, teologijos raida, žymiųjų asmenų indėlis. Tad mūsų nagrinėjimo objektas yra ne visa Prūsijos kunigaikštystės reformacijos istorija, bet jos kontekste vykę procesai baltiškojoje visuomenės dalyje. Kadangi visa tai yra gausybe ryšių tarpusavyje susiję, reformacijos raidą Prūsijos kunigaikštystėje apibūdinsime bendrais bruožais remdamiesi jau atliktais tyrinėjimais ir apibendrinimais, tačiau daugiausia dėmesio skirdami reformacijos raidai ir reikšmei baltų tautų kultūros istorijoje.

Tirdami mums rūpimas problemas, susiduriame su daugybe ginčytinų, kontroversiškų požiūrių į valstybių prigimtį, kultūrų santykius, tautų padėtį, gyventojų kilmę ir t.t. Ne šio darbo tikslas yra nagrinėti ginčytinas ir nepakankamai ištirtas to laikotarpio istorijos problemas, tačiau aptarsime kai kurias iš tų, kurių interpretacija yra susijusi su daugeliu darbe nagrinėjamų dalykų.

Prūsijos kunigaikštystės istoriografijoje visuotinai pripažįstama, kad Vokiečių ordinas Prūsijos kunigaikštystės teritoriją nukariavo XIII a., kad prūsai (šią sąvoką vartosime tik etnine prasme) nukariautoje valstybėje buvo autochtonai, kad XVI a. tos teritorijos šiaurėje ir šiaurės rytuose gyveno lietuviai valstiečiai. Nesutariama dėl ploto, kuriame gyveno prūsai, dėl lietuvių gyventos teritorijos ribų bei dėl lietuvių tose teritorijose kilmės (ar jie buvo senųjų vietinių baltų genčių palikuonys, t.y. autochtonai, ar atsikėlę XV a. pabaigoje ir XVI a.), dėl gyventojų tankumo atskirose srityse.[106]

[106] Pagrindinių požiūrių ir istorikų tyrinėjimų apžvalgą žr. Hermann, Arthur, „Die Besiedlung Preussisch-Litauens im 15.–16. Jahrhundert in der deutschen und

XVI a. lietuvių ir kitų baltų palikuonių kompaktiškai apgyventą Prūsijos kunigaikštystės teritoriją vadinsime Mažąja Lietuva. Istorikų jau išsamiai aptartas šis terminas, vartojamas nuo XVI a. pradžios, ir išnagrinėtos įvairios nuomonės dėl Mažajai Lietuvai priskirtino ploto.[107] Šiame darbe bus skiriama Mažoji Lietuva plačiąja prasme ir Mažoji Lietuva siaurąja prasme, jos sinonimas Prūsų Lietuva. Pirmoji apima teritoriją, kurią, remdamasis M. Toeppeno, F. Tetznerio, V. Vileišio, J. Jakšto tyrinėjimais ir šaltiniais, apibūdino A. Matulevičius.[108] Jos siena šiaurėje sutapo su Prūsijos kunigaikštystės ir Lietuvos DK siena tarp Klaipėdos ir Palangos, toliau į pietus ėjo Kuršių nerija, jai priskiriamas visas Sembos pusiasalis, riba tęsėsi į pietus iki Šventapilio (*Heiligenbeil*), nuo jo ėjo rytų link per Žintus (*Zinten*), kiek šiauriau Barštino (*Bartenstein*) per Bartus, Kučius, Gurnius iki sienos su Lietuvos DK prie Pšieroslio (dab. lenk. Przerośl). Ši linija nebuvo tiesi: apie Engelšteiną, Nordenburgą, Bartus, Angerburgą dauguma gyventojų jau buvo vokiečiai, kaip ir apie Karaliaučių, Brandenburgą, Balgą. Sembos pusiasalyje į vakarus nuo linijos Šakiai–Rūdava–Karaliaučius iki XVI a. vidurio gyveno prūsai, sudarę apie pusę gyventojų.[109] Vilius Peteraitis šią teritoriją vadina dviem pavadinimais: Mažoji Lietuva ir Tvanksta.[110]

XVI a. prūsai toje teritorijoje ir vokietėjo, ir lietuvėjo. Tad tais atvejais, kai reikia apibūdinti teritoriją, kurioje XVI a. dar gyveno baltai (prūsai, sūduvių, kuršių, skalvių, nadruvių palikuonys ir lietuviai), ji bus vadinama Mažąja Lietuva plačiąja prasme.

Mažoji Lietuva siaurąja prasme apima aukščiau apibūdintą teritoriją be Sembos pusiasalio: atitinka XVII a. ir vėliau Prūsijos kunigaikštystės administracijos vartotą terminą *Lietuviški valsčiai.*

Atskirai neanalizuosime lietuvių kilmės Mažojoje Lietuvoje (siaurąja prasme) problemos. Tačiau iš karto reikia pasakyti, kad nei vokiečių, nei

---

litauischen Historiographie. Ein Forschungsbericht", *Zeitschrift für Ostforschung*, t. 39, 1990, p. 321–341; tas pats, „Mažosios Lietuvos lietuviai: autochtonai ar ateiviai? Istoriografinė-bibliografinė apžvalga", *Lituanistica*, Vilnius, 1990, nr. 2, p. 13–26.

[107] Jakštas, Juozas, „Mažosios Lietuvos apgyvendinimas iki XVII amžiaus pabaigos", *L.M.K. Akademijos Metraštis*, t. 4, t. 5, Roma, 1970, p. 1–49, 339–414 (atspaudas); Matulevičius, Algirdas, *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje. Lietuvių tautinė padėtis*, Vilnius, 1989, p. 25–38. Ten pat žr. istoriografiją ir žemėlapį „Lietuvių teritorija Prūsijoje iki maro ir vokiečių kolonizacijos (XVIII a. pradžia)".

[108] Matulevičius, Algirdas, *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje...*

[109] Gaučas, Petras, Matulevičius, Algirdas, „Kalbų paplitimas Mažojoje Lietuvoje XVII a. pradžioje", žemėlapis, in *Potsdamas ir Karaliaučiaus kraštas*, Vilnius, 1996, p. 110–111.

[110] Pėteraitis, Vilius, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai*, Vilnius, 1997, p. 9.

lenkų istoriografija, nei šiuo metu į mokslo apyvartą patekę nauji šaltiniai neteikia duomenų apie masinę lietuvių migraciją XVI a. į Prūsijos kunigaikštystę. To laiko šaltiniai fiksuoja, kad iš Lietuvos DK į Prūsijos kunigaikštystę atvykdavo ir išvykdavo tik pavieniai asmenys, todėl analizuojant XVI a. vykusius kultūros procesus lietuviai šiame krašte bus laikomi autochtonais.

Lietuvių, arba lietuvininkų, vardu vadinsime (jei nėra reikalo etninę priklausomybę tiksliau nusakyti) Klaipėdos, Ragainės, Tilžės, Įsruties, Labguvos apskričių gyventojus, nors jie buvo skirtingų baltų genčių: lamatiečių, kuršių, skalvių, nadruvių, senosios Notangos srities prūsų, sūduvių–jotvingių palikuonys. XVI a. šaltiniuose lietuviais dažniausiai vadinami visi srities gyventojai. Kalbininkai nustatė, kad XVI a. baltų gentys Mažojoje Lietuvoje jau buvo smarkiai tarpusavyje susimaišiusios (sumišai gyventa kaimuose ir sodybvietėse) ir toli pažengusi buvo lituanizacija (kalbos, gyvenimo būdo ir kitose kultūros srityse).[111] Aiškiai suvokiant, kad kalboje, liaudies kultūroje turėjo būti regioninių skirtumų, vis dėlto daugeliu atvejų galima kalbėti apie XVI a. baltų genčių palikuonių kultūros bendrybes.

Teritorija, kurioje gyveno baltų tautos Prūsijos kunigaikštystėje, XVI a. beveik sutapo su Sembos vyskupija, per šimtmetį kiek keitusia savo ribas. Todėl jai skirsime daugiausia dėmesio, nors Pamedės vyskupijos teritorijoje taip pat būta lietuviškų, prūsiškų ir mišriai kartu su jotvingiais–sūduviais gyventų kaimų.

Laikydamiesi požiūrio, kad visoje Europoje reformacija ir katalikų bažnyčios bei tikėjimo raida buvo susijusios ir sudarė visumą, o jų ryšių pavidalai skatino formuotis įvairialypius kultūros procesus ir elementus, šiame darbe vis dėlto pagrindinį dėmesį skirsime tos vieningos visumos vienai daliai – reformacijai. Aptarsime jos raidą ir reikšmę kultūrai, tik bendrais bruožais apibūdindami katalikiškos visuomenės ir bažnyčios veiklą, kintančias visuomeninio elgesio nuostatas.

Reformacijos ir kultūros istorijos ryšys istorijos mokslui kelia daug ir įvairių problemų. Šiame darbe nagrinėsime reformacijos santykį su kultūros procesu ir dinamika, t.y. veiksnius, veikusius kultūros procesų tempus, naujų elementų atsiradimą, perėmimą, perkūrimą, sąlygas kultūrų komunikacijai, kultūros tęstinumui ir modernizacijai.

Trumpai aptarsime istorikų darbuose įvairuojančius ir painiojamus reformuotąsias evangelikų bažnyčias apibūdinančius terminus. Visas

[111] *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius, 1987; p. 220–227 – Zigmo Zinkevičiaus požiūris; Mažiulis, Vytautas, „Dėl Prūsijos lietuvių kilmės", in *Lietuvininkų žodis*, Kaunas, 1995, p. 465–468.

reformacijos metu susiformavusias bažnyčias ir jų tikinčiuosius vadinsime bendru *evangelikų* terminu. Terminas *evangelikai* geriau nei anksčiau lietuvių istoriografijoje vartotasis *protestantai* atitinka bažnyčios reformos esmę, yra dviejų bažnyčių oficialių sudėtinių pavadinimų – evangelikai reformatai ir evangelikai liuteronai – bendras žodis. Terminas *protestantai* yra atsiradęs Vokietijoje ir atspindi Vokietijos istorijos realijas. Ir Vokietijos, ir Lenkijos istoriografijose protestantiškomis vadinamos reformacijos laikotarpiu nuo katalikų atsiskyrusios bažnyčios. Termino *protestantai* visai neatsisakysime ir vartosime jį kaip *evangelikų* sinonimą.

Evangelikų reformatų bažnyčios pavadinimo trumpiniai – reformatai, kalvinistai (pagal žymiausią tos krypties teologą Jeaną Calviną). XIX ir XX a. katalikiškos pakraipos istoriografijoje pasitaikančio termino *kalvinai* atsisakome dėl kelių priežasčių: šis terminas perimtas iš poleminės literatūros, turi menkinamąją prasmę, be to, lietuvių kalboje visiems kitiems pasekėjams apibūdinti terminai sudaromi su priesaga. Evangelikų liuteronų trumpinys – *liuteronai* nuosekliai vartotas istoriografijoje ir dėl jo klausimų nekyla.

Šiame veikale pavardžių rašyba įvairuoja: užsienietiški asmenvardžiai rašomi labiausiai paplitusia originalo forma; Lietuvos DK nusistovėję asmenvardžiai ir tie, kurių yra išlikusi lietuviškoji lytis, rašomi lietuviškai (pvz., Jonas Bretkūnas, Mikalojus Radvila); svetimšalių, ilgai veikusių Lietuvos DK, asmenvardžių vardas rašomas lietuviškąja lytim, o pavardei dažniausiai renkamasi lotyniškoji rašyba.

6. Reformacijos Lietuvos DK ir Prūsijos kunigaikštystėje periodizacija

Turbūt nėra kito tokio kultūrinio, religinio ir visuomeninio reiškinio, dėl kurio būtų pareikšta tiek prieštaringų nuomonių ir kuris būtų taip įvairiai suvokiamas kaip reformacija. Skirtingi suvokimo aspektai kūrė ir reformacijos periodizacijos įvairovę.

Pirmiausia stipriai skyrėsi nuomonės, kurį laikotarpį vadinti reformacija. Dauguma XIX a. ir XX a. pirmosios pusės Lietuvos ir Lenkijos istorikų (N. Liubovičius, N. Karejevas, T. Wotschke, J. Purickis, Z. Ivinskis ankstyvuose darbuose, S. Sužiedėlis) reformacijos pabaiga Lenkijos–Lietuvos valstybėje laikė konkrečias – 1565–1569 ar 1570 m., t.y. jėzuitų atvy-

kimo (1565), Liublino unijos (1569) ar Sandomiero sinodo nutarimų (1570) datas. Tai buvo svarbios datos, bet ar jos reiškė reformacijos pabaigą?

J. Łukaszewiczius, K. Gudaitis ir kt. bendroje evangelikų bažnyčių XVI–XX a. istorijoje neskyrė daugiaplanio ir sudėtingo visuomeninio judėjimo laikotarpio, vadintino reformacija, nuo to evangelikų bažnyčios istorijos tęsinio, t.y. laikotarpio, kai evangelikų bažnyčia gyvavo kaip mažuma. Antano Musteikio nuomone, reformacija Lietuvos DK pasibaigė XVI a. pabaigoje.[112]

Paskutinį trisdešimtmetį istoriografijoje toli pažengė XVII a. tyrimai, tad nebebuvo galima nepastebėti ir evangelikų vaidmens pirmojoje šimtmečio pusėje (R. Krasausko, M. Kosmano, J. Tazbiro[113], H. Wisnerio ir kt. darbai). Reformacijos Lenkijos–Lietuvos valstybėje pabaigą nukelti į XVII a. vidurį (1658 m. seimo nutarimas prieš arijonus, šimtmečio vidurio karai su Maskva ir Švedija) jau buvo linkę dauguma Lenkijos istorikų (S. Kotas, J. Tazbiras, M. Kosmanas, Andrzejus Tokarczykas[114] ir kt.). Per pastaruosius dešimtmečius net ir Vokietijoje, kur reformacijos pabaiga tradiciškai laikoma 1555 m., Augsburgo taikos laikotarpis, keičiantis tyrimų paradigmoms* iškeltas klausimas, ar nederėtų 1517–1648 m. laikotarpį periodizuoti kaip glaudžiai tarpusavyje susijusių reiškinių visumą – bandymus reformuoti katalikų bažnyčią dar prieš reformaciją, reformacijos judėjimą, katalikų potridentinės bažnyčios reformas bei kontrreformaciją ir visą laikotarpį apibūdinti kaip bažnyčios pokyčių ir stabilizacijos periodą.[115] Šiuolaikinėje Vakarų Europos istoriografijoje ryškios metodologinės tendencijos tirti ne pavienių faktų junginius, bet reiškinius, o bandant

[112] Musteikis, Antanas, *The reformation in Lithuania. Religious Fluctuations in the Sixteenth Century*, New York, 1988.

[113] Тазбир, Януш, «Общественные и териториальные сферы распространения польской реформации», in *Культурные связи народов Восточной Европы XVI в.*, Москва, 1976, p. 128.

[114] Tokarczyk, Andrzej, *Ewangelicy polscy*, Warszawa, 1988, p. 56–58.

* Paradigma – tam tikras mąstymo modelis, apimantis atskirų reiškinių kintančių formų visumą.

[115] Zeeden, Ernst W., „Zeitalter der europäischen Glaubenskämpfen, Gegenreformation und katholische Reformation", *Seculum*, t. 7, Jahrgang 1956, Jahrbuch für universalgeschichte, München, 1956, p. 326; Reinhard, Wolfgang, „Gegenreformation als Modernisierung, Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters", *Archiv für Reformationsgeschichte. Internationale Zeitschrift zur Erforschung der Reformation und ihrer Weltwirkungen*, hrsg. Hans J. Hillerbrand, Bernd Moeller, Jahrgang 68, 1977, p. 226–252; Rhode, Gotthold, „Wege und Wandlungen der evangelischen Kirche im Osten", *Festgabe für Arthur Rhode zum 90. Geburtstag am 13. Dezember 1958*, hrsg. von H. Kruska, Ulm, 1959, p. 499.

nustatyti reiškinių fazes, t.y. laiko tarpsnius jiems apibūdinti, kriterijumi imti ne vieną kurį reiškinio bruožą, o žvelgti į reiškinio visumą ir rinktis kriterijų pluoštus, atspindinčius reiškinių tarpusavio ryšius. Pasirinkus tokius periodizacijos principus, neturėtų kilti abejonių dėl reformacijos, katalikų bažnyčios reformos ir kontrreformacijos laikotarpio kaip vieningo laikotarpio ir dėl jo pabaigos XVII a. viduryje. Toks periodizacijos pakeitimas, palyginti su XIX a. ir XX a. pirmosios pusės Lenkijos ir Lietuvos istoriografijos požiūriais, kartu reiškia, kad pasikeitė ir pačios reformacijos suvokimas. Jau minėti istorikai reformacijos Lietuvoje pradžios ir pabaigos metui nustatyti rinkosi dominuojantį laikotarpio bruožą. Laikotarpį nuo XVI a. 4-ojo dešimtmečio iki 1565 ar 1569 m. jie įsivaizdavo kaip visiškos reformacijos pergalės ir katalikų bažnyčios pairimo metą ir vadino jį reformacijos Lietuvoje laikotarpiu. Tačiau atvykus jėzuitams, pasirašius Liublino uniją, įsteigus universitetą katalikų bažnyčia sustiprėjusi, ir todėl laikotarpis nuo XVI a. 7-ojo dešimtmečio jau vadinamas kontrreformacija. Vykęs procesas įsivaizduotas vienalinijinis ir vienaplotmis. Gilesnės XVI a. studijos įtikinamai rodo, kad per visą šimtmetį nuo 4-ojo dešimtmečio iki XVII a. vidurio ir vėliau Lietuvos visuomenė buvo daugiasluoksnė, todėl kriterijų pluoštas periodizacijai nustatyti geriau ją apibūdina.

Ne mažiau komplikacijų istoriografijoje yra iškilę dėl šio ilgo laikotarpio vidinės periodizacijos. XIX a. istorikai su mažomis išimtimis ir dauguma XX a. pirmosios pusės istorikų, kurių nuomone, reformacija Lietuvoje baigėsi XVI a. 7-ajame dešimtmetyje, vidinei reformacijos periodizacijai daug dėmesio jau ir neskyrė. Buvo pastebėtas liuteronybės dominavimas reformacijos judėjimo pradžioje. O nuo XVI a. 7-ojo dešimtmečio istorinis periodas jau nagrinėjamas kaip kontrreformacija ir katalikų bažnyčios reforma (dažnai šių procesų neskiriant), t.y. dėmesys perkeliamas nuo evangelikų į katalikų veiklą. Šiuolaikiniai Lenkijos ir Lietuvos istorikai pasiūlė kelis naujus reformacijos periodizacijos variantus. Nors M. Kosmanas atskirai nepaaiškino periodizacijos kriterijų, bet apie juos galima spręsti iš jo knygos[116] skyrių; pirmas skyrius skirtas reformacijos plitimui maždaug iki XVI a. 7-ojo dešimtmečio, antras – kontrreformacijos pradžiai nuo XVI a. 7-ojo dešimtmečio iki 1596 m. – t.y. iki Brastos unijos, o likusieji skyriai, apimantys laikotarpį iki XVII a. vidurio, – kontrreformacijos metui. 1596 m. katalikų ir dalies Lenkijos–Lietuvos valstybės stačiatikių bažnyčios Brastos uniją autorius laiko esmine reformacijos istorijos data, nes ji rodanti valdovo siekimą unifikuoti valstybę katalikybės pagrindu, kartu tai buvęs jau katalikų bažnyčios

[116] Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim...*

galios ženklas valstybėje. M. Kosmanas įvedė ir daugiau kriterijų: tai katalikų ir protestantų deputatų skaičius senate, protestantų bendruomenių ir katalikų parapijų kiekybinis santykis krašte ir katalikų bažnyčios įkurtų, didelį poveikį visuomenei turinčių institucijų (pvz., Vilniaus universiteto) veiklą bei kt.[117] Autorius nesupaprastino procesų interpretacijos ir lygiagrečiai tyrė reformacijos ir kontrreformacijos raidą nuo XVI a. 7-ojo dešimtmečio iki 1596 m. M. Kosmano pasirinktiems, nors griežtai ir nesuformuluotiems kriterijams iš dalies galima pritarti, tačiau tikslinga juos kiek papildyti ir koreguoti.

Kitu kampu į reformacijos periodizaciją pažvelgė G. Schrammas[118], specialiai tyręs Lenkijos–Lietuvos kilmingųjų (bajorų ir didikų) santykį su reformacija 1548–1607 m. Mokslininkas laikėsi šiuolaikinėje Lenkijos istoriografijoje dominuojančio požiūrio, kad bendroji Lenkijos–Lietuvos valstybė buvo Lenkija, todėl periodizavo reformaciją kaip abiem valstybėms bendrą procesą. Reformacijos mastą Lenkijoje jis vertino kaip mažumos religiją ir visą reformacijos judėjimą interpretavo kaip luominių interesų išraišką. Luomų tarpusavio ir luomų bei valdovo santykius G. Schrammas pasirinko kriterijumi. Periodo pabaiga jis laikė lūžinį momentą – 1607-uosius, Zebrzydowskio maišto nuslopinimo metus, taigi reformacijos pabaigą siejo su politiniais veiksniais ir visuomenės sluoksnių tarpusavio santykiais. „Lenkiją" (t.y. Lenkijos–Lietuvos valstybę) po Zebrzydowskio maišto autorius laiko jau perdėm katalikiška valstybe, kurioje, karaliaus partijai nugalėjus, o didikams jau kiek anksčiau bebaigiant grįžti į katalikybę, jų luominiams siekiams vertingesnė atrodžiusi sąjunga su kataliku valdovu.

Panašius kriterijus reformacijos periodizacijai taikė ir Alfredas Bumblauskas disertacijoje „Reformacijos genezė Lietuvos DK". Esminiu reformacijos bruožu jis laikė evangelikų bažnyčių fundatorių luominę priklausomybę. Reformacijos raidą Lietuvoje jis skirstė į bajoriškąjį laikotarpį – XVI a. 4-asis–5-asis dešimtmetis (nors tuo metu fundacijų nebuvo), ir poniškąją reformaciją, t.y. kalvinistiškąjį laikotarpį – XVI a. 6-asis–7-asis dešimtmetis.[119] 1569 m. A. Bumblauskas laikė ribą žyminčia data: Liublino unija, kaip svarbus politinis įvykis, paveikęs reformaciją, nuo 7-ojo dešimtmečio išsikristalizavę ponų konfesinės politikos kontūrai, įsitvirtinęs kalvinizmas, o antitrinitarizme – nuosaikioji linija.[120] Tuos

[117] Ibid., p. 48, 229.

[118] Schramm, Gottfried, *Der polnische Adel und die Reformation...*, p. 314, 323 ir kt.

[119] Бумблаускас, Алфредас, *Генезис реформации в Великом Княжестве Литовском*: Автореферат.

[120] Ibid., p. 11 ir kt.

pačius metus chronologine riba laiko ir Juozas Tumelis, ją giliau argumentavęs: Tridento bažnytinio susirinkimo nutarimų priėmimas, kontrreformacijos jėgų susivienijimas po jėzuitų atsikraustymo, t.y. katalikų bažnyčios stiprėjimą rodantys įvykiai, žymėję reformacijos raidos gaires.[121]

Renkantis kriterijus reformacijos Mažojoje Lietuvoje periodizacijai, būtina atsižvelgti į visai kitą reformacijos šiame krašte pobūdį. Pirmiausia, čia ji labai glaudžiai siejosi su reformacija Vokietijos teritorijose, antra, Prūsijos kunigaikštystėje ji buvo valstybės remiama ir net organizuojama, tad ir kai kurie procesai čia vyko kitaip. Kaip žinia, Prūsų Lietuva, arba kitaip Mažoji Lietuva, buvo tik dalis Prūsijos kunigaikštystės, jos raida buvo sąlygojama valstybės mastu vykusių procesų. Tad ir šio krašto reformacijos periodizacija labai susijusi su reformacijos Vokietijoje istorija.

Kaip jau buvo minėta, Vokietijos istorikų veikaluose reformacijos pabaiga dažnai laikoma 1555 m. Augsburgo taika, patvirtinta reichstage. Iki to laiko susikūrė nauja bažnyčios organizacija, buvo suformuoti liuteronų bažnyčios teologijos pagrindai, keliose Vokietijos kunigaikštystėse įsteigtos krašto bažnyčios. Augsburgo taika įteisino tų bažnyčių veikimą ten, kur jos susidarė, ir dviejų tikybų (liuteronų ir katalikų) buvimą tuose miestuose, kur tos tikybos paplito ar išsilaikė. Išskiriami keli reformacijos laikotarpiai: 1517–1521 m. – reformacijos išaugimo iki nacionalinio judėjimo laikotarpis, 1521–1525-ieji – audringo reformacijos plitimo metai (iki Vormso edikto), 1525–1555 m. – reformacijos įsitvirtinimo laikotarpis.[122] Nors Prūsijos kunigaikštystėje vykusi reformacija buvo labai artimai susijusi su Vitenberge ir Saksonijos, Heseno žemėse vykusia reformacija, tačiau jos tyrinėtojai įžvelgė kiek kitokį jų ritmą. P. Tschackertas, gilinęsis į reformacijos pradžios procesus, nurodė 1523–1525 m. – reformacijos įvedimo, 1525–1530 m. – evangelikų liuteronų bažnyčios pagrindų formavimo, 1531–1534 m. – bažnyčios atsiribojimo nuo švermerių (*Schwarmgeister*), t.y. nuo arijonų, 1536–1549 m. – vidinės bažnyčios kūrybos, 1549–1552 m. – ginčų su Andreju Osiandru laikotarpius. Nors P. Tschackerto skelbtieji dokumentai siekia XVI a. pabaigą, jis studijoje aprėpė laikotarpį tik iki 1552 m., t.y. iš esmės neišbaigė paskutiniojo periodo apibūdinimo. Vėlesnė istoriografija jo apibūdintas pirmąsias reformacijos ritmo fazes priėmė.[123]

[121] Tumelis, Juozas, „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai", in *Stanislovas Rapolionis*, p. 28 ir kt.

[122] *Propyläen Encyklopedie Weltgeschichte*, hrsg. v. Walter Goetz, t. 5: *Das Zeitalter der religiosen Umwälzung. Reformation und Gegenreformation 1500–1660*, Berlin, 1930; *Reformation in Europa*, hrsg. v. Oskar Thulin, Leipzig, 1967, p. 15.

[123] Tschackert, P., *Urkundenbuch*, t. 1–3.

W. Hubatschas savo kapitaliniame veikale *Evangelikų liuteronų bažnyčios Rytų Prūsijoje istorija* nebuvo linkęs tiksliai apibrėžti reformacijos periodų, bet vis dėlto išskyrė kelis stambius tarpsnius: nuo 1525 m. iki 7-ojo dešimtmečio – krašto bažnyčios susiformavimo, o nuo 7-ojo dešimtmečio iki šimtmečio pabaigos – kontrreformacijos ir liuteronų doktrinos stiprėjimo laikotarpiai, nuo XVII a. pradžios iki 1640 m. – liuteronų evangelikų bažnyčios istorija iki Didžiųjų kurfiurstų valdymo pradžios. Reformacija laikomas laikotarpis iki XVI a. 7-ojo dešimtmečio, o kiti – jau evangelikų liuteronų bažnyčios istorijos periodai.[124] Tokios pačios periodizacijos, tik griežčiau apibrėžtos datomis (1526–1568, 1569–1603, 1604–1639, 1640–1688) laikėsi G. ir H. Mortensenai, R. Wenskus, apibrendrinę duomenis apie Prūsijos kunigaikštystės bažnyčių steigimą ir bažnyčių tinklo raidą.[125] Vėlesni specialūs kai kurių kultūros sričių tyrinėjimai (mokyklų tinklo, parapinių bažnyčių kunigų bibliotekų tyrimai) patvirtino, kad iš tiesų XVI a. 7-asis dešimtmetis buvo ribos metas.

Reformacijos Prūsijos kunigaikštystėje raidai laikomasi visuotinai priimtos periodizacijos: 1) XVI a. 3-iasis dešimtmetis – reformacijos pradžia ir liuteronų evangelikų krašto bažnyčios formavimasis; 2) XVI a. 4-asis–7-asis dešimtmetis – reformacijos gilėjimas ir evangelikų liuteronų bažnyčios įsitvirtinimas; 3) XVI a. 8-asis dešimtmetis–XVII a. 1-asis dešimtmetis – ortodoksijos įtvirtinimas evangelikų liuteronų bažnyčioje.

Vertėtų pabandyti suvokti pagrindinius šimtmečio procesus ir juos periodizuoti laikantis šių metodologinių nuostatų: 1) į atskirą laikotarpį žvelgti kaip į visumą, 2) pasitelkti vieningus kriterijus visam laikotarpiui. Antra vertus, žvelgiant į reformaciją kaip į daugiaplanį, daugiareikšmį judėjimą, tenka rinktis vieną ar kelis jo aspektus. Šiame darbe kaip dominuojantis aspektas pasirinktas kultūros ryšys su reformacija. Laikotarpis periodizuojamas pagal šiuos kriterijus: reformacijos mastą, bažnytinių institucijų susiformavimo laipsnį, teisinius bažnyčių tarpusavio, bažnyčių ir valstybės santykius, jų pavidalus, skirtingų tikybų visuomenės sluoksnių poveikį visuomeniniams procesams ir poveikio galią kultūros raidai.

Šiais kriterijais vadovaujantis tampa akivaizdu, kad reformacijos ir katalikų bažnyčių rungties, kaip formuojančios visuomeninius ir kultūrinius procesus, laikotarpis Lietuvos DK nusitęsia iki XVII a. vidurio. Pačios reformacijos raidoje išryškėja keli tarpsniai: 1) XVI a. 4-asis ir 5-asis dešimtmetis – ankstyvasis liuteronybės ir katalikų bažnyčios kritikos laikotarpis, 2) XVI a. 6-asis ir 7-asis dešimtmetis – staigaus reformacijos plitimo ir trijų evangelikų

[124] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1.
[125] *Historisch-geographischer Atlas...*, apl. 3.

bažnyčių formavimosi, katalikiškosios visuomenės poveikio galios silpnėjimo laikotarpis, 3) XVI a. paskutinis ketvirtis ir XVII a. pirmasis dešimtmetis – pusiausvyros metas – aktyvios ir evangelikų, ir katalikų veiklos laikotarpis, 4) XVII a. 2-asis–6-asis dešimtmetis – spartaus reformacijos silpimo, laiminčios kontrreformacijos ir aktyvių katalikų bažnyčios reformų įgyvendinimo laikotarpis. Aptariant šiuos reformacijos raidos laikotarpius išryškės visapusiškesni tokios periodizacijos argumentai.

Šioje knygoje tyrimui pasirinkti trys pirmieji periodai. Per juos išryškėjo pagrindiniai pradėję formuotis ar jau susiformavę kultūros procesai. Šiam laikotarpiui būdingi bendri išlikusių istorinių šaltinių bruožai (pačių evangelikų sisteminių šaltinių neišliko).

XVII a. 2-ajame–6-ajame dešimtmetyje reformacija dar buvo gyva kaip įvairiapusis visuomeninis, kultūrinis ir tikybinis judėjimas, tačiau jai būdinga jau kita problematika, kitokie yra išlikę šaltiniai. Todėl tam laikotarpiui būtų tikslinga skirti kitą knygą.

II

REFORMACIJOS PASKATOS LIETUVOS DK

1. Visuomeninio ir kultūrinio pobūdžio veiksniai

Reformaciją Lietuvos DK skatino platus veiksnių spektras. Didėjanti grėsmė Lietuvos DK valstybės išlikimui vertė aktyviąją politinio elito dalį tai svarstyti. Kaip jau buvo minėta, to meto politiką formavusioje Ponų taryboje požiūriai į uniją, į valdovo įpėdinio teises paveldėti didžiojo kunigaikščio sostą, į tikybinę ir etninę valstybės sandarą nebuvo vieningi. Bet vis dėlto subrendo asmenybės, kurios, saugodamos valstybės instituciją, kartu svarstė jos etninius komponentus, įžvelgė jų svarbą.

Žymus Lietuvos DK savarankiškumo idėją ginantis ir jos ateitį projektuojantis politikas buvo Albertas Goštautas (mirė 1539). 1522–1539 m. jis ėjo didelę valdžią teikiančias Vilniaus vaivados ir Lietuvos DK kanclerio pareigas, kurias gavo po ilgai trukusios kovos ir dėl valdžios, ir dėl turtų (dėl Goniondzo ir Tikocino dvarų po M. Glinskio maišto) su unijos šalininkais Mikalojumi Radvila (mirė 1522) ir Lietuvos DK etmonu, Trakų vaivada Konstantinu Ostrogiškiu (mirė 1530). Yra išlikę du A. Goštauto memorialai, rašyti karalienei Bonai: 1525 m. – „Prieš kunigaikštį Konstantiną Ostrogiškį ir prieš Radvilas"[1] ir apie 1529 m. – „Alberto Goštauto

[1] *Acta Tomiciana*, t. 7, Poznań, 1859, p. 258–269; Jasas, Rimantas, „Lietuvos kanclerio Alberto Goštauto memorialas karalienei Bonai (1525)", *Mokslinės VVU bibliotekos metraštis*, Vilnius, 1972 (išleistas tik signalinis egzempliorius), p. 232–256. Iš lotynų kalbos vertė Eugenija Ulčinaitė.

argumentai, kodėl teisėjai Lietuvoje neturi būti skiriami taip kaip Lenkijoje"[2]. Šiuose raštuose kancleris gana aiškiai suformulavo požiūrį į Lietuvos DK valstybės bruožus: 1) Lietuvos DK būdinga paveldima didžiojo kunigaikščio valdžia, t. y. ji turinti savą valstybės ir valdovo santykių tradiciją („[Lenkijos] Karalystė turi laisvą karaliaus rinkimo tradiciją [...], o Lietuva yra visų karaliaus vaikų bendra tėvynė"); 2) lietuviai patys, savaveiksmiškai gina savo valstybę, kai gynybai negalįs vadovauti valdovas; 3) skiriasi Lietuvos DK ir Lenkijos Karalystės vidaus tvarka, seimų veikla ir funkcijos, būtina išlaikyti savąją tvarką; 4) skiriasi žemėvalda ir gyvensena Lietuvos DK ir Lenkijos Karalystėje, todėl ir teisena Lietuvos valstybėje turinti išlikti savita; 5) nuo seno Lietuvos DK nustatyta urėdų paskirstymo tradicija: aukštųjų pareigų, teikiančių didelę valdžią, negalį gauti „rusinai stačiatikiai".

Tad A. Goštautas Lietuvos valstybingumą apibūdino kaip turintį savą, per amžius susiformavusią ir paveldimą tvarką, savus papročius, teiseną, savitą gyvenseną bei savaveiksmiškumą ginant tėvynę. Abiejuose memorialuose jis pabrėžė, kad toje paveldėtoje tvarkoje svarbiausias valstybės pareigybes turį užimti lietuviai, kilę iš kilmingų giminių, o ne „rusinai stačiatikiai". A. Goštauto aplinkoje, kaip visai pagrįstai teigė Rimantas Jasas[3], buvo sukurtas ir Lietuvos metraštis (Bychovco kronika). Jame išplėtota legendinė Lietuvos valstybės istorijos dalis teikė plačias tolimus pagoniškus-mitinius laikus siekiančias tų kilmingų giminių genealogijas, t. y. pagrindė jų garbingą kilmę ir kartu jų teisę į valdžią XVI a. pirmajame trečdalyje.

Pats A. Goštautas buvo apsišvietęs, išsilavinęs žmogus, turėjo nemažą biblioteką. 1525–1529 m. jis aiškiai suformulavo savo nuomonę, kokiu keliu turįs būti išlaikomas valstybingumas. Pirmiausia, pasak jo, turi būti išlaikyti saviti Lietuvos valstybės bruožai: „Lietuviams reikia ginti lietuvių papročius, ir tai tvirtinu ne dėl asmeninių interesų, bet valstybės labui".[4] Antra, papročius reikia išlaikyti nekeičiant valdymo:

Ne veltui karalius Kazimieras niekada *neleido vėl užsiminti apie kokius nors pasikeitimus* [išskirta – *I.L.*] šioje kunigaikštystėje, bet norėjo, kad viskas liktų pagal senus įpročius ir papročius, gyvuojančius daug amžių, nuo karaliaus Atilos laikų. Jų dėka [lietuviai]

[2] *Acta Tomiciana*, t. 11, Poznań, 1901, p. 163–165. Rankraštinė kopija BKPAN, Rankraščių skyrius, B.K. 1288, l. 9–16. Iš lotynų kalbos vertė Eugenija Ulčinaitė, vertėjos rankraštis.

[3] Jasas, Rimantas, „Bychovco kronika ir jos kilmė", in *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, Vilnius, 1971, p. 30–36.

[4] BKPAN, B.K. 1288, l. 11 v.; „Lituanos ergo Lituanico more servandos censeo...".

ne tik apgynė savo žemes nuo priešų, bet jas išplėtė ir padidino.[5] [...] Negalima jums [...], laužant tėvų įvestą paprotį ir priesaikas, rinkti vaivadą rusiną, kad ir kažin kiek nusipelniusį.[6]

Konservatyvumo nuostata kancleriui atrodė būtina sąlyga išlaikyti valstybę. Konservatyvumas ir turėjo apginti valstybę nuo jai nepalankių naujovių. Tačiau sparčiai keičiantis Lietuvos valstybės politinei padėčiai ir kintant visuomenės sluoksnių santykiui, dinamiškai visuomenei nebeužteko jau seniai tradicinėmis tapusių valstybinių institucijų, kurios, beje, ir nebuvo pakankama apsauga valstybingumui. Tad laikas buvo jau ieškoti naujovių, jos buvo būtinos. Kancleris tai suprato ir nemažai jų pats siūlė bei rėmė. Jam vadovaujant parengtas Pirmasis Lietuvos Statutas, įsigaliojęs 1529 m., liudijo intensyvius ieškojimus ir bandymus susisteminti Lietuvos įstatymus.[7] Naujų elementų atsirado ir metraščių sąvade, sename, tradicinio žanro kūrinyje.

Kancleris A. Goštautas, apibūdindamas Lietuvos valstybės bruožus, kalba apie kilmę „iš lietuvių", t. y. apie aiškų suvokimą, kad valstybę sudaro kelios religijos ir keli etnosai (tautos), visuomenės dalys, kurios, jo požiūriu, neturinčios būti visiškai lygiavertės. Toks požiūris buvo ženklas, kad tautinę priklausomybę jis laikė valstybės suvokimo komponentu. Tautos buvimą valstybėje tuo metu suvokė jau ne vieno Europos krašto šviesuomenė ir politikai.

Bręstantis poreikis įvesti naujoves į visuomenės ir valstybės santvarkos formas psichologiškai skatino aktyviąją visuomenės dalį būti pasirengusiai „išgirsti" naujas idėjas ir atidžiai pasižvalgyti, ką jos gali pasiūlyti Lietuvos visuomenės problemoms spręsti. Jau dešimtmetį Europoje vykstanti ir savo poveikio zonas plečianti reformacija atvėrė įvairaus pobūdžio galimybes.

Nuo pirmųjų žingsnių reformacijos vadovai siūlė nuostatas, keičiančias bažnyčios ir valstybės, bažnyčios ir visuomenės santykius. Lietuvos DK tuo metu vykęs luomų ir visuomenės sluoksnių bei valstybinės valdžios tarpusavio jėgų pusiausvyros kitimas bei derinimasis kaip tik ir išryškino reikalą naujai formuoti bažnyčios ir valstybės, bajorijos ir dvasininkų santykius.

Tam tikros visuomenės dalies santykiai su valstybe pirmiausia reiškėsi per mokesčius. Mokesčių svarba ypač išaiškėjo nuolatinių karų su Maskvos Kunigaikštyste akivaizdoje. Lietuvos DK baigė klostytis tokia sistema,

[5] Ibid.
[6] Jasas, Rimantas, „Lietuvos kanclerio Alberto Goštauto memorialas karalienei Bonai (1525)", *Mokslinės VVU bibliotekos metraštis...*, p. 247.
[7] Lazutka, Stasys, *Lietuvos Statutai 1529, 1566, 1588*, Kaunas, 1994, p. 24–26.

kad tik bajorų seimams sutikus buvo galima mokesčius rinkti. Karo metu seimai nustatydavo mokesčių karo reikalams rinkimą. Bajorų seimai reikalavo, kad dvasininkija irgi privaloma tvarka mokėtų mokesčius karo reikalams ir atliktų karo prievolę nuo bažnyčios valdomų žemių.

Katalikų bažnyčia iki reformacijos pradžios (XVI a. 4-ojo dešimtmečio) buvo tapusi stambia žemvalde. Turtingiausia buvo Vilniaus vyskupija. Jos valdas sudarė vyskupų, prestimonialinės, prelatų ir parapinių bažnyčių (jų buvo 259) žemės, iš viso apie 11 500 dūmų, kitaip sakant, – apie 81 000 valdinių ir 3,8 proc. visų dūmų. Žemaičių vyskupijoje bažnyčia valdė apie 2500 žagrių (valakų).[8] Joje buvo 45 parapinės bažnyčios, vidutiniškai turėjusios po 24 dūmus. Abiejose – Vilniaus ir Žemaičių – vyskupijose bažnyčia turėjo apie 14 000 dūmų ir dar gaudavo dešimtinę iš daugelio Lietuvos didžiojo kunigaikščio žemių.[9] Ir nors Vilniaus vyskupo valdomi žemės plotai buvo didesni už Lenkijos Gniezno vyskupo, bet pajamos buvo mažesnės. Vis dėlto bajorų visuomenei kilo klausimas, ar bažnyčios žemių valdytojai gali būti traktuojami kaip mokesčių mokėtojai karo reikalams ir paklusti besiklostančiai mokesčių mokėjimo tvarkai. Bajorija, įgaunanti mokesčių mokėjimo imunitetą, žvelgė į bažnyčios žemės valdas kaip į gausų lėšų rezervą ir siekė šias lėšas gauti savo pačios sprendimais, t.y. bandė naikinti dvasininkų luomo mokesčių imunitetą.

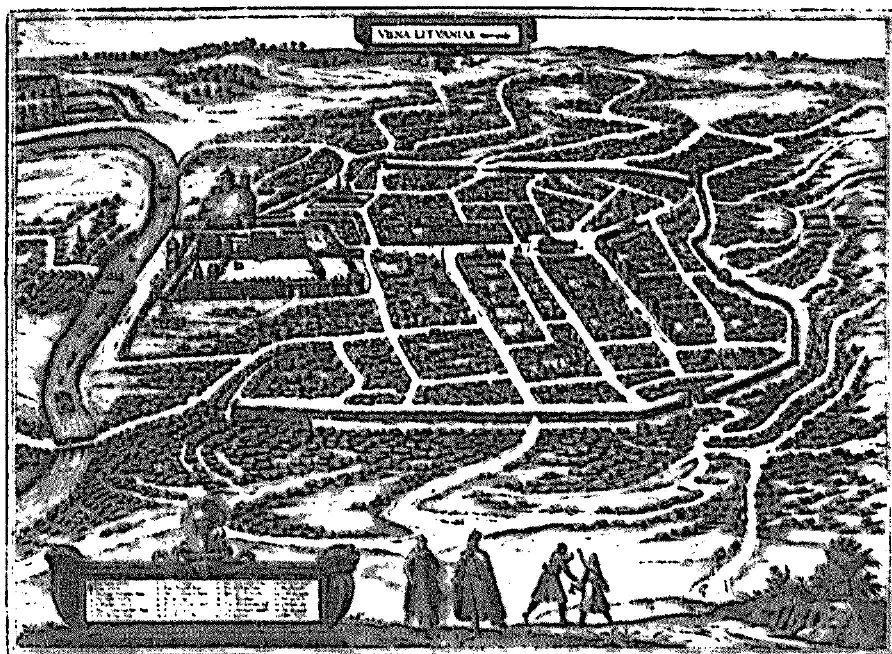
Beveik visi seimai, vykę dar prieš reformacijos pradžią, svarstė karo mokesčių rinkimo reikalus: 1516 m. Vilniuje, 1518–1519 m. Brastoje, 1519–1520 ir 1541 m. Vilniuje, 1522 m. Gardine, 1522–1524 m. Vilniuje.[10]

Luomų interesai labai ryškiai susidūrė teisės srityje – aktyvėjant bajorijos vaidmeniui visuomenės gyvenime, pribrendus teisinei reformai, įstatymų kodifikacijai, kilo problema, kokia bus dvasininkų vieta valstybės teisės sistemoje, kokia bus dvasinių teismų kompetencija, kas teis dvasininkus civilinėse ir kriminalinėse bylose. Kilo klausimas, ar dvasininkai paklūsta valstybės teisei, ar lieka bažnytinės – kanonų teisės jurisdikcijoje. Šios problemos, iškilusios teismuose, savo reikšme toli praaugo vien dviejų luomų – bajorijos ir dvasininkų – santykius ir nebuvo tik bajorijos antiklerikalinio nusiteikimo ženklas. Greičiau atvirkščiai – šiuo atveju bajorija kėlė valstybės ir visuomenės modelio klausimą, nors dar ne visada iki galo įsivaizduodama aiškią valstybės ateities viziją.

[8] Prestimonialinės žemės – dvasininkų žemės, gautos kaip beneficija. Jų valdymas buvo susietas su atliekamomis pareigomis.
Dūmas – valstiečių ūkis, kuriam nustatytas prievolių dydis.
Žagrė – žemės plotas, prievolės vienetas, svyravęs apie 21,3 ha, t. y. savo dydžiu artimas valakui.

[9] Ochmański, Jerzy, *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 107.

[10] Любавский, М., *Литовско-русский сейм*, p. 295 ir kt.

Lietuvos DK sostinė Vilnius.
XVI a. vidurio vaizdas. Gerg Bruln, *Civitates orbis terrarum...*, Kelnas, 1572

Lietuvos DK, kaip daugelyje Europos šalių, nuo XVI a. pradžios brendo visuomenės poreikis keisti iš XV a. paveldėtus valstybės ir bažnyčios santykius.

XVI a. pirmąjį trečdalį jau ėmė aiškėti, kad atsiranda politinių jėgų ir visuomenės grupių, kurios įžvelgė, jog būtina keisti ir pačios Lietuvos DK bažnyčios padėtį. Lietuvoje reformaciją skatino ne tiesioginis priešinimasis popiežiaus valdžiai, bet Lietuvos DK bažnyčios pavaldumo Lenkijos Gniezno provincijai padariniai. Be abejo, popiežiaus galioje buvo atskiros bažnytinės Lietuvos DK provincijos įkūrimas, tačiau per XVI–XVII a. tai nebuvo svarstoma.

Daugelį katalikų bažnyčios veikimo formų Lietuvos DK nulėmė ta aplinkybė, kad Lietuvos katalikų bažnyčia nuo krikšto laikų buvo pavaldi Lenkijos katalikų bažnyčiai: Lietuvos vyskupijos (Vilniaus, Žemaičių, Lucko[11] ir 1636 m. įsteigta Smolensko vyskupija) priklausė Gniezno arkivyskupijai.

[11] Lucko vyskupija Liublino unijos seime 1569 m. buvo atskirta nuo Lietuvos DK ir prijungta prie Lvovo arkivyskupijos.

Lenkijos katalikų Gniezno bažnytinės provincijos administravimo požiūriu Lietuvos DK buvo pakraščio provincija. Ypač tai akivaizdu apžvelgus, kaip buvo rengiami dvasininkai (vadinamieji pasauliečiai, t.y. ne vienuolijoms). Vilniuje ir Žemaitijoje tebuvo po vieną katedros mokyklą, kurios neturėjo teisių teikti laipsnius, nes nebuvo aukštosios. Pagrindinis universitetas – išsilavinusių dvasininkų kalvė – jau pusantro šimto metų veikė Krokuvoje. Tad Lietuvos DK turintieji akademinį išsilavinimą išsisklaidydavo tarp tų, kurie buvo kilę iš Lenkijos žemių ir siekė gauti aukštesnes (priorų, kapitulos narių ir kt.) pareigybes Lietuvos DK vyskupijose.

Į vyskupijų kapitulas veržėsi atvykusieji iš Lenkijos dvasininkai. J. Ochmańskio apskaičiavimais, nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio Vilniaus kapituloje vietiniai asmenys sudarė tik 28 proc. Susidarė paradoksali situacija, kai lietuviai ar kilę iš Lietuvos DK kanauninkai palyginti dažniau turėjo aukštąjį išsilavinimą nei atvykusieji iš Lenkijos: vietinių su aukštuoju išsilavinimu buvo 48,4 proc. (16 asmenų iš 33), o tarp atvykusiųjų – aukštąjį išsilavinimą turėjo 26,6 proc. (24 iš 90).[12] Tai verčia daryti išvadą, kad iš Lenkijos atvykusius dvasininkus katalikų bažnyčios viršūnės globojo ir taikė jiems mažesnius reikalavimus nei lietuviams.

Nuo XVI a. pradžios į bažnyčios hierarchijos viršūnes buvo skiriami turtingų Lietuvos DK giminių nariai. Karalius turėjo teisę nominuoti vyskupus, tačiau jis dažnai bandė apeiti vietinius kilminguosius. Pavyzdžiui, 1519 m. Vilniaus vyskupu Žygimantas Senasis paskyrė savo sūnų Joną iš Lietuvos kunigaikščių, Lucko vyskupu ordinaru – lenką Jurgį Chvalčevskį (Chwalczewski), 1556 m. Žygimantas Augustas Žemaitijos ordinaru paskyrė lenką Joną Domanovskį (Domaniewski).

Žemesniąją dvasininkų grandį daugiausia užpildydavo atvykę iš Lenkijos ir ten išsilavinimą gavę dvasininkai. Daugumos vienuolijų provincijų centrai taip pat buvo Lenkijoje. XVI a. pirmojoje pusėje Lietuvoje veikė 9 vienuolijos su 36 vienuolynais.[13]

Retas iš atvykusiųjų mokėsi vietinių gyventojų lietuvių kalbą, ir tai kūrė dirbtinį barjerą tarp parapijiečių ir dvasininkų. Parapijiečiai nebuvo deramai tikybiškai aptarnaujami, antra vertus, dvasininkai nejautė Lietuvos DK visuomenės poreikių, o didžioji dauguma nematė ir reikalo ieškoti būdų tuos poreikius tenkinti.

Atstumą tarp bažnyčios ir tikinčiųjų bendruomenės bandė mažinti fundatoriai bajorai: skirdami turtus naujai steigiamai parapinei bažnyčiai,

[12] Ochmański, J., *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 50.

[13] Gidžiūnas, Viktoras, *Vienuolijos Lietuvoje XIII–XX amžiuje*, Roma, 1969, p. 5–6.

jie gana dažnai XVI a. pirmojoje pusėje įrašydavo sąlygą, kad bažnyčioje turi būti išlaikomas dvasininkas, mokantis lietuviškai. Kai kur pačioje tikinčiųjų bendruomenėje brendo poreikis plačiau įvesti į apeigas gimtąją šnekamąją kalbą ir ja gauti tikybinius patarnavimus. Akivaizdu, kad Lietuvoje formavosi dirva naujiems bažnyčios ir tikinčiųjų bendruomenės santykiams. Tai kartu parengė visuomenę palankiai priimti netrukus protestantų bažnyčiose radikaliai įvestą šnekamąją kalbą padarant ją apeigų kalba, o antra vertus, didinti pačios bendruomenės galią sprendžiant parapijos (tikybinius, šalpos ir kt.) reikalus.

Pirmajame XVI a. ketvirtyje ryškėjo kai kurių valstybės pareigūnų ir bažnyčios viršūnių iniciatyva palaipsniui atskirti Lietuvos DK bažnyčią nuo Lenkijos Karalystės bažnyčios. Atrodo, kad Lietuvos didikai Lietuvos DK katalikų bažnyčios pavaldumo, o galbūt ir savarankiškumo klausimą iškėlė vyskupo Alberto Radvilos (Lucko vyskupas 1502–1507, Vilniaus vyskupas 1507–1519) laikais. A. Radvila buvo būsimųjų reformacijos veikėjų Mikalojų Radvilų, Juodojo ir Rudojo, dėdė. 1518 m. Gniezno arkivyskupas Janas Łaskis savo testamente prisiminė, kad vyskupas A. Radvila, 1518 m. vizituodamas Lietuvos DK vyskupijas, savo broliams (t.y. Jurgiui ir Jonui Radviloms) pakišęs mintį, kad jis, arkivyskupas J. Łaskis, galėtų nevizituoti vyskupijos, nes nesą aišku, kuriai arkivyskupijai – Rygos ar Gniezno ji esanti pavaldi.[14] Arkivyskupas pavaldumą įrodęs: Vilniaus kapitulos nariai dalyvaują Gniezno arkivyskupijos sinoduose, ir Lietuvos DK dvasininkai arkivyskupui bei kurijai teikią apeliacijas.

Didelėmis Lietuvos DK kanclerio A. Goštauto ir Vilniaus vyskupo Jono iš Lietuvos kunigaikščių pastangomis kuriam laikui (1530–1576) pavyko atskirti observantų, vadinamų bernardinais, vienuolijos provinciją nuo Lenkijos.[15] Taigi reikalas turėti savą bažnyčios organizaciją, aktyviai atsiliepiančią į visuomenės poreikius, buvo viena iš reformacijos pradžios paskatų Lietuvos DK. Tai buvo tik dalies politikų siekis. Priešinga tendencija buvo siekti politiškai būtinos unijos su Lenkija ir bajorų veržimasis užimti išskirtines pozicijas valstybėje. Stiprėjant unijos idėjai buvo sunku keisti katalikų bažnyčios organizaciją kita – atsiskyrimo linkme. Ir vis dėlto tiems politikams, kurie siekė formuoti unijos modelį kaip lygiaverčių

[14] Zeissberg, H., „Johannes Laski Erzbischof von Gnesen (1510–1531) und seine Testament", Wien, 1874, p. 174, cit. iš Ochmański, Jerzy, *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 52.

[15] Dr. Gidžiūnas, Viktoras, *Fratres minores de observantia in Lituania saec. XV et XVI*, Brooklyn-N.Y., 1970, p. 28–32.

partnerių sąjungą, bažnyčios priklausomybės reikalai, jos organizacijos savarankiškumas buvo svarbūs.

Sparčiai kintant visuomenės struktūrai ir susidarius atvirumo naujovėms nuostatai, išryškėjo konservatyviosios visuomenės gyvenimo sferos bei institucijos, nebetenkinančios išaugusių poreikių.

Miestuose, ypač Vilniuje, trūko mokyklų, nes raštingų žmonių poreikis, jų išsilavinimo lygiui keliami reikalavimai jau aiškiai nebeatitiko nei mokyklų kiekio, nei mokymo turinio. Štai Vilniuje, valstybės gyvenimo centre, tik 1513 m. Vilniaus vyskupijos kapitula, miestiečiams parodžius iniciatyvą, davė leidimą Šv. Jono bažnyčiai steigti pirmąją parapinę mokyklą[16] (Naujuosiuose Trakuose tokia mokykla veikė nuo 1409 m.). Vienos parapinės mokyklos tokiam miestui kaip Vilnius, tuo metu augančiam, stiprėjančiam ekonomiškai, politiniam centrui, jau negalėjo pakakti.

Lietuvoje nuo XIV a. pabaigos buvo kelių tipų mokyklos*: kelios katedros mokyklos dvasininkams rengti (nuo 1397 – Vilniuje, nuo 1469 – Varniuose), uždaros vienuolynų mokyklos ir parapinės pradžios mokyklos prie parapinių bažnyčių. Yra duomenų, kad mokyklas turėjo 30 (iš 259) parapinių bažnyčių Vilniaus vyskupijoje ir 6 (iš 43) Žemaičių vyskupijoje. Spėjama, nors nepaminėtos dokumentuose, kad dar 54 mokyklos veikė Vilniaus ir 6 – Žemaičių vyskupijoje, mat žinoma, kad iš šių vietovių vyko studijuoti jaunuoliai į Europos aukštąsias mokyklas.[17] Vadinasi, yra pagrindo manyti, kad prie 302 parapinių bažnyčių buvo 95 parapinės mokyklos, t.y. parapines mokyklas išlaikė geriausiu atveju 31,4 proc.

[16] Mokyklos iniciatoriai, atrodo, buvo patys miestiečiai – Šv. Jono brolijos nariai. Jie kreipėsi į Šv. Sostą prašydami leidimo atidaryti mokyklą, tvirtino, kad pasirūpinę pastatu ir mokyklą fundavę savo lėšomis. Vilniaus kapitulos dokumentuose rastas leidimas steigti mokyklą išduotas remiantis Šv. Jono bažnyčios klebono Leonardo Rodianio (vokiečio) ir parapijiečių prašymu. Plačiau žr. Ivinskis, Zenonas, „Kirchengesang in Litauen im XVI–XVII Jh.", *Commentationes Balticae*, t. 1, Bonn, 1953, p. 96; Kurczewski, Jan, *Biskupstwo Wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno, 1912, p. 273–274; Ochmański, J., *Dawna Litwa...*, p. 124–125.

* XVI a. Centrinės Europos švietimo sistemoje elementariuoju (pradiniu) lygiu mokė parapinės, amatininkų, pakampių (Vokietijoje), vienuolynų, bajorų bei didikų namų mokyklos. Vidurinio mokslo lygiu mokė kai kurių vienuolynų mokyklos, kolegijos, gimnazijos, namų mokyklos dvaruose.

[17] Jurgis Lebedys savo studijoje *Lietuvių kalba XVII a.–XVIII a. viešajame gyvenime* (Vilnius, 1976) pateikė daugelį ankstyvųjų mokyklų veiklą liudijančių dokumentų ištraukų.

Ochmański, Jerzy, „Najdawniejsze szkoły na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku", in Ochmański, J., *Dawna Litwa...* Autorius nustatė dokumentuose minimų mokyklų skaičių ir vietoves, kuriose jos galėjo būti.

M.K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapis *Magni Ducatus Lithuaniae... descriptio*. Piešė Tomas Makowskis, raižė Hesselis Gerritsas, Amsterdamas, 1613

bažnyčių. Tokia padėtis aiškiai nebetenkino visuomenės poreikių. Žinomos namų mokyklos bajorų vaikams Goštautų, Radvilų dvaruose. Didžiuosiuose miestuose buvo mokomasi pas cechų meistrus. Tačiau labiausiai visuomenė jautė vidurinių mokyklų stygių: Lietuvos švietimo sistema nebuvo pilna. Tačiau nors Lietuvoje buvo aiškiai juntamas didelis aukštojo mokslo poreikis, Vilniaus vyskupijos sinodas 1526–1527 m. rūpinosi, kad būtų sutankintas parapinių mokyklų tinklas, nurodyta kiekvienai bažnyčiai „išlaikyti mokytojus vaikams mokyti" („ministros pro pueris erudiendis").[18] Tame pačiame sinode buvo apribotas mokytojų priėmimas – negalėjo būti priimti mokytojai, studijavę Vokietijos protestantiškuose universitetuose, kad „neužneštų" reformacijos idėjų. Suvaržytas mokytojų priėmimas siaurino kandidatų ratą ir užkirto kelią naujovėms plisti per mokyklas. Apie vidurinio mokslo lygio mokyklas iki pat 1539 m. užuominų nėra. Jų katalikų bažnyčia pasauliečiams neorganizavo.

Švietimo sistemą reformuoti pirmiausia rūpėjo šviesuomenei, protinį darbą dirbantiems (raštinėse, dvaruose, bažnyčios institucijose) žmonėms. Tas sluoksnis ir pabandė keisti esamą padėtį. 1539 m. kanclerio A. Goštauto sekretorius Jurgis Viliamovskis ir preceptorius Jurgis Eišiškietis kreipėsi į Vilniaus vyskupijos kapitulą su prašymu leisti atidaryti privačią mokyklą Vilniuje, tačiau leidimo negavo. Motyvuota tuo, kad Vilniaus katedros mokykloje trūkstą mokinių, negalima leisti mokytojauti Leipcige studijavusiesiems.[19] Buvo aišku, kad einant šiuo keliu naujo tipo mokyklos Lietuvoje negalės būti įsteigtos. O apie jų poreikį išraiškingai kalba Mykolo Lietuvio (kaip dabar manoma, Lietuvos bajoro – Venclovo Mikalojaičio nuo Maišiagalos) traktatas *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius* (*De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum*), parašytas apie 1550 m. Jame autorius su gailesčiu konstatuoja: „Gymnasiis literariis, dolendum, caremus" – „Gailėtis tenka, kad neturime mokslui eiti gimnazijų".[20]

Per lėtai skynėsi kelią ir knyga. Pirmąją Lietuvos bažnyčios poreikiams lotynišką Agendą užsakė ir liepė Dancige išspausdinti Vilniaus vyskupas Martynas 1499 m., tačiau visą pusę šimto metų katalikų bažnyčia neįsteigė spaustuvių Lietuvos DK. Palankias sąlygas Vilniuje geriau panaudojo iš stačiatikių bažnyčios terpės kilęs, vakarų universitetuose mokęsis ir Prahoje dirbęs Pranciškus Skorina. Vilniuje jis 1522–1525 m. įkūrė spaustuvę

[18] Sawicki, J., *Concilia...*, p. 130.

[19] Kurczewski, Jan, *Kościół zamkowy, czyli Katedra Wileńska*, t. 3, Wilno, 1916, p. 37.

[20] Michalonis Lituani, *De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum*, fragmen X, Basileae, 1615, p. 23. Fotoatspaudas ir vertimas į lietuvių kalbą: Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, Vilnius, 1966, p. 49, 95.

ir išspausdino kirilica *Mažąją kelionių knygelę* (*Malaja podorožnaja knižica*). Po kelerių metų jo spaustuvei užsidarius niekas P. Skorinos iniciatyvos neperėmė. Katalikų bažnyčios konservatyvumas, jos santykis su vietine lietuvių kalba lėmė, kad lietuviški liturginiai tekstai, būtini evangelijų ir giesmių vertimai liko pavienių entuziastų reikalu ir plito rankraščių pavidalu, t.y. buvo žinomi tik siauram žmonių ratui. Nėra išlikusio nė vieno apeigoms reikalingų lietuviškų tekstų rinkinio, kuris būtų turėjęs jau susiklosčiusią sandarą. Spaudos, šios taip reikalingos visuomeniniam ir tikybiniam gyvenimui naujovės, galimybių katalikų bažnyčia laiku plačiai nepanaudojo.

Daugelio XVI a. reformų variklis Lietuvos DK buvo visa visuomenės raida, jos sluoksnių interesų sankirtos, pastangos įsitvirtinti besiklostančioje XVI a. visuomenės struktūroje. Kartu keitėsi giluminis asmens santykis su aplinka, su savo meto visuomene, o augantis kriticizmas daugelį parengė naujovių paieškoms.

2. Kultūros komunikacijos galimybės ir terpė reformacijai plisti

Kaip jau buvo aptarta, istoriografijoje vyravo požiūris, kad Lietuvos, o plačiau – Lietuvos DK visuomenė negalėjusi savarankiškai dalyvauti reformacijoje, nes jos tikėjimas buvęs paviršutiniškas, ji silpnai suvokusi katalikybę: nebuvo gerai įsisavinusi katalikų bažnyčios mokymo, jos teologijos, visa tai neleidę giliai suvokti reformacijos formuluojamų idėjų bei kalbėti jos tikėjimo kalba – reformacija Europoje išsirutuliojo remdamasi katalikiškosios teologijos sąvokomis. Kaip žinia, reformaciją rengė amžiaus pradžioje vykęs *docta pietas* judėjimas, išleisti Erazmo Roterdamiečio ir jo bendraminčių biblistikos veikalai – Naujasis Testamentas graikų kalba (1517) ir naujas jo vertimas į lotynų kalbą (1519) su komentarais. Jų antischolastinė filosofija buvo jau išgyventų, permąstytų sąvokų, teiginių korekcija arba keitimas remiantis savarankišku Biblijos teksto interpretavimu. Ar buvo Lietuvoje ir Lietuvos DK gebančių suvokti ir mąstyti naujomis sąvokomis?

Valstiečių karas Vokietijoje parodė, kad skirtinguose visuomenės sluoksniuose ir skirtingose Europos šalyse tikėjimo pavidalai buvo labai skirtingi. Lietuvos DK visuomenėje palankiausia terpė reformacijai plisti susidarė

Krokuva XVI a. antrojoje pusėje.
J. Jansson, *Illustrorum principumque urbium septentrionalium Europae tabulae*, Amsterdamas [apie 1660], l. 249

keliuose visuomenės sluoksniuose: politiškai veikliausi buvo bajorai, didikai, nuolat susiduriantys su kitomis kultūromis didžiųjų Lietuvos DK miestų miestiečiai, miestelėnai ir aktyvioji, išsilavinusi dvasininkija. Valstiečių tikėjimui Didžiojoje ir Mažojoje Lietuvoje buvo būdingas sinkretizmas. Mažai buvo tikėtina, kad reformacijos pradžioje jie taptų aktyviais jos šalininkais. Tad kai kuriuose Lietuvos DK sluoksniuose susidarė palankios visuomeninės sąlygos perimti reformacijos idėjas ir jomis pasinaudoti. Reformacija plačiausiai plisti galėjo Lietuvos DK katalikybės teritorijoje. Tose teritorijose, kur vyravo stačiatikių bažnyčios, aprioriškai mąstant, neturėjo būti gyvybiškos reformacijos – atspirties pagrindas buvo kitas.

Ieškant naujų visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo formų, naujovių politinėms ir kultūros problemoms spręsti, galimybė pasinaudoti reformacijos Europos kraštuose iškeltomis idėjomis pirmiausia priklausė nuo gaunamos informacijos. Kita vertus, reikėjo mokėti tą informaciją suvokti, priimti, patikėti jos veiksmingumu ir galimais rezultatais ateityje; gebėti naudotis jos simboliais, ženklais, suvokti ir tikėti jų prasme taip stipriai, kad šis tikėjimas verstų keisti žmonių gyvenseną, bažnytinę organizaciją, tikėjimo pavidalą, taptų visuomenės sandarą keičiančiu svertu, t.y. kurtų naujus ryšius visuomenėje. Reikia sutikti su istoriografijoje vyraujančia nuomone, kad reformacijos teikiamomis galimybėmis galėjo pasinaudoti ne visi visuomenės sluoksniai. Tačiau iki šiol per daug paviršutiniškai

žvelgta į miestų, miestelių gyventojų galimybes ir į pačią dvasininkiją, kaip potencialią reformacijos dalyvę. Aktyvieji politiniame ir ekonominiame bažnytiniame gyvenime visuomenės sluoksniai turėjo galimybių susipažinti su reformacijos idėjomis, su Vokietijoje, Prūsijoje, Livonijoje, didžiuosiuose prekybos centruose – Gdansko, Rygos ir kt. miestuose vykusiais įvykiais. Informacija apie reformaciją (įvairiais lygmenimis) sklido daugeliu kanalų.

XVI a. Lietuvos DK komunikacija, suvokiama kaip visuomeninis procesas, dar laukia tyrinėjimų, tačiau ir turima medžiaga jau leidžia pastebėti kai kuriuos jos bruožus.[21] Lietuvos DK dvasininkijos dalis, aukštieji katalikų bažnyčios hierarchijos pareigūnai, naujausias žinias gaudavo per Lenkijos bažnytinės Gniezno provincijos sinodus, kurie XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais vyko gana reguliariai. Lietuvos DK Vilniaus, ir tuo labiau Žemaičių vyskupijoje, ši informacija buvo perduodama lėtesniais tempais – žinome, kad 1500–1530 m. čia įvyko tik keli sinodai.

Daug spontaniškiau informacija buvo keičiamasi Lietuvos DK (t. y. Vilniaus vyskupijos) vienuolynuose. Tarpusavio ryšius palaikė vienos vienuolijos vienuolynai visos provincijos mastu. Kaip liudija Lenkijos provincijos dominikonų konventų (suvažiavimų) protokolai[22], į vienuolynus buvo siunčiami pamokslininkai, abatai, novicijai, eiliniai vienuoliai. Štai 1514 m. į Vilniaus dominikonų vienuolyną atsiunčiamas pamokslininkas vokiečiams brolis Motiejus iš Kelno, o 1519 m. Vilniaus dominikonams vokiečiams atsiunčiamas lektorius iš Torunės, broliai iš Elbingo,

[21] Visuomenės komunikacijos terminas šiuolaikinėje sociologijoje apibūdinamas daugiau kaip 200 apibrėžimų. Nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio komunikaciją aiškina kultūros procesus tiriančios teorijos. Pagrindines šių teorijų sąvokas žr. *International Encyklopedia of Communications*, t. 1–3, New York, 1989; trumpą komunikacijos teorijų, modelių, proceso struktūros apibūdinimą žr. McQuail, Denis, *Communication. Aspects of modern sociology: Social processes*, New York, 1975. Suvokiant visuomenės komunikaciją kaip kultūros procesą, akcentuojami keli būtini jos prasmės elementai: 1) informacijos perdavimas (informacijos transmisija plačiausia prasme), 2) informacijos suvokimas ir jos poveikis, 3) komunikacija kaip sąveikos forma, tam tikrų naujų ryšių visuomenėje kūrimasis, 4) pasikeitimas simboliais ir jiems teikiamomis prasmėmis tarp žmonių ir visuomenės grupių, pagaliau komunikacija kaip visuomenės sistemos elementas. Žr. Maliszewski, Kazimierz, „Komunikacja socjalna epoki nowożytnej. Stan badań i potrzeby", in *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji socjalnej epoki nowożytnej*, red. Wojtowicz, Jerzy, Toruń, 1991, p. 7 ir kt.

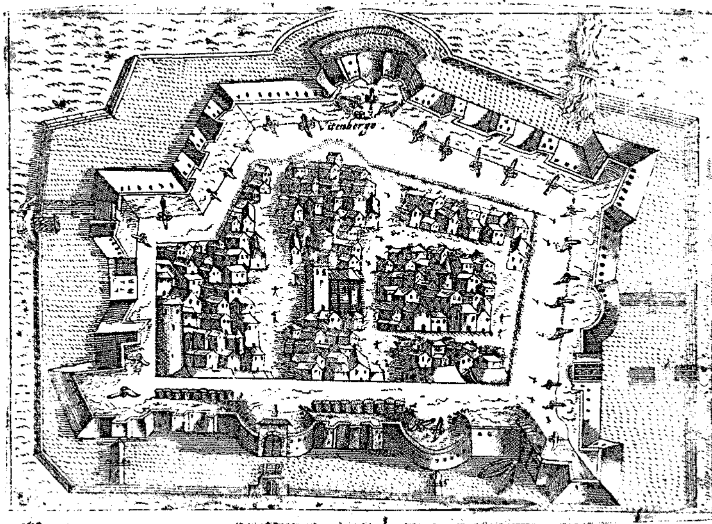
[22] *Acta capitulorum provinciae Poloniae ordinis praedicatorum*, t. 1: *(1225–1600)*, ed. Romanus Fabianus Madura OP, Pontificium Institutum studeorum Ecclesiasticorum, Roma, 1972.

Torunės, Saksonijos.[23] 1524 m. Lenkijos dominikonų provincijos konvente Petrakave buvo pranešta, kad popiežius Leonas X ekskomunikavo Martiną Lutherį ir visus jo šalininkus, konstatuota, kad liuteronybė plintanti Lenkijoje, Prūsijoje, kašubų žemėje, Gdanske ir kad eretikai darą daug žalos katalikų bažnyčiai.[24] 1528 m. dominikonų konvente Lenčicoje nutarta, kad reikia sakyti pamokslus prieš M. Lutherį, ir paskirtos specialios lėšos išlaikyti pamokslininką Vilniaus vienuolyne tokiems pamokslams sakyti. Juo buvo paskirtas dominikonas Jonas Viskitka (Joannes Viskytko).[25] Tas pats pakartota ir 1531 m. konvente. Tad Vilniaus dominikonų vienuolyne 1528–1531 m. ir vėliau buvo sakomi pamokslai prieš M. Lutherį.

Istoriografijoje jau žinoma, kad panaši informacija sklido ir per pranciškonų vienuolynus, apie 1525 m. jau buvo pasiekusi Vilnių ir čia susilaukusi atgarsio.[26]

Informacijos srovelė į Lietuvos DK atsklisdavo ir per keliaujančius į Europos universitetus aukštojo mokslo siekti studentus. Dauguma jų XVI a. pirmąjį ketvirtį, eidami jau praeitame šimtmetyje pramintais takais, tebevyko į Krokuvos universitetą. Teisė vykti studijoms į užsienį buvo suteikta dar 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija. Apytikriais duomenimis, iki XVI a. pradžios Krokuvos universitete studijavo apie 200[27], o 1501–1550 m. – 168 studentai iš Lietuvos DK.[28] Tad iš esmės priešreformaciniu laikotarpiu Krokuvos universitetas formavo Lietuvos DK šviesuolių aukštojo mokslo turinį ir apimtį. Į kitus Europos universitetus per pirmuosius XVI a. keturis dešimtmečius vyko tik pavieniai asmenys: apytikrėmis žiniomis, 4 studentai buvo įsirašę Bolonijos, 3 – Leipcigo, 3 – Vitenbergo, 2 – Frankfurto prie Oderio, po kelis Ciuricho, Rostoko, Sienos, Orleano universitetuose.[29] Tiesa, šie duomenys netiksliai atspindi studentų skaičių, nes ne visi atvykusieji, ypač iš didikų giminių, įsirašydavo į universitetų įrašų knygas. Pavyzdžiui, žinoma, kad užsienio universitetuose studijavo Raigardo ir Goniondzo šakos Vilniaus vaivados ir Lietuvos DK kanclerio Mikalojaus Radvilos (1470–1522) sūnūs Jonas (miré 1542) ir Stanislovas (miré 1531). Jie studijų reikalais

[23] Ibid., p. 211, 257.
[24] Ibid., p. 265.
[25] Ibid., p. 267–269.
[26] Tumelis, Juozas, „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai", in *Stanislovas Rapolionis*, p. 20.
[27] *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*, Vilnius, 1983, p. 20.
[28] Ochmański, Jerzy, „Najdawniejsze szkoły na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku", in Ochmański, J., *Dawna Litwa*, p. 132.
[29] Apskaičiuota remiantis Vaclovo Biržiškos pateiktais duomenimis: Biržiška, V., *Lietuvos studentai*.

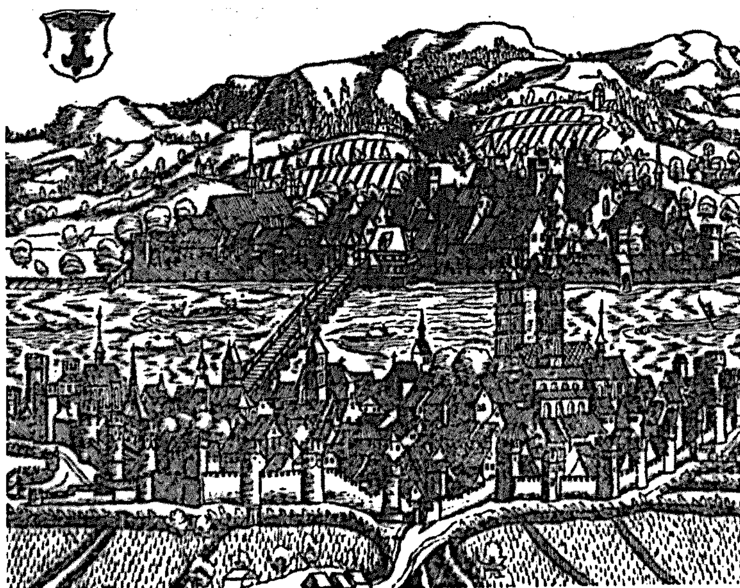
Vitenbergas XVI a. viduryje.
Joachimo Lelevelio žemėlapių rinkinys *Tabulae geographicae Jacobi Gastaldi Pedemontani cosmographi aliquot aliorum 1559–1570 sculptae...*, nr. 87

Ženeva XVI a. viduryje.
Joachimo Lelevelio žemėlapių rinkinys *Tabulae geographicae Jacobi Gastaldi Pedemontani cosmographi aliquot aliorum 1559–1570 sculptae...*, nr. 82

Ciurichas XVI a. antrojoje pusėje.
G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum...*, t.3, Kelnas, 1606

Bazelis XVI a. antrojoje pusėje.
Johann Stumpf, *Schweizer Chronik*, Ciurichas, 1606

lankėsi Vienoje, 1514 m. – Romoje, nuo 1515–1516 m. – Bolonijoje. Išlikusi Jono ir Stanislovo Radvilų korespondencija iš Bolonijos su būsimuoju Gniezno primu Janu Łaskiu.[30] Trečiasis jų brolis, būsimasis Žemaičių vyskupas Mikalojus Radvila, kaip spėjama, mokėsi Romos, Bolonijos ir Orleano universitetuose, nors į juos formaliai neįsirašė.[31]

Spartesnė ir intensyvesnė informacijos apytaka turėjo vykti per atvykstančius į Lietuvos DK išsilavinusius asmenis. Nesant pačioje Lietuvos DK aukštojo mokslo institucijos dvasininkams rengti, pagrindinį žemesniųjų dvasininkų kontingentą sudarė atvykstantieji iš kaimyninių šalių, įvairiais būdais prasilavinę asmenys. Kadangi žemesniųjų dvasininkų (klebonų, vikarų) pareigoms užimti nebuvo reikalaujama aukštojo mokslo, trūksta duomenų apie atvykusių asmenų išsilavinimo lygį. Žinoma, kad jie keliavo į Lietuvos DK iš kaimyninių kraštų – Lenkijos, Vokietijos žemių, buvo mokęsi tų kraštų mokyklose. Panaši padėtis buvo su parapinių mokyklų mokytojais. Apie atvykstančius ar iš Lietuvos išvykusius mokytis į Vokietiją mokytojus buvo kalbėta 1526 (ar 1527 m.) Vilniaus vyskupijos sinode: buvo nutarta nepriimti mokytojų, studijavusių Vokietijoje, ir pranešti apie įtariamus erezija asmenis.[32] Nesukontroliuojami buvo tie mokytojai, kuriuos kvietėsi į dvarus ir namus didikai, turtingieji bajorai bei miestų patricijai. Viena kita žinia liudija, kad Lietuvos DK buvo namų mokyklų. Štai kancleris Albertas Goštautas buvo įsteigęs tokią mokyklą savo Trobų dvare.[33] Kadangi iki pat 1539 m. Lietuvoje nebuvo pasaulietinės vidurinio lygio mokyklos, raštingi valstybės pareigybes užimantieji didikai, turtingieji bajorai ir miestų patricijai turėjo samdyti namų mokytojus, kurių kontingento katalikų bažnyčia reglamentuoti ir kontroliuoti nepajėgė. Apie namų mokytojus šaltiniuose išliko tik pavienės užuominos, pavyzdžiui, žinome, kad juos ir aukštųjų studijų vadovus – preceptorius samdėsi Raigardo ir Goniondzo šakos Jonas ir Stanislovas Radvilos.[34] Šie namų mokytojai galėjo būti įvairiausios informacijos pernešėjai, o kartu ir dirvos gilesnei komunikacijai parengėjai: mokymo turinys, mokymo sąvokos, galvojimo būdas ir

[30] Pociecha, Władysław, „Materiały ze studijów Bolońskich Jana Łaskiego", *Reformacja w Polsce*, t. 4, sąs. 13–16, p. 146–152.

[31] Chachaj, Marian, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin, 1995, p. 14–16.

[32] Sawicki, J., *Concilia...*, d. 2.

[33] Kurczewski, Jan, „Wiadomości o szkołach parafjalnych w diecezji wileńskiej", *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, t. 2, 1908, p. 21.

[34] Chachaj, Marian, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów...*, p. 15.

perduodama informacija apie reformacijos įvykius rengė dirvą reformacijos idėjoms.

Knygos buvo dar vienas komunikacijos kanalas, mokęs Lietuvos kultūros elitą mąstyti ir kalbėti ta sąvokų kalba, kuri išaugino reformaciją Europoje. Kaip žinia, pirmasis žinomas Lietuvoje knygų rinkinys priklausė Vilniaus vyskupui Andriui, vadinamam Vasiliu (1388–1398). Jis testamentu tas knygas paliko Vilniaus katedrai ir jos tapo katedros knygų rinkinio pradžia.[35] Vėliau katedros knygų rinkinį papildė, kaip spėjo Nojus Feigelmanas, Vilniaus vyskupų Alberto Taboro (apie 1450–1507) bei Andriaus Goskovičiaus (mirė 1491)[36] ir, kaip nustatė Jerzis Ochmańskis, kanauninkų ir prelatų – Stanislovo iš Nemenčinės (apie 1470), Adomo Jokūbaičio (Adam Jokubowicz) iš Kotros (1516), Lauryno Miendzileskio (Wawrzyniec Międzyleski, 1529), Stanislovo Rozbickio (1529) ir kt. knygų kolekcijos.[37]

Knygas taip pat kaupė Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis. Išlikusi jo superekslibrisu pažymėta knyga – Joanno Eckijaus *Veikalai prieš Ludderą* [t.y. prieš Lutherį] (*Opera contra Ludderum*)[38], išleista Augsburge 1530, 1531, 1533 m., – rodė, kad vyskupas rūpinosi tiesiogine operatyvia informacija ir rinko leidinius, kuriais jau buvo kovojama su reformacija. J. Eckijus buvo vienas tokių kovotojų, 1530–1566 m. išleidęs per 30 leidinių.

Dirvą rengė ir knygos, Lietuvos aukštuomenės įsigytos XV ir XVI a. sandūroje ir saugomos nuo XIV a. pabaigos pradėtose kaupti bibliotekose.[39] Mūsų laikus pasiekė Naugarduko vietininko, Trakų ir Kijevo vaivados Martyno Goštauto (? – apie 1483) inkunabulas, Lietuvos DK kanclerio Alberto Goštauto bibliotekos knygų sąrašas (71 knyga). XVI a. pradžioje knygų rinkinius, vėliau perėjusius Vilniaus katedros bibliotekos žinion, turėjo Vilniaus kapituloje dirbę Mikalojus Korizna, Ambraziejus Beinartas, Jonas Riškovskis. Iš įrašų knygose ir iš knygų įrišimų nustatyta, kad Vilniuje, Gardine, Maišiagaloje buvo įsigyta inkunabulų ir paleotipų, leistų Bazelyje ir Strasbūre. Šis tas žinoma apie knygų prekybą XVI a. pradžioje: Vroclavo pirklys Franciskus Klosas (? – 1540)

[35] Ochmański, Jerzy, „Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku", in *Europa Orientalis, Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń, 1996, p. 75.

[36] Feigelmanas, Nojus, *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius, 1975, p. 16–18, 21.

[37] Ochmański, Jerzy, op. cit., p. 76.

[38] Ochmański, J., *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 39.

[39] Feigelmanas, Nojus, „Pirmosios spausdintos knygos", in *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius, 1975, p. 17.

XIV–XVI a. reformatoriai
Joannas Wicklefas, Janas Husas, Hieronymas Pragietis, Ulrichas Zwinglis, Martinas Lutheris, Johannas Oecolampadas, Martinas Buceras, Jeanas Calvinas, Philippas Melanchthonas, Petras Martyras, Joannas Cnoxas, Matthias Flaccius Illyricus, Heinrichas Bullingeris, Hieronymas Zanchijus, Theodoras Beza, Wilhelmas Parkinsijus.
XVI a. Nyderlandų dailininko raižinys „Evangelijos šviesą vėl įžiebė visi reformatoriai"

Poznanėje parduodavęs knygų Lietuvos pirkliams, 1512 m. buvo sudaręs knygų pardavimo sutartį su Vaitiekumi Lietuviu (Wojtek Litwin).[40]

Yra fragmentiškų žinių apie miestiečių (amatininkų, pirklių) knygų rinkinius, kuriuose atsispindėjo domėjimasis reformacija: 1553 m. Kaune tarp 35 zomšininko Jono Olandro knygų buvo protestantų autoriaus Guillielmo Gnafėjaus (1491–1568) neįrištų knygų.[41] Lietuvoje būta jau priešreformacinio laikotarpio eretiškų raštų pėdsakų: štai Paulius Speratas 1528 m. sausio 4 d. laiške miestiečiui Tomui Sackheimui rašė, kad jis paprašęs iš Lietuvos atgabenti Wicklefo mokinio Johanno Parvėjaus (Parvey) *Apocalypse's* komentarus ir juos gavęs.[42] Turimi negausūs duomenys nesuteikia pakankamai žinių spręsti apie knygų paplitimo mastą to meto Lietuvoje, tačiau liudija, kad valstybės pareigūnai, Vilniaus vyskupijos kanauninkai ir didikų šeimos knygų turėjo. Aptartieji inkunabulai buvo dar priešreformacinių laikų knygos, tačiau juose svarstomos problemos, sąvokos, jų turinys rengė skaitančiuosius kalbėti ta pačia – Europos mąstysenos sąvokų, ženklų kalba.

Palankiausia terpė Lietuvos DK reformacijai plisti buvo miestai. Miestietiškas gyvenimo būdas, vertybių sistema, visuomeninė laikysena ir čia, ir Europoje veikė miestiečių santykį su bažnyčia, tikybos formas. Antra, miestiečiai buvo visuomenės sluoksnis, turėjęs plačių komunikacijų galimybes. Istorijos moksle iki šiol Lietuvos DK miestų ir miestelių gyventojai deramai neįvertinti kaip sluoksnis, pasirengęs perimti reformaciją.[43] Būtina atidžiau panagrinėti jų santykį su reformacija. Tiesa, jų kontaktų galimybės jau pradėtos tirti. Z. Ivinskis, A. Rimka, Z. Kiaupa ir J. Kiaupienė nustatė, kad didieji Lietuvos miestai Vilnius ir Kaunas XVI a. pradžioje buvo svarbūs didžiosios tranzitinės prekybos centrai.[44] Pats reikšmingiausias šiuo požiūriu buvo Vilnius – čia ėjo prekybos sausuma kelias iš Rusijos per

[40] Ibid., p. 94, 195, 202, 205, 252, 220, 290.

[41] Kiaupa, Zigmantas, „Kauniečių knygų rinkiniai XVI–XVIII a.", in *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*, sud. Juozas Tumelis, Vilnius, 1984, p. 6.

[42] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 11; t. 2, nr. 610, p. 209.

[43] Tumelis, Juozas, „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai", in *Stanislovas Rapolionis...*, p. 25.

[44] Rimka, Albinas, *Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais*, Kaunas, 1925; Ivinskis, Zenonas, *Lietuvos prekyba su Prūsais. Pirma dalis: iki XVI amžiaus pradžios*, Kaunas, 1934; Ivinskis, Zenonas, „Lietuvos prekybiniai santykiai su užsieniu XVI amžiuje ir jų vaidmuo ano meto Europos prekyboje", *Praeitis*, t. 3, Vilnius, 1992, p. 100–125; Kiaupa, Zigmantas, „Svečių (pirklių) teisė Vilniuje XV a.–XVI a. pradžioje", *MADA*, 1983, t. 4(85), p. 35–45; Кяупа, Зигмантас, Кяупене, Юрате, «Европейские контакты купцов Вильнюса в XV–XVI в. в.», in *Цивилизация Северной Европы. Средневековый город и культурное взаимодействие*, Москва, 1992, p. 96–107.

Smolenską. Z. Kiaupos nuomone, XVI a. pradžioje vilniečiai išlaikė tarpininkavimo tarp svečių (pirklių) monopolį (1511 m. birželio 14 d. Žygimanto Senojo privilegija), nors jiems nepavyko gauti sankrovos teisės Vilniuje privilegijos. Krokuvos ir Gdansko miestų magistratų nerimavimas dėl Lietuvos DK pirklių kelionių į Vroclavą ir toliau į Vokietijos žemes prekybos tikslais rodė, kad jie Lietuvos DK pirklius laikė rimtais konkurentais.[45] Vilniuje prekiavo pirkliai iš Gdansko, Poznanės, Karaliaučiaus, Rygos, Krokuvos, Liublino, Maskvos kunigaikštystės, taip pat turkai, graikai, armėnai bei Lenkijos sausumos keliais atvažiavę Niurnbergo, Antverpeno pirkliai. Vilniaus pirkliai vyko į muges Liubline, Krokuvoje, Bielske, Varšuvoje, Poznanėje, Gniezne, Prahoje, Gdanske, dešimtys jų prekiavo su Augsburgo, Vroclavo, Gdansko pirkliais Poznanėje. Z. Ivinskis, tyręs prekybos kelius ir prekių srautus, pabrėžė, kad Lietuvos prekybai ypač svarbūs buvo Gdanskas, Karaliaučius ir Poznanė. Šiuose miestuose, kaip žinome, reformacija buvo palankiai sutikta jau pirmąjį dešimtmetį jai prasidėjus.

Kaunas buvo svarbus prekybos vandens keliu centras. Prekyba vyko keliu – Nemunas – Gilija – Kuršių marios – Deimė, pro Labguvą į Karaliaučių. Šiuo maršrutu buvo plukdomos sunkiosios Nemuno ir Neries baseinų prekės – miško gaminiai ir žaliava, vaškas, linų, kanapių pluoštas. Kaune jau nuo XV a. vidurio veikė Gdansko pirklių įkurta Hanzos kontora, gyveno vokiečių pirklių bendrija. Kauno pirkliai ir miestiečiai susidurdavo su Karaliaučiaus, Gdansko miestiečiais, šie ryšiai tolydžio intensyvėjo.[46] Savo ruožtu Kaunas, iki XVI a. turėjęs įvežamos druskos sankrovos teisę, buvo susitikimų vieta ir Lietuvos vidaus, ir į tolimus rytinius Lietuvos DK pakraščius vykstantiems prekeiviams. Po šių miestų vienas reikšmingiausių tranzitinei prekybai buvo Brasta, stovėjęs prie prekybinio sausumos kelio. Poznanė paprastai buvo paskutinis Lietuvos DK pirklių taškas į vakarus, kur jie susitikdavo su Vokietijos pirkliais.

Kiek kitokį kontaktų pobūdį kūrė pradėta plėtoti Šiaurės Lietuvos dvarų prekyba su Ryga ir Žemaitijos prekyba su Prūsijos kunigaikštyste. Čia, be prekiaujančių didmenomis Karaliaučiaus, Klaipėdos, Kauno pirklių, į prekybą įsitraukė ir smulkesni miestelių prekeiviai. Žemaitija eksportavo mišką, jo gaminius, vašką, gyvulininkystės produktus (gabeno odas, ginė galvijus, paukščius mėsai į didesniuosius miestus), gabeno linų,

[45] Kiaupa, Zigmantas, „Svečių (pirklių) teisė Vilniuje XV a.–XVI a. pradžioje", p. 41–42.
[46] Kiaupienė, Jūratė, „Nemuno prekybos keliu į Baltijos jūros uostus XVII a.", *Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos, Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 2, Klaipėda, 1994, p. 40–43.

kanapių pluoštą, o pasienių miesteliuose pardavinėjo net pieno produktus, medų, drobę ir kt. Importavo kiekviename ūkyje reikalingą druską. Z. Ivinskio žiniomis, prekyba vyko nustatytais keliais: iš Klaipėdos per Kretingą kelio į Kuršą atšaka suko į Platelius. Kitas kelias iš Klaipėdos ėjo per Gargždus.[47] Kelių susikirtimo punktai buvę Ragainė, Tilžė, Viešvilė. Senasis kelias sausuma jungė Tilžę ir Ragainę su Kaunu. Nuo XVI a. pradžios intensyvėjant abipusei prekybai, Prūsijos kunigaikštystėje ir Lietuvos DK steigiantis miesteliams ir miestelių tipo gyvenvietėms, Lietuvoje tankėjo prekybinių kelių tinklas: apie 1540 m. Žemaitiją ir Prūsijos kunigaikštystę jungė trys keliai per Katyčius, Viešvilę ir Tauragę. Karalienės Bonos laikais buvo nutiesti keliai Suvalkijoje per Matlaukius, per Simną, nuo Įsruties kelias atėjo per Virbalį (*Nova Volia*). Prekybai intensyvėjant, pirkliai bandydavo išvengti muitų aplenkdami su prekėmis muitines: tai liudija gausėjantys draudimai keliauti naujais keliais ir nurodymai steigti prie jų muitines.[48] Nežinoma yra tų muitines aplenkiančių pirklių tautybė, kilmė, tačiau gausūs draudimai duoda pagrindo manyti, kad būta ne pavienių atvejų. Antra vertus, kontrabanda prekes gabeno dažniausiai ne didmenine prekyba vertęsi, bet prekiavę mažmenomis pirkliai. Tokie prekeiviai plačiausiai bendravo su gyventojais, turėjo mokėti jų kalbą ir todėl galėjo perteikti įvairią informaciją.

Jau kiek vėliau – 1566 m. kovo 7 d. kunigaikštis Albrechtas prašė Eustachijaus Valavičiaus atnaujinti apsaugos raštą, išduotą praeitais metais rąstams gabenti, ir jį parašyti ne tik lotynų, bet ir lietuvių kalba.[49]

Abipus Lietuvos DK sienos su Livonija gyveno latviai, o su Prūsijos kunigaikštyste – abipus Nemuno – gyveno lietuviai, nebuvo kalbos barjero.

Siena su Prūsijos kunigaikštyste nebuvo šių laikų prasme skirianti gyventojus riba. Apribojimai buvo taikomi prekėms, o ne žmonėms. M. Mažvydo laiškuose, knygose lietuvių kalba ne vieną kartą rašoma, kaip

[47] Ivinskis, Zenonas, op. cit., p. 122–125. Iš tiesų apie 1540 m. Lietuvos DK prie naujojo kelio Gargžduose įkūrė muitinę, o senasis ėjo per Kretingą. 1540 m. Klaipėdos pirklių skundai, GStaPK HA XX, EM 91 b, nr. 14, l. 7–10; Pranešimas apie pasikeitusius kelius Žemaitijoje, ibid., p. 14.

[48] Apie tokius Lietuvos draudimus ir keičiamas muitinių vietas žinių teikia Prūsijos kunigaikštystės pasienio gyvenviečių valdininkų pranešimai kunigaikščio kanceliarijai. Pavyzdžiui, Ragainės amtmono Bastiano Perbanto 1544 m. pranešime apie naujus kelius ir muitus Lietuvoje ir Žemaitijoje rašoma, kad Žemaitijoje galima prekiauti be muito keliu per Tauragę, bet visi muitai turi būti sumokėti Kaune, GStaPK HA XX, EM, 9le, nr. 16.

[49] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 74(39), nr. 5953, p. 109: „Cum et Lithuanica quaedam thelonea istis lignis praeterreunda fuerint, a quorum praefectis litterae Latino sermone scriptae difficulter admittuntur."

Mažosios Lietuvos lietuviai vyksta į Žemaitiją, į atlaidus ar pas gimines. Tad iš tiesų informacija apie liuteronų tikėjimą nesunkiai pasiekdavo Žemaitijos miestelius ir bažnytkaimius. Šios informacijos įvairiausiais pavidalais ypač turėjo pagausėti nuo XVI a. 5-ojo dešimtmečio pradžios, kai Prūsijos kunigaikštystėje pradėta intensyviai steigti lietuviškas liuteronų bažnyčias.

Šiaurės Lietuvos pasienis panašią informaciją gavo iš Livonijos Kuršo pasienio gyventojų. Ten evangelikų liuteronų bažnyčios pradėtos steigti nuo XVI a. 5-ojo–6-ojo dešimtmečio. Žeimelyje tiesiog ant pačios sienos (gyvenvietė statėsi abipus sienos) Kasparo Tyzenhauzo dvare, t.y. Livonijos pusėje, apie 1540 m. pradėjo veikti liuteronų bažnyčia.[50] Tai sudarė labai palankias sąlygas abipusei kultūrų komunikacijai ir įvairaus pobūdžio informacijai plisti, ypač apie permainas bažnyčiose, tikėjime. Informacija, plitusi per prekybinius ryšius, pirmiausia pasiekė Lietuvos DK didžiuosius miestus, po to miestelius. Visa tai rengė dirvą reformacijai plisti miestiečių ir miestelėnų tarpe.

Prekybiniai ir ekonominio pobūdžio reikalai sparčiai intensyvino Lietuvos DK diduomenės ir ypač etninės Lietuvos žemvaldžių ryšius su Klaipėdos miestu, taip pat su Prūsijos kunigaikščio Albrechto dvaru, su pačiu kunigaikščiu. Kunigaikštis Albrechtas turėjo Vilniuje, Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare, savo agentus, kurie nuolat ir reguliariai jam pranešinėjo įvairiausio pobūdžio (politines, tarpusavio santykius bei tikybinę padėtį ir kt. apibūdinančias) naujienas. Skelbtoje kunigaikščio Albrechto korespondencijoje atsispindi įvairialypių santykių ir ryšių su Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaru, Lietuvos diduomene, miestais, pirkliais kaleidoskopas. Įvairiais valstybiniais reikalais su kunigaikščiu Albrechtu 1529–1534 m. susirašinėjo Vilniaus vaivada ir kancleris Albertas Goštautas: pavyzdžiui, dėl Lietuvos DK sienos su Prūsijos kunigaikštyste Žemaitijos ruože nustatymo.[51] 1528–1529 m. kunigaikščiui iš Vilniaus rašė karalienės Bonos dvaro „magistras", Sochačevo kaštelionas Mikalojus Wolskis („Nicolaus Wolski curiae reginae Bonae magister").[52] Antra vertus, pirklys Nikolajus (Nikel) Nibschitzas (Mikalojus Nibšicas, Nipschitz, mirė 1541),

50 Kallmeyer, Theodor, *Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurland*, bearb. und erg. von G. Otto, 2-as leid., Riga, 1910, p. 202.

51 *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 34(4), nr. 158, p. 158; t. 35(5), nr. 288, p. 48, nr. 299, p. 53, nr. 358, p. 77, nr. 360, p. 78, nr. 371, p. 83, nr. 380, p. 86–89 ir kt.

52 Ibid., t. 34(4), nr. 117, p. 141, nr. 136, p. 170, nr. 139, p. 171; Mikalojus Wolskis 1515 m. studijavo su grupe jaunuolių Bolonijos universitete. Žr. Pociecha, Władysław, „Materjały ze studjów Bolońskich Jana Łaskiego", in *Reformacja w Polsce*, t. 4, sąs. 13–16, p. 144–145.

buvęs kurį laiką kunigaikščio Albrechto įgaliotiniu, 1536 m. balandžio 23 d. laiške iš Vilniaus pranešė, kad per jaunąjį Jeronimą Chodkevičių siunčiąs kunigaikščiui Albrechtui dovanų žirgus nuo jaunojo karaliaus Žygimanto Augusto.[53] Tas pats N. Nibschitzas 1534 m. lapkričio 8 d. laiške kunigaikščiui Albrechtui užtarė Vilniaus ir Kauno pirklius, kuriuos suėmęs ir sušaldęs Labguvos seniūnas, ir prašė seniūną nubausti.[54] Kunigaikštis Albrechtas 1544 m. liepos 16 d. siuntė gydytoją Joną Bretschneiderį į Platelius, o iš ten 1543–1545 m. buvo gautas ne vienas Jurgio Bilevičiaus laiškas apie gydytoją ir kitus reikalus.[55] 1544 m. rugpjūčio 21 d. kunigaikštis Albrechtas prašė Žemaitijos kašteliono, kad šis pasirūpintų, jog niekas netrukdytų jaučių varovams varyti gyvulius iš Žemaitijos į Klaipėdą.[56]

Jurgis Bilevičius ir Matas Orvydas (Mattias Orwid) 1542 m. kovo 8 d. ir 1543 m. gegužės 22 d., abu iš Platelių, rašė kunigaikščiui Albrechtui dėl žmogžudystės prie Klaipėdos (šaltinyje *Cleipodia*) ir kitais reikalais.[57]

Lietuvos didikų susirašinėjimas su kunigaikščiu Albrechtu sparčiai intensyvėjo. Išliko nemažai 1533–1537 m. Vilniaus kašteliono Mikalojaus Radvilos Rudojo tėvo Jurgio Radvilos (mirė 1541) laiškų.[58] Su Albrechtu susirašinėjo ir abu pusbroliai Mikalojai Radvilos (Juodasis ir Rudasis), taip pat Ona Radvilaitė-Kiškienė, jos vyras Petras Kiška ir sūnus Stanislovas, Stanislovas Davaina, Stanislovas Kęsgaila, Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis, Kauno miesto magistratas ir net atskiri pirkliai. Susirašinėta įvairiausiais reikalais. Lietuvos žemvaldžiai, ypač tie, kurie Žemaitijoje turėjo dvarų, ieškojo savo pabėgusių pavienių valstiečių Prūsijos kunigaikštystėje, prašė nubausti piktadarius, atėmusius prekes ir kitokios žalos padariusius. Susirašinėta ir dėl ekonominių priežasčių – nuo XVI a. pradžios didėjo prekybos grūdais ir kitokiomis prekėmis iš dvarų apimtis. Tai sparčiai skatino įvairiapusius ryšius su Klaipėda ir Prūsijos kunigaikštyste, o toliau – su didžiuoju jūrų uostu Gdansku. Išliko 1539 m. Jono Radvilos laiškas Gdansko magistratui dėl konflikto su pirkliais.[59] Informacija apie reformaciją telkėsi dvaruose, kurie buvo palyginti tolygiai nusėję visą Lietuvos DK teritoriją. Tie dvarai buvo potencialūs reforma-

53 *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 47(17), nr. 191, p. 33.

54 Ibid., t. 46(16), nr. 173, p. 150.

55 *Documenta ex Archivo cardinalis J. Morone...*, t. 59(29), nr. 2377, p. 154; *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 38(8), nr. 799, 832, 835, 878, p. 73 ir kt.

56 *Documenta ex Archivo cardinalis J. Morone...*, t. 59(2), nr. 2437, p. 154.

57 *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 36(6), nr. 723, p. 183; t. 38(8), nr. 780, p. 5.

58 Ibid., t. 35(5), nr. 368, p. 82 ir kt.

59 Jono Radvilos 1539, kovo 7 laiškas Gdansko magistratui iš Vasiliškių, WAPG, 300, 53/178, l. 1.

cijos židiniai. Šiame ekonominių interesų sraute būta ir kultūrinio pobūdžio reikalų.

Trūkstant Lietuvos DK mokyklų, natūralu, kad kai kurie Lietuvos bajorai bandė tai kompensuoti siųsdami vaikus mokytis į Prūsijos kunigaikštystę. 1531 m. liepos 14 d. iš Panemunės dvaro rašė Andrius Mackowiczius (? Mackevičius), Valkininkų ir Leipalingio valdytojas. Tarpininkaujant N. Nibschitzui, jis prašė priimti į Karaliaučiaus mokyklą jo sūnų Marcinkų („in schola litterarum Regiomontana") rašto ir vokiečių kalbos mokytis.[60] Jau minėtas Jono Stanislovo Bilevičiaus 1543 m. prašymas priimti jo sūnų Mikalojų į dvarą, galima manyti, taip pat mokytis. Nors gal tik vienas kitas Lietuvos didikas mokėsi Karaliaučiuje (dvare, miesto mokykloje), tačiau ir šie žinomi atvejai reikšmingi, nes jaunuoliai buvo iš įtakingų, turtingų šeimų.

Ekonominiai ir kultūriniai Lietuvos didikų, bajorų, pirklių ir prekeivių ryšiai su Prūsijos kunigaikštyste, išsiplėtoję kontaktai su kunigaikščio dvaru sudarė palankias galimybes Lietuvos visuomenei (ir daliai jos, ir visos Lietuvos DK mastu) neblogai pažinti evangelikų liuteronų bažnyčios organizaciją, kai kuriuos jos tikėjimo teiginius, žinoti tai, kas vyko Prūsijos kunigaikštystėje per XVI a. 3-iąjį–5-ąjį dešimtmetį, t.y. reformacijos priėmimo ir plitimo laikotarpiu.

Nuo XVI a. pradžios Lietuvos DK gausėjo raštingų žmonių. Aukštieji bažnyčios ir valstybinių institucijų pareigūnai, kunigaikščio kanceliarijos darbuotojai, didžiųjų dvarų tarnautojai, miestiečiai, miestelėnai gavo įvairiapusę informaciją apie Vokietijoje, didžiuosiuose jos pasienio miestuose vykstančius įvykius, apie Prūsijos kunigaikštystėje vykstančią reformaciją, kai kuriose Lenkijos dalyse pradėjusias kurtis evangelikų bendruomenes. Jie galėjo palyginti savojo krašto ir užsienio valstybių visuomeninio gyvenimo formas. Tai ugdė kritišką požiūrį į visuomenės gyvenimą, leido suvokti daugelio jo sričių konservatyvumą, institucijų neatitikimą visuomenės poreikiams. Vykstančios įvairių gyvenimo sričių reformos Lietuvos DK savo ruožtu skatino aktyvų santykį su visuomenės gyvenimu ir kūrė sąlygas reformacijai Lietuvos DK prasidėti.

60 *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 35(5), nr. 259, p. 26.

III

REFORMACIJOS PRADŽIA IR EVANGELIKŲ LIUTERONŲ KRAŠTO BAŽNYČIOS FORMAVIMASIS PRŪSIJOS KUNIGAIKŠTYSTĖJE

XVI a. 3-iasis dešimtmetis

Istoriografijoje seniai konstatuota, kad Lietuvai ir Lietuvos DK tautoms plačiausias kontaktų su reformacija galimybes sudarė 1525–1530 m. įvykiai katalikiško Vokiečių ordino valstybėje, kai ji persitvarkė į protestantišką kunigaikštystę. Lietuvos valstybė visu pietvakarinės sienos perimetru tapo kaimyne su protestantiška šalimi. Prie šiaurinės Lietuvos sienos, Livonijos teritorijoje formavosi protestantiška Kuršo kunigaikštystė. Istorikų tyrinėjimuose svarstytas ir tų kontaktų pobūdis, kaip ir kokiais keliais galėjo jausti poveikį abipus sienos susiduriančios visuomenės. Lietuvos istorikai Z. Ivinskis, S. Sužiedėlis, J. Purickis ir kt. daugiausia aptarinėjo kaimyninių valstybių prekybinius ryšius. G. ir H. Mortensenai, V. Vileišis, J. Jakštas, tyrę XV–XVI a. vietinių Ordino valstybės, o vėliau Prūsijos kunigaikštystės lietuvių kilmę, nagrinėjo lietuvių migracijos mastą iš Lietuvos DK į Ordino žemes ir priėjo prie gana prieštaringų išvadų. Migracija buvo tiriama ne kaip kultūrinės komunikacijos, bet kaip demografinių ir iš dalies etninių pokyčių reiškinys. Mažosios Lietuvos kultūrą nagrinėjusių lietuvių literatūros istorikų darbuose vyravo požiūris, kad Mažosios Lietuvos kultūros raida neturėjusi tiesioginio poveikio Didžiosios Lietuvos visuomenei (J. Lebedžio, L. Gineičio ir kt. literatūros istorijos tyrinėtojų darbai). Poveikio galimybių ieškota empirinio fakto (pvz., žmonių migracijos, knygų lietuvių kalba egzempliorių plitimo) lygyje. Iš tiesų žinių, liudijančių, kad iš Mažosios Lietuvos į Lietuvos DK keliavo atskiri asmenys, buvo vežamos knygos, istoriografijoje yra palyginti nedaug, bet ir jos nebuvo nuosekliai tirtos. Kyla klausimas, ar Mažojoje Lietuvoje susiformavę reiškiniai veikė Didžiosios Lietuvos kultūros raidą? Ir atvirkščiai, ar Didžiojoje Lietuvoje besiformuojantys procesai turėjo reikšmės Mažosios Lietuvos kultūrai?

Lietuvos istorikai (M. Biržiška, J. Tumelis) jau daro pagrįstą išvadą, kad reformacijos laikotarpiu Didžioji Lietuva teikė išsilavinusius žmones į Prūsijos kunigaikštystę (pirmieji Karaliaučiaus profesoriai, pirmieji lietuviškos knygos parengėjai). J. Tumelis suformulavo ir apibūdino šio reiškinio reikšmę: „...nuo tol Lietuva jau ne tik ėmė, bet ir davė [Europai]."[1] Ar galima tai traktuoti kaip abipusę kultūrinę komunikaciją – kaip abipusę kultūrų sąveiką?

Žymiausias vokiečių istoriografijoje Prūsijos kunigaikštystės ir liuteronų evangelikų bažnyčios tyrinėtojas W. Hubatschas ir kai kurie Lenkijos istorikai (A. Brückneris, J. Tazbiras, M. Kosmanas bei kt.) reformacijos poveikį baltų kilmės gyventojams matė kaip „spinduliavimą" iš Vokietijos, iš vokiškosios Prūsijos visuomenės dalies arba iš Lenkijos. Kitaip sakant, jie vertino kultūrinių procesų kryptį kaip vykstančią iš tų kraštų „žemyn", į baltiškąją visuomenės dalį. Kultūrų santykį apibūdinanti „spinduliavimo" metafora reiškia, kad poveikis vyksta viena kryptimi, iš vieno šaltinio. Yra kultūros reiškinį „spinduliuojanti" kultūra ir yra jį gaunančioji. Tokia kultūrinių ryšių forma, numanoma kaip vienakryptė, nenumato galimybių abipusei kultūros komunikacijai, kultūrų sintezei, nė nebando įžvelgti grįžtamojo poveikio.

Ordino valstybėje prasidėjusią reformaciją verta nagrinėti daugeliu požiūrių: ar šis europinis reiškinys tapo „katalizatoriumi" kurtis plačioms kultūrinių kontaktų zonoms? kokius reiškinius reformacija formavo Mažosios Lietuvos baltų tautų visuomenėje?

Antra vertus, Mažoji Lietuva buvo tik dalis buvusios Ordino valstybės, kuri buvo labai glaudžiai susijusi su Vokietijos kultūros ir reformacijos raida. Tad verta įdėmiau pažvelgti į patį reformacijos procesą Ordino valstybėje, virstančioje Prūsijos kunigaikštyste, pasiaiškinti, kokias galimybes ir kokiems kultūros pokyčiams turėjo šio krašto baltiškoji visuomenės dalis.

Ordino valstybės pertvarkymą W. Hubatschas pagrįstai vertino kaip valstybės modernizaciją. Pasak jo, kunigaikštis Albrechtas siekė

> ... Ordino reformą susieti su moderniausia bažnyčios [raidos] kryptimi, kuriai aiškiai priklausė ateitis. Judri Albrechto dvasia gyvai dalyvavo šioje laiko tėkmėje ir ieškojo, kaip ja pasinaudoti.[2]

Ar veikė ši modernumo nuostata krašto baltų visuomenę, ar tapo ji paskata naujiems lietuvių kultūros reiškiniams formuotis?

Bandant žvelgti į reformaciją visuminiu požiūriu ir aprėpti jos raidą visoje lietuvių tautos gyventoje teritorijoje – ir Lietuvos DK, ir Prūsijos

[1] Tumelis, Juozas, „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai", in *Stanislovas Rapolionis...*, p. 28.
[2] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 10–11.

kunigaikštystėje, klausimų praeičiai kyla daugiau, nei bandyta spręsti. Visus juos argumentuotai paaiškinti ar pabandyti į juos atsakyti mūsų istorijos mokslas dar nėra pakankamai pasiruošęs. Tačiau dalį jų panagrinėti jau galima ryžtis. Vienas pirmųjų kylančių klausimų – kaip prasidėjo ir vyko reformacija Ordino valstybėje ir ar kito baltų gyventojų padėtis šioje daugiakalbėje, daugiakultūrėje, daugiatautėje vokiečių valstybėje, su kuriuo reformacijos pavidalu pirmiausia susidūrė baltiškoji visuomenės dalis, kaip veikė pirmieji reformacijos žingsniai valstiečių kultūrą?

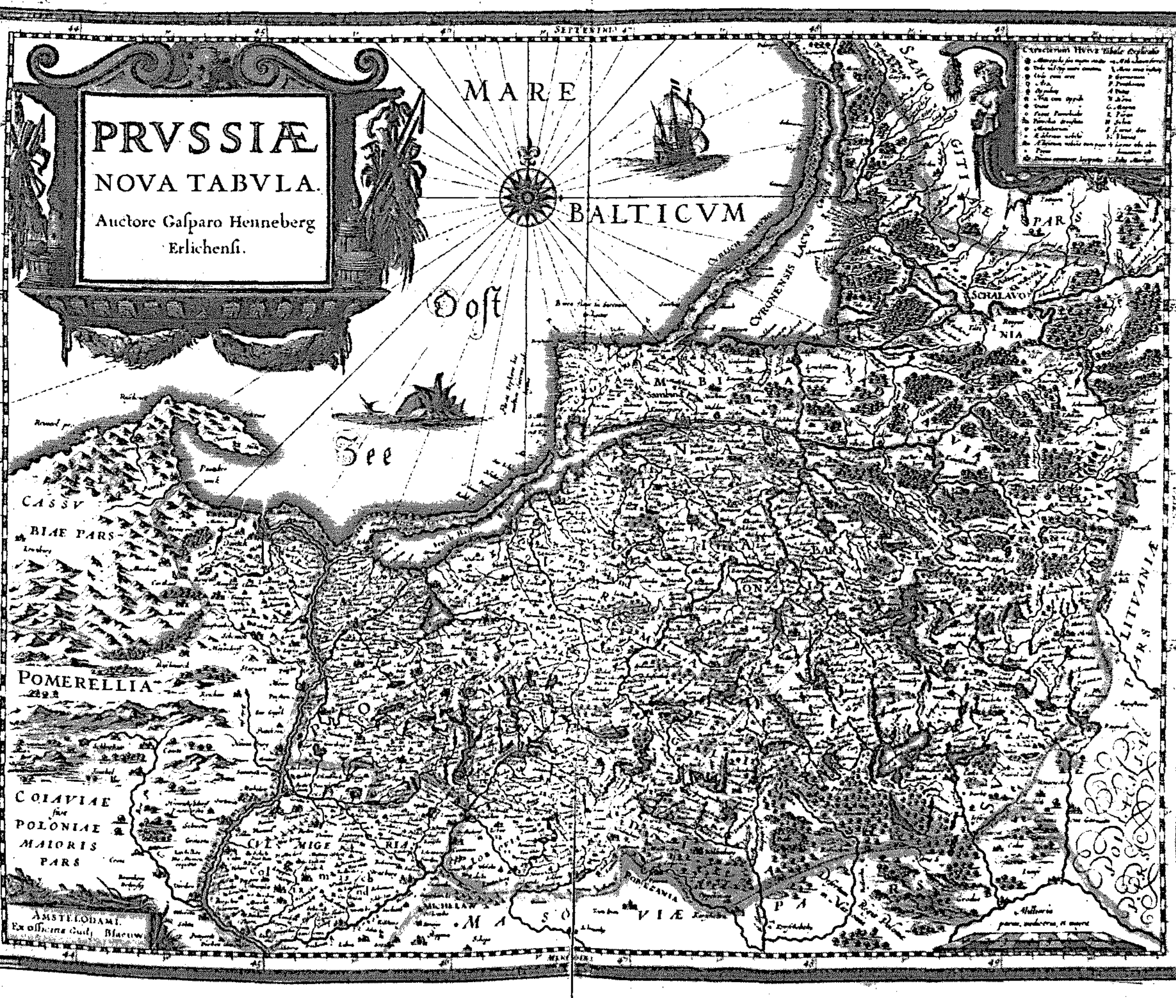
1. Reformacijos pradžia. Ordino valstybės pertvarkymas į pasaulietinę valstybę

Žlungančioje Vokiečių ordino valstybėje bažnyčios reformos idėjos, liuteronų tikėjimo mokymas plito organizuojamas ir Ordino vadovybės, aukštųjų bažnyčios pareigūnų, ir spontaniškai. Beveik vienu metu įvairūs visuomenės sluoksniai įžvelgė reformacijoje galimybes spręsti savo problemas ir rasti kelius pagerinti savo vietą sudėtingoje visuomenės struktūroje. Ordino magistras, pereidamas į reformacijos šalininkus, tikėjosi išgelbėti tos krašto dalies, kuri buvo likusi Ordinui valdyti, valstybingumą, pakeisti jo socialinę sandarą, sudaryti naują žemvaldžių sluoksnį, kuris taptų parama perkuriamai į pasaulietinę valstybei. Paskutinysis magistras apmąstė ne vieną būdą Ordinui reformuoti. Atsargiai M. Lutherio pastūmėtas į reformaciją, Ordino magistras Albrechtas Brandenburgietis Ansbachas ruošėsi tapti pasauliečiu kunigaikščiu ir ėmė ieškoti kelio sparčiai būsimos valstybės modernizacijai.

Miestai irgi buvo pribrendę keisti tikėjimą. Jau 1523 m. Karaliaučiaus miestiečiai visuotinai rodė nepasitenkinimą Ordino valdymu.

1523 m. kovo mėnesį M. Lutheris kreipėsi raštu „Į Vokiečių ordino ponus" („An die Herren deutsches Ordens") siūlydamas reformuoti bažnyčią, Ordino dvarų valdymą perleisti kilmingiesiems ir vienuolių valstybę paversti paveldima kunigaikštyste. Tų pačių metų vasarą jis pasiuntė į Karaliaučių buvusį pranciškoną (bet dar su vienuolišku aprėdu) Johanną Briesmanną, kuris didžiojoje katedroje rugsėjo 27 d. pasakė pirmąjį liuteronišką pamokslą.[3]

[3] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 10–11.

XVI a. pabaigos Prūsijos kunigaikštystės žemėlapis.
Gasper Henneberg, *Prussiae nova tabula*, in Guiljelmus Blaeu, *Theatrum orbis terrarum*..., Amsterdamas, 1640

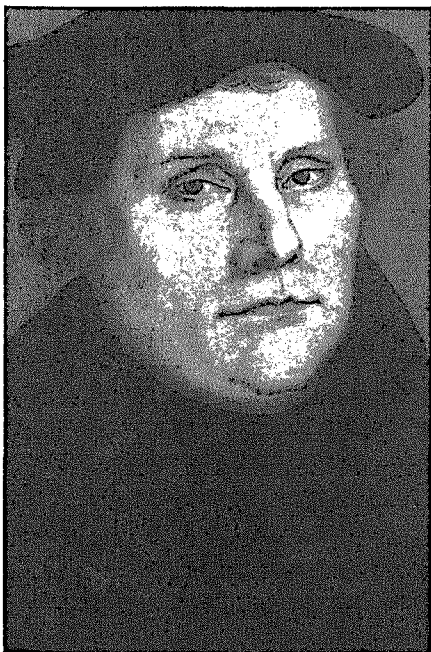
J. Briesmannu pasekė Sembos (Sambijos) vyskupas (ėjęs pareigas nuo 1518) Georgas von Polentzas. Jis Karaliaučiaus katedroje pradėjo aiškinti reformacijos idėjas per 1523 m. Kalėdų pamokslą, kurį kitais metais H. Weinreichas išspausdino. Per 1523 m. ir 1524 m. pirmąją pusę jau visose Karaliaučiaus miestų (senamiesčio – Altstadto, Löbenichto, liet. Lyvenikės, Kneiphofo, liet. Knypavos) bažnyčiose ir katedroje dirbo liuteronų pamokslininkai. 1524 m. Karaliaučiaus bažnyčiose giesmes lotynų kalba pradėjo keisti giesmės vokiečių kalba, buvo išspausdinta M. Lutherio knygelė apie krikštą, pagal kurią turėjo būti teikiamas Krikšto sakramentas. Tų pačių metų Velykų pamokslą vyskupas skyrė nuteisinimui – vienai svarbiausių liuteronybės temų.[4] Vasarą M. Lutheris primygtinai siūlė J. Briesmannui, kad šis aiškintų liuteronybę gyventojams ir skubiai rengtų visuomenės nuomonę bažnyčios reformai. Per pusantrų metų visuomenė iš bažnyčių sakyklų buvo supažindinta su pagrindinėmis reformacijos idėjomis. Buvo rengiamasi didesnėms permainoms.

Albrechtas Brandenburgietis po kelių apsilankymų Vitenberge ir susitikimų su M. Lutheriu (1523, lapkričio 29 ir 1524, gegužės 12) tapo evangelikų liuteronų tikėjimą išpažįstančiu grafu pasauliečiu. Nusiėmė Ordino magistro apsiaustą, atsisakė vienuolio įžadų. Jam iš karto teko spręsti stambaus masto politinius reikalus. Neturėdamas vilties laimėti karo su Lenkijos Karalyste, paskutinę paliaubų dieną Albrechtas derėjosi dėl sąlygų: 1525 m. balandžio 8 d. sudarant Krokuvos sutartį buvo pasirašytas aktas, kuriuo Lenkijos Karalystė pripažino buvusią Vokiečių ordino pasaulietinę valstybę kaip Lenkijos Karalystės leną, o balandžio 10 d. Albrechtas davė lenininko priesaiką Žygimantui Senajam.

Albrechtas Brandenburgietis oficialiai gavo Prūsijos kunigaikščio – „dux in Prussia" – titulą, t.y. leno teisėmis tapo dalies buvusios Ordino valstybės valdovu. Jis Prūsijos kunigaikštystę gavo valdyti su paveldėjimo vyriška linija teise. Lenkijos karalius liko kunigaikštystės siuzerenas, apribojo Prūsijos kunigaikščio teises parduoti ir nuomoti žemes (jas gauti galėjo tik kunigaikščio pavaldiniai ar vasalai). Buvo numatyta sukurti bendras Lenkijos Karalystės ir Prūsijos kunigaikštystės atstovų teisines institucijas apeliacinėms byloms spręsti, ypač dvasinėms (tiksliau – dvasininkų skundams prieš pasauliečius nagrinėti).[5] Prūsijos kunigaikštystėje buvo dvi vyskupijos – Sembos ir Pamedės. Varmės vyskupijos teritorija liko Lenkijos Karalystės valdoma.

[4] Ibid., p. 9.

[5] Biskup, Marian, Labuda, Gerard, *Dzieje Zakonu krzyżackiego w Prusach, Gospodarka–Społeczeństwo-Państwo-Ideologia*, Gdańsk, 1988, p. 492–497.

Martinas Lutheris (1483–1546).
Luco Cranacho tapytas portretas

Philippas Melanchthonas (1497–1560).
Luco Cranacho tapytas portretas

Kunigaikščio Albrechto veiksmai ir pasaulietinės kunigaikštystės pripažinimas atvėrė kelią Ordino riteriams tapti žemvaldžiais, vienuoliams mesti vienuolynus. Didesnioji jų dalis tai jau buvo padarę pirmaisiais reformacijos metais. Katalikiški Prūsijos kunigaikštystės vienuolynai tuštėjo, kai kurie net buvo griaunami (istoriniuose šaltiniuose aprašomas spalvingas epizodas, kaip Ragainės komtūras gelbėjo Tilžės vienuolyno laikrodį).

Kunigaikštis Albrechtas pradėjo burti apie save ir kviesti į Karaliaučiaus pilį išsilavinusius, Vitenbergo universitete studijavusius teisininkus bei žinomus Niurnbergo, Ansbacho administratorius. Jie turėjo parengti valstybės administracijos ir bažnyčios reformą: supasaulietinti Ordiną, pertvarkyti valstybės valdymą, reformuoti tikėjimo mokymą, pakeisti bažnyčios organizaciją. Visa tai buvo viena su kita neatsiejamai subendrintos, stambaus masto reformos dalys. Reformacija buvo pasirinkta kaip galinga tikėjimą, bažnyčios ir visuomenės santykį bei visuomenės sandarą keičianti jėga.

Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Brandenburgietis (1490–1568).
Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*,
Frankfurtas, Leipcigas, 1684, p. 323

Ordiną supasaulietinti sekėsi palyginti sklandžiai: 56 riteriai išstojo iš Ordino. Įsruties komtūras Philippas von Kreutzas viešai kaip ir kiti riteriai nusiėmė kryžių nuo apsiausto. Daugelis buvusių riterių Karaliaučiuje vykusiame landtage tapo kilmingais žemvaldžiais.

Atsirado ir nepaklūstančių. Bene aktyviausiai Ordino reformai priešinosi Klaipėdos komtūras hercogas Erichas von Braunschweigas. Ir Sembos vyskupas, ir kunigaikštis Albrechtas bendromis jėgomis bandė keisti padėtį Klaipėdoje. Jos pilies komtūro nepritarimas reiškė, kad dalis Sembos vyskupijos irgi nepaklūsta 1524 m. Sembos vyskupo įsakui ir 1525 m. balandžio 8 d. Krokuvos sutarčiai; nereformuojamos bus Klaipėdos ir netoli jos esančios Rusnės bažnyčios. Sembos vyskupas G. Polentzas, kaip

po pusės šimto metų rašė C. Hennenbergeris, bandė nepaklusniajam komtūrui paspęsti spąstus, kai jis grįžo per Karaliaučių į Klaipėdą, ir suimti jį Karaliaučiuje. Tačiau komtūrą kažkas perspėjo, ir šis, aplenkęs Karaliaučių, iš Šarkuvos į Klaipėdos pilį parplaukė laivu ir griežtai atsisakė pilį atiduoti kunigaikštystės valdžiai. Tekę veiksmų imtis pačiam kunigaikščiui. Albrechtas su palyda atvykęs į Klaipėdą perimti pilies.

Kai markgrafas [Albrechtas] atvyko prie pilies, Braunšveigo hercogas, visas šarvuotas ir su visa ginkluote, ištraukęs kalaviją stovėjo pilyje. Tada markgrafas paklausė jo: „Kaip dabar, Maloningasis pone, kaip dabar?" – Šis atsakė: „O, Jūsų Malonybe, pone, Jūs negerai elgiatės su manimi." Tada abu ponai tarpusavyje pasiderėjo ir [Erichui] von Braunschweigui buvo pažadėta iš krašto kasmetinė [400] suma guldenais. Jis perdavė pilį ir išvyko į Ordino namus, kadangi turėjo parūpintą išlaikymą.[6]

Pirmieji su protestantizmu krašte susidūrė Sembos gyventojai. Vyskupo G. Polentzo įsakymu 1524 m. pradžioje buvo uždrausta skelbti ir vykdyti katalikų bažnyčios nutarimus apie atskyrimą nuo bažnyčios. Sausio 28 d. Sembos vyskupas kartu su kunigaikščiu Albrechtu davė nurodymą reformuoti vyskupijos bažnyčias ir siųsti palankius reformacijai kunigus į parapines bažnyčias. Vyskupijos bažnyčių turtai vyskupo nurodymu buvo supasaulietinti: ir vienuolynų turtai, ir bažnytinės žemės bei brangenybės. Tai buvo pirma tokio masto sekuliarizacija šioje Europos dalyje, į rytus nuo Elbės. 1524 m. pabaigoje ir Karaliaučiaus miestų bažnyčias jau imta kitaip materialiai tvarkyti: jų pajamas pradėjo tvarkyti bažnyčių tarybos. Bažnyčios turėjo savo lėšų, vadinamąsias „bendruomenės skrynias" (*Gemeinsamen Kasten*). Bažnyčių turto reikalus kitaip tvarkyti iniciatyvą rodė patys miestiečiai, palaikantys vyskupo G. Polentzo ketinimus.

Pamedės vyskupas Erhardas Queissas, gavęs kai kurių vyskupijos Ordino riterių ir krašto patarėjų (*Landratte*) pritarimą, 1524 m. pabaigoje išleido ediktą, kuriame skatino reformuoti vyskupijos bažnyčias.

Tuo tarpu Varmės vyskupas Moritzas Ferberis 1524 m. sausio 20 d. įsaku paliepė neleisti vyskupijos bažnyčiose atlikinėti evangelikų liuteronų apeigų ar sakyti pamokslų. Nuo tada vis labiau ryškėjo takoskyra tarp reformuojamų Prūsijos kunigaikštystės vyskupijų ir katalikiškos Varmės. Pastaroji tokia liko ir ateityje.

Pirmieji evangelikų liuteronų pamokslininkai, pasiųsti į bažnyčias, buvo palankiai gyventojų priimti Šipapilėje (*Schippenbeil*), Prūsų Yluvoje

[6] Hennenberger, Caspar, *Erclärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg, 1595, p. 316; Sembritzki, Johann, *Geschichte der Stadt Memel*, Memel, 1926, p. 58–59.

(*Preussisch-Eylau*), Kroicburge (*Kreutzburg*), Neidenburge (*Neidenburg*), Frydlande (*Friedland*). Šios vietovės, miesteliai ir pilys, buvo tuo metu lietuvių gyvento ploto pakraščiuose; kaimuose gyventa ir prūsų. Miesteliuose, išaugusiuose apie pilis, gyventojų daugumą sudarė vokiečiai, kai kur ir kaimuose gyveno vokiečių kolonistai. Šipapilė, Prūsų Yluva jau buvo teritorijoje, kur kaimuose vokiečių gyventojų būta apie pusę arba net daugiau, kaip nustatė Franzo Tetznerio, Vinco Vileišio, Juozo Jakšto, Algirdo Matulevičiaus tyrinėjimai.[7] Atvykę evangelikų liuteronų tikėjimo skleisti kunigai pirmiausia susidūrė su pilių ir apie jas besikuriančių miestelių gyventojais, t.y. vokiečiais. Šie sudarė daugumą bažnyčiose, tačiau tarp jų galėjo būti ir lietuvių, ir prūsų. Pasikeitusią padėtį gyventojai baltai turėjo pajusti jau nuo 1524 m., po to, kai Sembos vyskupas sausio 28 d. išleido potvarkį nuo šiol atlikinėti krikšto ir kitas apeigas gimtąja kalba.[8] Pirmiausia, žinoma, lotyniškoji formulė buvo keičiama į vokiškąją. Nuo 1524 m. Karaliaučiaus miesto bažnyčioje kai kurios giesmės lotynų kalba buvo keičiamos į vokiškas. Iškilo gimtosios kalbos, tiksliau sakant, gimtųjų kalbų problema. Daugiau kaip po 150 metų rašęs bažnyčios istorikas Ch. Hartknochas manė, kad krikšto apeigos jau reformacijos pradžioje galėjo būti atliekamos ir lietuvių, ir prūsų, ir lenkų kalbomis.[9] Trūksta duomenų patikrinti šį teiginį, tačiau žinant, kad retas katalikų kunigas mokėjo vietines baltų kalbas, galima spėti, kad pirmaisiais reformacijos metais vietinių kalbų vartojimas bažnyčioje galėjo būti veikiau išimtis nei taisyklė. Bet bažnytinei vyresnybei ir krašto valdovui ši problema turėjo būti vis aktualesnė. Pasukus nuo vienos universalios bažnytinių apeigų ir mokslo – lotynų – kalbos į gimtąsias šnekamąsias, akivaizdžiai pradėjo aiškėti, kad tų kalbų krašte yra ne viena.

1524 m. sausio 28 d. išleistame *Sambijos vyskupijos reformavimo įsakyme* Sembos vyskupas G. Polentzas nurodė, kad vyskupo institucija ir vysku-

[7] Tetzner, Franz, *Die Slawen in Deutschland*, Braunschweig, 1902, p. 28–29; Vileišis, Vincas, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje*, Kaunas, 1935; Jakštas, Juozas, „Mažosios Lietuvos apgyvendinimas iki XVII amžiaus pabaigos", in *L.K.M. Akademijos Metraštis* (atspaudas), Roma, 1970, t. 4, p. 1–49 ir t. 5, p. 339–414; Matulevičius, Algirdas, *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje...*, p. 3–38.

[8] Istoriografijoje šio įsako data nurodoma įvairiai: sausio 15, 18, 28 d., ji tiksliai nenustatyta. Jacobson, H.F., *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts...*, d. 1, t. 2, p. 21, 124. Remdamiesi W. Hubatschu šio įsako datą rašysime sausio 28 d. Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 8.

[9] Hartknoch, Christophorus, *Preussische Kirchen-Historia*, Frankfurt a. M.–Leipzig, 1686, p. 269; *Die Reformation im Ordenslande Preussen 1523–1524*, hrsg. P. Stuperich, Ulm, 1966.

pija, kaip bažnytinės organizacijos padalinys, išlieka. Vyskupas valdo vyskupiją ne „iš popiežiaus sosto", bet tik „iš Dievo malonės", t.y. popiežius nebešventino liuteronų evangelikų vyskupų. Panašiai reorganizuota katalikų bažnyčia ir Pamedės vyskupijoje. Vyskupas E. Queissas savo 1525 m. sausio mėn. įsake, kaip ir Sembos vyskupas, rėmėsi M. Lutherio veikalu *Apie krikščionio laisvę* (*Von der Freiheit eines Christenmenschen*). Abiejų vyskupijų vyskupai tapo pavaldūs kunigaikščiui. Kunigaikštis, kaip vienas galingiausių bažnyčios reformos iniciatorių, tapo arbitru net ir teologų ginčuose, pats įsakais skyrė vyskupus, kunigus, perėmė sekuliarizuojamų bažnyčių turtus. Stambiųjų parapijų centrai paprastai beveik sutapo su apskričių centrais, ir tai palengvino didinti valstybės administracijos įtaką bažnyčios gyvenimui. Buvusiose katalikų bažnyčiose buvo keičiamos ne tik apeigos, bet ir interjeras, paliekamas tik vienas pagrindinis altorius, o šoniniai, dažniausiai skirti šventiesiems, išardomi.[10]

1525 m. liepos 6 d. kunigaikštis Albrechtas išleido įsaką reformuoti bažnyčią. Jo tekstas buvo garsiai skelbiamas iš sakyklų ir viešai kabinamas prie bažnyčių durų. Kunigaikščio įsakas suteikė reformai centralizuotą, valstybinį, nebe vienos vyskupijos teritorijoje pravedamos reformos pobūdį. Šis dokumentas buvo pirmasis būsimųjų bažnyčios nuostatų projektas. Keli įsakui nepaklusę katalikų kunigai, pavyzdžiui, Rastenburge, buvo pakeisti. Į jų vietą atėjo kiti, paklusnesni. Žemvaldžiai pritarė Ordino valstybės pasaulietinimui, Ordino paleidimui Prūsijoje ir bažnyčios reformavimui. Miestuose tuojau susidarė protestantų bendruomenės, kurios ėmėsi tvarkyti „bendruomenės skrynias". Tačiau ūkinė, ekonominė naujosios kunigaikštystės padėtis dar kurį laiką liko ta pati – buvo jaučiami neseniai pasibaigusio karo ir nestabilios ekonominės padėties padariniai.

Reformacijos idėjoms platinti, bažnyčiai ir valstybei reformuoti buvo sudaryta valstybės ir bažnyčios institucijų sąjunga. Centrinių institucijų nurodymu buvo platinami pagrindiniai M. Lutherio mokymo teiginiai. Ir bažnytiniais, ir valstybiniais kanalais jie buvo skleidžiami visuose visuomenės sluoksniuose, bet iš tikrųjų plito labai netolygiai. Ir bažnytinės institucijos, ir krašto valdovas atkakliai ieškojo naujos bažnyčios sandaros.

Naujoji liuteronų bažnyčios organizacija pagal kunigaikščio Albrechto ir bažnyčios valdžios viršūnių planą turėjo kuo greičiau apimti visus krašto gyventojus. Besikeičiančią padėtį, nors ir nevienodai, jautė visi visuomenės sluoksniai. Pasikeitė, kaip sakyta, bažnyčių interjeras, krikšto formulių ir giesmių kalba. Kartu jau nuo pirmųjų liuteronybės žingsnių gyventojai pajuto naują liuteronų bažnyčios nuostatą „valyti", „gryninti", „taisyti",

[10] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 26.

„padaryti teisingą" ir patį tikėjimą. Pastarosios reformacijos pasekėjų elito nuostatos kaimo bendruomenėse nuo pat pradžių susidūrė su senaisiais paveldėtais tikėjimais. Štai Rastenburgo–Kentšino apylinkėse reformacijos šalininkai nukirto šventa laikomos liepos kamieną.[11] Šventa šią liepą pripažino ir daugelį šimtmečių krikščionimis buvę vietiniai lenkai – Kentšinas, buvęs piečiau kompaktiškai lietuvių gyventos teritorijos, XVI a. buvo jau ir mozūrų gyvenamas.

Iš tiesų Ordino panaikinimas nedaug tepakeitė valstiečių, smulkių verslininkų, amatininkų padėtį. Žemųjų sluoksnių gyventojų daugumą Sembos vyskupijos teritorijoje sudarę prūsai, sūduviai, lietuviai, kuršininkai buvo baudžiauninkai. Kiek geresnė buvo Kulmo teise valdomų vokiečių valstiečių – činšininkų – padėtis. Jie praktiškai buvo laisvi. Visi žemieji sluoksniai juto karo su Lenkija padarinius. Nors ir nevienodu laipsniu, jie savo lūkesčius taip pat siejo su reformacija, tik ne su jos jau susistemintais tikėjimo mokymo pagrindais, bažnyčios organizacijos formas įgaunančia liuteronybe. Daugelyje 1525 m. kunigaikščio Albrechto įsako draudimų buvo jaučiamas nerimas.

2. Pirmieji baltų tautų kontaktai su liaudiškąja reformacija. Valstiečių maištai Prūsijos kunigaikštystėje

a. Valstiečių karo pradžia Vokietijoje

Prasidėjus reformacijai ir kuriantis krašto bažnyčiai, vidurio ir pietų Vokietijoje jau nuo 1524 m. rudens pradėjo formuotis valstiečių karo būriai: pirmiausia pietiniame Švarcvalde ir Vokietijos–Austrijos pasienyje, Habsburgų paveldėtose žemėse – Aukštutinėje Švabijoje ir Frankonijoje. 1524 m. gruodžio mėnesį dviejų krypčių judėjimas – už laisvą evangeliškų pamokslų sakymą ir prieš konkrečius žemvaldžius – susiliejo į vieną. Valstiečių būriai, jų vadai ieškojo naujo bažnyčios mokymo pavidalo, kūrė socialinio visuomenės modelio viziją ir aiškino ją valstiečiams. Šis vaizdinys po truputį įgijo naują, bendrą motyvaciją, kai liaudies pamokslautojai – valstiečiai, amatininkai, dvasininkai pradėjo patys laisvai interpretuoti Evangeliją remdamiesi savo luomo socialine pa-

[11] Ibid., p. 37.

tirtimi, jos padiktuotomis aktualijomis, akcentuodami tai, kas atrodė labiausiai pasirinktina iš Šventojo Rašto tekstų. M. Lutherio mokymo impulsas bažnyčios reformai ir jo teiktieji bendrieji reformos pagrindai, aiškinti remiantis Evangelija, pradėjo veikti savarankiškai. Reformacija nebepaisė savo pradininko apibrėžiamų rėmų, jo numatytos ir nujaustos tikėjimo, bažnyčios ir visuomenės reformavimo ribos. Valstiečių, amatininkų ir prie jų prisidėjusių dvasininkų sluoksniams reformacija tapo savarankiška jėga.

Pirmieji kruvini valstiečių karo įvykiai prasidėjo jau 1524 m. pabaigoje Austrijos žemėse (Habsburgų valdose tarp Aukštutinės Švabijos ir Švarcvaldo bei kaimyninėse teritorijose, kurios globos teise priklausė Habsburgams). Netrukus valstiečių karo gaisrai jau švietė didesnėje vidurio Vokietijos dalyje ir apėmė beveik visas pietvakarines Vokietijos žemes (Saksoniją, Tiuringiją, Frankoniją, Švabiją iki Elzaso ir Šveicarijos sienos). 1525 m. įvykiai Tiuringijoje buvo aukščiausias valstiečių karo pakilimo etapas. Kovai vadovavo Tomas Münzeris. Jis sėkmingai savo reikalavimus platino ir tarp miesto varguomenės, ir kaimuose. 1525 m. kovo–balandžio mėnesį Miulhauzeno, Langenzalco, Frankenhauzeno miestai ir miesteliai tapo judėjimo centrais. Daugelyje vietų valstiečių reikalavimai jungėsi su miestų varguomenės siekiais, buvo surašomi daugelyje raštų valdžiai ir teismams. Pagrindiniai dokumentai buvo „Dvylika straipsnių" („Die zwölf Artikel") ir Tomo Münzerio atsišaukimai – laiškai. T. Münzeris, Baltasaras Hubmaieris, naujos reformacijos srovės – anabaptizmo – ideologai, dar iki 1525 m. pavasario paskleidė maištaujančiose Vokietijos vietovėse dar vieną dokumentą – „Straipsnių paaiškinimus" („Artikelbrief"). Visi dokumentai vienas kitą papildė ir savo reikšme toli išėjo už ribų tų teritorijų, kuriose buvo susiformavę.

Pagal „Dvylika straipsnių" ir „Straipsnių paaiškinimus" galima rekonstruoti pagrindinius konkrečius nevienalyčio judėjimo reikalavimus ir programinius teiginius. Valstiečiai teigė, kad jie siekia išlaikyti „senąjį paprotį" ir teisę, pagal kuriuos atlikinėja prievoles, numatomas lenininkų sutartimi tarp žemvaldžio ir valstiečio. Jie sutiko prievoles atlikti, tačiau nesutiko jų didinti, reikalavo teismų sprendimų, kai žemvaldžiai uždėdavo jiems pinigines baudas. Šiuose dokumentuose buvo teigiama, kad pagal Šventąjį Raštą visi valstiečiai esą laisvi, tačiau paklūstą Dievo nustatytai pasaulietinei valdžiai (3 str.). Bendruomenė turinti teisę išsirinkti dvasininkus, o jie privalą skelbti Evangeliją „garsiai ir aiškiai, be žmogiškojo priedėlio". Valstiečiai sutiko mokėti dvasininkui išlaikyti javų dešimtinę, tačiau atsisakė duoti gyvulių dešimtinę (2 str.), reikalavo teisės laisvai medžioti, žvejoti, malkauti miške (4, 5, 10 str.), reikalavo iš žemvaldžių grąžinti užgrobtas

bendruomenines naudmenas. T. Münzerio mokymo pagrindinis tikslas buvo organizuoti sukilimą ir panaikinti priespaudą, privačią nuosavybę, valstybingumą, o valdžią perduoti į liaudies rankas.

Visa tai buvo paremta gilaus tikėjimo galia ir religine motyvacija. Tikėjimo reformoje T. Münzerio šalininkai bandė rasti visus vienijantį veiksnį. „Straipsnių paaiškinimuose" buvo svarstoma, kas yra dieviškoji teisė ir krikščionių bendrija. Reikia sutikti su M. Smirino, įsigilinusio į pirminius šaltinius, nuomone, kad sukilusieji suvokė krikščionių bendriją kaip žmonių organizaciją, kuri pašaukta nuolat vykdyti socialinį teisingumą[12], o dieviškoji teisė suvokiama kaip valdžios priklausymas liaudžiai, t.y. žemutiniams sluoksniams; tauta, liaudis, T. Münzerio šalininkų supratimu, buvo „vargingieji ir paprastieji žmonės miestuose ir kaimuose". Tai jie sudarą tikrąjį krikščionių bendrijos pagrindą, o „svetimieji", t.y. žemvaldžiai, valdantieji dvasininkai, galį patekti į krikščionių bendriją tik atsisakę savo turimos valdžios, turtų ir gavę vien tai, ką jiems krikščionių bendrija pati suteikianti.

B. Hubmaierio dokumentuose istorikai vėliau surado „Valstybinės santvarkos projektą" („Verfassungentwurf"), kuriame žemutiniai sluoksniai – liaudis buvo kviečiami susiburti ir pakeisti visuomenės sandarą pagal Dievo žodį, o žemvaldžiai ir ponai – tapti valstiečių ir neturtingųjų miestelėnų broliais, kitaip sakant, gera valia atsisakyti turėtosios geresnės padėties visuomenėje, o jei nepaklausys – gyventojai turį atimti iš jų kardą, t.y. galią valdyti, teisti.

Tokiomis pažiūromis bendrais bruožais vadovavosi dauguma maištaujančių valstiečių ir miesto varguomenės (plebėjų) būrių. Jų tikėjimas ir veiksmai buvo grindžiami socialiniu Evangelijos suvokimu. Socialinių reikalų sprendimas jiems buvo atramos taškas, nustūmęs į šalį daugelį kitų Evangelijos aiškinimo plotmių. Pats T. Münzeris ir kiti vadovai pagrindą valstiečių ir plebėjų socialiniams siekiams rado Šventajame Rašte ir juo grindė tūkstantmetės karalystės atėjimą į žemę; jie siekė žmonių rankomis sukurti Dievo karalystę žemėje.

b. Valstiečių maišto paskatos Prūsijos kunigaikštystėje

Ar užsiliepsnojo valstiečių karo liepsna Ordino valstybėje, pradėjusioje persitvarkyti į kunigaikštystę? Ar būta tam paskatų? Ir kokia buvo baltų tautų padėtis Prūsų Lietuvoje? Ar jos turėjo motyvą jungtis prie maištautojų?

[12] Смирин, М.М., *Народная реформация Томаса Мюнцера*, Москва, Ленинград, 1947, p. 295–296.

Nemaža socialinės padėties pokyčių lietė visų tautų valstiečius ir miestų varguomenę.

XV a. šalia Ordino valdų Prūsijoje intensyviai kūrėsi pasauliečių žemvaldžių dvarai, palivarkai, kurių žemę įdirbti turėjo valstiečiai. Nuo XV–XVI a. sandūros bajorai stengėsi nebeišleisti vokiečių valstiečių vaikų į miestą, nors ūkį paveldėdavo vyriausias. Aktų, skundų duomenis netiesiogiai patvirtina ir kronikininko Simono Grunau nurodytos valstiečių karo Prūsijoje paskatos: žemvaldžiai iš visų valstiečių reikalavę padidintų šarvarko prievolių ir net už tuos, kurių ūkiai buvo nusigyvenę. 1519–1521 m. Ordino karą su Lenkija lydėjo ekonominė suirutė[13], kuri krašte visada pirmiausia paliesdavo žemutinių sluoksnių gyventojus.

Dar prieš reformacijos pradžią Prūsijos kunigaikštystėje susidarė įtempti santykiai tarp Ordino magistro ir Prūsijos miestų magistratų. Pastarieji buvo suinteresuoti plėsti prekybą, o Ordino politika ir jo vedami karai tam trukdė. Karaliaučiaus magistratas ne visada paklusdavo Ordino vyresnybei, pavyzdžiui, 1516 m. nepaskelbė karui vesti reikalingų mokesčių rinkimo, o kai Albrechtas Brandenburgietis 1522 m. pabandė reguliuoti Karaliaučiuje maisto ir amatininkų dirbinių kainas, įtampa tarp Karaliaučiaus magistrato, miestelėnų ir Ordino dar labiau padidėjo.

Baltų tautų visuomenės padėtis turėjo ir specifinių bruožų. Baltai – prūsai, skalvių, nadruvių palikuonys, lietuviai, sūduviai, kuršininkai – jau 250 metų gyveno nukariauti Vokiečių ordino. Didelė jų kilmingųjų dalis XVI a. pradžioje, siekdami keisti savo socialinę padėtį, vieni suvokietėjo, kiti tapo tarpiniu sluoksniu tarp žemvaldžių ir baudžiauninkų, treti patraukė į miestus. Ordinas, kaip siuzerenas, baltų kilmingiesiems žemės valdymą tvirtino leno teise. XV a. antrojoje pusėje vokiečiams kolonizuojant kraštą ir steigiant vokiškus kaimus Kulmo teise, laisvieji prūsai buvo įjungiami į tokius kaimus, tačiau dažniausiai teisiškai išskiriami iš vokiečių bendruomenės – jie privalėjo atlikti neribotą karinę prievolę, buvo palikti Ordino jurisdikcijai. Laisvieji vokiečiai valdė žemę, valstiečiai buvo teisiami daug palankesne Kulmo teise, o prūsai, lietuviai – ribota Kulmo teise arba Magdeburgo leno teise bei prūsų teise.

Kadangi turtų valdymas prūsiškąja teise reiškė turto valdymą daug blogesnėmis sąlygomis negu valdomo Kulmo teise, tai atitinkamo turto perėjimą iš lietuvio prūso į vokiečio rankas sekė tojo turto užrašymas naujam valdytojui kulmiškąja teise[14], –

[13] Grunau, Simon, *Preussische Chronik*, t. 3, Leipzig, 1879, p. 52–53.

[14] Pakarklis, Povilas, *Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai*, Kaunas, 1948, p. 126–130, 141. P. Pakarklis Prūsijos kunigaikštystėje gyvenusius prūsus ir lietuvius buvo linkęs sutapatinti ir laikė vienos tautybės.

taikliai pažymi Povilas Pakarklis. Nekilmingiems prūsams ir lietuviams buvo draudžiama būti smuklininkais, malūnininkais, verstis prekyba ir amatais. Nelaisvieji prūsai valstiečiai, remiantis 1494 m. balandžio 28 d. krašto nuostatais bei luomų suvažiavimų aktais, buvo laikomi nelaisvais baudžiauninkais, neturinčiais teisės keltis į miestus ir į vokiečių valstiečių kaimus.[15] XVI a. pradžioje nelaisvųjų prūsų, lietuvių, sūduvių valstiečiai atlikdavo šias prievoles: darbai darbymečio metu žemvaldžiui, šarvarkai – pavarymai (t.y. lažinis darbas), medžioklės prievolės, dešimtinė (nuo javų ir kitų žemės ūkio produktų, gaunamų valstiečio ūkyje, – tiesioginiam žemvaldžiui ir klebonui), neribota karo prievolė (pilių statyba, remontas, dalyvavimas karo žygiuose).

XV a. antrojoje pusėje ir XVI a. pradžioje ryškėjo tendencija įteisinti laisvųjų prūsų lažines prievoles – siekta juos įbaudžiavinti. Pavyzdžiui, 1508 m. Girmavos apylinkės laisvųjų prūsų skunde, adresuotame Ordino vadovybei, rašoma, kad laisvieji prūsai kai kurias prievoles atlikinėję iš malonės, o dabar tai norima paversti pareiga. 1508 m. Luomų suvažiavime Karaliaučiuje laisvieji prūsai (*Kleine freye*) skundėsi dėl to paties.[16] „Antroji baudžiavos laida" jau traukė į savo sūkurį ir laisvuosius prūsus, blogindama jų padėtį.

Kaip mažėjo ūkinis prūsų pajėgumas, gerai iliustruoja Elisabeth Wilke sudaryta lentelė[17], nurodanti laisvųjų prūsų tarnybų kiekio pokyčius: parinkti tik tie valsčiai, kurių didesnė dalis ploto įėjo į Mažosios Lietuvos teritoriją (žr. lentelę nr. 1). Lentelė akivaizdžiai parodo, kad Sembos pusiasalyje, Labguvos, Tepliavos, Tarplaukių valsčiuose laisvųjų prūsų tarnybų skaičius mažėjo lėčiau nei pietinėje Mažosios Lietuvos dalyje, t.y. buvusioje Notangoje.

1525 m. išvakarėse nelaisvųjų prūsų prievolės buvo didinamos, valstiečius valdę kamarninkai (žemutinė vietinės administracijos grandis) patys darėsi žemvaldžiais ir, didindami valstiečių prievoles, siekė, kad šie įdirbtų žemvaldžių laukus. Kamarninkų savivalę nurodo ir Ordino pareigūnai, vizitavę kraštą. Antai 1522 m. Kaspero Freibergerio pranešime didžiajam magistrui apie Sembos valsčių buvo pastebėta, kad kamarninkai nepagrįstai reikalavo savanaudiškų tarnybų, plačiai naudojosi medžioklės teise ir kad Semba dėl medžioklės prievolių gali net ištuštėti.[18]

[15] *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft der Deutschen Ordens*, hrsg. von D.M. Toeppen, t. 5, Leipzig, 1886, p. 309; Pakarklis, Povilas, op. cit., p. 141.

[16] Plumicke, F., *Zur laendischen Verfassung des Samlandes unter der Herschaft des Deutschen Ordens*, Leipzig, 1912, p. 46–47.

[17] Wilke, Elisabeth, „Ursachen der Pr. Bauern- und Bürgerunruhen 1525", *Altpreussische Forschungen*, 1930, t. 7, sąs. 2, p. 189.

[18] Ibid., t. 7, sąs. 1, p. 72–73.

LENTELĖ NR. 1.
Laisvųjų prūsų tarnybų dinamika nuo XV a. pradžios iki XVI a. pradžios

Nr.	Apskritys	XV a. pradžia	XVI a. pradžia
1.	Semba	426	300
2.	Labguva, Laukiška	121	54
3.	Tepliava	53 (50 prūsų, 3 – Kulmo teise)	21 (20 prūsų, 1 – Kulmo teise)
4.	Toplaukis	107	43
5.	Notanga	79	31
6.	Žintai	98	31
7.	Barštinas	155	2

Kritiška Ordino padėtis, 1519–1521 m. karo su Lenkija padariniai miestuose (įtampa, sumenkėjusi prekyba, kylančios maisto kainos) buvo palanki dirva neramumams. Kunigaikštystėje susidarė tokia padėtis, kai išeities ieškančiai visuomenei išsikrauti tereikėjo nedidelio postūmio. Buvo tik laiko klausimas, kada valstiečių karo idėjomis pasinaudos Prūsijos kunigaikštystės gyventojai vokiečiai, išgirdę apie įvykius Vokietijoje.

Iki šiol Lietuvos istoriografijoje buvo laikomasi nuomonės, kad dėl reformacijos judėjimo kilusiame valstiečių kare baltų tautų valstiečiai negalėję dalyvauti, nes katalikybė jų sąmonėje buvusi silpna ir jos sąvokomis paremtas tikėjimo pertvarkymas negalėjęs tapti argumentu socialinei būčiai pakeisti. J. Tumelis, remdamasis K. Jablonskiu ir J. Lebedžiu, rašė: „Duomenų apie Lietuvos valstiečių dalyvavimą ankstyvajame reformaciniame sąjūdyje nerasta."[19] Čia kalbama apie Didžiąją Lietuvą – Lietuvos DK dalį. O kaip buvo Mažosios Lietuvos teritorijoje?

c. *Valstiečių maištų Prūsijos kunigaikštystėje tyrimo šaltiniai*

Valstiečių maišto reiškiniams tirti istorinių šaltinių yra ir jie jau XIX a. buvo pradėti naudoti Vokietijos istorikų.[20] Vertingiausi yra gerai apie įvykius informuotų amžininkų liudijimai. Vienas tokių dokumentų yra

[19] Jablonskis, Konstantinas, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius, 1979, p. 83–100; Lebedys, Jurgis, *Mikalojus Daukša*, Vilnius, 1963, p. 28; Tumelis, Juozas, „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai", in *Stanislovas Rapolionis*, p. 25.

[20] Voigt, Johann, „Geschichte des Bauernaufstandes in Preussen im Jahre 1525", *Neue Preussische Provinzialblätter*, t. 3, Königsberg, 1847.

Karaliaučiaus burmistro Nikolajaus Richau Kronika. Burmistrui N. Richau teko pačiam vesti derybas su sukilėliais valstiečiais, būti Karaliaučiaus plebėjų neramumų liudininku. Šiuos įvykius jis aprašė Kronikos dalyje „Sambijos valstiečių sukilimo istorija".[21] Kronikos tyrėjas W. Stolze mano, kad Kroniką N. Richau rašė remdamasis savo užrašais, darytais 1525 m. rudenį.[22]

Kiek vėliau – maždaug po 25–30 metų buvo parašyta ir iki mūsų dienų išlikusi Klaipėdos kronika (Memlisch Cronica). Kas ją sudarė iki šiol nenustatyta, bet žinoma, kad ją papildė vėlesnis savininkas, Karaliaučiaus mokytojas ir kronikininkas Christophas Falckas (Falckin), todėl ši kronika vėliau dar buvo vadinama Ch. Falcko kronika.[23]

Į Klaipėdos kroniką yra įrašytas savarankiškas tekstas „Valstiečių karo pradžia Prūsijoje 1525 m." („Des Pauern Krigsanfang in Preussen Anno 1525").[24] Istoriko A. Closo nuomone, šis nežinomo amžininko tekstas buvo užrašytas Karaliaučiuje arba kiek piečiau nuo jo esančiame Frydlande galbūt paties Falcko ar jo mokinio Tobijaus Rosenzweigo. Nurašyta iš pranešimo teksto, kuris bus buvęs Karaliaučiaus valstybės archyve: jo rankraščiu naudojosi J. Voigtas. Dvylikos puslapių pranešimas, bendrais bruožais apibūdinantis valstiečių karo įvykius, buvo gyvai ir vaizdžiai parašytas: nurodomi sukilėlių reikalavimai, diskusijos dėl jų su valdžios atstovais. Šitaip atskleidžiami sukilėlių siekiai, pasaulėžiūra, sukilimo motyvacija.

Nemaža žinių apie valstiečių karą Prūsijoje surinko įvykių amžininkas kronikininkas Simonas Grunau (XV a. pab.–1530/31) Prūsų kronikoje (Preussische Chronik). Nors jis gyveno Elbinge ir Gdanske – ne toje teritorijoje, kurioje vyko valstiečių karas, bet galėjo naudotis daugelio am-

21 Richau, Nicolaus, „Historie von dem Aufruhr des Samlandischen Bauern", *Erleutertes Preussen*, t. 2, 1725, p. 328–566. Vertimas į lenkų kalbą žr. Zins, Henryk, *Powstanie chłopskie w Prusach Książęcych w 1525 r.*, Warszawa, 1953, p. 149–197.

22 Stolze, W., „Zur Kritik der Überlieferungen von dem Samlandischen Bauernaufstand des Jahres 1525", *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen*, 1930, nr. 4, p. 39. *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit*, hrsg. Walter Hubatsch, Udo Arnold, Erich Maschke, t. 6, Frankfurt am Main, 1968, p. 291–313.

23 Iš tikrųjų ši kronika yra skirtingų žanrų istorinių tekstų rinkinys: joje yra Prūsijos vyskupų ir senųjų prūsų dievų sąrašai, Karaliaučiaus miesto privilegijų, Ordino magistrų kronikos dalies nuorašai ir kt. Taip surinkti tekstus buvo būdinga XVI a. kronikų sudarytojams. Kronika buvo parašyta, matyt, Klaipėdoje, o jos nuorašas Karaliaučiuje atsirado tikriausiai Ch. Falcko rūpesčiu ir pastangomis.

24 Rankraštis saugomas BGPAN Rankraščių ir Senųjų spaudinių skyriuje, perėmusiame Dancigo miesto bibliotekos fondus. *Memlisch Cronica*, nr. 1268, p. 168–180. Mikrofilmas Lietuvos MAB RS, Mf. 2247. Closs, A., „Ein Bericht Christoph Falcks über ‚Der Pauern Krigsanfang in Preussen Anno 1525'", *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen*, 1935, sąs. 10, p. 24.

žininkų pranešimais. S. Grunau kronikos šaltiniai nėra ištirti, tačiau ir paviršutiniškas palyginimas leidžia manyti, kad jis naudojosi kai kuriais dokumentais, kurie vėliau pateko į Klaipėdos kroniką ir į C. Hennenbergerio apie 1577 m. nurašytą istorinių dokumentų kodeksą. Pastarajame kodekse, be B. Wartzmanno, B. Wapowskio kronikų ištraukų ir kitų dokumentų, yra pateikti du trumpi aprašymai: „Valstiečių karas Semboje ir Notangoje 1525 metais" ir „Kaip Sembos valstiečiai buvo sumušti per 1525 metų sukilimą".[25] Pirmajame cituojami valstiečių kreipimaisi ir skundai. Šiuos trumpus aprašymus į mokslinę apyvartą įvedė H. Zinsas.[26]

Daug paskirų to laikotarpio dokumentų iš buvusio Karaliaučiaus valstybinio archyvo paskelbė P. Tschackertas.[27]

Valstiečių maištų paskatas ir eigą Prūsijos kunigaikštystėje XX a. nagrinėjo A. Seraphimas[28], E. Wilke.[29] Naujų šaltinių apie šiuos įvykius Gdansko miesto bibliotekos fonduose rado H. Zinsas.[30] Tačiau iki šiol nė vienu akies krašteliu dar nepabandyta pažvelgti, ar dalyvavo prūsai, lietuviai ir kiti šio krašto baltai šiuose įvykiuose. O aptartieji šaltiniai teikia tokių galimybių. Taip pat mums svarbu panagrinėti, ar karo dalyvių siekiai ir veiksmai buvo motyvuojami liaudies reformacijos nuostatomis.

d. Valstiečių maištai Prūsijos kunigaikštystėje ir jos gyventojai baltai

Pirmieji miestų varguomenės neramumai prasidėjo dar 1523 m. gale ar 1524 m. pradžioje: Knypavos miesto (vienas Karaliaučiaus miestų) plebėjai įteikė reikalavimus: 1) gauti teisę kontroliuoti iš vienuolynų atimtus turtus bei pinigus ir juos panaudoti neturtingiesiems šelpti, 2) panaikinti činšą ir palūkanas, leisti sudaryti 12 asmenų grupę, atstovaujančią plebėjams, jai pavesti raktus nuo miesto vartų.

Turimi dokumentai neduoda pagrindo nustatyti tiesioginį ryšį tarp vėliau sukilusių Sembos ir Notangos valstiečių ir Karaliaučiaus miesto

[25] Der Bauern Krieg auff Samland und Nottangen A. 1525; Wie die Samlendische Pawren A. 1525 im Auffruhr haben umschlagen lassen, Kodeks N. 1295, BGPAN RRS.

[26] Zins, Henryk, *Powstanie chłopskie w Prusach...*

[27] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1–3.

[28] Seraphim, A., „Soziale Bewegungen in Altpreussen im Jahre 1525", *Altpreussische Monatsschrift*, nr. 58, 1921.

[29] Wilke, Elizabeth, „Ursachen der Preussischen Bauern- und Bürgerunruhen 1525", *Altpreussische Forschungen*, 1930, t. 7, sąs. 1–2.

[30] Zins, Henryk, *Powstanie chłopskie w Prusach...*, p. 149–197. Autorius pakartotinai publikavo N. Richau Kroniką ir dar kelis dokumentus.

varguomenės sąmyšių 1524 m. pradžioje, bet amžininkai juos siejo. Vyskupas G. Polentzas rašė kunigaikščiui Albrechtui 1525 m. rugsėjo 12 dieną: „Šios plunksnuotos strėlės ir sąmyšiai kyla iš Karaliaučiaus miestų [...].“ „Šitas miestas yra visų blogybių buveinė“, – kartojo jis 1525 m. spalio 12 d. laiške Albrechtui.[31]

S. Grunau Prūsų kronikoje pažymi, kad jau 1525 m. vasarą kunigaikštis Albrechtas išleido įsaką, įpareigojantį valstiečius atiduoti visus ginklus žemvaldžiams ir uždraudžiantį rinktis smuklėse.[32] Greičiausiai kunigaikštis bandė užbėgti įvykiams už akių, tačiau tik sustiprino valstiečių nepasitenkinimą. Be to, jis įvedė dar vieną papildomą mokestį už žemę.

Pirmasis Mažosios Lietuvos kaimas, kuriame prasidėjo neramumai buvo Kaimė (*Kaymen*), esantis pusiaukelėje tarp Karaliaučiaus ir Labguvos. Vasarą šio kaimo gyventojai atsisakė mokėti klebonui dešimtinę, o santykiai dar labiau paaštrėjo, kai kunigaikštis Albrechtas karo išlaidoms padengti suteikė bajorui A. Rippe'i teisėjo pareigas, činšo rinkimo ir naudojimosi šarvarku teisę bei mokesčių rinkėjo iš vokiečių bei laisvųjų prūsų privilegiją. Be jokios abejonės, tarp Kaimės valstiečių, atsisakiusių mokėti dešimtinę, buvo ir lietuvių, ir prūsų, ir vokiečių.

Pirmieji maišto veiksmai prasidėjo 1525 m. rugsėjo 2–3 dienomis. Vadu tapo Kaimės malūnininkas Kasparas, manytina, kad vokietis: pagal Ordino nuostatus prūsams ir lietuviams nebuvo leidžiama būti verslininkais. Kasparas buvo didžiai susigyvenęs su visais vargingaisiais ir, kaip pats pasakojo, sapnavęs, kad Dievas jam liepęs apginti visus skurstančius. Karaliaučiaus burmistro N. Richau žodžiais tariant:

Šis Kaimės malūnininkas girdėjo skundus daugelio pas jį besilankančių valstiečių, kurie skundėsi junkerio A. Rippe's elgesiu, tuo, kad jis žeminęs valstiečių orumą, reikalavęs beprasmiškų darbų. Visus šiuos dalykus Kasparas labai ėmęs į širdį, taręsis su aplinkinių kaimų valstiečiais, ką reikią daryti, o rugsėjo 2–3 dienos naktį surinko juos.[33]

Malūnininkas vokiškai pasakė valstiečiams kalbą, kurioje teigė, kad Evangelijoje nurodoma, jog būtina paklusti ir gerbti valdžią, bet nieko nepasakyta apie paklusimą bajorams, ir teigė, kad pagal Evangeliją visi turį būti lygūs ir kad Dievas norįs juos išlaisvinti, o kunigaikštis Albrechtas, be abejonės, juos paremsiąs. Tarp tą naktį stovinčių ir klausančių valstiečių buvo nemokančių vokiškai. N. Richau rašė:

[31] Voigt, Johann, „Geschichte des Bauernaufruhrs...“, p. 378, 382.
[32] Grunau, Simon, *Preussische Chronik...*, t. 3, p. 52.
[33] Richau, Nicolaus, „Historie von dem Aufruhr des Samlandischen Bauern“, in *Erleutertes Preussen*, t. 2, 1725, p. 329.

... bet prūsai, kurie jo kalbos gerai nesuprato, nepaėmė jo kalbos giliai į širdį ir buvo atsargesni už vokiečius ir tučtuojau paklausė, ar tokia yra kunigaikščio valia. Tam malūnininkas buvo pasiruošęs ir ištraukė akcizo raštą.

Šis valstybinio rašto vaizdas įtikino prūsus, kad malūnininkas veikiąs kunigaikščio valia. N. Richau pasakojo toliau:

Taigi reikalai pajudėjo, malūnininko nuomonei visi pritarė – ir prūsai, ir vokiečiai.[34]

Pažymėtina, kad prūsams apsispręsti būtinai reikėjo įsitikinimo, kad jie nesipriešiną kunigaikščio valiai – matyt, per keletą šimtmečių nuo XIII a. prūsų sukilimo numalšinimo jie buvo išmokyti lojalumo. Kasparo parodytas raštas iš tikrųjų buvo apgaulė, tačiau ja patikėję prūsai pasiliko būryje. Būrys patraukė į Kaimės pilį, kurioje gyveno mokesčių rinkėjas junkeris A. Rippe. Valstiečiai jį suėmė, apiplėšė pilį. Jie „norėjo jį išmokyti kasti, rinkti apynius, rauti linus, mėžti mėšlą, bet be pirštinių". „Viso to norime išmokyti veltui", – kalbėję valstiečiai N. Richau aprašyme.[35]

Valstiečių būrys (S. Grunau nuomone, – 7000–12 000 vyrų, J. Voigto nuomone, – 2000, H. Zinso nuomone, – apie 4000) patraukė į Labguvą. Pakeliui prie jų prisijungė Laigyčių (*Legitten*), Šakių (*Schaacken*) ir kitų aplinkinių kaimų valstiečiai. Jie suėmė dar kelis žemvaldžius ir privertė kartu eiti kelis kunigus, vienas jų, Laigyčių kunigas Valentinas, tapo būrio vadu. Būrys iš Labguvos pasuko į Tepliavą. Galutinis tikslas buvo Karaliaučius. Valstiečiai išsiuntė Karaliaučiaus miestiečiams laišką, kurio autorius, N. Richau nuomone, buvęs Kaimės mokytojas. Pasiuntiniai neturėjo supratimo, kam įteikti mieste laiškus, ir įteikė juos burmistrui Petrui Schartui, paaiškinę, kad valstiečiai pradėjo sukilimą, kurio tikslas „pašalinti bajorus ir neleisti jiems daugiau išnaudoti". Visi laiškai buvo perduoti kunigaikščio Albrechto rūmų pamokslininkui Pauliui Speratui. Tuo tarpu pačiame Karaliaučiuje kilo neramumai visai kitu pagrindu. Karaliaučiaus miestų būrių vadai taip pat gavo valstiečių kreipimąsi, tačiau valstiečių nepalaikė. Tik atskiri miesto varguomenės būreliai patys patraukė pas valstiečius, kurie iš esmės irgi neturėjo nei veiksmų plano, nei buvo numatę, kaip „panaikinti bajorus". Kunigaikščio Albrechto ir Sembos vyskupo G. Polentzo tuo metu Karaliaučiuje nebuvo, ir tai palaikė iliuziją, kad jie grįžę viską išspręs valstiečių naudai. Pilyje tuo metu tebuvo 20-ties kareivių įgula. N. Richau duomenimis, po ilgų debatų Karaliaučiaus magistratuose buvo sudaryta derybų delegacija. Vienas derybininkų buvo Karaliaučiaus burmistras Mikalojus Richau.

[34] Ibid., p. 334, 335.
[35] Ibid.

Tuo pačiu laiku antras valstiečių būrys susidarė netoli Šakių. Manoma, kad jame taip pat buvo apie 3000–4000 valstiečių. Būriui vadovavo Pabėtų (*Pobethen*) karčemininkas Jonas Gereckė, taip pat vokiečių kilmės žmogus. Būrys patraukė iš Šakių į Noihauzeno apylinkes. Netrukus prie jų prisidėjo Paustininkų kaimo žvejai. Vėliau būrys pasuko į Alkainius (*Alkehen*) netoli Vargių. Derybos vyko su abiem būriais. Pirmosios derybos prasidėjo Alkainiuose. Antrosios Kvedenavoje įvyko 1525 m. rugsėjo 8 d. Jose buvo nuspręsta atidėti visus veiksmus iki kunigaikščio Albrechto sugrįžimo. Valstiečiai paleido suimtus junkerius, o junkeriai pasižadėjo nemalšinti sukilimo jėga. Tokio pobūdžio paliaubos truko iki rugsėjo 30 d.[36]

Beveik tuo pat metu, kaip pranešа Klaipėdos kronika, maždaug nuo rugsėjo 8 d. prasidėjo judėjimas Notangoje: Frydlando kunigo Georgo Frenzelio sušauktas pradėjo burtis 200 valstiečių būrys, labai panašių siekių vedinas: „panaikinti bajorus", pasiekti lygybę.[37] Šis būrys susidarė paragintas dar neišsiskirsčiusio Sembos valstiečių būrio. Sembos valstiečiai parašė notangiečiams laišką. Notangoje, kaip ir Semboje, bajorai pradėjo bėgti į miestus: Barštiną, Prūsų Yluvą. Maištas truko kelias dienas, kol Karaliaučius atsiuntė deryboms atstovus, į delegacijos sudėtį įtraukęs ir Sembos valstiečių vadus Kasparą iš Kaimės ir Valentiną iš Laigyčių. Derybų delegacija įkalbėjo notangiečius liautis grobus bajorų dvarus ir laukti kunigaikščio Albrechto. Kunigaikščio rūmų pareigūnai kreipėsi į valstiečius ir bajorus su prašymu susilaikyti nuo karo veiksmų. Valstiečiai Notangoje pradėjo skirstytis. Tuo pačiu metu kunigaikščio rūmų pareigūnai ir kunigaikščio vietininkas Sembos vyskupas G. Polentzas pradėjo organizuoti maišto malšinimą, laišku skubiai kvietė grįžti kunigaikštį Albrechtą iš Silezijos. Kunigaikštis įsakė pareigūnams sudaryti aktyviausių sukilimo dalyvių sąrašus, o bajorus paragino apsiginkluoti. Po to jis kreipėsi į savo siuzereną Žygimantą Senąjį ir paprašė 1000 raitelių kariuomenės valstiečiams nubausti.

1525 m. spalio pradžioje kunigaikštis Albrechtas grįžo į Prūsiją ir pradėjo organizuoti karines pajėgas, telkė bajoriją. Kariuomenės būrius jam pažadėjo atsiųsti Malborko vaivada, Gdansko ir aplinkiniai miestai, Varmės vyskupas, nusiteikęs likti kataliku. Albrechtas kreipėsi ir į Žemaitijos seniūną Stanislovą Kęsgailą, prašydamas 4000 žmonių būrio iš Žemaitijos.[38] Šios karinės jėgos turėjo susitelkti prie Balgos. Valstiečių kreipimasis į Karaliaučiaus miestiečius ir kunigaikštį Albrechtą atsako nesulaukė.

[36] Richau, Nicolaus, „Historie von dem Aufruhr...", p. 537.
[37] Memlisch Cronica, p. 168.
[38] Voigt, Johann, „Geschichte des Bauernaufruhrs...", p. 34.

Prasidėjo neramumai ir Klaipėdos apylinkėse. Klaipėdos seniūnas prašė kunigaikščio Albrechto imtis energingų veiksmų, nes jis sunkiai sulaikąs įtikinėjimais atskirus kaimus (kaimai neišvardyti), kad valstiečiai nesukiltų ir nepatrauktų į Kuršą. Kaip žinome, Klaipėdos apylinkių kaimai buvo vientisai lietuvių gyvenami.

Savo veiksmus kunigaikštis Albrechtas pradėjo nuo to, kad sutelkė dalį kariuomenės ir įsakė suimti valstiečių atsiųstus deryboms delegacijos narius. Spalio 30 d. jis su atsiųstais iš Lenkijos ir Varmės vyskupo būriais (apie 543 raitelių ir 2000 pėstininkų)[39] patraukė prie Lauteno kaimo netoli Karaliaučiaus. Tai, kad nė vienas dokumentas nemini, jog šiuose įvykiuose dalyvavo ir žemaičiai, duoda pagrindo manyti, kad Stanislovas Kęsgaila prašytų būrių neatsiuntė. Kunigaikštis Albrechtas su kariuomene nuvyko prie Lauteno ir surengė 4000 alkanų, apiplyšusių, menkai ginkluotų valstiečių teismą. Kunigaikščio apsisprendimui veikti griežtai ir žiauriai lemiamos įtakos turėjo bajorų atstovai. Jo pasiuntiniams pas valstiečius vadovavo Pamedės vyskupas Erhardas Queissas, delegaciją sudarė 12 žemvaldžių, 4 miestiečiai ir vertėjai: matyt, dalis sukilėlių valstiečių nemokėjo vokiškai, o tokie šiose srityse tegalėjo būti tik prūsai, lietuviai, sūduviai ir kuršininkai. N. Richau duomenimis, delegacija įsakė valstiečiams sudėti ginklus, išduoti vadus. Jeigu nesutiksią, pagrasinta, kad kariuomenė jėga priversianti paklusti. Valstiečius apkaltino, kad šie sulaužę teisę ir nusikaltę Evangelijai, kuri mokanti būti paklusnius valdžiai.

Netrukus buvo suimti 87 aktyviausi sukilėliai ir jų sąjungininkai Karaliaučiaus mieste. Visų akyse buvo nužudyti du valstiečiai, kurių asmenvardžiai buvo užrašyti tokie: Tews Welt, Tews Iheruhn ir siuvėjas Jeckele (Jekelis), atvykęs pas valstiečius iš Karaliaučiaus. Pirmųjų dviejų nužudytųjų asmenvardžiai užrašant buvo smarkiai iškreipti, tačiau ir tose formose, kurios užfiksuotos, galima nesunkiai įžvelgti lietuvišką žodį Tėvs (galbūt vartotą čia kaip sąvoka vyresnysis). Tad yra pagrindo manyti, kad pirmieji žuvusieji valstiečių vadai galėjo būti lietuviai.[40] Mirties bausmės buvo vykdomos Karaliaučiaus senamiesčio turgaus aikštėje.

Vėliau kariniai daliniai patraukė toliau: Frydlande nužudė vieną valstietį ir kunigą Georgą Frenzelį (Jurgis Frencelis), Barštine – 2 karčemininkus, kitus – Balgoje, Prūsų Yluvoje. Likę laisvi valstiečiai išsiskirstė, suimtieji buvo įkalinti. Valstiečių maištas Prūsijos kunigaikštystėje baigėsi.

[39] Zins, Henryk, *Powstanie chłopskie w Prusach...*, p. 138. Autorius pateikia istoriografijoje nurodomą karinio būrio dydį nuo 500 iki 2000 kareivių.

[40] Sandą *Tews* laikyti prūsišku būtų sunku, nes prūsiškai žodis tėvas – *towis, taws, tawe* (voc. sg.), *tawans* (acc. pl.), – skamba kiek kitaip. Mažiulis, Vytautas, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. 4, Vilnius, 1997, p. 187, 197–198.

Daugelis dokumentų, nors jie ir labai šykščiai teikia žinias apie sukilėlių tautybę, rodo, kad būriuose buvo ir prūsų, lietuvių – laisvųjų ir nelaisvųjų, ir vokiečių valstiečių bei miestų plebėjų. Vadai, kurių asmenvardžiai užfiksuoti, daugiausia buvo vokiečiai verslininkai (amatininkai, malūnininkai, karčemininkai) ir kunigai, vienas – mokytojas iš Labguvos. Būriuose buvo prūsų ir lietuvių, nesuprantančių vokiečių kalbos: N. Richau kronikoje kelis kartus minimi vertėjai. Kaip ten rašoma, pirmą sueigos Kaimėje naktį buvo kalbėta du kartus – pirmą kartą vokiškai, o antrą kartą per vertėją. Ta pati padėtis pavaizduota ir finalinėje scenoje Lauteno kaimo laukuose. Dokumentuose minimi tik prūsai, tačiau galimas daiktas, kad šiuo etnonimu buvo apibūdinti visi baltai, gyvenę Mažosios Lietuvos teritorijoje. Mat abu valstiečių sukilėlių būriai susiformavo teritorijoje, kur XVI a. jau mišriai, tačiau gana vientisai gyveno prūsai, lietuviai, o Baltijos jūros pakrantės kaimuose – sūduviai bei kuršininkai. Sūduviai, XIII a. atvarytųjų iš gimtinės Sūduvos palikuonys, tuo metu dar gyveno kaip tik sukilimo apimtoje dalyje apie Šakius bei Vargius, kur atlikinėjo ypač varginančią gintaro žvejybos prievolę Ordinui ir Sembos vyskupui.[41]

Stebėtina, bet valstiečių maištai vyko Sembos ir buvusios Notangos teritorijoje, kurioje tuo metu dar apie pusę gyventojų buvo prūsai. Tuo tarpu Brandenburgo–Balgos apylinkėse, kur daugiausia gyveno vokiečiai, palyginti buvo ramu.

Valstiečių maištų tyrinėtoja E. Wilke, rėmusis Karaliaučiaus archyvo dokumentacija, teigė, kad ypač daug maištuose dalyvavo laisvųjų prūsų, tačiau nenurodė, kokie konkretūs dokumentai jai suteikė tokią informaciją.[42]

Tarp valstiečių vadų irgi minimi laisvieji prūsai. Antai vienas iš suimtųjų vadų buvo Motiejus Prūsas iš Levininkų.[43] Laisvasis prūsas, vardu Wosigin, buvo nuolatinis ryšininkas tarp Sembos valstiečių būrio dalių, traukiančių iš Labguvos per Rūdavą į Karaliaučiaus pusę.[44] Po sukilimo numalšinimo 1525 m. gruodį kunigaikštis Albrechtas išklausė valstiečių skundus ir išleido įsaką, kuriame siūlė, kad bajorai ir valdininkai gerai elgtųsi su vokiečių, prūsų, lietuvių valstiečiais ir teisingai reguliuotų šarvarko dydžius.[45] Šis Albrechto įsakas dar kartą netiesiogiai nurodė tautinę sukilėlių sudėtį jau *post factum*.

[41] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, p. 334–336 (Johanno Polianderio 1535 m. laiškas Casparui Börneriui į Leipcigą iš Karaliaučiaus); *Scriptores rerum Prussicarum...*, t. 6, p. 331–336.

[42] Wilke, Elisabeth, „Ursachen der preussischen Bauern- und Bürgerunruhen 1525", *Altpreussische Forschungen*, 1930, t. 7, sąs. 2, p. 217.

[43] Richau, Nicolaus, „Historie von dem Aufruhr...", p. 563.

[44] Ibid.

[45] Zins, Henryk, *Powstanie chłopskie w Prusach...*, p. 145.

Valstiečių maištas Mažojoje Lietuvoje buvo nors ir trumpas, bet ryškus judėjimas, pradėjęs reformaciją lietuvių, prūsų ir sūduvių tarpe. Taigi reformacija prasidėjo jos eretiškuoju pavidalu ir spontaniškai išaugo iš sunkios valstiečių padėties.

Kunigaikščio Albrechto dokumentuose kelis kartus konstatuota, kad Lietuvos, konkrečiai Žemaitijos, gyventojai neparemsią sukilėlių. Štai N. Richau per pirmąsias derybas su valstiečiais jiems aiškino:

> Kas ta jūsų jėga, palyginti su Lenkijos ir Prūsijos bajorų jėga? Negalite pasikliauti kaimynų pagalba, lenkų, lietuvių, žemaičių parama, nes visi jie yra prieš jus.[46]

Į Albrechto kreipimąsi Žemaitijos seniūnas Stanislovas Kęsgaila pranešė, kad sukvietęs 4000 karių, tačiau, kaip žinome, jie sienos neperžengė. Vis dėlto turime pagrindo manyti, kad Mažosios Lietuvos valstiečių maištai paveikė Lietuvos DK valstiečių žemaičių padėtį. Jau 1522 m. Žemaitijos bajorai ir „visa Žemaičių žemė" skundėsi didžiajam kunigaikščiui, kad seniūnas, be didžiojo kunigaikščio žinios, pats skiriąs tijūnus, kad seniūno vietininkai važinėją pasėdžio prievolių su didelėmis šeimynomis, imą po 20–30 pastočių ir žmones tuo būdu labai nuskurdiną. 1526 m., po Žemaitijos seniūno S. Kęsgailos mirties, Žygimantas Senasis ne iš karto perdavė seniūniją jo sūnui, kaip buvo įprasta jau 100 metų. Pirmiausia jis liepė surašyti visus valstiečius ir iš jų gaunamas pajamas, paskui atleido juos nuo labiausiai alinančių senųjų pasėdžių ir duoklių ir tik po to pavedė Žemaitijos seniūniją Kęsgailaičiui.[47] Taigi Lietuvos DK valdovas neleido įvykiams taip klostytis, kad susidarytų padėtis, panaši į buvusią Mažojoje Lietuvoje, kur ji atvedė į maištą.

Nėra abejonių, kad Žygimantą Senąjį tokį sprendimą padaryti ir imtis atsargumo priemonių privertė įvykiai Mažojoje Lietuvoje. Mažosios Lietuvos valstiečių maištai, kunigaikščio Albrechto prašymas suteikti karinę pagalbą vertė ir Žygimantą Senąjį ieškoti būdų sušvelninti socialinę įtampą Lietuvos DK. Jo garbei reikia pasakyti, kad jis laiku pavojų suprato ir veiksmingai reagavo.

Tuo tarpu Mažojoje Lietuvoje, šio sukilimo tyrinėtojo H. Zinso nuomone, dalyvavimas maište ir maišto numalšinimas smarkiai pablogino laisvųjų prūsų padėtį. Jau 1527 m. jiems buvo uždėtas naujas „laisvės mokestis" (*Freygeld*) – činšo atitikmuo, t.y. buvę laisvieji privalėjo išsipirkti asmeninės laisvės likučius. Laisvųjų prūsų ūkių skaičius toliau sparčiai

[46] Richau, Nicolaus, „Historie von dem Aufruhr...", p. 540.

[47] Jablonskis, Konstantinas, „Lietuvos valstiečių priešinimasis valdytojams didžiojo kunigaikščio valsčiuose XVI a. pirmojoje pusėje", in Jablonskis, Konstantinas, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius, 1979, p. 79–83.

mažėjo, o Prūsijos kunigaikštystės baltų gyventojų atmintyje viešai vykdytos mirties bausmės ir ant baslių pamautos galvos turėjo ilgam įtvirtinti tuos Evangelijos teiginius, kurie reikalavo nuolankumo ir paklusnumo.

Tyrinėdamas Lietuvos DK lietuvių valstiečių santykį su reformacijos pradžia, K. Jablonskis galėjo remtis tik viena dokumentų rūšimi – aktais, kurie visai neduoda duomenų apie poelgių motyvus, argumentus. Todėl K. Jablonskis labai tiksliai suformulavo, kad nėra duomenų apie Lietuvos valstiečių dalyvavimą reformaciniame judėjime ankstyvuoju laikotarpiu. Vėlesni šio klausimo tyrinėtojai šias išvadas išplėtė ir pradėjo teigti, kad valstiečiai negalėjo dalyvauti reformaciniame judėjime, nes nebuvo katalikai, nes katalikybė jų sąmonėje nebuvo pakankamai įsitvirtinusi. Mūsų nuomone, turimi šaltiniai leidžia kalbėti tik apie tokią išvadą, kokią padarė K. Jablonskis.

e. Mažosios Lietuvos valstiečių maištininkų veiksmų motyvacija

Valstiečių maištų motyvacija buvo kryptinga – argumentavo jų socialinius siekius, tačiau teikia medžiagos nagrinėti ir jų santykį su protestantizmo srovėmis, su tuo metu Prūsijos kunigaikštystėje vykusia bažnyčios reforma ir evangelikų liuteronų bažnyčios kūrimu. Antra vertus, motyvacijos analizė gali padėti suvokti kai kuriuos to meto baltų tautų tikėjimo bruožus, nustatyti, kiek valstiečiai pažino krikščionybės teiginius ir kurią jų dalį.

Valstiečių veiksmų motyvaciją leidžia panagrinėti Mažosios Lietuvos valstiečių maištų istorijos šaltiniai, kuriuos sudaro ne tik aktai, bet ir užfiksuoti amžininkų naratyviniai tekstai, sukilėlių laiškai, kreipimaisi.

Valstiečių būrių reikalavimai ir siekiai buvo grindžiami trijų rūšių argumentais: Evangelijos teiginiais, būdingais viduramžių valstiečių ir miestų varguomenės maištams, valstiečių socialinės teisybės supratimu, vedusiu į utopinę visuomenės lygybės sandarą, ir tikėjimu menamu kunigaikščio Albrechto teisingumu ir autoritetu.

Pažymėtina, kad Kaimės ir Valdavos valstiečiai visiškai pasitikėjo kunigaikščiu Albrechtu, nepuolė jo pilių, neatsisakė mokėti valstybinius mokesčius. Jie siekė sąjungos su miestais, Karaliaučiaus miestiečiais, net su magistratais, tačiau ši sąjunga sunkiai lipdėsi, o miestų magistratai net dalyvavo malšinant maištą.

Šiuo metu žinomi valstiečių laiškai, kreipimaisi ir maištų eigos aprašymai rodo, kad valstiečiai dažnai rėmėsi Evangelijos žodžiais ir laikė juos neginčijamu argumentu, privalomu ir tiems, kurių interesus jie norėjo apriboti. Mėgstamiausios buvo šios sentencijos: „Tavo nuosavos rankos

tave maitins"; „Dievas sukūrė visą pasaulį, žvėris ir paukščius žmonėms"; „Dievas sukūrė visus žmones vienodus ir lygius". Kaimės, Labguvos, Laigyčių kaimų būrio 1525 m. rugsėjo 4 d. laiške miesto varguomenei, valstiečiai pranešė, kad jie nenorį nieko iš nieko atimti, nenorį nei plėšti, nei žudyti, kad jie visi esą Evangelijos išpažinėjai.[48] Per antrąsias derybas Kvedenavoje sukilėlių vadas Johannas Gerecke (Jonas Gerekė) tvirtino, kad yra tik vienas Dievas, jis ir yra ponas, o visi kiti turį gyventi iš savo rankų darbo, neturi būti nelygybės visuomenėje.[49] Viename Klaipėdos kronikos aprašyme nurodyta, kad valstiečiai įsakė Kaimės klebonui sakyti pamokslą pagal Senojo Testamento žodžius (Pradžios knyga, I, 28):

Ir Dievas juodu palaimino ir tarė: Veiskitės ir dauginkitės, ir pripildykite žemę, ir ją paverkite, ir viešpataukite jūros žuvims ir dangaus paukščiams, ir visiems gyvuliams, kurie kruta ant žemės.

Jie laikė šias eilutes pakankamu įrodymu, kad visi turį būti lygūs, ir sakė suimtam mokesčių rinkėjui:

Dievas visus sukūrė laisvus, kodėl tu ir į tave panašūs mus spaudžiate kaip savą nuosavybę?[50]

Buvo mėgstamas ir plačiai tuo metu sukilėlių cituojamas Anglijoje ir Vokietijoje žinomas dvieilis: „Kai Ieva verpė, o Adomas arė, ką tada bajoras darė?" Valstiečiai dažnai pabrėždavo ir reikalavo iš kunigų, kad „Evangelija turi būti skelbiama aiškiai ir suprantamai, be papildomų, žmonių pridurtų aiškinimų". Ši nuostata būdinga visoms reformacijos srovėms.

Valstiečių kreipimuose ir laiškuose atsiskleidžia dar viena maišto paskatų grupė, paremta Evangelijos teiginiais, kuriuose beveik nėra religinės motyvacijos. Antai vieni jų tiesiog ragino „panaikinti arba išvyti bajorus", „atiduoti bajorus į valstiečių rankas", teigė, kad bajorai turį patys užsidirbti pragyvenimui, o valstiečiams turįs būti panaikintas činšas, šarvarkas; jie turį turėti teisę be apribojimų naudotis miškų, upių gėrybėmis. Kaimės valstiečiai rašė:

„Bajorai Kaimėje atėmė iš varganų žmonių grūdus, paruoštus sėjai [...]. Dėl to turi žūti mūsų žmonos ir vaikai. Todėl norime, kad nebebūtų jokių bajorų."[51] „Norime ir trokštame valdovą turėti tik Dievą ir mūsų mielaširdingiausią Prūsijos kunigaikštį. Išskyrus

[48] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, p. 137.
[49] Richau, Nicolaus, „Historie von dem Aufruhr...", p. 547.
[50] Memlisch Cronica..., p. 173.
[51] C. Hennenbergerio kodeksas, BGPAN, nr. 1295, B.M.G., fol. 143. Cituojama iš Zins, Henryk, *Powstanie chłopskie w Prusach...*, p. 114.

juos, nepripažįstame daugiau jokios valdžios, kadangi Dievas mus visus vienodai sukūrė, atpirko ir žadėjo vieną karalystę, nenorime virš savęs bajorų valdžios."[52]

Karaliaučiaus varguomenė kaltino Sembos vyskupą G. Polentzą, kad jis pasisavinęs Karaliaučiaus katalikų bažnyčių sidabrą, kai jos tapo liuteroniškomis, priekaištavo jam, kad jis vedė ir kad verčiąs valstiečius daugiau dienų eiti į šarvarką savo valdose. Šie kaltinimai buvo paremti noru išsaugoti „senovę", kartu išryškėjo ir aiškios nuostatos prieš kai kurias liuteronų bažnyčios naujoves: kunigo vedybas, interjero supaprastinimą, dalies turto suvalstybinimą.

Prūsijos valstiečių sukilėlių veiksmų motyvacijoje žymiai nuosaikiau, tiesiog visiškai minimaliai, palyginti su Vokietijos valstiečių karo argumentacija, naudojami religiniai motyvai. Matyt, tai galima paaiškinti dar ir tuo, kad pirmuosiuose Prūsijos maištų židiniuose susiformavusiuose būriuose nemaža buvo prūsų ir lietuvių, kuriems pakako pagrindinių Evangelijos teiginiais paremtų argumentų ir visai nebuvo būtina plati teologinė interpretacija ar polemika, tokia gyva valstiečių sukilimo būriuose Vokietijoje. Ten gana daug valstiečių būrių telkėsi apie dvasininkus, nebepaklūstančius katalikų bažnyčios patronui ar bažnyčios hierarchijai. O jie teologijos klausimais daug ir plačiai interpretavo, polemizavo. Šie kunigai dažniausiai buvo kilę iš pačių žemiausių dvasininkų luomo grandžių ir turėjo gana artimų ryšių su valstiečiais, plebėjais, amatininkais. Aktyviausi Prūsijos valstiečių atstovai, kiek žinoma iki šiol, buvo kaimo verslininkai, mokytojas ir keli dvasininkai. Daugelio jų ir kilmės nežinome. Neaišku, kas tokie buvo nukirsdintieji „Tewai". Tačiau aišku, kad dvasininkai nebuvo pagrindiniai vadai.

Religinė motyvacija išlikusiuose sukilimo dokumentuose nėra gausi, įvairi ar išradinga, tačiau reikia konstatuoti, kad ji yra. Jos buvimas duoda pagrindo teigti, kad prūsai, lietuviai ją suvokė, ja tikėjo. Ji skatino imtis veiksmų, ir ja valstiečiai motyvavo siekį keisti savo padėtį visuomenėje. Mažosios Lietuvos baltai jau beveik 300 metų buvo gyvenę katalikiškoje Vokiečių ordino valstybėje, ir jų pasaulėžiūra, be abejo, buvo artima liaudies katalikybės formoms. Šios liaudies katalikybės formos buvo skirtingos kiekvienoje tautoje ir kiekviename Europos regione.

Palyginti nedidelį religinės motyvacijos lyginamąjį svorį valstiečių veiksmuose ir reikalavimuose H. Zinsas aiškino tuo, kad Prūsijos kunigaikštystė jau 1523 m. priėmė protestantizmą ir 1525 m. nebebuvo reikalo kelti

[52] 1525 m. rugsėjo 4 d. Tepliavos sukilusių valstiečių laiškas Tepliavos valdytojui B. Schluchtereriui. Cit. iš Voigt, Johann, „Geschichte des Bauernaufruhrs...", p. 13–14. Anotacija: Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, p. 138.

protestantiškų reikalavimų ar rašyti juos skunduose. Jo nuomone, skunduose randamas reikalavimas skelbti Evangelijos tiesas reiškęs reikalavimą priimti liuteronybę. Ar pamatuota tokia išvada? Lygindamas valstiečių karo Vokietijoje paskatas su Prūsijos kunigaikštystės valstiečių sukilėlių argumentais, mokslininkas priėjo prie išvados, kad abiejose teritorijose buvo bendrų bruožų, bet ir nemažų skirtumų. Prūsijos valstiečių reikalavimų argumentacija ir siekiai smarkiai skyrėsi nuo Vokietijoje paskelbtų „Dvylikos straipsnių", bet buvo labai artimi T. Münzerio vadovaujamos kovos šūkiams ir argumentams. Antra, visa sukilimo eiga ir išlikę dokumentai bei juose pateikiami religiniai argumentai rodo, kad Sembos ir Notangos valstiečių sukilimas neturėjo tikslo paremti iš viršaus vykdomos liuteronizacijos. Liuteronybę diegęs Sembos vyskupas G. Polentzas 1525 m. rugsėjo 12 d. laiške Albrechtui skundėsi, kad bijąs pasirodyti viešai.[53]

Pats M. Lutheris iki 1525 m. rugsėjo mėnesio buvo jau visiškai aiškiai suformavęs ir ne vieną kartą pareiškęs požiūrį į valstiečių sukilimo ir jo vadų religinius teiginius. Jis buvo griežtai nusiteikęs prieš valstiečių bandymus pateisinti savo veiksmus Evangelijos tiesomis. M. Lutheris 1525 m. balandžio mėnesį veikale *Kvietimas taikai atsakant į Dvylika Švabijos valstiečių straipsnių* (*Ermahnung zum Frieden auf die zwölf Artikel der Bauernschaft in Schwaben*) paskelbė, kad nė viena iš kovojančių pusių negali remtis Kristaus mokslu. Kiek vėliau – 1525 m. gegužės mėnesį knygoje *Prieš valstiečių – plėšikų ir žudikų – gaujas* (*Auch wider die räuberischen und mörderischen Rotten der anderen Bauern*) rašė, kad jie „nori visus žmones padaryti lygius" ir dvasinę Kristaus karalystę paversti pasaulietine ir išorine, o tai, jo nuomone, tikrai neteisinga. Pasak M. Lutherio, valstybė gali egzistuoti ten, kur yra asmenų nelygybė: „Vieni yra laisvi, kiti nelaisvi, vieni valdantys, kiti pavaldiniai."[54] Vokietijos valstiečių karą M. Lutheris vertino kaip velnio pradėtą karą prieš jo reformaciją, nes jų reformacija, pasak jo, reiškiasi tik žemiškomis, o ne dvasinėmis formomis.[55] Tad valstiečių vadams remtis liuteronybe ir ja motyvuoti socialinės lygybės reikalavimus jau nebebuvo pagrindo. Tuo labiau kad tų pačių metų vasarą pirmasis liuteronybės skelbėjas Karaliaučiuje Johannas Polianderis iš karto palaikė M. Lutherio poziciją ir išleido knygelę *Nuomonė apie griežtą daktaro M. Lutherio knygelę prieš valstiečių maištą* (*Ein Urtheil über das harte Büchlein D. Mart. Luthers wider die Aufrurn der Bauern*)[56], o joje valstiečių sukilimo

[53] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, nr. 406, p. 139.

[54] Troeltsch, E., *Die Sociallehren der Christlichen Kirchen*, 1912, p. 581.

[55] Peuckert, Will-Erich, *Die grosse Wende. Geistesgeschichte und Volkskunde*, t. 2, Darmstadt, 1966, p. 639–640.

[56] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, p. 130–136.

vadovus įvertino kaip atskalūnus ir netikėlius, jų poziciją pavadino „velnio krikščionybe".

M. Lutheris taip aiškiai atsiribojo nuo valstiečių siekių ir nuo tos religinių teiginių interpretacijos, kuria rėmėsi valstiečiai, kad to meto Europos intelektualai net kaltino jį dėl užimtos pozicijos. Štai Johannas Cochlaeus knygelėje *Atsakymas Mar. Lutherio [veikalui] prieš valstiečių – plėšikų ir žudikų – gaujas* (*Adversus latrocinantes et raptorias cohortes rusticorum Mar. Lutherus. Responsio*)[57] rašė, kad M. Lutheris iš tiesų buvo valstiečių sukilimo dvasinis tėvas, tačiau išdavęs juos ir todėl turįs prisiimti moralinę atsakomybę už pralaimėjusiųjų žūtį.

Tad H. Zinso teiginys, kad kai Kaimės valstiečiai reikalavo „švariai ir teisingai" aiškinti Evangeliją, tuo jie vertę kunigus skelbti liuteronų tikėjimą, neturi pagrindo. M. Lutheris, Ph. Melanchthonas, G. Polentzas tuo metu formavo evangelikų liuteronų bažnyčią kitokią, nei ją norėjo įsivaizduoti valstiečiai. Ir ne valstiečiai kūrė valstybinės liuteronų bažnyčios pagrindus Prūsijos kunigaikštystėje.

Valstiečiai stichiškai interpretavo Evangeliją, kad ji atlieptų jų siekiams pagerinti savo socialinę padėtį, plėstų, o ne siaurintų jų asmeninę laisvę. Šioje interpretacijoje buvo keliami jiems svarbiausi dalykai, tačiau ji buvo labai fragmentiška, nesistemiška ir iš karto eretiška bet kurios jau kiek nuosekliau kuriamos bažnyčios atžvilgiu. Iš tiesų amžininkai, laikę M. Lutherį valstiečių karo tėvu, tam tikra prasme neklydo. Valstiečiai sugebėjo pasinaudoti M. Lutherio ir jo bendražygių sukurta istorine situacija, kai jų veikla sugriovė Evangelijos aiškinimo monopoliją, kurią iki reformacijos pradžios turėjo katalikų bažnyčios hierarchijos viršūnės. Pro šią liuteroniškosios reformacijos pravertą spragą valstiečiai žengė toliau jau patys – sukilėlių vadai, kilę iš dvasininkų, verslininkų, pradėjo Evangeliją interpretuoti savarankiškai.

Ši religinė motyvacija buvo tik pati būtiniausia, minimali, tai nebuvo teologinių tiesų plėtojimas. Jos forma buvo visiškai stichiška, būdinga daugeliui valstiečių sukilimų, laikas – reformacijos pradžia, protrūkiui patogus visuomenės permainų metas. Ji buvo paremta Evangelijos teiginiais, kuriuos naudojo beveik visų laikų eretiškieji miestų varguomenės ir valstiečių judėjimai Europoje. Antra vertus, tokiomis kraštutinėmis sąlygomis maištininkai itin įdėmiai klausėsi pamokslininkų, aiškinančių ir cituojančių tinkamas Evangelijos vietas. Valstiečiai pagreitintais tempais susipažino su Šventojo Rašto tekstu.

57 Kirchner, H., „Ein Sendbrief von dem harten Buchlein wider die Bauern, 1525", in Martin Luther, *Studienausgaben*, hrsg. von Hans-Ulrich Delius, t. 3, Berlin, 1983, p. 148.

Sembos ir Notangos valstiečių maištininkams buvo būdinga tai, kad jie pasitikėjo kunigaikščiu Albrechtu, su juo, kaip Vokiečių ordino reformatoriumi, siejo savo viltis. Vokiečių ordinas valstiečių sąmonėje daugelį šimtmečių buvo siuzerenas, valstybinė ir socialinė institucija, analogiška daugelio Vokietijos sričių žemvaldžiams, prieš kuriuos kilo valstiečiai Vokietijoje. Kunigaikštis, ėmęsis reformuoti šią instituciją, žemutinių visuomenės sluoksnių nuomone, tapo menamu judėjimo sąjungininku. Varguomenė vylėsi, kad jis išspręs ir žemutinių sluoksnių reikalus. Buvo tikėta totalinėmis visuomenės permainomis. Jų laukiantieji tas permainas siejo su kunigaikščio asmeniu ir galbūt tik kai kurie – su reformacija, bet pirmiausia tik su liaudiškais jos pavidalais.

3. Evangelikų liuteronų krašto bažnyčios formavimasis 1525–1530 m.

a. Teisiniai evangelikų liuteronų bažnyčios kūrimo pagrindai

Valstiečių maištai, numalšinti 1525 m. rugsėjo–gruodžio mėnesiais, kuriam laikui užkirto kelią stichiškam eretiškam judėjimui Prūsijos kunigaikštystėje ir kartu Mažojoje Lietuvoje bei pristabdė valstiečių ir plebėjų posūkį liaudies reformacijos kryptimi. Vokiečių ordino valstybės reorganizacija į dichotomiškos prigimties valstybę, kurioje veiklos sferomis pasiskirstė kunigaikštystės administracija ir liuteronų bažnyčia, gana sėkmingai vyko toliau. Buvę keli teritorijos valdytojai – Ordinas ir vyskupai – perdalijo valdžią ir kūrė pasaulietinę valdžią, turinčią didelę galią bažnyčios reikaluose, ir visą teritoriją apimančią evangelikų liuteronų bažnyčią. Dalį anksčiau turėtų funkcijų bažnyčia laisva valia perdavė kunigaikščio administracijai.

Kuriamoji bažnyčia neturėjo nusistovėjusio prototipo, kuriuo būtų galėjusi sekti. Iš esmės buvo gerai argumentuoti ir suformuluoti tik pagrindiniai tikėjimo teiginiai, naujosios bažnyčios kūrimo principai, bet ne praktika. Evangelikų liuteronų krašto bažnyčios organizavimas Prūsijos kunigaikštystėje buvo ir politinė, ir kultūrinė, ir pasaulėžiūrinė kūryba. Joje aktyviai dalyvavo M. Lutheris, Ph. Melanchthonas, kunigaikštis Albrechtas, žymiausi bažnyčios teologai, vyskupai, pamokslininkai. Pagrindinės naujai kuriamos bažnyčios gairės buvo tos pačios ir tampančiose

protestantiškomis Vokietijos ir Prūsijos kunigaikštystėse. Jos rėmėsi M. Lutherio suformuluotais tikėjimo teiginiais: žmogus nuteisinamas tik tikėjimu ir Dievo malone, bažnyčia esanti „šventųjų" (t.y. tikinčiųjų) bendruomenė; tikėjimo tiesų pagrindas – Šventasis Raštas, ypač Evangelija, o ne vėlesnės jų interpretacijos bei bažnyčios Tėvų raštai. Šie M. Lutherio teologijos kertiniai teiginiai formavo ir naująją bažnyčią.

Per pirmąjį veiklos dešimtmetį buvo suformuoti ir pradėjo veikti bažnyčių reformavimo, o kartu ir evangelikų liuteronų krašto bažnyčios kūrimo svertai: bažnytiniai nuostatai, krašto nuostatai (bažnyčios reikalus tvarkančioji dalis) ir vizitacijų instrukcijos, rekomendacijos, ataskaitos. Ši sistema buvo palyginti greito bažnyčios pertvarkymo pagrindas.

Jau pirmi 1525 m. bažnytiniai nuostatai ir landtaguose priimti krašto nuostatai buvo glaudžiai tarpusavyje susiję. 1525 m. gruodžio 6 d. Prūsijos kunigaikštystės landtage priimtuose krašto nuostatuose ir jų pagrindu gruodžio 10 d. priimtuose bažnytiniuose nuostatuose[58] naują pavidalą įgaunanti valstybės ir reformuojamos bažnyčios sąjunga buvo aiški. Nuostatai pradėjo formuoti teisinius bažnyčios valdymo, administracinės struktūros, materialinio aprūpinimo pagrindus, nustatinėjo apeigas, liturgiją. Kas kiek laiko jie buvo keičiami ir papildomi, tačiau jų tarpusavio koreliacija išliko. Pirmuosiuose krašto nuostatuose buvo nurodyta, kad valstybės administracija bažnytkaimiuose ir miesteliuose turi aprūpinti parapijų kunigus 4 ūbais (*Hufen*)* žemės, ir išmokėti 50 prūsiškų markių metinio atlyginimo, o miestų kunigų piniginis atlyginimas turėjo būti nustatomas pagal susitarimą.

Parapijos kunigų kandidatūras parinkdavo ir bendruomenei svarstyti pateikdavo žemvaldžiai. Po to parinktą kunigą tikrindavo ir jį skirdavo vyskupas. Jeigu žemvaldžio ir bendruomenės nuomonės skirdavosi, iš kelių pateiktų kandidatūrų tinkamiausią parinkdavo vyskupas. Taip pat numatyta kontroliuoti bažnyčių lankymą bei sekti liaudies tikėjimo pavidalus. Šalinti pražangas kuriamai bažnyčios organizacijai turėjo padėti ne tik bažnyčios, bet ir valstybės pareigūnai.

Gerai įsigilinę į 1523 m. M. Lutherio išleistą *Tarnavimo Dievui tvarką* (*Formula missae*) Prūsijos vyskupai ir kunigai parengė pirmuosius Prūsijos bažnyčios santvarką, valdymą, apeigas nustatančius nuostatus. Juose M. Lutherio skelbtas idėjas pritaikė Prūsijos visuomenei. Bažnytiniuose nuostatuose buvo nustatytos apeigų formos ir tvarka: santuokos sudarymo

[58] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 30–41; Jacobson, H.F., *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts...*, d. 1, t. 2: *Das evangelische Kirchenrecht*, Königsberg, 1839, priedas, p. 5–6, 7–13.

* Ūbas (*Hufen*) – Prūsijos kunigaikštystėje iki 1577 m. žemės ploto vienetas. Senasis Kulmo ūbas buvo lygus apie 16,8 ha.

apeigos, jos nutraukimo atvejai ir tvarka, šventės, laidotuvių apeigos, nustatyta, kad vidutiniškai kasmet turi būti atliekamos vizitacijos ir šaukiami sinodai, kuriuose būtų tikrinamas kunigų pasirengimas, jų darbo kokybė ir gyvenimo būdas.

Bendrieji bažnyčios valdymo, materialinio aprūpinimo, tikėjimo mokymo būdai, apeigos, jų turinys, pamokslavimas ir mokyklų švietimo turinio reikalai buvo keičiami ir tvarkomi per visą naujosios bažnyčios formavimosi ir įsitvirtinimo laikotarpį, iki pat 1566–1568 m.

1525 m. krašto bažnyčios nuostatai iš karto palietė prūsų ir lietuvių liaudies tikėjimo pavidalus, rūpintasi, kad kaimo bendruomenėse neplistų liaudiškoji reformacija, kad nebūtų atliekamos katalikų apeigos. Draudžiama jautį aukoti, o atliekantiems šias apeigas grasinama sunkiomis bausmėmis. Susirūpinta dėl visų tautų kaimiškųjų bendruomenių savaveiksmiškumo pasekmių: uždrausta sektų veikla, liepta paklusti tik savo nuolatiniams kunigams, neleisti pamokslauti svetimiems dvasininkams, „pakampių" pamokslininkams, aiškiaregiams.[59] Įsakais ir drausminančiomis priemonėmis buvo bandoma pažaboti bendruomenėse stichiškai kylančią naujų tikėjimo pavidalų ieškojimo dvasią. Kita vertus, aiškiai suformuluota nuostata, kad buvusį daugiapavidalį liaudies tikėjimą bus bandoma reglamentuoti.

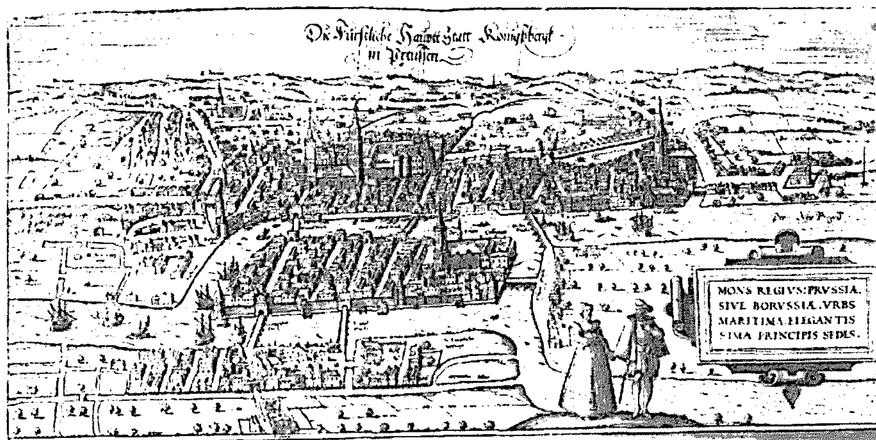
Krašto nuostatus landtagas gana greitai papildė: 1529 ir 1537 m.

Bažnyčios vidaus valdymą tobulino, jos santykį su visuomene formavo pradėti leisti vizitacijų nuostatai ir pagal jau atliktų vizitacijų rekomendacijas priimami sprendimai.

Pirmųjų vizitacijų instrukciją bažnytinė vyresnybė išleido 1526 m. Buvo numatytos vizitacijos dviejose vyskupijose, tačiau nuosekliai jos nebuvo atliktos.[60] Todėl 1528 m. kunigaikštis Albrechtas išleido naujos vizitacijos instrukciją. Ji numatė visuotinį bendruomenių ir bažnyčių patikrinimą ir suformulavo kai kuriuos bendruosius bažnyčios valdymo principus.

Pagal 1528 m. vizitacijų nuostatus buvo sudarytos dvi evangelikų liuteronų vyskupijos: Sembos ir Pamedės, šiek tiek pakoreguotos jų teritorijos. 1523–1528 m. pirmoji Sembos vyskupija buvo Ordino laikų katalikų vyskupijos teritorijoje. 1528 m. vizitacijų nuostatai ją koregavo nežymiai.[61]

[59] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 38–41.
[60] Ibid., p. 7–8, 42–45.
[61] Pagal 1528 m. vizitacijų nuostatus Sembos evangelikų liuteronų bažnyčios vyskupijai priklausė Karaliaučiaus, Šakių, Žuvininkų, Laukstyčių, Sūduvos, Tepliavos, Toplaukio, Jurbarko (Prūsijos), Ragainės, Labguvos, Klaipėdos parapijos. Iš Varmės vyskupijos buvo prijungtos Brandenburgo, Balgos, Prūsų Yluvos, Barštino, Šipapilio, Bartų, Kroicburgo, Frydlando, Šventapilio, Damnavos, Žintų, Girdavos parapijos. Žr. Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 48.

Karaliaučiaus miestas XVI a. antrojoje pusėje.
J. Jansson, *Illustrorum principumque urbium septentrionalium Europae tabulae*, Amsterdamas [apie 1660], l. 236

Faktiškai į Sembos vyskupijos teritoriją pateko visos Mažosios Lietuvos parapijos į rytus nuo Deimenos upės (jose vokiečių būta mieste ir pilių bendruomenėse) ir Sembos pusiasalis su gausiomis, tautiniu požiūriu mišriomis parapijomis. Nedideliame Balgos–Šventapilio–Žintų–Prūsų Yluvos ir Kroicburgo keturkampyje, matyt, dar buvo likusių retų prūsų gyvenviečių, ir nė vienas tyrinėjusiųjų lietuvių gyventą teritoriją nenurodo, kad tuo metu lietuvių čia gyventa kompaktiškai. Šiame keturkampyje prūsai gyveno sumišai su vokiečių kolonistais. Tad Sembos vyskupijoje parapijos buvo labai skirtingos.

Vizitacijų dokumentai (instrukcijos ir rekomendacijos) numatė bažnytinių sinodų veiklą. Sinodai vyko ne iš karto. 1530 m. kunigaikščio Albrechto iniciatyva turėjo būti sušaukti trys provincijų sinodai: Sembos dvasininkų – Karaliaučiuje, Mozūrijos – Rastenburge ir Pamedės – Marienverderyje. Viso krašto sinodui buvo rengiamasi Karaliaučiuje 1530 m. Paulius Speratas parengė *Evangelikų sinodo konstitucijas* (*Constitutiones synodales evangelicae*), kurioms įžangas parašė G. Polentzas ir vieną pratarmę pasirašė kunigaikštis Albrechtas. Prūsijos reformacijos tyrinėtojai P. Tschackertas ir E. Sehlingas su tam tikromis abejonėmis šį dokumentą laiko pirmąja simboliška Prūsijos bažnyčios liuteronų tikybos knyga, turinčia tikėjimo išpažinimo bruožų, nors dar iki galo nesusiformavusių. E. Sehlingas mano, kad ji nebuvo atspausdinta dėl to, kad tais pat metais pasirodė *Augsburgo tikėjimo išpažinimas* (*Confessio Augustana*), ir kunigaikštis skubiai pripažino šį tikėjimo išpažinimą visai Prūsijos bažnyčiai.[62]

[62] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 167–169; Sehling, E., KO..., t. 4, p. 8.

Greta kuriamos liuteronų bažnyčios vis dėlto stichiškai plito kitos evangelikų srovės ir srovelės. 1528 m. į Prūsijos kunigaikštystę atvyko Casparo Schwenkfeldo šalininkai. Jų mokymu šiek tiek domėjosi ir pats kunigaikštis Albrechtas. Jis kurį laiką skelbė apsaugą imigrantams iš Olandijos, nes jų buvimas krašte buvo didžiai naudingas ūkiniu požiūriu. Tik 1559 m. jiems buvo įsakyta išvykti iš Karaliaučiaus. Apie 1535 m. Prūsijoje pasirodė Čekų broliai. Tačiau, evangelikų liuteronų bažnyčiai stiprėjant, palengva mažėjo pakanta kitiems evangelikų tikėjimams.

1525–1530 m. laikytini evangelikų liuteronų bažnyčios Prūsijos kunigaikštystėje organizavimo laikotarpiu. W. Hubatschas šį periodą vadina pirmąja vokiečių evangelikų liuteronų krašto bažnyčia. Iš tiesų ji formavosi kaip Vokiečių ordino valstybės, reformuojamos į pasaulietinę Prūsijos kunigaikštystę, krašto bažnyčia.

b. Paveldėtasis bažnyčių tinklas Prūsijos kunigaikštystėje

Žinoma, kad Sembos vyskupas per pirmąsias vizitacijas 1527 m. vizitavo Sembos pusiasalio pietinę dalį. Nevizituota liko ir Mažosios Lietuvos teritorija į rytus nuo linijos Deimena–Prieglius (buvusi Nadruva, Skalva), ir Mozūrija. 1528 m. vizitacija vyko Notangos apskrityje: Frydlande, Bartuose, Barštine, Brandenburge, Miulhauzene.[63] Vyskupui E. Queissui mirus 1529 m. rugsėjį Pamedės vyskupiją vizitavo jo įgaliotinis Michaelis Maureris. Yra išlikusių žinių apie rytinės Mozūrijos dalies vizitacijas.[64] Teritorija į šiaurę ir į rytus nuo Vėluvos, t.y. Įsruties, Ragainės, Klaipėdos apskritys vizituotos nebuvo. Kodėl? Gal tai paaiškintų bažnyčių tinklo analizė?

Kaip jau aptarta, pirmosios evangelikų liuteronų bažnyčios buvo ne naujai įkuriamos, bet bendrais Prūsijos kunigaikščio ir bažnytinės vyresnybės įsakais iš katalikiškų verčiamos į evangelikų liuteronų. Tad pirmąjį reformacijos dešimtmetį bažnyčių tinklas buvo paveldėtas iš Ordino. G. ir H. Mortensenų bei R. Wenskaus tyrinėjimai bei įsteigtų ir veikiančių bažnyčių žemėlapiai[65] rodo, kad šio tinklo pagrindas buvo sudarytas XIV a. Tuo metu bažnyčios buvo gausiausiai steigiamos trijose vyskupijose:

[63] Nicolovius, *Die bischofliche Würde in Preussens evangelischen Kirche*, Königsberg, 1834, p. 102–104; Tschackert, *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 154–155.

[64] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 7; Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 155.

[65] Čia ir toliau Prūsijos kunigaikštystės bažnyčių statistikai, jų įkūrimo dinamikai ir tinklo raidai apibūdinti remtasi duomenimis iš leidinio *Historisch–geographischer Atlas...*, apl. 1–13. Duomenys apie XVI a. protestantiškų bažnyčių tinklo raidą nagrinėjami remiantis straipsniu: Mortensen, Gertrud, „Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen", in *Historisch–geographischer Atlas...*, apl. 3.

Sembos, Pamedės ir Varmės. Kaip žinome, liuteroniškomis tapo pirmosios dvi vyskupijos. Ordino įkurtos bažnyčios veikė pilyse, prie jų besikuriančiuose miesteliuose, vadinamuosiuose *Lischke*, keliuose miestuose ir bažnytkaimiuose. Ordinas kūrė bažnyčias kaimuose, kuriuose buvo 60–80 ūbų žemės, tačiau buvo ir tokių, kurie išlaikė bažnyčias turėdami tik 40 ūbų. Kulmo teise bažnyčia buvo kuriama kaimuose, turėjusiuose 80 ūbų žemės. Nuo šios žemės bažnyčia gaudavo dešimtinę – ją privalėjo mokėti žemdirbiai nuo visos ariamos žemės. Nuo 1 ūbo buvo atseikėjama po 1 šefelį rugių, avižų ir 1/2 šefelio žirnių. Be to, kiekviena bažnyčia dar gaudavo įkūrimo dokumente nurodomą žemės valdą. Miestų bažnyčių valdos svyravo nuo 4 iki 8 ūbų žemės. G. Mortensen apskaičiavo, kad 51 miesto bažnyčia turėjo tokį žemės plotą: 27 bažnyčios valdė po 4 ūbus, 17 bažnyčių – po 6 ūbus, ir 2 – po 8 ūbus.[66] Iš to matyti, kad bažnyčiai kurti reikėjo stambios gyvenvietės su nemenku dirbamos žemės plotu, be to, dar reikėjo skirti dirbamos žemės pačiai bažnyčiai. Vyravo bažnyčios dideliuose vokiečių bažnytkaimiuose.

Pagal bažnyčių tinklo tankį galima aiškiai išskirti tris teritorijas: 1) tankų bažnyčių tinklą turėjo Sembos pusiasalis, į vakarus nuo Deimenos ir į pietus nuo linijos Karaliaučius–Tepliava tarp Alnos upės ir Aistmarių; 2) vidutinio tankumo – teritorija tarp Priegliaus aukštupio ir Romintos, apimanti Angerapės–Ašvinės upių baseinus iki Alnos vidurupio į pietus nuo Mažosios Lietuvos pietinės ribos ir į rytus nuo Alnos upės vidurupio ir žemupio, pastaroji tuo metu jau mozūrų apgyvenama teritorija ir 3) labai retą – šiaurinė ir rytinė Mažosios Lietuvos dalis, t.y. Mažoji Lietuva siaurąja prasme – teritorija tarp Priegliaus ir Nemuno bei tarp Deimenos vakaruose ir sienos su Lietuvos DK rytuose. Šiaurinėje Mažosios Lietuvos dalyje (į šiaurę nuo Priegliaus ir Pisos) reformacijai prasidėjus veikė bažnyčios Klaipėdoje (įkurta 1258), Rusnėje (1498), Tilžėje (1416), Ragainėje (1403), paminėta Rasytėje (1405–1425) ir Labguvoje (įkurta 1405–1411). Kita grupė bažnyčių buvo retai išsirikiavusios pagal Prieglių: Vėluvoje (1336), Tepliavoje (1405–1411), Jurbarke prie Įsruties (1429) ir Peterkaimiuose (*Petersdorfe*, 1348) – į pietus nuo Jurbarko kitapus Priegliaus. Įsižiūrėjus į tokį bažnyčių išsidėstymą matyti, kad jos buvo įkurtos kelis šimtus metų trukusio baltų tautų ir Lietuvos DK karo su Vokiečių ordinu strateginėse vietose pilių įguloms ir prie pilių besikuriančioms gyvenvietėms. Visose jose stovėjo militarinė institucija – pilis, tvirtovė, kuri buvo ir politinis administracinis centras. Teritorijoje tarp dviejų linijų Klaipėda–Rusnė–

[66] Mortensen, Gertrud, „Erläuterungen zur Karte", „Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen", in *Historisch-geographischer Atlas...*, apl. 3, p. 3–5.

Tilžė–Ragainė ir pilių prie Priegliaus nebuvo bažnyčių, t.y. nuo Kuršių marių vakaruose iki sienos su Lietuvos DK rytuose ėjo apie 50–60 km ruožas be bažnyčių. Nuo aktyvių karo veiksmų tarp kariaujančių šalių jau buvo praėję daugiau kaip šimtas metų, tačiau čia, atrodo, šiuo požiūriu laikas buvo sustingęs.

Istorikai nevienodai aiškina, kodėl šioje teritorijoje buvo toks retas bažnyčių tinklas.

Tarpukario Vokietijos istoriografijoje įsigalėjo, o pokario istorikai iš esmės nepaneigė P. Karge's, A. Barkowskio, H. ir G. Mortensenų plėtotos *dykros – Wildnis* teorijos (tiksliau ją būtų vadinti darbine hipoteze). Pagal ją didelėje teritorijoje plytėjusi „dykra". Ankstyvuosiuose tyrinėjimuose „dykra" ar „giria" buvo vadinama miškinga teritorija, kurioje pasitaikydavo tik miško verslais besiverčiančių gyventojų.[67]

Nebuvo gyventojų, nereikėję ir bažnyčių. Istorikai, siekę įrodyti, kad lietuviai į šį kraštą atsikėlė vėliau už vokiečius, įrodinėjo, kad ši teritorija buvusi palyginti negyvenama. Lietuviai čia esą XIV–XVI a. atsikėlę iš Lietuvos DK ir per XVI a. teritoriją apgyvenę, steigę gyvenvietes ir tik tada jiems buvo steigiamos bažnyčios.

Kita mokslininkų grupė įrodinėjo, kad baltų kilmės gyventojai ir būtent lietuviai buvo Prūsijos kunigaikštystės ir Vokiečių ordino valstybės autochtonai. Pasak tyrinėtojų, toks retas bažnyčių tinklas šioje teritorijoje aiškintinas tuo, kad Ordinas nesirūpino vietinių gyventojų christianizacija.[68] Šių tyrinėjimų apie lietuvių kilmę Ordino valstybėje ir Prūsijos kunigaikštystėje kritinę apžvalgą yra pateikęs Arthuras Hermannas[69], tad čia tik aptarsime, kokiais duomenimis remiasi istorikai, rašydami apie šios teritorijos apgyvendinimą reformacijos išvakarėse ir pirmaisiais jos istorijos dešimtmečiais.

Nėra pagrindo abejoti, kad šioje teritorijoje iš tiesų būta didelių miškų. Tačiau ar tikrai XVI a. 2-ajame–4-ajame dešimtmetyje šiose vietovėse buvusi „dykra"? H. ir G. Mortensenai[70] apibūdino šią teritoriją formule:

[67] Mortensen, Hans, Mortensen, Gertrud, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, d. 2: *Deutschland und der Osten. Die Wildnis im östlichen Preussen, ihr Zustand um 1400 und ihre frühere Besiedlung*, Leipzig, 1938, p. 220–226 ir kt.

[68] Jakštas, Juozas, „Mažosios Lietuvos apgyvendinimas iki XVII amžiaus pabaigos", in *L.K.M. Akademijos Metraštis* (atspaudas), t. 4, p. 1–49, t. 5, p. 339–414, Roma, 1970, p. 390, 405.

[69] Jakštas, Juozas, ibid.; Hermann, Arthur, „Mažosios Lietuvos lietuviai: autochtonai ar ateiviai? Istoriografinė-bibliografinė apžvalga", *Lituanistica*, 1990, nr. 2, p. 13–26.

[70] Mortensen, Hans, Mortensen, Gertrud, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens...*, d. 2, p. 4.

Siedlungs–aber nicht Menschenleer – t.y. „be gyvenviečių, bet ne be žmonių". Vietos gyventojai sodybų nekūrę, buvo keliaujantys, miško verslais besiverčiantys žmonės. J. Jakštas, tyręs šią problemą remdamasis spausdintais šaltiniais, priėjo prie išvados, kad girioje retose sodybose nuolat gyveno žmonės ir gyventojų tankėjimas vykęs kaip vidaus kolonizacija demografinio kilimo sąlygomis.[71]

Atidžiau panagrinėsime Įsruties ir Ragainės apskričių apgyvendinimui apibūdinti naudotų šaltinių duomenis. Pagrindinį šaltinį – Ragainės apskrities namų knygas – nagrinėjo H. Mortensenas (darbas paskelbtas po autoriaus mirties).[72] Įsruties apskrities (ja tapo nuo 1526 m.) činšo registrus ir ūkininkų sąrašus tyrė O. Barkowskis.[73] Analogiška Klaipėdos srities medžiaga šiuo požiūriu neišanalizuota.[74]

Pagal šiuos duomenis pabandysime susidaryti vaizdą, kokio tipo gyvenvietės buvo vadinamojoje „dykroje" ir ar buvo joje gyventojų, kurie potencialiai galėjo sudaryti parapijų bendruomenes XVI a. 3-ąjį ir 4-ąjį dešimtmetį. Ragainės namų knygoje buvo registruojami 1504–1558 m. valstiečiams už atlyginimą perleisti žemės sklypai, taigi suregistruoti naujai kuriami ūkiai. Nors namų knygos duomenys nėra sistemiški, t.y. neaprėpia visų buvusių toje teritorijoje gyvenviečių, bet yra pilniausi iš visų išlikusių XVI a. pirmosios pusės duomenų.

H. Mortensenas nustatė, kad į Ragainės apskrities namų knygą pateko tie ūkininkai, kurie čia gyveno dar prieš 1504 m. Jie ir jų palikuonys pripirko prie turėtos žemės už jaučius naujų miško sklypų lydimui ir juos įdirbo. Tyrinėtojo nuomone, namų knyga užfiksavo ne gyvenviečių kūrimo pradžią, ne „pirmosios (gyvenviečių) plėtimosi fazės pradžią"[75] pirmaisiais XVI a. dešimtmečiais, o po dviejų trijų dešimtmečių vykusį naujųjų sodybų atsiskyrimą nuo gyvenvietės branduolio, t.y. savarankiškų

71 Jakštas, Juozas, „Mažosios Lietuvos apgyvendinimas...", p. 405.

72 Mortensen, Hans, „Einwänderung und inneren Ausbau in den Anfangen der Besiedlung des Hauptamtes Ragnit", *Acta Prussica. Festschrift für Fritz Gause*, Beiheft XXIX zum Jahrbuch d. Albertus-Universität zu Königsberg, Würzburg, 1968; Ragainės namų knyga (Hausbuch) saugoma GStaPK, *Ordens foliant*, nr. 124.

73 Barkowski, Otto, „Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg unter Herzog Albrecht und Markgraf Georg Friedrich von Ansbach 1525–1603", d. 1: *Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz*, sąs. 28, Königsberg, 1928, p. 161–243; d. 2, ibid., sąs. 30, 1933, p. 3–133.

74 Plg. Sembritzki, J., *Geschichte der königlich preussischen See- und Handelstadt Memel*, Memel, 1926, p. VIII. Autorius, paminėjęs, kad yra Klaipėdos centrinės apskrities namų knygos, nenurodė, kurio jos laikotarpio, nenagrinėjo jų duomenų demografiniams pokyčiams nustatyti.

75 Mortensen, Hans, „Einwänderung und inneren Ausbau...", p. 72.

naujų gyvenviečių kūrimąsi. Tad iš esmės šis dokumentas 1) neteikia duomenų apie masinį lietuvių atsikėlimą, bet liudija senųjų, jau esančių, gyvenviečių plėtimosi fazę; 2) namų knyga rodo, kad XVI a. pradžioje buvo įsikūrusios nuolatinės žemdirbių gyvenvietės, o ne keliaujantys verslo žmonės (jų, be abejo, irgi buvo; jie vadinami *freie, Losgänger* ir kt.). Kyla klausimas, kiek gyventojų galėjo gyventi toje teritorijoje pačioje reformacijos judėjimo pradžioje, t.y. koks galėjo būti potencialus tikinčiųjų bendruomenių dydis, jei ten būtų buvusios bažnyčios? Kokio tipo gyvenvietės vyravo šioje teritorijoje?

Pasak H. Mortenseno, Ragainės apskrities namų knygoje iki 1504 m. įrašytos 35 gyvenvietės, kurias sudarė 85 „činšai" ir už kurių žemę lietuviai turėjo būti sumokėję 500 jaučių. H. Mortenseno nuomone, tas gyvenvietes sudarė vidutiniškai du trys „činšai". Mažojoje Lietuvoje nenustatyti nei vieno „činšo", nei „činšą" sudarančių šeimų dydžiai. Kaip liudija vėlesni XVI a. duomenys, šeimos dydžiui įtakos turėjo prievolių pobūdis. Namų knygose tuo metu neregistruoti keliaujantys, miško verslais besiverčiantys žmonės turėjo gyventojų skaičių dar padidinti.

Kitas šaltinis – 1540 m. mokesčių sąrašas (*Nachgeldregister*) – nurodo, kad Ragainės apskrityje gyveno 1050 ūkininkų šeimų, įskaičiuojant ir bendrus (*Bender*), ir 98 tarnus bei mergas (*Lediggänger*).[76] Tad H. Mortenseno apskaičiavimu nuo 1504 iki 1540 m. 35 suregistruotose gyvenvietėse iš buvusių 85 činšinių ūkių išaugo 1050 činšinių ūkių (su papildomais darbininkais). Tačiau šaltiniai neteikia duomenų absoliučiam gyventojų skaičiui nustatyti, nes nežinome, kiek asmenų sudarė činšinį ūkį. Šaltinių duomenys tik rodo, kad činšinių ūkių skaičius didėjo ir kad nesikeitė gyvenviečių pobūdis – gyvenvietę vidutiniškai sudarė 3 činšiniai ūkiai, t.y. 2–4 sodybos. Be to, paskutiniai H. Mortenseno duomenys patvirtino V. Vileišio surinktas žinias apie buvusias gyvenvietes girioje, nors H. Mortensenas nesinaudojo V. Vileišio tyrinėjimu.[77] Pats H. Mortensenas apie tų gyventojų tautybę rašė: „Kaip rodo asmenvardžiai, Ordino foliantas nr. 124 registruoja tik lietuvių gyvenvietes."[78] Visi šie gyventojai sudarė Ragainės apskrities, o ne pačios Ragainės gyventojus. Visiems jiems tebuvo viena bažnyčia Ragainėje (neaišku, ar veikė tuo metu kaip parapinė Tilžės bažnyčia).

Taigi šiuo metu neturime duomenų absoliučiam parapijos dydžiui aptariamojoje Mažosios Lietuvos dalyje nustatyti, bet galime pabandyti jį

[76] Mortensen, Hans, ibid., p. 73–74.

[77] Vileišis, Vincas, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje*, Kaunas, 1935.

[78] Mortensen, Hans, ibid., p. 68.

hipotetiškai apskaičiuoti, siekdami išsiaiškinti, ar bažnyčių nebuvo dėl to, kad nebuvo gyventojų, ar dėl kitų priežasčių. Jei remsimės H. Mortenseno 1933 m. apskaičiavimu[79], kad vieną činšinį ūkį sudarė vidutiniškai septyni aštuoni asmenys, tai 1540 m. Ragainės apskrityje minėtuose činšiniuose ūkiuose turėjo gyventi 8400 gyventojų ir dar reikėtų pridėti daržininkų, bendrų šeimas bei tarnus. Tad Ragainės parapiją turėjo sudaryti apie 9000 asmenų, o tokių didelių parapijų nebuvo net tankiausiai apgyvendintame Sembos pusiasalyje.

Įsruties apskrities apgyvendinimo raidą, kaip sakyta, tyrė Otto Barkowskis. Įsrutis tapo apskrities centru 1526 m., pirmieji palyginti sistemiški istoriniai šaltiniai gyventojų tankiui tirti yra 1539 ir 1542 m. činšo registrai bei 1540 m. ūkininkų sąrašas. 1539 m. registre įrašytos 145 Įsruties apskrities gyvenvietės, iš kurių 115 buvo į rytus nuo Įsruties, o 1540 m. ūkininkų sąraše nurodoma iš viso 115 gyvenviečių, iš kurių tik 86 buvo į rytus nuo Įsruties. Kaip nustatė O. Barkowskis, 1542 m. mokesčių registre atidžiau suregistruoti kaimai, buvę tarp Įsruties ir Lietuvos DK.[80] Nors šie duomenys labai apytikriai, O. Barkowskio apskaičiavimais, prieš 1525 m. teritorijoje buvo 37 gyvenvietės. Tuo tarpu V. Vileišis rado minimus šaltiniuose 1488 m. 40 kaimų tik pietinėje būsimos Įsruties apskrities dalyje.[81] O. Barkowskis nustatė, kad per pirmuosius reformacijos dešimtmečius iki 1540 m. Įsruties apskrityje buvo užregistruoti 1234 činšiniai ūkiai, 49 tarnai, 25 daržininkai. Vėl pabandykime eksperimento teisėmis apskaičiuoti, kiek gyventojų galėjo juose gyventi. Jeigu manysime, kad ūkyje buvo 8 žmonės, 1540 m. susidarytų apytikriai (be tarnų, bendrų ir kt.) apie 9900 gyventojų. Šiems gyventojams bažnyčia buvo tik senojoje Vėluvoje apskrities vakarinėje dalyje, o 1553 m. ūkiai į rytus nuo Įsruties turėjo tik Jurbarko (*Georgenburgo*) bažnyčią. Pati Įsrutis XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais buvo vadinama *Flecken* (t. y. nedideliu miesteliu). Toliau į rytus iki pat Lietuvos DK sienos nebuvo nė vienos bažnyčios.

Verdainės (Šilutės) apskrityje, J. Sembritzkio ir A. Bitteno apskaičiavimais, 1540 m. buvo 458 činšiniai ūkiai, t.y. būtų apie 3664 gyventojus.[82]

Tuo metu artimiausia bažnyčia šiapus Nemuno buvo Rusnėje (ten Ordino laikais būta pilies). Palyginimui – Sembos pusiasalyje H. ir G. Mortensenai priskaičiavo buvus 3400 šeimų.[83] Jie nustatė, kad 1541 m. Žu-

[79] Mortensen, H., „Die litauische Einwänderung nach Ostpreussen", *Prussia*, 1933, t. 30, p. 139.

[80] Barkowski, Otto, „Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg...", p. 177–188.

[81] Vileišis, Vincas, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje...*, p. 103.

[82] Sembritzki, J., Bittens, A., *Geschichte des Kreises Heydekrug*, Memel, 1920, p. 24.

[83] Mortensen, Gertrud, „Erläuterungen zur Karte", „Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen", in *Historisch-geographischer Atlas...*, apl. 3, p. 16–18.

vìninkų (*Fischhausen*) vaitystėje gyveno 7130, o Šakių – 7830 gyventojų. Parapijų dydis šiose vaitystėse svyravo nuo 1150 parapijiečių Fišhauzene iki 590 Rinavoje–Kumėnuose (mažiausiai), o Šakių vaitystėje didžiausia Pabėtų parapija turėjo 1100 parapijiečių, mažiausia Judyčių (*Juditten*) parapija – 370 parapijiečių.[84]

Bažnyčių išsidėstymo Prūsijoje ir atskirai Mažojoje Lietuvoje analizė leidžia daryti išvadą, kad labai retas bažnyčių tinklas šiaurinėje kunigaikštystės dalyje buvo ne dėl to, kad trūko sėslių žmonių, – tai buvo iš Ordino laikų gautas palikimas. Todėl įvedant reformaciją toje kunigaikštystės dalyje nebuvo atramos centrų, suburtų senųjų parapijų. Lietuvių gyventoje teritorijoje, kaip teigė tyrinėtojai, gyvenvietės buvo mažos – sudarytos iš 2–5 „činšų". Toks gyvenviečių tipas nė iš tolo nebuvo panašus į didelius Kulmo teise valdomus vokiečių kaimus. Todėl galima padaryti ir antrą išvadą – Ordinas bažnyčias steigė pagal Vokietijos miestelių ir valstiečių gyvenseną. Nuo 1466 iki 1525 m. silpstanti politinė Vokiečių ordino įtaka regionui ir sunki ekonominė bei militarinė Ordino valstybės padėtis atsiliepė bažnyčių tinklo plėtotei – tuo metu bažnyčių įsteigta palyginti mažiau.[85] Patekęs į sunkią padėtį, Ordinas savo bažnytinėje politikoje nebandė taikytis prie vietos gyventojų baltų gyvensenos. Palyginti didelė teritorija, kurią sudarė dalis Mažosios Lietuvos (be Sembos pusiasalio) tik politiškai ir ekonomiškai priklausė Ordino valstybei. Šios teritorijos buvo pajungtos Ordinui karine jėga – gyventojai atlikinėjo nustatytas prievoles. Bet kultūros požiūriu kraštas buvo visai silpnai integruotas arba, galima sakyti, net neintegruotas į Vokiečių ordino valstybę. Kaip minėta, pati bažnyčių aprūpinimo materialinėmis lėšomis organizacija neskatino steigti bažnyčias teritorijoje, kurioje gyvenvietės buvo sudarytos iš kelių sodybviečių. Norint keisti padėtį, reikėjo iš esmės pakeisti ir materialųjį bažnyčių aprūpinimo būdą, t.y. prisitaikyti prie vietinių gyventojų gyvensenos.

Šiaurinėje ir šiaurrytinėje Mažosios Lietuvos dalyje – skalvių, nadruvių palikuonių, lietuvių gyventoje teritorijoje nebuvo stambių vokiečių kaimų, įkurtų Kulmo teise, o baltai gyveno nedidelėse gyvenvietėse su pasklidusiomis sodybomis. Čia katalikų bažnyčių Ordinas nesteigė, kadangi nebuvo stambių gyvenviečių, kurios pajėgtų išlaikyti bažnyčią pagal įprastą vokiečiams modelį. Visai kitokia padėtis buvo Sembos pusiasalyje – teritorijoje į vakarus nuo Deimenos ir į pietus nuo linijos Tepliava–Karaliaučius. Čia vietiniai baltai ir vokiečiai sumišai gyveno jau didesnėse gyvenvietėse – bažnytkaimiuose ar nedideliuose miesteliuose.

[84] Mortensen, Hans, „Einwänderung und inneren Ausbau...", p. 69–71.
[85] Mortensen, Gertrud, „Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen..."

Prasidėjus reformacijai, iš Ordino paveldėtas bažnyčių tinklas toje dalyje, kur baltai buvo gausiausia gyventojų dalis, negalėjo atlikti užsibrėžtų uždavinių. Tampanti valstybine evangelikų liuteronų krašto bažnyčia kėlė uždavinį keisti santykį su kiekvienu tikinčiuoju, burti parapijos žmones į bendruomenes, pagaliau, kaip aiškėjo iš jos tolesnės veiklos, siekė daug gilesnės įvairiataučių, skirtingomis kalbomis kalbančių, skirtingų kultūrų gyventojų integracijos. To sąmoningai siekė ir pats kunigaikštis Albrechtas. Bet pirmiausia tam reikėjo iš esmės pakeisti materialinį bažnyčių aprūpinimo būdą.

c. *Naujasis bažnyčių materialinio aprūpinimo būdas*

Pradiniai Prūsijos kunigaikštystės evangelikų liuteronų krašto bažnyčios materialiniai ištekliai buvo sukaupti katalikų bažnyčios turto sekuliarizacijos laikotarpiu. Pradėjus reformaciją katalikų bažnyčios (Ordino, vyskupų, vienuolynų ir kt.) turtas buvo verčiamas valstybiniu arba perskirstomas tarp naujai organizuojamų bažnyčių. Naujoji bažnyčia skyrėsi ir savo išlaikymo, ir turėto turto naudojimo būdais. Ji glaudžiai bendradarbiavo su valdžios institucijomis ir materialine prasme.

Jau pirmuosiuose 1525 m. krašto nuostatuose pažymėta, kad paveldėtasis bažnyčių tinklas yra labai netolygus:

> Kadangi kai kuriose vietovėse [žmonės] nori turėti bažnyčią, bet negali išlaikyti kunigo, nes yra neturtingi, o kai kuriuose kelio tarpuose yra trys ar keturios bažnyčios vienoje mylioje, mes norime ateityje pagal galimybes tas tris ar keturias bažnyčias sujungti į vieną. Bet tai turi būti padaryta tik vienos mylios atstumu, jo neviršijant, ir paliktas tinkamiausias kunigas.[86]

Valstybės pareigūnai – amtmonai – pirmiausia krašto, o vėliau ir bažnytiniais nuostatais buvo įpareigojami materialiai aprūpinti kunigus, išskirti jiems iki 4 ūbų žemės – ariamos, pievų, ganyklų. Iš šios žemės gaunamų pajamų turėjo pragyventi kunigas ir jo šeima. Be to, valstybė kasmet iš surenkamos dešimtinės turėjo kunigams išmokėti 50 markių grynais pinigais. Ten, kur buvo neturtingos vietovės (*an den unvormügenden Orten*), krašto nuostatai numatė papildomus piniginius parapijos bendruomenės narių įnašus bažnyčiai. Bendruomenės narių metinis mokestis bažnyčiai buvo diferencijuotas pagal socialinius sluoksnius ir net pagal tautybę: kiekvienas kilmingasis turėjo mokėti pusę markės, laisvieji žemdirbiai – po 8 škotus nuo kiemo, kulmiškiai Sembos, Notangos valstiečiai ir karčemininkai – 1 ferdingą nuo ūbo, malūnininkai – 1 ferdingą nuo rato. O

[86] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 38.

„Sembos prūsas" – 4 škotus nuo ūbo, „prūsas Notangoje" – 1 ferdingą nuo „dūmo", „valstiečiai ir mažieji laisvieji Oberlande, kurie duoda tik pusę dešimtinės – pusę ferdingo nuo ūbo, o jei naudojosi tuščiu ūbu, turi nuo 1 ūbo 8 šilingus ir nuo margo trečdalį pfeningio mokėti".[87]

Iš šių 1525 m. krašto nuostatų nutarimų matyti, kad Sembos prūsai mokėjo mažiausiai, o Kulmo teise valdomi valstiečiai (dauguma jų buvo vokiečiai) turėjo mokėti daugiausia. Antra, jau aiškiai skyrėsi žemėvaldos formos Sembos ir Notangos prūsams – vieni mokėjo nuo žemės ploto vieneto ūbo, kiti nuo senojo prievolinio vieneto dūmo (*vom rauch*). Notangoje žemė tuo metu dar nebuvo išmatuota ūbais – tai vyko jau kitos gyventojų kartos laikotarpiu. Nuostatai pritaikė bažnyčių materialinį aprūpinimą skirtingiems gyvenviečių tipams, skirtingam prievolių matui ir skirtingam finansiniam gyventojų pajėgumui. Kunigo pajamas turėjo papildyti krikšto, varpų, sutuoktuvių apmokėjimas, tačiau kunigas negalėjo imti daugiau kaip 14 pfeningių ir tik kaip auką. Dalis lėšų kitam bažnyčios personalui išlaikyti galėjo būti skiriama tik kunigui sutikus. Lėšos parapijos narių socialinei apsaugai buvo papildomos iš nuolat skelbiamų rinkliavų – kolektų. Jos buvo kaupiamos bendruomenės kasoje. Be kunigo, bažnyčios finansinius reikalus tvarkė bažnyčios vyresnieji. Jie turėjo visas pajamas ir iš tų 4 ūbų į bendrą kasą įdėti, ir kasmet amtmonui ar žemvaldžiui atsiskaityti apie pajamas ir išlaidas. Visa, kas surenkama viršaus, atskaičius lėšas kunigui išlaikyti, turėjo būti panaudota bažnyčiai, neturtingiems žmonėms šelpti ir mokytojui išlaikyti. Praktiškai nebuvo išspręstas atitarnavusių kunigų – emeritų, jų našlių pragyvenimo klausimas. Šioje srityje pradėjo veikti paprotinė teisė, nusistovėjusi tarp liuteronų kunigų: paskirtasis nevedęs kunigas dažnai vesdavo mirusio pirmtako našlę, kad aprūpintų jos ir vaikų egzistenciją.

Materialinio bažnyčios aprūpinimo reikalus reguliavo ir vėliau priimti nuostatai. 1540 m. buvo išleisti specialūs nuostatai *Apie kunigų parinkimą, išlaikymą ir bažnyčių vizitacijas* (*Artikel von Erwelung und Underhaltung der Pfarrer, Kirchenvisitationen und was dem allen zugehörig*). Juose toliau formuojamas pradėtas kurti naujas bažnyčios aprūpinimo modelis.[88] Naujasis materialinio bažnyčios aprūpinimo modelis jau leido keisti Kulmo teisės formuotą bažnyčių tinklą ir bažnyčių aprūpinimą padarė universalesnį.

[87] Škotas ir ferdingas – senieji markės sistemos piniginiai vienetai, lenkiškai – *wiardunek, skojec*. Nuo XIV a. jų santykis buvo maždaug toks: 1 grivina – 4 ferdingai – 24 škotai – 48 grašiai. Tad 1 ferdingas = 6 škotai. Szymański, J., *Nauki pomocnicze historii od schyłku XIV do końca XVIII w.*, Warszawa, [1972], p. 298–299; Sehling, S., KO..., p. 38–39; Jacobson, H.F., *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts...*, d. 1, t. 2, priedas, p. 7–10.

[88] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 48–53.

Valstybė ne tik daugiau rėmė bažnyčią, bet ir jos išlaikymą labiau pritaikė prie kelių tautų gyvensenos. Evangelikų liuteronų bažnyčios tapo mažiau priklausomos nuo kaimo, miestelio dydžio. Bažnyčia galėjo būti išlaikoma ir miestų, ir didelių Kulmo teise valdomų kaimų, ir mažų bei vienkiemiais išsimėčiusių gyvenviečių. Be to, buvo atsižvelgta į labai skirtingą materialinį krašto gyventojų pajėgumą, nors ir iš to paties luomo ar sluoksnio jie būtų.

Galima daryti išvadą, kad per pirmuosius reformacijos dešimtmečius bažnyčių materialinio aprūpinimo modelis buvo pritaikytas prie kelių krašte gyvenusių tautų kultūrų suformuotos gyvensenos, trumpiau tariant, prie krašto gyventojų gyvensenos ypatybių. Reformacijos šalininkai kūrė naujovę ir stengėsi ją kiek galima pritaikyti prie krašto kultūrų ypatybių. Ir tai netrukus tapo vienu iš veiksnių krašto religiniam ir kultūriniam gyvenimui keisti.

d. Evangelikų liuteronų bažnyčios ir valstybės santykis su baltų kultūra

Reformacija Vokietijoje ir tose šalyse, kur ji pradėjo reikštis, kūrė kito tipo dievotumą, kitas tikėjimo raiškos formas, naują bažnyčios ir tikinčiųjų bendruomenės santykį.

Naujoji tikyba buvo pagrįsta pamatiniais M. Lutherio teiginiais, suformuluotais veikale *Apie krikščionio žmogaus laisvę* (lot. *De libertate christiana*, vok. *Von Freiheit eines Christenmenschen*) bei kituose kūriniuose. M. Lutheris tvirtina, kad tik tikėjimu ir Dievo malone galima pelnyti nuteisinimą. Daugelį kartų jis perspėja, kad vien tik geri darbai – be tikėjimo – nėra tikinčiojo kelias į nuteisinimą.[89] Visi žmogaus veiksmai buvo suvokiami kaip šv. Dvasios apsireiškimas, jos veikiami. Tad tikinčiojo pamaldumas ir geri darbai esantys šv. Dvasios veikimo ženklas, tikinčiojo kelias į palaiminimą (*Heiligung*). Kelias į nuteisinimą reikalavo visiškai pasitikėti Dievo malone, nuolankiai, karštai jai atsiduoti, giliai tikint. Tikinčiojo laikysenoje turėjo būti kuo mažiau išorinių pareiškimų, manifestacijų: žinomas lakus M. Lutherio posakis – *Tu tiki, tu turi* (*Glaubstu, so hastu*) – žmogų pastato akistaton su Dievu, su savo sąžine ir gyvenimu. Tikrąjį tikintįjį galima vertinti pagal jo elgseną trijuose gyvenimą organizuojančiuose lygmenyse: šeimoje, valdžios struktūroje ir bažnyčioje, viešai tarnaujant Dievui. Tikėjimo praktiką sudarė malda, meilė ir geri darbai.

Kitas buvo ir bažnyčios supratimas – bažnyčia esanti tikinčiųjų (tuo metu vadinta – šventųjų) bendruomenė. Individualistinis tikinčiojo Dievo

[89] Martin Luther, *Studienausgabe*, hrsg. von Hans-Ulrich Delius, t. 2, Berlin–Leipzig, 1982, p. 264–309.

malonės siekimas buvo iškeltas į egzistencinį lygmenį. Tačiau ir bendruomeninė tikinčiųjų sambūrio prigimtis buvo išlaikyta. Visuomeninis dievotumo aspektas – esminis reformacijos teologijos bruožas, pažymėjo Andreas Aarflotas.[90] Liuteronų teologijoje tikėjimui suvokti buvo reikalaujama išlavėjusio tikinčiojo santykio su tikėjimo mokymu, bažnyčia, individualaus apsisprendimo. Padėtį komplikavo tai, kad tose pačiose Vokietijos žemėse buvo ir visai kito lygmens liaudies tikėjimas, kuris gaivališkai reiškėsi valstiečių karo metu.

Anot W.E. Peuckerto, iš lėto į Europos istorijos sceną įžengianti biurgeriškoji pasaulėžiūra susidūrė su sudėtinga visuomenės mentalitetų įvairove. Valstiečiai nesuprato reformacijos taip, kaip norėjo M. Lutheris, be to, jų požiūrį į reformaciją stipriai pakeitė valstiečių karo pralaimėjimas Vokietijoje, sudavęs galingą smūgį jų pasaulėvokai, gyvenimo tvarkai ir kartu liaudies tikėjimui. Todėl dalyje Vokietijos žemių laiminti liuteroniškoji reformacija buvo lūžio laikotarpis tarp viduramžiškojo pavidalo liaudies kultūros, tikėjimo ir naujųjų laikų pasaulėžiūros.[91]

Pats M. Lutheris gerai pažinojo liaudies tikėjimą, kadangi buvo kilęs iš valstiečių. Didysis teologas ir pats tikėjo anapusinėmis būtybėmis, kurių vaizdiniai tūnojo liaudies tikėjime dar iš prieškrikščioniškųjų laikų.

Tad liuteroniškos teologijos kūrėjai suvokė problemos mastą: derinti teologijos teiginius su liaudies tikėjimu, kurti naujus dievotumo pavidalus ir diegti juos į liaudies pasaulėžiūrą.

Visos Ordino valstybės pertvarkymas ir naujo tikėjimo mokymo pagrindu bažnyčios kūrimas buvo didelė naujovė. Naujovė, kuri, kaip minėta, buvo kuriama su valstybės pagalba. Naują dievotumą ugdančiai bažnyčiai kilo daug praktinių uždavinių. Tikėjimo mokymas, grindžiamas Evangelijos pažinimu, apeigų pagrindas – Šventojo Rašto skaitymas, jo aiškinimas žodžiu ir giesmėmis reikalavo, kad tikintysis suvoktų, kas sakoma, dalyvautų mintimis ir jausmais toje interpretacijoje. Todėl į apeigas buvo įvedama gimtoji šnekamoji kalba, gimtąja kalba buvo aiškinamas Šventasis Raštas. Bažnyčia keitė būdus tikėjimo mokymui skelbti: materialinius resursus ji linksta naudoti ne puošniam bažnyčios interjerui įrengti, kuris veiktų tikinčiųjų bendruomenę prabanga, pieštais ir lipdytais vaizdais, vitražų siužetais, bet dėmesį sutelkia į kiekvieno asmens pasirengimą skaityti ir suvokti Šventąjį Raštą. Visa bažnytinė organizacija dėjo pastangas individualiai rengti kiekvieną tikintįjį, plėsti jo minimaliausią

[90] Aarflot, Andreas, „Typen lutherischer Frommigkeit", in *Die evangelisch-Lutherische Kirche. Vergangenheit und Gegenwart*, hrsg. von Vilmos Vaita, Stuttgart, 1977, p. 165.

[91] Peuckert, Will-Erich, *Die grosse Wende. Das apokalyptische Saeculum und Luther*, 2-as leid., Darmstadt, 1966, p. 20–21, 606.

tikėjimo teiginių pažinimą, jo elgseną susaistyti bažnyčios telkiama bendruomenės kontrole. Į pirmą vietą iškyla raštas, poreikis būti raštingam, žodžio, teksto ir teiginių supratimas.

Tokiai bažnyčios veiklai reikėjo didelio parengiamojo darbo. Kaip žinia, M. Lutheris Biblijos vertimą į vokiečių kalbą laikė bažnyčios kūrimo dalimi. Tad gimtųjų šnekamųjų kalbų įvedimas į bažnyčios veiklą, tikėjimo mokymą, raštų šiomis kalbomis rengimas, plačiai panaudojant techninę naujovę – knygų spausdinimą, tapo neatskiriama naujo tikėjimo formavimo dalimi. Antra vertus, bažnyčia labiau nei iki reformacijos telkė lėšas kurti mokykloms, kuriose tikintieji turėjo būti mokomi rašyti ir skaityti.

M. Lutherio Šventojo Rašto pilnas vertimas paskatino Bibliją versti ir į visas kitas šnekamąsias kalbas, atvėrė katekizmų gimtosiomis kalbomis parengimo laikotarpį daugumoje Europos šalių, kur reformacija rado pakankamą pritarimą.

Ar susidarė prielaidos baltų kilmės gyventojų kultūros posūkiui kartu su viso krašto reformomis? Ar buvo ir kokios naujovės buvo sukurtos, kaip jos keitė visus kultūros procesus ir kokia kryptimi? Ar tos naujovės palietė liaudies, t.y. valstiečių tikėjimo pavidalus? Jeigu palietė – tai kokiais būdais?

Prūsijos kunigaikštystėje dauguma veiksnių buvo palankūs formuotis naujam tikėjimui – pati visuomenė suvokė posūkį kaip neišvengiamą. Valstybinė ir bažnytinė valdžia irgi buvo suinteresuota reformomis, daliai gyventojų buvo nesunku pasinaudoti Vokietijos intelektualinio elito veiklos rezultatais. Kilo ir specifinių problemų. Prūsijos kunigaikštystė buvo daugiatautė valstybė, bet joje tautos buvo netolygiai pasiskirsčiusios visuomenės sluoksniuose, tik vokiečiai gyveno pilna visuomenės struktūra, kitų tautybių gyventojų dauguma sudarė žemutinį sluoksnį, pasižymėjusį visais liaudies kultūrai būdingais savitais bruožais. Tačiau Prūsijos kunigaikštystėje, palyginti su Vokietijos žemėmis, tarp naująjį tikėjimą kūrusio intelektualinio elito ir žemesnio luomo gyventojų stovėjo keliagubi barjerai: skirtinga kalba, skirtingų kultūrų sistemos, socialinės padėties suformuotos laikysenos, paveldėta iš praėjusių amžių istorinė patirtis ir mentalitetas. Net ir vokiškajai visuomenės daliai vien tikėjimo mokymo naujai tikybai formuoti negalėjo pakakti – valstiečio mentalitetas buvo pasirengęs savaime suvokti tik tokio lygio argumentaciją, kokia buvo plėtota per valstiečių karą. Tad uždaviniai buvo sudėtingi.

Lengviausias kelias buvo į Prūsijos kunigaikštystę mechaniškai perkelti Saksonijoje ir Hesene lygiagrečiai besiformuojančių bažnyčių modelius ir poveikio priemones. M. Lutherio ir jo bendražygių orientuojamas kunigaikštis Albrechtas rinkosi kitą kelią: siekė atidžiai susipažinti su valdomu kraštu, jo visuomenės sluoksniais ir kuriamą liuteronišką bažnyčią

kiek galima derinti prie realios padėties, realizuoti joje pagrindinius M. Lutherio tikėjimo mokymo teiginius ir kartu ieškoti būdo nuosekliai siekti politinių tikslų.

Dar 1524 m. liepos mėnesį kunigaikštis reikalavo, kad Briesmannas ragintų evangelikų kunigus daugiau kalbėtis su prastuomene (*mit dem Volk*) ir lenkti ją į reformų pusę. Jau 1525 m. vasarą kunigaikštis ir vyskupai ketino apvažiuoti kraštą, tačiau valstiečių sąmyšiai sutrukdė kelionę.[92] Valdovas keliavo kitais metais. Vienas būdų gerai susipažinti su esama padėtimi ir numatyti priemones krašto gyventojų dievotumui formuoti turėjo būti vizitacijos. Svarbiausias pirmųjų vizitacijų uždavinys, kaip jau aptarta, buvo organizuoti krašto bažnyčią ir kartu rūpintis kunigų pasirengimu darbui. Vizitatoriai turėjo patikrinti, kaip vykdoma katechizacija, išsiaiškinti, ar kunigai susipažinę ir ar turi bažnyčios nuostatus, ar vykdo juos.[93]

Pirmą kartą teritoriją, kurioje sumišai su vokiečiais gyveno baltai, vizitavo Sembos vyskupas G. Polentzas ir jį lydintis P. Speratas. 1528 m. vizitatoriai važiavo iš Karaliaučiaus pietine Mažosios Lietuvos dalimi, siekė Frydlandą, Bartus ir Notangos apskritį. 1530 m. jie vizitavo Sembos pusiasalio parapijas į šiaurę ir į vakarus nuo Karaliaučiaus. Šiaurinių ir rytinių Mažosios Lietuvos žemių, kur gyveno lietuviai ir skalvių, nadruvių palikuonys, vizitatoriai, kaip minėta, nelankė. Po vizitacijų pasirodę nurodymai ir nuostatai buvo parašyti tikslingai, žinant, kokia padėtis ir ką galima realiai pasiekti. Nėra aišku, ar įsivaizdavo vizitatoriai realią padėtį nelankytoje Mažosios Lietuvos dalyje, tačiau jie žinojo, jog tame krašte bažnyčių reta, gyventojai kalba ne vokiečių kalba, kad tik keliose gyvenvietėse – Ragainėje, Tilžėje yra smuklininkų ir verslininkų vokiečių. Miestiečių daugiau būta Klaipėdoje, bet taip retai išsidėsčiusios vokiečių bendruomenės tebuvo menka atrama dideliems planams realizuoti. Buvo aiški ir daugiatautė kunigaikštystės gyventojų sudėtis. Bažnyčioje pereinant nuo lotynų kalbos į šnekamąsias kalbas buvo matyti, kad tų kalbų yra daug: vokiečių, prūsų, lietuvių, sūduvių, kuršininkų, Karaliaučiuje dar lenkų. O Pamedės vyskupijoje – vokiečių, mozūrų, prūsų.

Reikėjo spręsti – vieną ar kelias šnekamąsias kalbas vartoti apeigose. Ši dilema vadovams jau buvo iškilusi pirmąjį reformacijos dešimtmetį: žinoma, kad 1526 m. Karaliaučiuje buvo mokama alga lietuvių pamokslininkui.[94] 1528 m. balandžio 24 d. vizitacijos instrukcijoje nurodoma, kad bažnyčios turi išlaikyti tolkus – vertėjus. Vizitatoriai turėjo patikrinti, ar

[92] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 14, 36.
[93] Ibid., p. 36, 44.
[94] Pakarklis, Povilas, „Mažoji Lietuva Mažvydo laikais", in *Senoji lietuviška knyga*, Kaunas, 1947, p. 78.

tai vykdoma.[95] Tačiau per pirmuosius reformacijos dešimtmečius daugiakalbystės sudarytų sunkumų iš esmės dar nebuvo imtasi spręsti. Ir valstybinė, ir bažnytinė valdžia siekė aktyviau kontroliuoti liaudies tikėjimo pavidalus ir kai kurias liaudies kultūros sritis. Pirmiausia ieškota būdo, kaip priversti gyventojus lankyti evangelikų liuteronų bažnyčias. Iš 1526 m. vizitacijos instrukcijos sužinome, kad buvo reikalaujama sudaryti tikslius bendruomenės narių sąrašus, nustatyti, kas kiek turi mokėti mokesčių.[96] 1525 m. krašto nuostatuose valsčiaus tarnautojams pavesta prižiūrėti, kad apskrities žmonės (*Amtsleuten*) kiekvieną sekmadienį ir nustatytomis švenčių dienomis lankytų bažnyčią. Atskiru straipsniu Sembos valstiečiams draudžiama viešai atlikinėti liaudiško tikėjimo apeigas. Krašto nuostatuose rašoma:

Kadangi burtininkavimas mūsų krašte ir specialiai ožio pagerbimas Semboje yra paplitęs kai kuriose vietose, – valsčiaus valdininkai, kilmingieji miestuose ir kaimuose įpareigojami pranešti, kad nusižengusieji būtų nubausti.[97]

Tad kuriant evangelikų liuteronų krašto bažnyčią Prūsijos kunigaikštystėje buvo kuriamos ir veiklios represinės sekimo bei kontrolės institucijos. Pavyzdžiui, žinoma, kad apie 1531 m. Pabėtų parapijos kaimų gyventojai buvo nubausti už juodos kiaulės aukojimą.[98]

Pirmieji draudimus išgirdo Pamedės vyskupijos gyventojai iš vyskupo Erhardo Queisso. Pirmuosiuose 1525 m. reformacijos nuostatuose *Ryzenburgo vyskupo teiginiai* (*Themata episcopi Riesenburgensis*) nurodoma:

Neturi būti skambinama varpais už mirusį, nei prie jo giedama, nei budima; neturi būti šventinamas vanduo, žolės, druska, pelenai, „palmės", žvakės.[99]

1525 m. buvo nustatytos bažnytinės šventės; paliktos visos, susijusios su Kristaus gyvenimu, mirtimi bei prisikėlimu: Kalėdos, Apipjaustymo (Naujieji metai), Trys karaliai, Mergelės Marijos apsivalymo (vasario 2), Apsireiškimo Marijai, Didysis Ketvirtadienis, Didysis Penktadienis, Velykos, Kristaus dangun žengimo ir Sekminės, „tačiau be jokių svetimų priedų – be žvakių, pyragų šventinimo (*Fladenweihens*) ir panašiai". Šventųjų paminėjimo šventės panaikintos, tačiau palikti Jono Krikštytojo ir apaštalų dienos paminėjimai pirmąjį artimiausią sekmadienį nuo katalikų baž-

[95] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 44.
[96] Ibid., p. 42.
[97] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 40; Jacobson, H.F., *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts...*, d. 1, t. 2, p. 10–30.
[98] Hennenberger, Caspar, *Erclärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg, 1595, p. 351.
[99] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 29.

nyčios nustatytų datų. Buvo pateiktas aiškus motyvas – kad apie Jono Krikštytojo bei apaštalų gyvenimą būtų skaitoma iš Šventojo Rašto ir kad jų gyvenimai būtų pavyzdžiu, be to, kad

...nemokytiems [žmonėms] padėtų skirti ir pažymėti laiką; taip pat ir kitas dienas dėl tos priežasties [galima priminti], kaip įprasta, kadangi pagal jas [nustatomi] sutarčių terminai, apmokėjimo metas, pvz., Mykolo, Martyno ir kt.[100]

Šie draudimai buvo taikomi visų tautų liaudies tikėjimams: taip siekta juos keisti.

Nors M. Lutheris nebuvo numatęs naudoti represinį valstybės aparatą tikinčiojo pozicijai formuoti, bet jau pirmuosiuose Prūsijos kunigaikštystės krašto bažnyčios nuostatuose matyti aiškūs ženklai, kad valstybė ir bažnyčia bando tvarkyti liaudies žmogaus gyvenseną ir buityje, ir šeimoje, kad sieks keisti liaudies kultūrą. Pavyzdžiui, nuostatai draudė tėvams mažus vaikus guldyti šalia savęs į lovą, kad būtų išvengta jų mirtino nugulimo.[101] Kiek giliai bus bandoma keisti liaudies kultūros bruožus ir liaudies tikėjimo pavidalus turėjo išryškėti per artimiausius dešimtmečius. Jau pačioje valdymo pabaigoje Vokiečių ordinas sugebėjo pralaužti tremtinių sūduvių kaimuose užkonservuotą ir tremties sąlygomis kelis šimtmečius išlaikytą liaudies kultūrą, per kelis šimtmečius sukurtą ypatingą uždaros bendruomenės laikyseną: kurti sūduvių šeimas, patiems gamintis rūbus ir papuošalus, išlaikyti negalinčiuosius užsidirbti pragyvenimui, neleisti elgetauti už kaimo ribų.[102]

Tad per pirmuosius reformacijos ir evangelikų liuteronų bažnyčios įsitvirtinimo dešimtmečius ryškėjo bažnyčios ir valstybės ketinimai keisti liaudies kultūros bruožus. Dichotomiškos prigimties valstybinė ir bažnytinė valdžia kūrė centralizuotas institucijas, kurios turėjo įgyti centrinio valdymo galią. Buvo kuriami centrinio valdymo kanalai, kuriais būtų galima prieiti prie bendruomenės ir jos narių gyvensenos.

e. Aplinkybės, kuriomis pradėtos diegti ir perimti naujovės

Naujoji Prūsijos kunigaikštystės krašto bažnyčia formavimosi laikotarpiu pasirinko liuteroniškos reformacijos teiktas galimybes keisti visuomenės, valstybės ir bažnyčios santykius. Kuriamoji bažnyčia siekė tapti nacionaline vokiečių bažnyčia, tačiau kartu intensyviai ieškojo būdų, kaip

[100] Ibid., p. 35.
[101] Ibid., p. 41.
[102] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, p. 334–336 (Johanno Polianderio 1535 m. laiškas iš Karaliaučiaus Casparui Börneriui į Leipcigą).

įtraukti ir tą visuomenės dalį, kurią sudarė kitų tautų gyventojai. Politinė ir bažnytinė valdžia atidžiai tyrė situaciją šalyje. Jau pirmieji reformacijos dešimtmečiai parodė, kad valdžia siekia naujoves diegti tik susipažinusi su realia socialine bei tautine visuomenės struktūra, įsigilinusi į tautų kultūrų specifiką. Valdžios ir bažnyčios viršūnės pradėjo ieškoti būdų skirtingas viso krašto visuomenės dalis jungti naujo tikėjimo ir krašto bažnyčios organizacijos pagrindu.

XVI a. 3-iajame dešimtmetyje krašto politinė ir bažnyčios valdžia žengė pirmą svarbų žingsnį derinant naujovę prie daugiakultūrės visuomenės: bažnyčių steigimą ir materialinį aprūpinimą reglamentuojantys nuostatai materialinius bažnyčių pagrindus pritaikė prie krašto visuomenės įvairovės; sudarė teisines ir materialines prielaidas esmingai koreguoti iš Ordino laikų paveldėtą bažnyčių tinklą. Buvo padėti teisiniai pagrindai kurti bažnyčių tinklą kultūros požiūriu neintegruotoje krašto dalyje – Mažojoje Lietuvoje (be Sembos pusiasalio).

Politinės ir bažnyčios valdžios nuostata derinti bažnyčios institucijų materialinius pagrindus prie krašte gyvenusių baltų tautų gyvensenos žadėjo bažnytinių institucijų plėtros galimybes ateityje. Antra vertus, valdžios kurtame materialinio bažnyčių išlaikymo modelyje buvo numatytas valstybės dalyvavimas: jos pareigūnai rinko mokesčius ir dalį jų skyrė dvasininkams ir bažnytinėms institucijoms išlaikyti, suteikė bažnyčiai naudotis žemę. Taigi valstybinė valdžia pasiliko savo rankose daug bažnyčios valdymo svertų ir tuo stiprino savo galimybes diegti naujoves centrinio valdymo keliu. Kokią reikšmę tai galėjo turėti baltų tautų kultūrai, parodys vėlesnių laikotarpių analizė. Kol kas valdžios santykis su valstiečių maištų dalyviais rodė, kad nebus pakenčiamos stichiškai kuriamos liaudies reformacijos formos ir kad reformacija šioje krašto dalyje vyks centrinės valdžios institucijų organizuojama.

IV

REFORMACIJOS PRADŽIA LIETUVOS DK IR PIRMASIS LIUTERONIŠKASIS LAIKOTARPIS

XVI a. 4-asis–5-asis dešimtmetis

1. Europoje vykusios reformacijos atšvaitai Lietuvos DK

Įvairaus pobūdžio ryšiais su Vidurio Europa susieta Lietuvos DK visuomenė gana greitai reagavo į Vokietijoje, tiksliau Šv. Romos imperijos vokiečių žemėse – Vitenbergo, Erfurto, Eisenacho miestuose, Viurtenbergo, Saksonijos ir, žinoma, Prūsijos kunigaikštystėse prasidėjusią reformaciją.

Dominikonų vienuolijos konventų protokolai rodo, kad, prasidėjus reformacijai, daugiau nei įprasta pairo vienuolynų drausmė. Štai 1517 m. konstatuojama, kad iš Vilniaus vienuolyno pabėgo 10 vienuolių (3 iš jų grįžo) ir svarstytos jiems skirtinos bausmės, kai jie bus pagauti. Užsimenama apie bandymą kėsintis prieš Lvovo vienuolyno priorą, prieš kurį neteisingai liudijęs ir Vilniaus dominikonas Mikalojus Julijus (Nicolaus Julius).[1] Apie skandalus rašoma ir 1543 m. protokole: keli girti vienuoliai užpuolę Vilniaus vienuolyno priorą, tyčiojęsi iš jo, uždarę į karcerį, o vėliau apie jį tarp pasauliečių skleidę „melagingiausius šmeižtus"[2].

Yra žinių, kad pavieniai reformacijos šalininkai, liuteronų bažnyčios simpatikai pasirodę Vilniuje apie 1525 m. pranciškonų vienuolyne: čia M. Lutherio mokymą skelbęs vienas pranciškonų vienuolis. Šaltiniai nenurodo jo vardo, todėl kai kurie reformacijos Lietuvoje istorikai leido sau

[1] *Acta capitulorum provinciae Poloniae ordinis praedicatorum*, t. 1: (1225–1600), ed. Romanus Fabianus Madura OP, Roma, 1972, p. 241–245.

[2] Ibid., p. 294–295.

paspėlioti, kad šis vienuolis buvęs Stanislovas Rapolionis.[3] Naujausi tyrinėjimai tuo verčia rimtai suabejoti.[4] Žinoma, kad kiek vėliau to paties Vilniaus vienuolyno pranciškonai Pranciškus Lietuvis ir Albertas Kasauskas irgi krypo į liuteronybę (bent tuo buvo kaltinami).

Į reformaciją reagavo ir visa katalikų hierarchijos viršūnė. Energingesnieji vadovai ėmėsi stiprinti bažnyčios vidaus drausmę, bandė panaudoti iki tol menkai Lietuvos DK funkcionavusias katalikų bažnytinės organizacijos institucijas, kurios buvo jau seniai susiformavusios. Tik nuo 1520 m. pasirodo pirmosios žinios apie Vilniaus vyskupijos sinodus. Juose turėjo būti sprendžiami įvairūs vyskupijos reikalai bei skelbiami Gniezno bažnytinės provincijos sinoduose priimti nutarimai ir numatyti būdai jiems vykdyti. Gniezno provinciniai sinodai nuo XVI a. pradžios vyko gana reguliariai. Į juos privalėjo rinktis Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų kapitulų atstovai. Apie pirmąjį Vilniaus vyskupijos sinodą žinome iš popiežiaus nuncijaus legato Zacharijo Ferreri iš Vincenos 1521 m. Krokuvoje išspausdintos kalbos *Nutarimas apie krikščionių apeigų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir jai pavaldžiose bei prijungtose žemėse išsaugojimą ir platinimą* (*Decretum pro ritu christiano per Magnum Ducatum Lituaniae et terras eidem subiectas et annexas servando et amplicando*). Šiame leidinyje popiežiaus legatas mini Vilniaus vyskupijos sinodą, kuriame jis pasakęs kalbą „Gero kunigo pareigos" („De officio boni pastoris").[5] Taigi atrodo, kad pirmasis Vilniaus vyskupijos sinodas įvykęs 1520 m.[6] Jei nebūtų rasta žinių apie anksčiau vykusius sinodus, būtų galima manyti, kad reguliariau sinodai, kaip katalikų bažnyčios institucija, Lietuvos DK pradėti šaukti jau kaip atsakas į kylantį „pavojų", baiminantis dėl galimo reformacijos plitimo.

Antrasis Vilniaus sinodas įvyko po nedidelės pertraukos – 1526 ar 1527 m. (tiksli data nežinoma). Jo turinį atskleidžia 1528 m. išspausdinti nutarimai. Žinoma, kad 1525 m. buvo numatyta vizituoti vyskupiją, kapitula vizitatoriumi išrinko Jurgį Taliatą iš Salako, Varnių kanauninką (nuo 1523).[7] Sinodas, remdamasis vizitacijos medžiaga, turėjo neblogai žinoti padėtį vyskupijoje. Vizitacija trukusi iki 1527 m. Kaip spėja J. Sawickis, ji

[3] Adamowicz, Adam Ferdynand, *Die evangelisch-lutherische Kirche zu Wilna*, Wilna, 1855.

[4] Tumelis, Juozas, „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai", in *Stanislovas Rapolionis...*, p. 36.

[5] Sawicki, J., *Concilia...*, d. 2, p. 3.

[6] Fijałek, Jan, „Pierwszy synod diecezji wileńskiej w katedrze sw. Stanisława 1520/21 r.", *Kwartalnik Teologiczny Wileński*, t. 1–2, Wilno, 1923–1924, p. 81–83.

[7] Fijałek, Jan, „Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu", in *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków, 1914, p. 257; Ochmański, Jerzy, *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 42–43.

jau vykdžiusi 1527 m. Lenčicoje vykusio Gniezno provincinio sinodo nutarimus. Jų 1 straipsnis pavedė arkivyskupui ir vyskupams kovoti su M. Lutherio erezija, 2 straipsnis – įsteigti inkviziciją šiai kovai, ir instituciją, kuri tirtų privačią ereziją, 3 straipsnis įpareigojo padėti dvasininkams apsirūpinti Biblija, šv. Tėvų raštais ir įpareigojo žmonėms aiškinti Evangeliją, o 4 straipsnis – „uoliai reformuoti visas mokyklas papročių ir disciplinos požiūriu".[8] Tad Gniezno provincinis sinodas jau numatė tam tikrą programą kovai su reformacija. Vilniaus antrasis sinodas, kuriam vadovavo dar neįšventintas vyskupas Jonas iš Lietuvos kunigaikščių[9], mechaniškai nekartojo Lenčicos sinodo nutarimų: jo 3 ir 16 straipsniai nurodė kovoti su liuteronybe, tačiau neįsteigė inkvizitoriaus ir privačias erezijas išaiškinančio vizitatoriaus institucijos, tik visus dvasininkus įpareigojo pranešti apie įtariamuosius. 3, 14, 16 straipsniai numatė, kad asmenys, įtariami palankumu liuteronybei (tokiais laikytini visi studijavę Vokietijoje), negali būti priimti į darbą, ypač parapinėse mokyklose. 5 straipsnyje nurodyta, kokie turi būti pamokslai ir kokia medžiaga juose remtis. Atsižvelgiant į Lenčicos provincinio sinodo reikalavimą, Vilniaus antrojo sinodo nutarimai buvo išspausdinti. Jų 9 straipsnis įpareigojo dvasininkus turėti tų nutarimų tekstą.[10] Tai buvo naujovė Lietuvos DK bažnyčios veikloje, deja, neišsiplėtojusi iki iniciatyvos organizuoti spaustuves, kurios vykdytų šį darbą reguliariai. 1528 m. Vilniaus vyskupijos sinodo statutas buvo išspausdintas ne Lietuvos DK.

Pradėti šaukti sinodus kas kelinti metai kvietė ir kitas Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis (1536–1555). Kadangi 1538, 1542 ir 1546 m. sinodų nutarimai neišliko, negalima spręsti, kiek juose atsispindėjo prasidėjusi reformacija Lietuvos DK. Tik žinoma, kad 1538 m. buvo nutarta iš dvasininkų rinkti mokestį sudegusiai Vilniaus katedrai atstatyti, tačiau kitų mokesčių valstybei nemokėti.[11] Šis sprendimas buvo jau simptomiškas. Seimuose netilo reikalavimai, kad ir dvasininkai mokėtų mokesčius karo reikalams nuo savo valdomų dvarų. Dvasininkai tuo metu tvirtai atsiribojo nuo to reikalavimo.

Reformacijos plitimą savomis priemonėmis taip pat bandė stabdyti Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis (1467–1548). Jis Lenkijoje išleido 1520, 1522, 1523 ir 1534 m. ediktus, draudžiančius

[8] Sawicki, J., *Concilia...*, d. 2, p. 5–11.
[9] Vyskupą Joną iš Lietuvos kunigaikščių 1510 m. paskyrė jo tėvas Žygimantas Senasis. Neįšventintas jis Vilniaus vyskupu dirbo iki įšventinimo 1531 m., vėliau šias pareigas ėjo iki 1536 m.
[10] Sawicki, J., op. cit., p. 13–17, 117–132.
[11] Ibid., p. 19–24.

studijuoti Vitenberge ir kituose protestantiškuose universitetuose, vežtis iš ten knygas. Lietuvos DK pasaulietinė teisė (1529 m. Pirmasis Statutas, III skyrius, 8 straipsnis) leido studijuoti užsienio universitetuose be apribojimų. Taigi dėl studijų užsienyje jau prasidėjo pasaulietinės ir bažnytinės teisės kolizija. Valdovas palaikė bažnytinę teisę. Žygimantas Senasis pirmųjų draudimų Lietuvos DK specialiai nekartojo, tačiau jais rėmėsi Gniezno arkivyskupijos sinodai, kurių sprendimai buvo privalomi Lietuvos DK vyskupijoms. 1527 m. Lenčicos sinodas nutarė bausti asmenis, įsivežančius ir pardavinėjančius atspausdintas knygas arba tuos, kurie padeda eretiškas knygas spausdinti ir platinti. Numatyta ir bausmė – turto konfiskavimas ir atskyrimas nuo bažnyčios. Karaliaus edikte už knygų įvežimą ir skaitymą nurodyta mirties bausmė.[12]

1535 m. Žygimantas Senasis ir Lietuvos DK pakartojo įsaką, draudžiantį studijuoti Vokietijos protestantiškuose universitetuose ir įsivežti eretiškas knygas.

Šie draudimai ir katalikų bažnyčios provincinių bei vyskupijų sinodų nutarimai leidžia spręsti, kokiais keliais buvo laukiama reformacijos plitimo ir kaip buvo manoma į tai reaguoti. Deja, visi šie duomenys yra netiesioginiai. 1528 m. Vilniaus vyskupijos antrojo sinodo statutas tvirtino, kad Lietuvoje esama daug tikybinių skirtumų, plintą nuostabą keliantys paklydimai, kurie „pastūmėję nelaisvėn visą dvasininkiją", mokslo žmones ir bemokslius.[13] Nėra pakankamai duomenų šiam tvirtinimui patikrinti, bet viena aišku, kad katalikų bažnyčia jau jautė prasidedančius pokyčius Lietuvos DK.

2. Pirmieji liuteronai arba užslėptoji reformacijos fazė

Kai katalikų bažnyčia ėmėsi organizacinių priemonių, norėdama stabdyti reformacijos plitimą, tie draudimų barjerai galėjo būti jau reakcija į pačioje Lietuvos DK prasidėjusius procesus, o ne tik įvykių Europos kraštuose atgarsis. Nuo XVI a. 4-ojo dešimtmečio jau fiksuojami reformacijos pradžios Lietuvos DK faktai. Žemaitijoje, kiek žinoma,

[12] *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae*, ed. Zenon Chodyński, Eduard Lebowski, t. 3, Posnaniae, 1883, p. 133–134.

[13] Sawicki, J., *Concilia...*, p. 117.

pirmasis liuteroniškus pamokslus Šilalėje (*Schillen*) pradėjo sakyti Jonas Tartilavičius Batakietis (Tartyłowicz Batocki) 1536 m., tačiau jis turėjo bėgti iš Lietuvos DK į Prūsijos kunigaikštystę nuo Žemaičių vyskupo Vaclovo Viežbickio (Wierzbicki) persekiojimo.[14]

Nežinome, ar Šilalėje tuo metu susidarė Joną Tartilavičių palaikiusi bendruomenė. Greičiausiai ne. Tuo metu Šilalė priklausė bajorams Orvydams. Kiek vėliau ją valdęs Kazimieras Orvydas 1544–1545 m. jau studijavo Karaliaučiaus universitete[15], tačiau 1536 m. J. Tartilavičius dar, ko gero, neturėjo stipraus globėjo. Matas Orvydas iš Platelių taip pat po kelerių metų – 1542–1543 m., kaip jau minėta, susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu.[16] Matyt, liuteronų evangelikų tikėjimas iš lėto plito keliuose visuomenės sluoksniuose: dvaruose tarp vidutinio turtingumo bajorų, miesteliuose, kur jo sekėjais tapo dalis buvusių miestelėnų – parapijiečių. Procesas turėjo vykti gana ilgai, kol iš individualių pažiūrų ir pavienių asmenų tikėjimo lygmens galėjo išsikristalizuoti institucijos.

Pirmoji mums žinoma institucija, kuri jau netilpo į to meto įprasto ir reglamentuoto visuomeninio gyvenimo rėmus, buvo Abraomo Kulviečio (Abraham Culva, apie 1509–1545) mokykla Vilniuje. A. Kulvietis, kaip manoma, buvo studijavęs Krokuvos, Leipcigo, Vitenbergo ir Sienos universitetuose. Šios institucijos įkūrimas buvo ženklas, kad Lietuvoje subrendo nepasitikėjimas katalikų bažnyčia: 1) nebebuvo tikima, kad katalikų bažnyčia ryžtingai ims kurti būtinas visuomenei naujas institucijas (šiuo atveju – mokyklą), 2) suvokta, kad būtina imtis energingų veiksmų siekiant patenkinti visuomenės švietimo poreikį, 3) drįstama nepaisyti daugelio draudimų (1526–1527 m. Vilniaus sinodo, 1527 m. Lenčicos provincinio sinodo nutarimų, 1535 m. Žygimanto Senojo įsako). A. Kulvietis turėjo žinoti, kad 1539 m. balandžio 28 d. Vilniaus vyskupijos kapitula atmetė Vilniaus vaivados raštininko Jurgio Viliamovskio ir magistro Jurgio Eišiškiečio prašymą steigti privačią mokyklą.[17] Pagal jau minėtus normatyvinius dokumentus A. Kulvietis neturėjo teisės steigti mokyklos, nes buvo studijavęs protestantiškuose universitetuose, turėjo (kaip paaiškėjo vėliau) eretiškų knygų[18], steigė mokyklą nepaprašęs ir negavęs Vilniaus vyskupo

[14] Fijałek, Jan, „Jan Tortyłowicz Batocki: pierwszy ewangelik na Żmudzi i apostoł luterski na Litwie Pruskiej", *Reformacja w Polsce*, 1921, t. 1, p. 94–104.

[15] Vaivada, Vacys, „Über die Beziehungen zwischen Žemaitija und Herzogtum Preussen im 16. Jahrhundert", *Annaberger Annalen*, nr. 4, Bon-Heidelberg, 1996, p. 102–103.

[16] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 37(7), nr. 780, p. 16.

[17] Kurczewski, Jan, *Kościół zamkowy czyli Katedra Wileńska*, t. 3, Wilno, 1916, p. 37.

[18] Wotschke, Teodor, „Abraham Culvensis: Urkunden zur Reformationsgeschichte Lithauens", *Altpreussische Monatsschrift*, t. 42, sąs. 3–4, 1905, p. 189–190; Ročka, Marcelinas, „A. Kulviečio bibliotekos pobūdis", *Knygotyra*, t. 2(9), 1972, p. 149–158.

ir kapitulos leidimo. Tad A. Kulviečio apie 1540 m. įsteigta mokykla Vilniuje buvo jau viešo nepaklusnumo aktas.

Apie mokyklos veiklą išliko palyginti labai mažai žinių. Pačias patikimiausias pateikė pats A. Kulvietis karalienei Bonai dedikuotame 1542 m. viešame laiške *Tikėjimo išpažinimas* (*Confessio fidei*). A. Kulvietis rašė, kad jo mokyklą lankė daugiausia bajorų vaikai. Vienas jų buvęs Povilo Naruševičiaus sūnus. Mokslą turėję apmokėti tėvai, tačiau, mokyklą uždarius, kai kurie jų liko skolingi A. Kulviečiui.[19] XVII a. istorikas A. Vengerskis dar pridūrė, kad A. Kulviečio mokykloje mokėsi 60 mokinių.[20] A. Kulviečio bendradarbių pavardžių patikimuose šaltiniuose neužtinkame, todėl istorinėje literatūroje šiuo klausimu yra įvairiausių hipotezių, dažnai nekritiškai vertinamų.[21] Nors mokykla veikė tik trejus metus ir nežinome jos mokymo turinio, netiesioginiai duomenys duoda pagrindo manyti, kad mokykla buvo ne parapinė ir kad savo mokymo turiniu skyrėsi nuo 1513 m. pradėjusios veikti parapinės Šv. Jono mokyklos Vilniuje. Tai, kad per trumpą laiką joje susibūrė nemažai mokinių, rodo, jog ji tenkino visuomenės poreikį turėti vidurinio lavinimo mokyklą. Antra, A. Kulviečio bibliotekos knygų sąrašo analizė rodo, kad jis buvo Europoje susiformavusio trijų klasikinių kalbų (*homo trilinguis* – graikų, lotynų, hebrajų) išsilavinimo humanitaras. Jo turėti antikos rašytojų leidiniai lotynų, graikų kalbomis ir knygos hebrajų kalba leidžia manyti, kad tokią trijų kalbų mokyklą jis galėjęs kurti ir Vilniuje. Be to, kažin ar kelių sričių daktaro laipsnį turėjusį žmogų būtų tenkinusi tik parapinės mokyklos lygio institucija, kuriai visiškai būtų pakakę bakalauro laipsnio. Antra vertus, nors dėl A. Kulviečio užmojų ir nekyla didesnių abejonių, vis dėlto neaišku, ar jis per nepilnus trejus metus spėjo visus tuos užmojus įgyvendinti. Be abejo, kurdamas mokyklą, A. Kulvietis bandė papildyti Lietuvos švietimo sistemą tokia naujo tipo aukštesniąja mokykla, kokių Lietuvoje dar nebuvo. Jis sąmoningai laužė katalikų bažnyčios monopoliją steigti mokyklas, nes bažnyčia buvo konservatyvumo garantas ir bandė išlaikyti

[19] Abraham Culvensis, „Confesio fidei". Vertimas į lietuvių kalbą: Jurginis, Juozas, *Istorija ir poezija. Kultūros istorijos etiudai*, Vilnius, 1969, p. 58–59.

[20] Wengerscius, Andreas, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, Varsoviae, 1973, p. 74, 382.

[21] Spėjama, kad A. Kulviečio mokykloje dirbę Stanislovas Rapolionis, Jurgis Zablockis, Martynas Mažvydas. Žr. Jablonskis, Konstantinas, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, Vilnius, 1973, p. 50–51; Tumelis, Juozas, „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai", in *Stanislovas Rapolionis*, Vilnius, 1986, p. 23, 41. Autorius nurodo, kad S. Rapolionis negalėjo dirbti A. Kulviečio mokykloje. Nėra patikimų duomenų ir apie M. Mažvydo darbą joje. J. Tumelis patikslino A. Kulviečio mokyklos įsteigimo datą: ji galėjo pradėti veiklą apie 1540 m.

FLAVII IOSE-
PHI HEBRAEI, HISTORIO-
graphi clariss. opera, ad multorum codicum la-
tinorum, eorundemq; uetustissimorum fidem
recognita & castigata: quorum catalogus est
qui sequitur:

Antiquitatum Iudaicarum li. XX.
De bello Iudaico li. VII.
Contra Appionē apologetici li. II.

Interprete Ruffino presbytero.

M. Mosuid sibi & suis comparavit

DE INSIGNI MACHABAEO-
rum martyrio liber unus, oppidoq; elegans,
cui titulum fecit, περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ,
castigatus ab ERASMO ROTERODAMO,
nunquam antehac prædictis additus.

Cum Indice, & annotatiunculis, per quas cui quid re-
spondeat in Biblijs, quidue non, facile dinosci poterit.

Apud sanctam Ubiorum Coloniam Agrippinam,
in ædibus Eucharij Ceruicorni,

Anno M. D. XXIIII.

ἡ εὐσέβεια πρὸς πάντα ὠφέλιμός ἐστι.

Martyno Mažvydo įrašas Josepho Flavijaus veikalo antraštiniame lape.
Josephus Flavius, *Opera*: *I. Antiquitatum Iudaicarum libri XX; De bello Iudaico libri VII; Contra Appionem apologetici libri II*, Kelnas, 1524

švietimo sistemoje nepakitusią padėtį. A. Kulviečio mokykla buvo pirmoji protestantizmo institucija Lietuvos DK. Ir joje dirbę pedagogai, ir tėvai, leidžiantys vaikus į tokią mokyklą, turėjo būti arba reformacijos šalininkai, arba jos simpatikai. Naujo tipo mokyklos įkūrimas buvo viena pirmųjų ryškių naujovių, atėjusių į Lietuvą per reformaciją, kai buvo laužomi mąstymo stereotipai. Ji formavo ir stiprino visuomenėje mokymosi ir raštingumo vertės supratimą.

Protestantizmo šalininkų gausėjimą Lietuvoje rodė daugelis ženklų: A. Kulviečio mokyklą lankę jaunuoliai, Lietuvoje buvo nesunku surasti kandidatų, tinkamų rengtis liuteronų dvasininkų pareigoms. 1535 m. G. Polentzas rekomendavo kelis jaunuolius iš Lietuvos studijuoti Vitenberge[22], o Vilniaus kapitula siuntė savo kanauninką Stanislovą Dambruvką delegatu į 1539 m. Gniezno provincinį sinodą Petrakave, kur, be kitų dalykų, turėjo būti svarstoma, kaip sustabdyti liuteronybės plitimą Lietuvoje.[23]

Daugelio to laikotarpio protestantų šalininkų pavardės liko istorijai nežinomos. Kiek vėliau dalis jų, jau išvykusių iš Lietuvos DK, buvo minimi lietuviškuose leidiniuose, išleistuose Prūsijos kunigaikštystėje.

Nuo XVI a. 5-ojo dešimtmečio vidurio iš Lietuvos DK plūstelėjo į Karaliaučiaus universitetą daug daugiau jaunuolių nei į kitus užsienio universitetus per visą pirmąjį šimtmečio ketvirtį. Ta aplinkybė, kad jie rinkosi protestantišką universitetą, rodė jų palankumą reformacijai, konkrečiai liuteronų tikybai. Dalis jų ir tapo liuteronais.

Išanalizavus Lietuvos vietoves, iš kurių buvo kilę žinomi to meto liuteronai ir pirmuosiuose leidiniuose lietuvių kalba bendradarbiavę asmenys, galima gauti apytikrį vaizdą, kuriose Lietuvos srityse būta protestantizmui palankių asmenų arba ir liuteronybės šalininkų. M. Mažvydo ir jo bendradarbių parengtose pirmose knygose (katekizme, giesmynuose)[24] minimi 13 vertėjų. Gausiausia vertėjų grupė, sprendžiant iš asmenvardžių, buvo kilusi iš Lietuvos sostinės Vilniaus apylinkių: Stanislovas Rapolionis (studijavo Vitenberge 1542–1544 – nuo Eišiškių), Jurgis Zablockis (Zablocius, Vitenberge 1540–1541 – iš Zabolotės), Aleksandras Rodūnionis (Rodunius, Karaliaučiaus universitete 1546 – nuo Rodūnės), Ulrikas Merkucecijus (Ulric Mercucecius, Leipcige 1533 – greičiausiai iš Vilniaus miesto), Stanislovas Musa (Karaliaučiaus universitete 1547 – matyt, iš Musninkų), Jurgis Eišiškietis (Georg Eyschytzki, Viten-

22 Tschackert, Paul, *Urkundenbuch...*, t. 2, nr. 380, p. 318–319.
23 Kurczewski, Jan, op. cit., p. 37.
24 Mažvydas, Martynas, *Gesmes chrikščioniškas...*, Karaliaučius, 1566; tas pats, *Gesmes chrikščioniškas...*, Karaliaučius, 1570.

M. Mosuid sibi et suis comparavit
DE INSIGNI MACHABAEOrum martyrio liber unus, oppidoq; elegans, cui titulum fecit, περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ,

Anno M. D. XXIIII.
ἡ εὐσέβεια πρὸς πάντα ὠφέλιμός ἐστι.

Josepho Flavijaus veikalo antraštinio lapo fragmentas
su Martyno Mažvydo įrašais lotynų ir graikų kalba

berge 1541–1546 – nuo Eišiškių). Rusnėje vėliau dirbo Jurgis Vilnietis. Greičiausiai iš Balatnos buvo kilęs Mikalojus Blotnas[25], iš šiaurės Lietuvos – Jonas Šeduikonis (Jonas Scheduikianis, Karaliaučiaus universitete 1547).

Aišku, kad Didžiojoje Lietuvoje formavosi kelios sritys, iš kurių buvo kilę ir, matyt, brendo liuteroniškosios reformacijos pasekėjai. Dauguma tų vietovių buvo apie Vilnių. Pavyzdžiui, tik nuo Eišiškių ir jų apylinkių buvo kilę net keli asmenys.

Verta atidžiau pasvarstyti Radvilų valdomo Musninkų dvaro, kaip potencialios reformacijai palankių žmonių brendimo vietos, reikšmę. Iš Musninkų 1535 m. į Krokuvos universitetą įstoja Augustinas Aleksa (Augustinus Alexy de Musznyki dioec. Vilnensis). Tad galima spėti, kad Radvilų dvaruose tuo metu susidarė sąlygos mokslus eiti. Musninkus dalijosi dviejų Radvilų šakų – Goniondzo ir Raigardo bei Nesvyžiaus ir Olykos pradininkai.[26] Apie 1522 m. buvo įsteigta bažnyčia vadinamuosiuose Didžiuosiuose, t.y. Naujuosiuose Musninkuose.[27] Patys Radvilos ir vėliau

[25] Už šią kilmės hipotezę esu dėkinga Juozui Tumeliui.

[26] Musninkai buvo giminės pradininko Radvilos Astikaičio tėvonija. Dvaras po Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos mirties (1510) buvo padalytas tarp Raigardo ir Goniondzo šakos pradininko Mikalojaus Radvilos (mirė 1522), kuris gavo Naujuosius Musninkus, ir Jono Radvilos (mirė 1522), Olykos ir Nesvyžiaus šakos pradininko. Plėtėsi Senieji Musninkai ir statėsi Naujieji arba Didieji Musninkai. Žr. Malczewska, Mirosława, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań, 1985, p. 58–59.

[27] Ochmański, Jerzy, *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 70; tas pats, *Dawna Litwa*, p. 118. J. Ochmańskis nustatė, kad iš Musninkų priešreformaciniu laikotarpiu buvo kilę du studentai.

vertino Musninkus. Dalį Musninkų valdė Nesvyžiaus ir Olykos šakos atstovai Mikalojaus Radvila Juodasis ir jo brolis Lietuvos DK raikytojas Jonas Radvila[28] (mirė 1551), pastarasis pirmas iš Radvilų perėjęs į evangelikų tikėjimą (į liuteronybę). Kitą dalį Musninkų nuo 1545 m. paveldėjo Goniondzo ir Raigardo šakos atstovė Ona Radvilaitė[29], vėliau Kiškienė, kuri, nepraėjus nė dešimtmečiui, taip pat jau garsėjo kaip aktyvi reformacijos šalininkė. Musninkus išlaikyti giminėje stengėsi ir palikuonys: XVI a. pabaigoje juos valdė užstato teise Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis.[30]

Tad greičiausiai iš Musninkų buvo kilęs arba tik pasirinkęs žinomą vietovę prie asmenvardžio jau minėtas Stanislovas Musa Vilnietis, vėliau dirbęs Mažojoje Lietuvoje. Musninkų dvare galėjo būti įrengta viena pirmųjų evangelikų koplyčių. Artimai bendravęs su Radvilomis ir, kaip manoma, mokęsis jų dvare Venclovas Agripa irgi išvyko studijuoti jau į protestantiškus universitetus. V. Agripos žiniomis, Jonas Radvila jau buvęs liuteronas.

Liuteronu tapo ir Venclovas Agripa, Venclovo Mikalojaičio (Mykolo Lietuvio) sūnus, ir liko liuteronų bažnyčioje iki mirties. Jis 1545 m. įsirašė į Leipcigo universitetą[31], 1551 m., regis, įsirašė į Krokuvos universitetą, o 1552 m. studijavo Vitenberge. V.Agripa mirus Jonui Radvilai 1551 m. parašė lotynišką *Laidotuvių kalbą apie šviesiausiojo kunigaikščio ir pono Jono Radvilos gyvenimą ir mirtį* (1553, [? Vitenberge]), kurioje parūpino ir išspausdino Ph. Melanchthono „Laidotuvių giesmę mirus šviesiausiam kunigaikščiui Jonui Radvilai" („Epicedion de morte illustrissimi principis ducis Johannis Radziuili"). Žinant, kad jo tėvo tėvoninis dvaras buvo prie Maišiagalos (Venclovas Mikalojaitis buvo vedęs Daratą Bilevičiūtę, 1537 m. gavo leidimą pasistatyti karčemą Rudaminos dvare), o pats Venclovas Agripa valdė Jašiūnų dvarą (jį užstatė 1552 m.)[32], galima spėti, kad apie Vilnių esančiuose dvaruose – valdų centruose – buvo įrengtų evangelikų liuteronų koplyčių, veikdavusių tuo metu, kai liuteronas savininkas gyvendavo dvare. Tačiau pamaldose tose koplyčiose jau galėjo dalyvauti

[28] Apie Joną Radvilą kaip liuteroną rašė: Wenceslaus Agrippa Lithuanus, *Oratio funebris de illustrissimi principis et domini D. Johannis Radziuili Oliciae et Nesvisi Ducis, vita et morte*, [Vittenbergae], 1553.

[29] 1545 m. dvarų dalybos tarp Žemaitijos seniūno Jono Radvilos dukterų, AGAD AR, sk. XI, nr. 16, l. 21.

[30] Lulewicz, Henryk, „Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką", *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 356.

[31] Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 45–47.

[32] Rimša, Edmundas, „Venclovas Agripa ir jo giminė" (I. Kilmė ir pirmtakai), *MADA*, 1986, t. 1(94), p. 66–67.

euangelio sm Johannē: In mundo erat
& mūdus p ipsum factus est &c. Ser. xxiiij.
Item in eodem festo alius sermo de eodē:
qui habetur inter sermōes de Verbis do-
mini. xxxix.
Item in eodem festo: Homelia de eo quod
scriptum est in euangelio sm Johannem

Dñica tertia post octauas festi Epiphaniē Ser. 44
domini: de charitate: Sermo. j.
In eadem dominica de eo quod apostolus Ser. 44
dicit: Non enim quod volo facio bonum Ro. 7.
sed quod nolo malū hoc ago: Sermo. ij.
Item in eadem dominica Homelia de eo
quod scriptum est in euangelio sm Mat-
A 2

Alexander Radunius Lituanus sibi et suis comparavit

cula qliter hęc intelligē & accipe debeatis in-
sinuo. Nā vos deo ꝓpitio meli⁹ hęc cape et
obseruare potestis. Ut hęc q̄ dixi tenaci⁹ ve
stris cordib⁹ inserant: breuit repeto qd̄ sug-
Ut ia[m] faciu[n]t Papiste gessi. In his em̄ reb⁹ sic iā sup̄ dixi ꝑiculose
alios iudicam⁹: de his q̄ dubiū ē vtrū bono
vel malo aīo fiāt: id est ieiunare: vigilare: ele

Vu Vulpiū noie qui figuret. c. vij. D.
Vulnus cito ad sanitatē pducit qd̄ putres-
cere longa abusione nō finit. lxxxviij. G.
Vn Vnū si diuiseris integrū nō habebis: exem
Cum vnū christ⁹ suos (plum. cc. A. B.
ipse esse voluit: nō id eos eē voluit qd̄ ip-

Vxor casta zelare debet virū fornicantū no
ppter carnē sed ppter charitatē. xcvj. H.
Ubi meli⁹ viuit vxor q̄ marit⁹ dom⁹ capite
deorsū pēdet. xcvj. C. circa. fi. cc. xliij. A.
Nō sequat virū ad malū. xcvj. E. in fi. H.
Finis

1541 [...]
eius Alexander Radunius. Lithuanus

Aleksandro Rodūnionio vyresniojo įrašai knygoje:
Aurelius Augustinus, *Sermones de tempore et de sanctis*, Bazelis, 1495;
a) lapas A_2 su įrašu: *Alekxander Radunius Lituanus sibi et suis comparavit;*
b) lapas B_{5v}: *Ut ia[m] faciu[n]t Papiste;*
c) įrašas knygos pabaigoje: *1541 [...] eius Alexander Radunius Lithuanus*

žemvaldžio artimieji ir dvariškiai. Tad nieko stebėtino, kad kaip tik iš šių vietų buvo kilę daugiausia lietuvių liuteronų dvasininkų.

J. Ochmańskis, tyrinėjęs studentus iš Lietuvos, studijavusius Krokuvos universitete priešreformaciniu laikotarpiu, pastebėjo, kad gausiausiai jų buvo atvykę iš Eišiškių, Giedraičių, Merkinės, Ašmenos, Šalčininkų, Ukmergės, o Žemaitijos – iš Kražių ir Raseinių.[33] Jei pažiūrėsime, iš kurių vietovių buvo kilę evangelikų liuteronų kunigai, išvykę dirbti į Mažąją Lietuvą ir rengę leidinius lietuvių kalba, matysime, kad dalis tų centrų sutampa: į reformaciją besiorientuojančių asmenų gausiausiai teikė Vilniaus miestas, po to ėjo Eišiškės, Šalčininkai, Rodūnė ir Ašmenos bei Lydos pavietuose buvusios vietovės: Zabolotė, Balatna. Ta aplinkybė, kad gausiausia lietuviškų knygų rengėjų grupė buvo kilusi iš Vilniaus ir jo apylinkių, rodo, kad čia greičiausiai buvo susivokta, jog būtent reformacija gali padėti rasti būdus patenkinti Lietuvos visuomenės poreikį turėti raštiją gimtąja kalba.

Antra mums žinomų lietuviškų knygų rengėjų grupelė pagal gausumą buvo kilusi iš Žemaitijos: pats Martynas Mažvydas (Martinus Masvidius, Karaliaučiaus universitete nuo 1546), Baltramiejus Vilentas (Baltramieus Willentas, Karaliaučiaus universitete nuo 1546), Tomas Gedkantas (Thomas Gedcantus, Karaliaučiaus universitete nuo 1550).

M. Mažvydo kilmės vietos ieškota įvairiose vietovėse, tačiau vis dėlto daugumai tyrinėtojų nekelia abejonių jo žemaitiška kilmė, o nuosekliausiai, remdamasis jo tarmės duomenimis, jo kilmės vietą Žemaitijoje lokalizavo Zigmas Zinkevičius. Pasak jo, M. Mažvydas kilęs iš Švėkšnos–Gardamo–Žemaičių Naumiesčio arba Kvėdarnos–Laukuvos–Varnių (mažesnė tikimybė) apylinkių[34], jo pusbrolis B. Vilentas – iš pažemaičių vakarų aukštaičių ploto tarp Jurbarko–Ariogalos–Tytuvėnų.[35] Kiek sudėtingiau buvo nustatyti jų abiejų bendradarbio T. Gedkanto kilmę. Ją paaiškino buvusiame Karaliaučiaus archyve rastas 1552 m. birželio mėn. paties T. Gedkanto laiškas kunigaikščiui Albrechtui. Laiške T. Gedkantas tvirtino, kad jo tolimi protėviai priklausę Pajūrio valsčiui, t.y. gyvenę šalia Tauragės.[36] Pakartotinai prašydamas Albrechto, kad šis užtartų prieš Žemaičių vyskupą jo tėvus, T. Gedkantas pamini, kad jo tėvai turėję „laisvus namus ir smuklę" Medininkuose, o jo senelis turėjęs Kaulakiškių (Kaulakiski) dvarą.[37]

33 Ochmańsky, J., *Dawna Litwa*, p. 132.
34 Zinkevičius, Zigmas, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 3: *Senųjų raštų kalba*, Vilnius, 1988, p. 21.
35 Ibid., p. 58–59.
36 [1522 m. birželio mėn.] Tomo Gedkanto laiškas kunigaikščiui Albrechtui, GStaPK HA XX, EM 91c, nr. 2a, l. 1r–v.
37 Forstreuter, Kurt, „Die Herkunft preussisch-litauischer Reformatoren", *Zeitschrift für slavische Philologie*, t. 7, Leipzig, 1930, p. 130–131.

Kiti iš lietuviškų raštų mums žinomi Vidurio Lietuvos žmonės buvo Abraomas Kulvietis, kilęs iš Kulvos, netoli Jonavos, Friderikas Staphylas, vokiečių kilmės kaunietis, ir neaišku, ar iš Žemaitijos, ar iš Rytų Lietuvos kilęs Augustinas Jomantas (Augustinus Jamundus, 1544 ar 1545 įsirašė į Karaliaučiaus universitetą).[38]

Dauguma žinomų to laikotarpio liuteronų buvo kilę (ne visų kilmė tiksliai nustatyta) iš labai panašios visuomeninės terpės – neturtingų bajorų, dažnai balansavusių tarp valstiečių ir bajorų luomų ribos, bet dalis galėjo būti ir iš miestelėnų. Ir tik A. Kulvietis buvo kilęs iš vidutinio turtingumo bajorų. Tuo tarpu Stanislovo Rapolionio giminaitį Svetkų Rapolionį pristovas varė į „kunigystą", reikalavo valstietiškų prievolių, tačiau patys Rapolioniai įrodinėja esą tikri kilmingi bajorai, bet „nepajėgią eiti bajorui privalomos tarnybos", taigi bajorai be valdinių.[39] V.Agripos tėvas, Lietuvos DK sekretorius, Maišiagalos dvare teturėjo dvi tarnybas. T. Gedkanto, kilusio jau iš kito Lietuvos krašto, tėvai buvo atsidūrę tokioje pačioje padėtyje. Minėtame 1552 m. laiške kunigaikščiui Albrechtui T. Gedkantas prašė tarpininkauti, kad jo tėvams būtų grąžintos kilmingųjų teisės, ir aiškino, kad jo tolimi protėviai buvę ledo kirtėjai žūklės metu, o Vytauto laikais jiems buvusios suteiktos kilmingųjų bajorų teisės.[40] Iš kitų laiškų sužinome, kad T. Gedkanto tėvai turėję laisvą nuo mokesčių smuklę (pagal Lietuvos Statutą kilmingi bajorai šiuo verslu verstis neturėjo teisės); tad aišku, kad ir T. Gedkantas buvo kilęs iš sluoksnio, balansavusio tarp bajorų ir tam tikros kategorijos valstiečių. T. Gedkantas tvirtino, kad jo senelis turėjęs Kaulakiškių dvarą Pajūrio valsčiuje. Vaclovas Biržiška spėjo, kad tai galėjo būti vėliau minima *uročišče* Pajūrio valsčiuje Maudilėnų dvare[41], bet tai liudytų, kad Kaulakiškės buvo ne dvaras, o ūkis.

M. Mažvydo ir kitų jo bendradarbių sumokėti labai nedideli stojimo į Karaliaučiaus universitetą mokesčiai leidžia manyti, kad ir visi šie studentai buvo kilę iš panašaus visuomenės sluoksnio. Jie naudojosi laisvų asmenų (ne baudžiauninkų) teisėmis, tačiau savo gyvenimo būdu buvo iš esmės nenutolę nuo valstiečių. Jų tėvai negalėjo nedidelių ūkių dalyti tarp sūnų. Taigi pati mobiliausia kultūros požiūriu grupė buvo kilusi iš neturtingų bajorų. Antra grupelė buvo kilusi iš miestelėnų. Galima spėti, kad iš miestelių gyventojų ar iš pradėjusių statytis miestelio tipo gyvenviečių buvo kilę Jurgis Zablockis (Zabolotė – privatus miestelis, paminėtas

[38] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 2, 22, 33, 64, 77, 95, 98, 101, 106, 120, 141.

[39] Kiaupa, Zigmantas, „Rapolionių giminė XVI a. pirmojoje pusėje", in *Stanislovas Rapolionis...*, p. 148–153.

[40] GStaPK HA XX, EM 91c, nr. 2a, l. Ir–v.

[41] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 115.

1536 m.), Aleksandras Rodūnionis (Rodūnė – privatus miestelis, paminėtas 1486 m.), Mikalojus Blotnas (Balatnos miestelis pažymėtas Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio žemėlapyje, fiksuota 1600 m. padėtis) ir, matyt, Stanislovas Musa (Naujųjų Musninkų miestelis paminėtas 1556–1558 m.).[42] Tad kilusieji iš šių visuomenės sluoksnių ir buvo dauguma pirmųjų Lietuvos liuteronų. Jie ir buvo besitelkiančios lietuvių inteligentų – žmonių, pragyvenančių iš protinio darbo, – visuomenės grupės pagrindas. A. Kulvietis buvo tuo metu ypatingas atvejis, pirmoji asmenybė, kurios biografija buvo ženklas, kad ir vidutinioji bajorija imasi profesionalios kultūrinės veiklos. Šį kelią A. Kulvietis rado remdamasis reformacijos idėjomis.

Ta aplinkybė, kad dauguma pirmųjų į reformacijos pusę perėjusiųjų buvo kilę ne iš didikų ar turtingų bajorų, nulėmė ir to laikotarpio istorinių šaltinių skurdumą. Vidutiniojo sluoksnio atstovai nesukaupė giminių archyvų, kurie, perduodami iš kartos į kartą, turėjo didesnes galimybes išlikti.

Nėra duomenų, kad XVI a. 4-ajame–5-ajame dešimtmetyje būtų susikūrusios evangelikų bendruomenės Didžiojoje Lietuvoje. Matyt, jų dar ir nebuvo.

Pavieniai liuteronai, kilę iš neturtingų bajorų ir miestelėnų, nebuvo tuo metu tokie stiprūs, kad apsisaugotų nuo persekiojimo, kuriam teisinį pagrindą teikė Žygimanto Senojo įsakai ir katalikų bažnyčios Gniezno provincinių sinodų nutarimai. Iniciatyvos sustabdyti A. Kulviečio mokyklos – evangeliko įkurtos institucijos – veiklą ėmėsi Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis. Jis gavo Žygimanto Senojo leidimą ir valstybinės valdžios paramą patraukti A. Kulvietį į dvasinį teismą. Valdovo mandate rašoma:

> Kažkoks lietuvis Abraomas iš Kulvos, mūsų pavaldinys, ir pats nuo šventosios Romos katalikų bažnyčios vienybės atsiskiria, ir kitus kiek galėdamas traukia naujais mokslais į savo klaidą. [...] Mes skaudžiai sielojomės, jog mūsų kraštuose drįsta viešai pasirodyti mūsų žmogus, kuris niekina senosios katalikų bažnyčios apeigas.[43]

1542 m. Žygimantas Senasis patvirtino Vilniaus vyskupo ir kitų vyskupų teisę traukti į dvasinį teismą eretikus (jais pavadinti reformacijos šalininkai) ir pavedė pasaulietinių teismų pareigūnams pristatyti „nusikaltėlius" į teismą. Šis potvarkis nustatė, kad karaliaus valdžios atstovai, t.y. valstybinės valdžios represinis aparatas, ir katalikų bažnyčios dvasiniai teismai veiks kartu. Jei A. Kulvietis neatvyktų į teismą, jis turėtų

[42] Alexandrowicz, Stanisław, „Geneza i rozwój miasteczek Białorusii i Litwy do połowy XVII w.", *ABS*, t. 7, p. 67–105.

[43] Baliński, Michał, *Historya miasta Wilna*, Wilno, 1836, t. 2, p. 142–150; *LIŠ*, t. 1, Vilnius, 1956, p. 165–166.

būti ištremtas, jo turtas konfiskuotas. Tuo metu Lietuvoje pavieniai asmenys negalėjo atsilaikyti prieš karaliaus valdžios ir katalikų bažnyčios vyskupų sąjungą.

Žygimanto Senojo 1542 m. dekretu persekiojamas A. Kulvietis bandė ieškoti karalienės Bonos užtarimo ir dar gyvendamas Lietuvoje parašė minėtąjį jai dedikuotą laišką *Tikėjimo išpažinimas* (*Confessio fidei*), 1543 m. išspausdintą Karaliaučiuje.[44]

Tai buvo pirmasis protestantiškas tekstas Lietuvoje. Jame A. Kulvietis aiškiai pasisako, kad pripažįstąs šv. Vakarienės sakramentą dviem pavidalais ne tik dvasininkams, bet ir pasauliečiams, kad kunigų celibatas esąs visai neseniai įvestas ir todėl nebūtinas, kad jis pripažįstąs nuteisinimą vien Dievo gailestingumu.

Karalienė Bona, platų humanistinį išsilavinimą gavusi Šiaurės Italijoje, buvo dinastinės sąjungos su katalikais Habsburgais iniciatorė. Imtis globoti jos vyro dekretu eretiku pripažintą asmenį reiškė viešai stoti prieš vyro valdovo valią ir parodyti, kad rūmuose šiuo klausimu nesutariama. Tokie veiksmai tik būtų trukdę Bonos planams, ir ji nesiėmė A. Kulviečio globoti.

Po 1542 m. Žygimanto Senojo ir Vilniaus vyskupo Povilo Alšėniškio bendro spaudimo pirmiesiems reformacijos šalininkams ir simpatikams teko trauktis iš Lietuvos DK, o studijavusieji protestantiškuose universitetuose nebegalėjo grįžti namo. Jų padėtį apibūdino A. Kulviečio pilni širdgėlos žodžiai *Confessio fidei* prieraše:

> Yra daug Jūsų Didenybės pavaldinių lietuvių labai išsimokslinusių, kurie galėtų būti naudingi valstybei. Bet, mano likimo įbauginti, jie apsigyveno Vokietijoje. Kai kuriuos jų priglobė šviesiausias Prūsijos hercogas, kai kuriuos kiti kunigaikščiai. Šviesiausias hercogas, nesigailėdamas lėšų, įsteigė puikią mokyklą [...]. Jis nori mane paskirti šios mokyklos rektoriumi. Todėl, jeigu Jūsų Didenybės viešpatystėje man nebus vietos, šį skyrimą priimsiu. Bet, Maloningoji Ponia, skaudu, kaip Dievą myliu, mums visiems, kad, trokšdami dirbti saviesiems, dabar dirbame svetimiesiems.[45]

Paliekantys tėvynę liuteronai aiškiai laikė save lietuvių tautos nariais, bet tapo pirmaisiais Lietuvos valstybės emigrantais dėl įsitikinimų. Toliau pažengusi reformacija Prūsijoje, kur kunigaikščio globojama jau baigė formuotis krašto bažnyčia, ir ypač Prūsijos kunigaikščio numatytos plačios reformos, skatino pirmuosius Lietuvos liuteronus burtis Mažojoje Lietuvoje – toje Prūsijos kunigaikštystės dalyje, kur kaimuose daugiausia gyveno lietuviai.

[44] Abraham Culvensis, „Confessio fidei", p. 54–57.
[45] Ibid., p. 57.

Tarp išvykstančių ar negrįžtančių buvo daug lietuvių, kurie buvo potencialūs protestantiškų bažnyčių dvasininkai, gerai jautę lietuviškų bendruomenių poreikius. Prūsijos kunigaikštystėje jie užėmė lietuviškų bendruomenių dvasios vadovų vietas, bet jų pritrūko kitame reformacijos etape Lietuvos DK.

3. Lietuvos DK valdovas ir reformacija

XVI a. 5-asis–6-asis dešimtmetis

Iki XVI a. 5-ojo dešimtmečio pradžios, kai reformacija Lietuvoje buvo laikinai sustabdyta, daugelyje Europos šalių formavosi valstybinės valdžios paremtos, kaip jau buvo aptarta, protestantų bažnyčios. Jos tapo valstybinės po to, kai į reformacijos pusę perėjo tų šalių monarchai (dalis Vokietijos kunigaikščių, Danijos, Švedijos, Anglijos karaliai). Jų parama suteikė reformacijai palankią teisinę bazę.

Tokią kryžkelę buvo priėjusi ir Lietuva, kai Lenkijos ir Lietuvos valdovo Žygimanto Senojo sūnus Žygimantas Augustas (1520–1572) 1544 m. gavo iš tėvo teisę faktiškai valdyti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę (karūnuotas Vilniuje buvo anksčiau – 1529 m. kunigaikščiu, o 1530 m. – Lenkijos karaliumi). 1544–1548 m. jis tvarkėsi savarankiškai ir pastoviai rezidavo Vilniuje.

Žygimanto Augusto dvaro Vilniuje atmosferą formavo daugelis visuomeninių veiksnių, skatinusių ir reformacijos plitimą Lietuvoje. Jaunasis valdovas Vilniaus rūmuose išlaikė tris dvarus – lietuviškąjį, lenkiškąjį ir karalienės. Jis disponavo lėšomis, gaunamomis iš Lietuvos DK dvarų, pajamas iš jų pagausino juose vykdoma Valakų reforma. Be to, jaunasis kunigaikštis išmaros teise gavo didelius vienos turtingiausių Lietuvoje Goštautų giminės turtus bei pirmosios žmonos Elžbietos Habsburgietės kraitį. Žygimantas Augustas, turėdamas humanistinį išsilavinimą, savo rūmuose telkė jaunus dvariškius, kurie įtvirtino kartu su valdovu naują vertybių suvokimą Lietuvos DK kilmingųjų visuomenėje.

Dar Žygimanto Senojo apie 1520–1530 m. pradėti senųjų gotikinių Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų perstatymo renesansiniu stiliumi darbai[46] pagyvino miesto visuomenės komunikaciją su daugeliu šalių. Rūmų

[46] *Vilniaus žemutinės pilies rūmai (1988 metų tyrimai)*, Vilnius, 1989, p. 8; *Vilniaus žemutinės pilies rūmai (1989 metų tyrimai)*, Vilnius, 1991, p. 31–32.

perstatymas paspartino sostinėje technologinių naujovių ir įvairialypės informacijos apytaką, pagreitino naujovių pritaikymo vietinėms sąlygoms procesą. Keitėsi agentai, atvykdavo užsieniečiai meistrai, kurie dirbo kartu su vietiniais amatininkais, verslo žmonėmis. Žygimanto Augusto nurodymu Vilniuje buvo pradėti kaupti gausūs renesansinio meno – paveikslų, ginklų, gobelenų – rinkiniai. Lietuvos DK kilmingųjų mentalitetui sparčiai keistis postūmį teikė didžiojo kunigaikščio Vilniaus rūmų biblioteka, pavesta komplektuoti palankiems reformacijai arba jau priėmusiems protestantizmą asmenims – Jonui Kozminiečiui (Jan z Kozmina, Joannes Cosmius, prieš 1510–po 1552) ir Andrzejui Trzycieskiui tėvui (Trzecieski, Tricesius, apie 1490–1547), o nuo 1548 m. A. Trzycieskiui jaunesniajam. Abu pirmieji buvo studijavę Vitenberge pas Ph. Melanchthoną, mokėjo graikų kalbą. A. Trzycieskis vyresnysis buvo asmeniškai pažįstamas su Prūsijos kunigaikščiu Albrechtu. Kiek vėliau, nuo 1551 m., A. Trzycieskis jaunesnysis perėjo tarnauti pas nuosekliai į protestantizmą linkstantį Lietuvos didiką Mikalojų Radvilą Juodąjį. Manoma, kad nemažą dalį šių įgaliotinių 1544–1548 m. pirktų knygų (Jonas Kozminietis tuo metu nupirko 88, o A. Trzycieskis 232 knygas) sudarė protestantiška literatūra.[47] Reprezentacinė didžiojo kunigaikščio biblioteka tapo siektinu pavyzdžiu Lietuvos kilmingiesiems, skatino Lietuvos didikus ir turtinguosius bajorus komplektuoti bibliotekas, kuriose ilgainiui pradėjo kauptis iki tūkstančio tomų. Didžiąją knygų dalį sudarė garsiausių Europos spaudos centrų leidiniai.

Apie didžiojo kunigaikščio dvarą telkėsi žymiausių Lietuvos didikų giminių asmenys: Radvilos, Kęsgailos, Hlebavičiai (Glebavičiai), po dešimtmečio tapę energingais protestantiškų bažnyčių steigėjais.

Netrukus valdovo dvare pasirodė ir tiesioginio palankumo reformacijai ženklų: jaunasis kunigaikštis intensyviai susirašinėjo su Prūsijos kunigaikščiu Albrechtu, domėjosi reforma, vykstančia Prūsijos kunigaikštystėje.[48] Valdovo kvietimu kunigaikštis Albrechtas lankėsi Vilniuje 1545 ir 1546 m., o grįžęs liepė išsiųsti į Vilnių Žygimantui Augustui *Confessio fidei* (matyt, Augsburgo tikėjimo išpažinimą) ir Ph. Melanchthono veikalą *Bendrosios vietos* (*Loci communes*).[49] Iki 1551 m. Žygimantas Augustas rodė nuoširdų domėjimąsi liuteronų tikybos pagrindais. Sklido žinios, kad jo dvare

[47] Kawecka-Gryczowa, Alodia, *Biblioteka ostatniego Jagiełłona – pomnik kultury renesansowej*, Wrocław-Warszawa ir kt., 1988, p. 60–63. Tyrinėtojos nuomone, protestantiškoji bibliotekos dalis neišliko.

[48] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 30(1), nr. 144, p. 242.

[49] Wotschke, Theodor, „König Sigismund August von Polen und seine evangelische Hofprediger", *Archiv für Reformationsgeschichte*, t. 4, sąs. 4, p. 343.

Vilniuje dirbę pamokslininkai ir giedotojai Martynas Galinius, Jonas Kozminietis, Laurynas Discordija (Laurentius Discordia) buvo liuteronai. Šiuos asmenis Gniezno provincijos sinodas 1551 m. Petrakave kaltino liuteronybe ir tuo, kad jie Vilniaus kunigaikščio rūmus ir „visą Lietuvą užkrėtę erezija".[50] Apie 1547–1548 m. „užsikrėtusiu" buvo vadinamas ir Stanislovas Košutskis (Kossutski), netrukus tapęs antrosios Žygimanto Augusto žmonos Barboros Radvilaitės sekretoriumi.

Lenkijos katalikų bažnyčios aukštieji hierarchai, nepatenkinti didžiojo kunigaikščio simpatija reformacijai, bandė jį sulaikyti nuo apsisprendimo pereiti į jos pusę. 1547 m. Gniezno arkivyskupijos provincinis sinodas Lenčicoje nutarė pavesti Vilniaus vyskupui paveikti jaunąjį valdovą ir pasiekti, kad šis būtų pašalintas iš rūmų.

... kadangi sklinda gandai, kad Laurentijus Discordija yra žmogus erezijos nusikaltimu pažymėtas ir teismo teistas, Vilniaus miesto bažnyčiose klaidingas dogmas iš sakyklų skleidžia.[51]

Sinodui didžiausią nerimą kėlė vieša pamokslininko veikla Vilniaus mieste. Krokuvos vyskupas, einantis Lenkijos kanclerio pareigas, Samuelis Maciejowskis (1499–1550) 1547 m. perspėjo valdovą, kad šis atleistų eretikus pamokslininkus ir atsiuntė į Vilnių energingą kataliką, buvusį Krokuvos vyskupo sekretorių Marciną Kromerį (Martinus Cromer, apie 1512–1589), vėliau tapusį Varmės vyskupijos kanauninku ir parašiusį Lenkijos kroniką.

Žygimanto Augusto posūkį į protestantizmą komplikavo politinės aplinkybės. Anksti likęs našliu, 1547 m. didysis kunigaikštis slapta vedė Mikalojaus Radvilos Rudojo seserį, taip pat našlę Barborą Radvilaitę-Goštautienę. 1548 m. Žygimantas Augustas, mirus Žygimantui Senajam, tapo Lenkijos karaliumi ir persikėlė į Krokuvą, tačiau iki gyvos galvos dažnai atvykdavo reziduoti į Vilnių. 1556–1558 m. jis Lietuvos DK praleido 51 proc., o 1559–1562 m. net 81 proc. laiko.[52]

Lenkijos politikų partija, siekusi glaudesne unija Lietuvą padaryti Lenkijos vasale, karaliaus vedybose įžvelgė pavojų savo planams. Stipri politikų grupuotė Lenkijos senate reikalavo, kad karalius atsisakytų žmonos. Lietuvių kilmės didikės Barboros Radvilaitės pripažinimui karaliaus žmona ir karaliene atkakliai priešinosi ir dalis katalikų bažnyčios hierarchų bei kai kurie Lenkijos evangelikų lyderiai. Karalių palaikė Krokuvos vyskupas ir kancleris S. Maciejowskis.

50 Zebrzydowski, A., *Epistolorum libros...*, p. 448.
51 Ibid., p. 446–448.
52 Sucheni-Grabowska, Anna, *Zygmunt August król Polski i Wielki Książę Litewski 1520–1562*, Warszawa, 1996, p. 298–299.

Šiuo atveju, kai karaliaus vedyboms priešinosi ir protestantai, ir katalikai, ketinimas pereiti į evangelikų tikėjimą nebūtų karaliui palengvinęs kovos. Žygimantas Augustas Petrakavo seime viešai pareiškė, kad griežtai atsisako paklusti Lenkijos šlėktų reikalavimams išsiskirti su Barbora. Gniezno arkivyskupas, gavęs popiežiaus Julijaus III bulę, kurioje buvo nurodyta, kad reikia karūnuoti Barborą, nepakartojo katalikų bažnyčios viršūnių laikysenos Anglijoje Henriko VIII byloje ir sutiko įteisinti ir karūnuoti karalienę. Tačiau už paslaugą karalius turėjo patvirtinti visas katalikų bažnyčios turėtas privilegijas ir duoti leidimą „išvalyti" lietuviškąjį dvarą nuo „eretikų". Pats karalius jau anksčiau šiuo klausimu ieškojo Šv. Romos imperatoriaus paramos ir gavo pažadą, jog bus paremtas. 1548 m. Žygimantas Augustas sudarė sutartį su imperatoriumi Ferdinandu Habsburgu, kuris pažadėjo pagalbą, jei jos prireiktų. 1550 m. lapkričio mėnesį, kai dvariškiams jau buvo aišku, kad Barbora Radvilaitė mirtinai serga[53], Gniezno arkivyskupas sutiko ją karūnuoti (1550, gruodžio 7). Po kelių dienų – gruodžio 12-ąją jam buvo įteiktas karaliaus raštas *Visuotinis įsakas prieš eretikus* (*Littera universa contra haereticos*). Žygimantas Augustas patvirtino visas turėtas katalikų bažnyčios privilegijas ir teises kovoti su eretikais Lenkijos Karalystėje už ereziją šaukiant juos į dvasinius teismus, taikant trėmimą, turto konfiskavimą.[54] 1551 m. pirmojoje pusėje, kol karalius budėjo prie mirštančios žmonos, jo dvaro pamokslininkai protestantai jau ieškojo darbo pas kitus mecenatus. Ir po karalienės mirties (mirė 1551, gegužės mėn.) Žygimantas Augustas išliko katalikų bažnyčios rėmėju, tačiau išlaikė toleranciją religijos klausimais.

Krokuvos kapitula parengė specialią plačią programą: sustabdyti visos bažnyčios vyskupų papročių ir pažiūrų liberalėjimą, pasirūpinti, kad jaunasis karalius liktų katalikų bažnyčioje ir įgaliojo savo atstovus šią programą realizuoti 1551 m. provinciniame sinode Petrakave.[55]

Žygimantui Augustui laiškus rašė popiežius Julijus III (1552, vasario 14) ir imperatorius Karolis V (1554, balandžio 3), ragindami likti ištikimam katalikų bažnyčiai.[56]

[53] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 39(9), nr. 1269, p. 86 (Stanislovas Bojanovskis 1550, vasario 25–28 iš Krokuvos – kunigaikščiui Albrechtui). S. Bojanovskis buvo nuolatinis kunigaikščio Albrechto agentas Žygimanto Augusto rūmuose ir reguliariai rašė jam pranešimus.

[54] Ibid., t. 39(9), nr. 1301, p. 121–122 (Jonas Kozminietis 1551, birželio 24 iš Krokuvos – kunigaikščiui Albrechtui); Cynarski, Stanisław, *Zygmunt August*, Wrocław, 1988, p. 58.

[55] Zebrzydowski, A., *Epistolorum libros...*, t. 1, p. 477–498.

[56] *Scriptores rerum polonicarum*, t. 1, Cracoviae, 1872, p. 95–97, 100.

Žygimanto Augusto laikysena Vilniuje 1544–1548 m. ir jo tolerancija visoms konfesijoms sudarė Europos reformacijos vadovams įspūdį, kad galima tikėtis palenkti jį į savo pusę. Dar prieš 1546 m.[57] Žygimantui Augustui savo ranka vieną Biblijos vertimo egzempliorių užrašė M. Lutheris; 1561 m. Saksonijos kunigaikštis Johannas Friedrichas atsiuntė jam M. Lutherio darbų rinkinį.[58] 1549 m. J. Calvinas jam dedikavo savo *Laiškų hebrajams* komentarus.[59] 1547–1555 m. ir J. Calvinas bandė laiškais palenkti Žygimantą Augustą į kalvinizmo pusę, atsiuntė jam savo *Institutio religionis Christianae*.[60] Žymūs Bazelio reformatoriai dedikavo Lietuvos–Lenkijos valdovui savo veikalus: Coelio Secundo Curione – veikalą *De amplitudine beati regni Dei dialogi* (1554), 1560 m. Sabellico – keturių tomų raštų rinkinį[61], bazelietis Bernardas Ochinas – vieną iš savo *Dialogų*. 1555 m. savo veikalus siuntė Heinrichas Bullingeris.[62]

Palenkti Žygimantą Augustą į reformacijos pusę bandė ir energingas reformatorius Janas Łaskis (1499–1560), planavęs, gyvendamas užsienyje, sukurti Lenkijoje evangelikų bažnyčią, vadovaujamą valdovo. 1557 m. kovo mėnesį jis lankėsi valdovo rūmuose Vilniuje, svečiavosi pas Mikalojų Radvilą Juodąjį.[63] Dar anksčiau – 1555 m. jis atsiuntė valdovui savo knygelę

[57] Naramowski, Adam, *Facies rerum Sarmaticarum*, kn. 1, 1724, p. 279 rašė: „Et Lutheris etiam ipsa sua illi Biblia dedicavit, quae videbatur in Bibliotheca collegii et Academiae Vilnensis Societatis Iesu..." Cit. iš Kawecka-Gryczowa, Alodia, *Biblioteka ostatniego Jagiełłona...*, p. 213.

[58] *Der Briefwechsel...*, nr. 246a, p. 145–146 (Žygimantas Augustas 1561, gruodžio 30 iš Lomžos – kunigaikščiui Johannui Friedrichui).

[59] Ibid., nr. 11, p. 19 (Jeanas Calvinas 1547, gegužės 23 – Žygimantui Augustui).

[60] Ibid., nr. 19, p. 33 (Jeanas Calvinas [s.l., s.d.] – Žygimantui Augustui), nr. 33, p. 34 (Jeanas Calvinas 1554 [s.l.] – Žygimantui Augustui).

[61] Ibid., nr. 18a, p. 31 (Aelius Secundo Curione 1554, rugsėjo [s.l.] – Žygimantui Augustui); nr. 182, p. 99 (Aelius Secundo Curione 1560, kovo 15 iš Bazelio – Žygimantui Augustui).

[62] Ibid., nr. 27, 33, 34, p. 33, 34 (Žygimantas Augustas [s.l., s.d.] – Heinrichui Bullingeriui), (Heinrichas Bullingeris 1555, lapkričio 12 iš Ciuricho – Žygimantui Augustui).

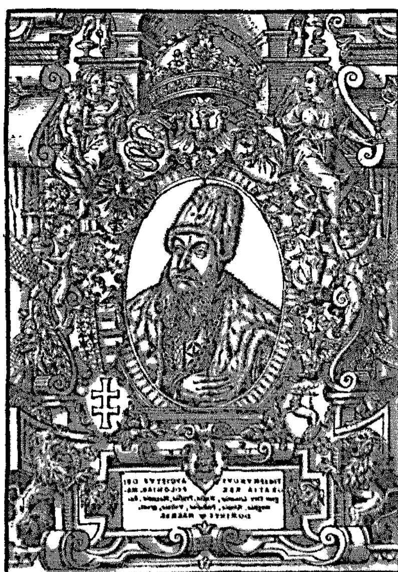
[63] Šiuo faktu remdamiesi kai kurie istorikai M. Radvilos Juodojo posūkį į reformaciją ir reformacijos plitimą Lietuvoje siejo su J. Łaskio įtaka, tačiau iš tiesų M. Radvila Juodasis jau anksčiau buvo apsisprendęs ir 1556 m. jau buvo išspausdinęs knygą, kurioje aiškiai apibūdino savo pažiūras. J. Łaskis, pradėjęs savo karjerą Lenkijoje, iš pradžių buvo katalikų dvasininkas. 1539 m. jis išvyko į užsienį, 1540 m. vedė, bet 1541–1542 m. vėl bandė grįžti į Lenkijos katalikų bažnyčią (1542 m. jai prisiekė), tačiau staiga vėl išvyko į Rytų Fryziją, kur penkerius metus reformavo bažnyčias. Nuo 1544 m. jis linko į kalvinizmą, parašė teologijos veikalų. Nuo 1548 m. su pertraukomis veikė Anglijoje, kur tapo užsienio evangelikų bendruomenių superintendentu, po 1553 m. keliavo po daugelį valstybių. 1557–1560 m. bandė atnaujinti 1555 m. sudarytą Lenkijos evangelikų Kozminko uniją su Čekų broliais.

Bona Sforza, Lenkijos karalienė, Lietuvos didžioji kunigaikštienė. Nežinomo italų tapytojo portretas

Žygimantas Senasis, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. XVI a. medžio raižinys

Žygimantas Augustas, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. XVI a. raižinys

apie Anglijos bažnyčios organizaciją ir laišką. Tačiau visos J. Łaskio pastangos Žygimanto Augusto nusistatymo nepakeitė.[64] Valdovas išliko katalikas ir 1551–1555 m. siekė savo valdomose valstybėse sušvelninti bažnyčios skilimą, bandė suderinti abi bažnyčias, kurį laiką palaikė Lenkijos katalikų bažnyčios nacionalinio susirinkimo idėją.

Šis susirinkimas ketino svarstyti bendruosius būsimosios Lenkijos nacionalinės bažnyčios bruožus. Kai kuriuos jų 1555 m. aptarė Lenkijos seimas Petrakave. Jame dalis Lenkijos protestantų bajorų reikalavo priimti nutarimą, leidžiantį kilmingiesiems pasirinkti protestantų kunigus, priimti komuniją dviem pavidalais, panaikinti celibatą. Tuo tarpu katalikų dvasininkai reikalavo užtikrinti teisę naudotis turėtomis beneficijomis ir jų pajamomis. Lenkijos seimo nutarimai Lietuvos DK negaliojo, tačiau tuo atveju, jei bažnyčia Lenkijoje būtų buvusi iš viršaus reformuota, jie galėjo galioti ir Lietuvos DK, kuri priklausė Lenkijos Gniezno bažnytinei provincijai. Nuncijaus A. Lipomano painformuotas apie bažnyčios padėtį Lenkijoje, popiežius Paulius IV sugebėjo užkirsti kelią šiam projektui.

Žygimantas Augustas ir toliau asmeniškai domėjosi reformacija, tačiau kaip karalius buvo nuoseklus ir išlaikė aukščiausios valstybės valdžios ir katalikų bažnyčios sąjungą. 1557 m. sausio 13 d. nutarimu jis uždraudė Lenkijoje keisti bažnyčių religiją, t.y. pritaikyti katalikų bažnyčios pastatus kitai religijai. Antra vertus, jis uždraudė ir dvasinių teismų, nagrinėjančių bylas dėl erezijų, veiklą.[65] Šiuo įsaku karalius siekė sustabdyti Lenkijoje plintančią reformaciją, apsaugoti katalikų bažnyčios turtines teises ir išlaikyti didelę politinę galią. Kartu, ieškodamas bajorų luomo palankumo, jis norėjo sudaryti galimybes bajorams ir didikams pasirinkti tikėjimą. Šis įsakas buvo ženklas, kad váldovas ketino stabilizuoti jėgų santykį: bajorams leisti kurti koplyčias dvaruose, bet nesudaryti sąlygų kurti parapines evangelikų bažnyčias katalikų bažnyčių sąskaita.[66] Nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios valdovo santykis su reformaciniu judėjimu Lenkijoje ir Lietuvos DK buvo skirtingas. Žygimanto Augusto dekretų turinio įvairumas abiem valstybėms istorikų dažnai apibūdinamas kaip nuolatinis paties valdovo svyravimas. Tačiau tiksliau būtų jį vertinti kaip valdovo mėginimą prisiderinti prie skirtingo dviejų valstybių visuomeninių jėgų balanso; valdovas bandė išlaikyti katalikų bažnyčios politinę bei materialinę galią, bet, antra vertus, atsižvelgė ir į stipraus bajorų luomo, nepalankaus karaliui, siekimus užsitikrinti tikėjimo pasirinkimo galimybę. Pats valdovas neturėjo tvirtos atramos tarp bajorų, o po Liublino unijos jo

[64] Kowalska, Halina, *Łaski Jan*, *PSB*, t. 18/2, sąs. 77, p. 237–244.
[65] Cynarski, Stanisław, *Zygmunt August*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1988, p. 91.
[66] Sucheni-Grabowska, Anna, *Zygmunt August król Polski...*, p. 312.

neberėmė dalis Lietuvos DK politikų, kurie siekė kitokios unijos, palankesnės Lietuvos DK valstybingumui. Atsidūrus tokioje padėtyje valdovui buvo paranku remtis katalikų bažnyčia. Pasirinktoji užsienio politikos kryptis (sąjunga su Habsburgais) taip pat palaikė jo katalikiškas nuostatas. Valdovo teisė siūlyti nominuojamų vyskupų kandidatūras suartino valdovo ir bažnyčios viršūnių politinius siekius.

Lenkijos istorikai pažymi, kad valdovui politiniu požiūriu buvo lengviau likti kataliku[67], nes pačiam teko nuolat laviruoti tarp stiprios katalikų bažnyčios politikų grupuotės ir bajorų bei didikų, siekiančių užsitikrinti asmens laisves.

Skirtingo turinio teisinius aktus valdovas tvirtino Lenkijos Karalystėje ir Lietuvos DK ir 7-ajame dešimtmetyje. Ir toliau šį nevienodą valdovo santykį su reformacijos judėjimu abiejose valstybėse lėmė skirtingas jėgų išsidėstymas Lenkijoje ir Lietuvos DK tarp protestantiškos visuomenės dalies ir katalikų bažnyčios.

7-ojo dešimtmečio pradžioje pradėjus intensyviai plisti Lietuvos DK kalvinistiškajai reformacijos krypčiai, ryškėjo skirtingas valdovo santykis ir su reformacijos kryptimis. Valdovas jau buvo apsipratęs su tuo, kad Prūsijos kunigaikštystėje susiformavo liuteronų krašto bažnyčia ir kad atskiros liuteroniškos bažnyčios veikė Lietuvos DK. Naujai kylanti kalvinistiškoji banga 6-ąjį ir 7-ąjį dešimtmetį dar neturėjo išbaigtos teologinio mokymo sistemos, dar tik vyko tapsmo procesas. Teologinius teiginius svarstant, savarankiškai ieškant „teisingo" tikėjimo, jau ne viskas tilpo ir į J. Calvino skelbiamą mokymą, ryškėjo arijonizmo bruožai. Valdovui naujai kylanti reformacijos banga atrodė didesnė blogybė už jau susiformavusią liuteronų bažnyčią. Ši jo pozicija išaiškėjo 1562 m. kovo 5 d. laiške iš Vilniaus kunigaikščiui Albrechtui:

> Mus pasiekė žinios, kad Jūsų mielojoje kunigaikštystėje apsigyveno kai kurie pamokslininkai, kurių mokymas nėra švarus. Pastebėję, kad dėl to negalės gauti pas jus darbo, jie sumanė vykti į mūsų kraštą ir savo užsidegimą bei savo svaičiojimus platinti tarp mūsų pavaldinių [...]; todėl uoliai ir draugiškai trokštame, kad Jūs, mielasis, apgalvotumėte kelius ir priemones jų ketinimus sutrukdyti ir kad į mūsų šalį negalėtų patekti nei tie minėtieji pamokslininkai, nei tie, apie kuriuos būtų ateityje pranešta. Bet tuos mokytojus, kurie sutinka su švariu Dievo žodžiu ir viską atlieka pagal Augsburgo tikėjimo išpažinimą, lieka ir sustipręja [liuteronų tikėjime], mes su malone toleruosime [...].[68]

Žygimantas Augustas savo laiške nenurodė netoleruotino pamokslininkų tikėjimo, bet jį apibūdino palydimasis Kuhnheimo laiškas Albrechtui:

[67] Tazbir, Janusz, *Reformacja w Polsce*, Warszawa, 1993, p. 11.
[68] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 31(2), nr. 824, p. 205–206.

Prieš keletą dienų Jo kunigaikštiškoji Didenybė su manimi apie daug ką kalbėjosi, tarp kita ko ir apie pamokslininkus, kurie kelioms savaitėms Karaliaučiuje sustojo ir Zwinglio ar Calvino klaidas darė.

Tas pats Kuhnheimas iš Vilniaus rašė, kad valdovas

nenori jokių atgrasių sektų ir kaip tik tų, kurios iš Calvino [mokymo] ir jo šalininkų plinta, ir nenori, kad dabartinis vokiečių pamokslavimas, tebūnie Dievui garbė, čia susilpnėtų ir Vitenbergo bažnyčių sekėjai kokiu nors būdu būtų trukdomi, o kalvinistiškoji dalis dėl to būtų sustiprinta...[69]

Valdovas nedviprasmiškai apibūdino savo nusistatymą. Nauja reformacijos plitimo banga vertė jį derintis jau prie kintančios situacijos.

Taigi XVI a. 4-ajame–6-ajame dešimtmetyje išryškėjo esminis Lietuvos valstybėje vykusios reformacijos bruožas – ji neišsikovojo monarcho valdžios paramos ir netapo valstybės religija. Tuo ji skyrėsi nuo kitų Baltijos jūros šalių – Švedijos, Danijos karalysčių, Prūsijos kunigaikštystės, Livonijos bei Anglijos Karalystės, kuriose valdžios palaikomos kūrėsi teritorinės protestantų krašto bažnyčios. Jos savo ruožtu formavo specifinius bažnyčių ryšius su valstybine valdžia, keitė visuomenės sluoksnių vertybines orientacijas, lengvino reformas valstybiniu mastu, sudarė galimybes daugelyje šalių kultūrą formuoti tautinių – šnekamųjų kalbų pagrindu.

Lietuvos valdovui likus kataliku, reformacijos raidai šiame krašte lemiamos įtakos turėjo dalies visuomenės poreikis ir pasirengimas reformoms, sugebėjimas mobilizuoti materialinius resursus ir intelektualines jėgas, suvokti laiku pagrindines visuomenės raidos tendencijas, rasti motyvacijos tvirtinti naujas vertybes, pateikti pozityvias programas, kurios patenkintų kintančius visuomenės poreikius, surasti įgyvendinamus konkrečius Lietuvos DK vidaus reformos pavidalus. Reformacijos raida priklausė nuo visuomenės kitimo vidinio užtaiso, nuo sugebėjimo pozityviai veikti kultūros kūryboje.

4. Pirmųjų evangelikų, visuomenės modernizacijos šalininkų, siekiai Lietuvos DK

Apie pirmųjų reformacijos šalininkų arba artimų jiems asmenybių siekius galima spręsti iš nedaugelio išlikusių tekstų ir praktinės veiklos pavyzdžių (sakykime, iš jų parengtų ir kiek vėliau Karaliaučiuje išleistų knygų). XVI a. 4-ajame–5-ajame dešimtmetyje buvo sukurti keli veikalai:

[69] Ibid.

jau minėtas Abraomo Kulviečio *Tikėjimo išpažinimas* (*Confessio fidei*); iš dalies Lietuvos DK visuomeninio gyvenimo realijas atspindėjo Jono Kozminiečio knygelė *Laiškas Dievo žodžio tarnams* (*Epistola ad ministros verbi Dei*), išspausdinta 1549 m. viduryje Krokuvoje[70]; Mykolo Lietuvio (Venclovo Mikalojaičio iš Maišiagalos) apie 1550 m. parašytas traktatas *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius* (*De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum*), išleistas 1615 m. Bazelyje[71]; Mykolo Lietuvio ir jo sūnaus Venclovo Agripos Lietuvio *Laidotuvių kalba apie... Olykos ir Nesvyžiaus šviesiausiojo kunigaikščio... Jono Radvilos gyvenimą ir mirtį* (*Oratio funebris de illustrissimi principis... Johannis Radzivili Oliciae et Nesvisii Ducis, vita et morte*), kaip spėjama, išspausdinta Vitenberge, 1553 m.

Visų šių autorių santykis su reformacija buvo kiek skirtingas: A. Kulvietis po 1542 m. ir V. Agripa 1552 m. buvo aiškiai apsisprendę evangelikai liuteronai, Jonas Kozminietis – labai kritiškai nusiteikęs katalikų bažnyčios veiklos atžvilgiu, kaltinamas liuteronybe, panašiai kaip pirmieji liuteronai reformacijai prasidedant Vokietijoje „taisęs katalikų bažnyčią", tačiau neperėjęs į kitą (nors evangelikų liuteronų bažnyčia tuo metu Europos šalyse jau buvo susiformavusi); Mykolas Lietuvis, sprendžiant iš jo veikalo, dar nebuvo evangelikas, tačiau labai kryptingai kritikavo katalikų bažnyčią; antra vertus, kaip nustatė Edmundas Rimša, jo vaikai jau buvo liuteronai, skyrė lėšų liuteronų bažnyčiai Gedeitonyse.[72] Tad aišku, kad šį žingsnį parengė jau anksčiau šeimoje išugdytos nuostatos. Mykolo Lietuvio veikalas traktuotinas kaip svarbus kontekstas evangelikų kūriniams, juos papildęs, nors semantikos požiūriu – dar priešreformacinis.

Visi šie autoriai sutartinai konstatuoja visuomenės papročių sugedimą. Vadinasi, jau buvo subrendęs nusiteikimas imtis priemonių „visuomenės būklę taisyti". Mykolas Lietuvis ir A. Kulvietis teikė didelę reikšmę teisei ir abu siūlė Lietuvos DK daug ką keisti šioje srityje. Mykolas Lietuvis ragino vykdyti teismų reformą, teismų procese ir įstatymuose pripažinti

[70] Jono Kozminiečio veikalas buvo išspausdintas Krokuvoje, tačiau iki 1548 m. autorius gyveno valdovo Vilniaus rūmuose ir ten buvo apkaltintas erezija. Į Krokuvą jis persikėlė, matyt, kartu su valdovu, kuris Lenkijos karaliaus pareigas pradėjo eiti po 1548 m. balandžio mėn. 1549 m. viduryje Krokuvoje išleistoje knygelėje turėjo atsispindėti autoriaus abiejuose kraštuose – ir Lenkijoje, ir Lietuvoje įgyta patirtis, pastebėti kritikuotini reiškiniai.

[71] Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, parengė Juozas Jurginis, Vilnius, 1966; Ochmański, Jerzy, „Michalon Litwin i jego traktat o zwyczajach Tatarów, Litwinów i Moskwicinów z połowy XVI wieku", in Ochmański, J., *Dawna Litwa*, p. 134–158; Rimša, Edmundas, „Venclovas Agripa ir jo giminė", *MADA*, 1986, t. 1(94), p. 63–75, t. 2(95), p. 72–83; Ročka, Marcelinas, *Mykolas Lietuvis*, Vilnius, 1988, p. 147–149.

[72] Rimša, Edmundas, op. cit., p. 68.

lygias visų kilmingųjų teises, steigti renkamus valstybinius teismus. Kitaip sakant, jis kalbėjo apie tą patį, ko 1544 ir 1547 m. Brastos ir Vilniaus seimuose reikalavo bajorai ir kas buvo įteisinta Antrajame Lietuvos Statute (1566). A.Kulvietis teigė, kad būtina keisti patį teisės principą ir pritaikyti jį dvasiniams teismams: neleisti vien dvasininkams spręsti bylas, kurios iškeltos asmenims, kritikuojantiems bažnyčią. Savo teiginius jis argumentavo jau naujaisiais laikais suformuluotu principu: niekas negali būti teisėjas savo paties byloje („cumque sint iudices in sua causa contra regulam iuris aequissimam, quae dicit, quod nemo potest esse iudex in sua causa")[73].

Tad A. Kulvietis bendrame teismų reformos kontekste ypač pabrėžė būtinumą įjungti dvasinius teismus į bendrą valstybės teisę ir siekti juos modernizuoti, t.y. organizuoti teismą remiantis naujųjų laikų principu.

A. Kulvietis, Mykolas Lietuvis ir Jonas Kozminietis buvo giliai įsitikinę, kad taupumas yra reikšmingas visuomenei. Taupumo dorybę pradėjo kelti ir laikyti vertybe palengva besiformuojanti biurgeriškoji mąstysena. Taupumas, darbas, profesionalumas šioje pasaulėžiūroje buvo vienas su kitu susieti. Jie siūlė visuomenei kitokią nei feodalinių laikų vertybinę orientaciją. Lietuvoje naująją vertybių sistemą pradeda kelti, parinkdami skirtingas motyvacijas jai įtvirtinti, visi aptariamieji autoriai. Antai Mykolas Lietuvis tvirtino, kad visų ydų šaltinis yra godumas („Radix omnium vitiorum avaritia est"). Katalikų dvasininkus jis kaltina gobšumu:

> Mūsų kunigai nesitenkina dešimtinėmis ir aukomis už nuodėmes, pirmaisiais vaisiais ir dovanomis, kurias jie gauna iš turtingųjų ir neturtėlių, iš gimusiųjų, vedančių, sergančių, mirštančių ir numirusių. Pamindami teisę ir sveiką protą, jie dar siekia turtingų dvarų ir valdyti daugelį bažnyčių vienu metu, darydami tuo žalą valstybei. Dažnai jie, neturėdami pašaukimo, gyvena kur kitur, ne prie bažnyčių, į kurias jie įėjo ne pro duris, kaip sako Viešpats, o įsėlino lyg vagys ir plėšikai.

Mykolas Lietuvis pavyzdžiu renkasi totorius, t.y. musulmonus, bet išlikusiuose veikalo fragmentuose konkrečių pasiūlymų padėčiai taisyti nepateikia.

> Jų dvasininkai ne gobšūs, ne garbėtroškos, neatsideda pramogoms, nesigviešia turtų ir *kuo mažiausiai kišasi į pasauliečių reikalus* [išskirta mano – *I.L.*][74],

Toks esąs pozityvusis dvasininko idealas žiūrint autoriaus akimis.

> Šv. Povilas nori, kad bažnyčios mokytojas būtų apsišarvavęs mokslu, idant galėtų mokyti tikinčiuosius ir atsispirti prieš eretikus, ne gobšus, ne atsidavęs šlykščiam godumui, ne piktadarys...[75] –

rašė Abraomas Kulvietis.

[73] Abraham Culvensis, „Confessio fidei", p. 55.
[74] Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, p. 69–70 (X fragmentas).
[75] Abraham Culvensis, „Confessio fidei", p. 56.

XVI a. 5-ojo dešimtmečio tekstuose dvasininkų vertinimo kriterijai keičiasi; jiems keliami reikalavimai turėti aukštąjį modernų išsilavinimą, būti taupiems ir pareigingiems, nekaupti kelių beneficijų vienose rankose. Idealaus dvasininko paveikslą apibūdinant jau pabrėžiama ne jo padėtis hierarchijoje, ne valdomų žemių ir dvarų kiekis, o jo asmens savybės: pareigingumas, išsilavinimas, profesinis pasirengimas, taupumas. Dvasininkas vertinamas pagal tai, ar jis sugeba „tarnauti", o ne „valdyti". Tokius dvasininkų bruožus kaip svarbiausius tuo metu kėlė pasirenkantieji reformaciją daugelyje Europos kraštų.

A. Kulvietis jau siūlė kitaip naudoti bažnyčių turtą: taupiai išlaikyti dvasininkus, padėti beturčiams mokiniams, teikti materialinę pagalbą valstybei.[76] Taigi Lietuvoje buvo brandinama mintis, kad bažnyčių turto paskirtį reikia keisti, kad turtą reikia naudoti daugiau visuomenės poreikiams, valstybės bei švietimo reikalams. Ir liuteronų, ir kalvinistų bažnyčioje ši nuostata buvo aiškiai suformuluota ir įgyvendinta.

Visi autoriai buvo tvirtai įsitikinę, kad naikintinas dvasininkų celibatas, kuris, jų nuomone, krikščionių bažnyčioje įvestas vėlai ir jo neteigiąs Šventasis Raštas.

Viena didžiausių Lietuvos DK visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo blogybių ir neatlikta bažnyčios pareiga jie skelbė mokyklų trūkumą, švietimo sistemos neišbaigtumą. Kaip pamename, Mykolas Lietuvis tiesiog pareiškė: „Gailėtis reikia, kad mes neturime mokslui eiti gimnazijų."[77] Jonas Kozminietis nurodė, kad geriausias būdas žmonių giminę apginti nuo gyvenimo klaidų yra rūpestingas ir tinkamas jaunimo švietimas. Tuo tarpu abiejų valstybių švietimą apibūdino kaip „tuštumą" ir „nelaimę":

> O kam gi labiausiai pritinka rūpintis tuo, kad studijos ir gimnazijos nenunyktų dėl tokio niokojimo ir tokių negandų, jei ne vyskupams, visiems lygiai? Jei ne prelatams? Jei ne kanauninkams? Kad taip uoliai ir rimtai galvotų, – kaip tinkamai aprūpinti garbingas gimnazijas, gausinti viešąsias mokyklas, kviesti mokytus vyrus mokyti [jaunimą] garbingų, ypač šventųjų, mokslų, kaip parinkti gerus, mokytus, garbingai gyvenančius pamokslininkus, kad tuo būdu juos pašauktų ir lėšų viešoms mokykloms [surastų], kad viešosios gimnazijos užtektinai parengtų pamokslavimo tarnystei tokių, kurie būtų gerai ir garbingai išsilavinę ir mokymui, ir veiklai, jei ne mūsų krikščionišku (o beprotyste!), tai bent pitagorišku papročiu.[78]

Visų trijų autorių nuomone, būtina steigti viešas (ne uždaras vienuolynų) pasauliečiams skirtas mokyklas – gimnazijas. Šis kontekstas patvirtintų, kad A. Kulvietis pats tokią mokyklą įsteigė, joje dirbo ir oriai apie ją

[76] Ibid.
[77] Mykolas Lietuvis, op. cit., p. 49.
[78] Johannes Cosmius, *Epistola ad ministros Verbi Dei*, Cracoviae, [1549], l. 4 r.

rašė karalienei Bonai. Kritikuodamas tikėjimo mokymą ir kartu švietimą, jis tvirtino, kad kunigai esą didesni „nemokšos už neišprususius vienuolius. Jie netinka net vaikų mokyklai vadovauti"[79]. „Neišmanymą" A. Kulvietis greičiausiai suvokė ne kaip neišsilavinimą, bet kaip senojo sukirpimo išsilavinimą.

Iš A. Kulviečio kunigų ir vienuolių išsilavinimo palyginimo, galima spėti, kad jis, rašydamas apie vienuolius, turėjo galvoje Vilniaus dominikonus. Vilniaus dominikonų mokykloje buvo ir bakalauro, ir magistro laipsnius gavusiųjų[80], juos čia mokė pakankamai išsilavinę dėstytojai. Tačiau vis dėlto A. Kulvietis vienuolius vadino „neišprususiais". Vilniuje pagal senąją mokymo programą tuo metu buvo dėstoma scholastinė filosofija (nuo 1507 m. veikusiose partikuliarinėse dominikonų studijose).

Studijavęs keliuose universitetuose tuo metu, kai dauguma Europos universitetų buvo reformuojami (keičiamas dėstymo turinys), A. Kulvietis neišmanymu, matyt, vadino nereformuotą, senąją mokymo programą, ir piršo Lietuvai jau bebaigiančią Europos pasaulietinėse mokyklose įsigalėti naująją programą, paremtą trijų kalbų mokymu.

Visuose tuo metu parašytuose veikaluose išsilavinimas, mokslas, mokymo organizavimas buvo laikomas didele vertybe, kuri priešinama senajam požiūriui, kad žmogui užtenka kilmės ir turto.

Venclovas Agripa, apibūdindamas teigiamiausius Radvilų giminės bruožus, 1552 m. aprašė, kaip jie stengiasi išmokslinti savo vaikus, jų rūmai tapę mokykla, kurią lankyti garbe laikę Lietuvos bajorai. V. Agripa apibūdina Radvilas kaip modernaus požiūrio į profesionalų pasirengimą valdyti valstybę šalininkus – valstybę valdantiesiems esą būtinas humanitarinis išsilavinimas. V. Agripa konstatavo, kad Lietuvoje gyvavęs ir kitas požiūris – esą tokios studijos netinkančios didikams, nes, senosios kartos nuomone, studijuoti – tai reiškia imtis beturčiui būdingos veiklos. Autorius pritaria naujoviškoms Radvilų pažiūroms, kad neišsilavinę ir nemokyti „vaikai, vėliau prie valstybės vairo pašaukti, sukelia pragaištingas suirutes".[81]

Pirmųjų Lietuvos liuteronų tekstai ir jų veikla rodė, kad susidarė aktyvi visuomenės grupė, kuri aiškiai išskyrė lietuvių tautos buvimą daugiatautėje valstybėje. Šiuo požiūriu jie tęsė Lietuvos DK kanclerio Alberto

[79] Abraham Culvensis, „Confessio fidei", p. 55.

[80] *Acta capitulorum provinciae Poloniae ordinis praedicatorum*, v. 1 (1225–1600), ed. Romanus Fabianus Madura, Roma, 1972, p. 191, 264, 271, 272, 276 ir kt.

[81] Wenceslaus Agrippa Lithuanus, *Oratio funebris...*, p. B_2; Ročka, Marcelinas, „V.J. Agripa – kultūros veikėjas ir literatas", *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra*, t. 10, 1967, p. 58–59.

Goštauto liniją: kancleris tvirtino, kad valstybės aukštuosius urėdus senuoju papročiu turį teisę gauti lietuviai, ne rusinai. Venclovas Agripa, pristatydamas Lietuvą svetimšaliams (knyga išleista ne Lietuvos DK), rašė:

Lietuva yra šiaurės karalystė, Lenkijos, Prūsijos, Livonijos ir beveik Rusios genčių kaimynė, didžiausia visoje žemėje kunigaikštystė, savo dydžiu daugelį karalysčių pranokstanti, todėl ir vadinama Didžiąja Lietuvos Kunigaikštyste,

o kitoje vietoje, apibūdindamas Joną Radvilą, nurodė, kad jis „yra gimęs garsiausioje lietuvių tautoje" („Nam in clarissima Lithuanorum gente natus est") ir lygina šios tautos žmonių papročius, dorybes su kitomis „Europos tautomis" („Europae nationi"), jau aiškiai skirdamas valstybę ir tautą.[82] V. Agripa kaip ir jo tėvas Mykolas Lietuvis manė, jog lietuvių tautos kalba tolimoje praeityje buvusi lotynų kalba, tad vienas ragino prie jos grįžti, ir abu ja rašė. Kiti pirmojo laikotarpio liuteronai, kaip žinia, pasirinko darbą lietuvių kalba: dirbo kunigais lietuviškose Mažosios Lietuvos bažnyčiose ir rengė knygas lietuvių kalba.

Ši aktyvioji, į reformaciją pasukusi visuomenės grupė veikė ryškindama tautinius bruožus valstybėje.

Apžvelgtuose XVI a. vidurio tekstuose pirmieji liuteronai ar jiems artimos asmenybės jau gana aiškiai apibūdino, kas ir kokia kryptimi, jų požiūriu, Lietuvos DK visuomeniniame gyvenime taisytina. Akivaizdi pozityvi jų nuostata modernizuoti kultūros gyvenimą, ypač vieną jo sritį – švietimą (ir sistemą, ir turinį). Taip pat jie suformulavo siekį pakeisti bažnytinio turto paskirtį – naudoti jį daugiau visuomenės, o ne dvasininkų reikmėms. Į reformacijos pusę pasukusiesiems jau buvo būtina diegti naujoves, buvo aiški ir suformuluota veiksmų motyvacija. Jų pažiūrose tikėjimas, reformuotas jo mokymas ir poreikis modernizuoti kultūros gyvenimą sudarė vienovę.

[82] Wenceslaus Agrippa Lithuanus, *Oratio funebris...*, p. A_4v – A_5.

V

REFORMACIJOS GILĖJIMAS IR EVANGELIKŲ LIUTERONŲ BAŽNYČIOS ĮSITVIRTINIMAS PRŪSIJOS KUNIGAIKŠTYSTĖJE

XVI a. 4-asis–7-asis dešimtmetis

1. Reformacijos įsitvirtinimo teisiniai pagrindai

Per pirmąjį reformacijos dešimtmetį Prūsijos kunigaikštystėje sukurtoji evangelikų liuteronų bažnyčia jau turėjo teisinius pagrindus: jos veiklą tvarkančius bažnyčios ir pasaulietinės valdžios įstatymus, bažnyčios nuostatais nustatytas apeigas, administraciją, bažnyčių tinklą, paveldėtą iš Ordino. Įvykdytas stambus politinis persitvarkymas, įveikti naujos bažnyčios kūrimo pirmieji darbai sudarė galimybes didesnio masto reformoms. Buvo realiai pažinta bendra valstybės padėtis, pastebėtas bažnyčių tinklo netolygumas, teisiškai parengtas naujas jų materialinio aprūpinimo būdas, pritaikytas krašto gyventojų margumui, suvokta liaudies tikėjimų įvairovė, pajusta gimtųjų kalbų problema. Visa tai 4-ajame–7-ajame dešimtmetyje tapo veiksniais, kurie veikė ieškojimus, kaip ir kokia kryptimi reformuoti sudėtingą krašto gyvenimą.

Visą 4-ąjį dešimtmetį Prūsijos kunigaikštystės valdžia kaupė jėgas plataus pobūdžio akcijai. Kunigaikštis Albrechtas ir toliau nuosekliai laikėsi nuostatos gerai pažinti ir įvertinti padėtį ir tik tada keisti realiai pažintus reiškinius, situacijas. Norėdamas įsitikinti, kad pakankamai gerai vykdomi bažnytiniai nuostatai, kad jų užtenka, įsitikinti bažnyčios poveikio krašto gyventojams mastu, 1542 m. gruodžio 12 d. kunigaikštis Albrechtas su palyda išvyko keturiems mėnesiams vizituoti bažnyčių: aplankė Bartos, Prūsijos Brandenburgo valsčius ir apvažiavo Pamedės vyskupiją iki pat jos vakarinės dalies – Rastenburgo.[1] Po vizitacijos buvo konstatuota, kad

[1] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 10.

abiejų – Sembos ir Pamedės vyskupijų valstiečiai (vokiečiai, prūsai, lietuviai, lenkai ir kt.) menkai pažįsta liuteronų tikėjimą, kad tik nedaugelis kunigų turi 1525 m. bažnytinius nuostatus, o jų neturėdami daugelyje vietovių pakeičia apeigas.[2] Grįžus 1543 m. pavasarį kunigaikščiui iš vizitacijos, buvo pradėti rengti nauji bažnytiniai nuostatai. Jie buvo būtini dėl daugelio priežasčių. Prūsijos vadovybė stengėsi derintis prie bendro liuteronų tikėjimo mokymo ir bažnyčios raidos Vokietijoje. Ten 1530 m. buvo priimtas Augsburgo tikėjimo išpažinimas *Confessio Augustina*, o 1537 m. suformuluoti, aptarti ir koncentruotai išdėstyti liuteronų tikėjimo teiginiai Šmalkaldeno taikos straipsniuose. Kuriamoje Saksonijos bažnyčioje 1539 m. buvo išleista vadinamoji *Kursächsische Agenda*.[3] Bažnyčios veiklos Prūsijoje ir vizitacijų patyrimas vertė kai kuriuos reguliuojančius įsakus keisti. 1540 m. landtage buvo paskelbti krašto nuostatų straipsniai apie bažnyčią.[4] 1542 m. lapkričio 18 d. paskelbtu *Valdymo įsaku* (*Regiments Notel*)[5] buvo padėti teisiniai pagrindai bendram kunigaikščio ir vyskupų veikimui: nustatyta, kad vyskupus renka žemvaldžiai ir patarėjai, dar kartą patikslintos Sembos ir Pamedės vyskupijų ribos. Visa tai jau reikėjo subendrinti, tai turėjo padaryti 1544 m. bažnytiniai nuostatai *Pamaldų tvarka ir straipsniai apie ceremonijas* (*Ordnung vom eusserlichen gotsdienst und artikel der ceremonien*)[6], kuriuos tuojau išspausdino H. Weinreichas. Nuostatai teisingais liuteronų tikėjimo teiginiais laikė tuos, kurie atitiko Augsburgo tikėjimo išpažinimą ir Vitenbergo reformacijos vadovų pažiūras. Nustatė apeigų tvarką, giesmes, šventines dienas (kiek pakeitus nustatytąsias 1525 m.), bet juose trūko mokymo turinio straipsnių ir tikėjimo išpažinimo formulių. Detaliai aptarė švenčių ir darbo dienomis vykstančias pamaldų apeigas, nustatė, kad svarbiausios jų – Viešpaties vakarienė, t.y. mišios, kiek pakeitė komunijos priėmimo tvarką: 1525 m. buvo numatyta, kad bendruomenė sprendžia, kuris jos narys yra komunijai pasiruošęs, o dabar ją priimti galėjo kiekvienas, „parodęs dvasinį alkį, troškulį ir tikėjimą" kunigui tariant absoliucijos žodžius. Numatyta vieša netyčia nusikaltusiųjų išpažintis.[7] Nustatė krikšto apeigas su egzorcizmo (velnio išvarymo) dalimi vokiečių kalba, smulkiai aptarė laidotuvių apeigas. Naujieji nuostatai daugiau dėmesio skyrė katekizmo dėstymui. Kunigaikštis kaip „krašto tėvas" ir bažnyčios patronas (*Aufseher*) nustatė sinodų ir vizitacijų tvarką.

[2] Ibid., p. 62.
[3] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 38.
[4] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 207–208: Sehling, E., KO..., t. 4, p. 53–55.
[5] Hubatsch, W., op. cit., t. 1, p. 38.
[6] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 217–227; Sehling, E., KO..., t. 4, p. 61–72.
[7] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 69.

Nuostatai kreipėsi į visus krašto gyventojus, „visus ir kiekvieną mūsų ištikimus ir mielus aukštojo ir žemojo luomo pavaldinius", ir tai nebuvo tik diplomatijos formulė. Iš tiesų šiuose nuostatuose ryškėjo esminė bažnytinės politikos kryptis – pasiekti kiekvieną bendruomenės narį, kad ir kokio luomo jis būtų. Kartu nuostatuose priminta, kad patvirtinami visi nutarimai dėl bažnyčių lankymo, raginimai priimti sakramentus, visi įsakai, kurie 3-iajame–4-ajame dešimtmetyje buvo spausdinti.[8] O tie įsakai buvo leidžiami beveik kasmet: 1540 m. rugsėjo 20 d. pasirodė *Straipsniai apie kunigų parinkimą ir išlaikymą* (*Artikel von erwelung und underhaltung der pfarrer*); 1541 m. vasario 24 d. – *Įsakas prieš netikėliškus prietarus* (*Verordnung gegen aberglaubische Missbräuche*); 1543 m. vasario 1 d. – *Šviesiausiojo Prūsijos kunigaikščio įsakas...* (*Fürstlicher durchleuchtigkeit zu Preussen bevelch...*) ir 1543 m. balandžio 8 d. – *Aplinkraštis apie išleisto įsako vykdymą* (*Rundschreiben zur Vollziehung der vorstehenden Befehls*).[9] Dauguma šių įsakų buvo policinio pobūdžio. Juose griežtai įsakoma, kad privalu lankyti bažnyčią kas sekmadienį ir nustatytomis švenčių dienomis, o „raginti" gyventojus privalą apskričių valdininkai, kilmingieji žemvaldžiai, kunigai. Nustatyta kontrolės ir baudų sistema. Baudų dydis diferencijuotas pagal pražangos pobūdį ir nusikaltusiojo luomą. Pavyzdžiui, už bažnyčios nelankymą nepasitaisęs po įspėjimų žmogus moka tris baudas, o jeigu ir toliau nelanko, baudžiamas vieša kūno bausme – kaklo įtvėrimu ir sėdėjimu šventoriuje. Bažnyčios lankymą kontroliuoti turįs prižiūrėtojas – kaimo atstovas, keičiamas paeiliui kas tris savaites iš kiekvieno kaimo. Jis turįs pranešti apie neatvykusius hauptmanui, bažnyčios vyresniesiems, raštininkui ir kunigui. Kaimo seniūnas turįs išsiaiškinti neatvykimo priežastį ir, jei ji nepakankamai rimta, bausti. Kilmingųjų prižiūrėtojais galį būti apskrities ir valsčių valdininkai. Sutuoktinius, pažeidusius santuokos teisę, paleistuvius, girtuoklius, asmenis, dėvinčius netinkamus drabužius ar kitaip netinkamai besielgiančius, turėjo bausti apskrities ir valsčių valdžios atstovai.[10] Bendruomenę turėjo kontroliuoti institucija, sudaryta iš kaimo atstovų, kunigų ir valstybės administracijos pareigūnų, baudžiamąją funkciją pasiliko valstybinė valdžia.

Centrinio valdymo keliu visoje valstybėje diegiamos vieningos apeigos ir bandymas formuoti vieningą pasaulėžiūrą patekdavo į skirtingas kultūrines terpes, todėl kunigaikštis Albrechtas ir Vitenbergo liuteronų

[8] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 71.
[9] Ibid., p. 47–61.
[10] Jacobson, H.F., *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts...*, d. 1, t. 2, priedas, p. 29–38; Sehling, E., KO..., t. 4, p. 57–60.

Paulius Speratas (1484–1551),
nuo 1529 m. Pamedės vyskupas.
Amžininko vario raižinys

bažnyčios kūrimo strategai numatė tikėjimo platinimo kelius. Be teisinių pagrindų, buvo sukurta ištisa sistema kunigams ruošti, lavinti, jaunimui mokyti, knygoms rengti ir jas spausdinti. Užsimota plataus masto akcijai: numatyta švietimo reforma ir net visuomenės struktūros korekcija. Energingiausių veiksmų imtasi XVI a. 5-ajame dešimtmetyje. Šį laiką būtų galima apibūdinti kaip reformų apogėjaus, didelės kultūrinės veiklos metą, kuris padėjo pagrindus kultūros raidai Prūsijos kunigaikštystėje ilgam laikotarpiui ir turėjo didelės įtakos kelių tautų kultūros istorijai.

Tačiau reformos vyko toliau ne be sudėtingų teologijos klausimų svarstymų bei valstybės ir bažnyčios vidaus jėgų konfrontacijos kai kuriose sferose. 1549–1558 m. liuteronų bažnyčią sukrėtė vadinamasis osiandrininkų ginčas.

Prūsijos kunigaikštystės reformacijos gilėjimo tėkmė iki 6-ojo dešimtmečio vyko palyginti ramiai. Kunigaikštystės politinė padėtis – ji priklausė ne Šv. Romos imperijai, bet buvo Lenkijos karalystės lenas – atitolino ją nuo imperijoje prasidedančių kovų tarp katalikiškų ir protestantiškų

kunigaikštysčių. Valstybinė siena skyrė ją nuo pagrindinių kovų arenos, kurioje jau brendo ginkluoti konfliktai. Kunigaikštis Albrechtas, būdamas Lenkijos karaliaus vasalas, vis dėlto turėjo laisvas rankas reformoms Prūsijoje, taip pat ir bažnyčios reformai. Žygimanto Augusto, visai neseniai tapusio tikruoju Lenkijos ir Lietuvos valdovu, pakantumas ir net simpatijos reformacijai, geri santykiai su kunigaikščiu Albrechtu jokių trukdymų ar kišimosi į reformatorišką veiklą nežadėjo.

Prūsijos kunigaikštystės žemvaldžiai ir pats kunigaikštis, tautinės savimonės ir religinių pažiūrų skatinami, jautėsi įsipareigoję padėti Vokietijos protestantiškų kunigaikštysčių valdovams bręstančiame ginkluotame konflikte. Šmalkaldeno karo išvakarėse 1546 m. pavasarį buvo svarstyta, kokia galėtų būti ta pagalba. Iki karo pajėgų mobilizavimo Prūsijos kunigaikštystėje nebuvo prieita. Luomai (žemvaldžiai ir miestų atstovai) buvo labiau linkę pasitenkinti tarpininkavimo misija. Be to, norintiems telkti karines pajėgas trukdė griežtas Žygimanto Senojo pasipriešinimas. Prūsijos kunigaikštystė parėmė Šmalkaldeno protestantų pajėgas pinigais įteikdama jiems 30 000 guldenų. Šmalkaldeno protestantų kunigaikščių sąjungai pralaimėjus prie Miulhauzeno, buvo sudarytas Paliaubų tikėjimo išpažinimas, kurį liuteronų bažnyčia laikė kompromisiniu. 1555 m. reichstagas Augsburge patvirtino taiką, uždraudė liuteronams ir katalikams kovoti tarpusavyje ginklu, įtvirtino Vokietijos žemėse principą, „kokios tikybos valdovas, tokios ir pavaldiniai", patvirtino kompromisinį Augsburgo tikėjimo išpažinimą, vadinamą *Confessio Augustana variata* (1530 m. tikėjimo išpažinimas vėliau buvo pavadintas *Confessio Augustana invariata*). Ta aplinkybė, kad Prūsijos kunigaikštystė išlaikė politinį atstumą šiame kare, neįpareigojo jos bažnyčios būtinai priimti šį tikėjimo išpažinimą. Tačiau tokio masto įvykiai pagrindiniuose liuteronybės centruose nepraėjo be pėdsako ir Prūsijos kunigaikštystėje.

Mirus M. Lutheriui 1546 m. vasario 18 d., o Ph. Melanchthonui parėmus kompromisines 1555 m. Augsburgo tikėjimo išpažinimo formules, Prūsijos teologams neliko neginčijamų autoritetų. Liuteronų bažnyčioje pradėjusi reikštis nuomonių įvairovė buvo sutikta kiekvienos iš besiginčijančių pusių gana nepakančiai. Tuo pat metu jau buvo prasidėjęs teologinis ginčas tarp į kunigaikštystę neseniai atvykusio Niurnbergo reformatoriaus Andrejo Osiandro (Andreas Hosemann, 1498–1552) ir daugelio Prūsijos kunigaikštystės teologų. A. Osiandras užėmė Karaliaučiaus senamiesčio pamokslininko, universiteto teologijos profesoriaus vietą (1549–1552), net ėjo Sembos vyskupijos prezidento pareigas. Jo pusėje buvo Johannas Funckas (1518–1566), nuo 1549 m. kunigaikščio Albrechto rūmų pamokslininkas, vėliau, 1561 m., atsisakęs osiandrizmo.

Iš pradžių daugiausia A. Osiandras diskutavo su Joachimu Mörlinu (1514–1571), nuo 1567 m. – Sembos vyskupu. Teologai ginčijosi dėl žmogaus nuteisinimo supratimo. Kunigaikštis Albrechtas palaikė A. Osiandrą.

Tuo metu keitėsi ir išorinė liuteronybės Prūsijoje situacija: ir visoje Europoje, ir buvusioje Ordino valstybės Varmės vyskupijoje po Tridento bažnytinio susirinkimo prasidėjo intensyvi organizuota kontrreformacija, vykusi ir kaip katalikų bažnyčios atsinaujinimas, ir kaip aktyvi puolamoji akcija. Apie Prūsijos kunigaikštystę – Lietuvos DK ir dalyje Lenkijos Karalystės – atsiradę reformacijos šalininkai suko ne liuteronybės, bet kalvinizmo kryptimi. Prūsijos kunigaikštystė buvo įsiterpusi į kalvinistinės reformacijos zoną. Tad liuteroniškosios teologijos raida, politinės krašto aplinkybės ir kintantis visuomenės santykis su bažnyčia vertė pastarąją priimti naujus nuostatus.

Pirmiausia reikėjo likviduoti iškilusius prieštaravimus tarp Prūsijos žemvaldžių ir kunigaikščio dėl vyskupų valdžios ir jos ribų. Nors vyskupų institucija pagal 1525 m. bažnytinius nuostatus buvo palikta, jie buvo pavaldūs kunigaikščiui, kuris rūpinosi tikėjimo mokymo grynumu ir tvirtino kunigus. 1542 m. *Valdymo įsaku* (*Regiments Notel*) vyskupų institucija buvo patvirtinta, tačiau po Sembos ir Pamedės vyskupų mirties nauji vyskupai nebuvo skiriami. Jų pareigas einantys dvasininkai buvo vadinami prezidentais. Krašto žemvaldžiai, norėdami apriboti kunigaikščio valdžią, palaikė vyskupų instituciją. 1556 m. po ilgesnės pertraukos sušauktas landtagas pareikalavo vėl skirti naujus vyskupus ir pavesti jiems dvasinę jurisdikciją, kurios kunigaikštis neketino atsisakyti, tuo labiau kad beveik visose liuteroniškose Vokietijos žemėse ją savo rankose turėjo valdovai.

Nauji 1558 m. bažnytiniai nuostatai buvo platus, išsamus, dviejų dalių ir tikybos mokymą, ir bažnyčios organizacijos sandarą, apeigas, ir tikėjimo išpažinimą apimantis dokumentas. Tais pačiais metais Johannas Daubmannas išleido juos Karaliaučiuje atskira per 100 puslapių knyga; plito jie ir nuorašais. Kaip ir senuosiuose nuostatuose, čia irgi buvo numatytos skirtingos apeigos didelėse miestų bažnyčiose ir miesteliuose, į kurių bažnyčias rinkosi gausios bendruomenės iš apylinkių ir iš tolimų kaimų.

Naujieji 1558 m. bažnytiniai nuostatai susilaukė pasipriešinimo: jie buvo išleisti be landtago pritarimo, juose aptariama ne vyskupų, bet prezidentų institucija, krikšto apeigose buvo praleista egzorcizmo apeiga.[11] Nors dalį jų aprobavo pats Ph. Melanchthonas, Karaliaučiaus teologai

[11] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 3: *Dokumente*, p. 34–133.

nuostatams priešinosi. Po osiandrininkų ginčų jie atidžiai sekė, kad Prūsijoje be nukrypimų būtų laikomasi liuteroniškosios ortodoksijos.[12] Paskutiniaisiais kunigaikščio Albrechto valdymo metais vadinamieji luomai – žemvaldžiai ir miestų atstovai susitarė su kunigaikščiu dėl 1566 m. lapkričio 14 d. *Prūsijos luomų privilegijos* (*Privilegia der Stände Preussens*), kuri nustatė žemvaldžiams priimtiną vyskupų rinkimo, atlyginimo tvarką ir vyskupų pareigas. 1568 m. vyskupų instituciją reglamentuojančius įsakus *Apie abiejų – Sembos ir Pamedės vyskupų Prūsijos kunigaikštystėje rinkimus ir jų pareigas...* (*Von Erwehlung der Beyden Bischoff Samladt und Pomezan, im Herzogthum Preussen, auch von ihrem ampt...*) Karaliaučiuje išspausdino Johannas Daubmannas.

Prieš mirtį kunigaikščiui Albrechtui pavyko susitarti su krašto žemvaldžiais ir priimti pagrindinius tikėjimo mokymą, bažnyčios valdymą reglamentuojančius ir tiksliai apeigas nustatančius dokumentus. 1567 m. gegužės mėnesį Generaliniame sinode buvo priimtas dokumentas *Prūsijos doktrinos sąvado pakartojimas* (*Repetitio corporis doctrinae Prutenici*).

1568 m. sudaryti ir išleisti nauji *Bažnytiniai nuostatai ir apeigos...* (*Kirchenordnung und Ceremonien...*) ir ilgam nustatė bažnyčios valdymą, apeigas ir pagrindinius tikėjimo mokymo akcentus.[13] Naują vyskupą turėjo rinkti einantis pareigas vyskupas, 16 žemvaldžių ir miestų atstovų, išrinktų po 8 nuo kiekvienos pusės, visi rūmų ir krašto tarėjai (*Landrate*). Vyskupui priklausė vizitacijos, kunigų kontrolė, jų dvasinių ir pasaulietinių reikalų teisena; universiteto, mokyklų, spaustuvių, knygų prekybos priežiūra.[14]

Kunigaikščiui Albrechtui nepavyko reformuoti bažnyčios valdymą kolegialumo kryptimi – jis nepajėgė vyskupų institucijos pakeisti konsistorija, tačiau pavyko sustabdyti žemvaldžių norą grąžinti dešimtinę natūra, t.y. produktais. Dešimtinė ir toliau buvo mokama pinigais. Tai padėjo kunigui likti materialiniu atžvilgiu mažiau priklausomam nuo žemvaldžio.

Nuostatai, kaip jų įžangoje rašė Sembos vyskupas Joachimas Mörlinas ir Pamedės vyskupas Venidegeris, griežtai atsiribojo nuo bandymų liuteroniškojoje teologijoje suartėti su kalvinistiškąja. Pamaldų tvarka buvo gana atidžiai pritaikyta prie krašto nevienalytiškumo ir sudaryta diferencijuotai: vienokia Karaliaučiaus ir kitų didesnių miestų bažnyčioms, kitokia – mažų miestelių ir kaimų bažnyčioms. Skyrėsi pamaldų laikas ir jų pobūdis. Bendra visoms bažnyčioms buvo pabrėžtinas dėmesys

[12] Sehling, E., KO..., t. 4: *Einleitung*, p. 24–25.
[13] Hubatsch, W., op. cit., t. 3, p. 149–192.
[14] Ibid., t. 1, p. 29.

katekizmo mokymui – jaunuomenei mokyti buvo nustatomos nuolatinės savaitės dienos.

1568-ieji, kunigaikščio Albrechto mirties metai, tapo reformacijos įsitvirtinimo ir Prūsijos evangelikų liuteronų krašto bažnyčios galutinio susiformavimo laikotarpio riba. Tvirtą autoritetą turinčio, plačių užmojų valdovo reformatoriaus mirtis keitė padėtį šalyje. 1569 m. liepos 19 d. Prūsijos kunigaikštystės valdžia gavo Žygimanto Augusto privilegiją platinti evangelikų liuteronų tikėjimą, bet tik jį vieną, su sąlyga, kad visi kiti tikėjimai, „kurie galėtų būti pridengti Augsburgo tikėjimo išpažinimo ir jam priešingi, turi būti uždrausti..."[15]

Taigi iki 7-ojo dešimtmečio pabaigos buvo padėti tvirti daugelio visuomenės procesų pagrindai. Buvo suformuota evangelikų liuteronų krašto bažnyčia, prisiderinta prie daugiakalbės ir daugiakultūrės krašto visuomenės, nusistovėjo apeigos, tikėjimo mokymo formos, nustatytas tikėjimo išpažinimas ir visa liuteronų teologijos doktrina.

2. Bažnyčios tinklo korekcija

Intensyviai gilinant reformaciją viena esminių sąlygų, kad naujoji tikyba pasiektų kiekvieną krašto gyventoją, buvo paveldėto bažnyčių tinklo korekcija. Jo netolygumą krašto ir bažnyčios valdžia pastebėjo jau pirmuosiuose 1525 m. bažnytiniuose nuostatuose. Tada nuspręsta jį koreguoti: vienos mylios atstumu palikti vieną bažnyčią, o ten, kur jų per reta – steigti naujas. Nors per 1542–1543 m. vizitaciją kunigaikštis Albrechtas nesilankė toje Sembos vyskupijos dalyje, kur kompaktiškai gyveno lietuviai ir kuršių, skalvių, nadruvių palikuonys, t.y. Įsruties, Ragainės, Klaipėdos apskrityse, tačiau padėtį gerai žinojo. Vizituoti, matyt, nematė prasmės – ir kelias tolimas, ir atstumai tarp bažnyčių per dideli. Tinklą sutankinti dar nebuvo pasirengta: nebuvo tinkamai išlavintų kunigų, mokančių vietinių gyventojų kalbas, neparengtos ir neišleistos knygos šnekamosiomis vietinėmis kalbomis. H. Mortenseno duomenimis, 1525–1530 m. teįsteigta viena bažnyčia Mažosios Lietuvos teritorijoje – Įsrutyje. Didžioji akcija prasidėjo nuo XVI a. 5-ojo dešimtmečio pradžios ir truko kelis dešimtmečius.

[15] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 107.

Viename nedatuotame bažnyčių steigimo dokumente[16] Sembos vyskupas G. Polentzas ir apskrities valdžia nurodė sutankinti bažnyčias šiaurinėje ir šiaurės rytinėje vyskupijos dalyje: įsteigti tris bažnyčias (vietovės nenurodytos) su kunigais ir mokytojais (t.y. parapines, o ne filijas) ir vieną jų „girioje šiapus Ragainės" (*in der Wiltnusz jenseit Rangnit*), žiūrint nuo Karaliaučiaus. Šis dokumentas įdomus daugeliu požiūrių. Nurodyta ne tik bažnyčias įsteigti, bet ir tikybinį patarnavimą gerinti. Antra, šiame dokumente sąvoka *Wiltnusz*, t.y. *giria*, jau aiškiai vartojama kaip geografinė tam tikrai teritorijai nusakyti, o ne negyvenamam plotui ar kraštui apibūdinti – juk finansinių sunkumų metais nebūtų steigiama bažnyčia su mokykla negyvenamoje dykroje arba girioje.

Bažnyčios buvo intensyviai steigiamos toje Mažosios Lietuvos teritorijoje, kur tankiai gyveno lietuviai ir skalvių bei nadruvių palikuonys.[17] Ragainės apskrityje buvo stiprinama Ragainės bažnyčios veikla, įkurtos bažnyčios Širvintoje (*Schirwindt*, 1549), Pilkalnyje (*Pillkallen*, 1556), Kraupiške (*Kraupischken*, 1554), Lazdėnuose (*Lasdehnen*, 1563). Tilžės apskrityje – Tilžėje – 1553 m. (prieš tai buvo koplyčia pilyje), Kaukėnuose (*Kaukehmen, Kuckernese*, apie 1546), Viešvilėje (*Wiaschwill*, 1553), Vilkyškiuose (*Willkischken*, 1554), Katyčiuose (*Koadjuthen*, 1568). Klaipėdos apskrityje – Verdainėje (*Werden*, 1566), Priekulėje (*Prökuls*, 1568–1578), Kuršių nerijoje – Šarkuvoje (*Sarckau*, 1541), Kuncuose (*Kuntzen*, 1550). Daugiausia bažnyčių įsteigta Įsruties apskrityje: Gumbinėje (*Gumbinnen*, 1545), Gavaičiuose (*Gawaiten*, 1547), Galdapėje (*Goldap*, 1562, 1540–1568), Pilupėnuose (*Pillupöhnen*, 1557), Senoje Katniavoje (*Alt Kattenau*), Žabynuose (*Szabienen*, 1565–1568), Benkaimyje (*Benkheim*, 1566), Gurniuose (*Gurnen*, 1566), Trem-

[16] Verzeichnis des Überschlags der neuen Kirchen so gebaut sollen werden vermug des H. Bischoffs und der Amptleuth guttdunken. Insterburg, Tielsen, Rangnit [be datos], GStaPK HA XX, EM, Abt. 37 a., nr. 4. Šis dokumentas yra tarp XVIII a. dokumentų. Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 63. Autorius, remdamasis G. Mortensen straipsniu „Erläuterungen zur Karte ‚Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen'", in *Historisch-geographischer Atlas...*, apl. 3, p. 23–24, datuoja šį dokumentą 1530 m., tačiau argumentų nepateikia. Tokia ankstyva dokumento data kelia abejonių – dideliais tempais naujas bažnyčias steigti, kaip rodo jų steigimo datos, toje teritorijoje buvo pradėta ne 1530 m. (tada įsteigta tik viena Įsruties bažnyčia), o nuo XVI a. 5-ojo dešimtmečio. Darbas įsibėgėjo po 1542–1543 m. Albrechto vizitacijos ir 1544 m. nuostatų priėmimo, todėl tikėtina, kad ir šis dokumentas buvo viena to didelio darbo dalis ir galėtų būti datuojamas 1542–1545 m.

[17] Bažnyčių steigimo datos ir jų paskirstymas teritorijoje teikiamas remiantis minėtu G. Mortensen straipsniu leidinyje *Historisch-geographischer Atlas...* Abejotinos kai kurių bažnyčių steigimo datos aptariamos remiantis lokalinėmis monografijomis bei archyviniais dokumentais.

puose (*Trempen*, 1570). Jau Pamedės vyskupijoje, bet dar lietuvių kompaktiškai gyventoje teritorijoje – Kučiuose (*Kutten*, 1567).[18]

Keitėsi padėtis ir Klaipėdoje, kur buvo sena, iš Ordino laikų paveldėta miesto bažnyčia. 1538 m. netiesioginiuose dokumentuose minima stoginė, kurioje galėjo vykti pamaldos lietuvių, kuršių kalba, tačiau, matyt, tai nebuvo parapinė bažnyčia. Pirmieji dokumentai apie lietuvių parapinę bažnyčią žinomi nuo 1557 m.[19]

Visos 5-ajame–7-ajame dešimtmetyje įsteigtos bažnyčios buvo į rytus nuo linijos Labguva–Laukiška–Želva–Nordenburgas–Reinas–Nikolaiken. Į vakarus nuo šios linijos nebuvo įsteigta nė vienos naujos bažnyčios. Kelios įsteigtos Aistmarių pakrantėse, neįsteigtos Sembos pusiasalyje, į pietus nuo Priegliaus iki ribos su Varmės vyskupija. Viena kita bažnyčia buvo įkurta Pamedės vyskupijoje (tuo metu jau ir mozūrų apgyventame krašte), vietovėse, išlaikiusiose baltiškus vietovardžius. Apžvelgus tuo laikotarpiu įsteigtų bažnyčių visumą, matyti, kad jos lygiu lanku gana vienodais atstumais išsidėsto pasienyje su Lietuvos DK ir pagal Mažosios Lietuvos pietinę ribą, ploto, kur tankiausiai gyveno baltai – lietuviai bei skalvių, nadruvių palikuonys, ir mozūrų gyventos teritorijos paribyje. Tik kelios bažnyčios buvo Mažosios Lietuvos šiaurinės dalies gilumoje: Kaukėnai, Kraupiškas, Senoji Katniava, Kunigėliai. Tokia bažnyčių steigimo schema rodo, kad pasaulietinė ir bažnytinė Prūsijos kunigaikštystės valdžia jas traktavo ne tik kaip tikėjimo skleidimo centrus, bet kad ir patį liuteronų tikėjimo skleidimą ir įtvirtinimą traktavo kaip politinę akciją. Ketinimus plačiau integruoti gyventojus baltus galima įžvelgti ir kunigaikščio Albrechto žodžiuose 1561 m. *Enchiridiono* vokiečių ir prūsų kalba įžangoje:

> ... Kadangi ji [kunigaikštystė] į daugybę kalbų išsidalijusi ir joje buvo įvairių skirtingų mokymų ir tikėjimų, tačiau mūsų kunigaikštystėje yra galimybės ir to labai trokšta mūsų pavaldiniai, kad būtų paskelbtas įvairiomis skirtingomis kalbomis vienas tikrasis dieviškasis dangiškasis mokymas, koks buvo paskelbtas šventųjų pranašų ir apaštalų grynai bei garsiai pamokslaujamas, ir tuo būdu visagalis Dievas surenka ir suburia į tikėjimo vienybę taip pat į vienintelę tikrąją bažnyčią arba šventųjų bendriją.[20]

[18] Bažnyčių steigimo sąrašai ir datos teikiamos pagal leidinį: *Historisch-geographischer Atlas...*, apl. 3: *Der Gang der Kirchengründungen*.

[19] Jähnig, Bernhard, „Sakralinės topografijos vystymasis Klaipėdoje viduramžiais ir naujųjų amžių pradžioje", in *Acta historica universitatis Klaipedensis*, t. 2: *Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos*, Klaipėda, 1994, p. 25–26.

[20] *Enchiridion. Der kleine Catechismus doctor Martin Luthers Deutsch und Preussisch*, Königsberg, 1561, in *Prūsų kalbos paminklai*, Vilnius, 1966, parengė V. Mažiulis (fotografuotinis leidimas), p. III–5, 6.

Bažnyčių kūrimas buvo plačios kultūrinės, visuomeninės ir politinės akcijos dalis. Pirmiausia bažnyčioms steigti reikėjo daug evangelikų liuteronų kunigų: G. ir H. Mortensenų žiniomis, net pusė Pamedės vyskupijos ir apie 15 proc. Sembos vyskupijos bažnyčių neturėjo kunigo. Antra, tik vienetai iš tų kunigų mokėjo vietinių gyventojų nevokiečių kalbas. Nors vieną vietinę kalbą mokantys buvo skiriami į didžiausias, per 1000 tikinčiųjų turinčias ir jau seniai veikiančias bažnyčias, kur, be vokiečių, buvo gausios baltų bendruomenės. Tokios parapijos buvo Vargiai, Pabėtai ir kt.

Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Įsruties apskrityse kunigas, nemokantis lietuvių, prūsų, kuršininkų kalbų, savo darbo atlikti negalėjo. Tuo metu tik vienoje Klaipėdoje, mažame mieste, buvo kiek gausesnė miestiečių vokiečių bendruomenė.

Kokio tipo gyvenvietėse buvo steigiamos naujos bažnyčios?

Bažnyčių steigimo geografija rodė, kad šiame plote gyvenvietės augo, plėtėsi. Ordino teritorijoje būta nemažai miestų. Ar tos besiplečiančios Mažosios Lietuvos gyvenvietės skyrėsi nuo Ordino miestų? Miestų tyrinėtojai yra nustatę, kad Ordinas intensyviausiai steigė miestus XIII a. gale ir XIV–XV a. pradžioje: XIII a. buvo įsteigti 10, o XIV a. ir XV a. pradžioje iki Žalgirio mūšio – 43 miestai. Per laikotarpį tarp Žalgirio mūšio (1410) ir Torunės taikos (1466) – tik 3, per laikotarpį nuo 1466 m. iki reformacijos pradžios – nė vieno miesto.[21] Per reformacijos laikotarpį iki XVI a. pabaigos įsteigti iš viso 6 miestai. Tyrinėtojai nurodo, kad dauguma naujai įsteigtųjų miestų buvo vadinamojoje „girioje“. Iš Ordino paveldėti miestai, kaip ir bažnyčios, Mažosios Lietuvos teritorijoje buvo išsidėstę nepaprastai netolygiai: pagal Prieglių į rytus paskutinis miestas buvo Vėluva, į rytus nuo Deimenos linijos iki pat sienos su Lietuvos DK vienintelis miestas – Klaipėda, pietvakarinė miestų linija buvo Alnos upė ir tik pačiuose Mažosios Lietuvos pietuose buvo Girdavos ir Nordenburgo miestai (tarp Alnos vidurupio ir Ašvinės aukštupio). Tad, išskyrus Klaipėdą, miestai juosė teritoriją keistu zigzagu: pagal Prieglių iki intako su Alna, Alnos upės tėkme į pietus ir keli – tarp Alnos vidurupio ir Ašvinės aukštupio. Likusi teritorija, t.y. lietuvių ir skalvių, nadruvių palikuonių gyventoji teritorija, buvo beveik be miestų. Nors miestų statybos tempai, palyginti su Ordino laikais, buvo daug menkesni, bet tikslai tie patys – steigti ekonomikos, prekybos ir kartu atsparos centrus vokiečių kolonizacijai. XVI a. miestai statėsi toje teritorijoje, kurios dar nepajėgė kultūros požiūriu integruoti Ordinas, t.y. Mažojoje Lietuvoje. Tyrinėtojų nuomone, visoje Prūsijoje buvo dviejų tipų Ordino miestai: stambūs prekybos centrai

[21] Apskaičiuotas miestų skaičius toje teritorijoje, kuri sudarė Rytų Prūsijos provinciją XX a. tarpukaryje.

(pavyzdžiui, Elbingas) ir prie pilių augančios gyvenvietės, kuriose gyveno alkoholį varantys ir juo prekiaujantys verslininkai bei amatininkai, aptarnaujantys pilių poreikius. Hanso Fredericho nuomone, XV a. šie du miestų tipai sumišo.[22] Šiaurinėje ir Šiaurės rytinėje Mažosios Lietuvos dalyje, kur aptariamuoju laikotarpiu sparčiai buvo steigiamos bažnyčios, tik vienas Klaipėdos miestas turėjo seną miesto privilegiją. Visi kiti buvo miesteliai, vadinti *Flecken* arba *Lischke.*

Apžvelkime tas gyvenvietes, kuriose bažnyčios buvo arba steigiamos, arba jų veikla intensyvinama.

Ragainė iki XVI a. vidurio buvo gyvenvietė šalia Ordino pilies, vadinta *Flecken,* ir reformacijos įsitvirtinimo laikotarpiu miesto teisių neturėjo (jas gavo tik 1722).[23] Tilžė augo šalia Ordino pilies, irgi vadinama *Flecken* ir *Marcktflecken,* t.y. miestelio tipo gyvenvietė su turgaus teise. 1514 m. privilegiją gauna vienas Tilžės smuklininkas, o 1552 m. smuklių mieste jau buvo 12 su 30 vietų arklidėmis. Kulmo savivaldos teises Tilžė gavo 1552 m., stipriai nukonkuruodama Ragainę.[24]

Įsrutis, vadinama *Flecken,* turgaus teisę gavo 1541 m. Miestelio tipo gyvenvietė kūrėsi prie Ordino pilies, ją sudarė vokiečių kolonistų kaimas ir nadruvių kaimas, vadintas Spargė. Miesto savivaldos – Kulmo teisė sparčiai augančiai gyvenvietei buvo suteikta jau kitu laikotarpiu, 1583 m. Tada Įsrutyje įsikūrė 16 smuklininkų.[25] Mažosios Lietuvos pietuose miesto – Kulmo teises tuo laikotarpiu dar gavo Galdapė – 1566–1570 m. ir Angerburgas – 1571 m.

Net Labguva, vadinamoji *Lischke,* smuklininkų, žvejų ir neturtingų valstiečių daržininkų (*Kleinbauer*) gyvenvietė netoli Deimenos deltos, ilgai negavo miesto teisių. C. Hennenbergeris 1595 m. ją vadina miesteliu – *oppidulum.* Labguvos, miestelio tipo gyvenvietės, raidą tyręs M. Töppenas nurodė, kad joje palaipsniui kūrėsi miestelėnų bendruomenė, ginanti savo interesus: pavyzdžiui, labguviečiai reikalavo, kad per mylią nuo miestelio kaimuose nebūtų kalvių. Tik 1642 m. Labguva gavo miesto teises. Privilegijoje rašoma:

Flecken priešais Labguvos pilį [tokia], kokia anksčiau buvo įkurta, padalyta į gatveles ir gatves, su bažnyčiomis, mokyklomis, su visu ir pusiniu paveldėjimu, jiems pri-

[22] Frederich, Hans, „Die Provinz Ostpreussen und ihre Städte", in *Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte,* hrsg. Keyser, E., t. I: *Nordostdeutschland,* Stuttgart-Berlin [1941], p. 17–19.

[23] Forstreuter, Kurt, „Ragnit", ibid., p. 97.

[24] Kopp, Jenny, *Geschichte des Landkreis Tilsit,* Tilsit, 1918, p. 8; *Deutsches Städtebuch...,* p. 111.

[25] *Deutsches Städtebuch...,* t. 1, p. 65.

klausančiais laukais, pievomis ir daržais gauna miesto privilegiją, funduojamas miestas... pagal Kulmo teisę.[26]

Tebebuvo *Lischke* ir Tepliava – gyvenvietė prie Priegliaus ir senosios Ordino pilies. Ji turgaus privilegiją gavo tik 1684 m.

Viešvilė, tuo metu buvusi visai prie sienos su Lietuvos DK, buvo pasienio prekybos punktas: 1562 m. pirklys Matthejus Merbaumas prašė leisti vykstant į Žemaitiją ir iš jos sukrauti prekes pas vieną Viešvilės gyventoją.[27] Prekybinių kelių sankryžose ar prie buvusių Ordino pilių besikuriančios miestelio tipo gyvenvietės šioje teritorijoje palyginti ilgai negavo miesto teisių. Tam buvo kelios priežastys. Į vieną jų reikia atkreipti specialų dėmesį. Šios teritorijos gyventojų dauguma buvo baltai: likę, bet jau nekompaktiškais plotais gyvenę prūsai, prie Kuršių nerijos ir joje – kuršininkai, sūduviai, o visame plote, vadinamojoje Mažojoje Lietuvoje, – skalvių, nadruvių palikuonys ir lietuviai. Kalbų artumas, gyvensenos, papročių ir kitų liaudies kultūros sričių panašumas natūraliai skatino laipsnišką visų baltų tautų lituanizaciją šioje teritorijoje. Tačiau pagal senus Ordino valstybės nuostatus miestiečiais šioje teritorijoje galėjo būti tik vokiečiai arba atvykėliai iš Vidurio Europos valstybių. Jie gaudavo išimtinę teisę verstis smuklininkų verslu, dirbti amatininkais. Tad šioje teritorijoje, net ir tokiose vietovėse, kur buvo sąlygos verstis prekyba ir kur prekyba iš tiesų vyko gyvai, pavyzdžiui, Labguvoje prie Deimenos, Tepliavoje prie Priegliaus, miesteliai negavo miesto teisių tol, kol juose išaugo vokiečių miestiečių bendruomenės. Galima daryti išvadą, kad miestelis gaudavo miesto teises tik tada, kai jame susidarydavo pakankamas vokiečių kolonistų kiekis, t.y. kai gyvenvietė tapdavo teritorijos, kurioje vyravo nevokiečiai gyventojai, integracijos atsparos centru. Bažnyčia šiame procese turėjo atlikti vieną svarbiausių vaidmenų.

Apžvelgus naujai įsteigtų evangelikų liuteronų bažnyčių visumą, matyti, kad bažnyčios buvo steigiamos kelių tipų gyvenvietėse. Pirmiausia nauja įkurta didžiausiame Mažosios Lietuvos mieste Klaipėdoje, tuo metu turėjusiame palyginti nedaug gyventojų. Nuo 1557 m., kaip minėta, Klaipėdoje būta atskirai veikiančios lietuvių bendruomenės. Antra, jos steigtos miestelių tipo gyvenvietėse – Viešvilėje, Verdainėje, Priekulėje, Galdapėje ir kt. Daugiausia vis dėlto jų buvo įsteigta didesniuose kaimuose, kurie

[26] Privilegija cit. iš Töppen, M., „Über preussische Lischken, Flecken und Städte. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeindeverfassungen in Preussen", *Altpreussische Monatsschrift, Neue Folge*, t. 4(70), Königsberg, 1867, p. 519.

[27] 1562 m. pirklio Matthejaus Merbaumo prašymas leisti krauti prekes pas Jurgeną Schwabą Viešvilėje, vykstant į Žemaitiją ir iš jos, GStaPK HA XX, EM, Abt. 91c, nr. 7.

virsdavo bažnytkaimiais. Šie bažnytkaimiai patys nebuvo dideli, ir jų gyventojai sudarė tik mažą parapijiečių dalį. Bažnytkaimio parapija sujungdavo 30–40 kaimų ir sodžių. Toks buvo Kaukėnai, apie kurio parapiją išlikę 1549 m. vizitacijos duomenys. Tilžės kunigas Georgas Reiches, vizitavęs Tilžės ir Kaukėnų parapijas, pažymi, kad jose abiejose yra daugiau kaip 6000 žmonių.[28] Kitame dokumente minima, kad Kaukėnų parapijoje yra apie 4000 parapijiečių. W. Falkenhahno žiniomis, amžiaus pabaigoje Kaukėnų parapijoje buvę apie 3500 parapijiečių, kurie gyveno daugiau kaip 53 kaimuose ir sodžiuose.[29] Nors duomenys ir nėra tikslūs, bet iš pateiktųjų matyti, kad XVI a. viduryje jų buvo gerokai per du tūkstančius. Kunigas G. Reiches buvo kilęs iš Silezijos, dirbęs diakonu vienoje Karaliaučiaus bažnyčių, 1547–1549 m. kunigavęs Tilžėje. Tad buvo matęs kitokių parapijų nei šioje Mažosios Lietuvos dalyje. Prašydamas iškelti jį iš Tilžės jis su neviltimi rašė į kunigaikščio kanceliariją:

> Ką gali nuveikti vienas ar du žmonės tarp tiekos tūkstančių neišprususių žmonių, kai niekas nenori girdėti apie tokį didelį vargą?[30]

3. Valstiečių tikėjimo problema ir liuteronų bažnyčios santykis su liaudies kultūra

Liuteronų krašto bažnyčios įtvirtinimo laikotarpiu baltų liaudies tikėjimo pavidalai ryškėjo kaip svarbi ir didelio dėmesio reikalaujanti problema, kurią suvokti buvo sudėtingas dalykas ir to meto apsišvietusiems bažnyčios ir valstybės vadovams. Ją pastebėjo ir visi XVI–XX a. istorikai ar rašiusieji apie kraštą. O istoriografijoje iki šių dienų dažniausiai neskiriamas liaudies tikėjimo lygmuo nuo teologų formuojamo tikėjimo mokymo, XVI a. pamaldumo formos bandomos vertinti pasitelkiant XIX a. tikėjimo modelius; baltų – valstiečių ir miestelių gyventojų tikėjimo pavidalas nelyginamas su to meto kaimyniniais kraštais, o tiriamas izoliuotai. Todėl net ir XX a. istorikai, interpretuojantys XVI–XVII a.

[28] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 414–417 (Georgo Reiches 1549, rugpjūčio 1 ataskaita apie Tilžės ir Kaukėnų vizitaciją).
[29] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 277.
[30] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 415 (Georgo Reiches 1549, rugpjūčio 1 ataskaita apie Tilžės ir Kaukėnų vizitaciją).

valstiečių tikėjimą, teigia, kad valstiečiai buvę „pusiau pagonys" arba „vos vos krikščionys".[31]

XVI–XVII a. baltų liaudies tikėjimas tirtinas pasitelkus naujausius etnologijos, religijos sociologijos, šaltinotyros metodus seniesiems šaltiniams analizuoti. Reformacija baltiškajai Prūsijos kunigaikštystės gyventojų daliai pirmiausia ir buvo jų liaudies tikėjimo pavidalo keitimas. Bandydami įvertinti, kokį tikėjimą turėjo reformuoti įsitvirtinanti liuteronų bažnyčia Prūsijos kunigaikštystėje, turėtume nors bendrais bruožais jį suvokti, pasiaiškinti istorinių šaltinių duomenis apie jį, kas juos užfiksavo, palyginti jį su to meto Vokietijos liaudies tikėjimo bruožais. Pirmiausia turime suvokti, kad šiuo atveju susiduriame su per amžius kintančiu liaudies krikščionybės pavidalu, kuris nėra tapatus teologų, aukštųjų dvasininkų, aukštuomenės krikščionybės suvokimui. Liaudies krikščionybės pavidalų Europos šalyse būta gausybė – nelygu šalis ir laikas.

Religijos sociologas Maxas Weberis apibūdino valstiečių tikėjimo pobūdį visos Europos mastu:

Valstiečiai yra toks sluoksnis, kuriam būdinga labai retai kitas nei maginis religingumas.

Ne be reikalo ankstyvosios krikščionybės laikais žodis „paganus", tapęs pagonio sąvokos pagrindu, reiškė valstietį.

Valstiečio religingumo šlovinimas ir tikėjimas ypatinga jo dievobaimingumo verte yra tik labai modernios raidos produktas.[32]

Liaudies tikėjimo evoliuciją vokiečių kalbos paplitimo teritorijoje (Šveicarijoje, Vokietijos žemėse, Silezijoje) tyręs W.E. Peuckertas rėmėsi XV–XVI a. kronikininkų, kunigų pamokslų, to meto mokslininkų, istorikų, literatų išlikusiais tekstais ir XVI–XVIII a. raganų teismų dokumentais. Jis nustatė, kad dokumentikos pobūdis šiems reiškiniams tirti visoje Europoje (taip pat ir baltų kraštuose – pridursime nuo savęs) yra panašus – tai netiesioginiai šaltiniai. W.E. Peuckertas konstatavo, kad

... valstiečio, kuris mums ką apie savo tikėjimą pasakytų, per šiuos dešimtmečius nėra. [...] Tik keli vyrai, kurie buvo kilę iš valstiečių, kurie augo kaime, pavyzdžiui,

[31] Zieger, Andreas, *Das religiose und kirchliche Leben in Preussen und Kurland*, Forschungen und Quellen zur Kirchen und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, t. 5, Köln, Graz, 1967, p. 53–59 ir kt.; *Zimmerische Chronik*, hrsg. v. Karl Aug. Barack, t. 1–4, Freiburg und Tübingen, 1881.

[32] Weber, Max, *Wirtschaft und Gesselschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen, 1976, t. 1, akt. 5, § 7, p. 285-287.

M. Lutheris, ar valstiečių žemvaldžiai, pavyzdžiui, Zimmerno grafas[33], suvokė jų mintis ir, „prietarus" [ir galėjo juos] perteikti. [...] Ir šių iš valstietiško galvojimo išaugusių vyrų suvokime dalykai keičiasi. Jie viena koja stovi kaime, kita – dvasininkų gyvenime. Jie žino, kas yra „žemai", jie nepraradę tikėjimo tais dalykais, tačiau jie stengiasi prie to, ką perteikia, savo protingų minčių pridėti.[34]

Tyrinėtojai konstatavo, kad Vokietijos žemių liaudies tikėjimo aprašymai yra daugiasluoksniai: mąstyta antikos kultūros sąvokomis, aprašant empirinius tikėjimo faktus bandyta juose įžvelgti graikų ir romėnų mitinių būtybių ar dievų kontūrus, funkcijas, savybes. Į liaudies tikėjimą žvelgta per „mokslingojo" pasaulio, alchemijos, magijos žinių ir per daugelio šimtmečių krikščioniškosios teologijos teiginių evoliucijos schemą. Vokietijoje į liaudies tikėjimą aktyviai skverbėsi kaimo kunigo suvokimas, dėstomas iš sakyklų. O XVI a., pradėjus spausdinti knygas gana dideliais tiražais, jos darė įtaką lokaliniams tikėjimams visur, kur tik pasirodė turguose.[35]

Iš tiesų nuo XVI a. pradžios gerokai pagausėjo baltų tikėjimo aprašymų, kuriuos paliko amžininkai, pasirinkę informatorius arba pažinę kaimo gyvenimą patys. Kokius svarbiausius tekstus žinome iš to meto?

Pirmiausia tai anoniminis rankraštis, vadinamoji *Sūduvių knygelė* (*Wahrhafftige Beschreibung der Sudawen auff Samland...*), parašytas, kaip galima spėti, XVI a. 2-ajame–4-ajame dešimtmetyje, paplitęs daugeliu nuorašų ir variantų, pirmą kartą išspausdintas, kaip spėjama, 1562 m. Kiti tekstai – Johanno Polianderio (Graumann, 1486–1541) 1535 m. laiškas Kasparui Börneriui, Leipcigo Tomo mokyklos rektoriui (1522–1541) – „[Epistola] Johannes Poliander... Casparo Boernero amico..."; Georgo Sabino (Georg Sabinus, 1508–1560) *Elegija* (vadinta ir poema), parašyta 1545, išspausdinta 1550; Jano Maleckio-Sandeckio (apie 1490–1567) *Laiškas apie prūsų ir livoniečių aukojimus ir stabmeldystę* (*Epistola ad Georgium Sabinum de sacrificiis et idololatria veterum Livonorum et Borussorum*), parašytas tarp 1545–1551 m., pirmą kartą išspausdintas 1551 m.[36]; Martyno Mažvydo (apie 1520–1563) *Katechismusa prasty žadei* pratarmės ir laiškai, 1547 m. ir vėlesni. Likę ir

[33] Kalbama apie XVI a. kronikos *Zimmerische Chronik* autorių grafą Frobeną Christophą von Zimmerną.

[34] Peuckert, Will-Erich, *Deutscher Volksglaube des Spätmittelalters*, Stuttgart, 1942 (fotogr. leid., 1992), p. 10.

[35] Ibid., p. 10.

[36] Janas Maleckis-Sandeckis savo „Laišką..." rašė atsakydamas į Jurgio Sabino 1550 m. išspausdintą *Elegiją*. W. Mannhardto nuomone, 1551 m. pasirodę net du laiško leidimai. Mannhardt, Wilhelm, *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga, 1936, p. 284. Pirmą kartą J. Maleckio-Sandeckio tekstas buvo išspausdintas 1551 m. leidinyje *Livoniae*

keli vaitų, amtmonų sudaryti aktai. Išvardytieji tekstai buvo perleidžiami, perpasakojami, įtraukiami į kitus, kartojami. Dauguma jų buvo parašyti laikotarpyje nuo XVI a. 2-ojo dešimtmečio iki reformacijos įsitvirtinimo pabaigos. Galima spėti, kad tik keliais fragmentais išlikusi Jono Bretkūno *Prūsų žemės kronika* pradeda naują aprašymo tipą.

Kas buvo tie Prūsijos kunigaikštystės baltų tikėjimo ir liaudies kultūros aprašinėtojai? Anksčiau išvardytiems liaudies tikėjimo ir liaudies kultūros aprašinėtojams buvo būdinga visa tai, ką yra pastebėjęs W.E. Peuckertas. *Sūduvių knygelės* autorius ar autoriai nežinomi. Johannas Polianderis buvo rašytojas, kunigaikščio Albrechto rūmų bibliotekos komplektavimo konsultantas, vienas iš 1525 m. bažnytinių nuostatų kūrėjų (kartu su abiejų vyskupijų vyskupais ir kitais patarėjais), Karaliaučiaus Senamiesčio bažnyčios kunigas bei lotyniškosios mokyklos mokytojas; Jurgis Sabinas – naujosios lotynų poezijos kūrėjas, pirmasis Karaliaučiaus universiteto rektorius (1544–1555); Jonas Maleckis-Sandeckis – spaustuvininkas, knygų parengėjas, studijavęs Krokuvoje, Elko (*Luko*) bažnyčios liuteronų kunigas ir vyresnysis kunigas – superintendentas (1537–1567). Martynas Mažvydas – knygų parengėjas, Ragainės kunigas, vyresnysis kunigas (1549–1563), aukštuosius mokslus baigęs Karaliaučiuje. Tad visi gerai išmanė liuteronų teologiją, buvo išsilavinę, mokyti vyrai. Jiems būdingas tas pats požiūris, kaip ir vokiečiams, rašiusiems apie XVI a. liaudies tikėjimą ir kultūrą. Tačiau būta ir skirtumo. Visi rašiusieji, išskyrus M. Mažvydą, buvo svetimšaliai: G. Sabinas ir J. Polianderis – vokiečiai, J. Maleckis-Sandeckis – lenkas nuo Krokuvos. Tad sava patirtimi ir tiesiogine informacija remtis jiems trukdė kalbos ir svetimos kultūros suvokimo barjerai. Vieni jų surinko duomenis per tarpininkus remdamiesi pažįstančių kraštą žodine informacija (J. Polianderis, G. Sabinas), kiti – sava patirtimi (M. Mažvydas, J. Maleckis-Sandeckis). Visi jie rėmėsi rankraščiuose, kronikose ar leidiniuose sukaupta informacija. Rašiusieji apie baltų tikėjimą jį vertino iš liuteronų teologijos aukštumos ir žiūrėdami pro kitos kultūros akinius: kas savojoje buvo įprasta, neužkliuvo ir aprašomojoje, o pastebėti skirtumai rėžė akį.

---

historia in compendium ex annalibus contracta a Thomo Hornero Egrano. De sacrificiis et idololatria veterum Livonum et Borussorum libellus Joannis Melecii, 1551, in Academia Regiomontis exudebat Joannes Lufft, 1551. Vėliau jo tekstas buvo perspausdintas 1562 m. Vitenberge ir toliau kartotas rinkiniuose ir atskirai 1562, 1573, 1582, 1584, 1586, 1614, 1630, 1631 m. Kadangi J. Maleckis-Sandeckis rašė atsakydamas į J. Sabino *Elegijos* rankraštį, jo tekstą reikia datuoti 1546–1551 m. Tas faktas, kad *Sūduvių knygelė* buvo išspausdinta tik 1562 m., suklaidino J. Bertuleitį: jis teigė, kad *Sūduvių knygelės* autorius rėmėsi J. Maleckiu-Sandeckiu. Tačiau J. Maleckio-Sandeckio ir *Sūduvių knygelės* tekstų palyginimas rodo, kad *Sūduvių knygelės* tekstas yra pirminis.

Kaip tyrinėtojai apibūdina to meto Vokietijos žemių liaudies tikėjimą? Jau minėtą išsamią ir tvirtai šaltiniais bei dokumentais pagrįstą studiją *Vokiečių liaudies tikėjimas vėlyvaisiais viduramžiais* yra parašęs W.E. Peuckertas.[37] Jis konstatavo, kad liaudies tikėjimo raidoje Vokietijoje lūžis vykęs XV–XVI a. sandūroje ir ypač didelį postūmį padariusi reformacija. Tikėta, kad žemė, vanduo, oras, ugnis buvo pilni įvairiausios kilmės ir rūšies dvasių, anapusinių, nežmogiškos prigimties būtybių. To meto kunigai, žemvaldžiai, miestiečiai, valstiečiai tikėjo, kad Tiuringijos, Silezijos, Alpių kalnuose, prie kaimų, gyvenę demonai – vilkų pavidalo būtybės, šeriančios gyvulius ir jų neėdančios. Nustatyta, kad vilko-demono vaizdinys buvo atkeliavęs dar iš to meto, kai germanų gentys nebuvo išsklidusios po Europą. Šis vaizdinys keitęs savo pavidalą, bet juo dar tikėta XVI a. pradžioje. Riteriai legendose ir poemose kovoję su įvairaus pavidalo skraidančiais ir kirmio pavidalą turinčiais drakonais. Pasak 1533 m. Aventino *Bavarų kronikos* (*Baierische chronik*), imperatoriui Karoliui irgi padėję kovoti milžinai. Daugelyje vietovių tikėta milžinais – vietos dvasiomis, turinčiomis savo vardus. Lokalinės dvasios aktyviai veikusios. Braunšveigo Zolinge (*Braunschweig Solling*) naktimis medžioję laukinis medžioklis vardu Hakelbergas, o dvasia Rybencale (*Riebenzahl, Rühbenzahl*) šeimininkavusi visą XVI a. ir kai kuriose Silezijos kalnų vietovėse buvo prisimenama dar ir XVII a. Miškuose ir kalnuose naktimis šėlę „laukiniai žmonės", „laukiniai medžiokliai". „Laukiniai vyrai", vaistažolių žinovai, tebegrobę vaikus, „laukiniai žmonės" buvę žvėrių valdovai, piemenys, valdę audras ir vėjus. „Miško moterys", lydimos stirnų ir elnių, nudirbdavusios žmonėms sunkius darbus, jos reikalavusios žmogaus meilės. Tetulės Holės purtomų patalų pūkai žemėje leisdavęsi snaigėmis. Medžiuose, po medžiais gyvenusios būtybės, vadinamos *Hollo, Holda*, kurioms buvo nešama verpti ir valgyti susirgus vaikui. Menkai apšviestose valstiečių trobose tebegyvenusios verpimo kambario moterys (*Spinnstubenfrauen*), apdovanojančios darbščias moteris ir baudžiančios tingines. Bavarų, švabų, frankų žemėse tikėta būtybe *Perscht*, kuriai dar XV a. antrojoje pusėje aukota, kad ji globotų žemdirbystės derlių. Tikėta ir koboldais, namų dvasiomis, kurios tarnavusios ir valstiečiui, ir žemvaldžiui, keršijusios ir už netinkamą elgesį, pavyzdžiui, sviedusiam graužtuką į tamsią kambario kertę. Koboldui artimas *Drache*, dar vadinamas *Tragerl* (nuo žodžio *tragen* – nešti), nešęs šeimininkui turtus. Šiam Tragerliui šeimininkės duodavusios valgyti, bet ne visada įtikdavusios: apie 1618 m. jis sudeginęs sodybą Breslau apylinkėse ir Lygnico miestą, nes šeimininkė

[37] Peuckert, Will-Erich, *Deutscher Volksglaube des Spätmittelalters*, p. 51–60 ir kt.

jam padavusi per karštą pieną.[38] Visa Europa tebetikėjo, kad buvo *incubai, succubai*, vandenyje gyvenančios dvasios, galinčios apvaisinti besimaudančias moteris – ir tai truko iki pat XVIII a. vidurio. To tikėjimo rezultatai buvo dešimtys tūkstančių laužuose sudegintų žmonių, neva turėjusių ryšius su raganomis, velniais, arba patys jais buvę. Tikėjimas dvasiomis ypač keitėsi XV a. antrojoje pusėje ir XVI a. pirmojoje pusėje. Amžių sandūroje sparčiai vykęs lūžis: kito tikėjimo pavidalai. Pradėta tikėti kitokia dvasių, antgamtinių būtybių prigimtimi: milžinai tapo demonais, naktimis miškuose medžiojantys „laukiniai žmonės" – „grįžtančiais mirusiaisiais" ar nubaustomis sielomis po mirties. Tikėjimas dvasiomis nors ir kito, bet išliko. Pats M. Lutheris tikėjo jomis. Savo *Kalbose prie stalo* (*Tischreden*) jis minėjo drakonus (*Drachen, Trachen*), koboldus, požemines dvasias, „vandens žmones", „jūrų stebuklus". Reikėjo šį daugiaspalvį, įvairiakilmį dvasių, mitinių būtybių, demonų, t.y. visą nežmogiškos prigimties būtybių pasaulį suderinti su modernia liuteroniška teologija. M. Lutheris visas jas pavertė vienos prigimties būtybėmis – piktosiomis dvasiomis, velniu, blogio jėga. W.E. Peuckertas rašė:

> Mes matome, kad Lutheriui viskas, kas yra „anapusinis" – ir koboldai, ir vandens žmogus, ir Maliuzina ar Pakeistinis [laumės vaikas, pakeistas į žmogaus vaiką – *I. L.*] turi bendrą vardiklį, visame kame jis įžvelgia ir atpažįsta tik velnią. Jis neneigia šių būtybių, atvirkščiai, jos yra jam reali tikrovė, tačiau mato jas per teologinę Dievas-velnias schemą.[39]

Lūžio esmę apibūdinęs W.E. Peuckertas darė išvadą, kad valstiečių kultūra ir mąstysena pamažu prarado dominuojančią reikšmę ir nuo XVI a. pradžios „miestietiškasis laikas siekia skeptro ir karūnos".[40] Bet tikėjimo kitimo kryptis, kaip bendroji tendencija, dar ilgai nepanaikino būdingų valstiečių liaudies kultūros ir tikėjimo bruožų.

O kokį baltų valstiečių tikėjimą pastebėjo ir svetimšaliai, ir savieji?

Pirmieji protestantų liaudies kultūros ir tikėjimo apibūdinimai (*Sūduvių knygelėje*, J. Poliandenio laiške) lietė ne visus prūsus, bet sūduvius. Žinome, kad į Sembos pusiasalį dalis sūduvių iš jų tėvynės buvo atkelti XIII a., Vokiečių ordino karo žygių metu. XVI a. Sembos pusiasalyje jie gyveno trimis didelėmis kaimų grupėmis: 1) Sembos pusiasalio šiaurės vakarų kampe (dar vadintame *Brüster Ort, Pruster Ort* – Pustų ragu, arba Sūduvių kampu), 2) šiauriniame pusiasalio krante ir pagal pietinį Kuršių marių krantą, 3) į vakarus nuo Karaliaučiaus – Medinavos, Vargių apylinkėse.

[38] Ibid., p. 97–98, 107, 147, 152.
[39] Ibid., p. 166–170.
[40] Ibid., p. 7.

J. Polianderio laiškas paaiškina, kodėl pirmiausia sūduviai sukėlė susidomėjimą. Šie atkeltieji buvo paversti gintaro žvejais baudžiauninkais. Jie privalėjo Ordino magistrui ir vyskupui, o vėliau Prūsijos kunigaikščiui žvejoti gintarą – atlikti baudžiavinę prievolę. J. Polianderis, kaip pats rašė, informaciją gavo iš seno žmogaus, prieš dvidešimt metų ilgai gyvenusio su sūduviais:

Čia gimusieji tik nedaugelis moka vokiškai, turi savo barbarišką kalbą, kuria kalba kaip ir kiti prūsai. Šios tautybės žmonės atkakliai stengiasi išsaugoti savo protėvių drabužius, papročius, apeigas, nesituokia su tolimesniais prūsais ir nė vienas saviesiems neleidžia elgetauti.

Sūduviai patys audęsi medžiagas drabužiams, dirbdinęsi metalinius žalvarinius papuošalus.

Tuos ir kito pobūdžio dalykus jie išsaugojo iki to laiko, kai maždaug prieš dvidešimt metų savo seniūnų buvo priversti tuoktis su kaimyniniais prūsais. Tai buvo padaryta tam, kad palengva nuo savo papročių atsisakytų, tačiau didžioji jų dalis ligi šiol laikosi savo senovinės pagonybės, senovinių prietarų neatsisako, ir kaip anksčiau nenuoširdžiai pakluso popiežiui, taip ir dabar, nors su Evangelija sutinka, tačiau, slapta susitarę, nesiliauja vykdyti senųjų apeigų.[41]

Sūduviai buvo priversti gyventi uždaruose kaimuose, kadangi buvo saugomas sužvejojamas gintaras. Monopoliją gintaro gavybai turėjo Ordinas ir vyskupas. Saugodami savo etninį identitetą, sūduviai ir patys norėjo izoliuotis, jų bendruomenės itin stengėsi išlaikyti archajišką kultūrą, pavyzdžiui, tebenešiojo žalvarinius papuošalus, metalinius diržus. Išsilavinę aprašinėtojai, žinoma, šį archajiškumą pastebėjo ir įvertino.

Sūduvių knygelėje sukaupta informacija jau buvo kitokio pobūdžio nei J. Polianderio laiške. Joje pateikiamas pagoniškų dievų sąrašas, daugelio švenčių, apeigų, papročių – laidotuvių, vestuvių, mirusiųjų pagerbimo, ožio aukojimo ir kt. aprašymai. Abi informacijos liudija, kad sūduviai rinkdavo bendruomenės dvasinį vadovą, vadinamą „vurškaičiu", gal teisingiau „viršaičiu", kuris buvo ir gydytojas, ir žiniuonis, o slaptose apeigose ir aukotojas.

Trečias šaltinis – J. Maleckio-Sandeckio tekstas. Palyginus jį su *Sūduvių knygele*, matyti, kad autorius didesnę jos dalį perpasakojo ir kai ką praleido, o kai ką aprašė papildydamas iš mums nežinomų šaltinių. Pavyzdžiui, aprašė Elko apylinkių gyventojų papročius, tarp jų rugiapjūtės pabaigtuves; šventes vadino slavų kalba, bet tvirtino, kad tai prūsų papročiai; aprašė pateikė kalbos fragmentų, kai kurių pavadinimų, artimų baltų kalboms.

[41] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, p. 335.

Tokia kontaminacija galėjo vykti dėl kelių priežasčių: skaitomos *Sūduvių knygelės* sugestija skatino autorių prijungti vietinių papročių aprašymus, nes pastebėti ir perskaityti papročių aprašymai buvo artimi. Apylinkėse tebebuvo kalbą pakeitusių, bet pagal sūduvių papročius gyvenančių žmonių.

Turimuose aprašymuose pirmiausia užfiksuoti archajiškų sūduvių bendruomenių kalendoriniai, šeimos švenčių papročiai. Sūduviai apeigas atlikdavo visu kaimu: buvo bendrai geriamas, aukojamas alus, talkomis baigiami pjauti rugiai ir t.t. Visai tikroviškai paliudytos ožio aukojimo apeigos. Sunku įvertinti aprašomojo dievų olimpo tikroviškumą, tačiau tikra, kad tikėta anapusinėmis būtybėmis, globojusiomis žemdirbystę, namus, šeimą, gyvulininkystę: panašiai kaip vokiečių liaudies tikėjime, tai darę koboldai, laukiniai ar miško žmonės ir t.t. Bet sūduvių tikėjimo būtybės buvo kito pavidalo, dauguma ir kitokios kilmės. Skyrėsi ir bendravimo su jomis pobūdis – sūduviai apeigas atlikinėjo bendruomenėmis, vokiečių žemėse tikėjimas jomis jau buvo tapęs pavienio individo reikalu, nebekeliamu drąsiai į viešumą.

Faktą, kad gyvuliai buvo aukojami, paliudytų 1531, 1572 m. kaimų seniūnų ir kunigų skirtos bausmės. Ši sūduvių apeiga, matyt, davė pagrindo įrašyti draudimą aukoti į 1525 m. bažnytinius nuostatus. Bet vargu ar šie aprašymai pakankamai apibūdino to meto prūsų ir lietuvių tikėjimą ir krikščionybės pažinimo laipsnį.

1546–1551 m. J. Maleckis-Sandeckis laiške G. Sabinui aiškiai nurodė, kad aprašomieji papročiai „kadaise" buvo gyvi Prūsijoje, Lietuvoje, Žemaitijoje. Kaip rodo jo biografija, jis pats niekada nesilankė nei Didžiojoje Lietuvoje, nei Livonijoje. Laiško įžangoje jis rašo:

> Juk daugelis prietaringiausių apeigų ir stabmeldystės kultų įvairiose vietose šiuose regionuose [Prūsijos kunigaikštystės rytinėje dalyje – *I.L.*] patiriamos [...]. Kaip neseniai sakei poemoje, pirmiausia pasakoju apie aukojimus, kuriais *kadaise* [išskirta mano – *I.L.*] prūsai, žemaičiai, lietuviai, rutėnai ir livoniečiai garbino demonus (dvasias) kaip dievus ir dabar dar daugelyje vietovių slaptai garbina; taip pat ir apie kai kuriuos prietaringiausius papročius, kurių laikomasi tose gentyse tuokiantis, laidojant ir minint mirusiuosius (prie mirusiojo raudama).[42]

Pagonišku prietaru autorius vadina ir paprotinės teisės dalykus, pavyzdžiui, vagies gaudymą kaime. Taigi gana tikroviškai aprašytus to meto palyginti archajiškos sūduvių bendrijos liaudies kultūros elementus analogijos būdu J. Maleckis-Sandeckis perkėlė XVI a. prūsų, lietuvių bei livoniečių (tikėtina, kad ir latvių) tikėjimo apibūdinimui. Tai, kas galbūt buvo teisinga praeitų amžių tikėjimo atžvilgiu, vargu ar tiko to meto prūsų

[42] Maeletius, Joannes, *Libellus de sacrificiis et idololatria veterum Borussorum, Livonorum, aliarumque vicinarum gentium. Ad Georgium Sabinum...*, Regiomonti, 1573.

ir lietuvių liaudiškai krikščionybei apibūdinti. Čia jau skambėjo mokyto žmogaus noras sukelti susidomėjimą savo raštais. O tą susidomėjimą J. Maleckiui-Sandeckiui pavyko sužadinti: ištroškę sensacijų leidėjai vien tik XVI a. perspausdino jo veikalą apie 10 kartų.

Pirmasis apie lietuvių liaudies tikėjimą prabilo M. Mažvydas savo katekizme (*Katechismusa prasty žadei*), Šv. Ambraziejaus giesmės dedikacijoje ir laiškuose.

M. Mažvydo pateiktos žinios apie liaudies tikėjimą daugiausia yra tirtos kaip informacija apie mitologiją ir pagonybę. M. Ročkai paskelbus M. Mažvydo laiškus, informacija esmingai pasipildė.[43]

Z. Slaviūnas vienas pirmųjų M. Mažvydo informaciją apie lietuvių liaudies kultūrą interpretavo kaip žinias apie papročius ir mitinius įvaizdžius, o ne pagoniško tikėjimo aprašymą.[44] Iš tiesų M. Mažvydo pateiktos žinios yra itin santūrios, palyginti su *Sūduvių knygele* ir J. Maleckio-Sandeckio informacijomis. Prakalboje lietuvių kalba jis rašė:

Kaukus, szemėpatis ir lauksargus pameskiet
Visas welnuwas deiwes apleiskiet.
Tos deiwes negal iums neka gera doty
Bet tur wysus amszinai prapuldinty.[45]

M. Mažvydas mini dar aitvarus, burtininkus ir kai ką iš papročių bei magiškųjų veiksmų: būrimą, apeiginį gaidžio valgymą, namines jungtuves. Katekizmo lotyniškoje pratarmėje visa tai jau vadinama pagonybe. Tačiau nėra aišku, kas parašė pratarmę lotynų kalba – F. Staphylas ar M. Mažvydas. Įvertinus informacijos turinį, galima spėti, kad M. Mažvydo rašytą pratarmę gerokai redagavo F. Staphylas. Nors F. Staphylas buvo ilgai gyvenęs Kaune, tačiau, ko gero, lietuvių kaimo kultūros gerai nepažino. Lotyniškoje pratarmėje aiškiai kalbama apie pagonybę:

Daugelis dar ir dabar visų akivaizdoje atlieka stabmeldiškas apeigas ir viešai išpažįsta stabmeldystę: vieni medžius, upes, kiti žalčius, kiti dar ką kita garbina, šlovindami kaip dievus. Yra tokių, kurie Perkūnui daro įžadus, kai kurie dėl pasėlių garbina lauksargą, dėl gyvulių – žemėpatį. Tie, kurie linkę į piktus darbus, savo dievais išpažįsta aitvarus ir kaukus...[46]

[43] Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga...*, p. 245–346.
[44] Slaviūnas, Zenonas, „Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažvydo raštuose", in *Senoji lietuviška knyga...*, Kaunas, 1947, p. 156–216.
[45] Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga...*, p. A_5, p. 101.
[46] Ročka, Marcelinas, „Martyno Mažvydo raštai", in Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga...*, p. 57; Jau Z. Slaviūnas suabejojo lotynišką prakalbą rašiusiojo žiniomis apie lietuvių tikėjimą. Slaviūnas, Zenonas, „Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažvydo raštuose", p. 170.

Lietuviškajame tekste ir laiškuose M. Mažvydas lietuvių tikėjimo nevadina pagonybe, antra vertus, pažinodamas savo tautiečius, negalėjo kaukų, aitvarų vadinti dievais, o lietuvių tikėjimą tapatinti su gamtos kultu. Neabejotinai paties M. Mažvydo teiktoje informacijoje kalbama apie tikėjimą namų, laukų dvasiomis (analogija vokiečių – koboldai, *Perscht, Holde*), aitvarais (analogija Vokietijoje – *Tragerl, Drache–Trache*), t.y. to paties lygio mitinėmis būtybėmis, kuriomis dar buvo tuo pačiu metu tikima ir Vokietijoje. Tai labai santūri ir, matyt, objektyvi informacija. Antra vertus, M. Mažvydas į lietuvių liaudies kultūros reiškinius žvelgia griežto teologo akimis, gerai pažįstančio bažnytinių nuostatų, valdovo įsakų turinį, gerai žinančio ir M. Lutherio požiūrį į liaudies tikėjimą nežemiškomis būtybėmis ir siekiančio tą požiūrį diegti. Kaip ir M. Lutheris, jis visas mitines būtybes, dvasias vadina vienu vardu – „velnuvos": „Visas welnuwas deiwes apleiskiet." Dar toliau jis ragina iš viso netikėti „velnuvomis", t.y. išgryninti liaudies tikėjimą, pašalinti iš jo papročius, kuriuose, be abejo, dar ruseno senojo tikėjimo žiežirbos ir kuriuos buvo adaptavęs katalikų liaudies tikėjimas. Sinkretiškame liaudies tikėjimo pavidale išskirdamas ryškų liaudies kultūros sluoksnį, Martynas Mažvydas jau atstovauja XVI a. viduryje suformuotam Prūsijos liuteronų krašto bažnyčios santykiui su liaudies kultūra, kuris siekė šį sinkretiškąjį sluoksnį šalinti arba jo reikšmę mažinti.

Tačiau ar tai reiškė, kad XVI a. 4-ojo–6-ojo dešimtmečio lietuvių liaudies tikėjimas buvo pagoniškas? Aptartųjų tekstų informacijos visuma aiškiai kalba ir apie krikščioniškąjį tikėjimą, įvairialypę jo raišką. Sakykime, J. Polianderis pastebi: „Kaip anksčiau jie [sūduviai] nenuoširdžiai *pakluso* popiežiui, taip *dabar su Evangelija* sutinka [išskirta mano – *I.L.*]." M. Mažvydo laiškuose randame ir naujų paties M. Mažvydo užfiksuotų liaudies tikėjimo faktų. Jis praneša kunigaikščiui Albrechtui, kad

Jie [valstiečiai] turi dar ir tokią didelę ydą: žinodami, jog pagal labai seną popiežininkų paprotį Lietuvos ir Žemaitijos parapijose, esančiose netoli nuo mūsų kunigaikštystės, yra švenčiami kokio nors šventojo atlaidai, pavyzdžiui, šv. Onos – Batakių miestelyje, šv. Jokūbo – Švėkšnoje, garbingos mergelės Marijos – Šiluvoje, kryžiaus – Jurbarke, Jurgio ir Kristaus kūno – Tauragėje, Dangun žengimo – Veliuonoje ir kituose miesteliuose švenčiamos šventųjų šventės – taigi tada tie mano parapijiečiai, kuriems patinka tokios popiežiaus įvestos apeigos, ten keliauja ir nusikalsta bjauriausia stabmeldyste. Dar kiti, nors ir nevyksta į tokias vietas, tačiau namie, užsidegę vaškines žvakes prie sienos, kaip kokie stabmeldžiai šaukiasi šventųjų globos.[47]

M. Mažvydas patvirtina, kad dauguma parapijiečių vaikus krikštijo bažnyčioje, tuokėsi taip pat joje, nors dar pasitaikydavo ir namų krikštų

[47] Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga...*, p. 278–279.

bei jungtuvių. Kaip ir dera uoliam kunigui, vykdančiam visus bažnytinių nuostatų ir įsakų reikalavimus, M. Mažvydas referavo kunigaikščiui Albrechtui, kad dažnai krikšto tėvai nemoką katekizmo, maldų, „Tėve mūsų", esą ir tokių, kurie per gyvenimą tik tris keturis kartus yra klausę pamokslų, nepriimą Altoriaus sakramento, dirbą švenčių dienomis ir sekmadieniais.[48] Apie 1548 m. kunigai, vizitavę Tilžės ir Kaukėnų parapijas ir klausinėję valstiečius katekizmo, konstatavo, kad dauguma jo nemoka, seni 70–80 metų žmonės nemoką ir „Tėve mūsų", o iš tūkstančio parapijiečių vidutiniškai tik dešimt buvo priėmusių Šv. Sakramentą. Valstiečiai sekmadieniais ir švenčių dienomis dirbą. Kapinės esančios ne prie bažnyčių, o laukuose, neaptvertos.[49] Taigi M. Mažvydo 1551 m. laiško eilutės liudijo, kad valstiečiai žinojo apie šventuosius, švenčiamos šventųjų paminėjimo dienos buvo jau įaugusios į buitį, tikėta šventųjų galia ir melsta jų globos. Lietuviai ir kiti baltų valstiečiai žinojo apie vieną Dievą tėvą, jo sūnų Kristų, šventė visas Kristaus ir Marijos šventes, tad pažinojo jų gyvenimų ir atitinkamus Evangelijos siužetus, buvo matę juos bažnyčių interjeruose, paveiksluose, vitražuose, kai ką girdėję per šventes iš kunigų. Per dailės kūrinius, retsyk girdėtus kunigų žodžius bendri krikščioniškojo tikėjimo teiginiai buvo pasiekę XVI a. valstiečius ir Mažojoje, ir Didžiojoje Lietuvoje. Tačiau, palyginti su Vakarų Europos šalimis, lietuvių liaudies tikėjimą daug mažiau veikė kunigo žodžiai – dažnai žmonėms jie buvo nesuprantami, mažiau veikė ir knygos – jos dar nepasiekė valstiečio. Liaudies tikėjimui XVI a. viduryje visoje lietuvių, sūduvių ir prūsų gyvenamojoje teritorijoje apibūdinti geriausiai tinka sinkretizmo terminas. Vienas iš kultūros raidos komponentų buvo stiprus liaudies kultūros klodas, kuris formavo liaudies tikėjimų pavidalus, nelygu baltiškoji tautybė ar laikas.

Prūsijos liuteronų krašto bažnyčia siekė suformuoti kitokį dievotumo tipą – naikinti jo polivariantiškumą, „išvalyti" iš jo liaudies kultūros komponentą, pašalinti ir tą dalį liaudies papročių (jei ji neatitiko liuteronų teologijos teiginių), kurią buvo adaptavusi katalikų bažnyčia. Toji liaudies dievotumo dalis, kuri per liaudies papročius buvo atėjusi iš ikikrikščioniškųjų laikų, taip pat liaudies kultūros komponentai ir katalikybės elementai, prieštaravę liuteronų teologijai (šventųjų kultas, „votai", šventieji paveikslai ir kt.) – visa buvo vadinama vienu naikintinos pagonybės vardu.

Prūsijos liuteronų krašto bažnyčios santykiui su vietos gyventojų liaudies kultūra nustatyti buvo priimtas jau minėtas 1541 m. lapkričio 24 d. *Įsakas prieš netikėliškus prietarus* (*Verordnung gegen abergläubischen*

[48] Ibid.

[49] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 414–417 (Georgo Reiches 1549 m. ataskaita apie Tilžės ir Kaukėnų parapijų vizitaciją).

Missbräuche). Šis įsakas draudimais formavo ne tik sūduvių, prūsų, lietuvių, bet ir vokiečių liaudies tikėjimą. Iš sinkretiško liaudies krikščionybės pavidalo juo buvo bandoma šalinti liaudies kultūros, papročių klodą. Pavyzdžiui, draudžiama aukoti žmonių pavidalo „neprotingų gyvulių" vaškines figūrėles, vaško vainikus, kuriuos nuotakos nešdavosi į bažnyčią eidamos tuoktis, draudžiama nešti į bažnyčią panašias sergančių ir neįgalinčių žmonių aukas, žvakes. Visa tai liuteronų bažnyčia vadino *Abgötterei*, t.y. antikrikščioniška praktika, baustina iš pradžių perspėjimais, o nepaklusus – kūno bausmėmis.[50] Griežčiausiai buvo prižiūrimos laidojimo apeigos. Žmogaus mirtis ir laidotuvės, kaip ypatingas įvykis, sutelkė per daugelį kultūros raidos šimtmečių suformuotus papročius. Juose įvairių epochų pasaulėvaizdžio elementai gyveno vienas šalia kito, talpiuose simboliuose palikdami vietos ir priešindoeuropietiškojo meto reliktams, virtusiems archetipais, ir krikščioniškojo pasaulėvaizdžio raiškai. Nors pats pasaulėvaizdis laidotuvių ir mirusiųjų pagerbimo papročiuose liko menamas ir tvirtai neapibrėžtas, vis dėlto daugelis ženklų galėjo priminti ir tolimą praeitį, ir dabarties suvokimą. Jame sugyveno skirtingų ir prieštaringų tikėjimų pomirtiniu gyvenimu lygmenys.[51]

1541 m. įsakas draudė visa, kas neatitiko liuteronų teologijos mokymo apie nuteisinimą. Nustatyta, kad mirusysis turi būti laidojamas antrąją dieną (lietuvių, prūsų, sūduvių papročiu mirusysis rengiamas laidojimui daug ilgiau), laidotuvėse turįs būti trumpas kunigo žodis ir kelios giesmės vokiečių kalba. Tuo buvo trumpinamas budynių laikas, bandyta šalinti apraudojimo, šermenų papročius. Draudžiamas apraudojimas, būdingas visų baltų tautų apeigoms. Laidotuvių apeigas reglamentavo visi bažnytiniai nuostatai. Tačiau dar ir XVII a. pabaigoje Mažojoje Lietuvoje buvo aprašytos raudos.[52] Visai raudoms išguiti Mažojoje Lietuvoje prireikė kelių šimtų metų, o Didžiojoje Lietuvoje jos išliko iki XX amžiaus.

Tad liuteronų bažnyčia grynino bažnyčios apeigas, tikėjimo raiškos pavidalus ir valė iš jų katalikų bažnyčios toleruotą sinkretizmą ir išlaikytus liaudies kultūros elementus. Su kai kuriais katalikų liaudies tikėjimo reiškiniais, įaugusiais į Vokietijos miestiečių ir valstiečių kultūrą, naujoji bažnyčia susitaikė: 1544 m. bažnytiniuose nuostatuose buvo įteisinta „Šventų angelų atminimo diena" („Aller heiligen Engel Mamoria"), švenčiama kaip padėkos Dievui ir derliaus šventė paskutinį sekmadienį prieš Mykolines, nes „taip įprasta Karaliaučiuje". Taip pat švenčiamos šv. Martyno ir kelios kitos šventųjų dienos.[53]

[50] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 57–58.

[51] Beresnevičius, G., *Dausos*, Klaipėda, 1990, p. 186.

[52] Pirmą kartą raudų tekstus Mažojoje Lietuvoje užrašė J.A. Brandas 1673 m. kelionės aprašyme ir T. Lepneris.

Tad Prūsijos liuteronų bažnyčia, formuodama kitokį dievotumo tipą pirmiausia pastebėjo ir uždraudė kitų tautų, ne vokiečių liaudies kultūros elementus, antra, siekė suvienodinti visų tautų liaudies tikėjimo pavidalą liuteronų teologijos pagrindu. Visa tai turėjo tapti XVI a. daugiakultūrę Prūsijos visuomenę cementuojančiu veiksniu.

Evangelikų liuteronų tikėjimą diegti padėjo ne tik draudimai, bet ir pozityvi programa. Krašto bažnyčios įtvirtinimo laikotarpiu atkakliai ieškota, kiek, ko ir kaip turi būti mokomi visi sluoksniai, kokio liuteronų tikėjimo pažinimo lygio reikėjo reikalauti iš tikinčiųjų.

4. Tikėjimo privalomo mokymo apimtis ir pastangos keisti liaudies tikėjimą

Nuo pat pirmųjų bažnyčios kūrimo normatyvinių dokumentų, remiantis M. Lutheriu, pradėta nustatinėti, ką privalėjo kiekvienas tikintysis žinoti ir mokėti iš tikėjimo mokymo teiginių, maldų. M. Lutheris pats atkakliai ieškojo tokio katekizmo, kuris būtų aiškus, atitiktų pažangiausias pedagogikos metodikas, apimtų svarbiausius protestantizmo klausimus, būtų įtaigus. Todėl jis sudarė vadinamuosius mažąjį ir didįjį katekizmus vokiečių kalba. Prūsijos kunigaikštystėje tikėjimo pagrindų mokymo apimtį ne iš karto pavyko nustatyti.

Pirmuosiuose 1525 m. bažnytiniuose nuostatuose buvo nurodyta, jog būtina bažnyčiose skaityti visą Bibliją, skyrių po skyriaus, *deutsch und klar* – t.y. „vokiškai ir aiškiai". Tačiau, kaip rodė vizitacijos, per du dešimtmečius to įvykdyti niekur nepavyko, išskyrus Karaliaučiaus bažnyčias. Ir tai suprantama – prūsų, lietuvių, kuršininkų, sūduvių, mozūrų kalbas tesuprantantiems tikintiesiems bažnyčiose Bibliją turėjo versti tolkas – t.y. vertėjas. Vertėjų buvo ne visur, bet svarbiausia, Bibliją jie turėjo versti iš klausos, ekspromtu. Be abejo, tai buvo per sunku. O neverčiama ši pamaldų dalis daugumai buvo nesuprantama. Tie patys nuostatai nurodo, kad, be Biblijos skaitymo, jaunimą reikėjo išmokyti maldų („Tėve mūsų", „Tikiu") ir Dešimties Dievo įsakymų.[54] 1530 m. *Evangelikų sinodo nutarimų*

[53] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 69; Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 221.
[54] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 52; Zieger, A., *Das religiose und kirchliche Leben in Preussen und Kurland*, Köln–Graz, 1967, p. 48.

Der Sudavenn Wourschaiti welcher ihren Bock heiliget
(*Sūduvių Vuršaitis, aukojantis savo ožį*).
Anonimo nurašyto *Sūduvių knygelės* (apie 1525–apie 1535) fragmento
Der ungläubigenn Sudaven ihrer Bock Heiligung
mit anderen Ceremonien, so sie tzu brauchen gepflegeth iliustracija.
BGPAN, Rankraščių skyrius, Ms. 1277, l. 725

(*Constitutiones synodale evangelicae*) priede nurodyta naudotis M. Lutherio katekizmu. 1543 m. kunigaikščio potvarkyje *Šviesiausiojo Prūsijos kunigaikščio įsakas...* pabrėžiamas jau kitas mokymo būdas: sekmadienį kunigai privalėjo mokyti visų Dešimties Dievo įsakymų, tikėjimo straipsnių (*Heiligen glauben*), maldos „Tėve mūsų", Krikšto ir Altoriaus sakramento žodžių. Išmokę „vargšę naivią liaudį" (*das arme, einfaltige Volk*) katekizmo ir maldų, kunigai turėjo savaitė po savaitės egzaminuoti kiekvieną tikintįjį, kaimą po kaimo.[55]

Nuo 1544 m. bažnytinių nuostatų tikėjimo mokymą pradėta stipriai diferencijuoti: Karaliaučiaus ir didesniųjų miestų bendruomenėms buvo skaitoma Evangelija, apaštalų laiškai, o miestelių ir kaimų bažnyčiose – apaštalų laiškai ta tvarka ir tos vietos, kaip nurodytos postilėse. Mažų miestelių ir kaimų bažnyčiose numatyta per pamaldas skirti laiko tikėjimo pagrindams mokyti pagal mažąjį M. Lutherio katekizmą. 1568 m. bažnytiniai nuostatai nurodė tą pačią privalomų tikėjimo žinių apimtį, bet dar išradingiau diferencijavo jų mokymą bei kontrolę.

Kaip sakyta, kunigai privalėjo tikrinti bendruomenės narius, ar šie moka Dešimt Dievo įsakymų, tikėjimo straipsnius, maldą „Tėve mūsų", šv. Vakarienės ir Krikšto sakramento žodžius pagal specialų nuostatų straipsnį „Katekizacijos tvarka". Kunigai privalėjo kiekvieną tikintįjį išegzaminuoti, toli gyvenusius parapijiečius tikrino pasitelkdami į pagalbą kaimo seniūną ar kitą garbingą vyrą ar moterį. Ir 1544, ir 1568 m. nuostatuose buvo reikalaujama priimant užsakus jungtuvėms ir parenkant krikšto tėvus irgi tikrinti, ar jie pakankamai moka tikėjimo pagrindus.[56] M. Mažvydas uoliai vykdė 1544 m. nuostatus – klausinėjo krikšto tėvus tikėjimo tiesų, maldų, jų nemokantiems neleido būti krikšto tėvais ir todėl sulaukė didelio savo parapijiečių pasipiktinimo, kaip jis pats rašė kunigaikščiui Albrechtui 1551 m.[57] Tikėjimą pakeisti buvo sunkus ir ne vienos kartos pastangų reikalaujantis dalykas.

Intensyviai veikti liaudies tikėjimą ir mokyti nustatytų tikėjimo tiesų buvo galima tik suprantama parapijiečiams kalba. M. Lutheris labai aiškiai suformulavo gimtosios (vokiečių ir kiekvienos kitos) šnekamosios kalbos vertę bažnyčios veikloje. Kaip šis jo reikalavimas buvo suvokiamas Prūsijos kunigaikštystėje ir realizuojamas Mažojoje Lietuvoje?

55 Sehling, E., KO..., t. 4, p. 59.
56 Ibid., p. 69, 88.
57 Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga...*, p. 268–269, 280–281 (M. Mažvydo 1551 m. laiškas kunigaikščiui Albrechtui).

5. Gimtoji kalba ar gimtosios kalbos

Reformacijos pradininkai ir pagrindinių nuostatų kūrėjai Vokietijoje gimtąją šnekamąją kalbą plačiai įvedė į apeigas, remdamiesi principu, kad tikintysis turi jas suprasti, taip pat turi pažinti Šventąjį Raštą, jo tekstą sava kalba. Martinas Lutheris išvertė į vokiečių kalbą visą Šventąjį Raštą, parašė mažąjį ir didįjį katekizmus, gausybę giesmių. Tebebuvo vartojama ir lotynų kalba – ja vyko dalis apeigų, buvo giedamos kai kurios giesmės. Lotynų kalba išliko mokslo kalba ir protestantiškuose universitetuose bei vidurinio lygio mokyklose, todėl jos ir vadinosi lotyniškosiomis mokyklomis.

Vokiečių kalba, kaip gimtoji valdančiųjų sluoksnių kalba, Prūsijos kunigaikštystės krašto bažnyčiose buvo įvesta gana greitai: jau pirmieji 1525 m. bažnytiniai nuostatai ir įsakai nurodė, kad vokiečių kalba turi būti giedamos giesmės, teikiamas krikštas, skaitoma Biblija.[58] „Kadangi tos knygos dar ne visos gera vokiečių kalba išverstos", reikią skaityti tas, kurios yra išspausdintos; „šia mūsų bendra (*gemeine*) kalba meldžiamasi, teikiami sakramentai, sakomi pamokslai". Lotynų kalba liko psalmynuose, ja buvo giedamos giesmės mokyklose. „Vokiečių žinoma kalba" (*in der deutscher bekandter zungen*) 1544 m. nurodyta tarti krikšto formulę.[59] Epitetai prie vokiečių kalbos – „bendra" (*gemeine*), „žinoma" (*bekandte*) – rodo, kad ji buvo laikoma pagrindine šnekamąja kulto kalba. Vokiečių kalba buvo pirmiausia išleistos visos pagrindinės bažnyčios veiklai reikalingos knygos. Tam tikslui kunigaikštis Albrechtas ir bažnytinė vyresnybė negailėjo lėšų, steigė spaustuves Karaliaučiuje, trūkstamų knygų buvo nesunku parūpinti ir iš protestantiškų Vokietijos žemių. Svarbiausi naująją bažnyčią Prūsijos kunigaikštystėje kuriantys ir įtvirtinantys asmenys buvo vokiečiai. Tad vokiečių kalba Prūsijos kunigaikštystėje buvo pagrindinė valstybės, bažnyčios rašto kalba. Ja buvo rašoma valstybės ir bažnyčios dokumentacija.

Žinodami tikrąją padėtį, naujosios bažnyčios kūrėjai ieškojo išeities, kaip atlikti būtiniausias apeigas ne tik vokiečių, bet ir vietinių gyventojų – Pamedės vyskupijoje prūsų, lenkų, Sembos vyskupijoje lietuvių, prūsų, sūduvių, kuršininkų kalbomis.

Evangelikų liuteronų bažnyčia nepaveldėjo iš Ordino laikų kunigų, kilusių iš vietinių gyventojų ir mokančių baltų kalbas. Viena kita kunigo

58 Sehling, E., KO..., t. 4, p. 29–31.
59 Ibid., p. 68.

pavardė leidžia spręsti, kad kai kuriose vietovėse galėjo būti prūsų ar lietuvių kilmės dvasininkų, tačiau atsitiktinės žinios liudija, kad jie greičiau buvo reta išimtis iš taisyklės. Pavyzdžiui, apie senosios katalikiškos Ragainės bažnyčios veiklą Ordino laikais žinome iš 1452 m. pranešimo, kad nuolatinis Ragainės dvasininkas nemokąs nei pamokslų sakyti, nei liaudį mokyti, o pilies komtūras (*Hauskomtur*) nesirūpinąs sielovada. Jis apskritai tik apie dvidešimt kartų sakęs pamokslus. Gyventojai būtų patenkinti, „jei jis jiems pamokslus sakytų ir mokytų... ir vokiečių, ir prūsų kalbomis" (*quod eis predicavit et informavit... tam in theutonico, quam in prutenico*).[60]

1525 m. bažnytiniuose nuostatuose, nurodant privalomą jaunimo mokymo apimtį, primenama: „Be to, reikia nevokiečiams tolkus turėti."[61] 1528 m. vizitacijos instrukcijoje taip pat minimi tolkai.[62]

1540 m. rugsėjo 29 d. įsake *Apie kunigų išrinkimą ir išlaikymą* (*Von erwelung und underhaltung der pfarrer...*) primenama, kad vertėjai turį būti parinkti „kaip nuo seno buvo įprasta". Juos surasti privalėjo pasaulietinės valdžios valdininkai, tačiau priimti juos buvo galima tik kunigui sutikus. Vertėjai turėjo klausyti tik kunigo nurodymų; vyskupas turėjo prižiūrėti, kad amtmonas arba miestų tarybos nariai vertėjus parinktų ir išlaikytų.[63]

XVI a. 5-ojo dešimtmečio kultūrinės akcijos pradžioje jau buvo numatyta gerinti tikybinį patarnavimą ne vokiečių kalba. 1544 m. krašto nuostatuose pabrėžiama:

Kituose miestuose ir turguose [turgaus teisę turinčiuose miesteliuose – *I.L.*] lietuviams ir kitiems nevokiečiams privalu kapelioną pamokslininkui priskirti, kaip kad Karaliaučiuje jau seniai yra specialus pamokslininkas ilgą laiką išlaikomas. Bet labai neturtinguose miesteliuose ir kaimuose tai turi atlikti tolkai.[64]

Taigi matyti, kad valdžia stengėsi sustiprinti katekizaciją nevokiečių kalbomis ir kad vertėjai buvo nepajėgūs patenkinamai išspręsti dėl kalbų barjero kylančias problemas. Dauguma kunigų buvo vokiečiai. Vienas kitas baltų kilmės išsilavinęs žmogus mažai ką lėmė valstybės mastu plečiant reformaciją visiems sluoksniams ir įtvirtinant Prūsijoje krašto bažnyčią. Tad valstybinė ir bažnytinė valdžia XVI a. 4-ajame dešimtmetyje stovėjo ties kryžkele: pripažinus vien vokiečių kalbą gimtąja šnekamąja ir kulto kalba, sunku buvo tikėtis, kad pasisektų įdiegti liuteronų tikybą

[60] Mortensen, Gertrud, „Erläuterungen...", in *Historisch-geographischer Atlas...*, apl. 3, p. 23.
[61] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 32.
[62] Ibid., p. 44.
[63] Ibid., p. 4, 52.
[64] Ibid., p. 4, 68.

žemiesiems valstybės sluoksniams. Taip pat tai trukdytų siekti gilesnio tikybinio išprusimo, o kartu ir įvairių tautų integracijos. Kita vertus, pripažinus polilingvizmą, t.y. visas gimtąsias kalbas kulto kalbomis, iškiltų daug kitokio pobūdžio sunkumų. Laikotarpio pradžioje bažnyčia nebuvo pasiruošusi daugiakalbei veiklai: nebuvo kunigų sluoksnio, mokančio nevokiečių kalbas, trūko vertimų ir knygų, reikalingų bažnyčioms: apeigoms ir visai katekizacinei veiklai. Jų nebuvo iš kur ir paimti; kaimyninių tautų protestantiška veikla dar tik pradėjo įsibėgėti, baltai dar neturėjo išleistų knygų savomis kalbomis.

Kunigaikštis Albrechtas ir Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios vadovybė pasirinko komplikuotą kelią: vokiečių kalba buvo pripažinta pagrindine valstybės ir bažnyčios kalba, tačiau lygiagrečiai tikybos platinimui, švietimui valstybiniu mastu buvo pripažintas ir polilingvizmas. Bažnytiniuose nuostatuose, vizitacijų rekomendacijose, landtagų sprendimuose buvo nurodoma, jog kunigams būtina mokėti vietos gyventojų kalbas, versti dalį pamokslų į jas, mokyti tomis kalbomis katekizmo. Taigi vokiečių kalbos pripažinimas pagrindine kalba ir lygiagrečiai pripažįstamas polilingvizmas reformacijos įsitvirtinimo laikotarpiu buvo valstybės politikos bruožas, o ne pavienių asmenų ar institucijų iniciatyva kaip Lietuvos DK.

Toks kelias buvo didžiai sunkus ir reikalaujantis didelių lėšų kultūros ir bažnyčios reikalams. Mažosios Lietuvos nevokiečiams gyventojams tai reiškė, kad per šimtmečius socialinės hierarchijos „apačioje" išlaikyta baltų visuomenė gavo teisę turėti savo dvasininkų sluoksnį, t.y. galėjo būti išplėsta jos struktūra. O tas išplėtimas tapo valstybės ir bažnyčios politikos dalimi.

6. Švietimo reforma

Vienas reikšmingiausių plataus užmojo įtvirtinti reformaciją Prūsijos kunigaikštystėje sėkmės svertų buvo švietimo reforma ir išlavintųjų, raštingųjų visuomenės sluoksnio formavimas, jo išlavinimo lygis ir turinys.

Tuo metu, kai Prūsijoje buvo įtvirtinamas liuteronų tikėjimas, M. Lutheris, jo bendražygiai, liuteronų bažnyčios vadovai Vokietijos žemėse jau buvo gerai aptarę požiūrį į švietimą. Vokietijos protestantiškose žemėse nusistovėjo pažiūra į išsimokslinimo vertę, atsisakyta mokslo neigimo ir nuomonės, kad jis esąs žalingas. M. Lutheris iki to laiko parašė ir išspaus-

dino keletą kreipimųsi ir pamokslų šiuo klausimu: *Vokiečių kraštų miestiečiams ir miestų tarybų nariams, kad šie krikščioniškas mokyklas kurtų ir išlaikytų* (*An die Bürger und Ratsherren in deutschen Landen, dass sie christlichen Schulen aufrichten und halten sollen*, 1524) ir *Pamokslas apie pareigą vaikus mokyti mokyklose* (*Eine Preddigt, dass man die Kinder zur Schule halten sollen*, 1530)[65], *Saksų kunigaikštystės vizitatorių pamokymai parapijų globėjams* (*Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherren in Kurfürstentum zu Sachse*, 1538). Po 1524 metų mokykla tapo neatskiriama Vitenbergo reformacijos vadovų kuriamos bažnyčios dalimi. Aiškus M. Lutherio, Ph. Melanchthono požiūris į švietimą įtvirtino reikšmingą mokyklos vietą visoje naujojo tikėjimo skleidimo sistemoje. Tikėjimo mokymas buvo programinė valdžios nuostata ir Prūsijos kunigaikštystėje. Kaip svarbiausią švietimo tikslą M. Lutheris numatė išmokyti vaikus skaityti lotyniškai ar vokiškai, sutvarkyti mokyklų sistemą, parengti gerai išlavintus kunigus ir pasauliečius valstybės valdymui, „pagerinus", t.y. reformavus universitetus. Prūsijos kunigaikštis ir kiti bažnyčios vadovai, norėdami apsispręsti dėl reformos krypties ir pobūdžio, kreipėsi patarimų į daugelį intelektualų ir išklausė ne vieną nuomonę. Didžiausi autoritetai buvo M. Lutheris ir Ph. Melanchthonas.

Tiubingeno profesorius Joachimas Camerarijus siūlė švietimo sistemą kurti palaipsniui, o pirmiausia išplėsti elementariąsias mokyklėles, kuriose daugiausia dėmesio būtų kreipiama į padorų mokytojo gyvenimą, o mokiniai gerai išmoktų katekizmą, skaityti, rašyti ir kai ką iš gramatikos dalykų, giedoti.

> Tam reikalingas nebūtinai plačiai išlavintas, bet dievobaimingas (*frummen*) ir darbštus žmogus.[66]

Buvo siūloma kurti plačiai aprėpiančias gyventojų daugumą elementariojo švietimo institucijas. Kunigaikštis Albrechtas, kaip yra pastebėjęs G. Düsterhausas, pasirinko kitokį kelią[67] – vienu metu plėsti ir elementarųjį švietimą, ir organizuoti pilną švietimo sistemą. Užmojis buvo platus: ne tik plėsti elementariųjų mokyklų tinklą, atgaivinti ir stiprinti lotyniškąsias miestų mokyklas, bet ir įsteigti aukštąją mokyklą, kuri gebėtų išugdyti išprususius žmones, reikalingus valstybei, švietimui ir bažnyčiai. Šis

[65] Luther, Martin, *Pädagogische Schriften*, hrsg. H. Lorenz, Paderbon, 1957, p. 64–109.

[66] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, nr. 1318, p. 419–421, „Joachim Camerarius, Ratschlag in Anrichtung einer christlichen Schulen zu Königsberg in Preussen, Tübingen 1541 12 13".

[67] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 64–65.

planas iš esmės ir buvo vykdomas visą 4-ąjį–7-ąjį dešimtmetį, nors jį tobulinti teko dar ir kitą laikotarpį. Buvo nutarta nesitenkinti tik praprususiais dvasininkais, bet siekti, kad jie būtų baigę aukštąjį mokslą, gavę to meto reformuotų universitetų išsilavinimą.

Kunigaikščio Albrechto veikla organizuojant švietimą Prūsijos kunigaikštystėje rodė, kad jis yra M. Lutherio bendramintis. M. Lutheris rašė:

> Kai kurie mano, kad jeigu pamokslininkas paskaito vokiškai, tai to ir užtenka. Tai yra kenksminga nesąmonė. Kas turi kitus mokyti, tas privalo būti didžiai išsilavinęs ir būti ypatingai pasirengęs. Norint tai pasiekti, reikia ilgai ir nuo pat jaunystės mokytis [...]. Tokių išsilavinusių žmonių reikia ne tik bažnyčiai, bet ir pasaulietinei valdžiai, to ir Dievas nori.[68]

Mokymo sistemos kūrimas Prūsijos kunigaikštystėje tapo valstybinės valdžios ir bažnyčios aukščiausių vadovų bendru rūpesčiu, motyvuotu tikėjimo skleidimu.[69]

Pirmaisiais reformacijos dešimtmečiais nuo 1525 m. reikėjo perimti Ordino valdymo metais veikusias mokyklas.[70] Vienuolynams tuštėjant, sekuliarizuojant – valstybei ir pasauliečiams atiduodant – jų žemes, vienuolynų išlaikoma žemutinė mokyklų grandis buvo pasmerkta. 1525 m. krašto nuostatai pirmiausia pavedė rūpintis miestų mokyklomis, t.y. perimti ir palaikyti dar Ordino laikais įsteigtąsias; naujų mokyklų, gerai neišsiaiškinus jų finansavimo galimybių, siūlė nesteigti. Mokytojui išlaikyti skyrė pinigus iš dešimtinės, jei jų liktų, atsiskaičius su kunigu, nuo bažnyčios remonto ir varguomenės šelpimo.[71] Pirmaisiais dešimtmečiais plėsti elementariųjų mokyklų tinklą kliūčių buvo daug: trukdė nenusistovėjusi krašto ekonomika, nesutvarkytas materialinis bažnyčios aprūpinimas, išsilavinusių kunigų ir mokytojų trūkumas. Liuteronybei įsigalint padėtis pamažu keitėsi, augo švietimo svarbos suvokimas. 1540 m. *Įsake apie kunigų parinkimą ir išlaikymą* (*Artikel von Erwelung und underhaltung der Pfarrer...*) mokytojai buvo priskiriami bažnyčios tarnų kategorijai (kaip ir kapelionai, vertėjai, varpininkai), kunigai turį juos priimti į darbą ir organizuoti jų veiklą, bet mokytojas esąs atsakingas pasaulietinei valdžiai ir yra jos jurisdikcijos valioje, jam išlaikyti pagal galimybes ir reikalą parapija turinti

[68] *Pädagogik und Reformation. Von Lutherus bis Paracelsus*, hrsg. v. Franz Hofmann, Berlin, 1983, p. 109.

[69] Prūsijos švietimo istoriografija, žr. Düsterhaus, G., op. cit.

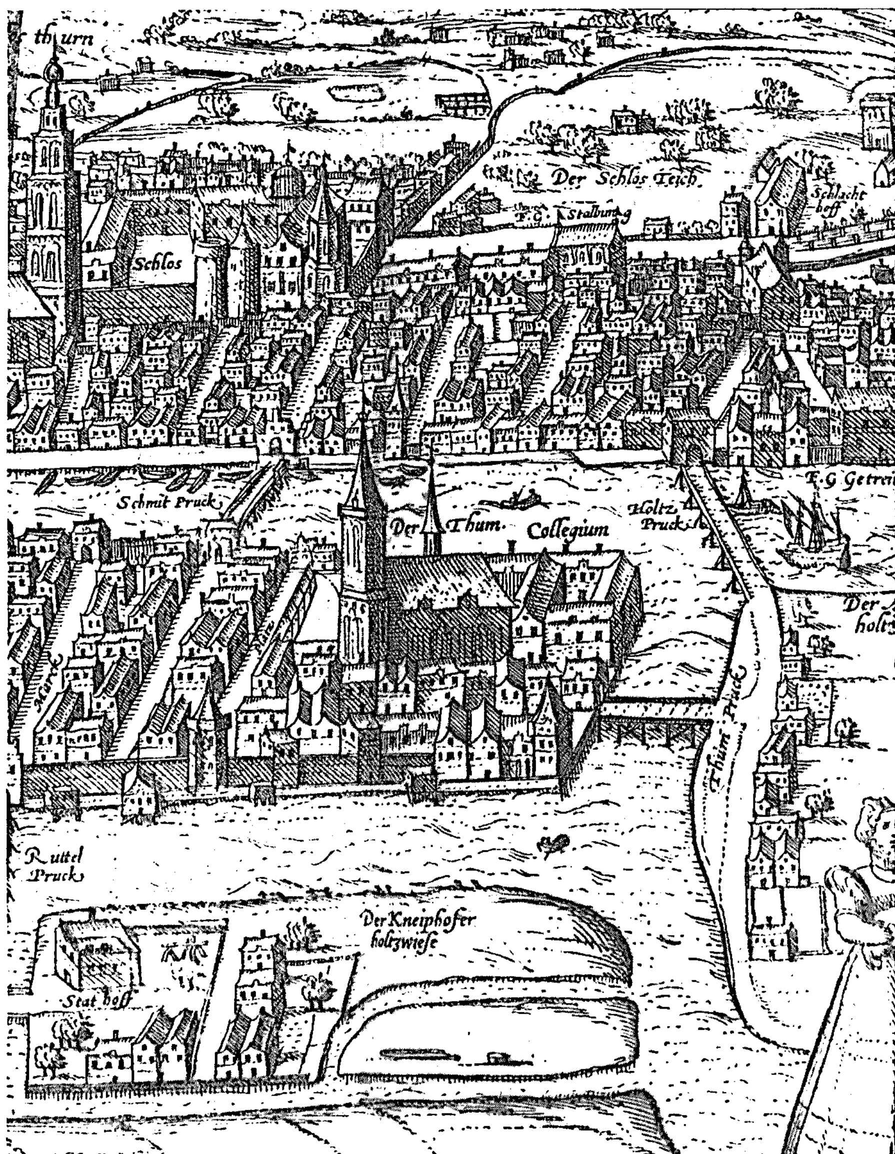
[70] Strukat, A., „Das Schulwesen im preussischen Ordensstatt", *Pädagogische Warte*, hrsg. v. F. Schnass, W. Drebes, Ostaerwiech am Harz, 1927, Jahrgang 34, sąs. 24, p. 1346–1349.

[71] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 39.

surinkti specialią pašalpą.[72] XVI a. vizitacijų instrukcijose nuolat primenama, kad būtina apklausti visus dirbančius bažnyčiose ir mokyklose. 3-ojo–4-ojo dešimtmečio vizitacijos atskleidė, kad mokytojų atlyginimui dešimtinės dažniausiai neužteko. Tad 5-ojo dešimtmečio pradžioje, pradėjus švietimo reformą, landtage žemvaldžiai ir laisvieji ūkininkai sutiko visoje kunigaikštystėje rinkti specialų mokestį nuo dūmo – vadinamąjį „berniukų mokestį" (*Knabengeld*), iš kurio apskritis turėjo apmokėti mokytojų darbą, o jei pinigų trūko – pridėti iš dešimtinės. Šio mokesčio įvedimas išsprendė elementariųjų mokyklų finansavimą.[73] Tą pačią mokyklų finansavimo tvarką palaikė ir 1569 m. įsakas *Vyskupų rinkimas* (*Bischofswahl...*): mokyklas prižiūrėti ir jas organizuoti buvo pavesta vyskupams, jie privalėjo rūpintis, kad „mokyklos miestuose, prie didesnių bažnyčių kaimuose būtų gerai įrengtos ir aprūpintos".[74] Įsakas nustatė papildomą mokestį mokykloms išlaikyti: kiekviena šeima, kad ir kiek turto turėtų, privalėjo mokėti 8 šilingus, nuo šio mokesčio buvo atleidžiami tik tie, kas turėjo lengvatų mokant dešimtinę; tuo tarpu valstiečiai, turintys daugiau kaip 9 ūbus žemės, privalėjo mokėti daugiau. Mokytojų atlyginimo dydį, suderinę su žemvaldžiu, nustatydavo vyskupai. Iš likusių pinigų turėjo būti šelpiami gabūs neturtingi jaunuoliai, kad jie galėtų studijuoti universitete. Taigi Prūsijos kunigaikštystėje bažnyčia ir valstybė išsprendė mokyklų finansavimo reikalus įvesdama visiems krašto gyventojams „berniukų mokestį" ir švietimui naudodama dalį dešimtinės lėšų.

Per liuteronybės įsitvirtinimo laikotarpį bendromis pastangomis valstybinė ir bažnytinė valdžia pasiekė esminių poslinkių mokyklų tinkle ir visoje sistemoje, kartu buvo išlaikytas politikos tęstinumas švietimo srityje. Per XVI a. 3-iąjį dešimtmetį išliko ir sustiprėjo vadinamosios lotyniškosios miestų mokyklos. Tačiau visi tyrinėtojai pažymi, kad žinios apie jas yra fragmentiškos. Minimos mokyklos, paveldėtos iš Ordino laikų. Teritorijose į pietus nuo Priegliaus žemupio ir tarp Aistmarių ir Alnos, jos buvo: Karaliaučiuje, Alnoje (*Allenburg*), Šventapilėje (*Heiligenbeil*), Senojoje Damnavoje (*Altdomnau*), teritorijoje tarp Alnos ir Unguros – Barštine (*Barstin, Bartenstein*), Šipapilyje (*Schippenbeil*), Frydlande (*Friedland*), Nordenburge. O Pamedės vyskupijoje, teritorijoje, esančioje netoli Mažosios Lietuvos, – Rastenburge, Luke, arba Elke.[75] Sembos

[72] Ibid., p. 50.
[73] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 70.
[74] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 113.
[75] Duomenys surinkti iš leidinio: *Deutsches Städtebuch. Handbuch Städtischer Geschichte*, hrsg. von Erich Keyser, t. 1; *Nordostdeutschland*, Stuttgart–Berlin, [1941].

Karaliaučiaus katedra ir prie jos veikusi kolegija.
XVI a. antroji pusė. J. Jansson, *Illustriorum principumque urbium septentrionalium Europae tabulae*, Amsterdamas [apie 1660], l. 236

pusiasalyje – Žuvininkuose (*Fischhausen*). G. Düsterhauso duomenimis, priešreformaciniais laikais Sembos pusiasalyje iš viso buvo penkios mokyklos (neskaidant jų tinklo pagal lygius), o Pamedėje – 36 mokyklos[76] (jo nuomone, duomenys nepilni).

Reformacijos įsitvirtinimo laikotarpiu nuo XVI a. 4-ojo dešimtmečio pradžios situacija pradėjo stipriai keistis: koreguojant bažnyčių tinklą – jas steigiant naujose vietose, prie jų buvo įkuriamos mokyklos. Tankėjo mokyklų tinklas ir prie jau seniai veikiančių bažnyčių. Vis dėlto nepakanka duomenų patikimai rekonstruoti visą XVI a. vidurio mokyklų tinklą, tačiau G. Düsterhauso panaudota vizitacijų medžiaga bei mokesčių rinkimo dokumentai leidžia susidaryti bent apytikrį vaizdą. 1541 m. renkant specialų mokestį Karaliaučiaus partikuliarui atsiliepė 58 mokyklas išlaikiusios bažnyčios. Apžvelgus 1541 ir 1542–1543 m. mokyklų išsidėstymą, paaiškėja, kad jos buvo labai netolygiai pasiskirsčiusios mums rūpimoje teritorijoje. Palyginti tankus mokyklų tinklas buvo Sembos pusiasalyje, ypač jo vakarinėje dalyje: mokyklos paminėtos Girmavoje (*Girmau*), Žuvininkuose, Judyčiuose, Pabėtuose, Kumėnuose (*Kumehnen*), Medinavoje (*Medenau*), Vargiuose (*Wargen*). Iš valstiečių maištų dokumentų žinome, kad 1525 m. mokytojas buvo ir Kaimėje. Taip pat jų būta centrinėje pusiasalio dalyje – Rūdavoje (*Rudau*). Šiaurinėje – Pavandenėje (*Powunden*), Šakiuose, Paustininkuose (*Postnicken*)[77], Kvedenavoje (*Quedenau*) ir Labguvoje (*Labiau*). Pagal Prieglių: Krimyčiuose, Tepliavoje, Vėluvoje (miesto lotyniškoji mokykla). Teritorijoje į pietus nuo Priegliaus tarp Alnos ir Unguros mokyklų tinklas buvo, palyginti su Sembos pusiasaliu, daug retesnis: Alnoje, Šipapilyje, Frydlande, Angerburge (*Angerburg*), Nordenburge (*Nordenburg*), o į vakarus – tarp Alnos ir Aistmarių vėl tankėjo: Prūsų Brandenburge (*Preussich Brandenburg*), Bladijoje (*Bladau*), Šventapilėje, Žintuose (*Zinten*), Rasytėje (*Rossiten*; pastarasis vietovardis minimas vizitacijos, kuri vyko į pietus nuo Karaliaučiaus, dokumentuose, todėl paminėta *Rossiten* negali būti Kuršių nerijos Rasytė), Kroicburge (*Kreuzburg*), Smedyčiuose (*Schmoditten*), Barštine. Netoli Mažosios Lietuvos paribio buvo ir Pamedės vyskupijos mokyklos: Luke (*Elk*), Kalinavoje, Bialoje, Jansborke (*Johanisburg*).[78] Tad, palyginti su istorikams žinomu iš Ordino paveldėtu mokyklų tinklu, XVI a. 5-ojo dešimtmečio pradžioje padėtis buvo jau visai kita. Nors mokyklos išvardytos neatsižvelgiant į jų lygį –

[76] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 60.

[77] Paustininkai tuo metu buvo varganas žvejų kaimelis prie Kuršių marių, bet juose buvo mokykla.

[78] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 65–67.

nenurodyta, ar lotyniškosios miestų, ar elementariosios, tačiau aišku, jog jų tinklas buvo neabejotinai tankesnis.

Visai kita padėtis tuo pačiu metu buvo šiaurės rytinėje ir rytinėje Sembos vyskupijos dalyje. Ten buvo tik kelios bažnyčios, o prie jų kelios mokyklos: Klaipėdoje, Ragainėje, Tilžėje. Žinios apie to meto mokyklas labai menkos, jų negali papildyti generalinių vizitacijų medžiaga, nes nebuvo vizituojama iki 1568 m. (1549 m. vizituotos tik Tilžės ir Kaukėnų parapijos).

Nežinoma tiksli ir Klaipėdos mokyklos įsteigimo data. Klaipėda buvo stambiausias to regiono miestas (Įsrutis tuo metu dar buvo tik turgų turinti gyvenvietė *Marktflecken*). Spėjama, kad mokykla Klaipėdoje veikė dar prieš 1547 m. Iš tiesų pirmieji reformacijos laikų studentai, kilę iš Klaipėdos, Europos universitetuose pasirodo 1540 m.[79] Tai buvo Egidijus Lobelis de Mummelis ir Johannas Carbo (Karbo). Tad tikėtina, kad elementarioji mokykla veikė apie 1540 m. Vargu ar mokykla Klaipėdoje galėjo veikti Ordino laikais: iki 1525 m. nei iš Klaipėdos, nei iš Rusnės neužregistruotas nė vienas studentas.[80]

Taip pat nėra patikimų žinių, kad mokykla būtų buvusi Rusnėje iki 1540 m.[81] Tik prasidėjus energingai 5-ojo dešimtmečio akcijai joje 1553 m. jau minimas precentorius.[82] Po 1552 m., Tilžei gavus miesto teises, turėjo sustiprėti jos mokykla, tačiau nėra žinių, kada ji pradėjo veikti.[83] Manoma, kad parapinė Tilžės mokykla veikė nuo 1526 m. Apgailėtina mokyklos pastato būklė aprašoma 1549 m. parapijos vizitacijos ataskaitoje.[84] Re-

[79] Sembritzki, Johann, *Geschichte der königlich preussischen See- und Handelstadt Memmel*, Memmel, 1926, p. 67, 73, 77.

[80] Boockmann, Hartmut, „Die preussische Studenten an den europäischen Universitäten bis 1525", in *Historisch-geographischer Atlas...*, apl. 4.

[81] Istoriografijoje Rusnės mokyklos steigimo datos labai įvairuoja. A. Juška nurodo 1538 m., bet šaltinio nenurodo. Juška, Albertas, „Evangelikų bažnyčia Klaipėdos krašto lietuvininkų gyvenime", *Lietuvininkų kraštas*, monografija, Kaunas, 1995, p. 224. P. Jakštas nurodo 1583 m. Jakštas, Petras, „Senoji Rusnė", in *Rusnė*, Vilnius, 1992, p. 41. Ta aplinkybė, kad nuo 1553 m. į Rusnės mokyklą nuolat buvo skiriamas precentorius, duoda pagrindo manyti, kad elementarioji mokyklėlė čia galėjo veikti nuo 1553 m.

[82] Sembritzki, Johann, Bittens, Arthur, *Geschichte des Kreises Heydekrug*, Memel, 1920, p. 99.

[83] *Deutsches Städtebuch...*, p. 111–112. K. Forstreuteris straipsnyje apie Tilžę nepateikia žinių apie mokyklos steigimo datą, jis rašo: „Bažnytinė mokykla buvo jau XVI a. Iš miesto mokyklos kilo provincinė mokykla 1586 m."

[84] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 415. Vizitacijos ataskaitoje rašoma, kad mokykla ilgai statyta ir iš blogo medžio, tad „tuojau turi sugriūti", o mokytojas, gaunąs 24 markes metams, savo lėšomis turįs rengtis ir maitintis.

formacijos įsitvirtinimo laikotarpiu buvo atgaivintos arba įsteigtos kelios naujos miestų mokyklos – Angerburge (1571), Olecke – Margrabove (?1560), Vėluvoje, Prūsų Yluvoje (1534), Rastenburge pastatytas atskiras mokyklos pastatas (1546, mokykla veikė nuo 1520).[85]

Tad tik kelios lotyniškosios miestų mokyklos buvo Mažosios Lietuvos pakraščiuose ir tik dvi – Vėluvos ir Karaliaučiaus – teritorijos centrinėse srityse, tačiau Karaliaučius buvo pats didžiausias kunigaikštystės miestas, kuriame gyveno daugiausia vokiečių miestiečių. Be abejo, lotyniškąsias mokyklas ir lankė daugiausia vokiečių miestiečių ir žemvaldžių vaikai. Kaip rodo ši apžvalga, Mažosios Lietuvos mokyklų, kaip ir bažnyčių, tinklas buvo labai netolygus: šiaurinėje ir šiaurės rytinėje krašto dalyje veikė vos kelios mokyklos. O miestų mokyklos lietuviams, prūsams, kuršininkams ir sūduviams buvo pasiekiamos tik kaip ypatinga išimtis. Kitas svarbiausias ir didžiausias valdžios rūpestis buvo tas, jog trūko pakankamai gerai keliamiems reikalavimams pasirengusių pedagogų. Pirmiausia buvo stengtasi panaudoti jau turėtą kunigų ir mokytojų kontingentą.

Pasirengusių darbui vokiečių ir lotynų kalbomis specialistų buvo Vokietijos žemėse, Silezijoje, Pomeranijoje, tačiau į Prūsijos kunigaikštystę jie atvykdavo nereguliariai, dažnai keisdavo darbo vietas. Didesnį skaičių jaunuolių siųsti į Europos universitetus kainavo per daug brangiai.

Daugelį šių problemų Prūsijos kunigaikštystėje galėjo išspręsti aukštoji mokykla. Tokios pat nuomonės buvo ir M. Lutheris bei Ph. Melanchthonas. Kunigaikščio Albrechto sumanymui steigti universitetą pritarė ir Prūsijos žemvaldžiai. Pirmiausia buvo nutarta įsteigti jungiamąją grandį tarp miestų lotyniškųjų mokyklų ir būsimojo universiteto – dalinę aukštąją mokyklą, partikuliarą, kuris turėjo baigti rengti jaunimą aukštosioms studijoms.

1541 m. landtage Prūsijos kunigaikštystės žemvaldžiai sutiko mokėti specialų mokestį partikuliarui įkurti. Tais pačiais metais lėšos buvo renkamos ir siunčiamos į Karaliaučių. Specialaus mokesčio rinkimas ir aukštosios mokyklos steigimas visos valstybės pastangomis atliko kartu ir integracinę funkciją: subūrė dalį visuomenės bendrai veiklai ir operatyviai visame krašte paskleidė informaciją apie kuriamą mokyklą.[86] Jau pirmaisiais metais atsirado norinčių mokytis partikuliare.[87]

1541 m. spalio 24 d. įsaku kunigaikštis paskelbė, kad įsteigtas partikuliaras. Svarbus žingsnis kuriant pirmąją protestantišką aukštąją mokyklą Rytų Europoje buvo žengtas.

[85] *Deutsches Städtebuch...*, p. 22, 40, 49, 98, 113 ir kt. Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 62 ir kt.
[86] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 65–66.
[87] Arnoldt, D.H., *Ausführliche... Historie der Königsbergischen Universität*, p. 18–20.

7. Karaliaučiaus universiteto įkūrimas ir lietuvių kultūros dėmuo jo veikloje

Karaliaučiaus universitetas buvo steigiamas palankiu aukštajam mokslui reformacijos raidos Vokietijos žemėse laikotarpiu. Jau senokai buvo praėjęs Vokietijos universitetų krizės metas, kai buvo daužomi paveikslai bažnyčiose ir iš universitetų bėgo profesoriai. Buvo suvokta, kad tik vienos teologijos studijomis be kitų mokslų, dėstomų XVI a. moderniuoju lygiu, be nusistovėjusios per amžius mokslo laipsnių sistemos norimų rezultatų pasiekti nepavyks. Tad jau buvo praeityje metas, kuriam tiko Erazmo Roterdamiečio žodžiai: „Ten, kur laimi liuteronybė, žūva mokslas."[88] M. Lutherio permąstytas švietimo vaidmuo, Ph. Melanchthono talentas, asmeninis indėlis ir pastangos telkti gabius mokslo žmones vienam tikslui: sujungti modernųjį to meto mokslą su naujai suvokiama bažnyčios veikla ir jos skelbiamu tikėjimu davė akivaizdžius rezultatus. Vitenbergo universitetas XVI a. viduryje jau plačiai garsėjo Europoje. 1540–1545 m. į jį įsirašė 2928 studentai. Tuo metu jis buvo gausiausiai lankomas iš visų protestantiškų universitetų, antroje vietoje buvo Leipcigas (1562 įsirašę studentai per tą patį laikotarpį).[89] Kuriant Karaliaučiaus universiteto pagrindines nuostatas paties kunigaikščio Albrechto noru aktyviai dalyvavo ir M. Lutheris, ir Ph. Melanchthonas, ir dar ne vienas garsus to meto Vitenbergo profesorius. Tai net davė pagrindo kai kuriems istorikams Karaliaučiaus universitetą vertinti kaip Vitenbergo universiteto atšaką ar filiją. Pagrindinis aukštojo mokslo pertvarkymo krypties formuotojas Philippas Melanchthonas (1497–1560), su pagarba ir užtarnautai kelis šimtmečius vadintas Vokietijos mokytoju – *Praeceptor Germaniae*[90], kartu su žymiausiais Vitenbergo universiteto profesoriais ir savo mokiniais parengė ir baigė įgyvendinti pagrindines protestantiškų Vokietijos universitetų reformas. Jungdami humanistinį išsilavinimą su evangelikų tikėjimo mokymu jie realizavo pastangas sujungti reformacijos teikiamas galimybes su XVI a. moderniąja erudicija. Nuo 1535 m. jau buvo

[88] Cit. iš *Historia wychowania*, red. Łukasz Kurdybacha, t. 1, Warszawa, 1967, p. 344.

[89] *450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, t. 1: *Wittenberg, 1502–1817* (Halle, 1952), priedai, lentelė nr. XX: Studentų skaičiaus raida Vokietijos universitetuose per reformacijos šimtmetį (1502–1602).

[90] Hartfelder, K., *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae*, Monumenta Germaniae Paedagogica, t. 7, Berlin, 1889.

reformuojami Leipcigo, Frankfurto prie Oderio, Tiubingeno, Rostoko, Heidelbergo, Greifsvaldo ir kt. universitetai.[91] Kaip tik 4-ajame dešimtmetyje buvo baigta Vitenbergo universiteto reforma, vykdyta bendromis reformacijos vadovų, universiteto ir kurfiursto pastangomis. Kurfiurstas Johannas Friedrichas 1536 m. gegužės 5 d. suteikė universitetui naują fundaciją, kuri sudarė materialinę bazę aukštojo mokslo reformai.

1536 m. fundacija baigė Melanchthono iniciatyva pradėtą viduramžių Menų fakulteto su vyraujančiais filosofijos dalykais perreformavimą į naujųjų laikų filosofijos fakultetą su dominuojančia klasikine filologija ir gamtos mokslais.[92]

Kuriami teritorinio konfesinio tipo universitetai labai glaudžiai siejosi su besiformuojančiomis krašto bažnyčiomis.[93] Vokietijos universitetų reformatoriai numatė ir naujai kuriamo Karaliaučiaus universiteto kryptį bei uždavinius. Šiai aukštajai mokyklai buvo skiriamos tos pačios funkcijos kaip ir XVI a. modernizuotiems universitetams. Reformacijos laikotarpiu pasikeitė požiūris į universitetų paskirtį:

Jie [universitetai] tampa krašto universitetais, jų profesoriai – valstybės tarnautojais, įpareigotais išlavinti krašto teritorijos poreikiams teologus, juristus, medikus ir mokytojus.[94]

Universitetai buvo stipriai susieti su krašto, valstybės poreikiais. Pats kunigaikštis Albrechtas prieš apsispręsdamas dėl aukštosios mokyklos pobūdžio, konsultavosi su dr. Johannu Briesmannu, dr. Johannu Polianderiu (Graumann), Martinu Cannacheriu, Johannu von Kreutzu, Joachimu Camerarijum, Christophu Jonasu, aptarė su jais būsimos mokyklos struktūrą, uždavinius, dėstytojų kiekį, dar 1540 m. išsiaiškino partikuliaro įkūrimo ir išlaikymo išlaidas.[95]

Steigėjų manymu, universitetas turėjo mokslinti valdininkus valstybei, mokytojus, kunigus bažnyčiai, t.y. ugdyti platų apsišvietusiųjų sluoksnį,

[91] Stern, Leo, „Die Geschichtliche Gesamtlage Deutschlands zur Zeit der Gründung der Universität Wittenberg", in *450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg...*, p. 57; Ruhle, Otto, *Idee und Gestalt der deutschen Universität. Tradition und Aufgabe*, Berlin, 1966, p. 64–65.

[92] Scheible, Heinz, *Melanchthon. Eine Biographie*, München, 1997, p. 55–56.

[93] Paulsen, Fr., *Geschichte des Gelehrten Unterrichts*, Leipzig, 1919, t. 1, 3-ias leid., p. 255–257.

[94] Ruhle, Otto, *Idee und Gestalt der deutschen Universität. Tradition und Aufgabe*, Berlin, 1966, p. 66.

[95] Töppen, M., *Die Gründung der Universität...*, p. 78–83; Gundermann, Iselin, „Die Anfänge der Albertus-Universität zu Königsberg", in *Die Albertus-Universität zu Königsberg. Hohepunkte und Bedeutung*, hrsg. v. Hans Rothe und Silke Spiehr, Bonn, 1996, p. 23–44.

išbaigti visą mokslo sistemą. Universiteto steigimo 1544 m. liepos 20 d. manifeste, kurį pasirašė kunigaikštis Albrechtas, buvo rašoma:

Nei teisėtvarka, nei įstatymai, nei daugelis kitų pilietinių tarnybų negali išsilaikyti be mokslo. Ir todėl įvairiose vietose miestuose rūpinamės steigti vaikams mokyklas, kuriose būtų mokoma lotynų kalbos ir krikščioniškojo tikėjimo pagrindų [...] Mūsų mieste Karaliaučiuje steigiama [...] akademija, kurioje būtų kaip reikiant ir deramai mokoma, kaip nustatyta, visų mokslų ir kalbų, kurias mokėti yra būtina bažnyčiai.[96]

Kunigaikštis Albrechtas priminė:

Daug kas mano, kad dvasininkų darbas yra atlikti apeigas, o ne mokytis, nes pačios prigimties jiems skirta garbė išlaikyti sveikus papročius. Tai pavojingiausia nuomonė, kuri tačiau plačiai sklinda, nors yra visiškai atmestina.

Tik išsilavinę dvasininkai, steigėjų nuomone, gali „tikro mokymo šaltinius ginti ir melagingą tikėjimą nuo tikro atskirti".

Tad vienas pirmųjų Karaliaučiaus universiteto uždavinių buvo parengti įvairiatautei Prūsijos kunigaikštystei ir kaimyninėms šalims kunigus, mokančius vietinių gyventojų kalbas ir išsilavinusius pagal to meto universitetų lygį. Buvo pripažįstama daugiakalbė krašto sudėtis; lotynų kalba ir evangelikų liuteronų teologijos mokymas turėjo jungti iš įvairių kultūrų atėjusius žmones. Tad, be pagrindinių kiekvienai aukštojo mokslo institucijai keliamų uždavinių – perteikti jaunajai kartai universalųjį pažinimo lygį, dar buvo keliami ir teritoriniam konfesiniam universitetui būdingi uždaviniai: integruoti daugiakalbio, daugiakultūrio krašto visuomenę ir skleisti joje liuteronybę.

Universitetas, pasak steigėjų, buvo skirtas plačiam regionui:

Tikimės, kad ši akademija bus naudinga daugeliui tautų (*gentibus*), kurios ne tik čia, Prūsijoje, gyvena, bet ir iš vakarų su ja ribojasi: jei šiame regione bus daug mokslo studijų, tai jis galės turėti daug ir išsimokslinusių kunigų [...]. Viešajai ir kaimyninių tautų (*gentium*) naudai kviečiame į Karaliaučiaus akademiją mokytus ir mokslo laipsnius turinčius vyrus.[97]

O regionas buvo iš tiesų platus: kuriamas Karaliaučiaus universitetas[98] buvo vienintelė aukštoji mokykla didelėje Europos dalyje į rytus ir šiaurės rytus nuo Vyslos plytinčioje teritorijoje ir pirmoji protestantiška aukštoji

96 Arnoldt, D.H., *Ausführliche... Historie der Königsbergischen Universität*, d. 1, priedai, p. 23.

97 Arnoldt, D.H., op. cit., p. 24–27.

98 Apie Karaliaučiaus universiteto steigimą plačiau ir kitais aspektais rašyta šiuose darbuose: Arnoldt, D.H., *Ausfürliche... Historie der Königsbergischen Universität*; tas pats, *Fortgesetzte Zusätze...*, Königsberg, 1746–1769; Töppen, M., *Die Gründung der*

Georgas Sabinas (1508–1560),
pirmasis Karaliaučiaus universiteto rektorius

mokykla teritorijoje į rytus nuo linijos Oderis–Neisė–Balatono ežeras. Bet svarbiausias šio universiteto uždavinys buvo patenkinti Prūsijos kunigaikštystės vidaus poreikius. Ar ne todėl 1544 m. liepos 20 d. universiteto manifeste buvo paskelbta, kad kai universitetas veiks, „po to į mūsų miestus kunigai, giedotojai, mokytojai, raštininkai ne iš kur kitur, o tik iš Karaliaučiaus akademijos bus kviečiami"[99]?

Universität...; Hubatsch, Walter, „Die Albertus-Universität zu Königsberg, i. Pr. in der deutschen Geistesgeschichte 1544–1944", in *Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten*, Köln–Opladen, 1964; Selle, Götz von, *Geschichte der Albertus-Universität in Preussen*, Königsberg, 1944; Gundermann, Iselin, „Die Anfänge der Albertus-Universität zu Königsberg", in *Die Albertus-Universität zu Königsberg. Hohepunkt und Bedeutung*, hrsg. v. Hans Rothe ir Silke Spiehr, Bonn, 1996, p. 23–44; Bense, Gertrud, „Die frühen Jahrzehnte der Universität Königsberg in Preussen und die Anfänge der litauischen Schriftums", in *Nordost-Archiv, Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge, t. 3, 1994, sąs. 2, Lüneburg, 1995, p. 309–329.

[99] Arnoldt, D.H., *Ausführliche... Historie der Königsbergischen Universität*, p. 57.

Toks krašto visuomenės vienijimas išsilavinimo, kultūrinių nuostatų ir tikėjimo pagrindu buvo jau modernios nacionalinės valstybės kūrimo bruožas.

„Nuolaida" polilingvizmui, dvasininkų ir apskritai vietinių nukariautų tautų šviesuomenės sluoksnio ugdymas daugeliui atrodė nepriimtinas dalykas. Didesnį pasitikėjimą kėlė senoji, konservatyvioji vidaus politika: vokiečių nukariautoje teritorijoje valstybės galia palaikoma ir teisiškai įforminta privilegijuota vokiečių padėtis. 1541 m. svarstant partikuliaro statutą buvo pareikšta:

> Mūsų nuomone, Akademijoje teisėta reikėtų laikyti [tokią poziciją], kad tie, kurie nei kalbà, nei tautybe nėra tikri vokiečiai, išskyrus du ar tris, į profesorius nebūtų priimti. Kadangi Prūsija yra vokiečių kolonija, tad reikia saugotis, kad šioje mokykloje sustiprėjusios barbariškos tautos paskui neužsigeistų paimti viršų arba visus išvaryti lauk.[100]

Apie kokią nors galimybę „barbariškoms tautoms" politiškai stiprėti pačioje Prūsijos kunigaikštystėje negalėjo būti ir kalbos, tačiau tai, kad kuriamoji aukštoji mokykla numatė rengti išlavintų baltų dvasininkų sluoksnį kolonijinėje valstybėje buvo jau modernius kultūros procesus formuojantis žingsnis, nukreiptas į tolimą ateitį.

Įteisinti tuo metu naują protestantišką universitetą Rytų Europoje buvo gana sudėtinga. Viešąją nuomonę ir net pačius universiteto steigėjus veikė sena, konservatyvi, iš viduramžių paveldėta nuostata, kad universiteto įsteigimas turi būti patvirtintas popiežiaus bule. Pirmasis Karaliaučiaus universiteto rektorius Georgas Sabinas (Schuler, 1508–1560) bandė gauti popiežiaus bulę per kardinolą Pietro Bembo (1470–1547), tačiau šis patarė kreiptis į imperatorių.[101] Per penkiolika metų nuo universiteto veiklos pradžios iš imperatoriaus neatėjo jokio atsakymo. Per tą laiką universitetas priėmė 1546 m. nuostatus, 1554 m. – Statutą, o 1557 m. balandžio 18 d. – ir universiteto privilegiją, sukomplektavo dėstytojus, išleido ne vieną absolventų laidą. Tik 1561 m. Prūsijos kunigaikštystės valdžia, nesulaukusi imperatoriaus privilegijos, išspausdino dar 1560 m. kovo 28 d. Žygimanto Augusto Vilniuje pasirašytą Karaliaučiaus universiteto steigimo patvirtinimą. Jame diplomatiškai buvo kalbama apie „privilegijuotas universitetines studijas, kitaip gimnaziją" (*privilegiatum studium universitatem sive gymnasium*). Šią privilegiją pasirašė tik Lenkijos Karalystės dignitoriai, tarp jų Peremyšlio katalikų

[100] Töppen, M., *Die Gründung der Universität...*, p. 86.
[101] Arnoldt, D.H., op. cit., p. 113–125.

vyskupas.[102] Taigi Karaliaučiaus universiteto veiklą įteisino ne bažnytinė institucija, ne imperatoriaus valdžia, o valstybės, kurios vasale buvo Prūsijos kunigaikštystė, pasaulietinis valdovas. Kaip ateitis parodė, aukštosios mokyklos sėkmę ir prestižą lėmė ne jos teisinis įforminimas, bet realios veiklos rezultatai.

Steigiant aukštąją mokyklą Prūsijos kunigaikštystėje, kur tuo metu trūko net eilinių tinkamą išsilavinimą turinčių liuteronų kunigų, vėl buvo susidurta su ta pačia kadrų problema. Sutelkti dėstytojus ir profesūrą buvo nelengvas uždavinys. Kaip jau minėta, pagrindinius profesorius atidžiai rinko ir rekomendavo Vitenbergo universiteto profesoriai, ypač M. Lutheris ir Ph. Melanchthonas: jų mokiniai turėjo užimti svarbiausius postus. Tačiau nė viena to meto aukštoji mokykla negalėjo pasiūlyti Karaliaučiui viso dėstytojų kontingento. Universiteto rektoriumi buvo paskirtas Ph. Melanchthono žentas poetas Georgas Sabinas, anksčiau palaikęs artimus ryšius su katalikų kardinolu arkivyskupu Albrechtu von Mainzu ir kardinolu Pietro Bembo. Pirmuoju universiteto teologijos profesoriumi buvo pakviestas lenkų teologas Andrejus Samuelis (dirbti nepradėjo). Į partikuliarą buvo kviečiami dėstytojai iš įvairių vietų (iš Vitenbergo, Marburgo, Torno – dab. Torunės), čia būrėsi įvairių tautybių ir įvairaus likimo asmenybės.[103] Pirmaisiais metais partikuliare dirbo keli vokiečiai, lietuvis, silezietis, olandas. Tad steigiant aukštąją mokyklą buvo buriamos viso regiono intelektualinės jėgos.

Tarp kitų kuriamo universiteto dėstytojų svarbią vietą užėmė Lietuvos inteligentų atstovai. Prūsijos kunigaikštystėje Lietuvos inteligentų dalyvavimą universiteto veikloje skatino ir susidariusios istorinės aplinkybės. Kaip žinia, po 1542 m. Žygimanto Senojo įsako pirmieji Didžiosios Lietuvos evangelikai liuteronai ir protestantiškų universitetų studentai buvo priversti emigruoti iš tėvynės arba į ją nebegrįžti. Daugiausia jie būrėsi Lietuvos DK kaimynystėje, ten, kur kaip tik trūko išprususių

[102] Ibid., p. 35, 59–62; Grube, Georg, *Corpus constitutionum Prutenicarum oder koenigliche Preussische Reichs-Ordnungen...*, t. 1, Königsberg, 1721, p. 269.

[103] Lietuvis Abraomas Kulvietis buvo priverstas bėgti iš Didžiosios Lietuvos po 1542 m. Žygimanto Senojo įsako; olandas Gwilielmas Gnaphejas Fulonijus, dėl tikėjimo persekiojamas Karolio V, 1536 m. pradėjo dirbti Elbingo mokykloje. Jį atleisti pareikalavo Žygimantas Senasis. Be mokslo laipsnių darbą pradėjo du iš Karaliaučiaus kilę profesoriai – Bonaventura von Steinas ir Nicolausas Jagenteufelis, iš Marienburgo – Urbanas Sturmeris (Sturmius) ir Torno mokyklos rektorius silezietis Melchioras Isinderis. Žr. Arnoldt, D.H., *Ausführliche... Historie der Königsbergischen Universität*, p. 34–38.

žmonių naujoms darbo vietoms. Pirmieji pasiryžėliai dirbti Prūsijos kunigaikštystėje dar nebuvo tinkamai tokiam darbui pasirengę, bet jau studijavę universitetuose. Abraomas Kulvietis (? – 1545)[104] jau buvo studijavęs Krokuvoje (įsirašė 1528), Leipcige (įsirašė 1536), Vitenberge (įsirašė 1536) ir Sienoje (įsirašė 1537). Stanislovas Rapolionis (? – 1545)[105] buvo studijavęs Krokuvoje (spėjama, kad įsirašė 1528 m.). Vitenbergo universitete nuo 1540 m. studijavo Jurgis Zablockis (Užubalietis, Georgius Zablocius Lituanus nobilis), nuo 1541 – Georgius Haustinz Lituanus[106], nuo 1536 – Friderikas Staphylas (Fridericus Staphylus Lituanus), Frankfurte prie Oderio – Jonas Deltuviškis (Dzibaltowski).[107]

A. Kulvietis jau turėjo įsigijęs mokslo laipsnį. S. Rapolioniui jį dar reikėjo gauti. Materialiai remiamas kunigaikščio Albrechto, jis dvejus metus (1542, kovo 22–1544, gegužės 23) studijavo Vitenberge, siekdamas tapti teologijos daktaru, t.y. baigti aukščiausias protestantų teologijos studijas, kurias privalėjo būti baigę liuteronų bažnyčios vadovai ir teologijos profesūra. Buvo pats kultūrinės akcijos apogėjus Prūsijos kunigaikštystėje, tad jie galėjo kultūrinėje veikloje panaudoti savo patirtį, išsilavinimą ir nuostatas.

Lietuviai profesoriai A. Kulvietis ir S. Rapolionis iš pat pradžių Karaliaučiaus universitete užėmė svarbias vietas: A. Kulvietis buvo partikuliaro vicerektorius (1541–1543) ir universiteto graikų kalbos profesorius (nuo 1544), o S. Rapolionis – svarbiausias, pirmasis teologijos profesorius. Abu buvo pasiekę aukštą profesinį lygį. Jų studijos katalikiškuose universitetuose ir teologijos studijų baigimas Vitenberge davė pagrindą gerai suvokti svarbiausius abiejų pusių ginčijamus klausimus, rasti įtikinamą argumentaciją evangelikų liuteronų teiginiams paaiškinti. S. Rapolionio evangelikų liuteronų teologijos suvokimą tobulino pats Ph. Melanchthonas ir M. Lutheris, jie vertino jo profesinio pasirengimo lygį ir erudicijos visapusiškumą.

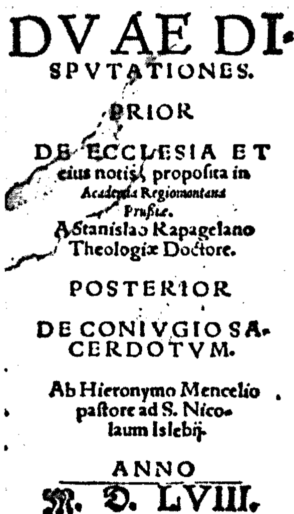
Vienas pirmųjų A. Kulviečio biografų Wigandas ypač pabrėžė jo profesinį pasirengimą:

[104] Wotschke, Theodor, „Abraham Culvensis: Urkunden zur Reformationsgeschichte Lithauens", *Altpreussische Monatsschrift*, 1905, t. 42, sąs. 3,4; Bertuleit, J., „Die Reformation unter den preussischen Litauern...", d. 1, *Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für Ostpreussische Kirchengeschichte*, Jg. 1932; Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 33–63. Monografiją apie A. Kulvietį spaudai rengia J. Tumelis.

[105] S. Rapolionio biografiją, jo raštų tyrinėjimus, bibliografiją apie jį žr. kolektyvinėje monografijoje *Stanislovas Rapolionis*, 1986.

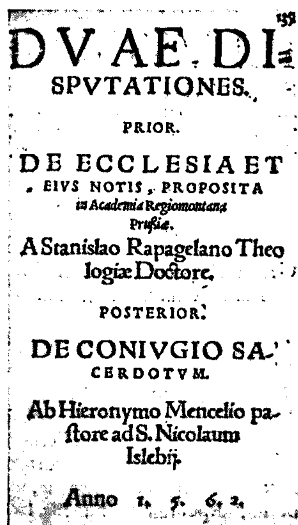
[106] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 44, 82. Autorius šį asmenį tapatina su Jurgiu Eišiškiečiu, tačiau dėl to kyla abejonių.

[107] Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 44–45.

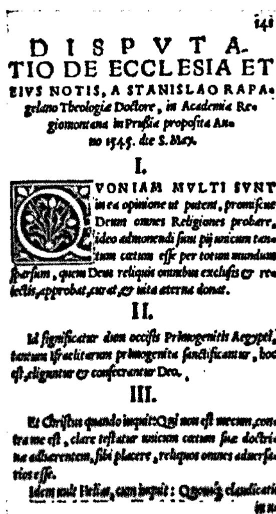
DVAE DI-
SPVTATIONES.
PRIOR
DE ECCLESIA ET
eius notis, proposita in
Academia Regiomontana
Prussiae.
A Stanislao Rapagelano
Theologiae Doctore.
POSTERIOR
DE CONIVGIO SA-
CERDOTVM.
Ab Hieronymo Mencelio
pastore ad S. Nico-
laum Islebij.
ANNO
M. D. LVIII.

Stanislavo Rapolionio tezių *Disputatio de ecclesia et eius notis* (1545) publikacija. Knygos *Duae disputationes*, Eislėbenas, 1558, antraštinis lapas

139
DVAE DI-
SPVTATIONES.
PRIOR.
DE ECCLESIA ET
EIVS NOTIS, PROPOSITA
in Academia Regiomontana
Prussiae.
A Stanislao Rapagelano Theo
logiae Doctore.
POSTERIOR.
DE CONIVGIO SA-
CERDOTVM.
Ab Hieronymo Mencelio pa-
store ad S. Nicolaum
Islebij.
Anno 1. 5. 6. 2.

S. Rapolionio tezių, skelbtų knygoje *In hoc libello continentur* dalies *Duae disputationes*, Urselis, 1562, antraštinis lapas

141
DISPVTA-
TIO DE ECCLESIA ET
EIVS NOTIS, A STANISLAO RAPA-
gelano Theologiae Doctore, in Academia Re-
giomontana in Prussia proposita An-
no 1545. die S. May.

I.

QVONIAM MVLTI SVNT in ea opinione ut putent, promiscue Deum omnes Religiones probare, ideo admonendi sunt pij unicum tantum coetum esse per totum mundum sparsum, quem Deus reliquis omnibus exclusis et reiectis, approbat, curat, et uita aeterna donat.

II.

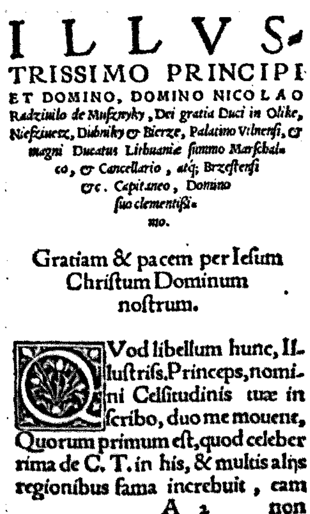
Id significatur dum occisis Primogenitis Aegypti, tantum Israelitarum primogenita sanctificantur, hoc est, eliguntur et consecrantur Deo.

III.

Et Christus quando inquit: Qui non est mecum, contra me est, clare testatur unicum coetum suae doctrinae adhaerentem, sibi placere, reliquos omnes aduersarios esse.

Idem uult Helias, cum inquit: Quousque claudicatis in ne-

Stanislovo Rapolionio tezių pradžia iš 1562 leidimo

ILLVS-
TRISSIMO PRINCIPI
ET DOMINO, DOMINO NICOLAO
Radziuilo de Muszniky, Dei gratia Duci in Olike,
Nieszuiesz, Dubniky et Bierze, Palatino Vilnensi, et
magni Ducatus Lithuaniae summo Marschal-
co, et Cancellario, atque Brzestensi
etc. Capitaneo, Domino
suo clementissi-
mo.

Gratiam & pacem per Iesum
Christum Dominum
nostrum.

QVod libellum hunc, Illustriss. Princeps, nomini Celsitudinis tuae inscribo, duo me mouent, Quorum primum est, quod celeberrima de C. T. in his, & multis alijs regionibus fama increbuit, cum
A 2 non

Mansfeldo grafystės superintendento Hieronymo Mencelijaus (1517–1590) dedikacijos Mikalojui Radvilai Juodajam pirmasis puslapis iš 1562 leidimo

Kadangi daug uolių pastangų dėjo, hebrajų ir graikų kalbas išmoko taip gerai kaip gimtąją.[...] Įsirašė į studijas Vitenberge, kur uoliausiai klausėsi M. Lutherio.[108]

A. Kulviečiui buvo pavesta dėstyti universitete graikų bei hebrajų kalbas ir komentuoti Dovydo psalmes. (Teisės jis nedėstė, nors turėjo abiejų teisių mokslo daktaro laipsnį, įgytą katalikiškame universitete.)

Stanislovas Rapolionis 1544 m. gegužės 23 d. gynė daktaro tezes Vitenbergo universitete pirmininkaujant M. Lutheriui ir dalyvaujant Ph. Melanchthonui. S. Rapolionis buvo vienas iš 13 doktorantų, kurie gynė tezes pirmininkaujant pačiam M. Lutheriui jo paskutinį gyvenimo dešimtmetį. Abu reformacijos vadovai S. Rapolionio gynimą laikė svarbiu įvykiu: M. Lutheris atidėjo savo kelionę, o Ph. Melanchthonas, matyt, kartu su pačiu doktorantu parengė tezes gynimui. S. Rapolionio ginamų tezių tema buvo viena iš diskutuotų 1541 m. balandžio 27 d. Regensburgo dispute, kuris buvo suorganizuotas imperatoriaus Karolio V iniciatyva. Tame dispute buvo aptariami teologijos teiginiai apie nuteisinimą ir bažnyčią; išryškinti pagrindiniai protestantų ir katalikų požiūrių skirtumai. S. Rapolionio daktaro tezės buvo apie nuteisinimo dalį – „Apie atgailą" („Die poenitentia").[109] Įvykusiu disputu buvo patenkinti ir M. Lutheris, ir Ph. Melanchthonas. Pastarasis 1544 m. birželio 13 d. parašė naujajam teologijos mokslo daktarui rekomendacinį laišką į Karaliaučių, adresuotą kunigaikščiui Albrechtui:

Atrodo, ir Jūsų šviesybei pakaktų garbės ir laipsnio, kuris daktarui Stanislovui Lietuviui buvo suteiktas akademijoje... Girdėjau jį viešai disputuojant; jo svarstymai labai patiko ir daktarui Lutheriui, ir kitiems. Dar dažniau pats esu su juo kalbėjęsis daugeliu krikščioniškojo mokslo klausimų; mačiau ir jo raštus bei įsitikinau, kad jis teisingai suvokia bažnyčios mokslą, geba puikiai kalbėti ir išdėstyti tai, ką mano.[110]

Per daktaro tezių gynimą buvo diskutuojama apie subtilaus paaiškinimo reikalaujančius teiginius: apie gerų darbų reikšmę nuteisinimui. Dėl jų

[108] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 3, p. 280–281; Wigand, „[Vita des] Doctor Abrahamus Culvensis": „Nam et hebraicae et graecae linguage diligenter dedit operam ut eas non minus quam maternam calleret."

[109] S. Rapolionio daktaro tezių gynimo protokolas, užrašytas Johanno Stolzo, vieno iš gynimo dalyvių, vėliau tapusio Veimaro dvaro pamokslininku, yra paskelbtas: *M. Luthers Werke*, WA (Abt. 1), t. 39/3, p. 263–276. Apie patį disputą žr. Hermelink, H., „Die promotionsdisputation von Theodor Fabricius und Stanislaus Rapagelanus 23. Mai 1544", ibid., p. 276 ir kt. Plačiau apie šį disputą ir S. Rapolionio atsakymų vertimą į lietuvių kalbą žr. Lukšaitė, Ingė, „Stanislovas Rapolionis ir reformacijos idėjos", in *Stanislovas Rapolionis*, p. 74–82.

[110] Melanchthon, Ph., *Opera... Corpus Reformatorum...*, t. 5: *1543–1545*, p. 413. Laišką originalo kalba ir vertimą į lietuvių kalbą žr. *Stanislovas Rapolionis*, p. 191–193.

reikšmės tarp katalikų ir evangelikų vyko ginčai nuo pat reformacijos pradžios. S. Rapolionio atsakymai buvo artimi to meto Ph. Melanchthono pozicijoms, bet su jais sutiko ir pats M. Lutheris. Toks gynimo tekstas buvo labai svarbus liuteronų pamokslininkams, vykstantiems iš Vitenbergo dirbti į tuos kraštus, kuriuose plito arba buvo įvedama liuteronybė. Todėl S. Rapolionio, kaip ir kitų, daktaro tezių gynimo tiksliai užrašytas protokolas plito nuorašais, pasiekė Rygą, Volfenbiutelį, Miuncheną.[111] Taigi į Karaliaučiaus universitetą S. Rapolionis atvyko jau subrendęs teologas, pasirengęs dirbti klasikinės filologijos srityje, gerai išstudijavęs M. Lutherio ir Ph. Melanchthono teologijos mokymą bei argumentaciją, susipažinęs su daugeliu Vitenbergo profesorių. Vienas jų – K. Creucigeris viešame profesūros susibūrime, įteikiant S. Rapolioniui daktaro ženklus pasakė kalbą „Dėl interpretacijos dovanos bažnyčioje" („De dono interpretationis in ecclesia"). Joje buvo kalbama apie evangelijų interpretaciją įvairiais bažnyčios istorijos laikotarpiais, apie svarbą teisingai paaiškinti evangelijų žodžius, apibūdinama XVI a. vidurio situacija, prisimenama, kad Europai grasina turkų imperija. Nors apie tai ir nebuvo pasakyta, iš esmės ši kalba buvo apie išsilavinusių teologų ir dvasininkų svarbą krikščionybės išlikimui.[112]

Tad vykstantieji į Karaliaučių A. Kulvietis ir S. Rapolionis buvo asmenybės, kurios atsivežė daugybę ryšių, kelių kultūrų patirtį, turėjo aukštą profesinį pasirengimą, bet kartu gerai suvokė ir savosios lietuvių kultūros reikmes.

Likimo valia S. Rapolionio ir A. Kulviečio veikla Karaliaučiaus universitete truko labai trumpai – tik iki 1545 m. gegužės–birželio mėnesio: S. Rapolionis mirė tų metų gegužės 13 d. Karaliaučiuje, o A. Kulvietis birželio 6 d. Didžiojoje Lietuvoje – Kulvoje. Nors dirbo tik trumpą laiką, jie išliko atmintyje ir buvo amžininkų bei palikuonių vertinami.

Pirmųjų mokslo metų pabaigoje S. Rapolionis parašė „Disputo dėl bažnyčios ir jos požymių" („De ecclesia et eius notis") tezes, kurias 1545 m. išspausdino Weinreicho spaustuvė Karaliaučiuje. P. Tschackertas XIX a. pabaigoje matė tų tezių egzempliorių su paties S. Rapolionio dedikacija kunigaikščiui Albrechtui: „Clementissimo Principi domino suo, Stanislaus fidelis subditus offert."[113] Po Antrojo pasaulinio karo nėra surastas nė vienas 1545 m. leidinio egzempliorius, tačiau tezių tekstas išliko vėlesniuose – 1558, 1562 m. perspauduose.[114]

[111] Nuorašas šiuo metu saugomas Latvijos MA fundamentinėje bibliotekoje, ES, Codex Rigensis, Disputationum theologicarum, 351[a] (242), fol. 309[b].

[112] Melanchthon, Ph., *Opera... Corpus Reformatorum...*, t. 11, nr. 77, p. 6.

[113] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 289–298.

[114] Plačiau apie pakartotinius leidimus žr. *Stanislovas Rapolionis*, p. 87–91, 162–163.

Šiose tezėse S. Rapolionis svarstė vieną svarbiausių evangelikų teologijos klausimų – naują, palyginti su viduramžiais, reformacijos požiūrį į bažnyčią. Didaktinis šio disputo tikslas ir buvo baigiantis mokslo metams įtvirtinti evangelikų liuteronų požiūrį į bažnyčią. Viešo disputo galėjo klausytis visi besidomintys. O domėtis šia tema vertė visoje Europoje tebetvyranti poleminė dvasia šiuo klausimu, neketinusi slopti ir 1545 m., kai katalikų bažnyčia rengėsi pradėti visuotinį bažnyčios susirinkimą Tridente. S. Rapolionis parašė 42 tezes. Jis išdėstė ir katalikų nuomonę: „Vyskupai sako, kad tik jie ir jiems paklūstantys sudaro šitą bendriją."[115] Evangelikų liuteronų požiūriu, bažnyčia – tai šventųjų [t.y. tikinčiųjų] bendrija, kurios pagrindinės žymės – tikrasis žodis ir tinkamas sakramentų teikimas (5, 8, 9 tezės). Remdamasis istoriniais argumentais ir Biblija, su kuria buvo puikiai susipažinęs, S. Rapolionis aiškino, kad prie tikrųjų bažnyčios požymių nepriskirtini nei įpėdinystės, nei senumo, nei gausumo požymiai, trumpai aptarė Altoriaus sakramento dviem pavidalais teikimo tvarką. Dėl šio sakramento teikimo vienu ar dviem pavidalais jau šimtą metų, nuo Jano Huso laikų, vyko ginčas. Katalikų požiūriu, vienu pavidalu – tik duona – sakramentas teiktinas eiliniams tikintiesiems ir dviem pavidalais – vynu ir duona – dvasininkams. XV a. bažnyčios reformatoriai (husitai ir jų palikuonys) bei XVI a. evangelikų bažnyčios laikėsi požiūrio, kad Altoriaus, arba šv. Vakarienės, sakramentas teiktinas visiems tikintiesiems dviem pavidalais (duona ir vynu), t.y. neišskiriant dvasininkų į atskirą grupę ir tuo parodant, kad prieš Dievą visi lygūs. S. Rapolionis nurodė, kodėl liuteronų bažnyčia nepritaria šventųjų garbinimui, kunigų celibatui, mišių laikymui už pinigus, vienuolių įžadams, nuodėmių išvardijimui per išpažintį kunigui, kunigo teikiamam nuodėmių atleidimui. Šios S. Rapolionio tezės buvo pagrindinių ir svarbiausių to meto evangelikų liuteronų mokymo apie bažnyčią teiginių santrauka.

Kaip regis, tai buvo pirmosios viešai diskutuotos tezės Karaliaučiaus universitete. Po S. Rapolionio mirties iki ginčų dėl A. Osiandro pažiūrų pradžios (1549–1552) disputų tezes skelbė ne vienas profesorius: Guilielmas Gnaphaejus (mirė 1568) – „Apie Šventojo Rašto studijavimą" („De sacrae scripturae studio", 1546, rugsėjis) ir „Apie dangiškojo mokslo ir filosofijos skirtumą" („De discrimine coelestis doctrinae et philosophiae", 1547, rugsėjis); Friderikas Staphylas – „Dėl nuteisinimo artikulų" („De iustificationis articulo", 1547, birželio 11); fizikos ir medicinos profesorius Andrejus Aurifaberis (1514–1559) – „Apie mokslą ir meną" („De scientia et arte", 1547, spalio 30).[116]

[115] Ibid., p. 170.

[116] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 3, p. 135–136, 161, 173.

Kaip parodė ateitis, S. Rapolionio „Disputas dėl bažnyčios ir jos požymių" buvo vienas reikšmingiausių. Praėjus daugeliui metų po autoriaus mirties tezės tebebuvo vertinamos. Mansfeldo grafystės liuteronų superintendentas Hieronimas Mencelijus 1558 m. M. Lutherio tėviškėje Eislėbene perspausdino jas poleminių traktatų rinkinyje, kuris buvo sudarytas kaip atsvara Stanislovo Hozijaus (1504–1579) raštams ir ypač 1553 ir 1558 m. išleistam katalikų *Tikėjimo išpažinimui*. Baigiantis Tridento visuotiniam bažnytiniam susirinkimui tas pats H. Mencelijus dar kartą perspausdino S. Rapolionio tekstą 1562 m. Urselyje, Heseno Nasau grafystėje, papildytame poleminių traktatų rinkinyje.[117] Taigi S. Rapolionio tekstas kartu su visu rinkiniu plito po Europą ir jo turinys tebegyvavo ir „dalyvavo" tebesitęsiančioje evangelikų ir katalikų polemikoje Europos mastu.

S. Rapolionis Karaliaučiaus universitete buvo reikšmingas dar ir kitu atžvilgiu: teologijos profesorius, kaip ir tikėtasi, tapo vienu iš krašto bažnyčios arbitrų teologijos klausimais. Tuo metu iškylantiems ginčytiniems teologijos klausimams spręsti arbitrų grupę sudarė du (Sembos ir Pamedės) vyskupai, rūmų pamokslininkai, universiteto teologijos profesorius, nors įtakingiausias asmuo buvo pats kunigaikštis, kuris savo ruožtu kláusė Vitenbergo teologų nuomonės. Universitete nuomonių skirtumai buvo neišvengiami: jo profesūrai, iš įvairių kraštų atvykusiems žmonėms, teko nuolat polemizuoti su besikonsoliduojančiomis kontrreformacinėmis jėgomis Europoje, todėl reikėjo nuolatos gilinti argumentaciją ir atremti kontratezes. Be to, nuomonių skirtumus ryškino prasidėjusi kova dėl geresnės vietos ir noras įtvirtinti savo požiūrį. Tad autoritetingo arbitražo nuomonė buvo būtina. Kad ji būtina, rodė ir kunigaikščio Albrechto 1545 m. vasario 14 d. Ph. Melanchthonui parašytas laiškas, kuriame jis gynė nuo mums nežinomų kaltinimų universiteto rektorių Georgą Sabiną ir profesorių Stanislovą Rapolionį ir prašė, kad M. Lutheris ir Ph. Melanchthonas, kaip aukščiausi autoritetai, parašytų laišką Karaliaučiaus profesūrai ir paragintų ją būti vieningą.[118] Kitu atveju jau pats S. Rapolionis buvo arbitras ir bandė švelninti nemalonią padėtį sprendžiant nesutarimus dėl profesoriui G. Gnaphaejui pateiktų kaltinimų.

[117] 1558 m. tezės buvo perspausdintos rinkinyje *Duae disputationes. Prior De ecclesia et eius notis... a Stanislao Rapagelano... posterior De coniugio sacerdotum ab Hieronymo Mencelio...*, Islebij, 1558. Trečią kartą tezės perspausdintos 1562 m. rinkinyje: *In hoc libello continentur.* I. *Responsium ad calumnias Stanislai Hosii... per M. Hieronymum Mencelium.* II. *Duae disputationes...* III. *Epitome blasphemiarum verae doctrinae... et duobus eiusdem Osii libellis fideliter excerpta...*, Ursellis, 1562.

[118] Melanchthon, Ph., *Opera... Corpus Reformatorum...*, t. 5, sk. 748–750, nr. 2181; *Stanislovas Rapolionis*, p. 197–200.

S. Rapolionis kartu su kitais klausėsi, kaip G. Gnaphaejus įrodinėjo savo tikėjimo teisingumą. Taip pat S. Rapolionis turėjo tarti lemiamą žodį nustatant katekizmų vertimo kokybę. Tai liudija jo susirašinėjimo fragmentas su Pamedės vyskupu (nuo 1530) Paulium Speratu. Vyskupas kláusė ir klaũsė jo nuomonės. 1545 m. gegužės 1 d. abu korespondentai aptarinėjo reikalą suvienodinti katekizmus ir jų dėstymą bažnyčiose lenkų kalba. Nuomonės išsiskyrė dėl Jano Seklucjano (Seclucianus, Seklucjan, apie 1510–1578) Karaliaučiuje 1544 ir 1547 m. parengtų ir išleistų lenkiškų katekizmų. Polemika vyko dėl 1544 m. katekizmo vertimo tikslumo, kadangi vertimą neigiamai vertino J. Seklucjano varžovas Janas Maleckis-Sandeckis ir kritikavo kiti lenkų kunigai.[119] S. Rapolionis lygino kai kurių kritikuotų vietų vertimus į vokiečių ir lenkų kalbas ir ragino svarbiausia žiūrėti prasmės ir turinio, o ne kabinėtis prie atskirų posakių, kurių, jo nuomone, gali būti ne vienas. S. Rapolionis rekomendavo J. Seklucjano katekizmą pripažinti tinkamu naudoti Pamedės vyskupijoje, kur gyveno nemažai lenkų. Kunigaikštis Albrechtas rėmėsi S. Rapolionio nuomone ir po diskusijos dėl klausomosios išpažinties: 1545 m. Vilniuje šiuo klausimu diskutavo jo ir Žygimanto Augusto rūmų pamokslininkai. S. Rapolionis išvertė „svarstymą apie klausomąją išpažintį" į lenkų kalbą. Kunigaikštis Albrechtas tame pačiame 1545 m. gegužės 17 d. laiške S. Lasockiui minėjo, kad S. Rapolionis pradėjęs versti Šventąjį Raštą.[120]

Šalia ryškiausių asmenybių lietuvių S. Rapolionio, A. Kulviečio į pirmąjį Karaliaučiaus dėstytojų dešimtuką pateko dar vienas profesorius, gyvenęs Didžiojoje Lietuvoje, užaugęs Kaune. Tai jau minėtas Friderichas Staphylas (Fridrikis Stapelage, Stafilus, 1512–1564), kuris po S. Rapolionio mirties, rekomenduotas Ph. Melanchthono ir Bugenhageno, gavo Karaliaučiaus universitete teologijos profesoriaus katedrą ir dėstė čia 1546–1549 m. F. Staphylas gimė Osnabriuke, pirklio šeimoje; dar vaikystėje, mirus tėvams, keitė gyvenamąsias vietas, užaugo giminaičio namuose Kaune.[121] Ten išmoko lietuviškai. Nors anksti išvyko studijuoti į Krokuvą, vėliau į vieną Italijos universitetų, o 1536 m. atvyko į Vitenbergą, tačiau neprarado ryšio su lietuviais. Šiuos ryšius, matyt, atnaujino Vitenberge, kur tuo pačiu metu įsirašė Jurgis Eišiškietis. F. Staphylas 1541 m. Vitenberge

[119] Žinome, kad buvo susirašinėjama: yra išlikęs S. Rapolionio 1545 m. sausio 4 d. laiškas vyskupui P. Speratui, o iš pastarojo 1545 m. gegužės 1 d. atsakymo S. Rapolioniui galime manyti buvus ir daugiau laiškų. Minėtame laiške S. Rapolionis rašė, kad jis atsakąs į jau anksčiau gautą vyskupo laišką, tačiau tų laiškų tekstai nežinomi. *Stanislovas Rapolionis*, p. 160.

[120] *Stanislovas Rapolionis*, p. 210–212.

[121] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 11, 12, 51, 82.

tapo magistru[122] ir iš karto gavo pasiūlymą tapti Karaliaučiaus lotyniškosios Senamiesčio (*Altstadte*) mokyklos rektoriumi; šias pareigas ėjo iki darbo universitete. Vos pradėjęs dirbti universitete, 1547 m. pavasarį jis išleido disputo apie nuteisinimą („Disputatio de iustificationis articulo ex collatione adversariae partis per Fridericum Staphilum") tezes. Liuteronų teologijos klausimas apie nuteisinimą nuolat kėlė polemiką, ypač karštai buvo diskutuojama dėl gerų darbų reikšmės žmogaus nuteisinimui. Katalikų bažnyčia XVI a. prie gerų darbų priskirdavo indulgencijų pirkimą, daugkartinį maldos kartojimą, materialines aukas bažnyčiai ir daug ką kita. F. Staphylas dispute teikė jau išplėtotą, kiek evoliucionavusį gerų darbų reikšmės nuteisinimui suvokimą. Teiginys, kad žmogus nuteisinamas tik tikėjimu, buvo papildytas teiginiu – „tikėjimas turi duoti vaisius" (*Fides debet fructus proffere*) [123]; šis požiūris buvo Ph. Melanchthono skelbiamas.

Universiteto profesūra buvo ne vienintelė atstovaujanti Lietuvos kultūros dėmeniui Karaliaučiaus universitete. Nuo pirmųjų universiteto veiklos metų jame gausiai būrėsi studentai iš Lietuvos DK. Vykti į Karaliaučių skatino aukštojo mokslo poreikis bajorų, miestiečių sluoksniuose, atvira parengtis ir susidomėjimas protestantišku mokymu, tinkamai ir plačiai paskleista informacija apie aukštosios mokyklos steigimą, kelių garsių lietuvių profesorių buvimas jame.

Daugelis jaunuolių iš Lietuvos DK vyko į Karaliaučiaus universitetą patys, savo iniciatyva (universitetas buvo netoli, lengvai pasiekiamas), bet, kita vertus, ir universiteto steigėjai intensyviai ieškojo Lietuvos DK būsimų studentų. Lietuvių profesorių veikla universitete skatino įvairių kontaktų mezgimąsi. Jau aptartame vyskupo P. Sperato, S. Rapolionio ir A. Kulviečio susirašinėjime[124] vyskupas rašė apie surastą lietuvį kandidatą į studentus, prašė A. Kulviečio ieškoti jų daugiau. Deja, labai fragmentiški ir menkai išlikę to meto dokumentai neteikia daugiau tiesioginių žinių, kad abu profesoriai būtų tarpininkavę šiuo klausimu. Tokį spėjimą paremtų tik ta aplinkybė, kad ir A. Kulvietis, ir S. Rapolionis jau po mirties „dalyvavo" rengiant pirmąsias lietuviškas knygas – jose yra jų tekstų, nors istoriografijoje neturime duomenų apie tiesioginius knygų rengėjų ryšius. Plačiai savo veiklos jie ir nespėjo išplėtoti per trumpą darbo universitete laiką. Kunigaikštis Albrechtas 1546 m. gegužės 8 d. laiške iš Vilniaus prašė Žemaitijos seniūno Jono Stanislovo Bilevičiaus parinkti studijoms jau išmokslintų, gerai mokančių lietuviškai jaunuolių.[125]

[122] Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, p. 294–295.
[123] Ibid., t. 3, p. 161; t. 1, p. 295.
[124] *Stanislovas Rapolionis*, p. 202–208.
[125] Wotschke [Theodor], „Abraham Culvensis: Urkunden zur Reformationsgeschichte Lithauens", *Altpreussische Monatsschrift*, 1905, t. 42, p. 193.

Kunigaikštis Albrechtas su turtingais Žemaitijos bajorais bei pareigūnais susirašinėjo dėl daugelio reikalų: dėl prekybos, dėl pavaldiniams padarytų skriaudų ir jų skundų, dėl pabėgusių pavaldinių. Išliko viena kita žinutė ir apie Lietuvos kilmingųjų norą patekti į aukštąją mokyklą. Štai 1547 m. į universitetą įsirašė Trakų kašteliono ir Žemaitijos seniūno Jeronimo Chodkevičiaus sūnus Jonas.[126] Jeronimas Chodkevičius 1548 m. balandžio 23 d. laiške kunigaikščiui Albrechtui priminė, kad yra „pasirengęs tarnauti" jam kartu su sūnumi, kuris Karaliaučiuje mokosi lotynų kalbos.[127] Po dvejų metų Jonas Chodkevičius iš Karaliaučiaus išvyko studijuoti į protestantišką Leipcigo universitetą.[128]

Jau pirmaisiais universiteto darbo metais į jį atvyko dvi grupės iš Lietuvos DK: Jono Zavišos ir, matyt, Kristupo Bilevičiaus (įrašytas iškreipta Willewitz pavarde) su palyda (5 asmenys) ir 3 asmenų grupė, kurioje buvo bajoras vilnietis Jonas Ščuka bei vienas iš knygų lietuvių kalba parengėjų Augustinas Jomantas (Jamantowicz). 1544–1550 m. į universitetą įsirašė 36 asmenys iš Lietuvos DK.[129] Iki XVI a. pabaigos studijuoti jame norinčių iš Lietuvos DK nemažėjo. Vieni vyko į Karaliaučių iš Lietuvos, kiti atsikėlė jau iš tolimų Vitenbergo, Frankfurto prie Oderio universitetų, kai Vokietijoje kilo Šmalkaldeno karo grėsmė ir prasidėjo karo veiksmai.

[126] Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 45.
[127] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 38(8), Romae, 1976, nr. 1086, p. 43.
[128] Biržiška, V., op. cit., p. 46.
[129] Remiamės Vaidos Bakšytės apskaičiavimais ir jos sudarytu chronologiniu studentų iš Lietuvos DK sąrašu. Bakšytė, Vaida, *Lietuvos studentai Karaliaučiaus universitete XVI–XVIII a.*: Bakalauro tezės, vadovas Z. Kiaupa, Kaunas, 1996, Vytauto Didžiojo universitetas, HMF Istorijos katedra, nr. 29, p. 14. Šis darbas šiuo metu yra pilniausias studentų iš Lietuvos DK sąrašas. Čia teikiamas studentų iš Lietuvos DK skaičius neatitinka skelbiamo lenkų istoriografijoje naujausioje studijoje: Żołądź-Strzelczyk, D., *Peregrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litvy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Poznań, 1996, p. 162. Lenkų istorikė nurodo, kad 1541–1550 m. Karaliaučiaus universitete studijavo 19 jaunuolių iš Lietuvos. Palyginus aptariamojoje studijoje pateikiamą studentų sąrašą su Georgo Erlerio skelbtuoju matyti, kad praleistos kauniečių pavardės, nepasinaudota S. Koto sudarytu papildomu studentų sąrašu, kurį paskelbė V. ir M. Biržiškos. Žr. Biržiška, V., *Lietuvos studentai...* Neaiškus ir metodinis autorės principas – ar visus, kilusius iš Lietuvos DK, ji laiko lenkais, kaip nurodyta paantraštėje, ar voliuntaristiškai nustatinėja tautybę. Sąraše yra S. Rapolionis, bet jis negali būti laikomas lenku, o M. Mažvydo sąraše nėra, nors jis buvo įrašytas į universitetą ir jo pavardę skelbia G. Erleris. D. Żołądź-Strzelczyk neįtraukė į sąrašą kauniečių su vokiškomis pavardėmis. Tad šios autorės pateiktais skaičiais, liečiančiais Lietuvą ir Lietuvos DK, deja, pasitikėti negalime, nes ji visai nesinaudojo lietuvių istorikų darbais ir rėmėsi neaiškiais atrankos kriterijais.

Palyginti per trumpą laiką Karaliaučiaus universitetas tapo vienu iš daugiausiai Lietuvos DK studentų lankomų. Peržvelgus istorikų jau atliktus tyrimus apie lietuvių studentus užsienio universitetuose išryškėjo Karaliaučiaus svarba. (Žr. lentelę nr. 2, „XVI a. gausiausiai lankyti Lietuvos DK studentų užsienio universitetai" p. 249.) Pagal įsirašiusiųjų studentų kiekį jis nurungė Krokuvos universitetą: į pastarąjį 1500–1540 m. įsirašė apie 126, o 1541–1600 m. – 50 studentų, tuo tarpu į Karaliaučiaus universitetą 1541–1600 m. – 214 asmenų.[130] Nors absoliutūs įsirašiusiųjų skaičiai dar gali būti patikslinti, tačiau bendra tendencija neabejotina.

Dar prieš Karaliaučiaus universiteto įkūrimą liuteronybei palankūs ar jau tapę liuteronais Lietuvos DK kilmingieji išbandė ir senąjį, įprastąjį kilmingų jaunuolių lavinimo būdą – mokymąsi turtingame dvare. Patrauklus buvo kunigaikščio Albrechto dvaras. Mokymasis ir lavinimasis dvare daug kuo skyrėsi nuo mokymosi mokykloje. Čia itin svarbu buvo paties dvaro kultūrinis gyvenimas, kultūrinės veiklos užmojai. Šia prasme kunigaikščio Albrechto dvaras galėjo suteikti gana plačią kultūrinės veiklos nuovoką.[131] Apie 1534 m. Karaliaučiaus pilyje buvo pradėta komplektuoti vadinamoji Sidabrinė biblioteka, užsakomi meno kūriniai, vyko koncertai. Dvaras intensyviai bendravo su universiteto profesūra – medikai ir juristai teikė jam profesionalias paslaugas, čia lankėsi ir teologijos profesoriai. Dvare buvo palankios sąlygos elgesio nuostatoms formuotis, pavyzdžiui, suvokti rašto, spaudinių vertę, plačių ryšių su išsilavinusiais žmonėmis būtinybę, buvo išmokstama įprasto etiketo. Specialių disciplinų mokymasis dvare daug kuo skyrėsi nuo vykstančio mokykloje: dvare jaunuoliai buvo mokomi individualiai, pagal laisvą, būsimai asmens veiklai pritaikytą programą. Išliko žinių apie Žemaitijos seniūno Jono Stanislovo Bilevičiaus sūnų Mikalojų, kuris mokėsi kunigaikščio Albrechto dvare: J.S. Bilevičius 1543 m. rugpjūčio 18 d. laiške kunigaikščiui dėkojo, kad šis priėmęs jo sūnų mokytis į savo dvarą ir padėkos ženklan siuntė du eržilus dovanų.[132] 1558 m. spalio 28 d. Žygimantas Augustas laiške kunigaikščiui Albrechtui rekomendavo Eustachijaus Valavičiaus giminaitį.[133] Neturime žinių, kad būtų didesnis

[130] Apskaičiuota remiantis skelbtais V. Biržiškos ir S. Koto duomenimis: Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*; į Karaliaučiaus universitetą įsirašiusiųjų skaičiui nustatyti remtasi darbu: Bakšytė, Vaida, *Lietuvos studentai Karaliaučiaus universitete XVI–XVIII a.*, p. 14.

[131] Plačiau žr. Thielen, Peter Gerrit, *Die Kultur am Hofe Herzog Albrecht von Preussen 1525–1568, Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft*, sąs. 12, Göttingen, 1953.

[132] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 38(8), nr. 797, p. 28; *Documenta ex Archivo cardinalis J. Morone...*, t. 59(2), nr. 2294, p. 224.

[133] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 31(1), nr. 757, p. 176.

būrys iš Didžiosios Lietuvos patraukęs į Albrechto dvarą, tačiau tikėtina, kad jame mokėsi ne vienas turtingesnis bajoraitis.

Svarbiausias lietuvių kultūros dėmuo Prūsijos kunigaikštystėje vykstančioje kultūrinėje akcijoje buvo čia gyvenusi lietuvių tautos dalis ir kitos baltų tautos, kurios palengva lituanizavosi. Būtent šiems gyventojams Prūsijos valstybinė ir bažnytinė valdžia siekė išugdyti išsimokslinusių dvasininkų sluoksnį, kalbantį ir rašantį lietuviškai.

8. Išsimokslinusių baltų dvasininkų sluoksnio ugdymas

Steigdama Karaliaučiaus universitetą valstybinė ir bažnytinė Prūsijos kunigaikštystės valdžia per visą reformacijos įtvirtinimo laikotarpį ypatingą dėmesį teikė išskirtiniam uždaviniui – išugdyti apsišvietusių baltų dvasininkų sluoksnį. Kunigaikštis Albrechtas ir jo bendraminčiai vyskupas Paulius Speratas, Stanislovas Rapolionis, antrasis universiteto rektorius Friderikas Staphylas ir kiti gerai suvokė, kad tai nėra vien žinių perdavimo problema: mokslo siekti vietiniams baltams pirmiausia trukdė didesnės jų dalies socialinė padėtis. Per XVI–XVII a. palengva susiklostė Prūsijos valstietijos sluoksniai: pagal asmens priklausomybę ir žemės nuosavybės pobūdį valstiečiai buvo asmeniškai priklausomi, laisvieji ir šatuliniai, o pagal prievolių rūšį – lažininkai, činšininkai ir vadinamieji laisvieji žmonės, arba samdiniai. Dauguma lietuvių, prūsų, sūduvių buvo priklausomi baudžiauninkai – lažininkai ar činšininkai. Reta buvo tarp jų Kulmo teise valdomų žmonių. Kaip jau minėta, Kulmo teisę paprastai gaudavo vokiečių kolonistų kaimai, kuriuose gyvenę valstiečiai buvo artimi laisvųjų valstiečių kategorijai ir galėjo disponuoti savo ūkiais. Vėliau K. Donelaitis juos vadino kelmėnais. Baltai dažniausiai buvo valdomi vadinamąja prūsų teise, tad neturėjo teisės pasitraukti iš ūkio arba pasitraukdami turėjo palikti vietoj savęs prievoles atliekantį asmenį. Jie buvo asmeniškai nelaisvi žmonės. Prūsijos kunigaikštystė paveldėjo iš Ordino prūsų socialinį statusą, bet iš esmės jo nekeitė. Senieji prūsai Ordino įstatymais buvo laikomi žemiausiu visuomenės sluoksniu.

1494 m. Luomų suvažiavimo nuostatai patvirtino tai, kas buvo įteisinta per visą XV šimtmetį:

> Pagal seną gerą paprotį nė vienas šeimynykštis (*Gesinde*) prūsas negali būti priimtas mieste tarnauti ir negali ten mokytis amato.[134]

Laisvųjų prūsų sluoksnis buvo negausus ir, kaip rodo E. Wilke's tyrinėjimai, XV–XVI a. gana sparčiai menkėjo.[135] Ta aplinkybė, kad baltai Prūsijos kunigaikštystėje gyveno ne pilna visuomenės struktūra, buvo pagrindinė kliūtis apsišvietusių baltų dvasininkų sluoksniui joje susiformuoti. Šį reiškinį kartu lydėjo ir materialiniai nepritekliai, neleidę prūsų ir lietuvių valstiečiams leisti vaikus į mokslus.

Kunigaikštis Albrechtas, jau steigdamas partikuliarą, ieškojo būdų padėčiai švelninti: numatė lėšas neturtingiems studentams maitinti. Kunigaikštis partikuliaro steigimo akte ragino:

Norime, kad šiame partikuliare būtų mokomi neturtingų valstiečių vaikai, [nesvarbu] ar kulmiškiai, ar tikri prūsai, jei tik gabūs būtų, kur tik yra mokytojai, kad būtų parengti kaip ir kilmingųjų ar miestiečių vaikai.

Rektoriaus lėšomis numatyta išlaikyti kelis berniukus: „Jie gali būti bet kokios kilmės, kad tik gyventų Prūsijos kunigaikštystėje."[136] Kuriam laikui praėjus po universiteto įkūrimo specialiu potvarkiu apie alumnus (*Ordinatio de alumnis*)[137] nurodyta, kad stipendijos būtų mokamos 24 studentams, tarp jų – būtinai 7 lietuviams ir 7 lenkams: pirmieji buvo rengiami Sembos vyskupijai, antrieji – Pamedės. Nuostatuose buvo ir aptaki frazė, kurioje užsiminta, kad tarp alumnų galįs būti ir vokietis, kuris mokosi lietuvių ir lenkų kalbos. Vadinasi, į numatytas lietuviams, prūsams ir lenkams vietas galėjo būti priimti ir vokiečiai. Praėjus keleriems metams net tos 7 vietos, skirtos lietuviams ir prūsams, nebuvo užimtos. 1550 m. sausio 24 d. kunigaikštis Albrechtas, atsakydamas į universiteto rektorato klausimą, ar galima priimti į alumnų vietas vokiečius, jei nėra lietuvių ar prūsų, išleido specialią instrukciją, kurioje nurodė, kad į laisvas vietas negalima priimti vokiečių, o reikia neišnaudotų stipendijų lėšas kaupti ateičiai, tam atvejui, jei vėliau atsirastų galinčių studijuoti lietuvių, prūsų ar sūduvių.[138] 1561 m. priimtų *Karaliaučiaus akademijos alumnų taisyklių* (*Leges alumnorum in Academia Regiomontana*) 28 straipsnyje kunigaikštis padidino bendrą išlaikomų alumnų kiekį iki 28 ir atitinkamai paskirstė vietas: 12 vokiečiams, 8 lenkams ir 8 lietuviams, prūsams ar sūduviams.

[134] *Acten der Ständetage Preussens unter der Herschaft der Deutschen Ordens*, hrsg. von M. Töppen, Leipzig, 1886, t. 5, p. 413.

[135] Wilke, E., „Ursachen der Pr. Bauern- und Bürgerunruhen 1525", *Altpreussische Forschungen*, 1930, t. 7, sąs. 2, p. 187.

[136] Arnoldt, D.H., *Ausführliche... Historie der Königsbergischen Universität*, d. 1, priedai, nr. 4, p. 14.

[137] Grube, Georg, *Corpus constitutionum Prutenicarum...*, t. 1, p. 250–255; Arnoldt, D.H., *Ausführliche... Historie der Königsbergischen Universität*, d. 1, priedai, p. 458.

[138] Arnoldt, D.H., op. cit., p. 288.

Lenkus, lietuvius, sūduvius ar prūsus privalu uoliausiai atrinkti ir priimti, nes šiuose kraštuose dėl to, kad gyventojai nemoka vokiškai, labai trūksta tų tautų kunigų, bažnyčių ministrų bei mokytojų.[139]

Tvirtindamas šiuos nuostatus, kunigaikštis Albrechtas 1561 m. kovo 11 d. pridūrė:

Bet kadangi mes laikome lietuvių kalbą ypač svarbia, maloningai įsakome, kad į tai įsiklausytumėte ir mūsų Klaipėdos bei Tilžės valsčiuose surastumėte berniukų, mokančių tą kalbą, pradėjusių mokytis rašyti ir siekiančių [mokslo]. Jei jie nebūtų tinkamo amžiaus ar tiek išprusę, kaip nurodyta taisyklėse, būtume patenkinti, kad surastumėte vaikų, mokančių lietuviškai [...] ir galinčių mokslą tęsti [...] Tačiau vietoj lietuvių, kurių dabar nėra, negalima priimti vokiečių [...].[140]

Tačiau kunigaikščio numatytos lėšos studentams, jo nurodymai ir geri ketinimai lauktų rezultatų nedavė – lietuviams ir prūsams kliūtys siekti mokslo buvo sunkiai nugalimos. Sunkiausia kaimo vaikui buvo mokslo pradžia. Nelaisvų žmonių padėtis, valstiečių mentalitetas, ilgi mokslo metai, nes raštui reikėjo mokytis svetimos kalbos, jau nuo vaikystės jiems trukdė patekti į miestų lotyniškąsias mokyklas, o tik jose mokęsi galėjo stoti į universitetą... Todėl ir visai išlaikomų alumnų vietos jame nebuvo užpildomos. Praėjus 27 metams nuo partikuliaro įsteigimo buvo matyti, kad aukštąjį išsilavinimą turinčių dvasininkų luomas iš vietinių gyventojų formavosi pernelyg lėtai. Gyvenimo pabaigoje tai konstatavo ir pats kunigaikštis Albrechtas. 1568 m. savo testamente jis rašė:

Kadangi beveik negalima rasti pamokslininko, mokančio šią kalbą, o viską atlikti per vertėjus (tolkus) sunku, rizikinga ir pavojinga; o jų trūkumas atsirado dėl to, kad prūsai savo vaikų negali leisti į mokyklą, kadangi jie yra pavaldiniai baudžiauninkai ir niekas jų iš pavaldumo tam [t.y. mokslui] nenori atleisti. Mes norime sumažinti tą žalą ir trūkumą [...]. Norime [...], kad visi prūsai šioje kunigaikštystėje, jeigu jie yra tiesiogiai krašto valdžiai ar kilmingiesiems pavaldūs ar gyvena miestuose, turi būti atleisti iš baudžiavos, kai kuris nors iš jų ryžtasi studijuoti ir pereina į luomą (*in den Stand*), tarnaujantį bažnyčiai, mokyklai ar kitai civilinei tarnybai, ir [atleisti iš baudžiavos] tokiu būdu: vieni atleidžiami asmeniškai ir [atleidžiamas] jų turtas[141], kiti tik asmeniškai išlaisvinami, bet visi, kaip ir kiti kulmiškiai, turi būti gimę laisvi; tikėdamiesi, kad ir jų vaikai lankys mokyklas ir kad jie kaip ir kiti krašto vaikai galės būti naudingai įdarbinti.[142]

[139] Ibid., p. 461. Vertimas į lietuvių kalbą in *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a. Istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė K. Grigas, V. Kryževičius, I. Lukšaitė, Vilnius, 1994, p. 193.

[140] Arnoldt, D.H., *Ausführliche... Historie der Königsbergischen Universität*, d. 1, priedai, p. 461–473.

[141] Originalo tekste rašoma: „was ihre Güter betrifft", t.y. atleidžiami nuo prievolių, kurios turėjo būti atliekamos nuo turto, o tie, kurie buvo atleidžiami tik asmeniškai, matyt, turėjo atlikti nustatytas prievoles arba surasti jas atliekantį už juos.

[142] Arnoldt, D.H., op. cit., p. 125–127.

Gale nurodytoji sąlyga, kad šis atleidimas liečia tik laisvuosius prūsus, apribojo galimybes; nurodymai galėjo būti taikomi tik labai negausiam laisvųjų prūsų sluoksniui ir iš esmės padėties keisti jau negalėjo.

Vis dėlto nors ir ne taip plačiai, kaip reikėjo, vienas kitas asmuo iš vietinių baltų rengėsi mokytojo, kunigo ar kokioms kitoms išlavinto žmogaus pareigoms. Šiuos asmenis galima pastebėti tarp universiteto studentų. Apskritai baltų studentų, kilusių iš Prūsijos, kontingentas nėra visapusiškai tyrinėtas. W. Falkenhahnas nustatė, kad Jono Bretkūno studijų metais – 1551–1556 – į Karaliaučiaus universitetą buvo įsirašęs 201 studentas. Iš tų dviejų šimtų 84 asmenys (42 proc.) buvo kilę iš Prūsijos kunigaikštystės (vėlesnės Rytų ir Vakarų Prūsijos teritorijos); 16 iš jų įsirašydami prie pavardės pažymėjo „Prutenus", „Borussus", „Prussus". Ši nuoroda ne visada, žinoma, rodė tautybę. Remdamasis asmenvardžių analize, W. Falkenhahnas nustatė, kad tik vienas iš jų – Alzunius – turėjo neabejotinai prūsišką asmenvardį.[143] Christophorus Alzunius, Prutenus (Alzun, Alsune)[144] įstojo į universitetą 1552 m.; vėliau, 1559 m., jis Vilniuje siekė, bet negavo Žygimanto Augusto rūmų bibliotekininko vietos ir tapo Lietuvos DK ir Lenkijos bajorų vaikų aukštųjų studijų vadovu – preceptoriumi. Daug važinėjo po užsienio universitetus, vėliau dirbo Prūsijos kunigaikštystėje. Antrasis prūsų ar prūsų ir vokiečių mišrios šeimos palikuonis buvo Jonas Bretkūnas, 1555 m. įsirašęs kaip Johann Bretke, Friedlandensis.[145] Vienas kitas asmuo buvo ir iš Mažosios Lietuvos lietuvių. Pavyzdžiui, 1563 m. į universitetą įsirašė „Georgius Holtz Lithuanus, natus in pago Gawaytten, qui 7 miliaribus abest Insterburgo"[146]. Šis Holtz įrašytas ne savo lietuviškuoju asmenvardžiu, o, matyt, išverstu į vokiečių kalbą, tačiau jo kilmė aiškiai nurodyta: „lietuvis iš Gavaičių kaimo, kuris yra už septynių mylių nuo Įsruties". Tikriausiai prūsas buvo Tilžės stalius Lehnartas Kanthun, septynerius metus vertėjavęs kunigams Tilžėje ir penkerius Kaukėnuose (*Kuckerneese*) – iki 1549 m.[147] Peržvelgus Georgijaus Colbijaus ir D.H. Arnoldto sudarytus Prūsijos kunigaikštystės liuteronų bažnyčios kunigų sąrašus[148], galima spėti, kad vienas

[143] Falkenhahn, Wiktor, *Johannes Bretke...*, p. 38–39.

[144] Erler, G., *Die Matrikel...*,t. 1, p. 15; Kawecka-Gryczowa, Alodia, *Biblioteka ostatniego Jagiełłona...*, p. 70–71; *Altpreussische Biographie...*, ed. Krollman, t. 1, Königsberg, 1941, p. 11.

[145] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 32, 37.

[146] Vileišis, V., *Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje...*, p. 113.

[147] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 277, 288; Gerullis, J., „Nauji XVI amžiaus dokumentai apie reformaciją Prūsų Lietuvoj", in *Tauta ir žodis*, Kaunas, 1926, t. 4, p. 432.

[148] Colbius, Georgius, *Episcopo-presbyterologia Prussico – Regiomontana... ab anno 1520 ad anno 1656...*, [sine loco], 1657. Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 1; D.H. Arnoldtas prie kai kurių pavardžių nurodė bendrinį daiktavardį *Preusse*, o prie kitų tą patį žodį kaip asmenvardžio dalį – ją rašysime neversdami. Kai žinia remiasi D.H. Arnoldto veikalo duomenimis, puslapį šioje vietoje nurodysime tekste.

kitas Mažosios Lietuvos bažnyčiose dirbusių kunigų buvo kilęs iš vietinių baltų, tačiau dalis jų nebuvo baigę aukštųjų mokslų, o kunigo darbui pasirengė pagelbėdami vyresniam kunigui ir iš jo pramokę. Mažosios Lietuvos bažnyčiose, prūsų gyventoje teritorijoje kunigavo šie kunigai: 1556 m. Girmavoje dirbo Weckeris prūsas (Arnoldt, p. 43), Šenvalde (Schönwald) nuo 1556 m. dirbo Adomas Borussus, nuo 1568 m. – Konstantinas Romitius (? Romintas, Romnit) iš Bartenšteino (Arnoldt, p. 43). Nuo 1561 m. Labotoje (*Laptau*) dirbo Valentinas Raveltas (Arnoldt, p. 10), nuo 1552 m. Labguvoje – Johannas Putrigallus (Arnoldt, p. 49), 1539–1541 m. Vėluvoje – Georg Ranglauck (? Ranglaukis) (Arnoldt, p. 56), nuo 1568 m. Kremyčiuose (*Kremitten*) – Krispinas Radewaltas (Arnoldt, p. 67), nuo 1580 m. Peterkaimiuose (*Petersdorf*) – Urbanas Dehlert prūsas, nuo 1583 m. Narkyčiuose – Ambrosius Dryskiss iš Prūsijos (? Driskis), nuo 1568 m. Katyčiuose (*Coadjuten*) – kepurninkas Thomas Sitt (Arnoldt, p. 143), 1540 m. Ragainėje – Hansas Pappel (? Papelis) (Arnoldt, p. 126), Tilžėje – Ambrosius Poplinas[149], nuo 1565 m. Kraupiške – kunigas ir precentorius Georgas Wedar (? Vėdaras) (Arnoldt, p. 95–96). Tačiau ne šiuos asmenis matome rengusius lietuviškus ir prūsiškus leidinius ar dirbusius panašioje kultūrinėje veikloje. Aktyvieji buvo kitos kilmės būrys.

XVI a. 3-iajame–5-ajame dešimtmetyje į pagrindines lietuvių bendruomenių bažnyčias, ypač į tas, kurios buvo steigiamos Mažosios Lietuvos šiaurės rytinėje dalyje, netoli Lietuvos DK sienos, dirbti atvyko būrys išsilavinusių kunigų iš Lietuvos DK. Jie išsimokslinimo siekė įvairiais keliais ir Mažojoje Lietuvoje atsidūrė dėl skirtingų priežasčių. Vieni, išvykę studijuoti į protestantiškus universitetus XVI a. 4-ajame dešimtmetyje, nebegrįžo į Lietuvos DK, o pasinaudojo susidariusia Prūsijos kunigaikštystėje padėtimi, kai čia intensyviai buvo ieškomi lietuviškai mokantys ir aukštosiose mokyklose studijavę asmenys. Jiems buvo garantuotas darbas ir pragyvenimo šaltinis savo tautiečių gyvenamoje teritorijoje, be to, jiems siūloma veikla atitiko tikybines ir pasaulėžiūrines jų nuostatas. Kiti atvyko iš Lietuvos DK jau tiek išsimokslinę, kad galėjo per kelis semestrus baigti mokslą Karaliaučiaus universitete. Toks buvo Martynas Mažvydas. Žinoma, kad iš Lietuvos DK atvyko į Mažąją Lietuvą ir pradėjo čia dvasininkų veiklą nedidelis, bet labai aktyvus ir kūrybiškas kultūros veikloje būrys.

Pateikiame reformacijos įtvirtinimo laikotarpiu Mažojoje Lietuvoje (iki XVI a. 7-ojo dešimtmečio) pastoviai veikusių ir kilusių iš Lietuvos DK dvasininkų apžvalginį sąrašą:

[149] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 239, 240.

Mikalojus Blotnas (Mikaloius Blothnas,? – 1587), kaip manoma, kilęs iš to meto Rytų Lietuvos dalies – Balatnos[150], prieš 1557 m. – pirmasis Klaipėdos liuteronų bažnyčios lietuvių kunigas[151], 1557–1587 m. – Pilupėnų kunigas.
Tomas Gedkantas (apie 1525–1566/1570), kilęs iš Žemaitijos[152], 1550 m. liepos 17 d. įsirašė į Karaliaučiaus universitetą ir studijavo gaudamas kunigaikščio Albrechto stipendiją.[153] 1549, 1553–1566/1570 m. Širvintos kunigas.
Augustinas Jomantas (Jamantovitz, Jamundus, apie 1525–1576), kilęs, kaip manoma, iš Žemaitijos, Karaliaučiaus universitete mokėsi 1544–1545 m.; 1555–1563 m. dirbo Kraupiško, 1563–1576 m. – Ragainės kunigu.[154]
Martynas Mažvydas (Mossuidius Martinus, Maszwidas, M. Mosswidas Waitkunas, apie 1520–1563)[155], kilęs iš Žemaitijos, iš teritorijos tarp Žemaičių Naumiesčio–Gardamo–Švėkšnos.[156] Karaliaučiaus universitete studijavo nuo 1546 iki 1548 m. balandžio 5 d., baigė bakalauro laipsniu[157], 1549 m. kovo 18 d.–1563 m. gegužės 21 d. dirbo Ragainės kunigu.[158]

150 V. Biržiška (*Aleksandrynas*, p. 151) dėl M. Blotno pavardės ir daugybės polonizmų jo paskelbtoje giesmėje kildina jį iš Lietuvos DK. W. Falkenhahnas (*Johannes Bretke...*, p. 260–261), spręsdamas pagal giesmės, verstos apie 1563 m., kalbą, mano, kad M. Blotnas turėjo būti kilęs iš lietuvių–lenkų kalbų susidūrimo teritorijos, o J. Tumelio nuomone, pavardės sudarymas nuo vietovardžio duoda pagrindo ieškoti jo kilmės Balatnoje. Mikalojaus sūnus Zacharijas Blotnas pasirašinėjo „Tilžės lietuvių kunigu klaipėdiškiu" (*Zacharias Blotno Memlius lituanicus pastor Tilsensis*) – taigi vadino save lietuviu; o klaipėdiškiu pasirašė, nes buvo gimęs jau Klaipėdoje.

151 Mikalojus Blotnas jau prieš 1557 m. turėjo būti ilgokai gyvenęs Klaipėdoje ar kitame Prūsijos kunigaikštystės mieste, nes gerai mokėjo vokiškai, kaip liudija jo laiškai (juos rašė vokiečių kalba). M. Mažvydas, T. Gedkantas ir kiti atsikėlusieji rašė laiškus lotynų kalba. M. Blotno sesuo buvo ištekėjusi už Klaipėdos pilėno. 1557 m. M. Blotno laiškas B. Vilentui iš Klaipėdos, GStaPK HA XX , EM, 98 C_2, nr. 159, l. 12.

152 V. Biržiška (*Aleksandrynas*, p. 115) abejodamas teigė T. Gedkantą kilus iš Žemaitijos. Peržiūrėjus visus T. Gedkanto laiškus, saugomus GStaPK HA XX, EM, nebelieka jokių abejonių dėl jo kilmės iš Žemaitijos. Plačiau apie jo kilmę žr. skyriuje apie pirmojo liuteroniškojo laikotarpio Lietuvos DK asmenis.

153 V. Biržiška (*Aleksandrynas*, p. 115) Karaliaučiaus įrašų knygos įrašą „Thomas Georgii Giedkonti Lituanus" visai pagrįstai taiso „Thomas Georgii Giedkonti filius", nes papildomi duomenys patvirtina, kad Tomas buvo Jurgio sūnus.

154 V. Biržiškos (*Aleksandrynas*, p. 101) nuomone, A. Jomantas buvo paskirtas Kraupiško kunigu, kai bažnyčia buvo steigiama, bet dar nepastatyta. V. Biržiška nurodo žemaitišką A. Jomanto kilmę remdamasis 1567 m. Lietuvos DK kariuomenės sąrašais ir inventoriais, kuriuose minima nemažai Jomantų iš Žemaitijos, bet pažymi, kad jų būta ir Rytų Lietuvoje.

155 M. Mažvydo biografiją žr. Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 77–94; Korsakas, Kostas, „Martynas Mažvydas. Asmenybė ir gyvenimas", in Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga...*, Vilnius, 1974, p. 7–45.

156 Zigmas Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 3: *Senųjų raštų kalba*, Vilnius, 1988, p. 21.

157 1548–1595 m. Karaliaučiaus universitete laipsnius gavusių sąrašo fragmentas [nuorašas], LMAB RS, f. 15, nr. 456, l. 1 r.

158 Ročka, Marcelinas, „Martyno Mažvydo raštai", in Mažvydas, Martynas, *Pirmoji lietuviška knyga...*, p. 46–82.

Stanislovas Musa (Stanislaus Musa Vilnensis, ? – apie 1584) 1547 m. įsirašė į Karaliaučiaus universitetą, 1557–1579 m. – Lazdėnų kunigas.[159]

Aleksandras Rodūnionis vyresnysis (Alexander Rodonius, Rodanius, Radunius, apie 1526–1583), kaip manoma, kilęs nuo Rodūnės, iš Rytų Lietuvos, 1546 m. įsirašė į Karaliaučiaus universitetą, gavo kunigaikščio Albrechto stipendiją. Nuo 1549 m. iki mirties kunigavo Kaukėnuose (*Kuckerneese*).[160]

Kasparas Rodūnionis (Casparus Rodunius, ? – 1587), matyt, taip pat kilęs nuo Rodūnės, t.y. iš Rytų Lietuvos, lietuvių kunigas, Klaipėdoje dirbo prieš ir 1579 m., vėliau – Priekulėje.[161]

Mikalojus Siautila (Nicolaus Siautil, apie 1533–1595), kilęs iš Lietuvos DK, nuo 1553 iki 1595 m. mokytojavo ir dirbo kunigu (nuo 1568) Rusnėje.[162]

Jonas Tartilavičius Batakietis (Johann Tartyłowicz Batocki, ?–1558), kilęs iš Žemaitijos, nuo Batakių, prieš 1536 m. dirbo Šilalės kunigu, 1536 m. paskirtas į Įsrutį, siūlytas į Elką (Luką), bet nuo 1537 m. dirbo Engelšteine[163], kur dar 1545 m. buvo vienintelis lietuvių kunigas.

Baltramiejus Vilentas (Bartholomaeus Willentus, Villentatius, apie 1525–1587), 1546 ar 1547 m. studijavo Karaliaučiaus universitete, 1547–1587 m. – Karaliaučiaus Zakheimo Šv. Elžbietos bažnyčios lietuvių parapijos kunigas. M. Mažvydo pusbrolis.[164]

[159] V. Biržiška (*Aleksandrynas*, p. 98–100) Stanislovą Musą tapatina su Stanislovu Marcijanu – vienu pirmųjų giesmynų vertėju. Tačiau toks tapatinimas kelia abejonių, nes asmuo tokia dviguba pavarde niekur neminimas. Stanislovas Musa įrašytas į universitetą kartu su Trakų kaštelionaičio Jono Chodkevičiaus palyda kaip Stanislaus Musa Vilnensis. Labiau tikėtina, kad jis buvo kilęs nuo Musninkų ir todėl lengvai galėjo pasirašyti Musa Vilniečiu. Stanislovas ir kiti jo giminės Mažojoje Lietuvoje pasirašinėjo tik Musos pavarde. Tuo tarpu Stanislovas Marcijanas XVI a. antrojoje pusėje dirbo evangelikų reformatų kunigu Deltuvoje, šia pavarde jis ir pasirašė Sandomiero generaliniame sinode 1570 m.

[160] V. Biržiška (*Aleksandrynas*, p. 120–122), W. Falkenhahnas (*Johannes Bretke...*, p. 277–278) paskelbė Kaukėnų vertėjo (tolko) Lehnarto Kanthuno 1559 m. birželio 28 d. laišką kunigaikščiui; jame L. Kanthunas tvirtino, kad prieš 7 ar 5 metus yra dirbęs Kaukėnuose, ir minėjo, kad 1549 m., kunigui vizituojant Kaukėnų parapiją, jis prašęs kunigo.

[161] W. Falkenhahnas (*Johannes Bretke...*, p. 280, 285) cituoja Casparo Radunijaus parašą po 1579 m. Santarvės nuostatomis: „Klaipėdos lietuvių kunigas" (*Pastor Lituanicus Memlae*). J. Sembritzkis (*Geschichte des Kreises Memel*, p. 101) klaidingai sutapatino Kasparą Rodūnionį su Aleksandru Rodūnioniu jaunesniuoju (apie 1550–apie 1591).

[162] V. Biržiškos (*Aleksandrynas*, p. 155–157) nuomone, M. Siautila buvo kilęs iš Žemaitijos, kur ir dabar yra, ir XVI a. buvo Siautilų. W. Falkenhahnas (*Johannes Bretke...*, p. 155) neabejoja M. Siautilos kilme iš Lietuvos DK; D.H. Arnoldtas (*Kürtzgefasste Nachrichten...*, t. 2, p. 163) Siautilą vadina *Sauckel, Pantel.*

[163] Iš 1556 m. gegužės 30 d. kunigaikščio Albrechto laiško vyskupui Speratui matyti, kad Jonas Tartilavičius Batakietis mokėjo lotynų, lietuvių, lenkų kalbas ir kad Tilžėje buvo patikrinta, ar jis tinka dirbti liuteronų bažnyčiose. Laiško fragmentas skelbtas šiuose leidiniuose: Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 2, nr. 1029, p. 340; Bertoleit, Johannes, „Die Reformation unter den preussischen Litauern", d. 1, *Jahrbuch der Synodalkommission und des Vereins für ostpreussische Kirchengeschichte*, Königsberg, 1932, p. 21.

[164] Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, p. 239–240; Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 106–114.

Jurgis Vilnietis (Georgius Vilnensis, gyvenimo datos nežinomos), dirbo Rusnėje prieš 1553 m.[165], prieš atvykstant M. Siautilai.
Andrius Virčinskis (Andreas Wirczinski, gyvenimo datos nežinomos), 1570 ordinuotas į Želvą (*Saalau*).[166] Iš pavardės formos galima spėti jį kilus iš Lietuvos DK. A. Virčinskis, matyt, mokėjo lietuviškai. Kiti Virčinskiai (Leonardas, Andrius, Stanislovas) maždaug nuo 1590 m. kunigavo lietuviškoje bažnyčioje Žabynuose (*Szabienen*).
Morkus Raseiniškis (Marcus Rossensky, gyvenimo datos nežinomos), 1569 m. – Pilkalnio kunigas. Buvo kaltinamas valstiečių kurstymu prieš Ragainės hauptmaną.[167] Jo byloje dalyvavo Jonas Bretkūnas, Augustinas Jomantas.

Mažosios Lietuvos liuteronų bažnyčių lietuviai kunigai buvo artimesni savo bendruomenėms, nei tie, kuriuos skyrė kalbos, kultūros ir kilmės iš kito visuomenės sluoksnio barjeras. Šį dalyką nurodė Katyčių kunigas vokietis Jacobas Hoffmannas, dalyvavęs jau minėtoje 1569 m. byloje. Šioje byloje vienoje pusėje teisėsi Pilkalnio kunigas Morkus Raseiniškis, Labguvos kunigas Jonas Bretkūnas, Kaimės kunigas Johannas Werneris, Kraupiško kunigas Jurgis Wedaras (?Vėdaras), o kitoje pusėje – apskrities raštininkas, Tilžės ir Ragainės hauptmanai, Tilžės burmistras. Bylą nagrinėjo Sembos vyskupas Joachimas Mörlinas. Kunigai kartu su valstiečiais kaltino raštininką, kad tas reikalavęs dovanų, o valdininkai kaltino kunigus, kad tie kurstę valstiečius. Ypač priekaištauta Pilkalnio kunigui, kurio troboje esą susirenką valstiečiai, o kunigas juos kurstąs. Jomantas gynė Morkų Raseiniškį. Anot jo, pas jį susirinkę valstiečiai turėjo tik vieną tikslą – parašyti prašymą vyskupui, kad šis padidintų kunigo atlyginimą. Katyčių kunigas Jacobas Hoffmannas tvirtino neprisidėjęs prie šio reikalo ir nuo savęs apibūdino lietuvius kunigus:

> ... mano tvirta nuomone, lietuvių klebonai [t.y. kunigai – *I.L.*], kurie atvyksta į kunigaikštystę, yra tikri storžieviai valstietiški [tėvai], tiksliau sakant, lašinių tėvai [t.y. kiauliaganiai]. Jie Lietuvoje tik barščius ryja, bet čia nori valstybės žmonėms pakenkti.[168]

Šie kunigai gerai pažinojo ir suprato valstiečių gyvenimą, vieni kitais bandė remtis. Kūrėsi liuteronų bendruomenių tarpusavio ryšiai.

[165] V. Biržiška (*Aleksandrynas*, p. 155) tapatina Jurgį Vilnietį su Jurgiu Eišiškiečiu ir Jurgiu Haustintz Lituanus. Dokumentų, patvirtinančių jų tapatumą, nerasta, o vien populiaraus vardo Jurgis nepakanka asmenims sutapatinti.
[166] Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten*..., p. 79.
[167] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 161; Falkenhahn, W., *Johannes Bretke*..., p. 73–76, 422.
[168] Bylos fragmentus paskelbė Falkenhahn, W., *Johannes Bretke*..., p.421–423; „...meinen allen meinung ist diese, das die Littauische Plebani so sie in das Furstenthumb kommen, rechte grobe Paurische auff gutt Seuisch Patres sein, denn sie fressen nur Barttsz in littauen, alhie aber wollen sie balde Hauptleuthe Pochen..."

Iš šių mums žinomų 13 asmenų pusė tapo naujo reiškinio lietuvių kultūros istorijoje – pirmųjų knygų lietuvių kalba kūrėjais, subrendę tam darbui dar Lietuvos DK. Negausus, bet tarpusavyje intensyviai kūrybinius kultūrinius kontaktus palaikantis būrys, gebantis dirbti bendram tikslui ir suorganizuoti pradėtos veiklos tęstinumą (B. Vilentas leido ir tęsė mirusio M. Mažvydo pradėtus darbus). Šie iš Lietuvos DK atvykę išsilavinę liuteronų dvasininkai Mažojoje Lietuvoje tapo naujai besiformuojančio baltų dvasininkų sluoksnio šerdimi. Jų darbų reikšmė savo dydžiu toli prašoko jų „skaitlių".

9. Kultūrinė akcija ar kultūrų interakcija?

Praeituose poskyriuose pateikti duomenys, nors nepilni ir nesisteminigi, rodo, kad, gilinant ir įtvirtinant reformaciją daugiatautėje Prūsijos kunigaikštystėje XVI a. 4-ąjį–6-ąjį dešimtmetį, žymus buvo Lietuvos kultūros dėmuo. Pirmiausia didelę Sembos vyskupijos gyventojų dalį sudarė baltai, o tarp jų – palengva per XV–XVI a. vyraujančia tapo lietuvių etninė bendrija. Ji buvo išlaikiusi liaudies kultūros tęstinumą ir savitą kultūrą, kurią pastebėjo visi to meto rašiusieji amžininkai. Visa tai vertė valstybinę ir bažnytinę krašto valdžią nustatant veiklos kryptis skaitytis su baltų kultūra ir savo veiksmus derinti su tais kultūros procesais, kurie vyko krašto lietuviškojoje dalyje. Valdžios pasirinktas kelias praplėsti baltiškosios gyventojų dalies socialinę struktūrą išlavintų dvasininkų sluoksniu suteikė galimybes iki tam tikros ribos stiprėti baltų kultūros dėmeniui viso krašto, visos Prūsijos kunigaikštystės kultūros raidoje.

Antra vertus, reformacijos suformuotas, liuteronų evangelikų bažnyčios įgyvendinamas naujas santykis su gimtosiomis šnekamosiomis kalbomis stiprino lietuvių kultūros galimybes reikštis Prūsijos kunigaikštystėje. Tos lietuvių tautos dalies, kuri gyveno Lietuvos DK, pribrendimas reformacijai ir dalies raštingųjų sluoksnio posūkis į ją sudarė bendrą tikėjimo sąvokų turinio ir prasmių pagrindą, artino pasaulėžiūros pavidalus, iš lėto kūrė bendrą semantikos lauką aktyviausioje visuomenės dalyje. Visa tai sudarė sąlygas kultūrų komunikacijai Prūsijos kunigaikštystėje.

Viena kultūrų komunikacijos formų moderniojoje sociologijoje yra vadinamoji interakcija. Ji suvokiama kaip abipusė veikiančių kultūrų sąveika istoriniame procese, veiklos būdai ir pavidalai, kuriuos formuoja visos

interakcijoje veikiančios kultūros.[169] Plačiai suvokiami komunikacijos procesai nagrinėjami ir visos visuomenės, ir jos grupių, ir asmenybių lygmenyse, bet dažniausiai apibūdinant šiuolaikinę, postmoderniąją visuomenę. Tačiau ši komunikacijos teorija, kaip vienas būdų nagrinėti kultūrų transformaciją, t.y. kitimą, gali būti sėkmingai panaudojama XVI–XVIII a. ir dar senesnių laikų kultūros raidos procesams apibūdinti, jei tokių duomenų yra išlikę istoriniuose šaltiniuose.

Prūsijos kunigaikštystės kultūros raidoje irgi galima pastebėti prasidėjusią interakciją. Vienas šio reiškinio ženklų buvo ta aplinkybė, kad abi interakcijos dalyvės (čia dėmesį sutelksime į valdančios gyventojų dalies – vokiečių ir baltų kultūrų sąveiką) suvokė, jog jos yra priklausomos viena nuo kitos. Prūsijos valstybinė ir bažnytinė valdžia ne tik derino savo veiklą prie krašte gyvenusių baltų, bet ir savo planams įgyvendinti naudojo Lietuvos DK intelektualines jėgas: būtent Didžiojoje Lietuvoje ieškojo lietuvių dvasininkų rezervo ir jau išsilavinusius asmenis baigė išmokslinti savo lėšomis. Lietuvių kultūrai atstovaujantieji, ir laisva, ir nelaisva valia naudojęsi tomis galimybėmis, suvokė savo veiklos reikšmę ir vaisingumą savosios kultūros raidai. Lietuviškosios kultūros atstovai Mažojoje Lietuvoje, savo veiklą skirdami visai lietuvių tautai, įžvelgė tos veiklos tęstinumo būtinybę, projektavo ją į ateitį. Vėlgi, leisdamas Stanislovo Rapolionio *Disputo apie bažnyčios požymius* tezes Vokietijoje, vokiečių kultūros atstovas Jeronimas Mencelijus dedikacijoje Mikalojui Radvilai Juodajam 1558 m. Eislėbeno leidinyje priminė:

> Iš tikrųjų Lietuva turėjo ir dabar tebeturi daug pamaldžių ir puikiu išsilavinimu pasižyminčių vyrų, tarp kurių galiu paminėti p. daktarą Abraomą [Kulvietį], p. magistrą Jurgį [ar Zablockis, ar Eišiškietis, neaišku] ir p. Martyną Mažvydą, taip pat p. Stanislovą Rapolionį.[170]

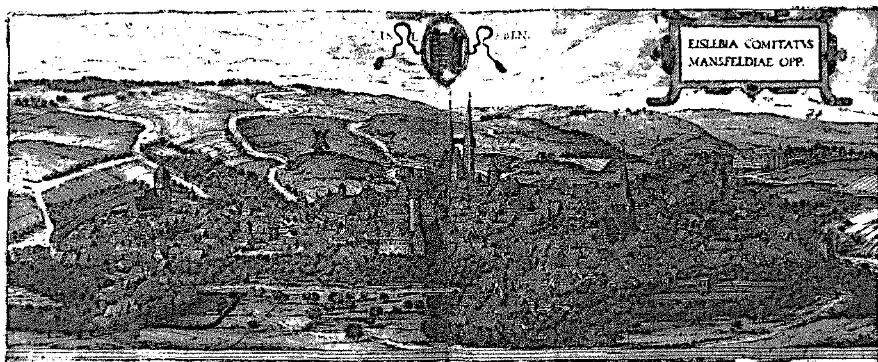
Taigi vokiečiai vertino šiuos lietuvius kaip Lietuvos kultūros atstovus ir įžvelgė jų veiklos ir kūrybos nevienadienę vertę, ja naudojosi.

Kultūrinės komunikacijos pagrindu vykusioje kultūrų interakcijoje dalyvavo ir lenkų kultūros atstovai Prūsijos kunigaikštystėje. Žinoma, kad „1542–1552 m. Karaliaučiuje buvo išspausdinta daugiau lenkiškų evangelikų knygų negu visose kitose to meto Lenkijos spaustuvėse"[171]. Ši kultūrų

[169] Bell, D., *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, Warszawa, 1994, p. 126, vertimas iš anglų kalbos: Korporowicz, Leszek, *Osobowość i komunikacja w społeczeństwie transformacji*, Warszawa, 1996, p. 6.

[170] Jeronimo Mencelijaus dedikacija S. Rapolionio tezių 1558 m. perspaude „Duae disputationes..." publikuota: *Stanislovas Rapolionis*, p. 243–244.

[171] Tumelis, J., „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai", in *Stanislovas Rapolionis*, p. 21.

Eislėbenas XVI a. antrojoje pusėje.
Georg Braun, Franz Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, t. 4, Kelnas [1618], l. 80

sąveika, teritoriniu požiūriu būdinga ne Sembos, o Pamedės vyskupijai, turėjo savo specifinių bruožų ir galėtų būti atskiros studijos objektu.

To meto Mažosios Lietuvos ir Prūsijos kunigaikštystės kultūros procesų kryptis jau lėmė ne paveldėtasis kolonijinę valstybę sukūrusio Ordino palikimas, bet Prūsijos kunigaikštystės politinės ir bažnytinės valdžios nuostata aktyviai palaikyti moderniausias naujoves, telkti gabius žmones iš protestantiškų Vokietijos žemių ir viso regiono. Į veiklą jungėsi aktyviausios ir tolimų, ir kaimyninių šalių, taip pat ir Lietuvos DK inteligentijos grupės, vienijamos pasaulėžiūrinių nuostatų.

Tad Prūsijos kunigaikštystėje reformacijos įtvirtinimo laikotarpiu vykusius kultūros procesus būtų galima apibūdinti dominuojančiu bruožu – intensyvia kultūrų interakcija kaip komunikacijos, vykusios daugiatautėje valstybėje, forma.

Toks Mažosios Lietuvos kultūros procesų aptariamuoju laikotarpiu apibūdinimas nesiderina su iki šiol daugumoje vokiečių ir lenkų istorikų veikalų paplitusia charakteristika. Juose kultūros procesai apibūdinami kaip „stipriųjų" ar „aukštųjų" kultūrų „spinduliavimas", t.y. suvokiant kultūros raidą kaip stipresnės kultūros įtaką, aukštesnės kultūros vertybių perdavimą žemesnėms viena kryptimi – iš aukštybių žemyn. Tokio mąstymo pagrindas yra dichotomija: priežastis – pasekmė.

Kultūros sociologai jau senokai yra pažymėję, kad Europos civilizacijai būdingas mąstymas dichotomijomis. Gausių tautų valstybės, išplėtojusios stiprias istoriografijas, mąstymą dichotomijomis papildė dar ir etnocentrizmo bruožais. Kultūrų komunikaciją ir transformaciją tyręs, teorinius bei metodologinius principus formulavęs Fredas L. Casmiras rašė, kad kultūros dinamikos, kaip kultūrų komunikacijos, tyrimai reikalauja para-

digmų revizijos istoriografijoje, palengva šalinant mechanistinius procesų suvokimo supaprastinimus.[172] Anot jo, Europos mokslai apie kultūrą (pridursime: ir istoriografija), kurie yra stipriai išplėtoję analitinį mąstymą, ieško raiškių apibrėžimų, t.y. reiškinio, objekto ribų ir jo sudėtinių dalių, į antrą planą nustumdami sintezės kategorijas. Kultūros sociologai šį mąstymo būdą vertina kaip nepakankamą mūsų laikų visuomenėse vykstantiems procesams nusakyti. Tačiau akivaizdu, kad faktų apibūdinimus keisti procesus apibūdinančiomis kategorijomis gali būti vaisinga ir tiriant praeitų amžių kultūros raidą. O kiek įdėmesnis žvilgsnis į kultūros istoriją gali pastebėti, kad kultūrų komunikacija ir jų interakcija, t.y. sąveika, vyko ne tik postmodernioje visuomenėje. Gal ne tokia intensyvi ir kitomis formomis reiškusis, ji aptinkama ir tose istorinio laiko atkarpose, apie kurias yra išlikę tik minimalūs šaltinių duomenys.

Fredas L. Casmiras interakcijos sąvoka apibūdino tokį kultūrų sąveikos pobūdį, kai šiame procese veikia visos sąveikaujančios kultūros.[173] Leszekas Korporowiczius, apibendrindamas nuomones, rašė:

> Sąvoka „akcija" akivaizdžiai išryškina veiklų mūsų buvimo pobūdį, kuris nėra tik pasyvus atsakas, „reakcija", t.y. tik kitų veiklos, tik išorinių veiksnių mūsų atžvilgiu efektas. Komunikacijoje dalyvaujančios kultūros suvokiamos kaip abipusės sąveikos narės, kai ne tik viena pusė yra aktyvi, bet kai esama pakaitomis tos abipusės sąveikos ir paskata, ir pasekmė, bet tai neturi reikšti, jog tuo pačiu laipsniu per visą laiką ta sąveika yra simetriška. Tačiau vis dėlto vienakryptis sąveikos suvokimas gali pražudyti sudėtingą abipusybės dramaturgiją.[174]

Be abejo, XVI a. Prūsijos kunigaikštystėje, kuri pamažu transformavo savo politinę struktūrą ir kurioje realią politinę valdžią turėjo vokiečiai žemvaldžiai, o jų ir miestiečių atstovų landtagas traktavo kraštą kaip vokiečių koloniją, kultūrinės interakcijos situacijoje „simetrijos" niekada negalėjo būti. Bet aptariamuoju laikotarpiu nepastebėti ir nepaisyti baltiškųjų kultūrų dėmens, kaip sąveikos – interakcijos veiksnio, reiškia dairytis po istoriją praeito šimtmečio akimis.

172 Casmir, Fred L., „Intercultural Communication Revisited: Conceptualization, Paradigm Building and Methodological Approaches", in *Communication Yearbook*, t. 12, ed. J.A. Anderson, Sage Publ., Newbury Park, London, New Delhi, 1989.

173 Casmir, Fred. L., „Third-Culture Building: a Paradigm Shift for International and Intercultural Communication", *Communication Yearbook*, t. 16, ed. S.A. Deetz, Sage Publ., Newbury Park, London–New Dheli, 1993, p. 409.

174 Korporowicz, Leszek, *Osobowość i komunikacja w społeczeństwie transformacji*, Warszawa, 1996, p. 161.

VI

PIRMOSIOS KNYGOS PRŪSŲ IR LIETUVIŲ KALBOMIS

1. Pirmoji knyga lietuvių, prūsų kalbomis

Viena iš daugelio kultūros sferų, kurioje reformacija sulaužė inerciją ir davė postūmį naujiems reiškiniams rastis, buvo gimtosios šnekamosios kalbos ir rašto – lotynų kalbos vartojimas. Reformacijos metu intensyviai keitėsi santykis su raštu, t.y. su jo vartojimo pobūdžiu: mokymu, tekstų kūrimu, platinimu ir kt. Daug platesnis rašto vartojimas buvo motyvuotas esminiu liuteronų teologijos teiginiu, kad žmogus nuteisinamas tik tikėjimo, vadinasi, privalo pats gerai pažinti Dievo žodį, skaityti Bibliją, jo liudijimą. Kiekvienas tikintysis turėjo suprasti Biblijos tekstą. Taigi bažnyčia buvo įpareigota supažindinti tikinčiuosius su Šventuoju Raštu, parūpinti jo vertimus į gimtąsias šnekamąsias kalbas. Atėjo laikas, kai bažnyčia kaip institucija ir spaudos paklausos mastą suvokę spaustuvininkai galėjo plačiai panaudoti Gutenbergo išradimą. Kartu *linguae vulgares** – šnekamosios kalbos tapo teologijos kalbomis, apeigų kalbomis.

Reformacija suteikė stiprų postūmį daugelio Europos šalių pirmosioms knygoms atsirasti, o tose šalyse, kur knygos buvo jau spausdinamos šnekamąja kalba, – spartesnę literatūros ja plėtotę. Jungėsi dvi naujovės – teksto dauginimo technologija ir norminių tekstų šnekamosiomis kalbomis

* Terminu *lingua vulgaris* buvo apibūdinama kiekviena šnekamoji kalba, kaip priešybė rašto – lotynų kalbai (lot. *lingua scripturae*), o šio termino konotacija buvo *lingua sacra* (šventa kalba). Pažodžiui verčiant *lingua vulgaris* reiškė *prasta kalba*. Taip vertė šią sąvoką XVI a. lietuviškų knygų parengėjai. Todėl pavadinimas *Katechismusa prasty žadei* turėjo reikšti, kad katekizmas leidžiamas ne lotynų, o prasta, t.y. šnekamąja kalba.

poreikis. Biblijos vertimai buvo labai svarbūs net ir toms kalboms, kuriomis buvo rašomi dokumentai ir jau kuriami grožiniai tekstai: šie vertimai skatino kalbos norminimo procesus, verčiant buvo būtina siekti ypatingo tikslumo, nes vertimas buvo kartu ir interpretacija, reikėjo surasti prasmės ir vaizdo atitikmenis.

Tos šalys, kuriose šnekamoji kalba buvo vartojama raštui greta bendrosios rašto – lotynų kalbos, beveik iš karto nuo reformacijos judėjimo pradžios ėmėsi Biblijos vertimų. M. Lutheris nuo pirmųjų reformacijos metų vertė Bibliją į vokiečių kalbą: jau 1522 m. buvo išspausdintas Naujasis Testamentas (vadinamasis Rugsėjo Testamentas pagal išleidimo mėnesį), visos Biblijos vertimas buvo baigtas ir išspausdintas 1534 m., o pataisytas leidimas, parengtas kartu su bendradarbiais, išėjo 1546 m. Šiuo darbu vertėjas ir jo bendradarbiai užsimojo formuoti bendrinę rašto kalbą.[1]

Man reikia [...] bendrinės vokiečių kalbos, kad mane abu – Aukštaitijos ir Žemaitijos kraštai suprasti galėtų[2], –

rašė M. Lutheris.

Anglijoje 1537 m. buvo išleista vadinamoji Cranmerio Biblija anglų kalba. Švedijoje 1526 m. – Naujasis Testamentas, 1529 m. – pirmasis vadovėlis, 1541 m. – visa Biblija švedų kalba. Danijoje 1524 m. – Naujasis Testamentas, o 1550 m. – vadinamoji Christiano Biblija, 1569 m. – giesmynas visai Danijai danų kalba, Vengrijoje 1541 m. – Naujasis Testamentas, 1590 m. – visa Biblija vengrų kalba.

Anglija, Vokietija, Švedija, Danija buvo valstybės, kuriose buvo suformuotos senos rašto šnekamąja kalba tradicijos. Tautos, kurios arba nebuvo sukūrusios valstybių, arba jas praradusios, neturėjo rašto savo kalba tradicijos ir negalėjo pradėti iš karto nuo Biblijos vertimo – uždavinys buvo per daug sudėtingas. Jos pradėjo nuo paprastesnių leidinių. Todėl daugelio negausių tautų kultūros istorijoje XVI a. buvo parengtos ir išleistos pirmosios knygos jų šnekamosiomis kalbomis. Suomių kalba apie 1543 m. Mikselis Agrikola parengė ir išleido *ABC-kiria*, t.y. elementorių su katekizmu, 1544 m. – maldų knygą, o 1548 m. – Naująjį Testamentą. Islandai, turėję seną rašto tradiciją ir išlaikę raštą savo kalba, po to, kai pateko 1387 m. į Danijos valdžią, sukūrė turtingą prozą ir poeziją, tačiau pirmoji islandiška spausdinta knyga buvo 1540 m. Naujasis Testamentas, išleistas Danijoje. Visa Biblija islandų kalba pasirodė 1584 m.

1 Lau, F., „Aus Liebe zur Wahrheit (Deutschland)", in *Reformation in Europa*, Leipzig, 1967, p. 9.

2 Schildt, Joachim, „Zum Verständnis der Luthersprache", in *Martin Luther Studienausgabe*, hrsg. v. Hans-Ulrich Delius, t. 1, Berlin, 1979, p. 15.

Latviai ir estai knygų savosiomis kalbomis taip pat sulaukė XVI a.: latviškų ir estiškų tekstų buvo 1525 m. Vokietijoje išspausdintoje liuteronų evangelikų knygoje (neišliko); 1535 m. buvo išleistas M. Lutherio katekizmas vokiečių ir estų kalbomis (išliko tik fragmentai). Pirmoji latviška knyga (1585 m. katekizmas) ir estiška knyga (1622) jau buvo kontrreformacijos jėgų suorganizuotos. Tad XVI a. Europoje įvairių tautų protinį darbą dirbusieji, nelygu šalis ir paveldėtos rašto gimtąja kalba tradicijos, ten, kur prasidėjo reformacija, plušėjo versdami į gimtąsias kalbas pradžiamokslius, katekizmus, giesmynus arba net Bibliją. Tik dvi negausios tautos – čekai ir norvegai – pakluso kitam kultūros raidos ritmui. Čekai dar 1488 m. išleido pirmąją knygą. Norvegijoje, kuri po 1397 m. buvo Kalmaro personaline unija sujungta su Danijos Karalyste, liuteronų bažnyčią įtvirtino Danijos valdžia. Čia buvo platinamos liuteronų knygos danų kalba: katekizmas, Biblijos vertimai ir kt. Reformacija Norvegijoje padėjo įtvirtinti ne norvegų, bet danų kalbą.

Tad pirmųjų knygų arba spausdinto Biblijos vertimo į šnekamąsias kalbas pasirodymas XVI a. į reformaciją pasukusių tautų kultūrose buvo beveik visuotinis reiškinys.

Joms atsirasti buvo būtina tam tikra kultūros parengtis: turėjo egzistuoti mokytų žmonių „pasaulėlis"[3], besiburiąs apie universitetus tose šalyse, kurios juos turėjo. Šie mokyti žmonės turėjo pažinti ir suvokti procesus, vykusius Europos kultūroje, vertinti raštą ir projektuoti jo platinimą, sieti savo veiklą ir ateitį su darbu rašto sferoje. Artėjo rašto vartojimo, mokymo demokratizacijos metas – rašto imta mokyti gimtąja kalba be tarpinės lotynų ar kitos specialiai raštui vartotos kalbos. Europos didžiųjų valstybių kultūros istorijoje tai paprastai aiškinama miestų kultūros stiprėjimu.[4] Galima sutikti su tuo ir pridurti, kad vienas tvirčiausių miestietiškos kultūros akstinų ir buvo reformacijos formuojama pasaulėžiūra. Rašto gimtąja kalba mokymas spartino švietimą, atsirado galimybių formuotis visuotinio raštingumo nuostatai, kurios realizacija užtruko Europoje iki XX a. imtinai. Kartu ėmė stichiškai rastis naujos mokymo formos, nauji mokyklų pavidalai (pvz., pakampių mokyklos – *die Winkelschulen* – Vokietijoje).

Lietuva, nors ir turėdama savo valstybę ir kovodama dėl jos savarankiškumo, XVI a. vis dar naudojosi dviem tradicinėmis rašto kalbomis:

[3] Duby, Georges, Mandrou, Robert, *Historia kultury francuskiej wiek X–XX*, Warszawa, 1967, iš prancūzų kalbos vertė Hanna Szumańska-Grossowa, p. 257. „Pasaulėliu" autorius vadina XVI a. prancūzų inteligentų sluoksnį, besiburiantį apie Prancūzijos universitetus.

[4] Ibid.

lotynų ir kanceliarine rytų slavų kalba, eksploatuota rytų slavų žemėse kaip Bizantijos palikimas. Lietuvos DK raštija ilgus amžius buvo priklausoma nuo šių tradicinių regiono rašto kalbų. Per tris valstybės gyvavimo šimtmečius padėtis pasikeitė palyginti labai nedaug: į rašto kalbą patekdavo šnekamosios lietuvių kalbos žodžių; yra išlikusių žinių apie vieną kitą tikybinį tekstą lietuvių kalba, apie pastabas knygų paraštėse. Šios žinios liudija, kad ir iki reformacijos judėjimo turėjo būti bažnytinių apeigų, atliekamų lietuvių kalba, pavyzdžiui, tariama krikšto formulė, giedamos kai kurios giesmės. Tačiau nėra žinių apie tikslingai sudarytus tekstų rinkinius, apie jų nuorašų plitimą, tuo labiau – apie sistemingą ir viešą tekstų lietuvių kalba vartojimą. Prasidėjus reformacijai išryškėjo, kad Lietuvoje yra mokytas „pasaulėlis" arba yra norinčių į jį patekti, pasiryžusių ir gebančių žmonių, kurių tačiau nevienijo jokia aukštoji mokykla. Šie žmonės buvo subrendę etninėje Lietuvoje, jų išsimokslinimo, įgyto tėvynėje, užteko, kad jie galėtų po kelerių metų universitetinių studijų baigti užsienio aukštąsias mokyklas, dažniausiai protestantiškus universitetus bakalauro, magistro ar daktaro laipsniais. Šis inteligentų būrelis brendo ne tik pozityviųjų Lietuvos privalumų augintas, bet ir užgrūdintas jos trūkumų, kurie plataus išsilavinimo asmenims jau buvo akivaizdūs.

Nors Lietuvoje nebuvo aukštosios mokyklos, telkiančios asmenybes aktyviam intelektualiniam darbui, galima spėti, kad eruditai brendo didžiuosiuose didikų dvaruose, kai kuriuose vienuolynuose. Vienas svarbiausių savišvietos būdų buvo savarankiškas knygų studijavimas. Vieno asmens kauptoji biblioteka greičiausiai tapdavo ne jo vieno žinių šaltiniu. Galima spėti, kad ir Abraomo Kulviečio biblioteka, kurią jis sukaupė mokydamasis Vakarų Europos universitetuose ir vėliau papildė[5], buvo jo kolegų bei mokinių aukštesniojoje Vilniaus mokykloje skaitoma.

Kaip jau sakyta, iš A. Kulviečio bibliotekos aprašo[6] galima spręsti, kad savininkas buvo pajutęs epochos reikalavimus: jo biblioteka aiškiai orientuota į Erazmo Roterdamiečio įsteigtos *Collegium trilingue* nustatytus prioritetus. Antra vertus, gausioje antikos autorių kolekcijoje buvo daug knygų, parengtų Ph. Melanchthono, tiesusio tiltus tarp reformacijos ir humanizmo idėjų. Be abejo, A. Kulviečio bibliotekos sąrašas, sudarytas 1545 m. jau po jo mirties, pirmiausia atspindėjo Karaliaučiaus universiteto graikų kalbos profesoriaus reikmes. Tačiau negalime tvirtinti, kad dalis to knygų rinkinio nebuvo atsivežta iš Lietuvos ir kad joje nefunkcionavo.

[5] Wotscke, Theodor, „Abraham Culvensis...", *Altpreussische Monatsschrift*, t. 42, Königsberg, 1905, p. 185–187.

[6] Ročka, Marcelinas, „A. Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos", *Knygotyra*, 1(8), 1970, p. 115–128.

Poreikį knygoms ir galimybę jomis apsirūpinti taip pat liudija Aleksandro Rodūnionio 1541 m. įrašai Augustino Aurelijaus pamokslų *Sermones* (Bazelis, 1492–1495) dviejuose tomuose. Šias knygas A. Rodūnionis pirko dar prieš išvykdamas į Karaliaučiaus universitetą, vadinasi, prieš 1546–1547 m. Tad aišku, kad intelektualiniam darbui jis ruošėsi jau anksčiau, buvo išmokęs lotynų kalbą ir domėjosi teologine lektūra. Jo ranka įrašyti žodžiai: „Alexander Radunius Lituanus sibi et suis comparavit" („Sau ir saviesiems parūpino Aleksandras Rodūnionis")[7] skamba, kaip pažadas leisti šia knyga ir kitiems naudotis.

Trumpos, fragmentiškos žinios apie būsimųjų lietuviškų knygų leidėjų kauptas bibliotekas ar knygų rinkinius neleidžia daryti plačių apibendrinimų, tačiau rodo, kad Lietuvoje buvo asmenybių, kurios suvokė knygos vertę, spausdinto žodžio tvarumą ir jo poreikį visuomenėje. Tad, kaip regis, pirmosios knygos lietuvių kalba rengimo idėja galėjo kilti ir subręsti Lietuvos DK šviesuolių siekiuose. Pabandykime apibūdinti tą aktyvią Lietuvos kultūros elito grupę. XVI a. 4-ojo–7-ojo dešimtmečio lietuviškų knygų rengėjų ir vertėjų būryje aiškiai išsiskiria du asmenys: Stanislovas Rapolionis ir Abraomas Kulvietis. Kaip žinoma, abu jie vertė giesmes į lietuvių kalbą dar iki 1545 m. pavasario (t.y. iki pat abiejų mirties). Žinoma, kad A. Kulvietis mirdamas prašęs giedoti lietuviškas giesmes. Taigi A. Kulviečio *Tikėjimo išpažinime* 1542 m. parašytieji žodžiai, kad apsišvietusieji ir mokytieji norį dirbti saviesiems, liudija aiškų jo apsisprendimą dirbti savos kultūros labui ir dėmesį lietuviškajai kultūrai. Todėl yra rimto pagrindo manyti, kad jie dar Lietuvoje buvo pradėję rengti evangelikų liuteronų tekstus lietuvių kalba. S. Rapolionio einamos teologijos profesoriaus pareigos savaime turėjo skatinti jį pradėti versti Bibliją. 1545 m. gegužės 17 d. kunigaikštis Albrechtas laiške S. Lasockiui, tuo metu bandžiusiam organizuoti liuteronų bažnyčią Mažojoje Lenkijoje, primena:

Jūs patys prašėte mūsų pasitarnauti daugeliui krikščionių ir Senąjį bei Naująjį Testamentą išversti į Jūsų kalbą [t.y. lenkų – *I.L.*]. Mūsų minėtas daktaras Stanislovas [Rapolionis] ir jo padėjėjai irgi jau ėmėsi šito darbo.[8]

V. Biržiška spėja, kad Senojo Testamento vertimas į lietuvių kalbą yra netiesiogiai minimas 1570 m. giesmyne.[9] Deja, ir S. Rapolionis, ir A. Kul-

[7] Feigelmanas, Nojus, *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius, 1975, p. 38–40; Braziūnienė, Alma, „Apie marginalijas kaip knygų prekybos istorijos šaltinį", *Knygotyra*, t. 21(28), 1994, p. 16–17.

[8] *Stanislovas Rapolionis*, p. 210–211.

[9] Biržiška, Vaclovas, *Senųjų lietuviškų knygų istorija*, d. 2, Chicago, 1957, p. 158.

vietis nespėjo įsibėgėti šiuos darbus dirbdami. Jų lietuviškame palikime šiuo metu žinomi tik kelių giesmių vertimai. Tačiau jų darbų užmojai leidžia manyti, kad ir knyga lietuvių kalba galėjo būti pradėta rengti.

Antrasis lietuviškų raštų rengimo etapas – nuo 1546 m. rudens jau siejasi su Martyno Mažvydo vardu: rugpjūčio mėnesį įsirašęs į Karaliaučiaus universitetą, 1547 m. sausio mėnesį jis jau išleido pirmąją knygą lietuvių kalba *Katechismusa prasty žadei, makslas skaitima rašta yr giesmes* Karaliaučiuje, H. Weinreicho spaustuvėje. Vis dar bandoma abejoti, ar sausis reiškė pirmąjį ar paskutinį metų mėnesį. Nuomonė, kad sausis turėjo nurodyti metų pradžią grindžiama tuo, kad Jurgio Zablockio verstoje ir papildytoje litanijoje buvo linkima sveikatos kunigaikščio Albrechto žmonai kunigaikštienei Dorotėjai, kuri mirė 1547 m. balandžio 11 d. Manoma, kad šis tekstas negalėjo būti išspausdintas po kunigaikštienės mirties nesuredaguotas, t.y. nepakeitus jo turinio ir linkint sveikatos tokiai žymiai mirusiajai. Šis argumentas yra tikrai svarus. Visus 1547 m. M. Mažvydas buvo Karaliaučiuje, siekė bakalauro laipsnio. H. Weinreichas buvo patyręs spaustuvininkas ir jau ne pirmus metus bendradarbiavo su valstybine valdžia. Žinia apie kunigaikštienės mirtį pasiekė net ir tolimus kunigaikštystės kampus, tad Karaliaučiaus gyventojai ją turėjo sužinoti tuojau pat. Neįmanoma įsivaizduoti, kad M. Mažvydas, tiesiog tobulai parengęs pirmąją knygą turinio ir struktūros prasme, būtų tiek aplaidus, kad per 8 mėnesius nepataisytų jam gerai žinomos J. Zablockio litanijos, kurią pats redagavo. Tad vargu ar verta toliau abejoti, kad pirmoji lietuviška knyga buvo išspausdinta 1547 metų pradžioje. Kita vertus, pusė metų, kuriuos M. Mažvydas studijavo Karaliaučiuje buvo aiškiai per trumpas laikas knygai sumanyti ir parengti taip kūrybiškai, kaip tai buvo padaryta: surinkti, suredaguoti ir išspausdinti kelių žmonių tekstus. Taigi M. Mažvydas turėjo būti jau anksčiau knygą sumanęs ir apgalvojęs jos struktūrą. Trūksta žinių, kada ir kur šis sumanymas galėjo būti pradėtas realizuoti. Galima tik spėlioti, kad knyga buvo sumanyta dar 1544–1545 m., tačiau nežinome, kur tuo metu buvo M. Mažvydas – jo pėdsakų kuriame nors užsienio universitete nerasta. Greičiausiai jis gyveno ir veikė Lietuvos DK.

Pirmąją knygą sudaro: eiliuota lotyniška dedikacija Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, lotyniška prakalba Lietuvos bažnyčių kunigams, galbūt rašyta M. Mažvydo, bet stipriai redaguota universiteto rektoriaus, buvusio kauniečio F. Staphylo, paties M. Mažvydo eiliuota lietuviška prakalba lietuvių bendruomenėms, elementorinė dalis „Pygus ir trumpas mokslas skaititi yr rašity", trumpas katekizmas (jo vieną dalį „Urėdai ukininku" – pamokymus ūkininkams apie moralius ir dievobaimingus tarpusavio santykius galima laikyti etikos pradmenimis) ir giesmynėlis (11 giesmių) su natomis.

Pirmajai knygai lietuvių kalba tirti yra jau turtinga bibliografija. Nagrinėta kalba, įnašas į atskiras kultūros sritis.[10] Čia apsiribosime apibūdindami kai kuriuos bruožus, lėmusius jos kultūrinę vertę.

Pirmoji knyga, nors ir išspausdinta Karaliaučiuje, buvo skirta visai lietuvių tautai: ir tiems lietuviams, kurie gyveno Lietuvos DK, ir tiems, kurie buvo Mažojoje Lietuvoje. Tai liudija ir lotyniškoji dedikacija: „Laimingoji tėvyne didžių valdovų, garsinga Lietuva, Dievo žodžius gryna priimki širdim", ir lietuviškosios prakalbos kreipinys „... Letuvinikump ir Žemaičiump...", ir giesmyno paskirtis – „Lietuvos bažnyčių viešam naudojimuisi". Aiškią tautinę savimonę, tvirtai susietą su kalbos išlikimo perspektyva, liudija 1570 m. giesmyne parašyti žodžiai: „...kad žodžio tarnyba išliktų ir mūsų kalba persiduotų būsimoms kartoms." Tad Mažvydo nuostatose buvo aiškus Lietuvos kaip vientiso ploto, kuriame kalbama lietuviškai, suvokimas, o jo veikla rengiant knygą buvo sąsajos tarp Didžiosios ir Mažosios Lietuvos tvirtinimas. Pagaliau pati knyga buvo sumanyta ir rengta atsiliepiant į Lietuvos raštijos būklę – Mažvydas bandė kūrybiškai koreguoti tai, ką manė esant jos trūkumu.

M. Mažvydo ir jo bendradarbių parengtoji knyga buvo atsakas į daugelyje šalių pradėtus leisti katekizmus gimtosiomis šnekamosiomis kalbomis. M. Mažvydo katekizmas nebuvo mechaniškas kurios nors vienos knygos pakartojimas. Kaip nustatė Ch. Stangas ir kiti tyrinėtojai, pirmosios lietuviškos knygos prototipai buvę mažiausiai keturi: 1545 m. J. Seklucjano ir 1546 m. J. Maleckio Karaliaučiuje išleisti katekizmai lenkų kalba, Jodoko Willicho 1542 m. Frankfurte prie Oderio ir G. Sauromano 1529 m. Vitenberge išleisti katekizmai lotynų kalba. Naujausi giesmių tyrinėjimai šį sąrašą dar papildė. Patį katekizmo modelį – kaip tikėjimo pradžiamokslį, vadinamąjį mažąjį katekizmą, sudarė M. Lutheris, per savo gyvenimą parengęs ne vieną jo pavidalą. Nelygu kalba ir šalis, katekizmai, išlaikydami pagrindinius bruožus, gana stipriai įvairavo. M. Mažvydas savojo *Katekizmo* struktūrą taip apmąstė, kad šia nedidele knygele galėtų iš karto daug ko lietuvių liuteroniškų bendruomenių narius išmokyti. Jis ieškojo optimalaus trumpojo katekizmo varianto. Pavyzdžiui, J. Seklucjanas, kurio

[10] Bibliografija iki 1967 m. nurodyta: *Lietuvos TSR bibliografija, serija A, Knygos lietuvių kalba*, t. 1: *1547–1861*, Vilnius, p. 240–241; Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga*, Vilnius, 1974; Zinkevičius, Zigmas, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 3: *Senųjų raštų kalba*, Vilnius, 1988; Pociūtė, Dainora, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės*, Vilnius, 1995; Trilupaitienė, Jūratė, „Mažvydas ir reformatų muzikinė kultūra", *Pergalė*, 1985, nr. 10, p. 149–158; *Lietuvos pedagoginės minties raida XVI–XVII a. kultūros veikėjų raštuose*, sud. Ingė Lukšaitė, Kaunas, 1991, p. 15–23.

kai kuriuos tekstus vertė M. Mažvydas, savo katekizme teikia tik vieną giesmę, o M. Mažvydas – jau vienuolika. Ch. Stango nuomone, šešias giesmes M. Mažvydas bus vertęs iš kito leidinio – 1547 m. J. Seklucjano giesmyno. Bet tada turime pripažinti, kad M. Mažvydas naudojosi pastarojo leidinio rankraščiu arba neišlikusiais giesmių nuorašais lenkų kalba, nes J. Seklucjano giesmynas pasirodė vėliau. O tris giesmes jis spausdino tikrai ne iš J. Seklucjano rankraščių. Viena jų buvo versta Jurgio Zablockio, o dvi – viduramžių himnų, paplitusių Lietuvos DK, originalūs variantai. Pirmoji versta greičiausiai iš lotynų kalbos, o kitos dvi galbūt užrašytos iš žodinės tradicijos. Ta aplinkybė, kad giesmėms buvo parinktos ir užrašytos kai kurios vokiškų giesmių melodijos, o kitos galėjo būti perimtos ir iš 1541 m. čekiško giesmyno, ir iš katalikų tradicijos, – praplečia M. Mažvydo giesmynėlio rašytinių šaltinių ratą mažiausiai dar keliomis knygomis vokiečių ir galbūt čekų kalbomis. Būta ir žodinės tradicijos šaltinio: nežinia kas tai padarė, bet kelios giesmės buvo užrašytos ir iš paplitusių, seniai Lietuvoje giedotųjų. Pati pirmosios lietuviškos knygos struktūra buvo artimiausia Ph. Melanchthono katekizmo sampratai.[11] Galima daryti išvadą, kad pagrindinis pirmosios lietuviškos knygos prototipas buvo Ph. Melanchthono katekizmas (juo rėmėsi ir J. Seklucjanas), kuriuo M. Mažvydas naudojosi be tarpininkų.

Rašydamas elementorinę dalį M. Mažvydas rėmėsi lotyniškuoju G. Sauromano katekizmu, tačiau čia reikėjo tai, kas buvo skirta lotynų kalbai mokyti, pritaikyti lietuvių kalbai.

Katekizmas, sumanytas kaip knyga, iš kurios turėjo būti mokomasi rašto gimtąja kalba, ėjo nepramintu keliu. Kas, kur ir kaip turėjo mokyti rašto lietuvių kalba? Be abejo, lietuvių kalba buvo vartojama parapinėse mokyklose prie liuteroniškų bažnyčių, o ne miestų lotyniškosiose mokyklose. Tačiau pats M. Mažvydas laiške kunigaikščiui Albrechtui aiškino, kad turįs mokytoją, kuris „gieda bažnyčioje vokiškai ir lietuviškai", tačiau jam reikią mokytesnio – gerai mokančio lotynų kalbą. Tad iš esmės reikėjo trikalbio asmens. Mažosios Lietuvos elementariojoje mokykloje galėjo būti vartojamos, M. Mažvydo supratimu, trys kalbos: vokiečių ir lietuvių – tikybai mokytis ir elementariam raštingumui pasiekti, o lotynų – tiems, kurie rengėsi mokytis toliau. Pastangos lietuvių kalbą įvesti į parapines

[11] Schneider, Gottfried, „Reformacijos laikų katekizmai ir Martyno Mažvydo lietuviškasis 1547 m. katekizmas", in *Renesanso ir reformos įtaka Mažajai Lietuvai. Mokslinės konferencijos medžiaga*, Klaipėda, 1998, p. 79.

mokyklas ir elementoriaus šia kalba parūpinimas buvo naujovė Lietuvos kultūros ir rašto mokymo istorijoje. Tačiau M. Mažvydas gerai žinojo, kad Lietuvos dvasininkai nepakankamai pasirengę tokiam darbui, todėl numatė ir kitą išeitį: ragino valstiečius pačius savo šeimas mokyti rašto ir tikėjimo pradmenų:

Jei kunigai tygietu tą moksla patis sakiti, / Jus galėsit ūkiusa žmanes makinti [...]. Malanei ir su džiaugsmu tą žadi prijimkiet, A iusu ūkiusu šeimina makikiet.[12]

Tie žodžiai aiškiai formavo nuostatą, kad kiekvienas privalo rašto ir tikėjimo pradmenų mokytis, nepriklausomai nuo to, ar bažnyčioje tuo pakankamai rūpinasi kunigas ir ar yra tam darbui pasirengusių žmonių. Iš esmės tai buvo namų mokyklos, mokančios rašto ir tikėjimo lietuvių kalba, projektas. Tokiam savarankiškam mokymui ar mokymuisi pridėti ir trumpi metodiniai nurodymai:

Išmintygas makitos bernelia daugiu syllaabisaturas teneapsunkin, bet skaititi tur io veikiaus makitij.[13]

Čia tas „išmintygas makitos", kuriam patariama, galėjo būti ir mokytojas, ir šeimos tėvas, ūkininkas, tačiau būtinai raštingas.

M. Mažvydo katekizmas buvo kitoks nei anksčiau, 1545 m., išleisti du katekizmai vokiečių–prūsų kalbomis. Jų struktūra buvo visai kita: vokiška pratarmė, Dešimt Dievo įsakymų, labai trumpas tikėjimo išpažinimo tekstas, malda „Tėve mūsų", Krikšto ir Altoriaus sakramentų žodžiai. Palyginus I prūsų katekizmą su Mažvydo katekizmu, matyti, kad prūsiškasis tesudaro mažą lietuviškos knygos turinio dalį: tik katekizmo dalies I, II, III ir IV skirsnius, be elementoriaus, urėdų ir giesmyno. Ta pati struktūra ir apimtis išlaikyta ir 1545 m. II prūsų katekizme. Abu katekizmai yra minimaliausių tikėjimo mokymo teiginių vertimai, remiasi 1531 m. Vitenberge išleistuoju mažuoju M. Lutherio katekizmu.[14] Abiejų katekizmų vertėjai į prūsų kalbą nežinomi. Antrojo pratarmėje rašoma, kad jį rengiant iškilo norminės prūsų rašto kalbos problema, nes Notangoje prūsai kalbą vienaip, o apie Vėluvą jų akcentas „šiek tiek į lietuvišką krypsta", todėl pagrindu pasirinkta Sembos prūsų kalba. Tokio sudėtingo darbo negalėjęs atlikti vienas asmuo:

[12] Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga*, p. 99.
[13] Ibid., p. 115.
[14] Trautmann, R., „Die Quellen der drei altpreussischen Katechismen und des Enchiridions von Bartholomaeus Willent", *Altpreussische Monatsschrift*, t. 46, 1909.

...[teksto] taisymui pasitelkti ne tik įgudę krašto vertėjai [tolkai], bet ir šią kalbą suprantantys asmenys, kurie iš dalies nuo gimimo ir iš tėvų prūsiškai moka ir po to dar ir vokiečių, ir lotynų kalbas [yra] išmokę.[15]

Šios žinios leidžia manyti, kad I katekizmą parengęs kunigas, rengdamas II katekizmą, pasitelkė į pagalbą laisvuosius prūsus ir vertėjus. Katekizmai skirti, kaip sakoma abiejų pratarmėse, kas dieną tekstą mokytis žodžiu bažnyčioje iš sakyklos, kartojant jį pastraipą po pastraipos. Katekizmas buvo skirtas kunigams, nemokantiems prūsų kalbos, kad šie galėtų be vertėjo prūsų valstiečius katekizmo mokyti. Be to, tokiems kunigams patariama prūsų kalbos ir ypač tarimo pasimokyti iš savo tarnų. Šiuose katekizmuose nėra tos aiškios nuostatos savarankiškai rašto, skaitymo, katekizmo mokyti savaveiksmiškoje bendruomenėje, namuose, kuri taip pabrėžiama M. Mažvydo knygoje. Prūsiškieji katekizmai skirti mokymui bažnyčioje, kartojant pačius minimaliausius tikėjimo teiginius, kurių reikalavo 1544 m. bažnytiniai nuostatai. Pirmųjų katekizmų prūsų kalba rengėjų kūrybinis indėlis buvo visai kito, daug mažesnio masto nei pirmosios lietuviškos knygos. Tai buvo kartu ir ženklas, kad prūsai neturėjo tokio užmojo asmenybių kaip lietuviai. Kūrybinis momentas abiejuose 1545 m. prūsų katekizmuose buvo sutelktas norminei „bendrasembiškai šnektai" sudaryti. J. Gerullis buvo priėjęs prie išvados, o ją papildomais argumentais parėmė V. Mažiulis, kad II katekizmo kalba buvo ne vienos kurios Sembos parapijos, bet iš įvairių Sembos šnektų sudaryta norminė bendrasembiška šnekta.[16] Iš tiesų tai buvo svarbus žingsnis kuriant norminius prūsų kalba tekstus liuteronų bažnyčios apeigoms. Tačiau palyginus pirmųjų knygų prūsų ir lietuvių kalba struktūrą ir paskirtį (t.y. funkcijų apimtį), matyti labai dideli skirtumai. M. Mažvydo sudarytoje knygoje jau buvo koncentruotai išreikšta būsimoji veiksmų programa, ryškėjo užmojis realizuoti platų rašto gimtąja kalba mokymą, galima buvo įžiūrėti ir būsimųjų leidinių kontūrus. Viso šito 1545 m. prūsų katekizmuose nebuvo. Jie buvo pirmieji, bet nedrąsūs, didelio veiklos užmojo ateityje neprojektuojantys leidiniai.

[15] *Prūsų kalbos paminklai*, parengė Vytautas Mažiulis, Vilnius, 1966, p. 99.

[16] Gerullis, G., *Die altpreussische Ortsnamen*, Berlin u. Leipzig, 1922, p. 267–278; Mažiulis, Vytautas, „Prūsai. Kalbos paminklai", in *Prūsų kalbos paminklai*, Vilnius, 1966, p. 37.

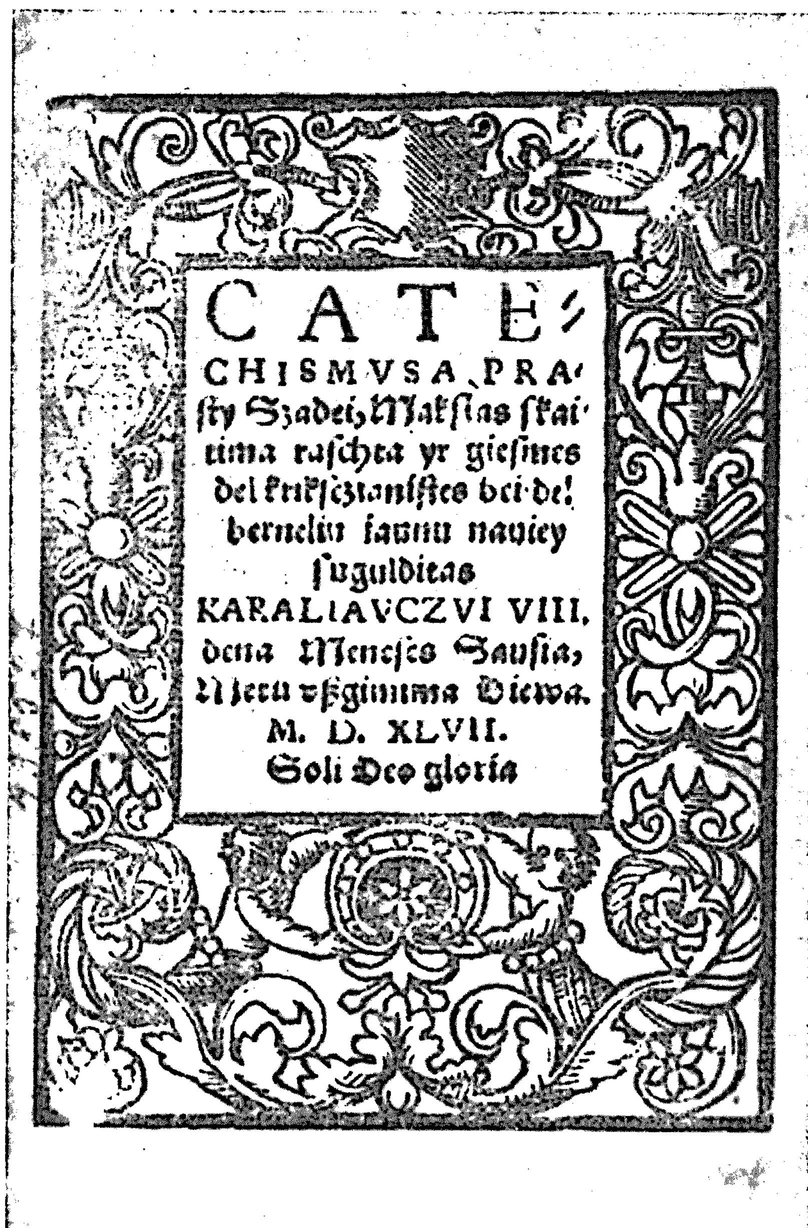
2. Lietuviškų knygų programa ir paskutinė knyga prūsų kalba

Martyno Mažvydo parengtas ir Hanso Weinreicho 1547 m. išleistas katekizmas su papildymais ir giesmynėliu buvo ne atsitiktinis, pavienis leidinys, bet pirmoji plačios leidinių lietuvių kalba rengimo programos knyga. Šią programą lietuviškų raštų rengėjai nuosekliai vykdė net kelis reformacijos Prūsijos kunigaikštystėje periodus – gana nuoseklus darbas tęsėsi per dvi, tiksliau tris kartas.

Būtinų liuteronų bažnyčiai knygų rengimo programa buvo gana universali daugumoje Europos šalių, kur knygų spausdinimas gimtosiomis kalbomis prasidėjo ar suintensyvėjo kartu su liuteronybe. Daugiausia buvo leidžiami katekizmai arba katekizmai elementoriai, giesmynai, maldynai, sakramentų (Krikšto ir šv. Vakarienės) suvokimui ir juos lydinčioms apeigoms reikalingi tekstai, Biblijos dalys – evangelijos ir visa Biblija, postilės. Nelygu šalis, šviesuomenės pajėgumas ir nuostatos, rengiamų leidinių eilės tvarka šioje programoje įvairavo.

Prūsijos kunigaikštystėje būtiniausių knygų rengimo programą nustatė, kaip jau minėta, 1543 m. kunigaikščio potvarkis ir 1544 bei 1558 m. krašto bažnyčios nuostatai, kuriuose buvo numatyta privalomojo tikėjimo mokymo apimtis ir knygos, kuriomis privalėjo naudotis dvasininkai. Kiti įsakai ir nuostatai įpareigojo remtis 1543 m. vasario 1 d. potvarkiu (*Bevelch*). Visiems kunigams buvo rekomenduota turėti M. Lutherio, Eobano Regijaus (Regius), Antonio Corvino ir kitas postiles[17], o rengiantis 1547 m. vizitacijai pasiūlyta kiekvienam kunigui sukaupti didesnę bibliotekėlę: pilną *Augsburgo tikėjimo išpažinimo* tekstą, Ph. Melanchthono *Loci communes*, M. Lutherio *Namų postilę* (*Hauspostillen*), Brenzo postilę, M. Lutherio mažąjį ir didįjį katekizmus.[18] Palyginus užduotis, kurias numatė kunigaikščio potvarkis ir minėtieji nuostatai su M. Mažvydo ir jo bendradarbių parengtomis knygomis, aišku, kad jau išleisdami pirmąją knygą jie įvykdė dalį numatytos tikėjimo mokymo programos: jau buvo katekizmas, elementorius, būtiniausios giesmės (psalmės ir giesmės, teikiančios pagrindinius tikėjimo išpažinimo teiginius). Parapijiečiai buvo supažindinti su Krikšto ir šv. Vakarienės sakramentais. Kita M. Mažvydo knyga *Giesmė šv. Ambrazeijaus bey Š. Augustina* (Karaliaučius, 1549) buvo skirta laidotu-

[17] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 59.
[18] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, p. 46.

CATE-
CHISMVSA PRA-
sty Szadei, Makslas skai-
tima raschta yr giesmes
del krikscziansistes bei de-
berneliu iaunu nauiey
sugulditas
KARALIAVCZVI VIII.
dena Menesio Sausia,
Metu vszgimima Diewa.
M. D. XLVII.
Soli Deo gloria

Pirmosios lietuviškos knygos Martyno Mažvydo
Katechismusa prasty szadei...,
Karaliaučius, 1547, antraštinis lapas

vių apeigoms. Ši nedidelė 13 puslapių knygelė turėjo padėti lietuvių laidotuvėse atsirasti liuteroniškajam komponentui, o galbūt net pakeisti giesmėmis senąsias draudžiamąsias raudas. Knygelėje *Forma chrikštima [Giesmė duchauna]* (Karaliaučius, 1559) M. Mažvydas gerokai praplėtė krikšto apeigų aprašymą ir parūpino giesmes, reikalingas krikšto apeigoms. *Forma chrikštima...* buvo 1558 m. bažnytinių nuostatų poskyrio apie krikšto apeigas vertimas.[19] Tad jau pirmosios M. Mažvydo parengtos knygelės lietuvių kalba rodė, kad jis siekia parūpinti lietuviškus tekstus ne minimaliai tikėjimo mokymo programai, bet palengva rengia literatūrą visapusiškam pilnaverčiam lietuviškų liuteronų bažnyčių funkcionavimui.

Pagal bendrą planą toliau buvo pageidautinas kurios nors postilės vertimas arba originalus pamokslų rinkinys. Tačiau nėra žinių apie tai, kad M. Mažvydas ar jo pusbrolis Baltramiejus Vilentas būtų rengę postilę spaudai. Be abejo, visi lietuviškų bažnyčių kunigai ruošdamiesi pamokslams turėjo būtinus evangelijų tekstus, tačiau tuo metu spaudai rengtų nežinome. M. Mažvydas ir jo bendradarbiai pirmiausia buvo numatę išleisti didelį, išsamų, visų metų apeigoms pritaikytą giesmių rinkinį. Lietuvių raštijos tyrinėtojai neabejoja, kad pirmą tokio visa apimančio giesmyno dalį parengė M. Mažvydas, nors ją B. Vilentas išleido tik 1566 m., praėjus trejiems metams po jo mirties. Tai buvo *Gesmes chrikščioniškas, gedomas bažničosu per Aduenta ir Kaledas ik Gromniču* (Karaliaučius). Antrąją giesmyno dalį, didelę 350 puslapių knygą, B. Vilentas pabaigė rengti ir išleido 1570 m.: *Gesmes chrikščioniškas, gedomas bažničosu per Velikas ir Sekminias ik Aduenta* (Karaliaučius). Antrajame giesmyne suminėti giesmių vertėjai, tarp jų jau seniai mirusieji: S. Rapolionis, A. Kulvietis, J. Zablockis bei kt. Tad nekyla abejonių, kad, rengdamas antrąją giesmyno dalį, M. Mažvydas buvo įdėjęs nemažai darbo, kurį rūpestingas, darbštus B. Vilentas perėmė, išbaigė, papildė ir galutinai parengė spaudai. Ta aplinkybė, kad M. Mažvydas, B. Vilentas ir jų bendradarbiai svarbiausiu, pirmaeiliu uždaviniu laikė ne postilės, o giesmyno leidybą, apibūdina jų pasirinktą kryptį: jie orientavosi pirmiausia ne į kunigus, ne jiems lengvino darbą (postilė – dvasininkams skirta knyga), o į lietuvišką tikinčiųjų bendruomenę. Rengė tai, kas galėjo gana greitai tapti savaveiksmės bendruomenės savastimi. Lietuvių liaudies kultūroje daina lydėjo ir dirbančius, ir besiilsinčius valstiečius. Tad giesmės turėjo įžengti į jų pasaulį ir jame pastoviai įsikurti, pradėti gyventi, nepriklausomai nuo to, ar paskirtasis kunigas moka, ar nemoka lietuvių kalbą. Išmoktoji giesmė galėjo būti jau

[19] Jacobson, H.F., *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts...*, d. 1, t. 2, p. 49–50; Hubatsch, W., op. cit., t. 3, p. 70–73.

Martyno Mažvydo knygelės *Forma Chrikštima...*, Karaliaučius, 1559, antraštinis lapas

Martyno Mažvydo *Formos Chrikštima* dalies *Apie Priegadas Chrikštima* pirmasis puslapis

Martyno Mažvydo giesmyno *Gesmes Chrikščoniškas gedomas bažničosu per Adventa ir Kaledas ik Gramničų*, Karaliaučius, 1566, antraštinis lapas

Martyno Mažydo giesmyno *Gesmes Chrikščoniškas gedomas bažničosu per Welikas ir Sekminias ik Adventa*, Karaliaučius, 1570, antraštinis lapas

savarankiškai perduodama kitai tikinčiųjų kartai pačioje bendruomenėje. Tad M. Mažvydas ir jo bendradarbiai siekė į tradicinį liaudies kultūros pasaulį įterpti naujovę – liuteroniškas giesmes lietuvių kalba.

Šis kelias nebuvo naujas – žodinėje lietuvių kultūroje nuo seno gyvavo katalikiškos giesmės, o ir M. Lutheris anksti parengė giesmynus, jis ir jo bendradarbiai eiliavo vokiečių kalba psalmes, kuriose eiliuota forma buvo mokoma tikėjimo išpažinimo. Pirmieji du M. Lutherio giesmynai pasirodė 1527 m., trečias – 1540 m., o po dešimtmečio, 1553 m., buvo išleistas dar vienas labai plačios apimties giesmynas. Iš jo nemažai vertė ir M. Mažvydas bei jo bendradarbiai, tačiau jis nebuvo vienintelis lietuviškų giesmynų šaltinis. Ir 8-ajame dešimtmetyje išleisti dar M. Mažvydo parengti leidiniai rodė, kad pirmosios lietuviškos knygos autorius pirmenybę teikė tekstams, skirtiems tikinčiųjų bendruomenei: buvo parengęs lietuviškas maldas (*Lietuviškos maldos*, Karaliaučius, 1574, *Parafrazis permanitina poteraus malda*, Karaliaučius, 1589). Lietuviškų knygų rengimo prioritetai ir ta aplinkybė, kad M. Mažvydas jau katekizme ragino valstiečius pačius mokytis ir rašto, ir tikėjimo, teikia pagrindo daryti išvadą, kad pirmųjų knygų lietuvių kalba rengėjai daug vilčių dėjo į stiprią, savaveiksmišką lietuvių liuteronų bendruomenę, su jos gyvastingumu siejo kalbos, liuteronų tikėjimo ateitį, kad ir kur tokia bendruomenė būtų – Mažojoje Lietuvoje ar Lietuvos DK.

1545 m. prūsų katekizmai taip pat nebuvo vienintelės knygos, parengtos ir išleistos prūsų kalba: 1561 m. Karaliaučiuje buvo išspausdintas M. Lutherio *Enchiridiono* – mažojo katekizmo tekstas vokiečių ir greta prūsų kalbomis, rengtas, kaip manoma, 1554–1561 m. Knyga buvo daug didesnė už pirmuosius prūsų katekizmus – 134 puslapių. Ją rengė Pabėtų kunigas Abelis Vilis, pasitelkęs baudžiauninką prūsą Paulių Mėgotą. Paties kunigaikščio Albrechto pasirašyta pratarmė rodė, kad jis tuo leidiniu ypač domėjosi ir jį rėmė. Pratarmėje nusakyti knygos tikslai buvo labai artimi kunigaikščio 1568 m. testamente išdėstytai programai: ugdyti prūsų kunigus ir apsišvietusius žmones iš laisvųjų prūsų sluoksnio. *Enchiridionas* pirmiausia turėjo padėti vertėjams tiksliai išversti į prūsų kalbą kunigo vokiškai sakomus žodžius; kunigaikščio nurodymu jis turėjo būti skyrius po skyriaus skaitomas bažnyčioje prūsų gyvenamose vietose; leidinys priminė kunigams ir visiems bažnyčios tarnautojams, kad Kristus ir dėl prūsų yra kraują praliejęs ir kad jų pareiga prūsų kalba bažnyčioje patarnauti. *Enchiridionas* turėjo padėti ir kunigams prūsų kalbą išmokti.[20] Pagaliau kunigai buvo įpareigoti ten, kur yra mokyklos,

[20] *Prūsų kalbos paminklai*, p. 121.

bažnyčiose mokyti vaikus katekizmo iš spausdinto teksto pakaitomis vokiečių ir prūsų kalbomis, t.y. knyga turėjo prūsus mokyti ir vokiečių kalbos.

Tikimės, kad tuo būdu Dievo palaiminta laikui bėgant išaugs puiki krikščioniška prūsų jaunuomenė, ir ši prūsų iš dalies barbariška tauta kuo toliau, tuo labiau bus nušlifuota dievobaimingumo ir kitų gerų papročių ir jais išpuošta turėtų būti.

Tokį platų tikslą nubrėžęs, kunigaikštis ragino bažnyčių globėjus, pastebėjusius gabius prūsų vaikus, kalbinti jų tėvus, kad šie leistų juos toliau mokytis ir studijuoti, žadėjo priimti juos į savo stipendiatų tarpą. Tad *Enchiridionui* prūsų kalba buvo keliami ne menkesni uždaviniai nei M. Mažvydo numatytieji. Skirtumas buvo tas, kad lietuviškiems leidiniams uždavinius formulavo pats M. Mažvydas, o prūsų *Enchiridione* – kunigaikštis Albrechtas. Elementorinė katekizmo dalis *Enchiridione* tilpo į vieną puslapį – buvo pažymėtos tik 6 balsės. Kiti poskyriai turėjo padėti šeimos galvai šeimą ir šeimyną tikėjimo tiesų mokyti, juose buvo nurodytos kunigų, valdininkų pareigos, pagal 1558 m. krašto bažnyčios nuostatus apibūdinti Krikšto, šv. Vakarienės sakramentai, vedybos ir kt., pridėtos kelios pagrindinės maldos, tačiau giesmyno nebuvo.

Taigi jei dar būtų buvę tuo metu išsilavinusių prūsų, savo ateitį siejusių su prūsų kalbos tęstinumo išsaugojimu, pats leidinys būtų buvęs neblogas pagrindas tolimesnei programai planuoti. Tačiau tai, kad neįsižiebė pačių prūsų iniciatyva, kad nesusibūrė grupės bendrai veiklai, buvo ženklas, kad nepavyksta išugdyti prūsų inteligentijos, siejančios savo ateitį su veikla prūsų kalba. Vien leidiniai, be gyvos, kultūrinei kūrybai atsidėjusių asmenybių veiklos, tik laikinai pristabdė prūsų kalbos nykimą. *Enchiridionas,* išleistas 1561 m., buvo trečioji, bet ir paskutinė knyga su ištisiniu tekstu prūsų kalba.

3. Lietuviškų ir prūsiškų knygų rengėjai

Nuoseklią knygų lietuvių kalba programą ir tris prūsiškas–vokiškas knygas rėmė Prūsijos kunigaikštystės valstybės ir bažnyčios valdžia. Knygas rengti skatino tuo metu aiškiai valstybės valdžios suformuluota polilingvizmą krašte pripažįstanti vidaus politika. Valdžia materialiai rėmė leidinius; kunigaikštystėje, konkrečiai Karaliaučiuje, buvo stiprių spaustuvių (H. Weinreicho, G. Osterbergerio ir kt.). Visos šios sąlygos buvo vienodos ir prūsų, ir lietuvių raštijai.

Žinomi tik du prūsiškų knygų rengėjai – Pabėtų kunigas vokietis ar suvokietėjęs prūsas Abelis Vilis (Will, Wild, apie 1515–1575) ir jo pagalbininkas Pabėtų bažnyčios vertėjas (tolkas) prūsas Paulius Mėgotas (Paul Megott). Abelis Vilis buvo kilęs iš giminės, kuri jau nuo XVI a. pradžios, dar prieš reformaciją, gyveno Pabėtuose – Sembos šiaurės vakarinėje dalyje, netoli Sūduvių kampo. Ilgametis (1542–1575) darbas Pabėtuose, su pertraukomis (1544–1545 m. įsirašė į universitetą, 1554 m. kaip osiandrininkas kalėjo) daugiau kaip trisdešimt metų, padėjo jam susigyventi su prūsų bendruomene ir su ilgus metus (nuo 1547) jam vertėjavusiu Pauliumi Mėgotu. Tuo būdu Abelis Vilis pramoko prūsų kalbos Sembos šnektą. Dar prieš 1554 m., tik rengiantis versti M. Lutherio *Enchiridioną*, rūmų pamokslininkas Funckas rekomendavo Abelį Vilį kunigaikščiui Albrechtui. Netrukus Vilis ir Mėgotas pradėjo bendrą darbą – nuolat dirbantis kunigas ir jo vertėjas baudžiauninkas prūsas, kurio amtmonas neatleido nuo prievolių.[21] Bendras darbas truko net septynerius metus ir baigėsi, kai Abelis Vilis apako 1575 m., o Mėgoto amtmonas neatleido iš baudžiavos. Abelis Vilis atsakingai dirbo, nepakankamą kalbos mokėjimą kompensudamas su prūso pagalba. Tačiau nėra žinių, kad būtų bandęs burti bendram darbui kitus prūsų bendruomenėse dirbusius kunigus, planavęs tolimesnius leidinius. Iš esmės jis buvo nuoširdus kunigaikščio sumanymo vykdytojas, bet ne iniciatyvi, kūrybiškai planuojanti ateities darbus asmenybė. Tai rodė sudėtingą prūsų kultūros būklę. Kelis šimtus metų gyvavusi Ordino valstybėje, net ir sąlygoms šiek tiek pasikeitus, reformacijos laikotarpiu, ši kultūra nepajėgė išugdyti nors nedidelio inteligentijos būrelio, kuris tos kultūros ateitį sietų su viešu, įteisintu gimtosios kalbos vartojimu.

Lietuviai pajėgė sudaryti nors ir negausią inteligentų grupę, kuri ėmėsi vykdyti leidinių rengimo programą. Šią grupę siejo darbo vertės suvokimas, susiklausymas, nusiteikimas bendrai veiklai, sugebėjimas bendradarbiauti, savo darbą projektuoti į ateitį ir siekti jo tęstinumo. Be tokios grupės nebūtų išlaikytas darbo perimamumas: juk mirus M. Mažvydui jo darbus perėmė, baigė ir sumanymus toliau pats vykdė B. Vilentas. Šie inteligentai, raštijos lietuvių kalba kūrėjai, buvo knygų programos realizavimo šerdis, jos gyvoji, kūrybiškoji dvasia. Ta aplinkybė, kad prūsai nesubūrė inteligentų grupės, rengiančios knygas prūsų kalba savo iniciatyva, nulėmė greitą tų knygų leidybos pabaigą, nors ją ne mažiau rėmė kunigaikštystės valdžia. Tad kas buvo tas lietuviškų knygų rengėjų būrys?

[21] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 71–76; Mažiulis, Vytautas, „Prūsai. Kalbos paminklai", in *Prūsų kalbos paminklai...*, p. 40.

1570 m. giesmyne nurodyti vertėjai, perkūrėjai, autoriai padeda šį sambūrį apibūdinti. Šis sąrašas ir dar kai kurios papildomos žinios teikia duomenų apie trylika asmenų, nuosekliai veikusių XVI a. 5-ajame–7-ajame dešimtmetyje: Mikalojus Blotnas, Tomas Gedkantas, Augustinas Jomantas, Jonas Kirtoforas, Abraomas Kulvietis, Stanislovas Marcijanas, Martynas Mažvydas, Ulrikas Merkucecijus, Aleksandras Rodūnionis, Stanislovas Rapolionis, Jonas Šeduikonis, Baltramiejus Vilentas, Jurgis Zablockis. Dalis šių plunksnos darbininkų jau buvo apibūdinti kaip Mažosios Lietuvos lietuviškų bendruomenių kunigai ar universiteto profesoriai. Jie veikė ne vienu ir tuo pačiu metu, per visą vienos kartos aktyvaus gyvenimo trukmę: Klaipėdoje ir Pilupėnuose – M. Blotnas, Ragainėje – M. Mažvydas, Karaliaučiuje – B. Vilentas, Kraupiške – A. Jomantas, Širvintoje – T. Gedkantas, Kaukėnuose – A. Rodūnionis, Karaliaučiaus universitete – S. Rapolionis ir A. Kulvietis. Trumpai stabtelkime prie tų, kurie rengė lietuviškas knygas. Kelių asmenų: Jono Kyrtophoro ir Hulricho Mercucecijaus (taip užrašytos jų pavardės giesmyne) mes nepažįstame. V. Biržiška spėjo, kad Ulrikas Merkucecijus galėjo būti iš Hozijų – to meto vilniečių giminės.[22] J. Tumelis linkęs manyti, kad lietuviškas jo asmenvardis galėjo būti Ulrikas Merkinietis, tad jis turėjo būti kilęs iš Merkinės.[23] Kol nerasta papildomų duomenų, tai tebėra tik prielaidos. Joną Kirtoforą V. Biržiška spėjo buvus Karaliaučiaus universiteto teisių profesoriumi Christoforu Jonu.[24] Tačiau tvirtų įrodymų, leidžiančių tapatinti šiuos asmenis, nėra. Kiti M. Mažvydo ir B. Vilento bendradarbiai – Jonas Šeduikonis, Jurgis Zablockis ir Stanislovas Marcijanas – netapo Mažosios Lietuvos kunigais.

Jonas Šeduikonis (Johannes Schaduk Lithuanus, Scheduikianis, apie 1528–1598) kilęs iš Lietuvos DK. 1547 m. jis kartu su Jonu Chodkevičiumi įsirašė į Karaliaučiaus universitetą, 1549 m., spėjama, lydėjo J. Chodkevičių į Leipcigo universitetą, paskui – į Karolio V dvarą, o 1559 m. jiedu drauge grįžo į Didžiąją Lietuvą. 1596 m. J. Šeduikonis lydėjo Jonušą ir Jurgį Radvilas į Bazelio universitetą. Jei tai tas pats asmuo, vadinasi, jis jau buvo senas profesionalas pedagogas. J. Šeduikonis visą gyvenimą dirbo preceptoriumi – aukštųjų studijų vadovu. Po Karaliaučiuje praleistų metų apie 1553 m. jis kartu su Jonu Chodkevičiumi galėjo tapti evangeliku reformatu, nes apie tą laiką šį tikėjimą priėmė Jono tėvas Jeronimas Chodkevičius, be to, ir Radvilos tuo metu jau buvo reformatai. Bet Šeduikonis galėjo likti ir liuteronas – Lietuvoje tuokart lėmė ne ortodoksinis tikėjimo grynumas, bet profesinis pedagogo pasirengimas.

[22] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 95–97.
[23] *Stanislovas Rapolionis*, p. 31.
[24] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 64–70.

Jurgis Zablockis (Georgius Zablocius, Zablotius, Georgius Luce de Zablocz, apie 1510–1563) 1528 m. įsirašė į Krokuvos, 1540 m. į Vitenbergo universitetą, 1541–1542 m. dirbo A. Kulviečio mokykloje Vilniuje, 1546 m. įsirašė į Karaliaučiaus universitetą. Apie vėlesnius 15 jo gyvenimo metų žinių nėra, o 1560 m. jis buvo Jono ir Juozo Valavičių bei kitų bajorų studijų vadovas Tiubingeno universitete.[25] Viena J. Zablockio giesmė yra ir pirmojoje lietuviškoje knygoje. Jis yra trečias profesionalas pedagogas (po A. Kulviečio ir J. Šeduikonio).

Stanislovas Marcijanas (Stanislaus Marcianus, gyvenimo metai nežinomi) 1570 m. tikrai buvo Deltuvos evangelikų reformatų kunigas Didžiojoje Lietuvoje, galėjo būti vadinamas Deltuviškiu. Jis dalyvavo 1570 m. Lietuvos ir Lenkijos evangelikų Sandomiero suvažiavime[26], kur buvo svarstomi evangelikų reformatų ir liuteronų bažnyčių santarvės ir vienijimosi būdai. Marcijano (galbūt Martynaičio) bendradarbiavimas su lietuvių liuteronų veikėjais paaiškina, kodėl būtent jis buvo siunčiamas į Sandomiero suvažiavimą.

Tad, apžvelgus pirmųjų lietuviškų knygų rengėjų profesijas, išsiskiria stipri šešių liuteronų dvasininkų grupė, kuri atvyko dirbti į Mažąją Lietuvą, – trys profesionalai aukštojo mokslo pedagogai, vienas liuteronų teologijos daktaras profesorius, vienas evangelikų reformatų kunigas Didžiojoje Lietuvoje ir du nepažįstami asmenys. Tai buvo įvairių profesijų žmonės, tačiau visi turėjo aukštąjį išsilavinimą ir gerą profesinį pasirengimą, plačią erudiciją.

Pagal kilmės vietą vyravo – vienuolika iš trylikos – kilusieji iš Lietuvos DK. Jie atstovavo visiems Didžiosios Lietuvos kraštams: iš pietryčių Lietuvos netoli Vilniaus buvo S. Rapolionis, A. Rodūnionis, J. Zablockis ir, kaip spėjama, M. Blotnas; iš Aukštaitijos – greičiausiai J. Šeduikonis; iš Vidurio lygumos – A. Kulvietis, S. Marcijanas (bent ten dirbo); iš Žemaitijos – M. Mažvydas, B. Vilentas, T. Gedkantas, A. Jomantas, dviejų kilmė neaiški. Tad išsiskyrė du regionai, gausiai teikę lietuvių raštijos darbininkus: Rytų Lietuvos – Vilniaus regionas ir Žemaitija.

Kiek dabar žinoma, pagal socialinę kilmę dauguma jų buvo neturtingi bajorai, tiksliau, neturtingų ar vidutinio turtingumo bajorų ne vyriausieji sūnūs. Kilę iš tokių ūkių, kurių žemės valdos buvo nedidelės ir pavaldinių buvo nedaug arba visai nebuvo. Jų gyvenimas, buitis buvo visai artima valstiečiams, bet jie buvo laisvi žmonės, pakankamai gerai besiorientuojantys visuomeniniame gyvenime, ir tai skatino juos siekti mokslo, o vėliau

[25] Ibid., p. 22–24, 31.
[26] Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 2, p. 15.

pasirinkti protinį darbą kaip pragyvenimo šaltinį. Jų kilmę iš neturtingų bajorų patvirtina V. Biržiškos surinkti duomenys apie rastas tokias pat pavardes 1528 m. kariuomenės sąrašuose ir kai kurie išlikę asmeniniai jų dokumentai. Dalis jų galėjo būti miestelėnai.

Tad simptomiška, kad iš skirtingų Didžiosios Lietuvos vietovių susirinkę skirtingų profesijų ir nevienodo likimo žmonės, dalį veiklaus gyvenimo praleidę užsienio universitetuose, ir Didžiojoje Lietuvoje, ir Mažojoje Lietuvoje telkėsi vienai veiklos sričiai: rengė tekstus lietuvių kalba. Tad pirmosios knygos lietuvių kalba buvo visos Lietuvos, visos lietuvių tautos kultūros raidos rezultatas. Lietuvių kultūros, brendusios intensyvios įvairių tautų kultūrų interakcijos sąlygomis.

VII

ANTROJI REFORMACIJOS BANGA LIETUVOS DK

XVI a. 6-asis–7-asis dešimtmetis

1. Reformacijos judėjimo plitimas ir kryptys

Nei 1542 m. Vilniaus vyskupo gautasis Žygimanto Senojo, nei 1551 m. Žygimanto Augusto įsakas prieš eretikus *Littera contra hereticos...* iš esmės nesustabdė reformacijos plitimo Lietuvos DK, tik kuriam laikui pristabdė evangelikų institucijų kūrimą.

Nuo XVI a. 6-ojo dešimtmečio pradžios tikybinis Lietuvos DK visuomenės vaizdas sparčiai keitėsi, nes iš esmės nė viena reformacijos paskatų nebuvo susilpnėjusi ar pašalinta. XVI a. 3-iajame–5-ajame dešimtmetyje užsimezgę įvairiausi kultūriniai ryšiai ir naujų kontaktų galimybės ne siaurėjo, o atvirkščiai – platėjo. Nei bajorija, nei miestiečiai nepaisė draudimų studijuoti protestantiškuose universitetuose. Išvykstančių studentų į universitetus daugėjo kas dešimtmetį.

Peržvelgus istoriografiją apie studentų iš Lietuvos DK studijas Europos universitetuose[1] galima apibūdinti jų kelius ir bendrąsias universitetų rinkimosi tendencijas, pastebėti, kaip keitėsi studentų srautų kryptys, tačiau šiuolaikinis tyrinėjimų lygis dar neteikia patikimų žinių apie absoliučius

[1] Lenkų istorikai yra gana plačiai tyrinėję Lenkijos–Lietuvos valstybės studentų studijas užsienio universitetuose, tačiau šia istoriografija sunku pasinaudoti, nes dauguma istorikų neskiria Lenkijos ir Lietuvos DK. Išimtis tėra S. Koto darbai: Kot, S., „La Réforme..." S. Koto sudarytus studentų sąrašus, papildančius V. Biržiškos sąrašą, paskelbė M. Biržiška knygoje: Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 170–173. T. Wotschke, nemažai rašęs apie studentus Vokietijos universitetuose, kilusiems iš Lietuvos DK studentams skyrė tik vieną straipsnį: „Polnische und litauische Studenten in Königsberg", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, 1930, t. 6 (N. F.), p. 428–447.

vykusiųjų studijuoti skaičius. Tai lemia kelios priežastys. Pirma, universitetų įrašų (imatrikuliacijos) knygose daugumos studentų pavardės dėl kalbos barjero užrašant buvo labai iškraipomos; antra, istoriografijoje daugiausia remtasi skelbtomis įrašų knygomis, o jų skelbėjai svetimas pavardes, nežinodami jų fonetinio skambesio ir menkai susipažinę su Lietuvos DK istorija, iškraipė dar kartą. Kita vertus, Lietuvos istorikai jau atliko parengiamuosius darbus šiuo klausimu: daugiausia nuveikė Vaclovas ir Mykolas Biržiškos.[2] Jie rėmėsi skelbtais dokumentais, ir nors jų sudarytuose sąrašuose jau pastebėtas vienas kitas praleidimas, tačiau tikėtina, kad lentelėje nr. 2 pateikta statistika apibūdina bendrąsias tendencijas.[3]

LENTELĖ NR. 2.
XVI a. gausiausiai lankyti Lietuvos DK studentų užsienio universitetai

	1500–1540 m.		1541–1600 m.		
Nr.	Universitetas	Įrašų kiekis	Universitetas	Religija	Įrašų kiekis
1	Krokuva	apie 126	Karaliaučius	evang.	214[4]
2	Bolonija	4	Krokuva	kat.	50
3	Leipcigas	3	Bazelis	evang.	44
4	Vitenbergas	3	Leipcigas	evang.	41
5	Frankfurtas/O	2	Ingolštatas	kat.	31
6	Ciurichas	1	Vitenbergas	evang.	29
7	Rostokas	1	Paduva	kat.	28
8	Siena	1	Altdorfas	evang.	27
9	Orleanas	1	Heidelbergas	evang.	25

XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje intensyvėjanti Lietuvos žemvaldžių prekyba žemės ūkio ir miško dirbiniais per Baltijos uostus tvirtino kaimyninių jau liuteroniškų teritorijų gyventojų ir įvairių visuomenės sluoksnių lietuvių, žemvaldžių įgaliotinių prekybai, pirklių, kontaktus.

[2] Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*

[3] Lentelėje žymimas ne studentų skaičius, bet įrašų kiekis. Tas pats asmuo dažnai įsirašydavo keliuose universitetuose, todėl įrašų kiekis neatspindi studijavusiųjų kiekio, kita vertus, pasitaikydavo atvejų, kai studentai neįsirašydavo į universitetą.

[4] Lentelėje pateikiami jau minėti V. Bakšytės duomenys. Žr. Bakšytė, V., *Lietuvos studentai Karaliaučiaus universitete XVI–XVIII a.*: Bakalauro tezės, vadovas Z. Kiaupa, Kaunas, 1996, Vytauto Didžiojo universitetas, HMF Istorijos katedra, archyvas, nr. 29. Bogdan, D., „Das Polnische und das Litauische Seminar an der Königsberger Universität vom 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts", *Nordost-Archiv, Neue Folge*, t. 3, 1994, sąs. 2, p. 394. Autorė 1544–1619 m. suskaičiavo apie 200 studentų.

Lietuvos žmonės plukdė mišką ir jo dirbinius, ginė gyvulius į Karaliaučių, Elbingą mėsai, plukdė ir vežė javus, linų ir kanapių pluoštą. Nepasisekę prekybiniai sandėriai, dėl kurių reikėjo kreiptis į teismus ar kunigaikščio Albrechto kanceliariją, atskleidžia, kokie spalvingi buvo tie ryšiai. Antai 1571 m. Kauno miestietis Stencelis Papinnigowitzas (*liet.* Papinigis, Papinigautojas) skundėsi kunigaikščio kanceliarijai, kad jam atėmę javus (už skolas).[5] Lietuviškai pasirašęs Paulius Beronaitis 1601 m. skundėsi, kad jam atėmę karves, kurias jis varęsis iš Lietuvos DK stalininko Mikalojaus Manvydo Dorohostaiskio Gondingos dvaro Žemaitijoje į Karaliaučių.[6] 1601 m. Vilniaus pirkliai ir Karaliaučiaus magistratas tarėsi, kaip panaudoti prekėms gabenti Gilijos upę ir panaikinti dvigubus muitus.[7] Nemažėjo laiškų tarp Prūsijos kunigaikščio kanceliarijos ir Žemaitijos bajorų: dėl nuskriaustų prekybos įgaliotinių, dėl pabėgusių valdinių.

1566 m. pats kunigaikštis Albrechtas rašė Skirsnemunės seniūnui prašydamas išduoti iš Prūsijos kunigaikštystės pabėgusią šeimą[8], savo ruožtu tuo pačiu klausimu į kunigaikštį kreipdavosi ir Lietuvos bajorai. Intensyvesnis tapo ir Lietuvos didikų, bajorų susirašinėjimas su kunigaikščiu Albrechtu.

Būta net pabėgusių iš katalikų vienuolynų: 1553 m. į kunigaikštį kreipėsi Albertas Kiemiesch (*liet.* Kemešys), kunigaikščio alumnas. Jis prašė globoti savo pabėgusį iš vienuolyno giminaitį, kurį tėvai per prievartą atidavę į vienuolyną.[9]

Vidurio Europoje plintanti reformacija suaktyvino išsimokslinusių žmonių judėjimą, atsirado daug asmenų, dėl savo įsitikinimų turėjusių ieškoti naujų darbo vietų. Lietuvos DK didžiųjų dvarų žemvaldžiai siūlė darbą namų mokytojams, aukštųjų studijų vadovams ar kitas pareigas, kurioms eiti buvo būtinas išsilavinimas. Atvykusieji evangelikai ugdė palankumą reformacijai. Antai Olelkaičių Slucko dvare kelerius metus amžiaus viduryje ir dar kartą 1558–1559 m. jaunųjų kunigaikščių Jurgio

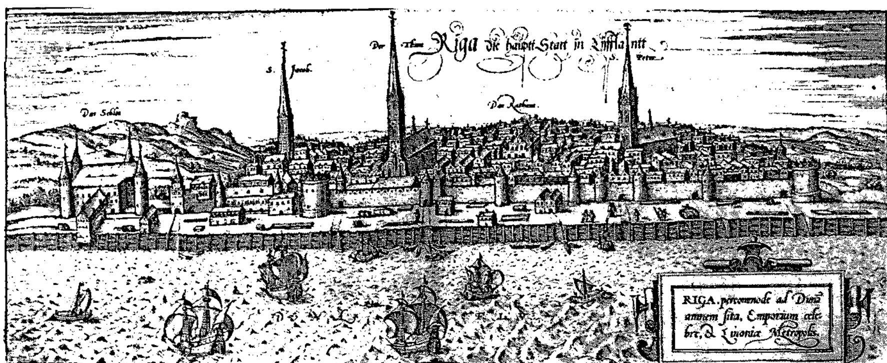
5 Kauno miestiečio Stencelio Papinnigowitzo skundas 1571 m., GStaPK HA XX, EM, 91_{C_2}, nr. 15.

6 Pauliaus Beronaičio 1601 m. skundas ir kanceliarijos darbuotojų paaiškinimai, GStaPK HA XX, EM, 91_b, nr. 23, l. 34.

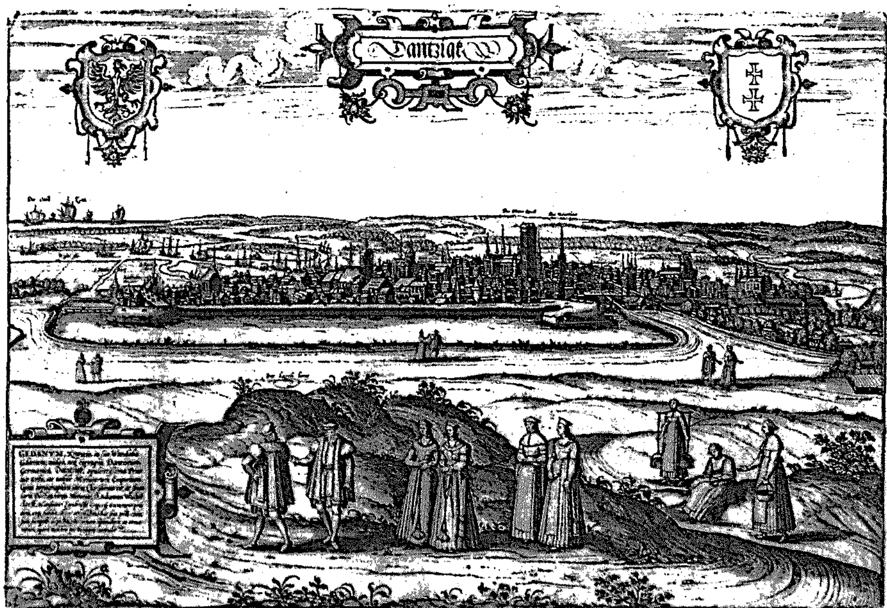
7 Vilniaus pirklių ir Karaliaučiaus magistrato susirašinėjimas 1601 m., GStaPK HA XX, EM, 91_C, nr. 22, l. 1–4.

8 *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 74 (39), nr. 15967, p. 122 (kunigaikštis Albrechtas 1566, balandžio 24 – Skirsnemunės seniūnui).

9 Alberto Kiemieschio Lietuvio [Lituanus] 1553, rugpjūčio mėn. prašymas, GStaPK HA XX, EM, nr. 38a, nr. 121, l. 1. Pats Albertas Kemešys (Albertus Kiemess Lituanus) įsirašė į Karaliaučiaus universitetą 1552 m. Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 47.

Rygos miestas XVI a. antrojoje pusėje.
J. Jansson, *Illustriorum principumque urbium septentrionalium Europae tabulae...*, Amsterdamas [apie 1660], l. 236

Gdansko miestas XVI a. antrojoje pusėje.
J. Jansson *Illustriorum principumque urbium septentrionalium Europae tabulae...*, Amsterdamas [apie 1660], l. 238

(Jurijaus), Jono Simono ir Aleksandro guverneris buvo liuteronas Erazmas Gliczneris (Glitzner, Glitznerus, 1533–1603). Jis tuo metu rengė ir leido pedagoginį traktatą, ūkininkavimo vadovėlį. E. Gliczneris vėliau perėjo į kalvinizmą ir dirbo superintendentu Didžiojoje Lenkijoje. Nors, kaip atrodo, Olelkaičiai netapo evangelikais, tačiau buvo palankūs reformacijai.

XVI a. 6-ajame dešimtmetyje susibūrė pirmosios Lietuvos didžiųjų miestų liuteronų bendruomenės Vilniuje ir Kaune. Jų nariai buvo pirkliai, amatininkai, dažniausiai vokiečių kilmės.

Reformacijos istoriografijoje tebevyrauja nuomonė, kad evangelikų tikyba, pažiūros ir nuostatos Lietuvos DK visuomenėje plito palyginti siaurai – tik tarp didikų, bajorų ir svetimšalių miestiečių ir dažniausiai vienu būdu: žemvaldys steigiąs naujos tikybos bažnyčią ir į ją varu suvarąs abejingus tikybos pakeitimui parapijiečius. Ar iš tiesų tik taip plito reformacija?

Tyrinėtojai pagrįstai daro išvadą[10], kad šiuo raidos laikotarpiu galios reformacijos judėjimui suteikė pirmiausia jos šalininkai iš žymiausių ir turtingiausių Lietuvos DK didikų ir turtingųjų bajorų giminių. Reformacijos pasekėjų ar aiškių simpatikų atsirado pirmiausia trijose Lietuvos DK didikų – Radvilų, Kęsgailų ir Chodkevičių – giminėse.

Stanislovui Kęsgailai (apie 1520–1554) dar 1547 m. skyrė liuteronišką katekizmą Janas Seklucjanas. S. Kęsgaila ir po 1551 m. palaikė ryšius su iš didžiojo kunigaikščio dvaro išvarytais liuteronų pamokslininkais: jis rekomendavo Laurencijų Discordiją kunigaikščiui Albrechtui[11], dėkojo kunigaikščiui, kad buvo dosnus Laurencijui Discordijai, kurio evangeliškas tikėjimas tuo metu jau buvo visiems žinomas. S. Kęsgailai mirus 1556 m. jo valdyti dvarai perėjo Stanislovui ir Merkeliui Šemetoms bei Zavišoms.

Pirmasis iš Radvilų giminės į liuteronybę perėjęs apie 1548–1550 m. Jonas Radvila iš Nesvyžiaus ir Olykos kunigaikščių mirė visai jaunas 1551 m.[12] Po kelerių metų, 1553-aisiais, jau protestantiškas apeigas Lietuvos Brastoje savo rezidencijoje suorganizavo Jono brolis Mikalojus Radvila Juodasis. Kaip pranešė kunigaikščiui Albrechtui jo agentas, M. Radvila Juodasis savo rezidencijoje pasikabino gobeleną iš Nyder-

[10] Kot, S., „La Réforme...", p. 211, 216, 240–244.

[11] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 39 (9), nr. 1356, p. 165 (Stanislovas Kęsgaila 1552, rugpjūčio 18 – kunigaikščiui Albrechtui).

[12] *Oratio funebris de illustrissimi principis et domini Johanis Radzivili Oliciae et Nesvisii ducis vita et morte, scripta Venceslao Agrippa Lithuano* [s. 1.], 1553.

landų su M. Lutherio portretu.[13] Jo perėjimas į reformaciją buvo posūkio momentas – į reformaciją pasuko galingiausias po karaliaus asmuo Lietuvos DK.

1551–1556 m. išryškėjo, kad prasidėjusiose diskusijose teologijos ir tikėjimo teiginių argumentavimo klausimais aktyviai dalyvaus ir patys reformacijos judėjimo globėjai. Toks aktyvus asmens dalyvavimas tikėjimo klausimus svarstant buvo naujas reiškinys Lietuvos DK visuomeninėse nuostatose. 1556 metų pradžioje M. Radvila Juodasis paskelbė pirmą viešą antrosios reformacijos bangos evangelikų tekstą – laišką popiežiaus nuncijui Aloysijui Lipomanui (1550–1559).[14] 1556 m. pradžioje A. Lipomanas rašė apie M. Radvilą Juodąjį:

Girdėjau, kad Vilniaus vaivada [Mikalojus Radvila Juodasis] yra šioje karalystėje eretikų vėliavnešys. Pas jį randa prieglobstį subėgę visi blogiu apsikrėtę naujovių ieškotojai. Savo namuose ir valdose, kur tik valdžia siekia, vietoje dievobaimingumo altorių [jis] užkrėstą katedrą stato. Ne tik pats komuniją dviem pavidalais palaiko, bet ir pirmasis savo rūmuose ją įvedė.[15]

M. Radvila Juodasis 1556 m. rugsėjo 1 d. Vilniuje parašytame atsakyme A. Lipomanui viešai polemizuodamas išdėstė savo tikėjimo išpažinimą (*Confessio fidei*), pateiktą ne teologinėmis formulėmis, bet argumentais, paaiškinančiais asmeninį laiško autoriaus apsisprendimą. Šiame laiške jau išsakyti pagrindiniai protestantizmo teiginiai, bet dar neatskirtos dvi jo šakos – liuteronybė ir kalvinizmas. Teologijos sąvokų požiūriu tai dar neartikuliuotas tekstas. M. Radvila Juodasis suformulavo bažnyčios sampratą ir ją apibrėžė kaip *Confesio Augustana* 7 skirsnyje: „Tikiu, kad bažnyčia yra

[13] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 44 (14), nr. 93, p. 89–91 (Bernardas Pohibelis 1554, gegužės 31 iš Vilniaus – kunigaikščiui Albrechtui).

[14] Istoriografijoje bandyta įtvirtinti nepakankamai pagrįstą nuomonę, kad 1556 m. M. Radvilos Juodojo laiškas nuncijui A. Lipomanui yra jo sekretorių kūrinys. Žr. Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1973, p. 81. Laiško tekstas yra gana asmeniškas, jame kalbama apie M. Radvilos Juodojo veiklą, jaučiama šnekamosios kalbos intonacijų. Galima kalbėti tik apie techninį sekretorių darbą prie teksto. H. Lulewicziaus (žr. *PSB*, t. 30/2, 2125, p. 336) nuomonė, kad M. Radvila Juodasis nemokėjęs lotynų kalbos, susidaryta remiantis kunigaikščio žodžiais, bet neperžvelgus jo rašytinio palikimo visumos ir neįsigilinus į laiškų lenkų kalba pobūdį. Tokiai nuomonei prieštarauja asmeniniuose M. Radvilos Juodojo laiškuose į sakinį įpinami lotyniški intarpai, teksto raiškumui sustiprinti, perfrazuoti lotyniški posakiai. Radvila buvo kritiškas sau ir kalbėjo apie tai, kad jam trūksta labai gero lotynų kalbos mokėjimo.

[15] *Duae epistolae...*, l. Br.

šventųjų [t.y. tikinčiųjų] bendrija."[16] Jis teigė nuteisinimą per tikėjimą, išpažino Paskutinės vakarienės sakramento priėmimą dviem pavidalais, pripažino kunigų vedybas, atsisakė pripažinti Romos katalikų bažnyčios primatą. Apkaltintas, kad ne tik pats eretiškas knygas skaitęs, bet ir „kitiems skaityti siūlęs ir rūpinęsis spausdinti", atsakė, kad iš tiesų

...kai kurias mūsų tėvynės kalba parašytas, kai kurias iš lotynų ir vokiečių išverstas anksčiau daviau ir ateityje duosiu spausdinti.[17]

M. Radvilos, Vilniaus vaivados, viešas laiškas popiežiaus-nuncijui buvo parašytas lotynų kalba, išspausdintas 1556 m. Karaliaučiuje kartu su A. Lipomano laišku, o po kelerių metų dar kartą išleistas lenkiškai Brastos spaustuvėje. Nebeliko abejonių, kad Lietuvos valstybės centre kūrėsi stipraus globėjo ugdomas reformacijos židinys ir kad Vilniuje nebepasikartos pirmųjų reformacijos veikėjų likimas. Antra vertus, Vilniaus vaivados apsisprendimą akylai sekė Vokietijos žemėse veikiantys reformacijos centrai. Į šį M. Radvilos Juodojo veikalą tučtuojau reagavo Mansfeldo grafystės superintendentas Jeronimas Mencelijus: 1558 m., Eislėbene perleisdamas S. Rapolionio „Disputo dėl bažnyčios ir jos požymių" tezes, jis leidinį dedikavo M. Radvilai, prisimindamas Vilniaus vaivados tėvynainius lietuvius, „puikiu išsilavinimu pasižyminčius vyrus, Abraomą Kulvietį, Martyną Mažvydą, Stanislovą Rapolionį". M. Radvila Juodasis dedikacijoje iškyla kaip gerai Šventąjį Raštą išmaniusių ir mokslingų vyrų reikalo tęsėjas.

M. Radvila Juodasis buvo atrama ir miestiečiams, tapusiems evangelikais. 1557 m. iš Vilniaus valdovo rūmų giedotojas rašė S. Hozijui:

Łaskiui išvykus iš Vilniaus nebėra tokių, kurie viešai giedotų priešindami katedrą katedrai. Vėliau po giedojimo ir pamaldų, kurios vyksta katedroje, savo pamaldas ir giedojimus vaivados ir kitų miestiečių namuose rengia [jie] niekieno netrukdomi,

o po poros mėnesių pridūrė:

Tikėjimo padėtis tokia pat kaip ir anksčiau: kas dieną vis labiau veši klaidos...[18]

Didelė tikimybė, kad XVI a. 6-ajame dešimtmetyje evangeliku tapo ir Trakų vaivada, Lietuvos etmonas Mikalojus Radvila Rudasis bei Goniondzo ir Raigardo šakos Radvilų atstovė Ona Radvilaitė, ištekėjusi už Vitebsko vaivados Stanislovo Kiškos (mirė 1554).

[16] Ibid, l. F4, 14; *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, t. 2, p. 88.

[17] *Duae epistolae...*, l. B_1, F_3.

[18] Hosius, S., *Epistolae*, t. 2, d. 2, nr. 1780, p. 839–840 (Valdovo giedotojas Joannas Pikarskis 1557, birželio 14 iš Vilniaus – Stanislovui Hozijui); nr. 1873, p. 914 (Joannas Pikarskis 1557, lapkričio 4 iš Vilniaus – Stanislovui Hozijui).

Chodkevičių (Katkevičių) giminės dalis pasuko į reformaciją iš stačiatikių tikėjimo.[19]

Nuo 1553 m. per dešimtmetį daugumoje kilmingų Lietuvos DK giminių atsirado perėjusių į protestantizmą: Agripų[20], Astikų[21], Bilevičių[22],

[19] Iš keturių stačiatikio Aleksandro Chodkevičiaus (apie 1477–1549) sūnų, du – Jeronimas ir Jurgis, tapo evangelikais dar 6-ajame dešimtmetyje. Jeronimas (mirė 1561) – nuo 1544 m. Trakų kaštelionas, nuo 1545 m. Žemaitijos seniūnas, nuo 1559 m. Vilniaus kaštelionas, 1542–1561 m. Lietuvos DK Ponų tarybos narys, buvo vedęs Oną Šemetaitę. Dar 6-ajame dešimtmetyje nemažai susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu. 1559 m. birželio 7 d. laiške iš Šaukėnų dvaro prašė parsiųsdinti atgal liuteronų dvasininką. *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40, nr. 1697, p. 180–181. Jeronimo sūnus Jonas (mirė 1579), nuo 1563 m. Žemaitijos seniūnas, nuo 1566 m. Livonijos administratorius, nuo 1574 m. Vilniaus kaštelionas, 1563–1569 m. Lietuvos DK Ponų tarybos narys, o 1569–1579 m. senatorius, apie 1571–1572 m. perėjo į katalikybę. Jasnowski, Józef, *PSB*, t. 3, p. 369.

Grigas Chodkevičius (mirė 1572), nuo 1565 m. Vilniaus kaštelionas, nuo 1566 m. Lietuvos DK didysis etmonas, apie 1565 m. taip pat linko į reformaciją, kaip liudija jo susirašinėjimas su kunigaikščiu Albrechtu. *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 74 (39), nr. 5901, p. 39 (1565 m. laiškas kunigaikščiui Albrechtui).

[20] Kaip jau minėta, Venclovas Agripa (apie 1525–1597), nuo 1563 m. Lietuvos DK sekretorius, nuo 1575 m. Lietuvos DK raštininkas, 1586 m. – Minsko, o 1590 m. – Smolensko kaštelionas, jau 1551 m. buvo liuteronas. Jo posūnis Elijas Piligrimas (Pelgrimovskis, Pielgrzymowski, Pilgrimovius, ?–1605) irgi buvo veiklus liuteronas. Rimša, Edmundas, „Venclovas Agripa ir jo giminė (1. Kilmė ir pirmtakai)", *MADA*, 1986, t. 1 (94), p. 65–73.

[21] Evangeliku tapo Jurgis Astikas (mirė 1579), nuo 1558 m. Braclavo seniūnas, nuo 1566 m. Mstislavlio vaivada, valdė Upytės, Balninkų, Suvieko, Daugėliškio valsčius; Naujamiesčio, Apaščios ir Vyžuonų (1569) dvarų bei Panemunio miestelio savininkas. Žr. Winiarska, Agnieszka, „Ościk", *PSB*, t. 24/3, sąs. 102, p. 609; Plewczynski, Marek, „Ościk Jerzy", ibid., p. 612–613. Evangelikas buvo Grigas Astikas (apie 1535–1580), Jurgio sūnus, Vilniaus kaštelionas, valdęs Alantos, Čedasų, Onuškio dvarus, teisęsis dėl Vyžuonų dvaro. 1580 m. buvo nubaustas mirties bausme už tėvynės išdavimą. Jo sūnus Jonas vėliau kai kuriuos dvarus atgavo. Plewczyński, Marek, „Ościk Grzegorz", *PSB*, t. 24/3, sąs. 102, p. 611–612.

[22] Apie penkiolika metų artimus ryšius su kunigaikščiu Albrechtu palaikęs Žemaitijos seniūnas Jonas Stanislovas Bilevičius liuteronas, matyt, buvo jau 5-ajame dešimtmetyje. Dar 1543 m. jis siuntė savo sūnus Mikalojų, vėliau tapusį Žemaitijos pakamariu, į Albrechto rūmus ir kiek vėliau Kristupą, tapusį Žemaitijos žemės teismo pateisėju, studijuoti į Karaliaučiaus universitetą. Jono Bilevičiaus tėvonija buvo Viduklės dvaras. Mikalojus Bilevičius, Ariogalos tijūnas, ir jo žmona Ona Bilevičienė susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu iki jo mirties. Wotschke, Teodor, „Abraham Culvensis: Urkunder zur Reformationsgeschichte Lithauens", *Altpreussische Monatsschrift*, t. 42, 1905, p. 193; *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 74 (39), p. 35 (Prūsijos kunigaikštis Albrechtas, 1565, birželio 8 – Onai ir Mikalojui

Manvydų Dorohostaiskių[23], Haikų[24], Hlebavičių (Glebavičių)[25], Hornostajų[26], Kęstartų[27], Kiškų[28], Mitkevičių[29], Naruševičių[30], Pacų[31], Pronskių[32], Sapiegų[33], Šemetų[34], Tolvaišų (Talvošai, Talwosz)[35], Tiškevičių[36], Valavičių[37], Višnioveckių[38], Vnučkų[39], Zenavičių (Zienovičių)[40] ir kt. giminėse.

Bilevičiams, s. l.). Kitos Bilevičių šakos – Jurgio Bilevičiaus (mirė 1544) sūnus Albertas buvo Šeduvos tijūnas, Mikalojaus Radvilos Juodojo dvaro maršalka, 1576 m. Žemaitijos mokesčių rinkėjas, kalvinistas. Kot, Stanisław, „Billewicz Jerzy", *PSB*, t. 2, p. 98–99.

23 Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis (apie 1530–1597), nuo 1563 m. Lietuvos DK stalininkas, 1566–1596 m. Gondingos valsčiaus valdytojas, nuo 1574 m. – Polocko vaivada, buvo evangelikas jau 7-ajame dešimtmetyje. Savo lėšomis Loske, 1577 m. jis išleido Andrzejaus Fryczo Modrzewskio knygos *O poprawie Rzeczypospolitej...* vertimą iš lotynų į lenkų kalbą. Mienicki, Ryszard, *PSB*, t. 5, p. 333–335; Vaivada, Vacys, *Reformacija Žemaitijoje XVI a. II pusėje*: Humanitarinių mokslų istorijos daktaro disertacija, mašinraštis, Vilnius, 1995, lentelė nr. 1, p. 120–121.

Jo sūnus Kristupas Manvydas Dorohostaiskis (1562–1615), nuo 1597 m. rūmų maršalka, kitu reformacijos laikotarpiu buvo vienas žymiausių evangelikų reformatų bažnyčios globėjų ir veikėjų. Evangelikas buvo ir kitas Mikalojaus Dorohostaiskio sūnus Petras (mirė 1611), Smolensko vaivada, nuo 1600 m. Mstislavlio vaivada, nuo 1605 m. Minsko vaivada.

Jono Manvydo Dorohostaiskio, Mikalojaus brolio, duktė Regina Dorohostaiska ištekėjo už liuterono Venclovo Agripos.

24 Jonas Haika, Mikalojaus sūnus (mirė apie 1580), maršalka, raštininkas, Vilkijos valdytojas, nuo 1566 m. Brastos kaštelionas, minimas 1569 m. evangelikų, dalyvavusių Liublino seime, sąraše. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 127.

25 Nėra patikimų duomenų apie Jono Hlebavičiaus (apie 1480–1549), nuo 1537 m. Lietuvos DK kanclerio, Vilniaus vaivados, perėjimą į evangelikų tikėjimą, tačiau jo palankumas reformacijai aiškus iš susirašinėjimo su kunigaikščiu Albrechtu. *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 37 (7), nr. 797, p. 28.

Jo sūnus Jonas Hlebavičius (mirė 1587), Anykščių valdytojas, nuo 1572 m. Minsko kaštelionas, Lietuvos DK paiždininkis, Trakų vaivada, 1586 m. buvo kalvinistas. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 127.

26 Hornostajus Gabrielius, Jono, Naugarduko vaivados sūnus (mirė 1587), nuo 1566 m. Minsko, nuo 1576 m. Brastos vaivada, 1569 m. Liublino seime buvo įrašytas kaip evangelikas, fundavęs evangelikų reformatų bažnyčias nenustatytose vietovėse Kijevo vaivadijoje. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 128, 138.

27 Sebastijonas Mikalojus Kęstartas (1554–157?) buvo Biržinėnų valsčiaus tijūnas. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 120–121. XVI a. paskutiniaisiais dešimtmečiais ir XVII a. pradžioje Kęstartai buvo vieni aktyviausių evangelikų reformatų.

28 Kiškų giminės žinomos kelios šakos. Vitebsko vaivada Stanislovas (mirė 1544) galbūt prieš mirtį tapo evangeliku. Jo žmona Ona Radvilaitė-Kiškienė (iš Goniondzo ir Raigardo Radvilų šakos) evangelike tapo dar XVI a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje, o 1563 m. ji jau aktyviai rėmė arijonus. Jų šeimoje abu sūnūs – Jonas (mirė 1592) ir Stanislovas (kurčnebylys) buvo evangelikai. Jonas Kiška, nuo 1579 m. Žemaitijos

seniūnas, nuo 1588 m. Vilniaus kaštelionas, nuo 1589 m. Brastos vaivada buvo vienas aktyviausių reformacijos veikėjų, arijonas. Stanislovo Kiškos ir Elžbietos Sapiegaitės evangelikų šeimoje augo keturi sūnūs, jie XVII a. pirmaisiais dešimtmečiais iš evangelikų tikėjimo perėjo į katalikybę. Kitos šakos atstovas Petras Kiška, Palenkės vaivada, Žemaitijos seniūnas ir Trakų kaštelionas, buvo vedęs M. Radvilos Rudojo seserį Oną. Tikrai nežinoma, bet manoma, kad ji buvo evangelikė. Paties Petro Kiškos tikėjimas neaiškus. Evangelikai Kiškos valdė Vengrovo miestą ir valsčių, nuo 1569 m. Ivijos, Losko dvarus. Iš viso turėjo apie 70 miestų ir miestelių ir 400 kaimų, buvo vieni turtingiausių Lietuvos DK didikų. *PSB*, t. 12/4, sąs. 55, p. 507–508; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 128.

[29] Mitkevičiai – Žemaitijos bajorų giminė, Simono Mitkevičiaus ir Elžbietos Stankevičiūtės Bilevičiūtės šeimoje buvo trys dukterys, visos evangelikės: Sofija (ištekėjusi už evangeliko Morkaus Vnučkos), Darata (ištekėjusi už evangeliko Stanislovo Šemetos, Pajūrio tijūno), Ona (pirmą kartą ištekėjusi už evangeliko Žemaitijos seniūno Jurgio Bilevičiaus, antras jos vyras – Biržinėnų tijūnas Sebastijonas Mikalojus Kęstartas). Apie šeimos giminystės ryšius žr. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 128.

[30] Naruševičiai – viena žymiausių Lietuvos evangelikų reformatų giminių. Lietuvos DK Trakų bajoro, karaliaus sekretoriaus Povilo Naruševičiaus (mirė 1544) sūnūs – Stanislovas (mirė 1589) ir Mikalojus (mirė 1575) Naruševičiai abu buvo evangelikai, abu senatoriai. Stanislovas Naruševičius buvo Mstislavlio (1586), Smolensko (1588) kaštelionas, Mikalojus – Lietuvos DK raštininkas (1561), paiždininkis (1566), Medilo ir Markovo valdytojas. Mikalojaus Naruševičiaus vaikai Kristupas (mirė 1630), Jonas (mirė 1591) ir Mikalojus (mirė 1603) buvo evangelikai. Jono Naruševičiaus (Lietuvos DK medžioklio) vaikai išliko evangelikais iki XVII a. vidurio. Kristupas Naruševičius 1611 m. perėjo į katalikybę, jo sūnus Aleksandras liko evangelikas, o Stanislovas tapo kataliku. Mikalojus Naruševičius, 1582 m. Lietuvos DK medžioklis, 1588 m. Žemaitijos kaštelionas, liko evangelikas. Naruševičių giminėje reformacijos laikotarpiu buvo penki senatoriai evangelikai. Valdė Onuškio, Vydžių dvarus, globojo Žeimių dvarą. *PSB*, t. 22/3, sąs. 94, p. 567–569; ibid, p. 569–571; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 130–131.

[31] Palenkės vaivados Mikalojaus Paco (mirė 1545/1546) du sūnūs Mikalojus ir Dominykas tapo evangelikais, kiti du liko katalikai. Mikalojus Pacas (apie 1527–1585), 1555 m. nominuotas Kijevo vyskupu, nuo 1583 m. Smolensko kaštelionas, 1564 m. perėjo į evangelikų tikėjimą; jo brolis evangelikas Dominykas Pacas (mirė 1579) 1568 m. buvo Brastos pakamaris, Smolensko kaštelionas. Jo sūnus Jonas Pacas (mirė 1610), 1600 m. Minsko vaivada, užaugo evangelikas, 1600 m. perėjo į katalikybę. *PSB*, t. 24/4, sąs. 103, p. 736–737; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 132.

[32] Kunigaikštis Aleksandras Pronskis (mirė 1596), 1581–1587 m. Lucko seniūnas, 1576–1588 m. Lietuvos DK stalininkas, nuo 1590 m. Trakų kaštelionas, buvo evangelikas. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 132.

[33] Iš Sapiegų giminės, be abejonių, žinome buvus evangelikais šiuos asmenis: Povilas Sapiega, Teodoro sūnus (mirė 1580), nuo 1560 Kijevo kaštelionas, 1569 m. Liublino seimo sąraše įrašytas kaip evangelikas. Levas Sapiega (1557–1633), 1585–1589 m. – pakancleris, 1589–1623 m. – kancleris, 1623–1633 m. – Vilniaus vaivada, 1573–1586 m. buvo evangelikas. Leonas Sapiega (mirė 1610), Vitebsko vaiskis, buvo perėjęs iš stačiatikių bažnyčios į kalvinizmą (nenustatyta, kada tai įvyko) ir mirė būdamas kalvinistas. Lulewicz, H., *PSB*, t. 35/1, sąs. 144, p. 83, 84, 85–104. Mykolas Sapiega

(mirė 1599), Minsko, Brastos, Vitebsko vaivada, kaip rodo Leszeko Jarmińskio rasti duomenys, buvo kalvinistas nuo 1595 m. pradžios iki Brastos unijos sudarymo 1596 m. Jarmiński, L., *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa, 1992, p. 20. Povilo Sapiegos, Ivano sūnaus (mirė 1579), nuo 1556 m. Palenkės, nuo 1558 m. Naugarduko vaivados, tikėjimas neaiškus. H. Lulewiczius (*PSB*, t. 35/1, sąs. 144, p. 130) teigia, kad jis buvo stačiatikis. Dėl Bohdano Sapiegos, Povilo sūnaus (mirė 1593), Gomelio seniūno, nuo 1580 m. Brastos kašteliono, nuo 1585 m. Smolensko kašteliono, nuo 1588 m. Minsko vaivados, tikėjimo yra abejonių. Jis greičiausiai buvo stačiatikis, nors 1591 m. pasirašė skundą dėl sugriautos Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčios. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 134.

34 Žymiausi Šemetų giminės evangelikai buvo Merkelis Stanislovas Šemeta (mirė 1570), 1549–1551 m. Tendžiogalos, 1550–1570 m. Beržėnų tijūnas, 1566–1570 m. Žemaitijos kaštelionas; Stanislovas Šemeta, Stanislovo sūnus, 1564–1591 m. Pajūrio (Tauragės) tijūnas, 1576–1589 m. kuchmistras. Po Jono Kęsgailos mirties 1554 m. Šemetos gavo Pajūrio (Tauragės) dvarus. XVI a. viduryje ir antrojoje pusėje tai buvo viena turtingiausių Žemaitijos bajorų giminių. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 59–62; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 136.

35 Tolvaišos (Talvošai) buvo liuteronai: Mikalojus Tolvaiša (mirė 1600), nuo 1566 m. Minsko kaštelionas, 1572–1597 m. Biržinėnų tijūnas, 1570–1588 m. Žemaitijos kaštelionas, nuo 1588 m. Lietuvos DK dvaro maršalka, Daugpilio seniūnas, 1596 m. Trakų kaštelionas. Jo sūnus Adomas Tolvaiša (mirė 1628), 1601–1610 m. Biržinėnų tijūnas, nuo 1615 m. Žemaitijos kaštelionas, Daugpilio seniūnas, fundavo evangelikų bažnyčią Rykantuose XVII a. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 120; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 136.

36 Vasilis Tiškevičius (mirė 1571), Minsko seniūnas, nuo 1558 m. Palenkės, prieš 1569 m. Smolensko vaivada, buvo evangelikas. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 136.

37 Iš plačios Valavičių giminės net trys buvo senatoriai evangelikai: broliai Eustachijus ir Grigas ir Grigo sūnus Petras. Eustachijus Valavičius (mirė 1587) buvo nuo 1551 m. Lietuvos DK raštininkas, dvaro maršalka, nuo 1561 m. paiždininkis, nuo 1566 m. pakancleris, nuo 1569 m. Trakų, nuo 1579 m. – Vilniaus kaštelionas, nuo 1579 m. Lietuvos DK kancleris. Jau 1559 m. jam savo veikalą dedikavo Heinrichas Bullingeris, 1570 m. – Marcinas Czechowicas. Jo brolis Grigas Valavičius (mirė 1577) – 1567–1568 m. Lietuvos DK medžioklis, nuo 1572 m. Smolensko vaivada. Šio sūnus Petras (mirė 1624), nuo 1589 m. Lietuvos DK taurininkas. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 13.

38 Kunigaikštis Andrius Višnioveckis (mirė 1585), nuo 1568 m. Lucko kaštelionas, nuo 1572 m. Braclavo, nuo 1576 m. Voluinės vaivada, XVI a. 8-ajame dešimtmetyje valdė Deltuvą, iš kurios 1570 m. siuntė evangelikų reformatų kunigą į Sandomiero sinodą. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 137.

39 Morkus Vnučka, Lauryno sūnus (mirė 1588), 1551–1587 m. Rietavo tijūnas, rūmų maršalka, ir jo žmona Sofija Mitkevičiūtė-Bartoševičienė-Vnučkienė buvo vieni aktyviausių evangelikų reformatų bažnyčių steigėjų Žemaitijoje. *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 104, 117 ir kt.

40 Jurgis Zenavičius (mirė 1583), nuo 1566 m. Polocko, nuo 1579 m. Smolensko vaivadijų kaštelionas, fundavęs evangelikų reformatų bažnyčią Smurgainyse, turėjo du sūnus, abu kalvinistus, pasiekusius urėdų, suteikusių senatorių pareigas: Kris-

Kai kurie išvardytųjų didikų giminių atstovai XVI a. viduryje buvo Ponų tarybos nariai, o po 1569 m. tapo senatoriais, kiti jų buvo pavieto lygio pareigūnai (Bilevičiai, Mitkevičiai, Kęstartai, Vnučkos ir kt.). Pastarųjų buvo gerokai daugiau.

1566 m. Lietuvos Ponų taryboje apie pusę visų narių buvo evangelikai: preliminariais apskaičiavimais, iš 46 Ponų tarybos narių pasauliečių (13 vaivadų, 13 kaštelionų, 4 Livonijos kaštelionų, 16 urėdų ir dignitorių) ir 3 vyskupų (Vilniaus, Žemaičių ir Lucko) apie pusę sudarė evangelikai. Yra nežinomas į Ponų tarybą įėjusių kunigaikščių ir ponų, kurie nebuvo dignitoriai ir nebuvo gavę urėdų; sąrašas, todėl tikslių duomenų nustatyti negalime. Reformacijos šalininkai nusvėrė pagal turėtą valdžios galią. Jų rankose buvo Vilniaus vaivados (nuo 1565 valdytojas Eustachijus Valavičius, nuo 1566 – Mikalojus Radvila Rudasis), Trakų vaivados (1550–1566 – Mikalojus Radvila Rudasis, 1566 perėmė Steponas Zbaraskis, jo tikėjimas neaiškus), Žemaitijos seniūno (Jonas Chodkevičius, Jeronimo, 1563–1579, iki 1571/1572 evangelikas), Naugarduko vaivados (Povilas Sapiega, Ivano, 1558–1579), taip pat Palenkės, Mstislavlio, Minsko vaivadų pareigos. Iš 13 vaivadų 7 buvo evangelikai (Polocko vaivada tuo metu buvo nelaisvėje), iš 13 kaštelionų (neskaitant 4 Livonijos) – 7 evangelikai. Evangelikai buvo ir svarbiausi valstybės ministrai: kancleris, pakancleris, abu iždininkai, lauko etmonas.[41]

Taigi XVI a. 6-ajame ir 7-ajame dešimtmetyje reformacijos šalininkais Lietuvos DK tapo žymūs valstybės valdžios galią savo rankose turintieji. Valdžios struktūrose susidarė pusiausvyra tarp reformacijos ir katalikų bažnyčios šalininkų. Tai pusiausvyrai netrukus iškilo grėsmė – 1569 m. jėgų santykį pakeitė Liublino unija.

Liublino unijos seime Lietuvos DK senatoriais tapo tik dalis buvusios Ponų tarybos. Bendrame Lenkijos–Lietuvos valstybės senate jėgų santykis pakito. Kaip rodo išlikęs 1569 m. Liublino unijos seime dalyvavusių senatorių protestantų sąrašas[42], iš 29 Lietuvos DK senatorių buvo 18

---

tupas Zenavičius (mirė 1614) buvo nuo 1585 m. Brastos kaštelionas, nuo 1588 m. Brastos vaivada, o jo brolis Jonas (mirė apie 1614) buvo nuo 1576 m. Lietuvos DK pastalininkis, nuo 1594 m. Vitebsko kaštelionas, nuo 1600 m. Smolensko kaštelionas. Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 138.

[41] Wolff, Józef, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1386–1795*, Kraków, 1885, p. 45–49, 92–95 ir kt.; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*; *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. Henryk Lulewicz i Andrzej Rachuba, Kórnik, 1994.

[42] *Scriptores rerum polonicarum*, t. 1, wyd. Józef Szujski, Kraków, 1872, p. 154; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*,p. 138–139.

Jeanas Calvinas (1509–1564).
Balthasaro Jenicheno 1574 m. medžio raižinys

protestantų (62 proc.), o Lenkijos senate jų buvo 58 iš 133 asmenų (43 proc.), be to, bendrame senate posėdžiavo 18 katalikų vyskupų (Lietuvos DK tik 2). M. Kosmano apskaičiavimais Lenkijos–Lietuvos valstybės senate 1569 m. protestantai sudarė 52 proc.[43] tarp vaivadų ir kaštelionų, t.y. tik tarp pasauliečių, tačiau katalikų persvarą senate lėmė 18 vyskupų. Taigi bendrame Abiejų Tautų Respublikos senate protestantai jau nebeturėjo persvaros.

[43] Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim...*, p. 133.

Tuo tarpu Lietuvos DK protestantai senatoriai iki XVI a. 8-ojo dešimtmečio išlaikė žymią persvarą: Henryko Lulewicziaus apskaičiavimais, 1572 m. jie sudarė 73 proc. visų Kunigaikštystės senatorių.[44]

Daliai turtingų ir įtakingų politikų pasukus į reformaciją buvo lengviau ir bajorijai pasirinkti: daugelyje pavietų renkamas pareigybes taip pat pradėjo užimti bajorai evangelikai. Dauguma jų buvo parapinių bažnyčių globėjai. Prasidėjęs didikų ir bajorų perėjimas į reformacijos pusę atvėrė galimybes kurtis Lietuvoje protestantų institucijoms ir formuotis jų bažnyčioms.

Reformacijos šalininkų – Lietuvos DK didikų ir bajorų – gausą bei galią pastebėjo to meto visuomenė, tai atsispindėjo ir istoriniuose dokumentuose. Tačiau vis dėlto reikia atsargumo vertinant kilmingųjų sluoksnį kaip vienintelę reformacijos idėjų terpę ar jos atramą Lietuvos DK.

Aptariamojo laikotarpio pradžioje, 1551–1556 m., reformacijos šalininkai Lietuvos DK didikai ir bajorai buvo linkę priimti liuteronų tikėjimą, bet pats tikėjimo mokymas dar nebuvo preciziškas, artikuliuotas. Vokietijoje, Šveicarijoje iki to laiko jau buvo suformuluotos tikėjimo mokymų sistemos ir tikėjimo išpažinimai: 1530 m. *Confessio Augustana*, 1536 m. – *Confessio Helvetica Prior*, o vėliau ir *Helvetica Posterior*. Daugiausia liuteroniškų dvarų bažnyčių buvo Žemaitijoje. Liuteronų tikėjimas plito ir jos miesteliuose, nors ten dar nebuvo veikiančių liuteronų bažnyčių.

Per kelerius metus prasidėjęs intensyvus tikėjimo mokymo aiškinimasis, argumentacijos ieškojimas, labai imlus informacijos rinkimas Europos universitetuose, leidybos centruose sukaupė ne vienos Europos šalies protestantizmo patirtį: be jau kelis dešimtmečius vykusios informacijos įsruvos iš Vitenbergo, Karaliaučiaus universitetų, prisidėjo ir Strasbūro, Bazelio, Ženevos universitetų teikiamos galimybės. Veikė visuomeninė nuostata individualiai ieškoti tikrojo tikėjimo, pažinti evangelijas ir asmeniškai apsispręsti. Tai duodavo nelauktų rezultatų: Vilniaus vyskupo 1551 m. į Italiją, į katalikišką Paduvos universitetą išsiųstas Petras Gonezijus gavo ten daktaro laipsnį, susipažino ne tik su katalikų bažnyčios mokymo interpretacija, bet ir su Mateus Gribaldi, jau patekusio į arijonizmo įtaką, bei Miguelio Serveto, 1553 m. J. Calvino įsakymu sudeginto Ženevoje, mokymu, Moravijos brolių bendruomenės veikla. Grįžęs į Lietuvos DK, jis pradėjo radikaliausią katalikų dogmų reviziją.

[44] Lulewicz, Henryk, „Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów", *Przegląd historyczny*, t. 68, Warszawa, 1977, p. 427–428.

Mikalojus Radvila Juodasis (1515–1565).
XVIII a. litografija pagal amžininko graviūrą

Lietuvos DK XVI a. 6-ajame ir 7-ajame dešimtmetyje beveik vienu metu formavosi trys reformacijos kryptys: evangelikų liuteronų, sutrumpintai liuteronų (amžininkų Augsburgo tikėjimu vadinta), evangelikų reformatų, sutrumpintai reformatų, kalvinistų (amžininkų helvetų tikėjimu vadinta), o iš pastarosios netrukus išsiskyrė arijonai – radikalioji reformacijos kryptis, sujungusi daugelį antitrinitorių ir anabaptistų grupių.

Reformacijos plitimo masto visuomenėje negalima nustatyti neištyrus reformacijos sukurtų institucijų, bažnyčių tinklo ir krypčių masto.

2. Liuteroniškosios krypties raida

Liuteroniškoji reformacijos kryptis Lietuvos DK po 1542 m. nenuslopo, bet palengva plito toliau, tačiau tokio masto kaip kalvinistiškoji nepasiekė.* Amžininkų nuomone, pirmieji Lietuvos DK antrosios bangos reformacijos šalininkai buvę liuteronai. Varmės vyskupui Stanislovui Hozijui vienas korespondentų rašė:

Breste jis [M. Radvila Juodasis] stengiasi įvesti naujas apeigas [...] ir liuteroniškas knygas į lenkų kalbą versti rūpinasi.[45]

Pastoviausiai liuteronybė įsikūrė didžiuosiuose Lietuvos DK miestuose: Vilniuje, Kaune, liuteronų bendruomenių buvo Polocke, Vitebske. Liuteronybė plito sostinėje tarp valstybės pareigūnų bei miestiečių ir Žemaitijoje, tačiau bažnyčias steigti pradžioje sekėsi sunkiai.

Trūksta duomenų tiksliai nustatyti, kada pradėjo veikti Vilniaus liuteronų bendruomenė. Jau tris šimtmečius istorikai pateikia vis kitokias jos veiklos pradžios datas. A. Kojelavičiaus-Vijūko ir S. Rostowskio nuomone, liuteroniškos pamaldos Vilniuje pradėtos laikyti 1555 m. ir siejosi su nenustatyto Wicklefo asmenybe.[46] Tuo tarpu A.F. Adamowiczius nurodo, kad 1652 m. liuteronų bendruomenė šventė 100 metų veiklos jubiliejų, tad jos veiklos pradžią reikėtų nukelti į 1552 m.[47], tačiau tokią ankstyvą veiklos pradžią patvirtinančių dokumentų tuo tarpu nerasta. Ieškant pradžios reikia skirti etapus, kada viešai pradėtos laikyti pamaldos, kada atsirado pastovios bendruomenės ir pagaliau – pastatyta pirmoji bažnyčia.

* Apie liuteronų bažnyčias ir jų veiklą Lietuvos DK išliko palyginti nedaug duomenų, todėl šiame poskyryje aptarsime svarbiausius ir kito liuteronybės raidos laikotarpio dalykus.

45 Hosius, S., *Epistolae*, t. 2, d. 2, p. 379 (Lukas Podoskis 1553, gruodžio 8 iš Knišino – Stanislovui Hozijui).

46 Wiiuk-Koiałowicz, *Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in Magno Litvaniae Ducatu pertinentium*, Vilnae, 1650, p. 64; Rostowski, Stanislaus, *Lithvanicarum Societatis Jesu Historiarum provincialium libri decem*, Vilnae, 1768, p. 5.

47 Adamowicz, Adam Ferdynand, *Kościół Augsburgski w Wilnie*, Wilno, 1855, p. 25–27 ir kt. Negalima patikrinti A.F. Adamowicziaus teiginio apie Vilniaus evangelikų liuteronų bažnyčios kolegijos jubiliejinį posėdį, vykusį 1652 m., nes po Antrojo pasaulinio karo dalis LVIA (f. 1008) buvusių XVII a. Vilniaus liuteronų bažnyčios sesijų protokolų buvo sunaikinta arba išvežta.

Kunigaikščio Albrechto agentas B. Pohibelis iš Vilniaus 1556 m. sausio 5 d. rašė, kad

jiems [protestantams] viešai bažnyčiose pamokslauti [katalikų] dvasininkai neleidžia, lyg tai nebūtų Dievo žodis, ir jie neįprastai turi vietos šen bei ten ieškotis.[48]

Vadinasi, Vilniuje jau pačioje 1556 m. pradžioje liuteronų bendruomenė buvo, bet dar neturėjo nuolatinės pamaldų vietos ir glausdavosi miestiečių namuose ar M. Radvilos Juodojo rūmuose. Iš turtingųjų miestiečių A. Kojelavičius-Vijūkas minėjo Morštinus, tapusius liuteronais. Tai netiesiogiai patvirtino ir B. Pohibelio laiškas kunigaikščiui Albrechtui, kuriame pranešama, kad 1557 m. vasarį miręs turtingas miestietis Andrius Marsteinnas buvo laidojamas ne katalikų kapinėse, o atskirai už miesto, t.y. liuteronai pradėjo laidoti atskirose kapinėse.[49] Sunku pasakyti, ar plačiai M. Radvila Juodasis buvo atvėręs savo Vilniaus rūmų duris miesto liuteronams, kai jo dvare vyko pamaldos. B. Pohibelio liudijimu, pamokslininkas Lucas, „visų rūmų akivaizdoje kilmingiesiems ir žemajam luomui" sakė pamokslą.[50] Liuteroniškos pamaldos M. Radvilos Juodojo dvare Vilniuje tikriausiai vyko 1556–1557 m., nes jau nuo 1557 m. jis aiškiai pasuko į kalvinizmą. Formuojantis Vilniuje kalvinistų bendruomenei, tarp liuteronų palyginti daugėjo vokiečių kilmės miestiečių, įvairiais keliais patekusių į Lietuvos DK.[51] Pavyzdžiui, Morštinų giminė buvo žinoma tarp vokiečių kilmės Krokuvos patricijų. Liuteronų bendruomenė ilgainiui būrė seniai čia gyvenančius ir jau integravusius į valstybės bei miesto gyvenimą vokiečių kilmės meistrus, pirklius ir naujai atvykstančius. Apie dalies Vilniaus vietinių gyventojų liuteronų tautybę iš pavardžių sunku spręsti, nes bažnytinėse gimimo metrikų knygose lietuviškas pavardes metrikų raštininkai lenkai sulenkindavo, o pravardinės kilmės asmenvardžius net

[48] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 44 (14), nr. 110, p. 102–103 (Bernardas Pohibelis 1556, sausio 5 iš Vilniaus – kunigaikščiui Albrechtui): „...das jnen offentlich in kyrchen zu predigen nicht wirdt durch die geistlichen zugelossen, sonder mussen gleich, als were es nicht Gottes wort, andere stell und orther die ungewonlich hyn und her besuchen."

[49] Ibid., nr. 113, p. 106 (Bernardas Pohibelis 1557, vasario 6 iš Vilniaus – kunigaikščiui Albrechtui).

[50] Ibid., nr. 110, p. 102–103 (Bernardas Pohibelis 1556, sausio 5 iš Vilniaus – kunigaikščiui Albrechtui): „...in beyseyn des gantzen hofes hoch und nyder standes."

[51] Schramm, Gottfried, „Protestantismus und städtische Gesellschaft in Wilna (16.–17. Jahrhundert)", *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, t. 17 (1969), p. 187–214. Straipsnyje pateikta lenkų tyrinėjimų apie Vilniaus ir Kauno miestų protestantų bendruomenes apžvalga.

išversdavo į lenkų kalbą.[52] Išlaikė liuteronybę ir lietuvių kilmės Agripų bei su Lietuvos DK valstybės reikalais suaugusių bajorų Tolvaišų giminės.

Kunigaikštis Albrechtas rūpinosi Vilniaus liuteronų bendruomenės reikalais ir rašė Žygimantui Augustui ir savo įgaliotiniui, kad noris išklausyti „vokiečius, gyvenančius Vilniuje" ir stengsiąsis, kad jie „kaip ir prieš kelerius metus šventyklą galėtų turėti" ir kad jos buvimą valdovas Vilniuje garantuotų.[53]

Vilniaus liuteronų bendruomenė apie 1580 m. jau turėjo savo sklypą mieste netoli Šv. Mikalojaus bažnyčios ir ilgus amžius jo nekeitė, jame pradėjo statyti pirmąją bažnyčią, tačiau statybos metai tebėra neaiškūs.[54] Pirmoji bažnyčia buvo medinė, jau 1581 m. minima kaip apgriuvusi. 1583–1586 m. Vilniaus liuteronai prašė materialinės paramos iš Gdansko magistrato bažnyčios statybai.[55] Trūksta duomenų, ar ją pabaigė įrengti iki 1610 m. gaisro.

Kaune į liuteronų tikybą perėjo tie vokiečių kilmės miestiečiai, kurie po Hanzos kontoros uždarymo XVI a. 4-ajame dešimtmetyje ieškojo kitų identifikacijos ir konsolidacijos būdų.[56] Ne sostinėje esančioje bendruomenėje buvo mažiau jaučiama ir valstybės pareigūnų bei bajorų įtaka.

Kaune bendruomenė pradėjo telktis apie 1550 m., o nuo 1558 m. jau buvo nuolatinis kunigas. Petro Povilo Vergerijaus liudijimu, 1560 m. Kaune veikė apie 100 šeimų bendruomenė, maždaug tokia ji išsilaikė iki XVII a. vidurio.[57] Pradžioje liuteronai rinkdavosi privačiuose namuose, 1558–1577 m. bendruomenė supirko namus prie Turgaus aikštės ir juose įrengtoje bažnyčioje

[52] Zinkevičius, Zigmas, *Lietuvių antroponimika, Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*, Vilnius, 1977, p. 26, 33 ir kt.

[53] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 74 (39), nr. 5919, p. 81 (Kunigaikštis Albrechtas 1565, lapkričio 22 – Žygimantui Augustui).

[54] Adamowicz, Adam Ferdynand, *Die evangelisch-lutherische Kirche zu Wilna*, Wilna, 1855, p. 25. Autorius polemizavo su anksčiau rašiusiu istoriku Ch.G. Friese, kuris teigė, kad pirmasis bažnyčios pastatas buvo perstatytas miesto patricijų Morštinų (Marstein) šeimos namas, tačiau patikimų šaltinių apie pirmąjį bažnyčios pastatą nenurodė. Tas pačias žinias kartojo ir XX a. istorikai. Kneifel, Eduard, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555–1939. Eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, München, [1971], p. 210–211.

[55] Vilniaus liuteronų kunigų 1583, liepos 11; 1585, gegužės 11 ir 1586, balandžio 16 laiškai iš Vilniaus – Gdansko magistratui, WAPG, 300, 53/315, l. 5–15.

[56] Kiaupa, Zigmantas, „Kovos tarp liuteronų ir katalikų Kaune iki XVII a. vidurio", in *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 13–28.

[57] Wotschke, Theodor, „Vergerios zweite Reise durch Preussen und Litauen. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte des Ostens", *Altpreussische Monatsschrift*, t. 48, Königsberg, 1911, p. 249; Karge, P., „Zur Geschichte des Deutschtums in Wilna und Kauen (Kowno)", *Altpreussische Monatsschrift*, t. 54, Königsberg, 1917, p. 73.

1577 m. įvyko pirmos viešos liuteronų pamaldos.[58] Kauno miesto vaito knygoje jau 1564 m. minima „vokiška mokykla" liudijo bendruomenės aktyvumą.[59]

Kitokio tipo liuteronų institucijos kūrėsi dvaruose, privačiuose miesteliuose, kur tikėjimą lėmė žemvaldžio ir miestelių gyventojų pažiūros, dažnai ir pasikviesto protestantų kunigo tikyba. Dauguma žinomų XVI a. dvarų bažnyčių buvo Žemaitijoje. Jų tvarumas priklausė nuo žemvaldžio aktyvumo, jo turto paveldėtojų tikybos. Ten, kur kelios kartos išlaikė liuteronų tikėjimą, susibūrė pastovios bendruomenės, kurias sudarė dvaro valdiniai miestelėnai bei valstiečiai. Aktyvūs kultūriniai Žemaitijos bajorų ryšiai su Prūsijos kunigaikštystės institucijomis, universitetu ir gyventojais skatino liuteronų tikėjimo plitimą. Antra vertus, žemvaldžiui priėmus liuteronybę ir įrengus bažnyčią, ji tapdavo to tikėjimo platinimo centru. Tačiau toli gražu ne vien bajorai keitė bažnyčių tikybą ir platino reformaciją.

Šaltinių teikiamos žinios apie liuteronų bažnyčias padeda nustatyti, kokiais būdais tos bažnyčios būdavo įrengiamos. Antai viena žemaičių bajorų Bilevičių šeimos atšaka (Jonas Bilevičius, jo sūnūs Mykolas ir Kristupas, Žemaitijos teismų teisėjai) buvo liuteronai, tad tikriausiai ir jų dvare Vidukléje turėjo vykti liuteroniškos pamaldos.

1559 m. liuteronų tikėjimo kunigo prašė į Šaukėnų ir kitus dvarus Jeronimas Chodkevičius, kelis dešimtmečius palaikęs ryšius su kunigaikščiu Albrechtu. Jis prašė leisti atvykti konkrečiam asmeniui – kunigui Mikalojui (Nicolaus), kuris „šioje Žemaitijos provincijoje galėtų sakyti pamokslus savo gimtąja kalba"[60]. Vadinasi, dvaro bažnyčia buvo atvira. Yra pagrindo manyti, kad minėtąjį Mikalojų pats J. Chodkevičius ir pasiuntė mokytis į Karaliaučių. Šaukėnų dvaro ir Karaliaučiaus universiteto ryšių būta jau 1553 m., kai iš šios vietovės įsirašė į universitetą Adomas Petrowicz (Petraitis)[61]: tai, kad jis buvo tinkamai pasirengęs studijas pradėti, rodo, jog dvare turėjo būti mokykla. Šaukėnų savininkas pakeitė katalikų bažnyčios tikėjimą ir liuteronams naujos bažnyčios nestatė, protestantiška ji buvo dar ir 1591 m.: Žemaičių vyskupo Merkelio Giedraičio *Katalikų bažnyčių būklės aprašyme* (*Descriptio...*) nurodyta, kad Šaukėnų katalikų bažnyčia užimta „eretiko".[62]

[58] Wischeropp, *Die heilige Stadt unserer Väter 1683–1933*, Kaunas, [1933], p. 22–23.

[59] Kiaupa, Zigmantas, op. cit., p. 17

[60] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40 (10), nr. 1697, p. 180–181 (Jeronimas Chodkevičius, Trakų kaštelionas ir Žemaitijos seniūnas 1559, birželio 7 iš Šaukėnų – kunigaikščiui Albrechtui).

[61] Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 47.

[62] Vaivada, Vacys, „Bažnyčių tinklas Žemaitijoje (‚Descriptio dioecesis Samogitensis' duomenimis)", in *Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis*, Vilnius, 1994, p. 45.

Liuteronų pamaldos turėjo vykti jau 1561 m. kuriame nors iš Stanislovo Naruševičiaus dvarų. S. Naruševičius rekomendavo Dancigo magistratui „ištikimiausią Dievo žodžio tarną, profesorių, dabar keleivį ir tremtinį [...] Theodorą Buithmanną [Livonietį], kuris trokšta pas mus uoliai ir pastoviai dirbti profesoriumi". Tačiau, rašė baigdamas S. Naruševičius, „Dancige tarp daugelio mokytų vyrų jis galėtų būti naudingesnis".[63]

Liuteronų Agripų giminės pradininkas Venclovas Agripa, Maišiagalos ir Gedeitonių dvarų (abu Vilniaus vaivadijoje) savininkas, jau 1553 m. buvo liuteronas, o 1564 m. skyrė 10 valakų žemės liuteronų bažnyčiai Gedeitonyse. Naujai pastatytą bažnyčią Agripos palikuonys globojo dar 1605 m. – joje buvo laidojami šios giminės žmonės.[64]

Kitu keliu liuteroniškos tapo Jurbarko, Tauragės bažnyčios. Šiuose miesteliuose buvo gerai pažįstamas kaimyninės Prūsijos gyvenimas ir tikėjimas. Jurbarko katalikų bažnyčiai žemę skyrė karalienė Bona 1554 m.[65], bet netrukus Žygimantas Augustas užstatė Jurbarką kunigaikščiui Albrechtui. 1562 m. kovo 16 d. laišku Žygimantas Augustas pranešė kunigaikščiui Albrechtui, kad užstatytoje valdoje esanti Jurbarko bažnyčia ir toliau lieka Žemaičių vyskupo Viktorino Virbickio (Wiktoryn Wierzbicki) protektorate ir perspėjo, kad kunigaikštis neprieštarautų naujo katalikų kunigo skyrimui.[66] 1565 m. Jurbarko katalikų bažnyčios klebonas vedė, ir, nepaisant valdovo perspėjimų, bažnyčia tapo liuteroniška. 1592–1595 m. M. Giedraičio *Katalikų bažnyčių būklės aprašymo* (*Descriptio...*) sąraše nurodyta, kad Jurbarke katalikų bažnyčia neveikia[67], o 1579 m. katalikas vizitatorius Tarkvinijus Peculas (Pekulas) savo ataskaitoje minėjo, kad į Jurbarką pas protestantų kunigą važiuoją ir kaimyninių miestelių (pvz., Skirsnemunės) bei kaimų žmonės.[68]

Apie 1569 m. vėl buvo atnaujintos, galima manyti, liuteronų pamaldos Šilalės bažnyčioje, iš kurios dar 1536 m. turėjo bėgti liuteroniškus pamokslus pradėjęs sakyti Jonas Tartilavičius Batakietis. Šį kartą, jei tikėtume kunigo pasiaiškinimu vizitatoriui T. Pecului, kunigą miestelio gyventojai

63 Stanislovas Naruševičius 1561, rugsėjo 6 iš Goldingos, dab. Kuldigos, – Gdansko magistratui, WAPG, 300, 53/178, l. 9–12; S. Naruševičius laišką pasirašo: „capitaneus Goldinensis... et Durbinensis", t.y. Goldingos (Kuldigos) ir Durbės seniūnas.

64 Rimša, Edmundas, „Venclovas Agripa ir jo giminė", *MADA*, 1986, t. 1 (94), p. 63–74; t. 2 (95), p. 72–82.

65 *Codex Mednicensis...*, p. 314.

66 *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 32 (3), nr. 988, p. 123–124 (Žygimantas Augustas iš Gardino 1565, rugpjūčio 4 – kunigaikščiui Albrechtui).

67 Vaivada, V., „Bažnyčių tinklas Žemaitijoje...", p. 45.

68 *Codex Mednicensis...*, p. 434.

ir apylinkių bajorai evangelikai privertę vesti, ir taip buvusi pakeista bažnyčios tikyba.[69] Žemaičių vyskupo 1592–1595 m. sąraše pažymėta, kad Šilalėje tebeveikė „eretikų" bažnyčia.

Tauragėje, miestelyje, privačioje Žemaitijos kašteliono Merkelio Šemetos dvaro žemėje, evangelikų liuteronų bažnyčią savininkas fundavo 1567 m. Bažnyčia subūrė jau seniau buvusius miestelyje ir apylinkėje liuteronus. Jie apeigų klausėsi lietuvių kalba. Tolimesnė dvaro savininkų kaita irgi buvo palanki liuteronybei: 1598 m. Jonas Šemeta, Merkelio sūnus, Tauragę užstatė Prūsijos kunigaikštystės iždininkui Kristupui von Roppui, o vėliau pardavė Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui Friedrichui. Tauragės miestiečių ir aplinkinių kaimų gyventojų tarpe liuteronų tikyba įsitvirtino ir išliko iki mūsų dienų.[70]

Ir vis dėlto trūksta kompleksinių šaltinių, iš kurių būtų galima nustatyti liuteroniškų bažnyčių dvaruose visumą ir paplitimo mastą. Daugelyje Žemaitijos miestelių dalis gyventojų buvo protestantai: į 1579 m. užduotą T. Peculo klausimą, ar yra parapijoje eretikų (eretikais katalikų bažnyčia vadino evangelikus, o schizmatikais – stačiatikius) teigiamai atsakė Ariogalos („daug liuteronų"), Skirsnemunės, Krakių, Betygalos, Viduklės, Kražių, Kaltinėnų, Varnių dvasininkai, tačiau ne visose minėtose vietovėse buvo protestantiškos bažnyčios. Vizitacijų aktai konstatavo, kad evangelikai daugelyje miestelių „daug plačiau buvo paplitę, nei yra žinomos jų bažnyčios".[71]

Katalikų bažnyčios dokumentai nenurodo, kurio protestantiškojo tikėjimo tie „eretikai" buvo. Apžvelgus liuteroniškas bendruomenes, kurių egzistavimą patvirtina ir kiti šaltiniai, matyti, kad dvaruose, privačiuose miesteliuose esančios liuteronų bažnyčios skyrėsi nuo Vilniaus ir Kauno miestietiškųjų. Dvarų savininkams rūpėjo įtvirtinti liuteronybę tarp pavaldinių miestelėnų ir valstiečių, todėl pamaldos čia vyko lietuvių kalba. Kunigų ieškota iš vietinių žmonių ir jie, nors ir negausiai, buvo siunčiami studijuoti į Karaliaučiaus universitetą. Ir antrosios reformacijos bangos metu liuteronai nenutraukė jau pirmuoju laikotarpiu susidariusios kultūros žmonių apytakos rato: Žemaitijos dvarai, miesteliai – Karaliaučiaus universitetas – Mažosios Lietuvos lietuviškos bažnyčios. Šiuo ratu judėjo negausi dvasininkų grupė, tačiau jis tapo Lietuvos kultūrinio gyvenimo realybe ir ženklu, kad Didžiojoje Lietuvoje būta impulsų tai apytakai. Tai

[69] Ibid., p. 489.

[70] Gudaitis, Kristupas, „Tauragės evangelikų liuteronų parapijos istorijos apybraiža", *Tautos praeitis*, t. 2, d. 3–4, Chicago–Roma, 1967, p. 271–286.

[71] *Codex Mednicensis...*, p. 457, 459, 471, 473, 480, 482, 487, 493.

Jonas Radvila (1516–1551).
XVII a. vidurio piešinys pagal XVI a. vidurio portretą

liudija jau aptarta Šaukėnų bažnyčios istorija. 1579 m. į Karaliaučiaus universitetą įsirašė Andrius Paškaitis Lituanus (Andreas Paszkait)[72], gimęs Žemaitijoje ir, regis, kurį laiką buvęs pono Radziminskio dvaro pamokslininku nenustatytoje vietovėje „Kemen". 1587 m. jis buvo išegzaminuotas Karaliaučiuje ir paskirtas į Priekulę lietuvių kunigu, kur dirbo 1587–1590 m.[73] Jį pakeitė taip pat iš Didžiosios Lietuvos atvykęs ir

[72] Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 51.
[73] Lazaris Zengštokas 1587, birželio 17 prašo kunigo vietos Priekulėje, GStaPK HA XX, EM 98 d., nr. 51a, d. 1, l. 79 v.

lietuviškai mokantis Fridrikas Masalskis, anksčiau dirbęs mokytoju Žemaitijoje, netoli Kėdainių, pas bajorą Lauryną, „Kedzen" (Keczen? – gal Keidžiai Viduklės apylinkėje?) dvare. Ta aplinkybė, kad jis galėjo pamokslauti lietuvių kalba, lėmė jo paskyrimą į Priekulę 1590 m., kur jis dirbo iki 1613m.[74] F. Masalskio byloje minimas Markus Roznickis, dirbęs Dirvėnų ir Vytogalos tijūno Žemaitijos dvaruose (prieš 1594).[75] Vietovėse, ypač dvaruose, iš kurių vyko į Mažąją Lietuvą kunigai ar mokytojai, turėjo būti liuteroniškų bendruomenių ar liuteronybės išpažinėjų. Dokumentuose stipriai iškraipyti vietovardžiai (bylos sudarytos Karaliaučiuje) apsunkina tų vietovių lokalizaciją, o šaltinių fragmentiškumas neleidžia tiksliau nustatyti reiškinio masto.

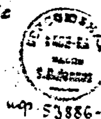
Prie liuteroniškų bažnyčių beveik vienu metu su bendruomenėmis buvo kuriamos kelių tipų mokykos, mokiusios skirtingų sluoksnių mokinius. Miestuose jos patraukė patriciato jaunimą, meistrų, amatininkų vaikus ir artėjo prie parapinės mokyklos tipo. Tokios buvo Kauno „vokiška mokykla", minėta 1564 m., Vilniuje – 1558 m. M. Radvilos Juodojo rūmuose veikusi mokykla prie evangelikų reformatų bendruomenės. Galima spėti, kad dauguma privačių namų mokyklų dvaruose buvo skirtos keliems žemvaldžio vaikams. Gana gausiai vykstantys į Karaliaučių bajoraičiai buvo raštingi, pramokę lotynų kalbos pradmenų. Socialinės rūpybos institucijos kūrėsi kiek vėliau – pirmieji duomenys apie jas atsiranda XVI a. paskutiniame ketvirtyje, kai buvo pradėtos skirti savarankiškos evangelikų bažnyčių fundacijos. Tačiau kapinės pradėtos steigti nedaug vėliau už pirmąsias bendruomenes: Vilniuje – nuo 1557, Kaune – nuo 1569 m.

Didžiųjų Lietuvos miestų Vilniaus ir Kauno, miestelių Jurbarko, Tauragės bei privačių dvarų ir miestelių (Šaukėnų, Gedeitonių, Viduklės ir kt.) bažnyčios nesudarė vienos Lietuvos DK liuteronų bažnytinės organizacijos su vienu administravimo centru. Tokia padėtis susidarė dėl keleto veiksnių: bendruomenių palyginti buvo nedaug, jos buvo skirtingos socialinės priklausomybės ir pilietinės orientacijos. Didžiųjų miestų bendruomenės, galėjusios organizuoti krašto bažnyčią, liuteronų tikybą traktavo kaip vieną iš būdų atsiriboti nuo kitų krašto gyventojų, saugoti tautinės mažumos (vokiečių) identitetą, kalbą. Vilniaus bendruomenėje susibūrusi nevokiečių miestiečių dalis orientavosi į stipresnės Abiejų Tautų Respublikos narės Lenkijos kalbą. Vilniaus ir Kauno liuteronų bažnyčios nebandė

[74] Fridriko Masalskio bylos dokumentai, 1594, rugpjūčio 16–1595, rugpjūčio 19, GStaPK HA XX, EM 98 d., nr. 51a, d. 1, l. 91, 113–115v, 165.

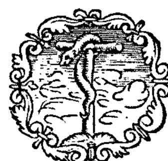
[75] Mažųjų Dirvėnų seniūnas 1580–1594 m. buvo Merkelis Vaitiekus Šemeta, o Didžiųjų Dirvėnų 1578–1590 m. – Mikalojus Stanislovas Aleknavičius.

ORATIO
FVNEBRIS DE ILLV-
STRISSIMI PRINCIPIS ET DO-
mini Domini Iohannis Radziuili Olicæ
& Nesuisi Ducis, uita & morte,
scripta à

VVENCESLAO AGRIP-
pa Lithuano.

EPICEDION SCRIPTVM
à PHILIPPO MELAN-
THONE.

1 5 5 3.

ADDITA EST NARRATIO SCRI-
pta à fide digno de Vualachorum tyrannis, quæ
ostendit, Turcicos Tyrannos non solum
crudelitate, sed etiã astutia magna
& fraudibus grassari.

Venclovo Agripos knygos
Oratio funebris de illustrissimi principis et domini Johannis Radzivili... vita et morte,
[Vitenbergas], 1553, antraštinis lapas

savo likimo sieti su lietuviškomis miesteliuose, dvaruose, palivarkuose veikusiomis bažnyčiomis ar vienyti pavienius liuteronybės šalininkus.

Vienas tokių rodiklių yra Vilniaus liuteronų bažnyčios biblioteka: išlikęs 1748 m. sudarytas katalogas iš esmės atspindi paskutinio XVI a. ketvirčio ir XVII a. knygų rinkinį.[76] Pasirodo, bibliotekoje buvo 46 proc. vokiškų, 38 proc. lotyniškų, 5,4 proc. lenkiškų knygų, po keletą kitomis kalbomis ir nė vienos lietuviškos, nors Mažojoje Lietuvoje iki XVI a. pabaigos išleistos lietuviškos knygos jau sudarė visą būtiną apeigoms komplektą: nuo katekizmo 1547 – iki postilės 1591 m. Biblioteka turėjo nemažą Karaliaučiaus leidinių lotynų ir vokiečių kalbomis rinkinį, vadinasi, lietuviškų liuteroniškų knygų neturėjo dėl atitinkamo Vilniaus liuteronų bažnyčios apsisprendimo, o ne dėl knygų komplektavimo sunkumų. Vilniaus

[76] *Catalogus librorum*, LVIA, f. 1008, Vilniaus evangelikų liuteronų kolegijos archyvas, ap. 1, b. 407.

liuteronų bažnyčia nebuvo užsimojusi plėsti bendruomenę ir burti visus miesto ir apylinkių gyventojus bei telkti pasklidusias po visą Lietuvą ir ypač Žemaitiją liuteroniškas bažnyčias. Artimiausias pavyzdys buvo Prūsijos kunigaikštystės liuteronų bažnyčia, kurią materialiai rėmė valstybė ir kuri buvo konsoliduota į krašto bažnyčią, turinčią iš esmės valstybinės bažnyčios bruožų. Toks modelis Lietuvos DK liuteronų bažnyčiai netiko, bet naujo, sutelkiančio Lietuvos DK liuteronų bažnyčias, nebuvo bandyta ieškoti. Neprotestantiškoji Lietuvos DK visuomenė miestų liuteronų bendruomenes traktavo kaip vokiškos tikybos išpažinėjas. Nors Kauno ir Vilniaus liuteronų bažnyčios formaliai nebuvo pavaldžios Prūsijos kunigaikštystės krašto bažnyčiai, tačiau dažniausiai kunigus gaudavo iš Prūsijos. Kaip rodo XVI a. antrosios pusės Kauno ir iš dalies Vilniaus liuteronų dvasininkų sąrašai, kunigai daugiausia buvo vokiečių kilmės. Kaune buvo mažiau kilusių iš integravusių į Lietuvos DK gyvenimą šeimų nei Vilniuje. Kauno liuteronų dvasininkai buvo kilę iš Pomeranijos, Silezijos, Prūsijos, kai kurie iš Štetino, Berlyno, bet dauguma jų atvyko per Karaliaučių. Patys kunigai jautėsi Karaliaučiaus konsistorijos globojami, pavyzdžiui, Kauno kunigas Paulius Oderbornas (apie 1555–1604) daug kartų prašė, kad būtų priimtas į Karaliaučiaus universitetą, bet kiek vėliau gavo darbą Rygoje.[77] Prie Vilniaus ir Kauno liuteronų bažnyčių susibūrė iš pasauliečių tarpo renkamos bažnyčių tarybos (*Kirchenrat*), o vėliau, atsiradus filijoms, šios tarybos tvarkė jau kelių bažnyčių reikalus. Kaip buvo administruojamos dvarų bažnyčios, trūksta duomenų.

Laiku nesudaryta Lietuvos DK liuteroniškas bažnyčias vienijanti institucija, didžiųjų miestų bendruomenių orientacija į Prūsijos kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčią greitu laiku atsiliepė liuteronybės plitimo mastui ir išsilaikymo galimybėms Lietuvos DK. Didžiosios bendruomenės, atsiribojusios nuo Lietuvos gyventojų, netelkė šalininkų, netapo organizacijos centrais ir užprogramavo tolimesnį liuteronybės likimą valstybėje: Lietuvos DK liuteronai XVI a. nesukūrė vieningos krašto bažnyčios.

[77] P. Oderbornas Vilniuje kunigavo 1577 m. pabaigoje. 1578 m. jis tapo Stepono Batoro sušaukto pėstininkų pulko kapelionu Polocko kampanijai, 1579–1580 m. dirbo Kaune liuteronų kunigu, o 1587 m. persikėlė į Rygą. Narzyński, Janusz, „Pawel Oderborn", *PSB*, t. 23/3, sąs. 98, p. 533–535. A.F. Adamowiczius suklydo teigdamas, kad P. Oderbornas Vilniuje dirbo 1560 m. Adamowicz, A.F., *Die evangelisch-lutherische Kirche zu Wilna...*, p. 59–64.

3. Evangelikų reformatų bažnyčių tinklas

Evangelikų reformatų bažnyčių tinklo, bendruomenių sudėties XVI a. 6-ajame ir 7-ajame dešimtmetyje tyrimai tebekelia daugiau klausimų nei pateikia atsakymų dėl visai objektyvių priežasčių. Mat daugelį dalykų išsiaiškinti trukdo išlikusių šaltinių pobūdis. Jau yra apčiuoptas vienas iš būdų, kaip buvo įrengiamos to laiko evangelikų reformatų bažnyčios. Marcelis Kosmanas pastebėjo, o Alfredas Bumblauskas[78] ir nagrinėjo, kaip privačiose valdose buvusios katalikų bažnyčios buvo keičiamos į evangelikų reformatų bažnyčias. Tačiau tebeliko neišaiškinta, koks galėjo būti jų tinklas XVI a. 6-ajame ir 7-ajame dešimtmetyje, kokio tipo gyvenvietėse (miestuose, dvaruose, miesteliuose, kaimuose) jos buvo steigiamos. Ar būrėsi bendruomenės apie žemvaldžių iniciatyva įrengtas bažnyčias, ar jos buvo kuriamos tik prievarta? Ar iš tiesų Lietuvos DK privačių miestelių gyventojai, miestelėnai ir miestiečiai (prisiekę savavaldžiam miestui) tebebuvo pasyvus, savo tikybinių ir kultūrinių orientacijų neturėjęs sluoksnis?

Pirmosios evangelikų reformatų bažnyčios buvo įrengtos Magdeburgo teises turinčiuose miestuose, bet privačiose valdose: Lietuvos Brastoje seniūno Radvilos valdoje (mieste katalikų bažnyčia ir cerkvė veikė 1552 m.)[79], Vilniuje – taip pat Vilniaus vaivados valdoje (mieste katalikų bažnyčios veikė kaip veikusios), Vitebskę 1562 m. birželio 14 d. Žygimanto Augusto privilegija miestiečių ir bajorų prašymu suteikė teisę veikti reformatų bendruomenei ir statyti bažnyčią mieste. Kaip iš vėlesnės 1593 m. liepos 15 d. kunigaikščio Jurgio Druckio Sokolinskio fundacijos paaiškėjo, bažnyčiai sklypą skyrė jo tėvas kunigaikštis Povilas.[80]

Reformacijos judėjimui buvo lemtinga, ar susidarys jo centras valstybės sostinėje Vilniuje. Evangelikų reformatų bažnyčia čia kūrėsi sunkiau nei provincijos miestuose, bet gana intensyviai. Iš pradžių ji pradėjo veikti

[78] Kosman, M., *Reformacja i kontrreformacja...*, p. 107; Bumblauskas, Alfredas, *Reformacijos genezė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*: Istorijos mokslų kandidato disertacija, Vilnius, 1987, VVU RS, sk. 36, nr. 2939.

[79] M. Radvila Juodasis 1552, gegužės 30 iš Brastos – M. Radvilai Rudajam apie miesto gaisrą, AGAD, AR, sk. IV, ap. 35, vokas 501, nr. 55, l. 88–90.

[80] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 8–12. Skelbdami privilegijos tekstą, leidėjai nenurodė, ar skelbiama iš originalo, ar iš nuorašo. Dokumente minimi burmistrai ir tarėjai, tuo tarpu Magdeburgo teisės Vitebskui suteiktos 1597 m., tad kyla klausimas, ar iš tiesų Žygimanto Augusto įsakas buvo duotas miesto bažnyčiai. Greičiausiai bažnyčia pradėjo veikti miestui dar negavus savivaldos.

Vilniaus vaivados priemiestyje Lukiškėse, tačiau išaugusiai bendruomenei reikėjo bažnyčios pačiame mieste. 1560–1564 m. M. Radvila Juodasis padėjo bendruomenei ir įrengė bažnyčią buvusiame Goštautų name (Didžiojoje pilies gatvėje), kur norėjo ir pats būti palaidotas specialioje koplyčioje. Kai M. Radvilos Juodojo sūnūs perėjo į katalikybę, 1574 m. popiežiaus nuncijus jiems priminė, kad reikia iš savo valdų iškraustyti evangelikus reformatus. Šie kurį laiką pamaldas laikė laikinoje pastogėje Žuvų turguje. 1576 m. M. Radvilos Rudojo paremta bendruomenė nupirko Naugarduko vaivadaičio Eustachijaus Hornostajaus sklypą ir ten pasistatė bažnyčią. Kaip manoma, bažnyčia buvo baigta 1581 m.[81] Nuolatinės evangelikų kapinės irgi buvo įrengtos ne iš karto.

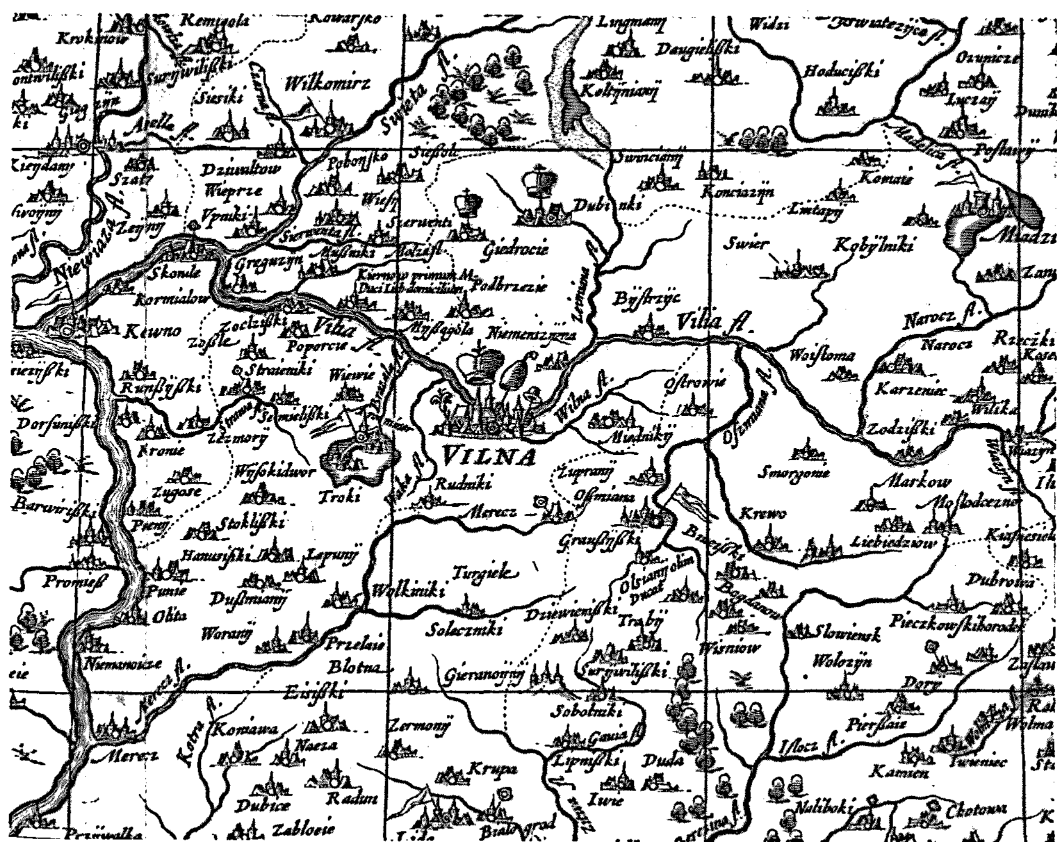
Stanislovas Hozijus 1557 m. kovo mėnesį Veronos vyskupui A. Lipomanui pranešė, kad

> ... mirus keliems valdovo rūmų dvariškiams, nebendravusiems su katalikų bažnyčia, Vilniaus vyskupas neleido kapinėse jų laidoti, o Vilniaus vaivada [Mikalojus Radvila Juodasis – *I.L.*] labai rūpinosi ir prašė Jo didenybės [valdovo], kad tie mirusieji nebūtų gėdos žyme pažymėti, bet nieko nepasiekė. Todėl lydi numirėlius pats su savaisiais, giedodami giesmes vulgariąja kalba, į lauką, kur jie laidojami be bažnytinių ceremonijų.[82]

Taigi, kaip liudija Varmės vyskupo informacija, Vilniuje jau 1557 m. pradėjo kurtis kapinės. 1582 m. Eustachijus Valavičius padovanojo bendruomenei sklypą ir namą Bernardinų gatvėje „špitolei ir krikščionių tikybos žmonių kūnams laidoti".[83] Tai jau turėjo būti antros kapinės. Pirmosios – minėtasis Pylimo gatvės „laukas", kaip manoma, buvo prie dabartinės Pylimo gatvės.

XVI a. 5-ojo–7-ojo dešimtmečio evangelikų reformatų bažnyčių tinklui nustatyti tenka remtis netiesioginiais fragmentiškais duomenimis. Informacijos suteikia ir pokyčiai katalikų parapinių bažnyčių tinkle. Priešreformacinio laikotarpio katalikų bažnyčių tinklą tyręs Jerzis Ochmańskis nustatė, kad 1555 m. Vilniaus vyskupijoje buvo 259 parapinės bažnyčios. Nuo krikšto metų 63 proc. tų bažnyčių buvo funduotos bajorų, 33 proc. – valdovo ir 4 proc. pačiõs bažnyčios.[84] Lietuvos DK žemvaldžiai tų valdų, kuriose stovėjo bažnyčia, turėjo vadinamąją koliacijos teisę – t.y. teisę parinkti, pasiūlyti savo bažnyčiai dvasininką. Taigi lengviausiai galėjo būti pakeista bajorų funduotų bažnyčių religinė priklausomybė.

[81] Gizbert-Studnicki, Wacław, „Wilno evangelickie", *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 176–182.
[82] Hosius, S., *Epistolae*, t. 2, nr. 1724, p. 799.
[83] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 49–51 (1582, vasario 8 Steponas Batoras patvirtino Eustachijaus Valavičiaus dovanojimą Vilniaus evangelikų reformatų bendruomenei).
[84] Ochmański, J., *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 71.

Vilniaus regionas M.K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapyje
Magni Ducatus Lithuaniae... descriptio. Amsterdamas, 1613

Koliatorių, t.y. asmenų, turinčių *ius collationis*, dar vadinamų globėjais („patronais"), „teikiančiaisiais" („podawców"), institucija XVI a. buvo suvokiama komplikuotai ir nevienareikšmiškai. XVI a. Lietuvos DK pasaulietinėje teisėje žemvaldžio, kurio žemėje buvo bažnyčia (dažnai jo protėviai arba jis pats buvo skyrę jos išlaikymui žemės ir kitų turtų), patronato teisės ne kartą keitėsi. Žemvaldys turėjo teisę siūlyti kunigo kandidatūrą, o bažnyčiai užrašytų žemių nelaikė visai atskirtų nuo savo valdų: galėjo jas įkeisti, parduoti kartu su visa valda, perduodamas ir koliacijos teisę naujajam savininkui.

Valdovo įsteigtų ir aprūpintų bažnyčių koliatoriaus teisės buvo perduodamos paveldėjimo keliu. Štai Žygimantas Augustas 1564 m. įkeisdamas

Jurbarką Prūsijos kunigaikščiui pasiliktas koliacijos teises perdavė Žemaičių vyskupui. Tokių pat koliacijos teisių siekė ir praktiškai jas turėjo didikai ir bajorija. Tyręs nuosavybės teisinius santykius Walerjanas Meysztowiczius priėjo prie išvados, kad iki XVI a. vidurio Lietuvos DK bažnyčios, kaip institucijos, nuosavybės teisė dar nebuvo visuotinai pripažinta[85], nors ji buvo bažnytinės teisės dalis. Bajorų visuomenės teisinėje sąmonėje veikė paprotinės teisės elementai, fiksavę realų teisinės normos veikimą.

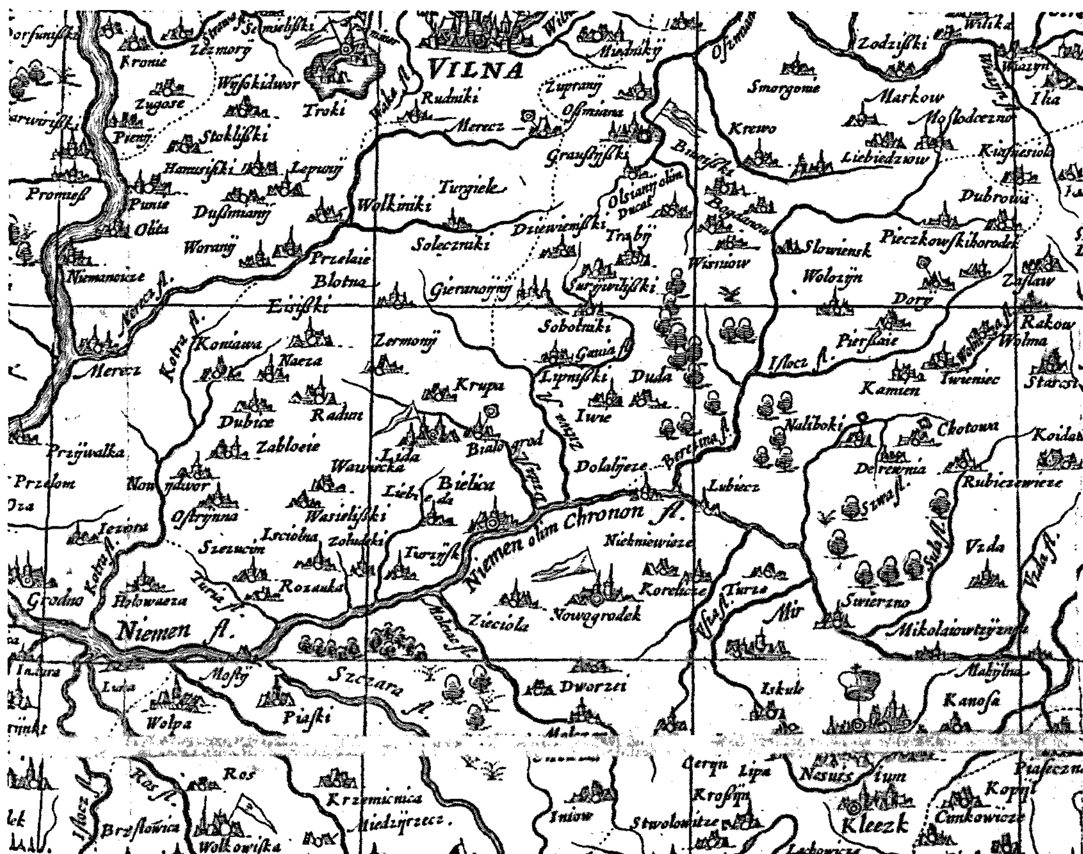
Prasidėjus reformacijai bajorija bandė išplėsti žemvaldžio valdose buvusių bažnyčių koliacijos teises keisdama fundacijos paskirtį: keičiant vieno tikėjimo kunigą kito tikėjimo kunigu, buvo keičiama bažnyčios konfesija, o kartu ir jos turtų priklausomybė. Katalikų bažnytinės teisės požiūriu tai buvo neteisėta, partikuliarinės teisės požiūriu – dar neapibrėžta, o bajorams, siekiantiems visiško imuniteto, tai buvo vienas iš būdų įgyvendinti teisę pasirinkti tikėjimą savo valdose.

Pagal 1595 m. valstybinių rinkliavų nuo katalikų bažnyčios žemės valdų sąrašus galima nustatyti neveikusias tuo metu bažnyčias.[86] 1595 m. Vilniaus vyskupijoje iš 259 neveikė 140 bažnyčių, tai yra 54 proc. A. Bumblausko apskaičiavimais, veikė visos vyskupų funduotos bažnyčios, 69 proc. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių įsteigtų bažnyčių ir tik 30 proc. privačių asmenų – bajorų įsteigtų bažnyčių.[87] Tačiau 140 neveikusių katalikų bažnyčių dar nerodo evangelikų bažnyčių kiekio. Žemvaldžiui perėjus į evangelikų tikėjimą daugelio privačiose valdose buvusių parapinių bažnyčių tikyba buvo pakeista, bet ne visų. Galima tik spėti, kad vienose prasidėjo pirmosios evangelikų apeigos, buriančios bendruomenę, kitos galėjo ilgokai stovėti tuščios, o žemvaldys savo dvariškiams turėjo įsirengęs dvaro koplyčią. Gali būti, kad didesniuose dvaruose (ypač šeimos rezidencijose), kuriuos kelis dešimtmečius valdė evangelikų šeimos arba kurie buvo parduodami, paveldimi, įkeičiami atsižvelgiant į savininko evangeliko įsitikinimus, buvo įrengtos dvarų bažnyčios.

85 Meysztowicz, Walerjan, *Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie W. Ks. Litewskiego*, Wilna, 1935, p. 78–79.

86 1553 m. valstybinės rinkliavos nuo bažnyčios žemių sąrašas, LMAB RS, f. 43, nr. 435; 1595 m. valstybės rinkliavos nuo Vilniaus vyskupijos valdų sąrašas, ibid, nr. 47; 1595 m. Vilniaus vyskupijos valdų inventorius, ibid, nr. 472, 473; 1595 m. valstybinės rinkliavos nuo Vilniaus vyskupijos bažnytinių valdų sąrašas, ibid, nr. 477.

87 Bumblauskas, Alfredas, „Reformacijos genezė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje...", VUB RS, f. 36, nr. 2939, p. 134.

Pietryčių Lietuva M.K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapyje
Magni Ducatus Lithuaniae ... descriptio. Amsterdamas, 1613

Dauguma jų paminėtos šaltiniuose. Antra vertus, apie kai kurių vietovių evangelikų bažnyčias 5-ojo–7-ojo dešimtmečio istoriniuose šaltiniuose žinių nėra, bet jos minimos vėliau ir yra duomenų, kad ten nebeveikė katalikų bažnyčios. Jei tos gyvenvietės buvo evangelikų žemės valdų centrai, tikėtina, kad ten evangelikų bažnyčios jau buvo 5-ajame ir 6-ajame dešimtmetyje.

Tikėtinų ir istoriniuose šaltiniuose minimų evangelikų bažnyčių sąrašas (žr. *Prieduose* lenteles nr. 3, 4) nėra pilnas, bet padeda daryti išvadas apie vietovių, kuriose veikė evangelikų bažnyčios, pobūdį bei visuomenės

grupes, kurios ten susidarė. Lentelėse suregistruotos ir vienu evangelikų vardu vadinamos evangelikų reformatų bei arijonų bažnyčios, nes XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje jos dažnai dar buvo bendros.

Lentelėje nr. 3 pateiktas tikėtinų arba veikusių evangelikų reformatų ir arijonų bažnyčių Vilniaus vyskupijoje sąrašas nepretenduoja aprėpti visumą. Jis atspindi dideles žemės valdas valdžiusių dvarų-centrų tinklą. Kadangi Lietuvos DK vidutinių ar neturtingų bajorų žemėvalda dar netyrinėta, tokio tipo dvaruose 6-ajame ir 7-ajame dešimtmečiuose veikusios evangelikų bažnyčios kol kas neišaiškintos, išskyrus kelis atvejus, kai bažnyčiai buvo suteikta savarankiška fundacija (pvz., Voverėlės bažnyčia, 1571). Tačiau iš pateikto sąrašo akivaizdžiai matyti, kad Vilniaus vyskupijoje evangelikų bažnyčios veikė savavaldžiuose miestuose, didelių privačių valdų centruose-miesteliuose ar besikuriančiose miestelio tipo gyvenvietėse (38 atvejai iš 58).

Privačių miestelių ir didelių žemės valdų centruose esančios evangelikų bažnyčios Vilniaus vyskupijoje sudarė daugumą. Ar panaši padėtis buvo ir Žemaitijoje?

Žemaitijoje reformacijos raidą veikė bendri visai Lietuvos DK veiksniai, bet būta ir ypatybių, ypač formuojantis evangelikų bažnyčių tinklui ir pasirenkant kryptį.

Kaip rodo G. Błaszczyko pateikti duomenys, iki XVI a. vidurio (tiksliau iki 1555 m. imtinai) Žemaičių vyskupijoje buvo įkurtos 45 katalikų bažnyčios[88], iš jų 24 buvo gavusios valdovo fundacijas, 19 – bajorų (iš jų 2 neaiškios, ar tikrai bajorų) ir 2 – vyskupų; t.y. valdovo 53,3 proc., bajorų 42,2 proc. ir vyskupų 4,4 proc. Vilniaus vyskupijoje vyravo bajorų, o Žemaitijos vyskupijoje – valdovo funduotosios. Antra vertus, tyrusieji žemėvaldos Žemaitijoje ypatybes priėjo prie išvados, kad Žemaitijoje vyravo neturintys valstiečių ir smulkūs žemvaldžiai.[89] Čia buvo daug mažiau bajorų giminių, valdžiusių nuo 50 iki 100 dūmų. Didžiausią latifundiją iki 1554 m. valdė Kęsgailų giminė, kurios žemes po paskutinio Kęsgailos mirties pasidalijo Zavišos ir Šemetos[90], o dalį valdų jau anksčiau įvairiais būdais buvo gavęs valdovas. Valdovo, arba valstybės, valdos buvo antrosios pagal dydį Žemaitijoje (XVI a. viduryje jos sudarė apie 16 000 valakų), vienus valsčius valdė atsiųsti tijūnai ir vietininkai, o kiti buvo palikti

[88] Błaszczyk, Grzegorz, *Diecezja żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań, 1993, p. 163, 190–194, 197.

[89] Tyrinėjimų istoriją ir žemėvaldos apibūdinimą žr. Kiaupienė, Jūratė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.*, Vilnius, 1988, p. 36–39.

[90] Pietkiewicz, Krzysztof, *Kieżgajłowie i latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań, 1982, p. 96.

Žemaitija M.K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapyje
Magni Ducatus Lithuaniae ... descriptio, Amsterdamas, 1613

Žemaitijos seniūno žinioje.[91] Žemaičių vyskupas XVI a. viduryje valdė daugiau kaip 1000 valakų. V. Vaivada nustatė, kad žinomi 1509–1536 m. katalikų bažnyčių fundatoriai bajorai valdė nuo 16 iki 192 dūmų, tad tokį turtą valdantys jau pajėgė aprūpinti bažnyčią.[92] Žemaitijoje evangelikų bažnyčių tinklo raidai poveikio turėjo kiek kitokia žemėvaldos struktūra bei daug mažesnis bažnyčių, kurių koliacijos teisę turėjo bajorai, skaičius; bažnyčių buvo mažiau, jų buvimas menkiau fiksuotas istoriniuose šaltiniuose, nes smulkių ir vidutinių bajorų giminių archyvai arba nesusiformavo, arba neišliko. Tad XVI a. 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečio evangelikų bažnyčių tinklo Žemaitijoje rekonstrukcijai duomenų yra dar mažiau nei Vilniaus vyskupijos bažnyčioms nustatyti. Ir vis dėlto galima bandyti rekonstruoti hipotetinį evangelikų bažnyčių tinklą Žemaitijoje remiantis žiniomis apie Lietuvos DK valdovo valdose dirbusių pareigūnų tikybinę orientaciją, jų ryšius su Prūsijos kunigaikščiu Albrechtu, pavienėmis, išblaškytomis po šaltinius užuominomis apie buvusias bendruomenes. Nėra patikimų žinių, ar Lietuvos didysis kunigaikštis valdas perduodavo valdyti su koliacijos teise. Realios bažnyčių būklės tyrimai rodo, kad daugiausia lėmė paties turtingo bajoro tikybiniai poreikiai. Žemaitijos seniūnai nuo XVI a. vidurio su nedidelėmis pertraukomis buvo evangelikai: 1545–1561 m. – evangelikas Jeronimas Chodkevičius, Aleksandro sūnus, 1563–1579 m. – Jonas Chodkevičius, Jeronimo sūnus, evangelikas iki 1571 m., ir 1579–1589 m. – evangelikas Jonas Kiška. Žemaitijos kaštelionų pareigas (susiformavusias nuo 1566 m.) taip pat ėjo evangelikai: evangelikas Merkelis Šemeta 1566–1570 m. ir liuteronas Mikalojus Tolvaiša 1570–1588 m. Dauguma valsčių valdytojų irgi buvo evangelikai. Tai duoda pagrindo manyti, kad ir valdovo valdose katalikų bažnyčios buvo verčiamos evangeliškomis. Buvusius Lietuvos DK valdų valdytojus 1596 m. dėl to kaltino ir Zigmantas Vaza: „Kadangi Lietuvos DK mūsų valdose daugelį bažnyčių nedora valdytojų ranka nusiaubė..."[93]

Lentelėje nr. 4 pateiktas bažnyčių sąrašas tikrai nėra pilnas. Tikėtina, kad evangelikų apeigos vyko Kvėdarnoje (valdė Sofija ir Morkus Vnučkos), Lyduvėnuose (1554–1560 valdė Jeronimas Chodkevičius), Vidukleje (kurį laiką ją valdė Bilevičiai), Švėkšnoje (valdė iš Kęsgailų perėmęs Jonas Zaviša, jo našlė ištekėjo už evangeliko Andriaus Višnioveckio), Raseiniuose (kurį laiką valdė Bilevičiai). Didžiųjų Dirvėnų tijūnas 1554–1571 m.

[91] Kiaupienė, Jūratė, op. cit., p. 47.

[92] Vaivada, Vacys, *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 57.

[93] *Codex Mednicensis...*, p. 564 (Zigmanto Vazos 1597, balandžio 28 privilegija Rietavo parapinei bažnyčiai).

Biržų kunigaikštystė M.K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapyje
Magni Ducatus Lithuaniae ... descriptio, Amsterdamas, 1613

buvo Jonas Gradovskis, Jono sūnus, greičiausiai liuteronas.[94] Šios vietovės buvo nemažų žemės valdų centrai. Be to, kaip minėta, Žemaitijoje buvo daug nedidelių dvarelių, kuriuose buvusių koplyčių ir namuose vykusių pamaldų masto nustatyti tuo tarpu nėra duomenų.

Evangelikų reformatų ir liuteronų apeigos vyko daug įvairesnėse institucijose nei katalikų. Todėl tik formaliai palyginus katalikų ir evangelikų bažnyčių skaičių sunku apibūdinti visą reiškinį. To meto žmonės daug dažniau keitė tikybą spontaniškai, skatinami asmeninio apsisprendimo nei įsivaizduojama ir teigiama istoriografijoje. Iki šiol ji stipriai primityvino tikėjimo keitimo supratimą teigdama, kad viskas vyko tik žemvaldžio valia pakeičiant vieną kunigą kitu, lyg būtų keičiama institucijos iškaba. Istoriniai dokumentai fiksavo šiuos išorinius ženklus, bet po „iškaba" keitėsi tikėjimo pasaulis – sudėtingas ir daugiabriaunis.

Palyginus Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose tikėtiną XVI a. 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečio bažnyčių tinklą, akivaizdu, kaip skyrėsi evangelikų bažnyčių kryptys: Vilniaus vyskupijoje gausiausia buvo evangelikų reformatų ir arijonų bažnyčių, kai kur įrengtos kalvinistų bažnyčios evoliucionavo į arijoniškas, o Žemaitijoje liuteroniškos bažnyčios veikė šalia evangelikų reformatų, o kartais buvo ir toje pačioje bažnyčioje pakeičiama tikyba. Visoje Lietuvos DK teritorijoje daugelis evangelikų bažnyčių buvo įsteigtos miestuose ir privačiuose miesteliuose.

Miestelio (privataus ar savavaldžio) ir miesto gyventojai buvo aktyvi visuomenės grupė. Jų veiklos pobūdis (karčemų laikymas, amatai, pre-

[94] Dėl Jono Gradovskio jau nuo 1548 m. Žygimantas Augustas susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu. 1548 m. Žygimantas Augustas atsakė: „Gavau du Jūsų Šviesybės laiškus, kurių antrajame prašoma, kad mūsų valdiniui, kilmingajam garbingajam Jonui Gradovskiui suteiktume kokią nors prefektūrą, tijūnija vadinama. Dėl mūsų broliškos santarvės su Jūsų Šviesybe mielai tai padaryčiau, tačiau kadangi jis nėra lietuvis (*sed cum Lithwanus non sit*), mes negalime ko nors priešingai Lietuvos teisėms nutarti." *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 30 (1), nr. 444, p. 242 (Žygimantas Augustas 1548, lapkričio 15 iš Petrakavo – kunigaikščiui Albrechtui). 1557 m. J. Gradovskis – jau Žemaitijos tijūnas. *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40 (10), nr. 1592, 1593, p. 118–119 (Jeronimas Chodkevičius 1557, kovo 31 iš Vilniaus – kunigaikščiui Albrechtui ir Jonas Gradovskis 1557, kovo 31 iš Vilniaus – kunigaikščiui Albrechtui). 1559 m. pats J. Gradovskis pranešė kunigaikščiui Albrechtui, kad atsisakęs Žemaitijoje esančios tijūnijos ir negalįs sutvarkyti reikalų (Palangoje J. Gradovskio pavaldiniai atėmę iš kunigaikščio pavaldinių dvi statines medaus). *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40 (10), nr. 1674, p. 169 (Jonas Gradovskis, 1559, sausio 9 iš Kauno – kunigaikščiui Albrechtui). 1567 m. Gardino seimas jį, vadintą Didžiųjų Dirvėnų tijūnu Žemaitijoje, siuntė į Dancigą. 1567, sausio 20 Gardino seimo įgaliojimas Jonui Gradovskiui vykti į Dancigą, WAPG, 300/53, nr. 178, l. 19.

kyba) skatino palaikyti intensyvią komunikaciją su dvaro valdos valdiniais ar su kitais analogiškų valdų centrais. Evangelikų bažnyčios tokiose vietovėse atsirasdavo, kai jau buvo susidariusi nors nedidelė bendruomenė. Antra vertus, jau įsteigta bažnyčia galėjo gana sparčiai skleisti žinias apie naują tikėjimą. Toks bažnyčios vietos parinkimas buvo funkcionalus ir atitiko vieną svarbiausių evangelikų bažnyčios užduočių: intensyviai skleisti evangelikų tiesas visiems gyventojams, t.y. kurti bažnyčią ją suprantant kaip visus tikinčiuosius. Palyginti su Prūsijos kunigaikštyste, Lietuvos DK evangelikų reformatų parapijos buvo visai kitokio pobūdžio, todėl negalima nustatyti jų gausumo, dydžio, socialinės sudėties. Parapijos buvo skirtingos magdeburginiuose miestuose, privačiuose miesteliuose bei dvaruose.

Visuose savavaldžiuose Lietuvos DK miestuose evangelikų reformatų, kaip ir liuteronų, bendruomenės gyveno ir veikė šalia katalikų. Visur išliko katalikų bažnyčios, kai kur buvo ir cerkvių. Žygimantas Augustas 1562 m. suteikdamas privilegiją Vitebsko evangelikų reformatų bažnyčiai nurodė, kad ši turinti nepažeisti katalikų bažnyčios ir cerkvės teisių. Vitebske steigti evangelikų reformatų bažnyčią prašė „bajorai, šlėkta, burmistrai, tarėjai ir miestiečiai"[95]. Apie Vilniaus bendruomenės dydį ir sudėtį neturime duomenų. Tačiau nėra abejonių, kad joje buvo ir miestiečių, ir bajorų, ir didikų. Jau pirmieji Vilniaus bendruomenės susibūrimai rūpinosi, kad apeigose dalyvautų ir neturtingieji miestiečiai, priemiesčių ar jursdikų tarnautojai. Antai 1557 m. pirmasis Vilniaus kalvinistų pamokslininkas Simonas Zacijus rašė:

> O šiame susirinkime visi broliai Kristuje tarėsi, kad jų sielos nekentėtų bado, apie kurį rašė pranašas Amosas, o būtent, kad jų vaikai ir šeimynykščiai turėtų kur mokytis teisingojo Kristaus mokslo ir kad iš ten galėtų pažinti tikrąjį Dievą ir jo Sūnų, mūsų vienintelį viešpatį Jėzų Kristų.[96]

Nutarta išrinkti du katechetus vaikams ir šeimynykščiams mokyti; jiems išlaikyti rinkta rinkliava. Mokyti tikėjimo pagrindų, o kartu skaityti ir rašyti ėmėsi visos miestų kalvinistų bendruomenės. Jos veikė privačiose globėjų patalpose ir pamažu tapo savaveiksmės: pačios organizavo, plėtė savo narių skaičių. Socialiniu požiūriu bendruomenės buvo įvairialypės.

Miestų bendruomenių savaveiksmiškumas sparčiai stiprėjo. Greitai pasidarė aišku, kad jos gali išlikti tik turėdamos savo sklypus bažnyčiai, mokyklai, kapinėms. Tuos sklypus bendruomenės pirkdavo, gaudavo

[95] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 8.
[96] *MRPL*, ser. 10, sąs. 1, p. 7.

dovanų arba užrašytus testamentais iš turtingųjų bendruomenės narių ir kitais keliais. Didžiųjų bendruomenių seniūnais buvo renkami turtingi ir įtakingi, turintys valdžią bajorai bei miestiečiai. Jie buvo ir teisinė, ir turtinė bendruomenės atrama. Pavyzdžiui, 1577 ir 1579 m. pirkdama iš M. Radvilos Rudojo buvusius Eustachijaus Hornostajaus namus ir sklypą bažnyčiai bei mokyklai, bendruomenė pinigus surinko rinkliavos būdu ir išvardijo seniūnus (senjorus): Vilniaus burmistrą Sebastijaną Misevičių (Misiewicz), poną Dzianą Zienobį, poną Martyną Kaštelę (Kasztell), Joną Vavžeckį (Wawrzecki). Rinkliavoje dalyvavo ir dideles sumas davė: Trakų kaštelionas, Lietuvos DK pakancleris Eustachijus Valavičius, Polocko vaivada Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis, Palenkės kaštelionas Lietuvos DK raštininkas Motiejus Savickis (Sawicki), Minsko kaštelionas Jonas Hlebavičius, Lietuvos DK stalininkas kunigaikštis Aleksandras Pronskis, karaliaus maršalka kunigaikštis Jonušas Svirskis, Boleslovo sūnus, Čečersko ir Propoisko seniūnas Kristupas Zenavičius (Zienowicz), bajoras Steponas Roskis (Rasijus). Senatoriai ir kiti garbės ar valstybės pareigūnai išlaikė evangelikų reformatų bažnyčias savo valdose, tačiau rėmė ir Vilniaus bažnyčią, kaip centrinę, esančią Lietuvos DK sostinėje. Tame pačiame dokumente Vilniaus bendruomenė apibūdinama kaip

Vilniuje esanti pono Kristaus evangelikų brolių, ir senatorių ir riterių, ir miestiečių luomo bei kitų Lietuvos DK gyventojų (*obywatelów*) bendruomenė.[97]

Privačiuose dvaruose, kuriuose būdavo viena evangelikų reformatų bažnyčia, evangelikų bendruomene dažnai tapdavo, bent jau nominaliai, visa buvusi katalikiškoji parapija. Dokumentuose neužfiksuota atvejų, kad būtų priešintasi ar nepaklūstama keičiant tikybą. Antra vertus, žinomi tik vieni to laikotarpio – 1561 m. Ivijos dvaro Onos Radvilaitės-Kiškienės nuostatai pavaldiniams, kuriuose nurodoma privaloma tvarka lankyti bažnyčią.[98] Kiek galima spręsti iš 1579 m. T. Peculo vizitacijos Žemaitijoje duomenų, valdovo valdose skirtingų tikybų miestelių gyventojų atžvilgiu būta tam tikro liberalizmo, tolerancijos: ir nekilmingųjų sluoksnių gyventojai galėjo patys pasirinkti tikybą. Griežtesni nurodymai pavaldiniams ir iš vienos, ir iš kitos pusės atsirado jau kitu laikotarpiu, intensyvėjant kontrreformacijos ir reformacijos šalininkų varžyboms.

[97] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 42–43.

[98] 1561 m. Ivijos dvaro inventorius ir nuostatai, AGAD, AR, sk. XXV, nr. 1467.

4. Evangelikų reformatų krašto bažnyčios susiformavimas

Lietuvos DK kalvinizmo šalininkai 1556–1557 m. jau jautė reikalą burtis į bažnyčios organizaciją, kurti jos struktūrą. Tada ir buvo padaryti pirmieji žingsniai šia kryptimi. 1543–1560 m. Šveicarijoje po ilgų ginčų tarp miestų magistratų ir bažnyčios dėl valstybinės valdžios funkcijų bažnyčioje pradėjo nusistovėti tokia bažnytinės organizacijos forma, kuria galima buvo pasinaudoti ir Lietuvos DK. Vienas iš veiksnių, paspartinusių kalvinizmo plitimą Lietuvos DK, buvo Jeano Calvino veikalo *Krikščionybės pagrindai* (*Institutio religionis Christianae*) 1539 m. variantas. Šiame leidinyje paskelbti teoriniai kalvinistų bažnyčios organizacijos pagrindai, išryškėjo galutinį pavidalą įgaunantys jos principai, buvo suformuluoti valstybinės valdžios ir bažnyčios tarpusavio santykiai. Buvo kuriama bažnyčia, veikianti savarankiškai, valdoma ne valstybinės valdžios, bet kolegialiai. Aukščiausiu arbitru teologijos klausimais pripažintas dvasininkų suvažiavimas – sinodas, o bažnyčios vidaus drausmei palaikyti buvo renkamas nuolat veikiantis bažnyčios senatas. Dvasininkai, renkami parapijiečių arba bažnyčios pasiūlyti, turėjo būti parapijiečių tvirtinami. Tikinčiųjų bendruomenė tapo esminiu bažnyčios organizacijos vienetu, jos funkcionavimo pagrindu.[99] Prūsijos kunigaikštystės liuteronų bažnyčios organizacija, kurioje kunigaikštis buvo kartu ir aukščiausias bažnyčios globėjas, ir net, remdamasis valdžios galia, arbitras tikėjimo klausimais, Lietuvos DK netiko, nes čia valdovai buvo katalikai. Evangelikų bažnyčios organizacijos ir valstybinės valdžios santykis Lietuvos DK turėjo būti iš esmės kitoks.

1543–1560 m. Ženevoje baigiama formuoti kalvinistų bažnyčios organizacija geriausiai tiko Lietuvos DK pirmųjų evangelikų bažnyčių iniciatoriams didikams ir bajorams. Tokia organizacija buvo patogiausia krašte, kur tik dalis visuomenės pritarė reformacijai. Vis dėlto mechaniškai perkelti Šveicarijos bažnyčios modelį į Lietuvos DK nebuvo galima: ten bažnyčios centrai buvo stipriuose miestuose, turėjusiuose galingus magistratus ir turtingas miestiečių bendruomenes. Lietuvos DK kalvinistai, kaip rodo bažnyčių tinklo tyrimai, buvo pasklidę beveik visoje didžiulėje kunigaikštystės teritorijoje ir būrėsi į skirtingas bendruomenes: didikų

[99] Calvinus, Johannes, *Institutio religionis Christianae*, Oliua, 1553, cap. „De fide", p. 69–103.

dvaruose, kur tokią bendruomenę kartais sudarė tik žemvaldžio šeima, „karališkuose", t.y. valstybiniuose miestuose (Vilniuje, Brastoje), Magdeburgo teises turinčiuose ir savivaldos teisių neturinčiuose privačiuose miesteliuose, palivarkuose. Tokiomis aplinkybėmis didėjo atskiros bendruomenės, jos globėjo reikšmė, nes reformacija vyko ne valstybinės valdžios galia (kaip Prūsijos kunigaikštystėje). Perėjimas į reformacijos pusę priklausė nuo kilmingojo apsisprendimo ir stiprino žemvaldžių individualistinės laikysenos visuomenėje pradus. Tai buvo ypač būdinga XVI a. didžiųjų administracijos, teismų, teisės reformų Lietuvos DK metui. Antra vertus, po didelę teritoriją pasklidusių bendruomenių veiklos koordinacijai puikiai tiko reguliarių sinodų institucija. Ji tuojau ir buvo pradėta kurti Lietuvos DK. Be to, jau nuo 1550 m. kaimyninėje Lenkijoje rinkosi evangelikų dvasininkų suvažiavimai ryšiams tarp Mažosios ir Didžiosios Lenkijos palaikyti, teologijos klausimams diskutuoti. Tad pagrindinis Lietuvos DK kalvinistų bažnyčios organizacijos pavidalas buvo kuriamas remiantis Šveicarijos bažnyčios gyvenimo praktika ir J. Calvino teorija, plėtota paskutiniaisiais jo gyvenimo dešimtmečiais, bei atsižvelgiant į Lenkijos kalvinistų organizacijos formą. Tačiau pirmiausia Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčia organizavosi atsiliepdama į šalies evangelikų bendruomenių situaciją. Tikėjimo reikaluose ryškėjant individualistinei bajorijos laikysenai, ji siekė koreguoti dvasininkų vietą visuomenėje ir suvienyti įvairiems visuomenės sluoksniams atstovaujančius bendruomenių narius.

Nuo 1555 m. gana intensyviai susirašinėjęs su J. Calvinu ir emigrantų bažnyčios Anglijoje vadovu Janu Łaskiu, M. Radvila Juodasis ėmėsi iniciatyvos kurti Lietuvos DK krašto bažnyčią su sava organizacija. Vilniuje, kur evangelikai telkėsi Vilniaus vaivados Lukiškių rūmuose, dar nesiryžta kurti visos Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčios centro. Pirmieji organizacijos požymiai pasirodė Palenkėje, kur atskiram administraciniam bažnyčios vienetui – distriktui ėmė vadovauti Simonas Zacijus. Jis dirbo M. Radvilos Juodojo rūmų Brastoje pamokslininku. S. Zacijus iš Prošovicų (apie 1507–1591) buvęs vedęs katalikų kunigas, turėjęs bėgti iš Krokuvos vyskupijos.[100]

1556 m. M. Radvilai Juodajam viešai pareiškus, kad jis remiąs savo rūmuose evangelikus, pamažu brendo galimybės sudaryti ir antrą bažnyčios organizacijos padalinį su centru Vilniuje. 1557 m. Vilniuje įvyko

[100] Budka, W., „Szymon Zacjusz pierwszy superintendent zborów litewskich", *Reformacja w Polsce*, t. 2, 1929, p. 288–293; Piekarski, K., „Szymon Zacjusz w Brześciu", *Reformacja w Polsce*, t. 9–10, 1930, p. 433–435.

Aktá.

Tho ieſt/Spráwy Zboru
Krześciáńſkiego Wileńſkie=
go/ktore ſie poczęli Roku
Páńſkiego. 1557.
Miesiącá Decem=
brá/Dniá 14.

Zá spráwą kśiędzá Simoná z Pro
ſſowic/tego zboru ſuperintenden=
tá/Káznodźieie Oświeconego
Kśiążęciá páná Mikołáiá
Radźiwiłá/Woiewody
Wileńſkiego.etc.

W Brześciu Litewſkiem.
M. D. Lix.

Pirmojo Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčios sinodo,
įvykusio 1557 m. gruodžio 14 d., protokolo-leidinio
*Akta, tho iest sprawy zboru krześciańskiego
Wileńskiego, ktore się poczeli r.p. 1557 miesiąca decembra dnia 14,*
Lietuvos Brasta, 1559, antraštinis lapas

keli vieši susibūrimai, kuriuose buvo svarstomi tikėjimo išpažinimo klausimai. Šiuos susibūrimus patys Lietuvos DK evangelikai reformatai vadino pirmuoju sinodu.[101] Tai patvirtino ir kitas šaltinis: du Varmės vyskupo Stanislovo Hozijaus 1557 m. kovo mėn laiškai.[102] Laiške Veronos vyskupui Aloysijui Lipomanui S. Hozijus rašė apie 1557 m. Vilniuje vykusį „eretikų sinodą". Netrukus parašytame kitame laiške ragino Vilniaus vyskupą Valerijoną Protasevičių energingai stabdyti mieste plintančias naujoves ir konstatavo, kad ekskomunikos ir interdiktai nebeveikią.

1558 m. Lietuvos evangelikų reformatų antrasis sinodas vyko jau Lietuvos Brastoje.[103] 1559 m. Vilniaus kalvinistai paskelbė savo bažnyčios tikėjimo išpažinimą.

Oficialus sinodo pavadinimas buvo „Lietuvos evangelikų reformatų provincinis sinodas Vilniuje". Net tada, kai dėl istorinių aplinkybių (karo, maro, kilusios netolerancijos bangos) sinodas negalėjo rinktis Vilniuje, buvo pabrėžiama, kad daroma išimtis iš taisyklės. Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčia, vėliau vadinusis *Unitas Lituaniae* – „Lietuvos viseta", nebuvo pavaldi Lenkijos bažnytinei organizacijai (kaip tebebuvo pavaldi katalikų bažnyčia). Nors aukščiausioji jos institucija – dvasininkų ir pasauliečių globėjų suvažiavimas, sinodas – vadinosi provinciniu, tačiau Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčioms buvo privalomi tik jo sprendimai. Generaliniais sinodais vadinosi bendri Didžiosios ir Mažosios Lenkijos sinodai. Lietuvos bažnyčia kartais siuntė į juos savo atstovus informacijos rinkti ar sužinoti nuomonę dėl ginčytinų teologinių klausimų. 1556 m. sausio 21–29 d. į Secimino sinodą buvo pasiųstas „Joannes nuntius ex Lituania", tuo tarpu Pinčove vykusiame 1557 m. rugpjūčio 10–17 d. generaliniame sinode ir 1559 m. sinode Lietuvos bendrijos atstovai nedalyvavo.[104]

Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčia atsisakė vyskupijų kaip teritorinių organizacijos padalinių. Jos padaliniai buvo vadinamieji distriktai. Iš pradžių, atrodo, jų buvo du – Vilniaus ir Paliesės.* Aukščiausias viso distrikto dvasininkas superintendentas buvo distrikto bažnyčių dva-

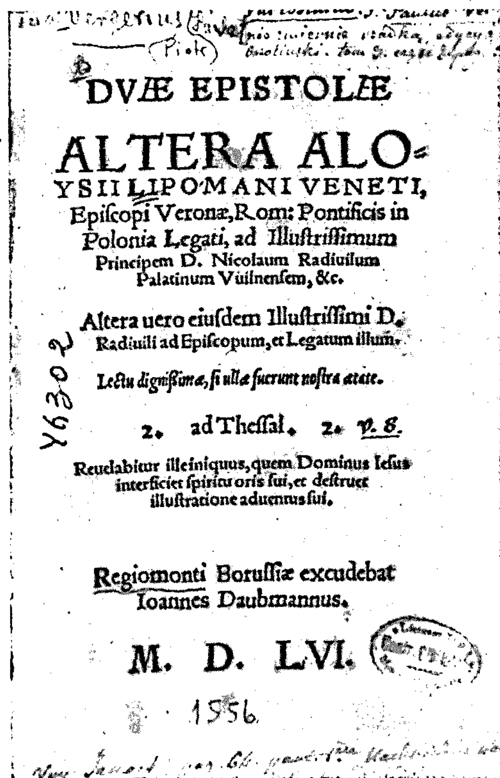
[101] Zacius, Simon, *Akta to jest sprawy zboru krześciańskiego Wileńskiego, ktore się poczęli Roku Pańskiego 1557 męsięca decembra dnia 14*, Brześć, 1559. Perspausdinta *MRPL*, ser. 10, sąs. 1.

[102] Hosius, S., *Epistolae*, t. 2, nr. 1717, p. 790–791; nr. 1724, p. 799.

[103] Lubieniecius, S., *Historia reformationis Polonicae*, p. 145–147; Sandius, Ch., *Bibliotheca antitrinitariorum...*, p. 184–211.

[104] *Akta synodów różnowierczych...*, t. 1, p. 46, 280–281, 363.

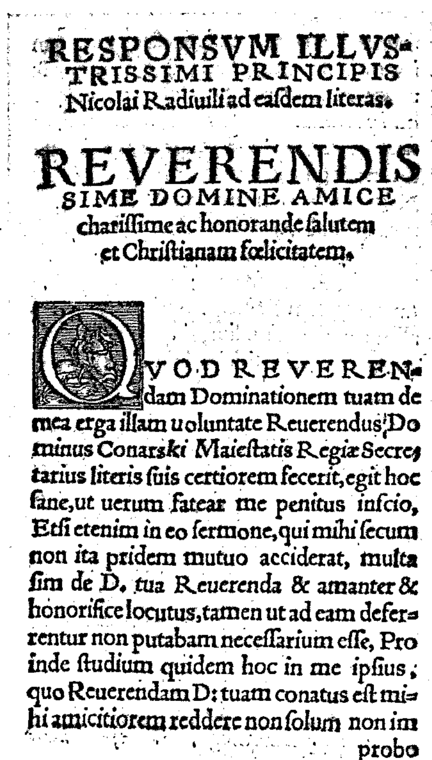
* Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčia kai kurių distriktų pavadinimams rinkosi ne administracines, o geografines sąvokas: buvo Paliesės, o ne Palenkės, vėliau – Užnerio distriktai.

Mikalojaus Radvilos Juodojo rūpesčiu išleistos knygos *Duae epistolae*, Karaliaučius, 1556, antraštinis lapas

sininkų ir globėjų renkamas. Pirmaisiais metais abiem distriktams vadovavo vienas superintendentas Simonas Zacijus[105], o 1560 m. Vilniaus distrikto superintendentu tapo Mikalojus Wendrogowskis. Distrikto teritorijoje esančių bažnyčių dvasininkai ir globėjai rinkosi į distrikto sesijas kelis kartus per metus. Kaip rodo dokumentai, XVI a. Lietuvos DK kalvinistų bažnyčia dar neturėjo nuolat veikiančio visos bažnyčios senato ar presbiterių kolegijos kaip Šveicarijoje. Evangelikų reformatų bažnyčios pagrindas buvo bendruomenė, kurioje dvasininkas svarbiausius reikalus sprendė kartu su bažnyčios globėju, o stambiose bendruomenėse (pvz., Vilniaus) – su išrinktais bendruomenės nariais, pasauliečiais seniūnais

[105] Lubieniecius, S., *Historia reformationis Polonicae...*, p. 177; Trzecieski, Andrzej, *Dzieła wszystkie*, t. 1, Wrocław, 1958, p. 527.

RESPONSVM ILLVS-
TRISSIMI PRINCIPIS
Nicolai Radiuili ad easdem literas.

REVERENDIS
SIME DOMINE AMICE
charissime ac honorande salutem
et Christianam foelicitatem.

QVOD REVEREN-
dam Dominationem tuam de
mea erga illam uoluntate Reuerendus Do
minus Conarski Maiestatis Regiæ Secre-
tarius literis suis certiorem fecerit, egit hoc
sane, ut uerum fatear me penitus inscio,
Etsi etenim in eo sermone, qui mihi secum
non ita pridem mutuo acciderat, multa
sim de D. tua Reuerenda & amanter &
honorifice locutus, tamen ut ad eam defer-
rentur non putabam necessarium esse, Pro
inde studium quidem hoc in me ipsius,
quo Reuerendam D: tuam conatus est mi-
hi amicitiorem reddere non solum non im
probo

Knygoje *Duae epistolae* spausdinamo
Mikalojaus Radvilos Juodojo *Responsum*... antraštinis lapas

(senjorais). Taigi visa atsakomybė teko rinktų asmenų kolegialiems sprendimams su vyraujančia sinodo nuomone tikėjimo klausimais ir globėjo ar seniūnų nuomone materialiniais klausimais. Nuo pat pradžių didžiausias Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios globėjas ir viso reformacijos judėjimo vadovas buvo Lietuvos DK kancleris ir Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila Juodasis (1515–1565), Olykos ir Nesvyžiaus kunigaikštis, vienas įtakingiausių Lietuvos DK politikų, energingai veikusių sprendžiant Livonijos priklausomybės klausimą. Nuo 1560 m. jis buvo Žygimanto Augusto įgaliotinis deryboms su paskutiniu Livonijos magistru Gotthardu Kettleriu, Rygos miestu ir Livonijos bajorija vesti. Jis pats pasiūlė Livonijos pasidavimo Lietuvai sąlygų projektą, 1561 m. priėmė Gotthardo Kettlerio ištikimybės priesaiką Žygimantui Augustui ir tapo Lietuvos DK vietininku Livonijoje. 1563 m., Ivanui Rūsčiajam pradėjus

žygį į Lietuvos DK, M. Radvila Juodasis skubėjo su pagalba pusbroliui M. Radvilai Rudajam, tuo metu etmonui, kovojančiam dėl Polocko, aprūpino kariuomenės pulkus Vilniui ginti, vadovavo Lietuvos DK delegacijai Varšuvos seime derybose dėl būsimos unijos su Lenkija, pritarė prasidėjusiai teismų ir administracijos reformai. Labai intensyvi politinė (ir užsienio, ir vidaus) veikla komplikavo jo galimybes organizuoti nuoseklią paramą reformacijos judėjimui. Tačiau akivaizdu, kad jo perėjimas į reformacijos šalininkus buvo organiškas, atitiko jo pasirinktą visuomeninės laikysenos kryptį. Gerai suvokdamas naujovių poreikį Lietuvos DK visuomenei ir jų teikiamas galimybes, M. Radvila Juodasis rinkosi reformaciją kaip kelią joms realizuoti, o evangelikų tikėjimą kaip asmeninį apsisprendimą. Veiklos užmojai, sugebėjimas užmegzti gausybę politinių, kultūrinių kontaktų iškėlė jį į Europos masto asmenybę, kurios iniciatyva buvo sukurta nemažai Lietuvos DK ir Lenkijos kultūros vertybių. M. Radvila Juodasis užmezgė tiesioginius ryšius su Europos reformacijos centrais ir žymiausiais teologais: pats norėjo įsitikinti religinės argumentacijos svarumu ir pats jos ieškojo bei ją kūrė.

Visą dešimtmetį – 1555–1565 m. – jis susirašinėjo su Šveicarijos bažnyčios vadovais: su J. Calvinu[106], su Ciuricho teologu Heinrichu Bullingeriu[107], su Berno teologu Wolfgangu Musculusu[108], Ciuricho dvasininkais[109], 1567 m. su Ciuricho magistratu[110], 1565 m. su Ženevos pamokslininku ir akademijos profesoriumi Théodoru Beza.[111] Tokia laikysena buvo būdinga daugeliui didikų, perėjusių į reformaciją. Jonas Kiška 1567 m. irgi susirašinėjo su H. Bullingeriu ir Josiasu Simleriu.[112] Šie laiškai dažnai buvo ne tik pagarbos pareiškimai ar rekomendacijos, bet nedideli teologiniai traktatai, kuriuose buvo diskutuojami požiūriai į šv. Trejybę, Kristaus dieviškumą. Pavyzdžiui, Ona Radvilaitė-Kiškienė (Vitebsko vaivados Stanislovo Kiškos našlė) 1565 m. rašė Bresto sinodui krikšto klausimais (laiškas neišliko).[113]

[106] Laiškai suregistruoti leidinyje: *Der Briefwechsel...*, nr. 20, 21, p. 31; nr. 39, p. 35; nr. 129, p. 76; nr. 166, p. 88; nr. 222, p. 128; nr. 237, p. 137; nr. 325, p. 224. Tekstai atspausdinti: *Opera Calvini*, t. 15, nr. 2113, 2227; t. 17, nr. 2876; t. 19, nr. 3565; t. 20, nr. 4125.

[107] *Der Briefwechsel...*, nr. 30, p. 34; nr. 118, p. 108; nr. 223, p. 128; nr. 305, p. 210.

[108] *Der Briefwechsel...*, nr. 47, p. 36.

[109] *Der Briefwechsel...*, nr. 328, p. 225; nr. 329, p. 226–231; nr. 332, p. 232–239.

[110] *Der Briefwechsel...*, nr. 304, p. 210.

[111] *Der Briefwechsel...*, nr. 334, p. 239.

[112] *Der Briefwechsel...*, nr. 309, p. 285; nr. 413, p. 323.

[113] Sandius, Ch., *Bibliotheca antitrinitariorum...*, p. 54.

Šveicarijos bažnyčios vadovai, kai tik juos pasiekė pirmosios žinios, kad M. Radvila Juodasis palankus reformacijai, atkakliai siekė atkreipti jo dėmesį, dedikavo jam savo knygas. Apie dedikacijas knygose, išspausdintose tolimoje Šveicarijoje, jam pranešė H. Bullingeris (*Festorum dierum sermones ecclesiastici*). Savo veikalus jam dedikavo J. Calvinas (*Commentarii in Acta Apostolorum*), Bernardas Ochinas (*Dialogorum liber secundus cum alliis de rebus tum potissimum de trinitate*, Basileae, 1563).[114] Dar daugiau knygų Radvilai Juodajam dedikavo Lietuvos DK teologai, gaunantys paramą leidiniams spausdinti.

Apie M. Radvilos Juodojo tikėjimą rašiusieji amžininkai ir istorikai dažnai apibūdino jį kaip keitusį liuteronybę į kalvinizmą, o šį į arijonizmą. M. Radvila Juodasis dėl savarankiškų kelio ir krypties ieškojimų tiems, kurie jau buvo priėmę kitose valstybėse nusistovėjusias tikėjimo mokymų sistemas, nedarė nuosekliai išpažįstančio kurią nors vieną tikybą žmogaus įspūdžio. Kaip sakyta, jo Vilniaus Lukiškių dvare pirmiausia pradėjo veiklą ir galėjo viešai pamokslauti liuteronų pamokslininkas Lucas, o 1556 m. ten jau dirbo evangelikų reformatų pamokslininkai. 1556 m. M. Radvilos Juodojo laiškas nuncijui Aloysijui Lipomanui buvo viešas tikėjimo išpažinimas, jame ne tik išdėstomos pagrindinės protestantizmo tiesos, bet ir ieškoma asmeninių argumentų, kodėl tikima ir kas pripažįstama teisinga tikėjime.

Ta aplinkybė, kad M. Radvilos Juodojo dvaruose dirbę pamokslininkai pradėjo palengva linkti į arijonizmą, apibūdina kunigaikštį kaip leidusį ir kitiems individualiai ieškoti tikėjimo ir jo motyvacijos. Iš daugelio jį supusių ir jo proteguotų žmonių akivaizdu, kad jis pirmiausia vertino asmens išsilavinimą, aktyvumą, gebėjimą intelektualiai dirbti. Jis palaikė aukštuosius mokslus baigusius žmones, potencialius reformuojamos bažnyčios veikėjus. Štai 1555 m. su jo rekomendacija į sinodą Lenkijoje vyko Petras Gonezijus (Goniondzietis), gavęs daktaro laipsnį Paduvoje ir ten pradėjęs aiškinti šv. Trejybės dogmos nelogiškumą. Pats kunigaikštis rašė J. Calvinui laiškus aiškindamas Georgo Blandratos, kelių mokslų daktaro, teologines pozicijas ir bandydamas gauti joms Šveicarijos teologo pritarimą.

Ir vis dėlto būta ribų, kurias jam atrodė neleistina peržengti. Kai Mažosios Lenkijos kalvinistų sinodas pašalino Petrą Gonezijų iš bendruomenės už netinkamas evangelikui reformatui pažiūras, kunigaikštis įsakė sunaikinti „eretiškos" jo knygos tiražą. Tuo M. Radvila Juodasis aiškiai parodė, kad pagrindinė jo pasirinktoji kryptis yra kalvinizmas, bet su tam tikra laisve šį tikėjimo mokymą interpretuoti.

114 *Der Briefwechsel...*, nr. 137, p. 80; nr. 200, p. 114; nr. 291, p. 190.

Radvilų (Brastos) Biblija *Biblia święta,*
tho iest Księgi Starego y Nowego Zakonu własnie z Greckiego y Lacińskiego nowo na Polski ięzyk z pilnoscią y wiernie wyłożone, Brasta, 1563.
Senojo Testamento antraštinis lapas

Istoriografijoje nėra vieningos nuomonės, kada reformacijos šalininku tapo antrasis galingasis Radvilų giminės atstovas – Mikalojus Radvila Rudasis (1512–1584).[115] Prieštaringi ir šaltiniai: 1556 m. Andrzejus Trzecieskis jaunesnysis, gerai pažinojęs situaciją Lietuvos DK, rašė, kad abu Radvilos buvo reformacijos šalininkai, o Rudąjį apibūdino kaip „ne menkiau didžia širdimi ir dvasia kovojantį su bjauriais popiežininkų išmislais"[116]. Tačiau 1560 m. Varmės vyskupas S. Hozijus laiške iš Vienos Vilniaus vyskupui V. Protasevičiui prašė perduoti sveikinimus M. Radvilai Rudajam ir rašė „girdėjęs, kad šis esąs ištikimas teisingajam katalikų tikėjimui..."[117] XVII a. reformacijos istorikas Andreas Vengerskis (Wengerscius) teigė, kad M. Radvila Rudasis tik 1564 m. tapo kalvinistu.[118]

S. Hozijaus linkėjimai galėjo būti diplomatinis žingsnis laikyti savu asmenį, kuris dar nebuvo pradėjęs aktyviai veikti evangelikų bažnyčių labui. O tokios veiklos imtis M. Radvilai Rudajam trukdė pareigos: 1550, 1553 ir 1556 m. jis iš valdovo gavo privilegijas etmono pareigoms ir ėjo jas su pertraukomis iki 1579 m. Aktyviai dalyvavo bręstančiuose Livonijos karo įvykiuose, 1560 m. organizavo šauktinių kariuomenę, daug laiko praleido karo lauko stovyklose, 1562 m. sunkiai sirgo, o 1562–1563 m. žiemą vadovavo karo veiksmams su Ivano Rūsčiojo kariuomene. Nuo 1566 m. iki mirties buvo Lietuvos DK kancleris ir Vilniaus vaivada.

Duomenys apie jo laikyseną leidžia manyti, kad jis reformacijos šalininku tapo ne daug vėliau už savo pusbrolį. Jau 1550 m. jis finansavo evangeliko Andriaus Volano studijas Karaliaučiaus universitete ir apie 1553 m. priėmė jį dirbti sekretoriumi, rėmė ir įdarbino Joną Abramavičių, taip pat tapusį aktyviu evangeliku reformatu. Viename iš nedatuotų 1549 ar 1550 m. laiškų Žygimantui Augustui jis rašė, kad „kronikos įrodo, jog karalienės karūnacija priklauso tik nuo paties karaliaus"[119]: matyt, bandė pateikti argumentų, kurie leistų karaliui mažiau paisyti arkivyskupo keliamų reikalavimų. Kaip žinia, arkivyskupas už tai, jog sutiko palaikyti

[115] Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim...*, p. 47. Autorius spėja, kad M. Radvila Rudasis perėjo į kalvinizmą apie 1556 m., nors Henryko Lulewicziaus nuomone, kunigaikštis dar 1560 m. nebuvo tvirtai apsisprendęs. *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 332.

[116] Trzecieski, Andrzej, *Dzieła wszystkie*, t. 1, Wrocław, 1958, p. 20.

[117] Cit. iš Lulewicz, H., „Radzwiłł Mikołaj", *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 332.

[118] Wengerscius, Andreas, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, Amsterdami, 1679, Varsoviae, 1973, p. 145.

[119] Mikalojus Radvila Rudasis – Žygimantui Augustui [b. d.], AGAD, AR, sk. IV, ap. 34, vokas 496, nr. 23, l. 1.

karalių Barboros Radvilaitės karūnacijos byloje, siekė įsako prieš „eretikus". 1555 m. M. Radvila Rudasis rekomendavo Žygimantui Augustui Stanislovą Košutskį (Kossutski), buvusį Barboros Radvilaitės sekretorių, jau įtariamą perėjus į evangelikų tikėjimą, ir prašė jį išklausyti.[120]

1555–1557 m. M. Radvila Rudasis nemažai susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu. Viename laiške jis rekomendavo savo Biržų dvaro ir miestelio seniūno Petro Oborskio sūnų Albertą kunigaikščiui į tarnybą.[121] Vadinasi, jau 6-ajame dešimtmetyje jis akivaizdžiai rėmė reformacijos šalininkus.

Abu pusbroliai Mikalojai Radvilos, Juodasis ir Rudasis, buvo labai artimi vienas kitam, tikri bendraminčiai, laikėsi labai panašių pozicijų Lietuvos valstybingumo klausimais, rinkosi klientais panašios orientacijos žmones, tarpusavyje susirašinėjo, vienas kitą informuodavo apie įvykius, reikalus, asmenis. Prieš mirtį paskutiniame savo laiške pusbroliui M. Radvila Juodasis vertino savo veiklą ir numatė Lietuvos valstybės ateitį einant tuo keliu, kuriuo vertė ją eiti politinės aplinkybės:

...[valstybei] turint blogus kaimynus, kiek save prisimenu, [manau], kad neprisidėjau prie to blogio, kuris Lietuvoje vyksta dėl karų [...], dėl unijų ir dėl savivalės, kurios mūsų bajorai išmoko karuose bei seimuose ir dėl kurios patys pražus ir mūsų valstybę su savimi kartu palaidos.[122]

M. Radvila Juodasis mirė 1565 m. naktį iš gegužės 12 į 13 d. Praėjus kelioms dienoms, lyg atsakydamas į pusbrolio laiško žodžius, M. Radvila Rudasis rašė Mikalojui Naruševičiui:

Mūsų Lietuvai pildosi pranašystė, kad ten, kur Ponas Dievas už nuodėmes nori žmones bausti, ten iš jų tarpo atima stipriuosius vyrus, nes minia, neturėdama vadų, visada į prapultį nuveda [...], o dabar dėl mūsų nuodėmių, užrūstinusių Dievą ant mūsų valstybės ir mūsų lietuvių tautos, pranašystė pradeda pildytis, tiksliau jau išsipildė...[123]

[120] M. Radvila Rudasis 1555, lapkričio 3 – Žygimantui Augustui, ibid., sk. IV, ap. 34, vokas 496, nr. 34, l. 1–2.

[121] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40 (10), nr. 1715, p. 78 (M. Radvila Rudasis 1559, rugsėjo 28 iš Vilniaus – kunigaikščiui Albrechtui).

[122] „...że to sam o sobie wspominam zle sąsiady mając, iż nie przyczyniałem się o to złe namniej, które się w Litwie dzieje prze wojne, prze zruszenie przimierza, prze unia i prze licentia, której się szlachta nasza na wojnach i na sejmiech nauczyli i już tak do grobu się tym samym pojdą i rzeczypospolitą z sobą pogrzebą...", Mikalojus Radvila Juodasis 1565, kovo 1 iš Lukiškių – Mikalojui Radvilai Rudajam, AGAD AR, sk. IV, ap. 34, vokas 502, nr. 66, l. 1–2.

[123] „...na rzecz pospolitą nasza y narod nasz Lythewski proroctwo przychodzy abo raczey przyszło...", Mikalojus Radvila Rudasis 1565, gegužės 31 iš Vilniaus – [Mikalojui] Naruševičiui, AGAD, AR, sk. IV, ap. 34, vokas 495, nr. 6, l. 1–2.

M. Radvila Rudasis pripažino pusbrolį vadu, pagrindiniu žmogumi Lietuvos DK ir Lietuvoje po valdovo. Radvilai Juodajam mirus, jis jautė pareigą perimti evangelikų globą, ir tai padarė. Todėl jo veikla reformacijos judėjime tapo ryškesnė po 1565 m. Vis dėlto mažai tikėtina, kad daugiau kaip dešimtmetį abu pusbroliai būtų buvę skirtingo tikėjimo ir apie tai nė žodeliu neužsimintų laiškuose, rašytuose vienas kitam.

5. Evangelikų reformatų bažnyčios pagrindiniai leidiniai

Jau pačiais pirmaisiais metais, kai pasuko į reformaciją, Mikalojus Radvila Juodasis ėmėsi organizuoti knygų, būtinų kuriamai evangelikų bažnyčiai, leidybą. Nuo pirmųjų žingsnių pradėjo diegti naujovę Lietuvos DK – steigti spaustuves. Jo iniciatyva ir lėšomis 1553 m. buvo įrengta spaustuvė Lietuvos Brastoje, valstybiniame mieste, seniūnijos centre. Šiam darbui jis pakvietė iš Krokuvos spaustuvininką Bernardą Wojewódką (Voievodka)[124] ir Andrzejų Trzecieskį (Trzycieski, Tricesius) jaunesnįjį. Pirmojo Brastos spaustuvės leidinio pratarmėje rašoma:

> Radvilos pavedimu [pakvietė] Voievodką ir Tricesijų spausdinti Lietuvos Brastoje šnekamąja kalba (*lingua vulgaris*) liuteronų gedulingas giesmes ir kartu giedoti mišias vietine kalba.[125]

Spaustuvės darbo kryptį ir užduotis nustatė M. Radvila Juodasis. Per vienerius darbo metus (tiek iš viso ir dirbo B. Wojewódka iki žūties) spaustuvė išleido pirmąsias bažnyčiai reikalingas knygas: *Trumpąjį katekizmą, Platųjį katekizmą, Dešimt Dievo įsakymų* ir *Pagrindinių krikščionybės [...] mokymo vietų aiškinimo būdus [...] jauniems Dievo žodžio tarnams ir pamokslininkams.*[126] Šie leidiniai buvo skirti ir pradedantiesiems dvasininkams, ir

[124] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 65, 211–213.

[125] *Katechizm Brzeski 1553/1554 r.*, wyd. Franciszek Pułaski, Warszawa, 1908, p. 11. „...Voievodkam et Tricesium iussu Radzvillonis imprimere in Brzesczie Lithuanico vulgari sermone Lutheranorum nenias et cantillare missam vernaculo contextu..."

[126] *Katechismus mniejszy to jest nauka z krótkim wykładem o przedniejszych cząstkach zakonu krześcijańskiego dla ludu prostego; Katechismus więtszy to jest nauka krześcijańska o Bodze i o wierze swiętej, w której Ojciec z Synem rozmawiają; Summariusz Dzięsiorga Przykazania Bożego; Sposoby niektóre ostróżnie i krom zgorszenia mówienia o przedniejszych krześcijańskiej nauki miejscach dla młodych Słowa Bożego... sług i kaznodiei.*

pamokslininkams, ir įvairaus pasirengimo bendruomenės nariams, o trumpasis katekizmas – specialiai „paprastiems žmonėms".

Spaustuvė buvo įrengta knygoms „šnekamąja" kalba spausdinti. Nežinoma, kas iš tiesų parengė šiuos leidinius, spėjama, kad jau minėtieji pakviestieji B. Wojewódka ir A. Trzecieskis. Leidinių prototipų ieškoję tyrinėtojai nustatė, kad remtasi ne vienu liuteronišku katekizmu: prakalba paimta iš Urbano Rhegijaus katekizmo, išleisto 1543 m. Magdeburge, trumpajam katekizmui naudotasi Jano Seklucjano katekizmu, kuris savo ruožtu buvo 1529 m. M. Lutherio katekizmo perdirbinys, o platųjį katekizmą rengiant naudotasi kitu U. Rhegijaus veikalu *Medicinae animae*, išleistu Vitenberge 1535 m., tačiau dėstymas – perdirbtas.[127] Tad ir antrajai reformacijos bangai prasidėjus, Lietuvos DK dar kurį laiką buvo remtasi liuteronų tikėjimo mokymo pagrindais, bet juose jau buvo ir kalvinizmo elementų. Paskendus B. Wojewódkai, M. Radvila Juodasis ieškojo kito spaustuvininko. Apie 1556 m. Brastos spaustuvė dar nebuvo pasirengusi spausdinti paties Radvilos tekstus, tačiau nuo 1558 iki 1570 m. ji jau veikė be pertraukos, vadovaujama Stanisławo Murmelijaus (Murmelius).[128] 1558 m. joje buvo išspausdintas giesmynas *Piesni chwał Boskich*, dar žinomas Brastos giesmyno pavadinimu. Jo sudarytojai buvo Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios superintendentas Simonas Zacijus, Andrzejus Trzecieskis (jaun.) ir giesmių kūrėjas bei vertėjas Janas Zaremba.[129] Tad giesmynai Mažojoje Lietuvoje ir Lietuvos DK buvo parengti spaudai beveik vienu metu: M. Mažvydo sudarytasis (pirmoji dalis) išspausdintas 1566 m. Karaliaučiuje, o Lietuvos DK – 1558 m. Lietuvos Brastoje. Pirmasis lietuvių kalba, antrasis – lenkų kalba, su pridėtu trumpu katekizmu ir Jakubo Silvijaus (Jakub Silvius) namų apeigoms skirtu tekstu. Brastos giesmyno išliko tik fragmentai – išliko arba buvo rekonstruotos iš vėliau spausdintų giesmynų 40 giesmių.[130] Kaip nustatė evangelikų giesmynų tyrinėtoja D. Pociūtė, šio giesmyno sudarytojai ir vertėjai, kaip ir M. Mažvydo giesmynų vertėjai, orientavosi į ankstyvųjų viduramžių lotyniškų himnų tradiciją, ją padarė liturgijos šerdimi.[131]

[127] Warmiński, I., *A. Samuel i Jan Seklucyan*, Poznań, 1906; *Katechism Brzeski 1553–1554 r.* wyd. Franciszek Pułaski...

[128] Kot, Stanisław, „Kancjonał brzeski Jana Zaręby z 1558 r.", *Reformacja w Polsce*, rocz. 9–10, 1937–1939, p. 443–456.

[129] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 65.

[130] Zaremba, Jan, *Pieśni Chwał Boskich*, Monumenta Musicae in Polonia, serija B, Kraków, 1989. Nors lenkų istoriografijoje šis giemynas vadinamas Jano Zarembos vardu, tačiau jis buvo tik vienas jo vertėjų ir giesmių kūrėjų.

[131] Pociūtė, Dainora, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Prūsų Lietuva*, Vilnius, 1995, p. 29–31.

Tai visai atitiko laiko dvasią: reformacija buvo suvokiama kaip ieškojimas teisingo tikėjimo, „apvalyto" nuo vėlyvųjų viduramžių ir XV–XVI a. pradžios bažnyčios vadovų mokymo ir interpretacijų, tikėjimui gryninti buvo kreipiamasi į Šventąjį Raštą ir ankstyvosios krikščionybės tradiciją. Brastos giesmyne buvo paskelbti keturi tiesioginiai Čekų brolių giesmių vertimai ir originalios giesmės, parašytos specialiai Lietuvos DK evangelikų reformatų krašto bažnyčiai. Tad Brastos giesmynas supažindino Lietuvos DK evangelikus su Čekų brolių poetika, praplėtė patirtį dar vieno krašto reformacijos kūriniais. D. Pociūtės tyrinėjimai atskleidė, kad būta kontaktų tarp Mažosios Lietuvos lietuvių liuteronų ir Lietuvos DK evangelikų bažnyčią kuriančiųjų. Ji nustatė, kad viena 1558 m. Brastos giesmyno Simono Zacijaus giesmė „Perssegnok mus Dieve Tiewe" (išvertė Jonas Kirtoforas) pateko į antrąją M. Mažvydo giesmyno dalį (1570), o dar keturios – į daug vėlyvesnį, 1612 m., Lozoriaus Zengštoko giesmyną (greičiausiai per J. Seklucjano leidinį). Antra vertus, Brastos giesmynas padarė didelę įtaką lenkiškam J. Seklucjano 1559 m. Karaliaučiuje išleistam giesmynui – jame buvo pakartota didžioji Brastos giesmyno dalis (todėl J. Seklucjano giemynas buvo panaudotas Brastos giesmyno rekonstrukcijai).

Senųjų ankstyvųjų viduramžių himnų bei senojo giedojimo tradicija Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčios apeigose ir liturgijoje buvo tik pradinio etapo reiškinys. Naujuose giesmynuose jau stengtasi surinkti ir populiarinti naujai sukurtas giesmes, atsisakyta viduramžių himnų.

Antras reformacijos centras kūrėsi kitoje M. Radvilos Juodojo valdoje – Nesvyžiuje. Čia spaustuvę įsteigė, kiek šiuo metu žinoma, kunigaikščio dvarų valdytojas Matas Kawieczyńskis. Jo vardu spaustuvė veikė 1562–1571 m. Be abejo, tokiai veiklai reikėjo paties žemvaldžio – M. Radvilos Juodojo pritarimo. Prie spaustuvės įrengimo lėšomis prisidėjo dar ir Eustachijus Valavičius.[132] Pirmuosius šios spaustuvės leidinius rengė Simonas Budnas, Laurynas Krzyszkowskis (Kriskovius) ir pats organizatorius M. Kawieczyńskis, orientavęsi į to krašto gyventojus – rytų slavus, skaitančius kirilica. Šiai valstybės gyventojų daliai S. Budnas, tuo metu Klecko pamokslininkas, skyrė 1562 m. Nesvyžiuje išleistą katekizmą[133] ir knygelę *Apie nuodėmingo žmogaus nuteisinimą prieš Dievą* (*O opravdanii hriesznoho czelowieka pered Bohom*, 1562). A. Kawecka-Gryczowa priėjo prie išvados, kad viename iš tų leidinių anonsuotus tekstus apie Krikšto ir šv. Vakarienės sakramentus S. Budnas taip pat išspausdino, nors jų egzemplioriai

[132] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 121.

[133] *Katichisis, to jest nauka starodavnaja chrystianskaja od sviatoho Pisma dlia prostych liudej jazyka ruskoho v pytaniach i otkazach sobrana*. Katekizmas buvo gana didelė (498 puslapių) keturių dalių knyga su S. Budno dedikacija kunigaikšiams Radviloms ir pratarme.

Naiaśnieyszemu Pánu/ Pánu Zy-
gmuntowi Augustowi/ z Bożey łáski Krolowi Polskiemu/ Wielkiemu
Kśiążeciu Litewskiemu/ Ruskiemu/ Pruskiemu/ Zmoydzkiemu/ Má-
zowieckiemu/ Inflánckiemu/ etc. Pánu á Dziedzicowi etc.
Pánu á Pánu/ Pánu memu miłośćiwemu etc.

Naiáśnieyszy Miłośćiwy Krolu etc.

AM Pan Bog wszytko dobre spráwuie/ czyni/ y dá-
ie ludziam ná świećie: Abowiem on iest wszego dobrá doskonáłe-
go pocżątkiem/ o czym gdyż ták káżdy Krześćiáńskiego stanu á zá-
wołania człowiek powinien wierzyć/ thedy dáleko więcey Wászá
Krolewska Miłość iáko Krol Krześćiáński/ tákże też o nim wie-
rzysz/ y zá tho v siebie raczysz rozumieć/ iż to od wiekow zá przeyź-
rzeniem Bożym/ y zácżęło się/ y do they doby trwa/ żeś Wászá Krolewska Miłość po
przodkoch swych chwalebnych/ ná thych sławnych páństwach od niego iest Krolem/ pomá-
zańcem/ y wielkim możnym Pánem/ á wodzem ludu Bożego postáwion/ á zá wolą iego
świętha przez thák wiele lath Wászá Krolewska Miłość sławnie nád narody nászé-
mi pánuiesz. Miedzy kthoremi będąc ia ieden z obywáthelow tych kráiow czuię się w
thym/ żem iest naprzod á nádewszythko Pánu Bogu powinien. Gdyż on z dáwná pod
pánowániem świątobliwym przodkow W. K. M. Krolow Polskich/ y Wielkich Kśiążąt Li-
tewskich/ Dom á Rodzice moie zacną vczćiwośćią stanu Slácheckiego ochędożył/ y kthemu
spráwiwszy łáskáwe serce W. K. M. ku mnie/ dobrodzieystwem W. K. M. znácznym raczył
mię okrásić: Zá co ia iego świętey Boskiey miłośći/ acz niedostoynie/ dáię cześć y chwałę/ A
W. K. M. iáko iego ziemskiemu namiestkowi/ będąc wdzięcznym pámiętnikiem ná dobro-
dzieystwá W. K. M. z vprzeymey mey chući záwsze dźięki czynię. A chcąc nieiákiey tákowey
mey wdzięcznośći świádectwo przed oczymá ludzkiemi przećiw W. K. M. Pánu swemu przy-
rodzonemu pokázáć/ vmyśliłem to co v siebie mam zá nawiętsza pocżtę ofiárowáć W. K. M.
spráwuiąc się w tym wedle woley Bożey/ ktory roskazawszy posłuszeństwo ku sobie/ y wypłáce-
nie dániey Bogu powinney/ też dręgie posłuszeństwo z czynszem przykazał oddawáć vrzędom
przełożonym/ ktore on ná tym tho świećie postáwić wedle wiecznego swego rozsądku raczył.
A gdyżem w pismiech historiy/ ácz máło w nich czytáiąc/ iáko świeckiego stanu człowiek ná-
lazł o tym zmiánkę/ iż zá czásu Ptolomeá Egiptskiego Krolá Demetryus Falereus zacny Mę-
drzec/ ácz Bogá prawdziwego nie znał/ rádził mu/ áby w Grecki język zakon Boży był
przełożon kosztem á skárbem krolewskim. Ja thedy vdawszy się tym śládem z pobożney záwiśći
swoiey/ z mey máietnośći/ ktorey z woley Bożey á z pocżćiwego nabyćia przodkow mych/ y z łá-
ski W. K. M. ku mnie vżywam/ tymże swym własnym dobrem á nakłádem moim vczyniłem
rzecz tákową/ o ktorey mam tę nádzieię/ od wszech Krześćiáńskich ludźi być godna pochwały/
miedzy narod Słowieńskiego języká pod Tytułem á imieniem W. K. M. sławnym Krolew-
skim/ kazałem wydáć/ To iest/ tę świętą lekcyą/ Kśięgi Bibliey/ zakon pierwszy przykazánia Bo-
żego/ tákże y Testáment nowy Ewánielią Páná Krystusowę/ na Polską mowę dawszy przeło-
żyć/ do czego Pan Bog podpomoć á poszczęśćić mi w tey spráwie raczył/ ktorą nie z kwápnieni
zácżynał/ ánim tego przedśięwzięćia swego tylko swym własnym zdániem czynił/ Ale zá społe-
cżną zezwoleniem wszytkich Kośćiołow á Zborow Krześćiáńskich/ w páństwach W. K. M.
ták w Koronie iáko y w Kśięstwie wedle szczyrego słowá Bożego rozmnożonych/ ktorzy z po-
śrzod siebie zgodnie obrawszy ludźi tákowe/ iákie nalepiey á nauważniey do thego vmiećie/
ij godne/

Radvilų (Brastos) Biblija.
Dedikacijos Žygimantui Augustui pirmasis puslapis

nėra žinomi. S. Budno katekizmas kirilica, kaip manoma, dar rėmėsi liuteroniškais leidiniais.

Lygiagrečiai Nesvyžiuje buvo rengiamas ir 1563 m. (lenkų kalba) išleistas platusis katekizmas su giesmynu, kuriame buvo 110 giesmių ir Dovydo psalmės. Šį leidinį rengė aktyvus evangelikų bažnyčios pamokslininkų būrelis: Simonas Budnas, Tomas Falconius (Falkowski, Sokolowski), Tomas Chodoskis, pats Matas Kawieczyńskis, pasinaudota Vilniuje tuo metu dirbusio Marcino Czechowico giesmėmis ir Krokuvoje išleistu, bet mūsų laikų nebepasiekusiu katekizmu.[134] Daugelis šio katekizmo rengėjų 1563 m. jau sparčiai krypo į arijonizmą ir netrukus sudarė atskirą grupuotę. Viena katekizmo dalis buvo M. Lutherio trumpojo katekizmo perdirbinys (naudotasi S. Budno 1562 m. katekizmu), dalis giesmių perimtos iš Krokuvos giesmyno, sudaryto prieš 1559 m., bet neišlikusio, dalį giesmių sukūrė Lietuvos DK dirbę evangelikai, išverstos kelios Čekų brolių giesmės. Tokia katekizmo sandara rodo, kad Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčioje tuo metu buvo dar nenusistovėjusi liturgija, apeigos, ieškota išbaigtos mokymo sistemos. Vis dėlto katekizmo visuma laikytina kalvinistiška. Antra vertus, akivaizdu, kad šiame etape nebandyta mechaniškai perkelti apeigų ar tikėjimo mokymo pagrindų į Lietuvos DK. Nesvyžiaus katekizmas buvo leidinys, atspindėjęs ne tik Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios kelio ieškojimus, skolinius ir savarankišką kūrybą, rėmimąsi jau geriau pažįstama liuteronų bažnyčios patirtimi, bet ir bandymas kurti savo bažnyčios variantą.

Kaip parodė katekizmų giesmynų palyginimai, Nesvyžiaus katekizme ir jo giesmyne jau pasukta nuo senosios tradicijos – beveik nebebuvo ankstyvųjų viduramžių kilmės giesmių, iš Brastos giesmyno buvo paimta tik dešimt Mikolajaus Rejaus, Andrzejaus Trzecieskio, Simono Zacijaus sukurtųjų.[135]

Teologiniu požiūriu arijonų ir evangelikų reformatų bažnyčios išsiskyrė, pastariesiems aiškiai suformulavus savo požiūrį į šv. Trejybės dogmą. 1565 m. Mikalojus Pacas ir Andrius Volanas bendromis pastangomis parašė knygelę *Teisingasis tikėjimo išpažinimas* (*Orthodoxa fidei confessio*). Pagrindiniame A. Volano tekste buvo išsamiai išaiškinta šv. Trejybės dogmos interpretavimo istorija, bažnyčios tėvų argumentacija, bažnyčios susirinkimų priimti simboliai, formuluotės, antikos rašytojų – ankstyvosios krikščionybės laikų argumentai ir paaiškinimai, J. Calvino ir Ph. Melanch-

[134] Kawecka, Alodia, „Kancjonały protestanckie na Litwie w w. XVI", *Reformacja w Polsce*, rocz. 4, 1926, p. 128–136.

[135] Pociūtė, Dainora, *XVI–XVII a. protestantų giesmės...*, p. 33.

Vadinamojo Nesvyžiaus katekizmo
Katechizm albo krótkie w jedno miejsce zebranie wiary...,
Nesvyžius, 1563–1564, lapas d_{3v}

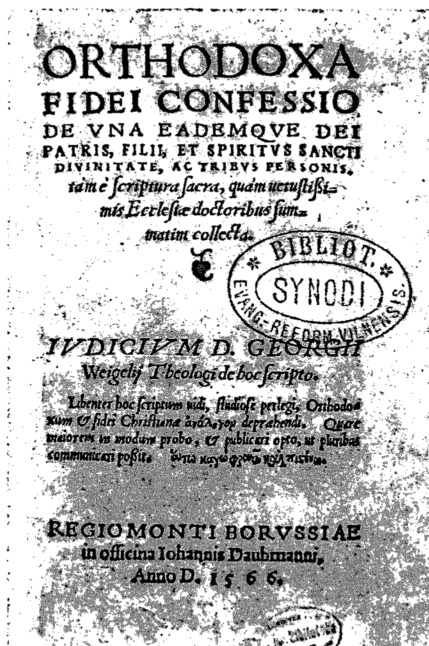
thono požiūris į šv. Trejybę ir žinomi Arijaus, Sabeliko ir kt. nukrypimai. Nuosaikiu, įtaigiu tonu, gerai išmanydamas reikalo esmę ir dogmos aiškinimo istoriją, su giliu įsitikinimu A. Volanas parašė pagrindinį Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios veiklos pradžios tekstą.[136] Šis veikalas aiškiai nustatė Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčios požiūrį į šv. Trejybės dogmą ir tapo norminiu tekstu.

Kitu keliu nei Mažojoje Lietuvoje užsibrėžė Mikalojus Radvila Juodasis parūpinti Šventąjį Raštą šnekamąja kalba. Jo vertimą kunigaikštis ėmėsi

[136] Andreas Volanus, „Epistola ad [...] Nicolaum Pacium Episcopum Kiioviensem" in Pac, M., *Orthodoxa fidei confessio*, Regiomonti Borussiae, 1566. Perspausdinta su vertimu į lietuvių kalbą. Volanas, Andrius, *Rinktiniai raštai*, sud. Marcelinas Ročka, Ingė Lukšaitė, Vilnius, 1996, p. 312–343.

organizuoti nuo judėjimo pradžios, nebandydamas sudaryti sąlygas išaugti vietiniams žmonėms, gerai suvokiantiems visos Lietuvos DK visuomenės kalbinę situaciją ir poreikius. Biblijos vertimą M. Radvila Juodasis organizavo „pagreitintu tempu" – būrė ir rinkosi žmones iš tų, kurie vienaip ar kitaip galėjo šį darbą dirbti ir buvo kilę iš įvairių šalių, daug jų buvo iš mišrių etniniu požiūriu Pomeranijos, Silezijos kraštų ir iš centrinių Lenkijos sričių. 1563 m. M. Radvilos Juodojo rūpesčiu ir lėšomis spaustuvininkas Stanislovas Murmelijus išleido Bibliją, vadinamą Brastos arba Radvilų Biblijos vardu. Jos vertėjai iki šiol nėra tiksliai nustatyti. Akivaizdu, kad Biblijos vertimui buvo keliami to meto moderniosios klasikinės filologijos reikalavimai: privalu buvo versti iš šaltinio originalo kalbų – graikų, hebrajų ir derinti su lotynų kalbos vertimais. Vertėjai ir vertė iš šių kalbų. Toks kapitalinis darbas reikalavo apsispręsti, į kurią kalbą versti, kartu tai buvo sprendimas, kuri ar kurios *lingua vulgaris* taps apeigų kalba bažnyčioje. Ar buvo suvokta dilema – viena ar kelios kalbos?

Kiek galima spręsti iš šaltinių, šios dilemos svarba nebuvo svarstyta ar suvokta. Kalba buvo pasirinkta be didelių apmąstymų ar ateities prognozavimo. Nueita keliu, kurį padiktavo aplinkybės. Tai, kas buvo padaryta Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčios formavimosi pradžioje, turėjo ilgalaikes pasekmes ateityje. Tokio žingsnio motyvų turėjo būti ne vienas. Akivaizdu, kad M. Radvila Juodasis nemanė, jog Prūsijos kunigaikščio Albrechto pasirinktas polilingvizmas bažnyčioje vaisingas. Pasirinkęs kalbą, bet neapmąstęs galimų pasekmių ir nenumatęs visos judėjimo plėtojimo programos, M. Radvila Juodasis pasuko greitą rezultatą žadančiu, bet daugelio visuomenės problemų neišsprendžiančiu keliu. Jis rinkosi vieną – lenkų – kalbą, kurią diktavo politinio gyvenimo aplinkybės ir kuria lengviau nei kita kuria šnekamąja kalba buvo galima susikalbėti su Lietuvos DK rytų slavais. Vėliau sudarytoji Liublino unija šį poreikį susikalbėti dar sustiprino. Kunigaikštis šiuo leidiniu ne tiek siekė gilinti reformaciją daugiakalbėje Lietuvos DK visuomenėje, kiek norėjo sustiprinti reformaciją Lenkijoje. Taigi Biblijos vertimą jis skyrė dviejų valstybių visuomenei, t.y. orientavosi į plačią teritoriją, bet ne į visų savos valstybės visuomenės luomų ir sluoksnių evangelikų bendruomenių narius, tiksliau – į bajoriją kaip pagrindinį Biblijos skaitytoją abiejose valstybėse. Aktyviausiems lietuviams, reformacijos šalininkams, dar praeitą laikotarpį išvykusiems iš Lietuvos DK, trūko Biblijai versti į lietuvių kalbą pasirengusių žmonių, o per tą laiką nesusidarė savaveiksmio inteligentų branduolio, kuris būtų galėjęs pasiūlyti galingajam judėjimo globėjui alternatyvius sprendimus. Turėjo reikšmės ir tai, kad Lenkijoje neatsirado tokiam darbui finansuoti mecenato, o buvo didelis poreikis turėti išverstą Šventąjį Raštą pagal modernius reikalavimus. Be to, kaip žinia, pirmosios,

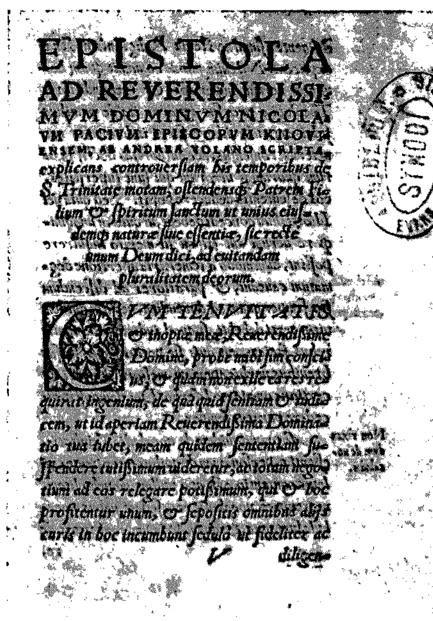
ORTHODOXA
FIDEI CONFESSIO
DE VNA EADEMQVE DEI
PATRIS, FILII, ET SPIRITVS SANCTI
DIVINITATE, AC TRIBVS PERSONIS.
tam è scriptura sacra, quàm uetustissi-
mis Ecclesiæ doctoribus sum-
matim collecta.

IVDICIVM D. GEORGII
Weigelij Theologi de hoc scripto.

Libenter hoc scriptum uidi, studiosè perlegi, Orthodoxum & fidei Christianæ ἀνάλογον deprehendi. Quare maiorem in modum probo, & publicari opto, ut pluribus communicari possit.

REGIOMONTI BORVSSIAE
in officina Iohannis Daubmanni,
Anno D. 1566.

Knygos *Orthodoxa fidei confessio...*, Karaliaučius, 1566, antraštinis lapas

EPISTOLA
AD REVERENDISSI-
MVM DOMINVM NICOLA-
VM PACIVM, EPISCOPVM KIIOVI-
ENSEM, AB ANDREA VOLANO SCRIPTA,
explicans controuersiam his temporibus de
S. Trinitate motam, ostendensque Patrem Fi-
lium & spiritum sanctum ut unius eius-
demque naturæ siue essentiæ, sic rectè
unum Deum dici, ad euitandam
pluralitatem deorum.

CVM TENVITATIS & inopiæ meæ, Reuerendissime Domine, probè mihi sim conscius, & quàm non exile careret requirat ingenium, de quo quid sentiam & iudicem, ut id aperiam Reuerendissima Dominatio tua iubet, meam quidem sententiam suspendere tutissimum uideretur, ac totum negotium ad eos relegare potissimum, qui & hoc profitentur unum, & sepositis omnibus alijs curis in hoc incumbunt sedulò ut fideliter ac

diligen-

Knygos *Ortodoxa fidei confessio...* dalies – Andriaus Volano traktato *Epistola ad reverendissimum dominum Nicolaum Pacium... De Trinitate* antraštinis lapas

nuolat veikusios evangelikų spaustuvės Lietuvos DK buvo įkurtos rytinėje jos dalyje, slaviškose žemėse, kur ypač buvo reikalinga bendra *lingua vulgaris* kalba. Patys Radvilos raštui tuo metu jau buvo pasirinkę lenkų kalbą – ja susirašinėjo tarpusavyje, nors raštuose, skirtuose viešumai, griežtai laikėsi lotynų kalbos. Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčioje vartoti lenkų kalbą kaip *lingua vulgaris* lengvino ir senoji katalikų bažnyčios tradicija – Lenkijos dvasininkų veikla jau buvo praskynusi jai kelią Lietuvos DK bažnyčioje šalia lotynų kalbos.

XVI a. 7-ajame dešimtmetyje naujo Biblijos vertimo ėmėsi Simonas Budnas, taip pat vertęs iš graikų, hebrajų ir lotynų kalbų. Šis vertimas buvo jau ne evangelikų reformatų krypties vertimas.

Per dešimt metų nuo intensyvaus reformacijos plitimo pradžios Lietuvos evangelikai reformatai jau turėjo savo bažnyčios organizaciją, bažnyčių tinklą, buvo parengę ir išspausdinę kelių tipų katekizmus ir lenkų, ir gudų kalba (kirilicos šriftu, Nesvyžiaus katekizme vadinta „slovėnų" kalba, 1562), tekstus namų pamaldoms ir pamokslininkams, paties M. Radvilos Juodojo (1556) ir Vilniaus bažnyčios tikėjimo išpažinimą (1558), du skirtingus giesmynus. Yra pėdsakų, kad Nesvyžiuje buvo išleisti dar du tekstai apie Krikšto ir šv. Vakarienės sakramentus. 1563 m. Brastoje buvo išleista visa Biblija, rengiamas jos antrasis vertimas. XVI a. 6-ajame ir 7-ajame dešimtmetyje buvo įrengtos ir jau veikė dvi spaustuvės, tad Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios poreikiams jau nebereikėjo ieškoti spaustuvininkų užsienyje. Kaip tik tos evangelikų įrengtosios Lietuvos DK spaustuvės pradėjo nenutrūkstamą spaustuvių veiklą Lietuvos DK valstybėje.

Tokia intensyvi veikla, dideli reikalavimai dvasininkams kėlė daug problemų – reikėjo ieškoti tinkamai pasirengusių profesijai kunigų ar organizuoti jų parengimą. O Lietuvos DK nebuvo nė vienos švietimo institucijos, kuria būtų galima pasinaudoti.

Laiko reikalavimus atitinkančių mokyklų reikėjo ir bendruomenių nariams – miestiečiams, miestelėnams, vidutinio turtingumo ir neturtingai bajorijai.

6. Evangelikų reformatų švietimo organizavimo pradžia

Naujai organizuojamai evangelikų reformatų bažnyčiai pirmiausia stigo gerai parengtų dvasininkų. Pats gyvenimas reikalavo iš jų didelio aktyvumo, sugebėjimo įtaigiai argumentuoti, orientuotis Europos

bažnyčių raidoje ir Lietuvos DK reformacijos srovėse. Kaip jau minėta, pirmąjį dešimtmetį bažnyčios globėjai plačiai naudojosi iš Lenkijos ir kitų kraštų atvykstančių, dažniausiai buvusių katalikų kunigų paslaugomis, ypač slavų (stačiatikių) žemėse esančiuose dvaruose.

Lenkijoje esant nemenkai pasiūlai, į Lietuvos DK atvykdavo nemažai lenkų kunigų, ieškančių čia uždarbio. Tokią padėtį kritiškai vertino abu Mikalojai Radvilos. Rudasis 1550 m. net priekaištavo dėl to Juodajam ir atkreipė jo dėmesį, kad reikia ieškoti kelių sumažinti atvykstančiųjų srautui. Nežinome, ar jis pats buvo numatęs kokius kelius, nes to laiško tekstas nerastas. Jam atsakydamas M. Radvila Juodasis lyg ir teisinosi:

Rašei, Jūsų Malonybe, apie lenkus, kurių čia tiršta ir kurie visur pas mus dvaruose landžioja. Neturiu aš pats šimto protų ir parengtų pasiūlymų, kaip tai sulaikyti. Tik Pono Dievo prašau, kad, įleisdamas juos į mūsų tėvynę, gera nulemtų, kad mūsų tėvynėje [mums] nereikėtų jiems tarnauti, nes iš tikrųjų matyti didelė to pradžia.[137]

Nuo pat savarankiškos veiklos pradžios abu Radvilos rekomendavo, siuntė, jų galva, perspektyvius jaunuolius mokytis į kunigaikščio Albrechto dvarą ar į protestantiškus universitetus. Tačiau visa tai buvo skirta tik negausiam jų būsimų klientų ar bendraminčių ratui. Iš esmės pakeisti padėtį ir išauginti savus kadrus galėjo tik pačių suorganizuotos mokyklos.

Dėl šaltinių stokos negalima tiksliai nustatyti nei evangelikų reformatų bažnyčių tinklo visumos, nei jų įsteigtų parapinių mokyklų kiekio. Sprendžiant iš bendros nuostatos turėti kiekvienoje bažnyčioje pamokslininką ir katechetą tikėjimo pradmenims mokyti, galima spėti, kad stengtasi prie kiekvienos veikusios parapinės bažnyčios įsteigti mokyklą. Kaip ir liuteronų atveju, evangelikų reformatų apeigos buvo paremtos Biblijos skaitymu, jos pažinimu, todėl dėta pastangų ir rašto mokyti. Žinoma, kad tuo metu veikė mokyklos Vilniuje, Vitebske, Brastoje, Klecke.

Pradžią padarė 1558 m. pradėjusi veikti mokykla Vilniuje, M. Radvilos Juodojo dvare Lukiškėse.[138] Nėra duomenų jos lygiui nustatyti, tačiau žinoma, kad joje mokytojavo Marcinas Czechowicas (1532–1613), išeivis iš Lenkijos ir Vokietijos žemių paribio, studijavęs Leipcigo universitete.[139] Tuo metu Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčioje dirbo Simonas Budnas, atvyko Mikalojus Wendrogowskis, Simonas Zacijus. Vilniuje jau telkėsi išsilavinę, mokantys kalbų, diskutuoti gebėję, aktyvūs ir iniciatyvūs ka-

[137] Mikalojus Radvila Juodasis 1550 m. iš Petrakavo – Mikalojui Radvilai Rudajam, AGAD, AR, sk. IV, ap. 34, vokas 499, nr. 30, l. 43–44.

[138] Sandius, Ch., *Bibliotheca antitrinitariorum...*, p. 50.

[139] Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 2, p. 163; Szczucki, Lech, *Marcin Czechowic. Studium z dziejów antytrynitaryzmu polskiego XVI w.*, Warszawa, 1964, p. 15.

techetai ir pamokslininkai. Teisių daktaras evangelikas Lukas Mundijus tuo metu dirbo Vilniaus magistrate. Jie visi buvo potencialūs mokyklos dėstytojai. Ne vienas 1558–1561 m. įvykis rodė, kad M. Radvila Juodasis šią mokyklą planavo plėsti iki vidurinės, o gal ir iki aukštosios.

1560 m. į Vilnių atvyko išeivis iš Italijos, dviejų mokslų daktaro diplomus 1538 m. Bolonijos universitete gavęs Georgas Blandrata.[140] G. Blandrata jau buvo Šveicarijoje susitikęs su J. Calvinu ir su juo disputavo 1557 m. pabaigoje ir 1558 m. pradžioje. Tačiau netrukus jis turėjo išvykti iš kalvinistiškos Šveicarijos, nes suabejojo šv. Trejybės dogmos argumentacija. Tada Blandrata ir pasirinko Lenkiją, o iš jos pateko į Lietuvos DK.

M. Radvilai Juodajam jį rekomendavo J. Łaskis. 1560 m. Lenkijos kalvinistų sinodas Pinčove pavedė G. Blandratai išgauti iš Radvilos pensiją Francisco'ui Lismanini, dirbusiam Mažojoje Lenkijoje, ir tai jam pavyko.[141] Nors pats G. Blandrata 1560 m. sinode buvo išrinktas Mažosios Lenkijos senjoru (seniūnu), bet M. Radvila Juodasis su juo siejo savo ateities planus. Juos ardė J. Calvino perspėjimas: 1560 m. rugpjūčio 1 d., dedikuodamas Radvilai savo knygą *Commentarii in Acta Apostolorum*, J. Calvinas pavadino G. Blandratą „maištingiausios prigimties žmogumi"[142] ir išvardijo tarp nepatikimųjų.

Stebėtina buvo M. Radvilos Juodojo reakcija – jis nepašalino G. Brandratos iš savo aplinkos, bet parašė laiškus J. Calvinui ir H. Bullingeriui į Ženevą bei Ciurichą ir išsiuntė M. Czechowicą į Šveicariją ginti G. Blandratos požiūrio. Pasiuntinys kartu vežė ir Vilniaus evangelikų reformatų bendruomenės laišką J. Calvinui. Tokį M. Radvilos Juodojo poelgį galima būtų paaiškinti keliomis aplinkybėmis: viena, jis tikėjo Paduvos daktaro argumentacija, antra, jam buvo reikalingas asmuo planuojamai mokyklai plėsti. Šį spėjimą patvirtintų ir tai, kad M. Czechowicas turėjo užduotį susipažinti su Ciuricho mokyklos profesoriumi Johannu Wolfu ir gauti iš jo mokyklos nuostatus. M. Czechowicas neįtikino J. Calvino ir H. Bullingerio, kad G. Blandrata buvo teisus, bet Ciuricho mokyklos nuostatus parvežė.[143] Šie nuostatai turėjo būti pavyzdžiu kuriamai mokyklai, o ir pats J. Wolfas juos surašė M. Radvilos Juodojo prašymu. Tad vilniškė mokykla buvo projektuojama žvalgantis į Ciuricho gimnaziją.

[140] Barycz, Henryk, „Dokumenty i fakty z dziejów reformacji", *Reformacja w Polsce*, rocz. 12, nr. 45-50, Warszawa, 1956, p. 215-217.

[141] Szczucki, Lech, *Marcin Czechowic...*, p. 25.

[142] *Opera Calvini*, t. 18, nr. 3232, sk. 155-161.

[143] *Der Briefwechsel...*, nr. 232, p. 136-137 (J. Wolphas 1561, spalio 3 iš Ciuricho – F. Lismanini).

Aukštosios mokyklos svarbą tolimesnių varžytinių tarp reformacijos ir katalikybės šalininkų sėkmei jau XVI a. 7-ojo dešimtmečio viduryje suprato abi pusės. Masino ir Karaliaučiaus universiteto veiklos rezultatai. Būtinybę įsteigti aukštesniąsias mokyklas jau 1561 m. svarstė Gniezno arkivyskupas primas Janas Przerembskis. Jis siūlė remtis jėzuitų ordino suburtais kadrais bei įgyta patirtimi ir steigti kolegijas „judriausiose vietose, o būtent Krokuvoje, Poznanėje, Mozūrijoje, Lvove, Vilniuje"[144]. Iš esmės lemiami metai aukštesniajai mokyklai Vilniuje įsteigti buvo 1561–1565-ieji, o M. Radvilai Juodajam tie metai buvo ypač įtempti – vyko Lietuvos DK ir Lenkijos unijos svarstymai, teismų reformos darbai. Jo dėmesys, laikas ir energija buvo skirti svarbiausiam jo gyvenimo prioritetui – išlaikyti Lietuvos DK valstybingumą. Antra vertus, prasidėjęs intensyvūs požiūrių į šv. Trejybės dogmą, vaikų krikštą svarstymai, Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčios skilimas vertė nustatyti santykius su dirbančiais profesionalais. Atsiskyrus vadinamajai „mažajai bendruomenei" (t.y. arijonams) į atskirą organizacinį vienetą, paaiškėjo, kad visi potencialūs Vilniaus protestantų mokyklos dėstytojai liko už evangelikų reformatų bažnyčios ribų. M. Radvilai Juodajam nepavyko gauti nors neutralaus J. Calvino atsiliepimo apie G. Blandratą: M. Czechowico iš Ženevos parvežti J. Calvino laiškai M. Radvilai ir Vilniaus bendruomenei buvo parašyti griežtu, net piktu tonu:

Jūs manimi netikite, kodėl aš turėčiau Jumis tikėti?[145] –

rašė jis vilniečiams. G. Blandratos požiūrį J. Calvinas vadino „pavojingu užkratu".

Jis yra Jūsų bičiulis. Ar dar labiau negu Judas Kristaus?[146] –

klausė jis M. Radvilos. Tai, matyt, taip stipriai griovė M. Radvilos Juodojo planus, kad šis net nuslėpė laiškus nuo Vilniaus bendruomenės. Parvežtame H. Bullingerio laiške iš Ciuricho apie G. Blandratą iš esmės taip pat atsiliepiama. Esant tokioms aplinkybėms, paskelbti G. Blandratą kuriamos Vilniaus evangelikų mokyklos rektoriumi nebuvo galima. 1562 m. jis išvyko į Transilvaniją.

Nors Lukiškių mokykla veikė iki Vilniaus vaivados mirties 1565 m., tačiau greičiausiai vidurinės lygio ji nepasiekė. Mirus M. Radvilai Juodajam,

[144] Barycz, Henryk, „Do genezy Akademiji Wileńskiej", Ateneum Wileńskie, metr., 10, Wilno, 1935, p. 169.

[145] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 4–5 (J. Calvinas 1561, spalio 9 iš Ženevos – Vilniaus bendruomenei).

[146] *Opera Calvini...*, t. 19, nr. 3565, skl. 43–45.

daugeliui projektų iškilo pavojus. Pats M. Radvila Juodasis savo testamente paskyrė Vilniaus mokyklai likusį, dar neišplatintą Brastos Biblijos tiražą.[147] Nors dauguma testamento vykdytojų buvo evangelikai ir stengėsi sukaupti lėšų mokyklai, bet 1565–1566 m. jos išplėsti nepavyko. Tačiau Vilniaus evangelikų bendruomenės planai šią mokyklą plėsti suvaidino postūmio vaidmenį – paskatino katalikų bažnyčios vadovybę. Grėsmę, kad Vilniuje gali susidaryti evangelikų švietimo centras, geriausiai iš toli įvertino popiežiaus nuncijus ir primas. Jis numatė, kad ateityje gali susidaryti artimi Lietuvos DK protestantų santykiai su Karaliaučiaus universitetu. Visa tai skatino katalikus aktyvinti veiksmus. Nuncijus Joannes Franciscus Commendone dar 1563 m. primygtinai bandė įtikinti Žygimantą Augustą, kad šis leistų steigti jėzuitų kolegiją, ir valdovo sutikimą 1565 m. gavo.[148] Tačiau Vilniaus vyskupas dar jautėsi neturįs pakankamai materialinių išteklių, kad galėtų skirti lėšų vienai mokyklai išlaikyti.[149] Prioritetai vis dar buvo ne tie.

Naujo bandymo išplėsti evangelikų mokyklą ėmėsi Mikalojus Radvila Rudasis. Apie šį bandymą žinios šaltiniuose labai šykščios. Žinoma, kad 1567 m. M. Radvila Rudasis vėl pavedė G. Blandratai organizuoti aukštąją mokyklą Vilniuje. Šis, matyt, turėjo užsienyje parinkti tinkamus dėstytojus. Bet kurio tipo vidurinio mokslo lygio mokykla (kolegija, gimnazija) Vilniuje pagal to meto suvokimą privalėjo turėti valdovo patvirtinimą, t.y. leidimą, privilegiją. 1568 m. liepos 10 d. Gardino seime, kuriame buvo svarstomas ir įvairių tikybų bajorų teisių sulyginimas, bajorai ir didikai prašė valdovo leisti įsteigti kolegiją Vilniuje. Žygimantas Augustas davė sutikimą steigti kolegiją Vilniuje ar Kaune.[150] Žinant, kad tuo metu Ponų tarybos daugumą sudarė evangelikai, galima spėti, kad ši privilegija buvo gauta steigiamai evangelikų kolegijai. Apie organizuojamą aukštesniąją mokyklą užsimenama ir Vilniaus miesto vaito Augustino Rotundo 1568 m. sausio 3 d. laiške Stanislovui Hozijui iš Vilniaus:

> Jūsų Gerbiamasis Ekscelencija tepadaro viską, ką gali, kad gerbiamasis jų [jėzuitų] provinciolas savo bendradarbius įvestų į Vilnių pirmiau nei Blandrata čia atsiųs kažkokius daktarus, kurie jau buvo atvykę, bet išsigando Mikalojaus Kristupo Našlaitėlio. Jie tikrai mums užkrės visą lietuvių giminę.[151]

[147] Augustyniak, Urszuła, *Testamenty ewangelików reformowanych...*, p. 19–20.

[148] Rabikauskas, Paulius, *Die Gründungsbulle der Universität Vilnius (30. Oktober 1579)*, Archivum Historiae Pontificiae, Romae, 1978, t. 16, p. 121; Piročkinas, Arnoldas, Šidlauskas, Algirdas, *Mokslas senajame Vilniaus universitete*, Vilnius, 1984, p. 24.

[149] Barycz, Henryk, „Dookoła usiłowań założenia akademii różnowierczych w r. 1578", *Reformacja w Polsce*, rocz. 12, 1956, p. 223–225; Piechnik, Ludwik, *Początki akademii Wileńskiej 1570–1599*, Rzym, 1984, p. 29.

[150] *Литовская Метрика. Книги публичных дел*, t. 1, Русская историческая библиотека, t. 30, Юрьев, 1914, sk. 478; *LIŠ*, t. 1, p. 239.

Numatytai plėsti evangelikų mokyklai tuo metu buvo iškilusi patalpų problema – 1567 m. M. Radvilos Juodojo sūnui Mikalojui Kristupui Radvilai Našlaitėliui tylomis perėjus į katalikybę, buvo aišku, kad tėra laiko klausimas, kada evangelikai bus iškraustyti iš buvusių Goštautų namų – M. Radvilos Juodojo palikuonių nuosavybės. Mokykla jautė dėstytojų trūkumą, nes, skilus bažnyčiai, iš Vilniaus išvažiavo M. Czechowicas. Tas pats A. Rotundas rašė:

Prieš trejus metus Goštautų namuose daug bajorų vaikų buvo supažindinami su erezijos pradmenimis, kai jie dar mokėsi rašto, bet šiuo metu jų liko vos dešimt. Pavojinga, kad vėl kokie nors mokytojai kaip Blandrata neatvyktų.[152]

Liublino unijos reikalai prikaustė M. Radvilos Rudojo dėmesį prie kitų dalykų, bet prireikė jo paramos ieškant naujos vietos Vilniaus evangelikų bažnyčiai ir kartu mokyklai. 1577 m. pirktame Hornostajaus sklype ir name dar reikėjo įsirengti. Bažnyčią įrengti naujoje vietoje rūpinosi Vilniaus evangelikų reformatų bendruomenė, kaip juridinis asmuo perpirkusi sklypą iš M. Radvilos Rudojo.[153] Visa tai rodė, kad ateityje, pabaigus įsikūrimo naujoje vietoje darbus, galės būti išplėsta ir mokykla. Tačiau kaip tik šiuo momentu iniciatyvą perėmė katalikų bažnyčia. Aktyviai raginamas primo ir nuncijaus J.P. Commendone, o pastarąjį iš Vilniaus nuolat apie padėtį informavo A. Rotundas, Vilniaus vyskupas apsisprendė skirti lėšų ir pastatus aukštajai mokyklai. Jėzuitų ordino atstovas ir provinciolas įžvelgė galimybes Vilniuje ir su reformacija kovoti, ir misijas į stačiatikių žemes organizuoti. 1569 m. į Vilnių atvyko pirmieji šeši jėzuitai kolegijos organizuoti. Valdovas dovanojo kolegijai rūmų biblioteką. Vilniuje vidurinio mokslo poreikis buvo toks didelis, kad pirmąjį mėnesį, dar oficialiai mokyklos neatidarius, joje jau mokėsi 60 jaunuolių. 1570 m. liepos 17 d. jėzuitų kolegija pradėjo darbą. Tai reiškė, kad vienoje labai svarbioje srityje iniciatyvą pavyko perimti katalikų bažnyčiai. Antra vertus, evangelikų bandymai įkurti vidurinio lygio mokyklą privertė Vilniaus bažnyčios vadovus kitaip pažiūrėti į bažnytinio turto naudojimą. Abraomas Kulvietis prieš dvidešimt septynerius metus rašė:

Turtai bažnyčioms tam yra dovanoti, kad [...] būtų padedama beturčiams mokiniams.

Žinoma, pirmiausia reikėjo suvokti, kad tą turtą verta skirti mokykloms.

[151] Laiško dalį paskelbė Łukaszewicz, Józef, *Historija szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim*, Poznań, 1849, t. 1, p. 124.

[152] Ibid.; vertimą į lietuvių kalbą žr. Piročkinas, Arnoldas, Šidlauskas, Algirdas, op. cit. p. 24.

[153] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 39–48.

7. Radikalioji reformacijos kryptis

Lietuvos evangelikams ieškant savo tikėjimo pavidalo, bendruomenėse pradėjo ryškėti nuomonių skirtumai dėl kai kurių krikščionybės teiginių. Pirmas dėl šv. Trejybės dogmos Lietuvos DK suabejojo Petras Gonezijus (Petrus Gonesius, Piotr Giezka, Petras iš Goniondzo, Petras Goniondzietis, apie 1530–1573).[154] Jis buvo kilęs iš Goniondzo miestelio, kurį tuo metu valdė Radvilos. Šioje teritorijoje mišriai gyveno lietuviai ir rytų slavai. 1555 m. Lietuvos DK jis pradėjo arijonų istoriją[155]: prisisegė medinį kardą ir parašė rankraštinį traktatą apie valdžią (tekstas neišliko).[156] Nuo pat pirmųjų evangelikų reformatų bažnyčios sinodų, 1557–1565 m. laikotarpiu, abiejose (ir Lietuvos DK, ir Lenkijos) valstybėse pradėta savarankiškai svarstyti tikėjimo mokymo teiginius. Tai ir patvirtino, kad bendruomenėse yra arijonizuojančių. 1556 m. Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčios vyresnieji, suabejoję Petro Gonezijaus pažiūrų teisingumu, pasiuntė jį diskutuoti į Lenkijos evangelikų sinodą Secimine. Jis vežėsi M. Radvilos Juodojo rekomendacinį laišką, bet po disputo dauguma sinodo dalyvių įvertino jo pažiūras kaip eretiškas.

1558 m. Vilniaus evangelikų reformatų bendruomenėje, pradėjus svarstyti tikėjimo išpažinimą, kilo diskusija dėl dviejų Kristaus prigimčių. Bendruomenė konstatavo:

> Taip įnirtingai piktoji dvasia – naujakrikštai, libertinai, entuziastai, švenkfeldai, servetai, goniondziečiai, naujieji arijonai – kelia savo trimitus, kad garsiu cypimu nuliūdina daugelio dorų ir dievobaimingų krikščionių sielas.[157]

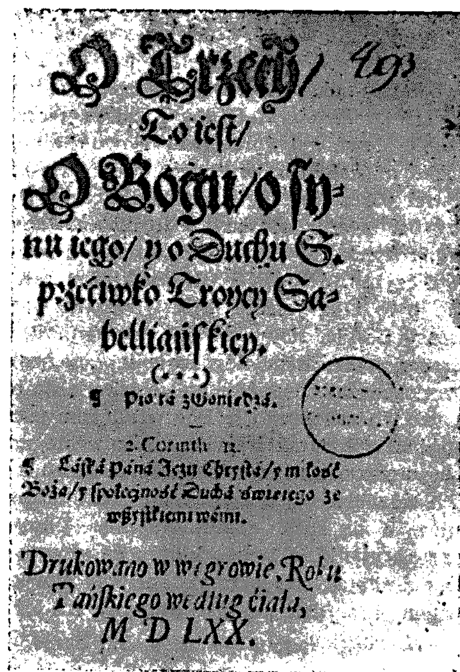
Šios frazės nederėtų paraidžiui suprasti kaip gausybės sektų išvardijimo. Ja buvo apibūdinta daugelio atspalvių antitrinitoriškoji argumentacija. O tai nereiškė, kad jau buvo susibūrusios grupės – kiekvieno argumento šalininkai. Nors 1556 m. M. Radvila Juodasis, sužinojęs Secimino sinodo įvertinimą, bandė užkirsti kelią P. Gonezijaus pažiūrų plitimui ir įsakė sudeginti jo veikalą *Apie Dievo sūnų žmogų Jėzų Kristų* (*De filio Dei homine*

[154] Jasnowski, Józef, „Piotr z Goniądza. Życie, działalność i pisma", *Przegląd historyczny*, t. 33, sąs. 1, Warszawa, 1935, p. 5–54.

[155] Lubieniecius, S., *Historia reformationis Polonicae...*, p. 112–113.

[156] *Der Briefwechsel...*, p. 270–272 (Johannas Lasicijus iš Krokuvos 1566, gegužės 30 – Theodorui Bezai).

[157] *Akta. Tho iest sprawy zboru krześciańskiego Wileńskiego... w Brześciu Litewskim*, 1559, *MRPL*, ser. X, sąs. 1, p. 5.

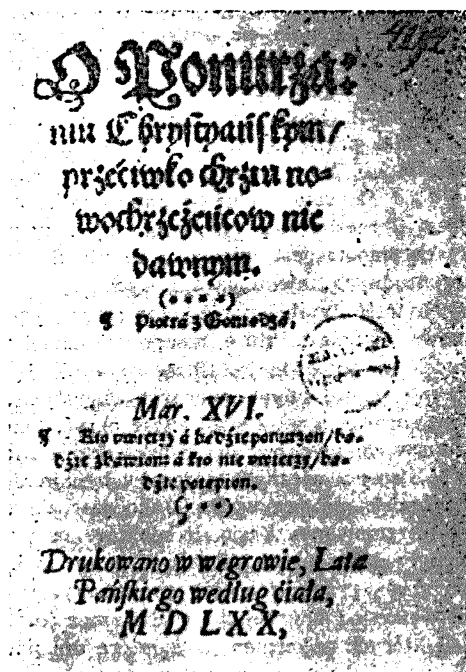

O Trzech/
To iest/
O Bogu/ o Sy-
nu iego/ y o Duchu S.
przeciwko Troycy Sa-
belliańskiey.
Piotra z Goniądza.
2. Corinth 13.
Łaska pana Jezu Christusa/ y miłość
Boża/ y społeczność Ducha świętego ze
wszystkimi wami.
Drukowano w węgrowie, Roku
Pańskiego według ciała,
M D LXX.

Petro Gonezijaus knygos *O trzech, to iest o Bogu, o Synu iego y o Duchu S: przeciwko Troycy Sabelliańskiej...*, Vengrovas, 1570, antraštinis lapas

Christo Jesu)[158], tačiau diskusijos nenurimo. P. Gonezijaus šalininkų radosi M. Radvilos Juodojo Bialos dvare Palenkėje. Kai kurie Bialos dvasininkai buvo įtariami palankumu M. Serveto mokymui: katechetas Johannas Falkovijus (Falcovius, Falconius), ministras Hieronimas Piekarskis buvo pasiųsti patikrinti pažiūrų, išsiaiškinti, ar jų nuomonė priimtina, į Lenkiją, į Vlodzislavo sinodą, vykusį 1558 m., rugsėjo 4–15 d.[159]

1558 m. Lietuvos DK evangelikai reformatai specialiai sukvietė sinodą Lietuvos Brastoje diskutuoti dėl pažiūrų į šv. Trejybę. Diskusija įvyko, tačiau P. Gonezijus jau kėlė anapabtistų mintis: svarstė suaugusio žmogaus, t.y. sąmoningu apsisprendimu paremto krikšto reikšmę. Sinode kai kurie dvasininkai jį palaikė. Vis dėlto P. Gonezijus buvo atskirtas nuo evangelikų reformatų bendruomenės.

158 Szczucki, Lech, *Marcin Czechowic...*, p. 20–21.
159 *Akta synodów różnowierczych...*, t. 1, p. 280–281.

Petro Gonezijaus knygos *O ponurzaniu chrystyjańskim*,
Vengrovas, 1570, antraštinis lapas

Iki 1565 m. iš Lietuvos DK evangelikų reformatų šalininkų tarpo išsiskyrė grupė dvasininkų, dirbusių Vilniuje ir M. Radvilos Juodojo Olykos, Nesvyžiaus, Klecko, Bialos dvaruose bei Onos Radvilaitės-Kiškienės Vengrovo, Ivijos, Losko dvaruose. Jie nepaisė įtikinėjimų disputuose ir laikėsi įvairių antitrinitoriškų šv. Trejybės dogmos aiškinimo modifikacijų bei anabaptizmo.[160] Apie juos būrėsi ir bendruomenių nariai. Vilniuje išryškėjo Marcino Czechowico, nuo 1562 m. Klecke – Simono Budno[161] antitrinitoriškos pažiūros.

[160] Górski, Konrad, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.*, Polska Akademia Umiejętności, Rozprawy wydziału filołogicznego, Kraków, 1949, t. 68, nr. 2. Studijos pavadinimas nėra tikslus – ji analizuoja ne Lenkijos, bet Lietuvos DK arijonų raštus; Kot, Stanisław, *Ideologia polityczna i społeczna braci polskich zwanych arjanami*, Warszawa, 1932; Lukšaitė, Ingė, *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje*, Vilnius, 1980.

[161] Kot, Stanisław, „Szymon Budny. Der Grösste Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert", in *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, Graz–Köln, 1956, t. 1.

1560–1566 m. abi pusės energingai stengėsi suformuluoti ir pagrįsti savo pažiūras. Vyko bendri disputai, buvo sparčiai rengiamos ir leidžiamos knygos. P. Gonezijus, be jau anksčiau minėtų tekstų, 1566 m. parengė ir išleido knygelę *Apie krikščionių bažnyčios primatą* (*De primatu Ecclesiae Christianae*), Marcinas Czechowicas 1565 m. – knygelę *Trijų dienų kolokviumas apie kai kuriuos teiginius, pirmiausia apie vaikų krikštą* (*Trium dierum coloquium de quibusdam articulis fidei, praecipue vero de paedobaptismo*).[162] (Abi neišliko.) Šeši Lietuvos DK pamokslininkai parašė įžangą Lenkijoje 1563 m. sinode vykusio disputo aprašymui (*Krótkie wypisanie sprawy*), kurį spaudai parengė Gregoras Paulius iš Bžezinų.

Dėl šv. Trejybės dogmos suvokimo, argumentavimo ir interpretavimo Lietuvos DK evangelikai dažnai klausė arbitražinės nuomonės tiesiai žymių Europos reformacijos teologų: 1558 m. M. Radvila Juodasis ir Secimino sinodas pasiuntė Petrą Gonezijų pasitikrinti pažiūrų pas Philippą Melanchthoną, 1561 m. Vilniaus evangelikų reformatų bendruomenė ir M. Radvila Juodasis rašė J. Calvinui ir H. Bullingeriui dėl G. Blandratos pažiūrų, o 1561 m. rugsėjo 14 ir 1564 m. spalio 10 d. M. Radvila Juodasis rašė Ciuricho dvasininkams dėl šv. Trejybės.[163] 1563 m. balandžio 18 d. antitrinitarizmo idėjomis susidomėjęs Simonas Budnas iš Klecko tiesiai rašė H. Bullingeriui.[164]

Evangelikai reformatai, likę ištikimi tradiciniam šv. Trejybės dogmos suvokimui ir J. Calvino bei H. Bullingerio suformuluotai pažiūrų sistemai, taip pat karštai gynė savo požiūrį, ieškojo įtikinamų argumentų ir, kaip minėta, 1565 m. išleido knygą *Teisingas tikėjimo išpažinimas* (*Orthodoxa Fidei confessio*...). 1563–1565 m. vienu metu ir Lietuvos DK, ir Lenkijoje[165] abiem pusėms aiškiai suformulavus požiūrį į šv. Trejybės dogmą, arijonai atsiskyrė nuo kalvinistų bendruomenių ir organizacijos požiūriu. 1563 m. suvažiavę į M. Radvilos Juodojo miestelį Mordus arijonai viešai atsisakė šv. Trejybės dogmos, teigdami, kad ji esanti žmonių išgalvota. Nuo 1565 m. Lietuvos DK arijonai jau nuosekliai rinkosi į atskirus sinodus; susidarė vadinamoji Mažoji bažnyčia, Lietuvos broliai. Lietuvos arijonų bendruomenė (Lietuvos broliai) palyginti daug glaudžiau bendravo su Lenkijos arijonais (vadinamaisiais Lenkijos broliais) nei Lietuvos DK evangelikų

[162] Sandius, Ch., *Bibliotheca antitrinitariorum*..., p. 50–51. Autorius nurodo, kad M. Czechowico knyga parašyta Nesvyžiuje: „Conscriptum in Nieswiez et dicatum Principi Nicolao Radivilio, Duci in Olyca et Nieswiez."

[163] *Der Briefwechsel*..., nr. 328, 329, p. 225–239.

[164] Ibid., nr. 273, p. 172–176.

[165] „Najstarsze synody arjan polskich", *Reformacja w Polsce*, rocz. 1, 1921.

reformatų bažnyčia, kuri, kaip pamename, buvo savarankiška krašto bažnyčia. Pirmasis jau atsiskyrusių nuo kalvinistų arijonų generalinis sinodas vyko 1565 m. birželio 10 d. Lenkijoje, Bžezinuose.

Lietuvos broliai istoriografijoje vadinami bendru arijonų vardu (nuo IV a. Aleksandrijos vyskupo Arijaus, pasipriešinusio šv. Trejybės dogmos priėmimui, vardo). Jie jungė įvairių pakraipų antitrinitorius, nepripažįstančius šv. Trejybės dogmos, ir anabaptistus – nepripažįstančius vaikų krikšto.

Lietuvos brolių antitrinitorių judėjimas nebuvo vienalytis. Ilgainiui susiformavo trys požiūriai į šv. Trejybės dogmą: vadinamasis triteistinis, diteistinis ir unitarinis. Triteistinis būdingas tam laikotarpiui, kai Lietuvos broliai dar nebuvo atsiskyrę nuo kalvinistų bendruomenių. Visus požiūrio į šv. Trejybės dogmą ieškojimus vienijo Šventojo Rašto, vienintelio tikrojo tikėjimo šaltinio, tyrimai ieškant kriterijų teksto autentiškumui nustatyti. Jau plačiai buvo žinomi Lorenzo Valos, Erazmo Roterdamiečio filologiniai ir istoriniai Biblijos tyrinėjimai.

Lietuvos DK pirmieji arijonai palyginti nedaug abejojo šv. Trejybės dogmos formuluote. 1561 m. M. Radvila Juodasis ir dalis Vilniaus bendruomenės laiške J. Calvinui svarstė, ar neužtektų tikėti

> ...vieną Dievą Tėvą, vieną poną Jėzų Kristų ir vieną Šventąją Dvasią, kurie nesą trys dievai, bet yra tos pat prigimties, amžini ir lygūs

ir nepridėta, kad jie esą „viena" – „unum".[166]

Šio požiūrio tuo metu, matyt, laikėsi arba norėjo jį apsvarstyti su J. Calvinu pats M. Radvila Juodasis ir jo dvarų pamokslininkai Tomas Falkonijus, Laurynas Kriskovijus (Nesvyžiaus ministras) ir ankstyvuoju veiklos laikotarpiu Simonas Budnas. Vėliau tas požiūris buvo pramintas triteistiniu, t.y. šv. Trejybę traktuojančiu kaip tris dievus.

Kitame 1564 m. liepos 6 d. teologinio turinio laiške-traktate J. Calvinui iš Brastos M. Radvila Juodasis rašė apie šv. Trejybę ir kitus tikėjimo klausimus. Jis aiškinosi šv. Trejybės supratimą kiek labiau laikydamasis Nikėjos susirinkime priimtų formuluočių, pateikė visus šv. Trejybės dogmos aiškinimo Lietuvos DK atspalvius, plačiai citavo Hilarijų (310/320–367). M. Radvila Juodasis buvo pilnas vilties, kad jo požiūrį parems Heidelbergo ir Ciuricho teologai. Prie laiško jis pridėjo 1563 m. Pinčovo sinode priimtą tikėjimo išpažinimo dalį apie šv. Trejybę[167], kuri, požiūriui Lietuvoje vis

[166] *Opera Calvini*, t. 18, skil. 558.
[167] *Opera Calvini*, t. 20, nr. 4125, p. 328–350 (M. Radvila Juodasis 1564, liepos 6 iš Lietuvos Brastos – J. Calvinui), *Akta synodów różnowierczych...*, t. 1, p. 47.

radikalėjant, buvo kompromisinė, bet neatitiko kalvinistiškosios. M. Radvila Juodasis nelaikė savęs arijonu, neprisijungė prie Lietuvos brolių bažnyčios. Jo teologinius svarstymus skatino poreikis savarankiškai suformuoti požiūrį, aptarti jį su žymiausiais, pripažintais autoritetais ir viltis surasti tikslų šv. Trejybės dogmos paaiškinimą. Laišką jis įdavė savo sūnui Mikalojui Kristupui Radvilai Našlaitėliui, vykstančiam į užsienį studijuoti. Deja, laiškas adresato nebepasiekė – J. Calvinas mirė 1564 m. gegužės 27 d.

Ieškodami argumentacijos, Lietuvos DK antitrinitoriai tyrė ir leido Biblijos tekstus ir ankstyvojo krikščionybės laikotarpio autorių veikalus. M. Radvilos Juodojo dvaro pamokslininkas Laurynas Kriskovijus (Kszyszkowskis) išvertė ir Nesvyžiuje 1564 m. išleido Justino (apie 105–166) veikalą apie Kristaus dieviškumą *Pasikalbėjimas su žydu Trifonu* (*Rozmowa z Tryfonem żydem*) į lenkų kalbą. Triteistu likęs Tomas Falkonijus parašė komentarus keturioms evangelijoms *Apaštalų darbai*, 1566 m. išleistoms Lietuvos Brastoje.

1566 m. Secimino sinode Petras Gonezijus išdėstė vadinamąjį diteistinį požiūrį ir taip pat susilaukė pasekėjų. P. Gonezijus teigė, kad vienintelis Dievas yra Dievas Tėvas; Kristus nėra tapatus su juo, bet esąs jo substancijos pavidalas, gavęs iš jo galią; šv. Dvasia – Logosas – amžinas žodis, nepažinus žmogui. P. Gonezijus pripažino Kristų buvus amžinu Dievu prieš savo gimimą žmogaus pavidalu. Šių pažiūrų jis laikėsi ir paskutiniuose savo veikaluose, kuriuos 1570 m. Vengrove išleido Jonas Kiška, įkūręs ten spaustuvę.[168] Matyt, ir J. Kiškai buvo artimos P. Gonezijaus pažiūros, ginančios Kristaus dieviškumą, kai jau atsirado jį neigiančių.

7-ojo dešimtmečio pabaigoje vis dar nenusistovėjusios Lietuvos antitrinitorių pažiūros radikaliai evoliucionavo. Susibūrė grupė vadinamųjų unitorių, arba nonadorantų.[169] Žymiausias jų atstovas buvo jau subrendęs teologas Simonas Budnas (apie 1530–1593). Unitaristines pažiūras jis suformavo ir parengė argumentaciją apie 1567 m., ėmęsis naujo Biblijos vertimo. 1563 m. S. Budnas pamokslavo Klecke, Cholchle ir Zaslave – Jono Hlebavičiaus dvaruose, o nuo 1574 m. apsigyveno Jono Kiškos dvare Loske. Jis ėmėsi versti Bibliją dėl kelių motyvų: pirmiausia norėjo pateikti ne tokį prabangų, daugumai bendruomenės narių prieinamą leidinį, bet svarbiausia – siekė paskelbti kitaip suprastą tekstą, nes kiekvieno teksto, o ypač tokio daugiaplanio kaip Šventasis Raštas vertimas yra ir jo interpretacija.

[168] Górski, Konrad, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.*, p. 92; Piotr z Goniądza, „O Trzech, to jest o Bogu, o synu Jego i o Duchu Świętym, 1570", in *Literatura ariańska w Polsce XVI w.*, Warszawa, 1959.

[169] Nonadorantai – negarbinantieji (lot. *adorare* – garbinti).

Jono Hlebavičiaus dvare, į kurį buvo perkelta spaustuvė iš Nesvyžiaus, 1572 m. Danielius iš Lenčicos[170] išleido S. Budno Biblijos vertimą su komentarais. Kadangi šį leidinį, matyt, nemažai redagavo M. Kawieczyński, S. Budnas buvo juo nepatenkintas ir 1574 m. pats išleido Naująjį Testamentą.

Lietuvos DK reformacijos šalininkų lėšomis, gerai suvokiant tokio darbo vertę, per du dešimtmečius buvo išleisti net keturi Naujojo Testamento leidimai lenkų ir gudų kalbomis. Radikaliausias Biblijos teksto kritikas tuo metu Lietuvos DK buvo S. Budnas. Jis taikė Biblijai įvariausius istorijos šaltinio kritikos būdus: tikrino jos nuorašų chronologiją ir seką, tyrinėjo ją filologiniu požiūriu, aiškino vertimų tikslumą lygindamas įvairiomis kalbomis išlikusius tekstus ir žiūrėdamas jų prasmės. Naująjį Testamentą jis vertė gerai susipažinęs su Erazmo Roterdamiečio komentuotu vertimu (1516). S. Budnas lygino Biblijos tekstą lotynų (verstą iš graikų ir sirų), hebrajų, bažnytine slavų, čekų, moravų kalbomis ir priėjo prie išvados, kad XVI a. Šventasis Raštas pasiekė stipriai pakitęs.[171] S. Budnas suformulavo tris teksto pakitimo priežastis: 1) pirminio teksto kopijuotojų klaidos ir nesupratimas, 2) sąmoningas teksto iškraipymas, 3) klaidingas vertimas. Jo nuomone, ankstyvuoju krikščionybės laikotarpiu buvo paplitusios anoniminės evangelijos, kurios pateko į kanonizuotą tekstą, bet jos nesančios tikrieji apaštalų žodžiai.[172] Jis bandė nustatyti Biblijos tekstą, artimiausią pirminiam, ir tik jį laikė verstinu. 1572 m. kaip patikimiausią jis buvo pasirinkęs graikiškąjį tekstą, tačiau 1574 m. vertė iš lotyniškojo, jo nuomone, išversto tais laikais, kai tekstas dar nebuvo pradėtas kraipyti. Vertė lygindamas su tekstais hebrajų ir graikų kalbomis. S. Budno pateiktas žymiųjų biblistų, kuriais jis rėmėsi, sąrašas ilgas: Lorenzas Vala, Erazmas Roterdamietis, Martinas Lutheris, Sebastianas Castellio, Theodoras Beza, Mikalojus Zegeris.

Biblijos tekstų vertimai Lietuvos DK rodė, kad arijonai bandė eiti nedogmatinio mąstymo keliu. Nors nebuvo galutinai atsisakyta autoriteto, tačiau jie intensyviai ir kritiškai aiškinosi, kas tuo autoritetu gali būti. Pradėję kelti proto vaidmenį, ėmėsi šaltinių kritikos, įvairiais būdais tik-

[170] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 78.

[171] Czerniatowicz, J., *Niektóre problemy naukowe grecystyki w pracach polskich XVI i XVI w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, p. 54–56; Голененченко, Георгий, *Идейные и культурные связи восточно-славянских народов XVI–середины XVII в.*, Минск, 1989, p. 49–50 ir kt.

[172] Merczyng, Henryk, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków, 1913, p. 119–122.

rino teiginių pagrįstumą. Pats autoritetas buvo tapęs tyrimo objektu. Tikėjimo dalykuose buvo pasirinkta racionalizmo kryptis.

Petro Gonezijaus dar 1556 m. pradėta diskusija apie krikščionio santykį su pasaulietine valdžia plito tarp Lietuvos brolių kartu su teiginiais apie vaikų krikšto beprasmybę: kūdikis negalįs sąmoningai pasirinkti krikščioniškojo gyvenimo principų, o šie reikalaują rimto apsisprendimo ir pasiryžimo. Diskusija dėl vaikų krikšto vyko Vilniuje 1562–1563 m. Ją sukėlė P. Gonezijaus 1562 m. birželio pabaigoje parašytas laiškas Nesvyžiaus ministrui Laurynui Kriskovijui. Vilniaus sinode, sušauktame 1562 m. pabaigoje ar 1563 m. pradžioje, buvo nutarta, kaip rašė nuncijus J.F. Commendone 1563 m. vasario 7 d. iš Varšuvos:

> ...vaikų nekrikštyti iki septynerių metų; dėl to kiti bendruomenės nariai labai pasipiktino ir todėl dar kartą turėjo visi susirinkti ir leisti krikštyti, kaip anksčiau buvo...[173]

Tarp pritarusiųjų suaugusiųjų krikštui buvo ir Vilniaus pamokslininkas (ministras) Marcinas Czechowicas.[174]

Aštri diskusija apie socialinius klausimus ir krikščionių santykį su pasaulietine valdžia vyko 1568 m. Ivijos sinode. Jame, be kitų dalykų, buvo svarstomas klausimas, ar gali krikščionis turėti valdinių (baudžiauninkų bei nelaisvą šeimyną) ir eiti pareigas, kurios duoda teisę bausti kitą žmogų mirties bausme. Sinode Lietuvos brolių požiūriai išsiskyrė. Kairieji – Eustachijaus Valavičiaus dvarų pamokslininkas Jokūbas iš Kalinuvkos, jį palaikęs Jonas Baptistas Svencickis ir buvęs Vilniaus bendruomenės vadovas Povilas iš Viznos – aiškino, kad visi žmonės esą sukurti lygūs ir vieno kraujo:

> ...o jei broliai, tai kaip gali brolis brolį valdyti? Kaip gali iš jo prakaito gyventi?[175]

Tuo tarpu S. Budnas gynė teisę valdyti turtą, vykdyti visas valstybei reikalingas pareigas. Atrodo, kad kairiųjų pažiūroms pritarė vienas iš Vilniaus burmistrų Lukas Morkūnas, t.y. Morkaus sūnus, Mundijus (Lucas Markonides Mundius). Ivijos sinodas bendro požiūrio nenustatė, ir diskusija socialiniais klausimais toliau vyko jau kitu laikotarpiu.

XVI a. 7-ajame dešimtmetyje arijonų centras Lietuvos DK susitelkė Vilniuje. Jame buvo gausi arijonų bendruomenė, atskilusi nuo kalvinistų.

Vilniaus arijonai (antitrinitoriai ir anabaptistai) iki pat 1565 m. galėjo diskutuoti M. Radvilos Juodojo rūmuose. Jų bendruomenės apeigas ir diskusijų turinį 1565 m. laiške aprašė Georgas Weigelis:

[173] Commendone, J.F., *Pamiętniki o dawnej Polsce*, t. 1, Wilno, 1851, p. 55.
[174] Szczucki, Lech, *Marcin Czechowic...*, p. 234.
[175] Budny, Szymon, *O urzędzie miecza używającem (1583)*, p. 182.

Tie Vilniaus ministrai Wendrogowiczius, Coscinijus, Kurnicianas, Katerlanas daugiau kaip trejus metus yra arijonų ir naujakrikštų šalininkai [...]. Vietoj pamokslo jie naujakrikštų papročiu pranašauja [...], skelbia daugpatystę, turto bendrumą, nepagarbą valdžiai, teismams ir luomams [...], pasirengimą Viešpaties vakarienei laiko nereikalingu dalyku, o iš tikrųjų tik pajuokia: valdiniai, rašydami ponams ir urėdams, vadina juos broliais, skelbia luomų sulyginimą ir nesiskaitymą su valdžia; per Viešpaties vakarienę vienoje gretoje sėdi ponas ir baudžiauninkai: prasti ir nemokyti žmonės atlieka šventas apeigas, savo supratimu leidžia nuostatus ir daug nedoro drįsta prieš valdžią pasakyti. *Čia, Vilniuje, svarstoma, ar gali būti prileidžiami prie Viešpaties* vakarienės tie, kurie nepaleidžia į laisvę savo valstiečių...[176]

Vilniaus bendruomenėje tarp arijonų arba jų šalininkų buvo miestiečių, išrinktų seniūnais: Koscinijus, kirpėjas Jokūbas Katerla, vyno pirklys Jokūbas Kurnickis.[177] Bet, matyt, svarbiausias asmuo buvo vienas iš Vilniaus burmistrų, jau minėtasis Lukas Mundijus. 1568 m. Ivijos sinode dalyvavo Vilniaus miestiečiai – vaistininkas Mikalojus iš Gembinos ir Grigas (Hrygor) Vodovozovičius (Vandenvežys).[178] Vilniaus katalikų nuomone, didžiausią pavojų kėlė aktyviausias tarp vilniečių pasauliečių burmistras Lukas Mundijus. Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas 1567 m. rugsėjo 13 d. Stanislovui Hozijui rašė, kad matęs Gardine išleistą knygelę, kurioje

...visiems urėdams draudžiama valdžią turėti, be saiko giriama krikščionių laisvė, įvedamas turto bendrumas, bažnyčioje ir valstybėje naikinami luomai, kad nebūtų jokio skirtumo tarp karaliaus ir žmonių, tarp valdančiųjų ir valdinių, tarp šlėktos ir plebėjų.[179]

Knygelės autorius nežinomas – ją galėjo parašyti Petras Gonezijus, kaip mano K. Górskis, o gal ir Lukas Mundijus.[180]

Karaliaučiaus archyvo duomenys duoda pagrindo manyti, kad Lukas Morkūnas Mundijus buvo parašęs knygelę, ir net galbūt ją dedikavęs

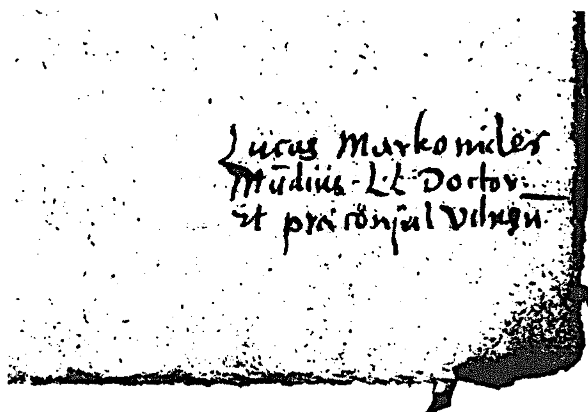
[176] Georgo Weigelio laišką, siunčiamą į Krokuvą, perėmė katalikai ir atspausdino poleminėje knygoje: Herbest, B., *Chrzesciańska porządna odpowiedź. Wypisanie drogi*; cit. iš Wisznewski, M., *Historia literatury polskiej*, Kraków, 1845, t. 7, p. 569–581. Kiti du G. Weigelio tekstai apie Vilniaus arijonų bendruomenę išspausdinti: Kot, Stanisław, „Ausbruch und Niedergang des Täufertums in Wilna (1563–1566)", *Archiv für Reformationsgeschichte*, 1958, t. 49, p. 224–226.

[177] Kot, Stanisław, op. cit., p. 219.

[178] Budny, S., *O urzędzie miecza używającem (1583)*, p. 181.

[179] Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 2, p. 56–59.

[180] Górski, Konrad, *Studia nad dziejami...*, p. 75; Brückner, Aleksander, *Różnowiercy polscy*, [Warszawa, 1962], p. 143.

Vilniaus burmistro Luko Mundijaus Markonido (Morkūno) parašas po kreipimusi į Prūsijos kunigaikštį dėl paramos teisėms Vilniuje atgauti, 1584, GStaPK HA XX, EM, Abt. 91_{g2}, nr. 13

kunigaikščiui Albrechtui.[181] Kunigaikštis Albrechtas rašė apie tą (?) knygelę Žygimantui Augustui: „...siunčiu dabar pridėtą tos knygelės prašymą" („...mitto hisce inclusum supplicem illius libellus")[182].

Burmistras Lukas Mundijus buvo vienas iš tų judrių Vilniaus miestiečių ir pirklių, kurie artimai bendravo su Vilniaus vaivada M. Radvila Juoduoju. Iš Francisco Lismanini laiškų žinome, kad 1562 m. M. Radvila Juodasis tarpininkavo Luko Mundijaus susirašinėjimui su kunigaikščiu Albrechtu. Iš F. Lismanini laiško Johannui Wolfui (Wolph) taip pat aišku, kad Lukas Mundijus dalyvavo F. Lismanini, J. Wolfo, M. Radvilos Juodojo ir Andrzejaus Fryczo Modrzewskio susirašinėjime dėl šv. Trejybės dogmos suvokimo.[183] Jie bandė į šį svarstymą įtraukti ir kunigaikštį Albrechtą bei primą Mikalojų Uchański. Lukas Mundijus pasirašinėjo abiejų teisių daktaru jau 1565 m., tad buvo išsilavinęs. Vilniaus magistrate tokia asmenybė, kurią palaikė Vilniaus vaivada, sudarė palankias sąlygas vienminčiams veikti ir mieste.

[181] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 45 (15), nr. 185, p. 160–161 (Lukas Marcinidas [!] Mundijus 1565, rugsėjo 2 iš Pinčovo – Joannui Kreitzenui, Prūsijos kunigaikščio kancleriui). Šiame laiške L. Mundijus minėjo neaiškiai apibūdintą tekstą „meus supplicus libellus". Ši „libellus" – knygelė galėjo būti ir vėliau minima jo paties kreipimesi į kunigaikštį Albrechtą pagalbos, ir Augustino Rotundo matytoji.

[182] Ibid., t. 74 (39), nr. 5860, p. 50 (Kunigaikštis Albrechtas iš Naujosios pilies 1565, rugpjūčio 12 – Žygimantui Augustui).

[183] *Der Briefwechsel...*, p. 176–178 (Francisco Lismanini 1563, balandžio 27 iš Krokuvos – Johannui Wolfui).

Po M. Radvilos Juodojo mirties liuteronas Georgas Weigelis, kai kuriais klausimais linkstantis į kalvinizmą, aktyviai siekė, kad M. Radvilos Juodojo testamento vykdytojai nesiimtų globoti arijonų grupės.[184] 1565–1566 m. prasidėjo Vilniaus arijonų bendruomenės likvidacija. Nematydamas ateities veiklai Vilniuje, į Lenkiją išvyko Marcinas Czechowicas.

Siekiantieji išvaryti arijonus iš sostinės stengėsi ir Luką Mundijų, kaip keliantį didžiausią pavojų „erezijos" plitimui Vilniuje, iš miestiečių pašalinti. Susilpnėjus Vilniaus arijonų bendruomenei ir jų šalininkams tarp evangelikų reformatų, atėjo patogus momentas juo atsikratyti. Lukas Mundijus kurį laiką buvo išvykęs iš Vilniaus, lankėsi Moravijoje – pas Čekų brolius. 1568 m. jis dalyvavo Pelšnicuose, netoli Krokuvos, vykusiame arijonų sinode, kuriame darė pranešimą apie „Moravijos komunistus", aiškino jų požiūrį „į Dievą ir Kristų" (*de Deo et Christo*) ir į organizaciją, žadėjo jų vardu, kad atvyksią specialūs pasiuntiniai.[185] Kaip galima spręsti iš surastų ilgų paties L. Mundijaus 1572 ir 1584 m. prašymų Prūsijos kunigaikščiui, prieš jį byla prasidėjo dar 1565 m.[186] Akciją pradėjo Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas. Remiantis paties L. Mundijaus žodžiais, vaitas A. Rotundas, pasinaudojęs Vilniaus vaivados, o vėliau, 1572 m., ir Žygimanto Augusto mirtimi, pakeitė Vilniaus magistrato burmistrus, tarėjus ir suolininkus savais žmonėmis „laužydamas ištikimybę senosioms mūsų miesto privilegijoms". Miesto teismas, gavęs Luko Mundijaus priešų, siekiančių jo turto, skundą, be tyrimo priėmė nuosprendį ir užėmė jo mūrinius namus, areštavo prekes remdamasis užstato raštais.[187] Kartu ir pats Lukas Mundijus buvo pašalintas iš burmistrų. Jis prašė Prūsijos kunigaikščio ir žemvaldžių, kad šie tarpininkautų jam, padėtų atgauti pareigas ir jau vėliau – padėtų kreiptis dėl to paties į karalių Steponą Batorą.[188] Nuo 1572 m. Lukas Mundijus save jau vadino tremtiniu.

[184] Kot, Stanisław, „Ausbruch und Niedergang des Täufertums in Wilna (1563–1566)", p. 222–223. Pats G. Weigelis prašė testamento vykdytojų jam leisti Vilniuje mokyti Evangelijos vokiečių ir lotynų kalba ir parašė „Memorialą" apie padėtį Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčioje, kurioje keli „neišprusę žmonės... valdo mokytus" ir kurioje „skandalingai veikią arijonai ir anabaptistai".

[185] „Najstarsze synody arjan polskich", p. 233.

[186] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 74 (39), nr. 5860, p. 50 (Kunigaikštis Albrechtas iš Naujosios pilies 1565, rugpjūčio 2 – Žygimantui Augustui).

[187] Dr. Luko Mundijaus, Vilniaus burmistro, 1572 m. kreipimasis į Prūsijos regentą Georgą Friedrichą prieš Augustiną Rotundą dėl klastingo skundo ir patirtų skriaudų, GStaPK HA XX, EM, Abt. 91_{g2}, nr. 7, l. 2–3.

[188] Buvusio Vilniaus burmistro Luko Mundijaus kreipimasis dėl jo teisių atstatymo 1584 m., ibid., nr. 13.

1576 m. jis, abiejų teisių daktaras (pasirašęs tremtiniu), įsirašė į Rostoko universitetą.[189] Neturint visų sudėtingos bylos dokumentų, sunku spręsti, dėl ko vyko byla ir kuo remiantis Lukas Mundijus buvo nuteistas už akių, tačiau dėl religinio motyvo čia galima neabejoti – 1565 m. jis buvo pašalintas ir iš magistrato, ir iš Vilniaus miesto. Matyt, buvo pasinaudota momentu, kai į arijonus Vilniaus mieste jau imta žiūrėti kaip į pavojingus. Arijonai buvo nepageidautini jau ir kitiems magistrato nariams, jų ryžtingai neberėmė ir naujasis Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila Rudasis. Tuo būdu arijonų centrą Vilniuje pavyko išsklaidyti. Dalis jų išsikėlė į kitų jiems palankių didikų dvarus. Prieglobsčio reikėjo, nes dar 1564 m. Žygimantas Augustas išleido Parčovo ediktus, kuriais uždraudė kitatikiams platinti savo pažiūras. 1568 m. Gardino privilegijoje valdovas išaiškino šių ediktų galiojimą Lietuvos DK kaip draudimą veikti arijonams. Lietuvos DK arijonų bendruomenės kuriam laikui įsitvirtino Onos Radvilaitės-Kiškienės, jos sūnaus Jono Kiškos ir iš dalies Eustachijaus Valavičiaus dvaruose. Bendruomenių būta apie dešimt: viena Kėdainiuose, kitos tuo metu mišriai lietuvių ir gudų gyventose teritorijose – Ivijoje, Liubčioje, Nesvyžiuje, Naugarduke, dar kitos slavų stačiatikių žemėse – Bialoje, Klecke, Morduose, Cholchle.

Simonas Budnas, tuo laikotarpiu dirbęs Klecke, Zaslave, Loske, norėjo sujungti radikaliąją reformacijos kryptį, kilusią iš siekių reformuoti katalikų bažnyčią, su stačiatikių tikėjimo erezijomis.

Arijonų srovė Lietuvos DK reformacijos judėjime ir po 7-ojo dešimtmečio neišblėso. Gyvybiškiausia ji buvo stačiatikių žemėse ir lietuvių–gudų etninių ribų sandūroje veikusiose bendruomenėse.

1568 m. Ivijos sinode išryškėjo, kad yra susiformavusi grupė, kurią vienijo radikalus požiūris į socialinius klausimus. Kaip vėliau rašė S. Budnas, sinode ši grupė nesulaukė deramo susirinkusiųjų pritarimo. O kaip tik tuo metu Lenkijoje panašių pažiūrų arijonai pradėjo burtis Rakove – privačiame Jakobo Sienińskio miestelyje. Jo savininkas kalvinistas gyventojus atleido nuo mokesčių 20-čiai metų ir pažadėjo plačią toleranciją. 1569 m. rudenį Rakove jau veikė arijonų bendruomenė.[190] Radikalioji

[189] Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 50. Maria Baryczowa teigė, kad jis išvyko į Mažąją Lenkiją. Baryczowa, Maria, „Augustyn Rodundus Mieleski – pierwszy historyk i apologeta Litwy", *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku*, Wrosław–Warczawa ir kt., 1976, p. 107. Naujai surasti L. Mundijaus kreipimaisi į kunigaikštį Albrechtą ir jo biografijos faktai rodo, kad jis keitė gyvenamąsias vietas.

[190] Tworek, Stanisław, „Raków – ósrodkiem radykalizmu ariańskiego 1569–1572", in *Raków ognisko arianizmu*, red. Stanislaw Cynarski, Kraków, 1968, p. 59–60.

socialiniais klausimais Lietuvos brolių grupė išvyko į Rakovą, kur netrukus prasidėjo ištisus trejus metus be pertraukos vykęs sinodas-disputas. Rakove tuo metu lankėsi ir Vilniaus burmistras Lukas Mundijus. Taip susiklosčius aplinkybėms, Lietuvos brolių gretose liko tik nuosaikių pažiūrų socialiniais klausimais atstovai. XVI a. 7-ojo dešimtmečio pabaiga nubrėžė periodo ribą ir radikaliosios reformacijos krypties raidoje: galutinai susikristalizavo požiūriai socialiniais ir dogmatiniais klausimais, susibūrė juos palaikančios grupės, kurios dešimtmečio pabaigoje net pasiskirstė tarp Lietuvos DK ir Lenkijos bažnyčių.

8. Pastangos tapti lygiateisiais

Lietuvos DK evangelikų teisinė padėtis valstybėje priklausė nuo susiklosčiusio 5-ajame–7-ajame dešimtmetyje reformacijos tipo. Tai buvo reformacija, vykusi be valdovo ir valstybinės valdžios paramos, evangelikų bažnyčios buvo kuriamos pačios visuomenės jėgomis; pati reformacija buvo daugiasrovė, nors ir vyravo kalvinistiškoji. Reformacijos šalininkai Lietuvos DK nebuvo apsaugoti valdovų įsakais kaip kai kuriose Vokietijos kunigaikštystėse, Anglijoje, Danijos, Švedijos karalystėse, Prūsijos kunigaikštystėje. Atvirkščiai, Lietuvos DK evangelikų teisinė padėtis nuo 1542 m., kai Žygimantas Senasis suteikė Vilniaus vyskupui Povilui Alšėniškiui teisę pasinaudoti valstybės pareigūno galia ir patraukti Abraomą Kulvietį į dvasinį teismą, formaliai negerėjo kelis dešimtmečius. Paties valdovo tolerantiška laikysena kitų religijų atžvilgiu 5-ajame dešimtmetyje neteikė jokių teisinių garantijų. 1550 m. gruodžio 12 d. *Įsakas prieš eretikus* suteikė primui daug teisių. *Įsaką prieš eretikus* Žygimantas Augustas adresavo „mūsų Karalystei ir kitoms mūsų valdoms" („in dominiis nostris..."). Formaliai valdovo įsakas, jei būtų buvęs duotas tik Lenkijos Karalystei, nebūtų galiojęs Lietuvos DK, tačiau įsakus, skirtus bažnytiniams reikalams primas galėjo taikyti visai bažnytinei provincijai, antra, prierašas „ir kitoms mūsų valdoms" tai daryti jam dar palengvino. Įsakas patvirtino visas katalikų bažnyčios turėtąsias teises ir skelbė, kad pirmutinis rūpestis yra išlaikyti vientisą katalikų bažnyčios tikėjimo doktriną ir kovoti su atsiskyrusiaisiais nuo katalikų bažnyčios. Kitaip sakant, buvo nutarta

...tų, kurie yra užsikrėtę erezija [...] niekada nepalaikyti seimuose ir senate, nepritarti jų [skyrimui] į seniūnijas ir pareigas.[191]

Nėra žinių, ar šis įsakas buvo pritaikytas Lietuvos DK, tačiau reformacijos judėjimo apmirimas iki 1553 m. leidžia manyti, kad jis turėjo reikšmės Lietuvos DK reformacijos raidai. Netrukus šiam valdovo įsakui pasipriešino Lenkijos bajorija. Valdovas, bijodamas, kad bajorija nesutiks rinkti mokesčių, 1552 m. paskelbė, kad vienerius metus nevyks vyskupų teismai dėl religinių reikalų bajorams. 1555 m. Petrakavo seime Lenkijos bajorija pareikalavo teisės turėti savo valdose kunigus, teikiančius komuniją dviem pavidalais, be to, reikalavo panaikinti kunigų celibatą ir vyskupų teismų sprendimus. Šiais klausimais tartis valdovas pažadėjo išsiųsti pasiuntinius pas popiežių, o seimas priėmė nutarimą, kad katalikų kunigai galį grįžti į evangelikų užimtas bažnyčias ir naudotis turėtomis beneficijomis. Taip pat buvo nutarta sustabdyti dvasinių teismų veiklą, bet uždrausta daryti bet kokius pakeitimus katalikų bažnyčiose. Lenkijos teisiniai aktai neleido reformacijos judėjimui plėtotis, tačiau jis vyko apeidamas juos. Taip pat ir Lietuvos DK po 1553 m. formalioji ir realioji teisinė evangelikų padėtis skyrėsi. Net ir turėdama formaliai visas senąsias teises, katalikų bažnyčia ir jos hierarchijos viršūnė suvokė, ką ji pajėgia ir ką gali daryti. Lietuvos DK realią evangelikų padėtį lėmė aukštųjų dignitorių požiūris. Tai labai aiškiai parodė jau minėtas, 1556 m. išspausdintas M. Radvilos Juodojo atsakymas Lipomanui, kuriame buvo tvirtai išaiškinta, kad inkvizicijos teismas Lietuvos DK negali būti steigiamas. M. Radvila Juodasis griežtais žodžiais pasmerkė visus represinius Romos katalikų bažnyčios viršūnių aktus:

Ponas Kristus nori, kad tik žodžiu būtų baudžiami tie, kurie klysta, o jūs, paklydę po visu dangumi, norite jėga visus prie blogų dalykų atvesti; apaštalai taip pat tik žodžiu mušė tuos, kurie neteisingai apie Šv. Dvasią svarstė, o jūs tuos, kurie tikrai liudija Jį ir Jo tikrą teisybę, ne tik žodžiu, bet ugnimi, geležimi ir kartuvėmis baudžiate.[192]

Aukščiausiųjų urėdų valia ir galia Lietuvos DK inkvizicijos teismai nebuvo sukurti.

Prasidėjus deryboms su buvusiu Livonijos magistru, vėliau Kuršo kunigaikščiu Gotthardu Kettleriu dėl jo pasidavimo Lietuvos DK, valstybėje turėjo atsirasti liuteroniškos teritorijos. G. Kettleriui pareiškus, kad jis pasiduos tik su sąlyga, jog kunigaikštystėje bus palikta liuteronų bažnyčia,

[191] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 39 (9), nr. 130, p. 121–122.
[192] *Duae epistolae...*, l. L_{4v}.

Vilniaus kapitula susirūpino, kad tai nesustiprintų liuteronų bažnyčios pozicijų Lietuvos DK. 1557 m. Vilniaus vyskupijos kapitula prašė Vilniaus vyskupo imtis visų priemonių užbėgti įvykiams už akių ir tarpininkauti tariantis su valdovu. Žygimantas Augustas ir Vilniaus vyskupas reikalą išsprendė susitardami tarpusavyje: valdovas raštu paliudijo, kad vyskupas priešinęsis tikėjimo laisvės suteikimui Livonijoje. O savo sprendimą valdovas taip aiškino:

...kadangi mums žinomas krikščionių valdovų paprotys išlaikyti visas pavaldinių teises ir papročius, tai ir mes taip pasielgti nusprendėme.[193]

Lietuvos DK nė viena evangelikų bažnyčia, kaip krašto institucija, neturėjo jokio apsaugos rašto: teisę veikti valdovas tvirtino tik pavienėms bažnyčioms (pvz., Vitebsko).

Lietuvos DK pirmieji teisiniai aktai, kuriuos vėliau patys evangelikai traktavo kaip jų teisių apsaugos garantą, buvo pradėti formuluoti 7-ojo dešimtmečio pradžioje. Matvejaus Liubavskio nuomone, greičiausiai jie pradėti svarstyti evangelikų iniciatyva.[194] 1563 m. Vilniaus seime bajorai gavo valdovo privilegiją dėl vienodų teisių ne tik Romos katalikų, „bet ir visų kitų tiek riterių ir kilmingųjų luomo, tiek lietuvių ir rusinų tautos [asmenų], kad tik būtų krikščionys".[195] Jiems buvo suteiktos vienodos teisės būti išrinktiems į seimą, gauti visas pareigas, ir pažymėta, kad šia privilegija yra pataisomi du Horodlės akto straipsniai, pagal kuriuos tik katalikų tikėjimo kilmingieji galį turėti visas teises. 1563 m. privilegiją pasirašė Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius ir aukštas valstybės pareigas ėję evangelikai: abu Mikalojai Radvilos, Mikalojus Naruševičius, beveik visi Ponų tarybos nariai. Privilegija buvo pirmiausia skirta stačiatikiams, tekste nebuvo aiškiai pasakyta, kad kilmingųjų teisių sulyginimas liečia ir evangelikus, nors aišku, kad seime šis klausimas buvo svarstytas. Siekimą įteisinti visas krikščioniškas tikybas atspindėjo 1563 m. Vilniaus seime valdovui pateiktas Lietuvos DK bajorų prašymas:

...leisti prisiekti ne tapytu ar raižytu paveikslu, bet tik Dievo, Trejybėje vieningo, vardu kiekvienam pagal jo tikėjimą.[196]

Valdovas sprendimą atidėjo. Toks prašymas liudijo kartu ir priesaikos modernizaciją. Evangelikai didikai ir bajorija atkakliai siekė sulyginti teises

[193] *Skarbiec diplomatów...*, opr. Ignacy Daniłowicz, Wilno, t. 1, 1860, nr. 2355, 2358, p. 321.

[194] Любавский, М., *Литовско-русский сейм*, p. 650–652.

[195] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 17. „[...] ale też wsi insze stanu rycerskiego i szlachetskoho jak litowskoho tak i ruskoho narodu, odnoby byli wiery chrestianskoje."

[196] Любавский, М., *Литовско-русский сейм*, p. 650–652.

ir tai aiškiai suformuluoti 1564–1565 m., nes tuo metu komisija baigė redaguoti Statuto tekstą. Tik gavus aiškią privilegiją buvo galima tikėtis, kad lygios teisės bus įrašytos Antrajame Statute ir taps įstatymu. 1565–1566 m. Vilniaus seime užvirė kova dėl Antrojo Statuto teksto ir dėl priesaikos formuluotės. Šiuos disputus vaizdžiai aprašė Augustinas Rotundas. Jis pranešė Stanislovui Hozijui, kad seime buvo pasiūlyti nauji straipsniai, kurie

...sugadino ir sutepė tuos [jau suformuluotus] įstatymus. Jie siūlė, kad kiekvienam būtų leista prisiekti pagal savo tikėjimą net nepaliečiant Nukryžiuotojo paveikslo. Šis straipsnis neva paskatinęs Lietuvoje pražūtingiausią ikonomachiją[197] ir principą, kuris neva jau nuo seno esąs pasmerktas visuotiniu dekretu. Formuluojant tuos įstatymus turėjau nemažai ir aštrių ginčų su eretikais, kurie daugiausia ir siūlė naujuosius įstatymus. Konkrečiai du: ten, kur senuose įsakuose ir privilegijose buvo pripažįstamos Romos ir graikų tikėjimo Lietuvos DK gyventojų laisvės, beneficijos ir teisės, siūliusieji norėjo įrašyti vietoj dviejų tikybų – [vieną] krikščionių tikėjimą, tačiau teisių ir privilegijų senatis išlaikė savo reikšmę.[198]

Taigi A. Rotundo laiškas rodo, kad 1563 m. dar nepavyko taip performuluoti valdovo privilegijos, kad būtų priimtas įstatymas, kuris patvirtintų visų krikščioniškų tikybų (taigi ir evangelikų) kilmingųjų lygias teises. Ir vis dėlto 1565–1566 m. Vilniaus seime siūlytas lygias visų krikščioniškų tikybų kilmingųjų teises Lietuvos DK pavyko išreikalauti 1568 m. Gardino seime. 1568 m. teisių sulyginimo privilegijoje buvo kelis kartus pakartota, kad „visi riterių luomo bajorų tautos krikščionių tikybos žmonės"[199] turi lygias teises ir pridurta, kad teisių sulyginimas liečia ir kunigaikščius. Taigi kilmingasis, kaip asmuo, gavo garantijas, kad dėl tikėjimo jis nebūtų persekiojamas, jeigu tik liktų krikščionis. 1568 m. Gardino seimo privilegija gynė kilmingųjų teises, bet tai nereiškė evangelikų bažnyčių apsaugos ar pripažinimo.

1566 m. priimtame Antrajame Lietuvos Statute išliko dviprasmiškas kilmingo asmens teises ribojantis straipsnis apie testamentus, nors, palyginti su Pirmuoju Lietuvos Statutu, jame buvo šis tas pakeista: Pirmajame

[197] Ikonomachija – paveikslų garbinimas. Dėl paveikslų naudojimo apeigose, bažnyčių interjeruose ir dėl jų šventumo jau VII–VIII a. krikščionių bažnyčioje vyko diskusijos. Paveikslus garbinti 728 m. buvo uždraudęs Bizantijos imperatorius Leonas Izaurietis.

[198] Bardach, Juliusz, „Geneza romanizacji II Statutu litewskiego", in *Dawne prawo i myśl prawnicza. Prace historycznoprawne poświęcone pamięci Wojciecha Marii Bartla*, red. Jerzego Malca i Wacława Uruszciaka, Kraków, 1995, p. 199–200 (Augustinas Rotundas 1566, kovo 5 iš Vilniaus – Stanislovui Hozijui).

[199] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 20–23.

Lietuvos Statute (1529, V skyrius, 14, 16 str.) „eretikų" testamentai buvo laikomi negaliojančiais, Antrajame Statute (1566, VIII skyrius, 7 str.) buvo pakartotas ikireforminių laikų straipsnis, tačiau „erezijos" sąvoka paaiškinta dviprasmiškai: tekste kanceliarine slavų kalba eretikas vadinamas tas, kuris nenoris grįžti į krikščionių tikėjimą, o vertime į lotynų kalbą – tas, kuris nenoris grįžti į katalikų bažnyčią.[200] Pastarąjį straipsnį, neatitinkantį įstatymo kanceliarine slavų kalba, įrašė Augustinas Rotundas, rengęs Statuto tekstą lotynų kalba. Tačiau, kaip jis pats referavo minėtame 1566 m. gegužės 5 d. laiške Stanislovui Hozijui, lotyniškąją įstatymo versiją sutrukdė priimti seimui pasipriešinę evangelikai.[201] Taigi Lietuvos DK teisėje veikė palankesnė evangelikams formuluotė. 1566 m. buvo nustatyta visiems priimtina priesaikos forma: visi krikščionys prisiekia Dievo vardu, o apeigos formą – ar prisiekti kryžiumi, paveikslu, ar Evangelija, ar tik Dievo vardu – pasirenka patys.

Kiek anksčiau, 1564 m., Žygimantas Augustas Parčove išleido ediktus, kuriais, nusileisdamas katalikų bažnyčios valdžiai, uždraudė eretikams atvykti į Lenkijos Karalystę iš užsienio. Nepaklususiems grėsė tremtis. Įsako projekte buvo numatyta ištremti visus kitatikius, t.y. reformacijos šalininkus, tačiau pasirašytasis tekstas buvo nukreiptas tik prieš užsieniečius pamokslininkus. Ediktus buvo galima įvairiai aiškinti. Dėl Parčovo ediktų aiškinimo ir jų taikymo dar kurį laiką vyko kova. Didžiosios Lenkijos evangelikams reikalaujant, valdovas sutiko, kad Parčovo ediktai būtų taikomi tik užsieniečiams arijonams, t.y. tik vienai iš evangelikų srovių ir tik atvykėliams.

Rengiant Lietuvos DK uniją su Lenkija, kilo klausimas, koks likimas sudarius uniją ištiks Lietuvos DK evangelikų teises. Dar svarstant įvairius unijos projektus 1563–1564 m. Varšuvos seime, M. Radvila Juodasis labai aiškiai suformulavo, kad galimų kompromisų riba yra savarankiškos Lietuvos DK teisės išlaikymas. Seime svarstant būsimosios unijos pavidalus pasakytoje kalboje, jis apibūdino Lietuvos DK valstybingumą kaip jai būdingą organizaciją, tvarką ir savarankiškumą, visa tai nustatant teise:

O ir dabar, prisiminę praeitį, pasitelkę atmintį, galime tvirtinti, kad mūsų protėviai atvažiuodavo pas Jūsų Didenybę gerai susitvarkę savo Valstybę, patvirtinti savo urėdus, suderintus su sąrašais, ir parodyti, kad mūsų Valstybės didybė ir integralumas visada siejosi su dignitoriais ir pareigybėmis ir, renkant [valdovus], visada jų [protėvių] balsai buvo laisvi. O kokia būtų ta Valstybės didybė, jei ką nors iš jos

[200] Gudavičius, Edvardas, „Reformatų testamentų teisės apribojimas Lietuvos Statutuose", in *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 77–78.
[201] Bardach, Juliusz, „Geneza romanizacji II Statutu litewskiego", p. 201.

pašalintumėte, lyg būtų mūsų tvenkinys, o kito – žuvys. Pas mus seniai yra nustatyti Jūsų Didenybės patvirtinti urėdai, teismai, prerogatyvos, visokie įstatymai, bet su šia teise, Jūsų Didenybe, mes nesutinkame, nes nesame įsipareigoję mokesčius nuo žagrės mokėti, nemokame šv. Petro denaro ir Ponai dvasininkai pas mus nėra už mus viršesni. Jei Jūsų Didenybė visa tai nori mums primesti, to nesilaikysime... Bet kaip mes, gerai susitvarkę savo Valstybę, nuo seno su Karūna sąjungą sudarėme, prašome išlaikyti abiejų valstybių didybę pagal privilegijų žodžius...[202]

Taigi M. Radvila Juodasis kaip Lietuvos valstybės teisės savitumą išvardijo kai kurias valstybės ir bažnyčios santykių apibrėžtis. Į „gerai sutvarkytos Valstybės" sąvoką, be abejo, įėjo ir baigiamo rengti Antrojo Lietuvos Statuto įstatymai. 1564 m. liepos 1 d. Bielsko privilegija valdovas patvirtino Antrąjį Lietuvos Statutą. Į jį buvo įrašyta ir 1563 m. privilegija dėl krikščionių teisių sulyginimo. Tuo tarpu Lenkijoje, kaip pažymi jos istorikai, reformacija tuo metu jau pradėjo silpnėti.[203]

1569 m. unijos akte buvo numatyta „sulieti abiejų valstybių teisę" priderinant Lietuvos DK teisę prie Lenkijos, tačiau Lietuvos aukštiesiems pareigūnams pavyko išlaikyti dar 1564 m. M. Radvilos Juodojo nustatytą generalinę liniją. Lietuvos DK teisė išliko.

Priėmus Antrąjį Lietuvos Statutą 1566 m. iš karto imtasi jį taisyti. 1568 m. Gardino seime buvo sudaryta Statuto taisymo komisija Trečiajam Statutui parengti; kiek pakeistą ją patvirtino Liublino seimas. Iki 1582–1584 m. buvo rengiamas išsamus Lietuvos DK teisės kodeksas. Trečiajame Lietuvos Statute, patvirtintame 1588 m., įteisinta savarankiška teisės sistema. Ivano Lappo nuomone, Trečiojo Lietuvos Statuto sudarytojų komisijoje iš pradžių buvo 14 narių ir du sekretoriai, o po Liublino unijos liko 12 narių.[204] Šią komisiją sudarė ir katalikai, ir stačiatikiai, ir evangelikai, visų jos narių tikėjimas neaiškintas. Į komisiją įėjo vaivadijų atstovai, Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas ir Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius (abu katalikai), Žemaitijos kaštelionas Merkelis Šemeta, Lietuvos DK stalininkas Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis (abu kalvinistai), valdovo maršalka Lukašas Svirskis (evangelikas). Tikėtina, kad ir vienas sekretorių, Vilniaus žemės teismo raštininkas Andrius Mackevičius (Mackowicz) buvo evangelikas. (Kaip minėta, Andrius Mackevičius, Valkininkų ir Leipalingio tijūnas, 1531 m. siuntė savo sūnų

[202] *Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego*, d. 2, ed. A. T. Działyński, Poznań, 1856, p. 340.

[203] Tazbir, Janusz, *Historia kościoła katolickiego w Polsce (1460–1795)*, Warszawa, 1966, p. 70; Cynarski, Stanisław, *Zygmunt August*, Wrocław-Warszawa ir kt., 1988, p. 94.

[204] Lappo, I., *1588 metų Lietuvos Statutas. Tyrinėjimas*, p. 188–189, 472–473.

mokytis į Karaliaučių[205]; šis komisijos sekretorius galėjo būti jo palikuonis.) Antra vertus, nenustatyta, kaip buvo rengiamas pats Statuto tekstas. Žinoma, kad buvo remiamasi seimų nutarimais, dėl svarbiausių įstatymų atskirai diskutuojama seimuose, tačiau visą rišlų, sisteminį tekstą greičiausiai rengė Lietuvos DK kanceliarijos žmonės, vadovaujami kanclerio ir pakanclerio. Statutas buvo rengiamas reformacijos pakilimo valstybėje laikotarpiu. Iki 1585 m. valstybės kanceliarijos aukštieji pareigūnai buvo evangelikai: kancleris 1565–1579 m. – Mikalojus Radvila Rudasis, pakancleris 1566–1579 m. ir kancleris 1579–1588 m. – Eustachijus Valavičius, pakancleris 1579–1584 m. – Kristupas Radvila ir pakancleris nuo 1585 m. – Leonas Sapiega, kuris, kai Statutas buvo baigtas, iš protestantizmo pasuko į katalikybę. I. Lappo nustatė, kad Statuto tekstas buvo baigtas 1582 m.

Evangelikų bažnyčios įteisinimo valstybėje esminio posūkio momentas buvo Jogailaičių dinastijos pabaiga, Žygimanto Augusto mirtis 1572 m. Iš perspektyvos žvelgiant, akivaizdu, kad laikas, per kurį evangelikai galėjo išsikovoti lygias teises, buvo trumpas: vienas dešimtmetis, 1572–1582 m.

Pirmieji tarpuvaldžiai Lenkijos–Lietuvos valstybėje dar stipriau supynė evangelikų teisių likimą su valdovų rinkimu ir išrinktųjų įsipareigojimais. Tarpuvaldžio metu valdovo funkcijas vykdė primas – aukščiausias katalikų bažnyčios hierarchas. Svarstant kandidatus į valdovo sostą, pirmiausia lėmė užsienio ir vidaus politikos motyvai, bandymai politinėmis priemonėmis sumažinti didėjantį Rusijos pavojų, išlaikyti susiklosčiusią politinių jėgų pusiausvyrą Vidurio Europoje; bajorija siekė išsaugoti gautas ir plėsti naujas privilegijas, neleisti stiprėti valdovo valdžiai, tačiau vis dėlto reikėjo kartu neprarasti ir jau pasiektų asmens laisvių, tarp jų – galimybės pasirinkti religiją. Sosto negavo erchercogas Ernestas Habsburgas, žinomas kaip netolerantiškas asmuo; Jonas III Vaza, Švedijoje svarstytas dėl jo giminystės išmirusiai dinastijai (buvo vedęs Žygimanto Augusto seserį). Jis tik formaliai buvo liuteronas ir jau garsėjo savo simpatijomis katalikybei. Netenkino politinių reikalavimų ir stačiatikis Ivanas Rūstusis, kuris dėl daugelio priežasčių negalėjo laukti didelės paramos Lenkijos–Lietuvos valstybėje.[206] Nė vienas neatitiko naujajam valdovui keliamų reikalavimų. Svarstant rimčiausią Henriko Valua (Henri de Valois, 1551–1589) kandidatūrą, Lenkiją ir Lietuvos DK pasiekė žinia apie 1572 m. rugpjūčio 24-osios šv. Baltramiejaus nakties pjautynes Paryžiuje. Paryžiaus įvykiai suvienijo Lietuvos DK katalikus ir evangelikus bajorus, paskatino valstybės dignitorius tvirtai pareikšti savo nuomonę. Beveik visiems tapo

[205] *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 35 (5), nr. 259, p. 26.

[206] Grzybowski, Stanisław, *Henryk Walezy*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1985, p. 90–95.

aišku, kad smurtu spręsti visuomenės vidaus problemas Lenkijos–Lietuvos valstybėje nepriimtina. Paryžiaus šv. Baltramiejaus naktis paskatino aiškiai suformuluoti reikalavimus Prancūzijos kandidatui į valdovo sostą ir nurodyti, kas negali būti perkelta iš jo tėvynės.

1573 m. pradžioje, artėjant elekcijai, formavosi naujos politinės grupuotės, jungiamos interesų, programinių uždavinių, požiūrių į tikėjimą. Bajorai, susirinkę prie Varšuvos į priešrinkiminį seimą, tuo metu vadintą konvokacija, turėjo parengti elekcijos aktą, nustatyti jos laiką ir vietą. Sausio 6–29 dienomis vykusios diskusijos išsiplėtė: buvo diskutuojama apie valstybės vidaus reformą, kurios pagrindinius teiginius norėta pateikti tvirtinti valdovui, apie skirtingų tikybų santykius valstybėje, apie luomus, karaliaus valdžios ribas ir kompetenciją. Tikybų santykiams reguliuoti buvo suformuluotas vadinamasis Varšuvos konfederacijos aktas, kurį parengė 15 asmenų komisija, pradžioje vadovaujama Lenkijos katalikų vyskupo Stanisławo Karnkowskio. Prieš rengiamą aktą aktyviai agitavo nuncijus Francisco Commendone. Jam pavyko pasiekti, kad akto nepasirašė nei komisijos pirmininkas, nei primas, nei katalikų vyskupai, išskyrus vieną F. Krasinskį.[207] 1573 m. sausio 28 d. aktą pasirašė atvykę į karaliaus rinkimus Lietuvos DK pakancleris ir Trakų kaštelionas Eustachijus Valavičius ir Vitebsko kaštelionas bei Ukmergės seniūnas Povilas Pacas.[208]

Varšuvos konfederacijos akte buvo nutarta:

> Kadangi Valstybėje yra nemaža nevienodumo krikščionių tikybos reikaluose, įspėdami tai, kad dėl tos priežasties nekiltų tarp žmonių kenksmingų kivirčų, kuriuos mes aiškiai matome kitose karalystėse, pasižadame tai sau bendrai už save ir už savo įpėdinius amžiniems laikams privaloma priesaika, savo tikyba, garbe ir sąžine, kad tie, kurie esame skirtingų tikybų, savo tarpe laikysimės taikos ir dėl įvairių tikybos ir bažnyčių skirtingumų kraujo neliesime, nebausime turto konfiskavimu, garbės atėmimu, kalėjimu ir ištrėmimu, ir jokiai vyresnybei nei pareigūnams jokiais būdais nepadėsime tai daryti, bet, atvirkščiai, jei kas norėtų dėl tos priežasties lieti kraują, visi privalėsime neleisti to, kad ir kas norėtų tai daryti prisidengdamas dekretu arba kokia teismo byla.[209]

207 Salmonowicz, Stanisław, „Geneza i treść uchwał konfederacji Warszawskiej", *OiRwP*, t. 19, p. 14–15.

208 Wasilewski, Tadeusz, „Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.", *OiRwP*, t. 19, p. 118–119.

209 *Volumina legum*, t. 2, p. 124; vertimas į lietuvių kalbą: *LIŠ*, t. I, p. 207–208; *Konfederacja warszawska 1573 roku wielka karta polskiej tolerancji*, Warszawa, 1980, fotografuotinis 1579 m. leidinio ir kitų tekstų leidimas.

Šiuo aktu kilmingoji visuomenės dalis susitarė, kad nepadės būsimoms valdžioms, jei jos tai darytų, vykdyti bausmių dėl tikybos ir tarpusavyje nekariaus. Stanisławas Salmonowiczius nustatė, kad Varšuvos konfederacijos aktas teisiniu požiūriu buvo konvokacinio seimo nutarimas, įpareigojantis ne tik konfederacijoje dalyvavusius bajorus; jis buvo tuo metu visuotinė teisinė norma, bet galiojusi tik tarpuvaldžio laikotarpiu.[210] Evangelikų teisinė padėtis priklausė nuo to, ką daryti įsipareigos valdovas prisiekdamas ir pasirašydamas jam pateikiamus sutarties straipsnius.

Todėl kova dėl evangelikų teisių vyko ir toliau. 1573 m. gegužės 11 d. primas Jakobas Uchańskis nominavo naująjį karalių Henriką Valua. Į Paryžių išvyko pasiuntinybė, vežusi naujajam karaliui pasirašyti jį įpareigojančius dokumentus. Delegacijoje iš Lietuvos dalyvavo katalikas Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis, kalvinistas kunigaikštis Aleksandras Pronskis.[211]

Delegacijoje jau nebuvo vieningo požiūrio į Varšuvos konfederacijos aktą. Dalis katalikų narių buvo griežtai nusiteikę, kad šiam aktui karalius neturįs prisiekti, o pačią pasiuntinybę vertino kaip progą pakeisti pasiūlymus, vežamus nominuotam karaliui. Tokio požiūrio laikėsi ir M.K. Radvila Našlaitėlis. Pats Henrikas Valua specialiu 1572 m. rugsėjo 10 d. raštu pažymėjo, kad yra gavęs protestą prieš Varšuvos konfederacijos aktą. Protestą pasirašė Poznanės vyskupas Adamas Konarskis, Sieradzo vaivada Albertas Łaskis, Lietuvos DK valdovo rūmų maršalka M.K. Radvila Našlaitėlis ir kiti. M.K. Radvilos Našlaitėlio požiūrį apibūdino pasiuntinybės dienoraštis. M.K. Radvila Našlaitėlis pareiškęs, kad Lietuvos DK nepritarta Varšuvos konfederacijos aktui. Šiems žodžiams prieštaravo kunigaikštis Aleksandras Pronskis[212], sakydamas, kad maršalka negalįs kalbėti už visą Lietuvos DK. M. Radvilos Juodojo sūnus buvo vienintelis pasaulietis pasiuntinybėje, bandęs sukliudyti įteisinti ribotos tolerancijos aktą. Jis sutiko, kad vadinamuosiuose „Henriko straipsniuose" būtų paminėtas taikos išsaugojimas, tačiau pabrėžė:

> Nenoriu, kad būtų įrašytas leidimas Lietuvos DK įvairioms religijoms, ir neleidžiu to straipsnio.[213]

[210] Salmonowicz, Stanisław, „Geneza i treść uchwał konfederacji Warszawskiej", p. 19.
[211] *Diarusz poselstwa polskiego do Francji po Henryku Walezego w 1573 roku*, opr. Adam Przyboś i Roman Żelewski, Warszawa-Wrocław-Kraków, 1963, p. XI-XXIX.
[212] Ibid., p. XVII.
[213] Ibid., p. 143: „Alie licencyją wiar różnych do W. Ks. Lit. wnosić nie chce, ani na ten artykuł pozwala."

Antra vertus, ir specialiai surašytuose Lietuvos DK straipsniuose, net dviejuose dokumentuose, kuriuose buvo išdėstyti kunigaikštystės politiniai reikalavimai[214], atskirų straipsnių apie evangelikų teises nebuvo, nors buvo rašyta apie reikalą išlaikyti stačiatikių teises. Tai, matyt, būtų galima aiškinti tuo, kad pasitikėta bendru Varšuvos konfederacijos akto svoriu. Henrikas Valua parašė, kad remia šį protestą ir kad į jį atsižvelgs.[215] Protestas leido Henrikui Valua keisti priesaikai pateiktą straipsnių tekstą. Po derybų būsimasis karalius nutarė prisiekti tokią formuluotę:

...kadangi tarp gyventojų yra tam tikrų religijos skirtumų, kad nekiltų dėl to kokių nors sąmyšių ar neramumų, šios Karalystės kai kurie gyventojai tarpusavyje susitarė ir sudarė tarp savęs konfederaciją, kad dėl šių skirtumų, būtent dėl religijos, laikysis taikos, kurią išlaikyti mes įsipareigojame ir pačią konfederaciją pagal jų pageidavimą amžinai pasižadame saugoti.[216]

Kitas nesusipratimas kilo per karūnaciją Krokuvoje: primas pradėjo sakyti seną priesaikos formulę, Lenkijos evangelikų vadas Janas Firlejus protestuodamas uždėjo ranką ant karūnos; kilus ginčui, Žemaitijos seniūnas Jonas Chodkevičius pasiūlė, kad prie senosios priesaikos Henrikas Valua pridurtų, jog „išlaikys taiką tarp skirtingai tikinčiųjų".[217] Valdovas, šv. Baltramiejaus nakties žudynių dalyvis, taip ir prisiekė. Henrikui Valua tapus valdovu (nominuotas 1573 m. gegužės 11 d. – pabėgo 1574 m. birželio 18 d.) teisinę evangelikų padėtį Lenkijos–Lietuvos valstybėje tiksliai apibūdino S. Salmonowiczius:

Pažadas, patvirtintas jau Krokuvoje, saugoti taikingus santykius su protestantais jį įpareigojo, tačiau neapibūdino [evangelikų] teisinio statuso.[218]

Karūnacijos metu Varšuvos konfederacijos aktas buvo pakartotinai pateiktas susirinkusiems pasirašyti. Iš Lietuvos DK delegacijos jį pasirašė pakancleris, Trakų kaštelionas Eustachijus Valavičius, Vitebsko pilininkas

[214] Nuailles, Emmanuel Henri-Victurnien, *Henri de Valois et la Pologne en 1572*, t. 3, Paris, 1867, p. 399–403.

[215] Ibid., p. 465–467.

[216] „Quoniam... incolas in religionis negotio est quoddam, ne ex his occasione aliquando (quod absit) seditio vel tumultus aliquis oriatur, caverunt sibi nonnulli incolae ejusdem regni, confoederatione singulari inter se facta, ut hoc nomine dissidii, scilicet religionis, pax illis servetur, quod etiam Nos illis spondemus, atque confoederationem ipsam juxta ejus contenta perpetuis temporibus Nos servaturos promittimus." Nuailles, Emmanuel, Henri-Victurnien, op. cit., p. 438.

[217] Grzybowski, Stanisław, *Henryk Walezy...*, p. 110.

[218] Salmonowicz, Stanisław, „Geneza i treść uchwał konfederacji Warszawskiej", p. 19.

ir Ukmergės seniūnas Povilas Pacas, Lietuvos DK kancleris ir Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila Rudasis, Lietuvos DK maršalka ir Žemaitijos seniūnas Jonas Chodkevičius, be to, pridėjo savo antspaudus dar 202 asmenys.[219] Tai rodo, kad tarp Lietuvos DK kilmingųjų buvo daug konfederacijos šalininkų. Aukštieji Lietuvos DK katalikų bažnyčios pareigūnai nepareiškė protesto prieš šį aktą. Matyt, skirtingą jų laikyseną, palyginti su Lenkijos katalikų hierarchais, lėmė ta aplinkybė, kad jiems Varšuvos konfederacijos aktas buvo natūralus 1563 ir 1568 m. Lietuvos DK privilegijų tęsinys; 1568 m. privilegijos turinys jau apėmė ir katalikų, ir evangelikų, ir stačiatikių teises. Konfederacijos aktas papildė šią privilegiją susitarimu dėl taikos, o dėl to prieštaraujančių nebuvo.

Taigi XVI a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje buvo aiškiai nužymėtos evangelikų teisių ribos ir galimybės: Varšuvos konfederacijos akto vykdymas tapo siekiamybe, aktą reikėjo dar padaryti galiojančiu įstatymu. Pats aktas neįteisino evangelikų bažnyčių kaip krašto institucijų, o tik teigė, kad bajorija pati saugos savo kitaip tikinčiųjų narių teises, neleis jų dėl tikėjimo žudyti ir kišti į kalėjimus. Varšuvos konfederacija nenumatė jokios apsaugos miestiečiams. Akte pabrėžiama:

> ...tačiau šia mūsų konfederacija neatimame tiek dvasinių, tiek ir pasaulietinių luomų jokios viršenybės savo valdiniams ir nenaikiname jokios valdinių paklusnybės savo ponams, bet atvirkščiai, jeigu toksai savavaliavimas kur pasireikštų tikybos priedanga, tada ir dabar, kaip visada buvo, kiekvienas ponas galės savo nepaklusnų valdinį tiek dvasiniuose, tiek ir pasaulietiniuose dalykuose nubausti pagal savo nusimanymą.[220]

Valstiečiams šis aktas numatė visišką juridinę priklausomybę nuo žemvaldžio. Evangelikai Lietuvos DK turėjo tiek teisių, kiek jų leido turėti visuomenėje susidariusi reali jėgų pusiausvyra tarp katalikų ir evangelikų. Teisiniu požiūriu „Henriko straipsniai" konstatavo, kad tokios skirtingai tikinčios visuomenės dalys esančios ir kad valdovas nekurstys pilietinio karo tarp jų. Bet tikybų teisės nebuvo sulygintos ir įstatymais nebuvo įteisintas evangelikų bažnyčių veikimas.

Reformacijos raida, evangelikų bažnyčių egzistencija Lietuvos DK rėmėsi ne įstatymais, bet realių jėgų pusiausvyra visuomenėje, tačiau jau turimi įstatymai buvo tvirtas pagrindas tą pusiausvyrą išlaikyti.

[219] Wasilewski, Tadeusz, „Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim...", p. 118–119.
[220] *LIŠ*, p. 207–208.

9. Bažnyčių tarpusavio santykiai

Reformacijos šalininkams gausėjant XVI a. 6-jame–7-ajame dešimtmetyje, kuriantis evangelikų krašto bažnyčioms ir evangelikų liuteronų bendruomenėms, katalikų bažnyčia vis dėlto išlaikė atstovavimą krašto valdyme, materialinio aprūpinimo pagrindus, nors parapinių bažnyčių žemėvalda ir buvo apkarpyta; išlaikė visą savo organizacinę struktūrą, valdovo paramą. Visa tai ją darė stipriausia bažnytine organizacija Lietuvos DK, paremta tradicija ir paveldėta valdžia. Tai, ką pajėgė išsikovoti evangelikai teisių srityje, buvo santykių reguliacija su katalikų bažnyčia. Tačiau nusistovėjus jėgų pusiausvyrai ir susiformavus griežtam pasauliečių didikų ir bajorijos požiūriui, kad tikėjimo reikalai nespręstini jėga ir smurtu, susidarė sąlygos abiejų visuomenės dalių sąveikai. Reformacijos šalininkams aktyviai siekiant permainų ir visuomenės sluoksnių santykiuose, ir kultūros institucijų veikloje, sparčiai keitėsi katalikiškoji visuomenės dalis ir pati katalikų bažnyčia. O į tuos pokyčius savo ruožtu privalėjo reaguoti reformacijos šalininkai.

Evangelikų bažnyčių tarpusavio santykius intensyviai veikė reikalas išsikovoti lygias teises egzistencijai. Dalis Lietuvos DK evangelikų vadovų jau pirmaisiais reformacijos pakilimo dešimtmečiais, kai išryškėjo jos pagrindinės srovės, suvokė, kad daugiau galimybių išsikovoti teises valstybėje bus visoms protestantiškoms bažnyčioms veikiant sutartinai.

Bendrų veiksmų buvo bandyta siekti įvairiais laikais. Pirmiausia mėginta skirtingų tikėjimų žmones vienyti vienos konfesijos pagrindu. Tokie bandymai vyko ir Lietuvos DK, ir Lenkijoje. 1555 m. Kozmine Mažosios Lenkijos evangelikai reformatai ir Čekų broliai sudarė sąjungą – vadinamąją uniją. Bendro tikėjimo išpažinimo pagrindas buvo Čekų brolių tikėjimo mokymas.[221]

Remdamasis kiek pakeistu liuteronų tikėjimo mokymu, vienyti kelių šalių evangelikus kūrė planus reformatorius Janas Łaskis (1499–1560). Jis siekė surasti ir iškelti bendrus evangelikų tikėjimams teiginius, o ginčytinus apeiti.[222] 1558 m. J. Łaskis memorialu kreipėsi į kunigaikštį Albrechtą

[221] *Akta synodów różnowierczych...*, t. I, p. 18–45; Łukaszewicz, Józef, *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiejpolsce*, Poznań, 1835, p. 41–45.

[222] Halecki, Oskar, *Zgoda Sandomierska 1570 r.*, Warszawa-Kraków, 1915, p. 35. O. Haleckis pritarė H. Daltono nuomonei. Dalton, Hermann, *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland*, t. 4: *Miscellaneen zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland nebst Lasciana neue Folge*, Berlin, 1905, p. 393–394. Istorikai vertino J. Łaskio projektą kaip siekį sudaryti federaciją taip bažnyčių, o ne absorbcinę uniją.

siūlydamas sudaryti kompromisinį tikėjimo išpažinimą. Su šia J. Łaskio veikla susijęs trumpas Vilniaus epizodas 1557 m.: jis apsilankė Žygimanto Augusto Vilniaus rūmuose, bandė palenkti Lietuvos didįjį kunigaikštį į reformacijos pusę ir, manydamas, kad artimiausia jam esanti liuteronybė, siūlė apie ją kompromisų keliu vienyti visas bažnyčias. Didysis kunigaikštis šiuo keliu nėjo, bet J. Łaskis teigė, kad tokio vienijimosi šalininku tapo M. Radvila Juodasis.[223] J. Łaskiui mirus, evangelikai Lenkijoje ir toliau bandė vienytis, tačiau kitais keliais.

Vieną iš kelių rinkosi M. Radvila Juodasis: jo nuostatos aptarinėti įvairius požiūrius pagrindiniais tikėjimo klausimais gali būti interpretuotos kaip bandymas ieškoti bendro tikėjimo išpažinimo visoms Lietuvoje besiformuojančioms protestantiškoms bažnyčioms.

Intensyvus paties M. Radvilos Juodojo susirašinėjimas dėl šv. Trejybės dogmos interpretacijos su žymiausiais to meto evangelikų teologais, tai, kad jis net Varmės vyskupui Stanislovui Hozijui siuntė šv. Justino *Pasikalbėjimą su žydu Trifonu* (vertimą į lenkų kalbą), liudijo jo nuoširdų tikėjimą, jog bus galima susitarti.[224] Jis įsivaizdavo, kad, atidžiai surinkus visą argumentaciją, paskelbus ir ištyrus ankstyvųjų krikščionybės amžių teologų veikalus, visi skirtingai tikintieji galį prieiti prie bendrų pozicijų. XVI a. 7-ojo dešimtmečio viduryje teologijos ginčams ne tilstant, bet intensyvėjant, kai iš Lietuvos DK evangelikų reformatų krašto bažnyčios jau aiškiai išsiskyrė antitrinitoriai ir anabaptistai, M. Radvila Juodasis suformulavo savo poziciją ir paskelbė būtinybę išsaugoti religinę taiką. Šią visuomenės laikysenos nuostatą jis išdėstė 1564 m. gruodžio 10 d. laiške S. Hozijui.[225] Šiame laiške buvo aptariami 1564 m. Parčovo ediktai ir jų taikymas. S. Hozijus ir F. Commendone buvo linkę visai sunaikinti kitatikius ir valdovo ediktus traktavo kaip draudžiančius kitatikių veiklą valstybėje. M. Radvila Juodasis tvirtino, jog būtina išlaikyti religinę taiką. Kai kurie evangelikai reformatai buvo linkę paaukoti arijonų pozicijas, kad išsaugotų savąsias. M. Radvila Juodasis griežtai nepritarė tokiai strategijai ir išdėstė S. Hozijui savo šv. Trejybės dogmos interpretaciją remdamasis šv. Hilarijaus formule. Jo nuomone, negalima kovoti prieš vadinamąją Mažąją bažnyčią. Bandydamas sustabdyti Parčovo ediktų

[223] Dalton, Hermann, op. cit., t. 3: *Lasciana nebst das ältesten evangelischen Synodalprotokolen Polen 1555–1561*, Berlin, 1898, p. 82–85.

[224] Barycz, Henryk, „Dokumenty i fakty z dziejów reformacji", *Reformacja w Polsce*, rocz. 12, 1953–1955, p. 222.

[225] Ibid., H. Baryczas įvedė į mokslo apyvartą aptartąjį M. Radvilos Juodojo laišką S. Hozijui, prieš Antrąjį pasaulinį karą buvusį Gotoje.

išaiškinimą, nepalankų arijonams, jis pasiuntė S. Hozijui net kelis laiškus: savo 1564 m. vasario 10 d. laiško J. Calvinui kopiją ir savo sekretoriaus Jano Monczyńskio laišką. Jis buvo už taiką tarp visų religijų – katalikų ir visų trijų evangelikų bažnyčių. Be to, pačią reformaciją jis, akivaizdu, suvokė kaip „teisingo" tikėjimo ieškojimo procesą.

Po M. Radvilos Juodojo mirties ir arijonų atsiskyrimo nuo Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios jau nė viena – nei kalvinistų, nei liuteronų – bažnyčia nebebandė vienytis su arijonais. Tokią poziciją buvo užėmusios ir atitinkamos Lenkijos bažnyčios. Lenkijoje bandė vienytis kalvinistų, Čekų brolių ir liuteronų bažnyčios. Ten vykusiuose šių bažnyčių disputuose dėl Viešpaties vakarienės sakramento, dėl Kristaus kūno esamybės jame supratimo nesisekė prieiti prie bendros nuomonės.

Tarp reformacijos teologų jau seniai vyko diskusija dėl Kristaus kūno ir kraujo suvokimo šv. Vakarienės sakramente. Vokietijos protestantiškose kunigaikštystėse bažnyčių vienijimasis buvo taip pat aktualus. 1530 m. *Augsburgo tikėjimo išpažinime* (*Confessio Augustana*) buvo suformuluota, kad šv. Vakarienės sakramente Kristaus kūnas ir kraujas „iš tikro yra ir dalijamas" (*vere adsint und distribuantur*). 1540 m. sudarius Šmalkaldeno sąjungą, Ph. Melanchthonui buvo pavesta suderinti skirtingus tikėjimo išpažinimo požiūrius – jo parašytame *Redaguotame Augsburgo tikėjimo išpažinime* (*Confessio Augustana variata*, 1540) ši vieta nebuvo griežtai apibrėžta – Kristaus kūnas ir kraujas *exhibeantur*, t.y. teikiamas, taigi šiuo klausimu griežtai neprieštaravo kalvinistiškajam supratimui, kuris buvo linkęs suvokti sakramento teikimą kaip ženklą. Naujausia istoriografija šį *Confessio Augustana variata* formuluotę vertina kaip

> ... kilusią iš įvairių teologijų ir valios toliau plėtoti reformaciją, kaip impulsą humanizmo atnaujinimui, tačiau vedusią į polemiką dėl mokymo teiginių apie šv. Vakarienę ir kristologijoje.[226]

XVI a. 6-ajame–8-ajame dešimtmetyje įvairiu metu Vokietijos kunigaikštystėse (Bremene, Silezijoje, Pfalce, Saksonijoje) dirbo Ph. Melanchthono mokiniai, pripažinę *Confessio Augustana variata* ir buvę neafišuojamo artėjimo į kalvinizmą šalininkai. Dėl to jie vadinti kriptokalvinistais, arba filipistais. Buvo bažnyčių, galutinai pasukusių į kalvinizmo pusę. Pavyzdžiui, Heidelbergo sinodas 1563 m. priėmė bažnyčios nuostatus ir išleido Heidelbergo katekizmą, susiejusį šią evangelikų bažnyčią su kalvinizmu. Kitose bažnyčiose buvo pasipriešinta šiam suartėjimo procesui ir grįžta į griežtą liuteronų ortodoksiją.

[226] Junghans, Helmar, „Kryptocalvinisten", in *Theologische Realenzyklopädie*, hrsg. von Gerhard Müller, t. 20, Berlin–New York, 1990, p. 123.

Susidariusi kriptokalvinizmo orientacija liuteronų teologijoje buvo ženklas, kad evangelikų požiūrių vienijimas reiškė bendraeuropinę tendenciją, paremtą gyvybiškai svarbiu poreikiu. Tačiau ji paskatino dalį liuteronų griežtai pasukti į ortodoksiją. Tad Kristaus kūno ir kraujo šv. Vakarienės sakramente suvokimo skirtumai buvo sunkiai nugalimas barjeras evangelikų bažnyčioms vienytis.

Baigiantis Jogailaičių dinastijai Lenkijos–Lietuvos valstybėje evangelikų bažnyčioms darėsi ypač aktualu surasti bendrų veiksmų galimybes. Todėl apie 1570 m. tokių bandymų itin pagausėjo. Iniciatyvą rodė Lenkijos evangelikai. Jie puoselėjo viltį 1570 m. seime išsikovoti lygių teisių pripažinimą, o tam reikėjo suderinti požiūrius tarpusavyje. Tai buvo numatyta padaryti 1570 m. Sandomiero suvažiavime. Lenkijos kalvinistai išvertė į lenkų kalbą 1566 m. Ciuriche priimtą Šveicarijos kalvinistų bažnyčios *Vėlesnįjį helvetų tikėjimo išpažinimą* (*Confessio Helvetica posterior*) ir tikėjosi, kad liuteronai ir Čekų broliai jį priims. Tuo tarpu Čekų broliai, remdamiesi 1555 m. Kozmino susitarimu, laikė, kad klausimas jau išspręstas. Prūsijos miestai Liublino seime prašė patvirtinti *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*. Taigi, besirengdamos Sandomiero suvažiavimui, kiekviena evangelikų bažnyčia projektavo vienyti kitas apie savąjį tikėjimo išpažinimą. Lietuvos DK situacija buvo kiek kitokia: tartis ketino tik dvi evangelikų bažnyčios – liuteronų ir kalvinistų, o iniciatyvos siekti susitarimo ėmėsi Mikalojus Radvila Rudasis. Jis 1570 m. kovo 2–3 d. sukvietė abiejų bažnyčių atstovus į Vilnių. Kiek galima spręsti iš negausių istorinių šaltinių apie šį sinodą[227], jame Lietuvos DK liuteronai ir kalvinistai pirmiausia sudarė „politinę" sąjungą: sutarė, kad abiejų tikėjimų religinėms apeigoms galės naudoti vieni kitų bažnyčias, abiejų tikybų dvasininkai galės teikti tikybinius patarnavimus, abi bažnyčios veiks bendrai ir santykiuose su valstybine valdžia. Po to liuteronai ir kalvinistai bandė aptarti religinės sąjungos galimybes. Šaltiniai lakoniškai mini, kad buvo priimta bendra susitarimo dėl Viešpaties vakarienės sakramento formulė, tačiau jos turinys nežinomas[228], nors žinoma, kad ši formulė buvo perskaityta Sandomiere.

[227] Turnowski, Teofil, „Iter Sendomiriense". Paskelbta: Łukaszewicz, Józef, *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiejpolsce*, Poznań, 1835, p. 74–104; Jablonski, E.D., *Historia consensus Sandomiriensis...*, Berolini, 1731, p. 35–36; *Akta synodów różnowierczych...*, t. 2, p. 272–301.

[228] Friese, Christian Gottlieb, *Beiträgen zur Reformationsgeschichte in Polen und Litauen*, t. 2, d. 1, Breslau, 1786, p. 433–445. Kadangi šio susitarimo aktas nesurastas, Ch.G. Friese abejojo, ar buvo toks susitarimas, tačiau paskelbtoji Teofilio Turnowskio Sandomiero sinodo dienoraščio dalis šias abejones išsklaidė. Čekų brolių vadovo T. Turnowskio sinodo dienoraščio rankraščiai ir nuorašai aprašyti: Bidlo, Jaroslav, *Jednota bratrska v prvnim vyhnanstvi*, d. 2: (*1561–1572*), Praga, 1900, p. 150.

Sandomiero miestas XVI a. antrojoje pusėje.
J. Jansson, *Illustriorum principumque urbium septentrionalium Europae tabulae*, Amsterdamas [apie 1660], l. 268

Po mėnesio prasidėjusiame Sandomiero sinode šalys derino trijų Lenkijos evangelikų bažnyčių požiūrius. Į šį sinodą buvo pasiųsti tik keli Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčios atstovai. Jų uždavinys, matyt, buvo surinkti ir pasikeisti informacija: atvyko kunigaikščio Andriaus Višnioveckio pamokslininkas iš Deltuvos Stanislovas Marcijanas, o Trakų kaštelionas Eustachijus Valavičius laišką perdavė sinodui per Jakubą Silvijų, neatstovaujantį Lietuvos bažnyčiai. Šis paskelbė ir Vilniaus sinodo susitarimo aktą.[229]

Tyrusieji Sandomiero sinodo istoriją konstatavo: 1) visai Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčiai atstovaujantis delegatas sinode nedalyvavo, 2) Vilniaus sinodo sprendimai buvo perskaityti, bet diskusija dėl jų neįvyko, 3) Lietuvos DK bažnyčioms buvę lengviau susitarti, kadangi liuteronų buvę mažiau, bet nuolaidas darę evangelikai reformatai.[230] Ir vis dėlto kai Sandomiere nepavyko suderinti požiūrių į šv. Vakarienės sakramentą, Lietuvos DK evangelikų susitarimą buvo numatyta imti pagrindu, bandant derinti požiūrius vėliau, jau sinodui pasibaigus. Tokį planą pasiūlė Čekų brolių vadovas Teofilis Turnowskis.[231] Visa tai leidžia daryti išvadą, kad Vilniaus sinodo nutarimas buvo savarankiškas Lietuvos DK bažnyčios dokumentas, kurį bažnyčia laikė privalomu.

[229] Jablonski, E.D., *Historia consensus Sandomiriensis...*; Halecki, Oskar, *Zgoda Sandomierska 1570 r.*, Warszawa-Kraków, 1915, p. 195.

[230] Bidlo, Jaroslav, *Jednota bratrska v prvnim vyhnanstvi*, d. 2, p. 146–147; Halecki, Oskar, *Zgoda Sandomierska 1570 r.*, p. 235.

[231] Halecki, Oskar, *Zgoda Sandomierska 1570 r.*, p. 247.

Sandomiero susitarimo aktas buvo paskelbtas po ilgų diskusijų ir derinimų balandžio 14 d., tačiau, liuteronams užprotestavus, kaip ir buvo galima tikėtis, neprieita prie vieningo požiūrio į šv. Vakarienės sakramentą.

Sandomiere buvo susitarta, kad evangelikų bažnyčios viena kitos tikėjimą vertina kaip teisingą, sutartinai saugo šv. Trejybės dogmą, sutaria dėl mokymo apie nuteisinimą ir kitų pagrindinių tikėjimo teiginių, sutinka naudoti viena kitos bažnyčias savo apeigoms atlikti, priimti viena kitos kunigus ir toliau derinti skirtingus požiūrius. Susitarimo aktas buvo atspausdintas, kaip spėjama, 1574, o galbūt 1570, 1586 m.[232] ir vėliau kartojamas.

Istoriografijoje paplito nuomonė, kad Sandomiero susitarimas netapo religine unija, buvo per vėlai sudarytas, kad galėtų inspiruoti nacionalinės bažnyčios kūrimą Lenkijoje, ir buvo tik bendrų veiksmų ketinimas.[233] Lietuvos DK jis buvo traktuojamas kaip tam tikra kalvinistų bažnyčios nuostata santykiams su liuteronų bažnyčia: buvo gerbiamas, dažnai minimas evangelikų reformatų sinodų aktuose, testamentuose. Yra pagrindo manyti, kad susitarimas veikė tokia apimtimi, kaip buvo susitarta Vilniaus 1570 m. kovo 2–3 d. sinode. Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčia tuo laikotarpiu Vilniaus susitarimą laikė privalomu ir jį vykdė. Kebliau buvo su liuteronais. Naujausi Lietuvos giesmynų lietuvių kalba tyrimai parodė, kad kalvinistų giesmynuose liuteronų giesmės sudarydavo net apie pusę tekstų, o Mažosios Lietuvos liuteronų giesmynuose pasitaikydavo tik viena kita kalvinistiška giesmė.[234] Matyt, tai lėmė ne tik estetinė liuteroniškų giesmių vertė, bet ir palankus kalvinistų bažnyčios nusiteikimas naudotis tomis liuteroniškomis giesmėmis, kurios neprieštaravo kalvinistų tikėjimo išpažinimui.

* * *

XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje Lietuvos DK susiformavo trys reformacijos srovės; dvi iš jų sukūrė krašto bažnyčias, veikusias savarankiškai. Lietuvos evangelikų reformatų ir Lietuvos arijonų bažnyčios, jų administracijos institucijos buvo bendros visai kunigaikštystei, susifor-

[232] *Consensus sive concordia in fide et religione Christiana, inter ecclesias evangelicas majoris et minoris Poloniae, magnique Ducatus Lithuaniae...*; Halecki, Oskar, *Zgoda Sandomierska 1570 r.*, p. 258.

[233] Halecki, Oskar, *Zgoda Sandomierska 1570 r.*, p. 274–275, 420; Bidlo, Jaroslav, *Jednota bratrska v prvnim vyhnanstvi*, d. 2, p. 160.

[234] Pociūtė, Dainora, *XVI–XVIII a. protestantų bažnytinės giesmės*, p. 72–73.

mavo bažnyčių ir bendruomenių tinklas, jungiantis ir veikiančias bendruomenes, ir tikinčiuosius, gyvenančius sumišai su kitomis tikybomis. Iki 8-ojo dešimtmečio Lietuvos DK nusistovėjo apibrėžti santykiai tarp skirtingų bažnyčių: kalvinistai ir liuteronai sudarė bendrus veiksmus numatančią sąjungą ir atsiribojo nuo arijonų. Visuomenės dalis – kilmingieji, palaikę reformaciją, išsikovojo teisę pasirinkti tikėjimą, tačiau jiems nepavyko įteisinti evangelikų bažnyčios egzistencijos *de jure*. Šiuo laikotarpiu reformacijos plitimo mastas visuomenėje buvo toks, kad susidarė jėgų pusiausvyra tarp katalikiškosios ir evangeliškosios visuomenės dalių. Reformacijos idėjos plito tarp didikų, bajorų, miestiečių, miestelėnų, pradėjo pasiekti ir dvarų pavaldinius – valstiečius. Reformacija plito taip smarkiai, kad galėjo susidaryti jėgų pusiausvyra valdovui išliekant kataliku. Tai buvo būdingas reformacijos raidos XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje bruožas. Reformacija kaip religinis, visuomeninis, kultūrinis judėjimas pasiekė tokią galią, kad veikė daugumą Lietuvos DK istorijos procesų.

VIII

PRŪSIJOS KUNIGAIKŠTYSTĖS EVANGELIKŲ LIUTERONŲ KRAŠTO BAŽNYČIA LIUTERONIŠKOS ORTODOKSIJOS FORMAVIMOSI LAIKOTARPIU

XVI a. 8-asis dešimtmetis–XVII a. 1-asis dešimtmetis

1. Evangelikų liuteronų krašto bažnyčia ir jos teisiniai aktai

Nuo XVI a. 8-ojo dešimtmečio pradžios Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčia veikė stipriai pasikeitusiomis sąlygomis. Mirus 1568 m. kovo 20 d. kunigaikščiui Albrechtui von Ansbachui Brandenburgiečiui, kurio autoritetas ir valdžios galia buvo labai reikšmingi, keitėsi bažnyčios viršūnių tarpusavio jėgų santykis. Už kunigaikščio Albrechto sūnų Albrechtą Friedrichą valdė regentai: 1568–1577 m. Prūsijos vyriausieji tarėjai (*Oberräte*); 1578–1603 m. Albrechto brolvaikis Georgas Friedrichas von Ansbachas, valdęs kunigaikštystę iki mirties 1603 m. balandžio 26 d. Po kelerių metų politinės kovos regentystės teisę gavo kurfiurstas Joachimas Friedrichas Brandenburgietis, o 1611 m. Lenkijos–Lietuvos karalius šią teisę pripažino Brandenburgo kurfiurstų dinastijos paveldėtojui Johannui Sigismundui.

Per šį laikotarpį Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčia išsikovojo Lenkijos karaliaus pripažinimą – 1569 m. Žygimantas Augustas pripažino liuteronų bažnyčiai teisę veikti Prūsijos kunigaikštystėje, o jos gyventojams – išpažinti liuteronų tikėjimą. Pripažinimo akte buvo nurodyta, kad ši teisė suteikiama tik besilaikantiems Augsburgo tikėjimo išpažinimo, tad nei kalvinistai, nei Čekų broliai ar kitos reformacijos srovės nebuvo

įteisintos. Įteisinta buvo ta bažnyčia, kuri jau seniai veikė, buvo apėmusi beveik visus krašto gyventojų sluoksnius ir jau *de facto* tapo valstybine kunigaikštystės bažnyčia. Georgas Friedrichas Ansbachas iš Stepono Batoro gavo Prūsijos kunigaikščio titulą, nes Lenkijos–Lietuvos valstybės valdovas norėjo užsitikrinti ramų užnugarį vykstant nuolatinėms kovoms su Maskva. Tad politiniu požiūriu Prūsijos kunigaikštystė per šį laikotarpį kiek sumažino savo vasalinę priklausomybę nuo Lenkijos Karalystės. Jai buvo pripažinta teisė turėti savarankišką evangelikų liuteronų krašto bažnyčią.

Pasibaigus Tridento bažnytiniam susirinkimui, katalikų bažnyčia Prūsijos kunigaikštystėje palengva pradėjo perorganizuoti savo veiklą pagal numatytas reformas. Vadinamojoje Karališkojoje Prūsijoje, Varmės vyskupijoje, formavosi stiprus, iniciatyvus kontrreformacijos centras. Tuo metu Lietuvos DK buvo pats kalvinistiškosios reformacijos pakilimas – aktyviai veikė jau ankstesniais dešimtmečiais susibūrusi Lietuvos DK evangelikų reformatų krašto bažnyčia. Visoje Europoje vyko „tikrojo tikėjimo paieškos". Katalikų bažnyčia gana sparčiai modernizavosi, aktyvino savo veiklą, o reformacijos šalininkai, suformavę net tris bažnyčias, dar skaidėsi į daugybę srovių ir srovelių. Tad ir evangelikų liuteronų bažnyčia nuolat jautė įvairių tikybų poveikį.

Prūsijos krašto liuteronų bažnyčia, atsiliepdama į išorės poveikius ir į praeito laikotarpio teologinius ginčus, išleido naujus 1568 m. krašto bažnyčios nuostatus, rengtus dar kunigaikščiui Albrechtui gyvam esant, tačiau priimtus jau po jo mirties. Nuostatai nuosekliai apibrėžė bažnyčios sandarą, grąžino ir įtvirtino vyskupų instituciją: smulkiai išdėstė bažnytinių institucijų veiklos apimtį. 1567 m. generalinis krašto bažnyčios sinodas priėmė „Tikėjimo mokymo pagrindus 1567" („Corpus doctrinae 1567"), jie 1570 m. atspausdinti kitaip pavadinti: *Atstatytieji Prūsijos tikėjimo mokymo pagrindai* (*Repetitio corporis doctrinae Prutenici*). Nuostatai ir *Atstatytieji [...] pagrindai*[1] reikalavo griežtai laikytis Augsburgo tikėjimo išpažinimo ir Šmalkaldeno susitarimo straipsnių, nepasiduoti jokioms naujovėms bei nukrypimams tikėjimo tiesas aiškinant, neįvedinėti ir neatlikinėti apeigų, nenumatytų tuose aktuose. Kaip pavojingi bažnyčiai buvo nurodyti ir jėzuitai, ir kalvinistai, ir Serveto šalininkai, ir anabaptistai bei kt. Kas treji metai buvo numatyti generaliniai sinodai.

1568 m. nuostatai buvo patvirtinti 1609 m.; kiek atnaujintus juos pripažino ir kurfiurstas Johannas Sigismundas, tad šie nuostatai ir *Atstatytieji*

[1] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 25, 72–106.

[...] pagrindai ilgam laikui nustatė bažnyčios veiklos, tikėjimo mokymo kryptį ir įtvirtino liuteroniškąją ortodoksiją visam aptariamajam laikotarpiui, XVI a. 8-ajam–XVII a. 1-ajam dešimtmečiui.

Per visą tą laikotarpį kelios visuomeninės jėgos rungėsi dėl įtakos bažnyčios institucijoms ir dėl pačių institucijų egzistavimo. Kunigaikštystės žemvaldžiai ir didžiųjų miestų atstovai siekė atstatyti vyskupų instituciją. Mat mirus 1550 m. Sembos vyskupui G. Polentzui, naujas vyskupas nebuvo patvirtintas, o vyskupiją valdė vadinamieji prezidentai. Tas pats po 1551 m. įvyko ir Pamedės vyskupijoje. Vyskupų pareigybę atstatė dar kunigaikštis Albrechtas įsaku *Apie abiejų vyskupų rinkimus...* (*Von erwehlung der beiden Bischoff*, 1568), tačiau kunigaikštis Georgas Friedrichas ir toliau nuosekliai siekė įtvirtinti konsistorijos instituciją. Buvo išrinkti vyskupai: Sembos vyskupais tapo Joachimas Mörlinas (1568–1570), buvęs Jenos profesorius Tilemannas Heshusijus (1573–1577), garsėjęs griežtomis liuteronų ortodoksijos pažiūromis, o Pamedės – buvęs Karaliaučiaus universiteto rektorius Johannas Wigandas (1575–1587). Nuo 1577 m. iki mirties J. Wigandas valdė abi vyskupijas. T. Heshusijus siekė centralizuoti bažnyčios valdymą, griežtino reikalavimus vizitacijų metu bažnyčios globėjams (žemvaldžiams), bandė apriboti universiteto teises (pajungti juos dvasinei jurisdikcijai) ir įvesti cenzūrą. Tai sukėlė universiteto, dalies dvasininkų ir žemvaldžių pasipriešinimą, pradėjo skaldyti bažnyčią. Besiformuojančios kelios nuomonės dėl žmogaus valios reikšmės nuteisinimui sukėlė plačią diskusiją. Rūmų pamokslininkas Davidas Voigtas skelbė požiūrį, kad žmogus Dievo malonės turi ir savo valia siekti. Jis laikėsi Ph. Melanchthono gyvenimo pabaigoje argumentuoto požiūrio. Besiformuojančios liuteroniškosios ortodoksijos atstovai, abu Prūsijos vyskupai, su tuo nesutiko ir kaltino kitaip manančius filipizmu. 1569 m. jau anksčiau brendę ginčai įsiliepsnojo. Kilo polemika dėl pirmosios nuodėmės suvokimo. Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčioje susidūrė dvi nuomonės. Vieni palaikė teologijos evoliuciją, kiti nesutiko, kad Vitenbergo teologų pažiūros keistųsi. Nors T. Heshusijus atstovavo stipresniajai – ortodoksiškajai krypčiai, jis per toli nuėjo bandydamas centralizuoti bažnytinę organizaciją ir todėl taip pat sulaukė pasipriešinimo.

Atvykęs į Prūsiją kunigaikštis Georgas Friedrichas von Ansbachas 1578 m. sušaukė teologų ir luomų (žemvaldžių ir miestiečių) atstovų susirinkimą (konventą), kuris parengė „Santarvės nuostatas" („Concordienformel") ir jas 1579 m. išspausdino.[2] Dokumentą pasirašė daugiau kaip tūkstantis kunigaikštystės dvasininkų ir bažnyčių tarnautojų.

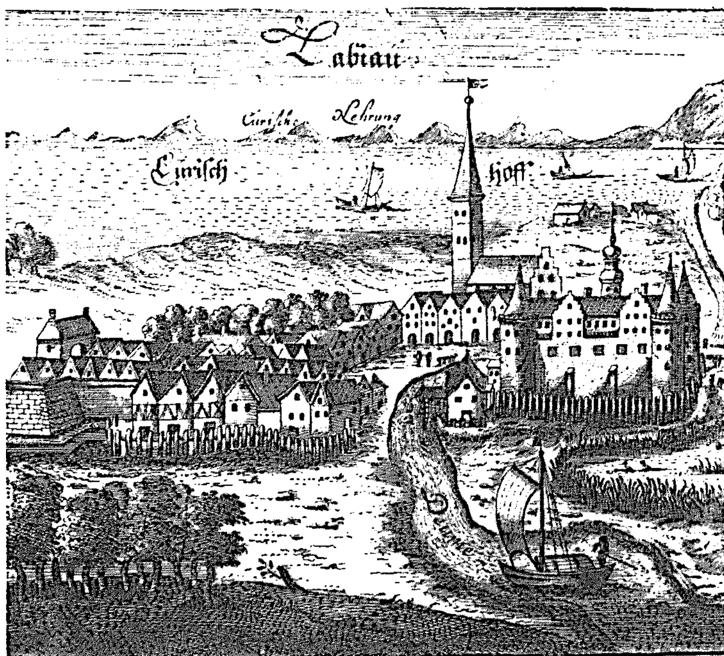
[2] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, p. 117.

Andrejus Osiandras (1498–1552),
Sembos vyskupijos viceprezidentas

Amžiaus pabaigoje paaštrėjo santykiai tarp kunigaikščio Georgo Friedricho ir žemvaldžių dėl skirtingo požiūrio į vyskupų ir konsistorijos institucijas. Abi pusės galimybę išsaugoti liuteronų bažnyčią Prūsijoje siejo su skirtingomis institucijomis. Baimintasi dėl liuteronų bažnyčios ateities, jei kunigaikštystė patektų į didesnę priklausomybę nuo Lenkijos Karalystės, kurioje kontrreformacija sparčiai stiprino savo pozicijas. Po ilgų derybų 1588 m. buvo sukurtos konsistorijos Sembos (centras Karaliaučiuje) ir Pamedės (centras Zalfelde) vyskupijoms. Pačių konsistorijų modelis nebuvo perkeltas iš Frankų konsistorijos nuostatų, nors to ir siekė kunigaikštis.[3] Prūsijos vyskupijų konsistorijos turėjo spręsti tikėjimo mokymo, dvasininkų veiklos reikalus, santuokų bylas, ginčus tarp bažnyčių ir mokyklų, tikrinti, ar dvasininkai pasirengę darbui, tvarkyti stipendijas ir atlyginimus. Jos negavo teisės cenzūruoti universiteto ir spaustuvių leidinius. Bylos, kuriose dvasininkai buvo viena pusė (atsakovai arba ieškovai), buvo pavestos pasaulietiniams krašto teismams.

[3] Petersohn, Jürgen, „Bischofsamt und Konsistorialverfassung in Preussen im Ringen zwischen Herzog und Landschaft im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts", in *Archiv für Reformationsgeschichte*, Jg. 52, 1961, sąs. 1, p. 205.

Labguva XVII a.
Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*,
Frankfurtas, Leipcigas, 1684, p. 397

Taigi Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčia senosios katalikų bažnyčioje veikusios *privilegium fori* dvasininkų luomui nepripažino. O konsistorijos institucija buvo įteisinta ilgam.

Per visą laikotarpį Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčia, vienydamasi apie savo ortodoksiškąjį sparną, kartu su valstybine valdžia stengėsi užkirsti kelią kitų reformacijos suformuotų evangelikų grupių veiklai. Jau 1548 m. pirmoji Čekų brolių grupė, 1548 m. gegužės 5 d. imperatoriaus Ferdinando I įsaku išvaryta iš Čekijos, ieškojo prieglobsčio Prūsijos kunigaikštystėje, porą mėnesių prieš tai pagyvenusi Didžiojoje Lenkijoje (Poznanėje). Kunigaikštis Albrechtas buvo palankus Čekų broliams. Jų dvasininkų delegacijai buvo surengtas disputas – „egzaminas", per kurį Čekų broliai privalėjo išaiškinti savo požiūrį į pagrindinius liuteronų tikėjimo mokymo teiginius.[4] Juos „egzaminavo" mums jau pažįstamas Stanislovo Rapolionio kolega, tuo metu Karaliaučiaus universiteto rektorius, teologijos profesorius Friderikas Staphylas (Stapelage) ir keli kiti teologai. Po

[4] Yra išlikęs šio disputo aprašymo rankraštis. *Rękopisy Braci Czeskich*, opr. Jerzy Sliziński, Wrocław, 1958, p. 147–199 („Examen, to gest Otázky některé").

disputo Čekų broliams buvo leista likti Prūsijos kunigaikštystėje ir 1549 m. net priimti jų bažnyčios nuostatai.

1566 m. vyskupas J. Mörlinas, apibūdindamas kunigaikštystės padėtį, perspėjo apie nuolat tykantį anabaptistų, antitrinitorių pavojų. Po 1568 m. liuteronų bažnyčios vadovybė griežtino santykius su kitaip tikinčiaisiais. 1571 m. Čekų broliams nebuvo leista atlikti savo apeigas per Kalėdas. Galbūt tuo būdu liuteronai sureagavo į 1570 m. Vilniaus ir Sandomiero susitarimus. 1577 m. nedidelės anabaptistų grupės dar bandė išsaugoti valdžios pakantumą savo tikėjimui, tačiau pagal 1579 m. valdovo įsaką jos arba turėjo pasirašyti Santarvės nuostatas, t.y. pereiti į liuteronų tikėjimą, arba iki gegužės 1 d. išvykti iš Prūsijos. 1586 m. kunigaikštis Georgas Friedrichas išleido *Įsaką prieš sektas* (*Verordnung... gegen die Sekten*).[5] Nepaisant anabaptistų pastangų, 1587 m. kovo 1 d. įsakas buvo pakartotas ir ypač nukreiptas prieš pabėgėlius iš Olandijos – amatininkus ir verslininkus.

Kurfiurstai, siekdami, kad jų regentystės teises Prūsijos kunigaikštystėje patvirtintų Lenkijos–Lietuvos valdovas, padarė kai kurių nuolaidų katalikų bažnyčiai: įsipareigojo atstatyti kai kurias katalikų bažnyčias. Po kelerių metų valdymo, 1613 m. kurfiurstas Johannas Sigismundas perėjo į kalvinistų tikėjimą. Pirmą kartą nuo reformacijos pradžios krašto valdovas buvo ne evangelikų liuteronų tikybos, nors ir palankus jai. Dabar krašto liuteronų bažnyčios ir liuteronybės gyvavimas priklausė nuo jos organizacijos ir vidaus tvarkos, nuo bendruomenių gyvybingumo, nuo to, kiek giliai visuomenė tikėjo evangelikų liuteronų tikėjimo mokymu.

2. Bažnyčių tinklo tankinimas

Nuo XVI a. 8-ojo dešimtmečio pradžios bažnyčių tinklas kito taip pat kaip praeitą laikotarpį: jis nežymiai buvo pakoreguotas Sembos pusiasalio teritorijoje, į pietus nuo Priegliaus vidurupio ir žemupio, o naujos bažnyčios gana intensyviai buvo steigiamos Mažosios Lietuvos šiaurinėje ir šiaurės rytinėje dalyje, į rytus nuo Deimenos upės ir Alnos žemupio, bei Klaipėdos apskrityje. Visuminį vaizdą yra pateikę ir apibūdinę Prūsijos kunigaikštystės geografinio-istorinio atlaso sudarytojai[6],

[5] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 3, p. 14–20, 193–194; t. 1, p. 120.
[6] *Historisch-geographischer Atlas...*, apl. 3.

todėl nesiimsime smulkiai aptarinėti liuteronų bažnyčių tinklo pokyčių visoje kunigaikštystėje. Atidžiau apžvelgsime pokyčius, vykusius Sembos vyskupijoje, ypač Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Įsruties apskrityse.

Sembos pusiasalyje ir šiuo laikotarpiu bažnyčių tinklo pagrindą sudarė dar Ordino laikais įsteigtosios, bet pakeitusios tikybą bažnyčios. Jos buvo gyvenviečių, augančių prie pilių ir virtusių administraciniais centrais, miestelių, bažnytkaimių parapijų centrai. Prie Aistmarių 1598 m. buvo įkurta Senosios Piliavos (*Alt Pillau*) bažnyčia, atstatyti kai kurių apgriuvusių bažnyčių pastatai.

Diduma naujų bažnyčių buvo įsteigtos kitoje vyskupijos dalyje, tik kelios – palei Lietuvos DK valstybinę sieną: Priekulėje apie 1578 m., Piktupėnuose – 1574 m., Žydkiemyje (*Schittkehmen*) – 1579 m. Tiek pat bažnyčių buvo įsteigta sunkiai pasiekiamose, atokiose vietovėse: Kuršių nerijoje, Karvaičiuose, – 1578–1589 m., Kuršių marių pietrytiniame krante Įsėje (*Inse*) – apie 1569 m.[7], Ventėje (*Vindenburg*, vėliau Kintai) – 1578–1589 m., Karklėje (*Karkeln*) – iki 1589 m.[8] Daugiausia bažnyčių buvo steigiama ruože, esančiame tarp Tilžės ir Ragainės šiaurėje ir Įsruties–Gumbinės pietuose. Naujos bažnyčios išsidėstė pagal liniją iš šiaurės vakarų į pietryčius: Didžiuosiuose Aulavėnuose (*G. Aulowonen*) – 1610 m., Žiliuose (*Szillen*) – 1578 m., Kusuose (*Kussen*) – 1586 m., Katniavoje (*Kattenau*) – apie 1562 m., paminėta 1578 m., Stalupėnuose (*Stallupöhnen*) – 1589 m., Valtarkiemyje (*Walterkehmen*) – 1607 m., Enciūnuose (*Enzuhnen*) – 1608 m. Nemažai bažnyčių buvo įsteigta pietrytinėje Mažosios Lietuvos dalyje, į pietus nuo Gumbinės: Tolminkiemyje (*Tollmingkehmen*) – 1589 m., Nemerkiemyje (*Nemmersdorf, Nemmerkeim*) – 1589 m. ir apie pietinę kompaktiškai lietuvių gyvento ploto ribą: Balėtuose (*Ballethen*) – 1599 m., Dombrovkoje (*Dombrowken*) – 1607 m., Grabavoje (*Grabowen*) – 1589 m. ir Pamedės vyskupijoje, tolokai į pietus nuo kompaktiškai lietuvių gyvento ploto: Klausuose (*Klaussen*) – 1580 m. Netoli Kentšino, Duobiuose (*Doben*), – 1574 m.

Taigi, įsigilinę į naujai įsteigtų bažnyčių išsidėstymą, matome, kad Lietuvos DK pasienyje jos buvo palyginti nedaug sutankintos, nors atstumai tarp jų ir toliau liko gana tolimi. Ta aplinkybė, kad pagal visą sieną su

[7] Kai kuriose vietovėse kunigai pradėjo dirbti anksčiau nei buvo pastatytos bažnyčios, todėl istorinėje literatūroje bažnyčių įsteigimo datos įvairuoja. Čia nurodomos G. ir H. Mortensenų bei R. Wenskaus teiktos datos, o jeigu nustatytos kitos, tai specialiai aptariama.

[8] Prūsijos geografijos-istorijos atlase nurodoma, kad Karklės bažnyčia įsteigta 1622 m. Tam prieštarauja 1589 m. liepos 9 d. Klaipėdos valsčiaus raštininko raštas kunigaikščio kanceliarijai dėl Karklės bažnyčios statybos, kunigo ir mokytojo išlaikymo, kuris leidžia šią datą nukelti į 1589 m. GStaPK HA XX, EM 98, nr. 25a, d. 1, l. 11.

Lietuvos DK, sudarančią apie 500 km, įsteigtos tik 3 bažnyčios, rodė, jog steigiant pasienio bažnyčias buvo pasirinkti kiti prioritetai nei praeitą laikotarpį. Matyt, jau buvo suvokta, kad jos nepajėgs išplatinti liuteronybės Didžiojoje Lietuvoje. Lietuvos DK reformacijos raida sukūrė stiprų evangelikų reformatų bažnyčių tinklą, jau kelis dešimtmečius buvo aiškiai nusistovėjęs kalvinistų ir liuteronų jėgų santykis, sunorminti abipusiai bažnyčių santykiai, susitarta dėl bendrų veiksmų. Naujai steigiamos bažnyčios ne kunigaikštystės pakraščiuose, bet teritorijos gilumoje ir atokiuose lietuvininkų kaimuose buvo ženklas, kad Prūsijos kunigaikštystės valstybinė ir bažnytinė valdžia teikė prioritetą savo vidaus reikalams ir siekiams integruoti lietuvininkus ir kitus baltų tautų gyventojus.

Reikėtų atidžiai ištirti Prūsijos kunigaikštystės ir Lietuvos DK plataus pasienio ruožo demografinius pokyčius XVI a. antrojoje pusėje. Tik šie nuodugnūs tyrimai galėtų patvirtinti ar atmesti prielaidą, jog šiame ruože nedaug buvo steigiama bažnyčių todėl, kad ne taip sparčiai gausėjo gyventojų kaip teritorijos gilumoje esančiuose valsčiuose. Antra vertus, didžiausias naujai steigiamų bažnyčių tinklas buvo į rytus nuo Deimenos ir Priegliaus, o Alna ribojo tą teritoriją iš pietvakarių. Ši teritorija buvo senųjų skalvių, lamatiečių, nadruviškių palikuonių gyvenama[9] ir dabar čia steigiamos bažnyčios rodė, kad atliekama tai, kas kitoje kunigaikštystės dalyje jau buvo padaryta priešreformaciniais laikais.

Kokio tipo gyvenvietėse buvo steigiamos naujosios bažnyčios aptariamuoju laikotarpiu? Per XVI a. du paskutiniuosius ir XVII a. pirmąjį dešimtmetį teritorijoje į vakarus nuo linijos Deimena–Prieglius–Alna tik dvi gyvenvietės gavo miestų privilegijas. 1565 m. buvo numatyta įkurti miestą Galdapėje (*Goldapp*), kuriai 1570 m. Albrechtas Friedrichas suteikė savivaldos privilegiją (Kulmo teisę). Antroji buvo Įsrutis, anksčiau vadinta *Flecken*. Ji 1583 m. spalio 10 d. gavo savivaldą ir tapo miestu (taip pat Kulmo teise).[10] To meto gyvenviečių raidą Įsruties apskrityje atidžiausiai yra tyrinėjęs O. Barkowskis.[11] Remiantis jo tyrimų duomenimis ir į mokslinę apyvartą įvestais dokumentais, galima nustatyti, kokiose gyvenvietėse daugiausia buvo steigiamos naujos bažnyčios. 1590 m. Įsruties apskrities parapijų sąraše nurodyta 13 parapijų (2 buvo neseniai prijungtos iš Ragainės apskrities)[12]: 1. Gavaičiai – sena, 2. Galdapė – sena, 3. Gumbinė – sena, 4. Įsrutis – sena, 5. Katniava Sen. – sena, 6. Kraupiškas – sena (per

[9] Jakštas, Juozas, *Mažosios Lietuvos apgyvendinimas iki XVII amžiaus pabaigos*, Roma, 1970, in *L.K.M. akademijos metraštis*, t. 4, 5, p. 364–375 (atspaudas).

[10] *Deutsches Städtebuch. Handbuch Städtischen Geschichte...*, t. 1, p. 56, 65–67.

[11] Barkowski, O., „Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg...", d. 1, p. 2.

[12] 1578 m. Ragainės apskrities revizijos ataskaita, GStaPK HA XX, EM 118-a, nr. 9, l. 1–2.

1578 m. Ragainės apskrities reviziją priskirta Įsruties apskričiai), 7. Kusai – nauja, 8. Lazdėnai – sena (per 1578 m. reviziją priskirta Įsruties valsčiui), 9. Nemerkiemis – nauja, 10. Pilupėnai – sena, 11. Tolminkiemis – nauja, 12. Žabynai – sena, 13. Žydkiemis – nauja.[13] Po 1590 m. dar buvo įsteigtos Balėtai, Enciūnai, Valtarkiemis.

Peržvelkime, kaip keitėsi gyvenvietės, kuriose buvo įsteigtos naujos bažnyčios.

Kusuose 1539 m. buvo 9 činšą mokantys ūkiai, 1 kampininkas (*Bender*), 2 tarnai, 2 samdiniai (*der Instmann, Lossgenger*); 1589 m. kaimas tapo bažnytkaimiu (gyventojų kiekis nenustatytas).[14]

Nemerkiemyje 1539 m. buvo 9 činšiniai ūkiai, 1 daržininkas; 1542 m. – 6 činšiniai ūkiai, viename jų gyveno ūkininkas Mertinas Nemeraitis ir seniūnas; 1564–1565 m. – tie patys 6 činšiniai ūkiai.[15]

Tolminkiemyje, buvusiuose Didžiuosiuose Šventuose (*Grossen Schwentay*), 1554–1556 m. buvo 3 činšiniai ūkiai ir 1 naujas činšinis ūkis, 1557–1558 m. – 2 činšiniai ūkiai ir 1 naujas, 1564–1565 m. – iš viso 4 činšiniai ūkiai.[16]

Žydkiemyje 1554–1564 m. laikotarpiu (tikslesnė data nenurodyta) buvo 6 činšiniai ūkiai ir vienas naujas „činšas".[17]

Balėtuose 1539 m. buvo 6 činšiniai ūkiai, 1 kampininkas, 1542 m. – 9 činšiniai ūkiai, 2 vokiečiai amatininkai.[18]

Enciūnuose, buvusiuose Rudupėnuose, 1542 m. buvo 5 činšiniai ūkiai, 1 daržininkas; 1557–1558 m. Rudupėnai pasidalijo į kelis kaimus: į Didžiuosius Rudupėnus ir Trakėnus. Didieji Rudupėnai, kuriuose buvo 2 činšiniai ūkiai, 1608 m. tapo bažnytkaimiu ir gavo Enciūnų vardą.[19]

Valtarkiemis buvo didelio Prašlaukių kaimo dalis, atsiskyrusi tarp 1557–1558 ir 1564–1565 m. Atsiskyrusiam Valtarkiemio kaime buvo 6 činšiniai ūkiai, 1607 m. jis tapo bažnytkaimiu.[20]

Tad iš 16 išvardytų parapijų septynios buvo naujos ir visos įsteigtos kaimuose, kurių vidutinis činšinių ūkių kiekis pagal paskutinius žinomus duomenis buvo apie 6,3 činšinio ūkio. Tai rodo, kad gyvenvietės, palyginti su Sembos pusiasalio kaimais ir miesteliais, buvo nedidelės.

Tokių išsamių ir taip nuosekliai išanalizuotų duomenų apie kitus valsčius tuo tarpu nėra. H. Mortensenas straipsnyje apie Ragainės apskrities

[13] Barkowski, O., „Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg...", d. 1, p. 13–14.
[14] Ibid., d. 1, p. 185, 206; d. 2, p. 12, 13.
[15] Ibid., d. 1, p. 178, 189–190; d. 2, p. 12–13.
[16] Ibid, d. 1, p. 218; d. 2, p. 56.
[17] Ibid., d. 1, p. 225; d. 2, p. 13, 68.
[18] Ibid., d. 1, p. 186, 189; d. 2, p. 20.
[19] Ibid., d. 1, p. 182, 228; d. 2, p. 74.
[20] Ibid., d. 1, p. 184, 211; d. 2, p. 41, 91.

apgyvendinimą nagrinėjo laikotarpį iki 1540 m. ir priėjo prie išvados, kad gyvenviečių dydžiai buvo vidutiniškai nuo 1 iki 3 činšinių ūkių.[21] H. Mortenseno duomenis papildyti ir įvertinti padeda 1578 m. Ragainės apskrities revizijos duomenys.

1578 m. Ragainės apskrities revizijos duomenys nurodo, kad 149 gyvenvietėse (miestelių tipo, kaimuose, sodžiuose) buvo 492,5 činšiniai ūkiai, o juose 1806 „duonos" (*Brott, Brottzinser*). Apskaičiavus vidutinį gyvenvietės dydį, matyti, kad vidutiniškai vieną gyvenvietę sudarė 3,3 činšiniai ūkiai arba 12,12 „duonų".[22] Palyginus šiuos duomenis su H. Mortenseno teiktaisiais XVI a. vidurio duomenimis, matyti, kad „činšais" apibūdinamas gyvenviečių dydis, ir teritorijos apgyvendinimo tipas iš esmės pakitę labai nedaug. Tačiau činšinių ūkių skaičius netiekia tiesioginių duomenų apie gyventojų kiekį. „Činšas", arba „činšinis ūkis", buvo prievoles mokantis ir atliekantis ūkis. Lietuvininkų „činčo" vidaus sandarą būtina atskirai aptarti. Matyt, H. Mortensenas neatsižvelgė į lietuvininkų gyvenseną ir „činšo" vidinės sandaros specifiką. Lietuvos DK panašus atitikmuo buvo tarnyba. (Tarnybos ir „činšo" panašumą ir iš to darytinas išvadas aptarsime nagrinėdami parapijos dydį.)

1578 m. Ragainės apskrities revizijos akte nurodytos 7 bažnyčios: Ragainės, Lazdėnų, Viešvilės, Širvintos, Vilkyškių, Pilkalnio ir Kraupiško (ši prijungta prie Įsruties apskrities).[23] Tad šių septynių bažnyčių parapijiečius sudarė 149 gyvenviečių žmonės, vienai bažnyčiai vidutiniškai teko 21,2 gyvenvietės.[24] Po 1578 m. revizijos iki XVII a. pirmojo dešimtmečio pabaigos buvo įsteigta tik viena Žilių bažnyčia (1578), tad parapijų pobūdžio tai iš esmės nepakeitė. Nors apie Tilžės ir Klaipėdos apskritį kol kas analogiškų duomenų neturime, tačiau skelbti netiesioginiai duomenys rodo, kad gyvenviečių tipas, taigi ir parapijos pobūdis ten buvo toks pat – vienas bažnytkaimis buvo daugelio gyvenviečių parapijos centras.[25] Tilžės ir

[21] Mortensen, Hans, „Einwänderung und innerer Ausbau in den Anfangen der Besiedlung des Hauptamtes Ragnit", in *Acta Prussica. Festschrift für Fritz Gause. Beiheft XXIX zum Jahrbuch d. Albertus-Universität zu Königsberg*, Würzburg, 1968, p. 72.

[22] 1578 m. Ragainės apskrities revizijos ataskaita, GStaPK HA XX, EM 118a, nr. 9, l. 1–14v.

[23] 1578 m. Ragainės apskrities revizijos aktas, GStaPK HA XX, EM 118a, nr. 9, l. 1.

[24] Gausybė smulkių gyvenviečių išvardyta Šilininkų dvaro (kitaip *Berneiten*) 1567 m. valdų sąraše: *Benedicktlaucken, Gienefeld, Pamletten, Plauschwaren, Kaukothienen, Rinduppen, Schaltecken, Schnecken, Zentainen*. Kopp, Jenny, *Geschichte des Kreises Tilsit*, Tilsit, 1918, p. 182.

[25] Sprendžiant iš Ragainės apskrities revizijos aktų, činšinis ūkis nereiškė naudojamos žemės kiekio – prie kiekvienos gyvenvietės činšinių ūkių nurodoma naudojama žemė ūbais ir prievolių pobūdis. Bet visai tikra, kad činšinio ūkio sąvoka reiškia prievoles atliekantį žemdirbių kolektyvą.

Klaipėdos apskrityse, skirtingai nuo Ragainės, dar buvo po vieną miestą – Tilžė ir Klaipėda.

Tilžės apskrityje buvo įsteigtos naujos bažnyčios Piktupėnuose (1574), Katyčiuose ir Įsėje; Klaipėdos apskrityje prie jau buvusių senųjų Verdainės, Rusnės ir Priekulės bažnyčių dar buvo įsteigtos bažnyčia Karklėje ir koplyčios Karvaičiuose bei Ventėje.

1590 m. sąraše minimos Įsruties apskrities 13 parapijų apėmė 500 gyvenviečių, tad vidutiniškai vienai parapijai teko 38,4 gyvenvietės.[26] Palyginti su Ragainės apskritimi, čia vienai bažnyčiai vidutiniškai teko po 17 gyvenviečių daugiau.

Kokio dydžio buvo parapijų bendruomenės? Pokario Vokietijos istoriografijoje galima pastebėti intensyvėjančią tendenciją šį kraštą laikyti labai menkai apgyvendintu arba net beveik neapgyvendintu.[27] Jei apskaičiavimams pasirinktume, kaip H. Mortensenas rašė 1933 m., kad vieną činšinį ūkį sudarė vidutiniškai 7–8 asmenys[28], tai pagal 1578 m. Ragainės apskrities revizijos duomenis (nurodyti 492,5 činšiniai ūkiai), vienoje apskrityje galėjo būti iš viso apie 3940 gyventojų valstiečių, o išvardytose 7 bažnyčių parapijose vidutiniškai būtų po 562 asmenis. Iš tiesų galima bandyti tokiu keliu nustatyti vidutinišką parapijų dydį, tačiau tam reikalingos kvalifikuotos demografinės studijos, o šis kraštas šiuo požiūriu neištirtas. Nepasitikėjimą preliminariai apskaičiuotais rezultatais kelia kiti duomenys – paskelbti 1549 m. Kaukėnų ir Tilžės parapijų vizitacijų aktai.

W. Falkenhahno publikuotoje Tilžės ir Kaukėnų parapijų ataskaitoje (apie 1549) rašoma:

[26] Barkowski, O., „Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg...", d. 1, p. 13.

[27] Michels, Georg, *Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preussen (bis 1619). Gilgenburg-Hohenstein-Neidenburg-Ortelsburg-Willenberg*, Lüneburg, 1996, p. 21. Autorius visą teritoriją į šiaurę nuo Nordenburgo–Galdapės iki Jūros aukštupio ir Mingės baseino imtinai (Didžiojoje Lietuvoje) laiko lietuvių apgyventą tik iki 1600 m., išskyrus mažą seniau gyventą salą apie Tilžę, o Didžiojoje Lietuvoje pagal jo publikuotą schemą lietuviai iki 1600 m. gyvenę tik nedideliame plote apie Varnius ir Žarėnus. Dabartiniai Tauragės, Šilalės, Skaudvilės, Rietavo rajonai žymimi kaip iki 1600 m. buvusios beveik negyvenamos teritorijos ir kaip „naujai lietuvių apgyventos" vietos.

[28] Tokį vidutinį vieną lietuvių činšinį ūkį sudarančių gyventojų kiekį (7–8 asmenys) savo apskaičiavimams naudojo H. Mortensenas 1933 m.: Mortensen, Hans, „Die litauische Einwänderung nach Ostpreussen", in *Prussia*, 1933, t. 30, p. 139.
1968 m. skelbtame straipsnyje H. Mortensenas nebepateikė absoliučių gyventojų kiekio apskaičiavimų, bet visur nurodė tik šaltiniuose minimus „činšus", „ūkius", „duonas", „šeimininkus", t.y. operavo tik santykiniais valstiečių ūkių registracijos vienetais. Žr. Mortensen, Hans, „Einwänderung und innerer Ausbau..."

Ragainė XVII a.
Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*,
Frankfurtas, Leipcigas, 1684, p. 409

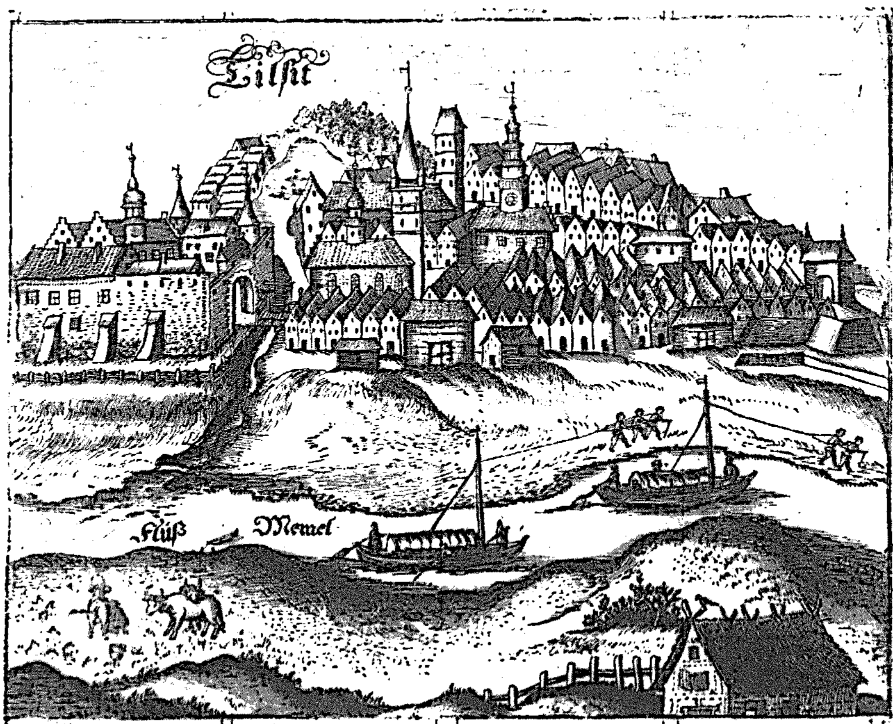
...ir kaip mes daugiau kaip šešis tūkstančius, *suregistruotų, ir tiek jų buvo* [išskirta – *I. L.*], jaunų ir senų išklausėme...[29]

Tad dviejose parapijose kunigai rado daugiau kaip 6000 žmonių. Apie Kaukėnų parapiją rašoma:

...per neseniai praėjusias dienas ponas kunigas vizitavo Kaukėnų parapiją ir rado būtent 4 tūkstančius sielų.[30]

[29] Akte rašoma: „...und wie wir nun fast mher denn Sex Tausent Menschen Jung und Alt, ongezeichnet, und so viel erschienen seindt, vorhort..." Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 414–415.

[30] Ibid., p. 277–278. „In kurz verschinenn tagenn der Herr pfarner Das Kuckernessische Kirchspil gevisitiret vnd Ein anzahl nemelich bey iiij [Tausent] Selenn gefunden... hatte."

Tilžė XVII a.
Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*,
Frankfurtas, Leipcigas, 1684, p. 410

Dalį Kaukėnų parapijos galėjo vėliau perimti Įsės ir Piktupėnų bažnyčios, papildomai įsteigtos nagrinėjamuoju laikotarpiu, tačiau vis tiek neatitikimas tarp pirmuoju būdu gaunamo vidutinio parapijos dydžio – apie 562 žmonių ir konkrečiai nurodomo – 4000 ar 3000 (net imant pačią mažiausią nurodytą Kaukėnų parapiją) lieka per daug akivaizdus. Tad atrodo, kad yra rimto pagrindo šio neatitikimo priežasties ieškoti neteisingai apskaičiuotame vidutiniame žmonių skaičiuje, sudarančiame vieną činšinį ūkį.

Lietuvininkų činšinio ūkio vidinė sandara, kiek galima spręsti iš dabartinio tyrinėjimų lygio, buvo labai panaši į XVI a. pirmosios pusės ar vidurio, net ir antrojoje pusėje Didžiojoje Lietuvoje buvusią „tarnybą".

XVI a. antrojoje pusėje Didžiojoje Lietuvoje žodis „tarnyba" dokumentuose vartojamas labai plačia prasme. Juo vadinamos pačios atliekamos prievolės, prievolinis žemdirbių kolektyvas, kolektyvo naudojama žemė

ir visa, ką žemdirbys gauna iš prievolinio vieneto. Tarnybą kaip prievolinį žemdirbių kolektyvą sudarė dūmai – šeimų ūkiai. Vidutiniškai vieną tarnybą sudarė 2–3 dūmai, bet žinoma, kad yra buvę ir 8 dūmai, t.y. nuo 2 iki 8 dūmų.[31]

„Tarnybos" ir „činšo", „činšinio ūkio" panašumą dar sustiprina tai, kad činšinį ūkį Mažosios Lietuvos šiaurėje sudarė „duonos" (*Brott, Brottzinser*). Galima teigti, kad lietuvininkų „duona" yra lietuviškojo „dūmo" atitikmuo. H. Mortensenas *Brot* vadino činšo sudėtine dalimi, ir, jo nuomone, viename činše vidutiniškai buvusios 3, 25 „duonos".[32] Tačiau H. Mortensenas nenustatė, kas sudarė tą „duoną" – ūkininkas ir jo visa šeima, ir kokio dydžio šeima? Iš jo skaičiavimo galima spręsti, kad jis „duona" laikė šeimą, *Landwirt*[33], ir neįsivaizdavo, kokio ji buvo dydžio ir kad ji galėjo būti didžioji, t.y. neišsidalijusi, kelias kartas jungianti šeima. Didžiojoje Lietuvoje dūmas buvo šeima, kurios dydis buvo labai įvairus: dūmu galėjo būti ir didžioji šeima, t.y. neišsidalijusios žemės valdos kelios suaugusių brolių šeimos ir viena (dviejų kartų tėvai–vaikai) šeima.[34] Didžioji, 3 kartas apimanti šeima, susiformavo valstiečiams prisitaikius prie prievolių sistemos, tad dūmą sudarančių žmonių kiekis labai įvairavo.

Reikia atidžiau panagrinėti, kokia buvo lietuvininkų šeima, sudaranti „duoną". Netiesioginį atsakymą į šį klausimą duoda C. Hennenbergeris (1529–1600), pažinojęs šios krašto dalies lietuvininkų gyvenseną, susidūręs su savo kolegų, dvasininkų, dirbusių Mažojoje Lietuvoje, veikla. Aprašydamas Įsruties apskrities lietuvininkų šeimas, jis teigia, kad jie gyveną didelėmis neišsidalijusiomis šeimomis – po 20, 30, 40, o vienu atveju net 54 asmenis.

Senasis Įsruties pilies valdytojas pasakojęs C. Hennenbergeriui, kad apie 1572 m. apskrityje buvusi neišsidalijusi 54 asmenų šeima, kurią sudarė senieji tėvas ir motina ir jų 6 sūnų šeimos su vaikais. Šeima iširusi tik po abiejų senųjų tėvų mirties (t.y. galima spėti, senųjų anūkams jau užaugus). Didžioji šeima, paklūstanti vyriausiajam tėvui ir motinai, maitinusis bendrai, sodyboje buvę klėčių tiek, kiek vedusių porų, tos klėtys – vedusių porų

[31] Jurginis, Juozas, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1962, p. 250–254.

[32] Mortensen, Hans, „Einwänderung und innerer Ausbau...", p. 69, 74.

[33] Ibid., p. 72–74. H. Mortensenas rašė: „Man muste wielleicht richtiger 3 $^1/_4$ Brote je Zins ansetzen; aber derartig kleine Differenzen liegen ohnehin innerhalb der Fehlergrenze." Jis nustatė, kad vienam „činšui" 1540 m. vidutiniškai teko 3 *Wirte* ar *Landwirte, Einwohner*, bet kas tai yra – neaiškino, ir ar tie *Einwohner* yra „duonos", taip pat nepaaiškino.

[34] Jurginis, Juozas, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, p. 258–259.

miegamieji.[35] Tad „duona" turėjo būti vadinama ir didžioji neišsidalijusi šeima, ir didžiosios šeimos dalis – vedusiųjų pora su vaikais, sudaranti su kitomis šeimomis vieną ir tą patį činšinį ūkį. Atsižvelgiant į tokio lietuvininkų „činšo" sandarą, būtina daryti esmines pataisas apskaičiuojant vidutinį viename „činše" gyvenusių žmonių kiekį. Nėra apskaičiuota, kiek žmonių gyveno viename dūme Lietuvos DK XVI a., tačiau nustatytas dūmo dydis Žemaitijoje XVII a. pirmojoje pusėje: G. Błaszczyko apskaičiavimais, ten viename dūme vidutiniškai gyveno 6 ar 7 žmonės.[36] Ragainės apskrities 1578 m. revizijos duomenys rodo, jog viename činše buvo vidutiniškai 3,7 „duonos". Skaičiuodami vienoje „duonoje", kaip ir Žemaitijos dūme, 6–7 (t.y. 6,5) žmones, gautume viename „činše" vidutiniškai 24 asmenis, bet ne 7–8, kaip skaičiavo H. Mortensenas. Daugiau kaip 20-ties asmenų šeima jau panaši į C. Hennenbergerio aprašytą neišsidalijusią lietuvininkų šeimą, tiksliau, činšą sudarančias šeimas. Tokius duomenis jau galima koreliuoti. Antra vertus, remiantis šiais duomenimis, naujų „činšų" steigimąsi Įsruties ir Ragainės apskrityse XVI a. galima paaiškinti ne didelio masto imigracija iš Didžiosios Lietuvos, kurios XVI a. nepaliudija jokie šaltiniai,[37] bet didžiųjų šeimų dalijimusi į atskirus ūkius, „duonų" virtimu „činšais" arba vienos iš kelių „duoną" sudariusių šeimų išėjimu savarankiškai ūkininkauti ir atlikinėti činšiniam ūkiui nustatytas prievoles.[38]

[35] Hennenberger, Caspar, *Erclärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen...*, Königsberg, 1595, p. 160–162; Vyšniauskaitė, Angelė, *Lietuviai IX a.–XIX a. vidurio istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius, 1994, p. 30.

[36] Błaszczyk, G., *Żmudź w XVII i XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna*, Poznań, 1985, p. 20–30.

[37] Visi O. Barkowskio ir H. Mortenseno argumentai apie lietuvių imigraciją paremti ne tiesioginiais liudijimais apie imigraciją, bet tik demografiniais apskaičiavimais, duomenimis apie Įsruties ir Ragainės apskrityse įsikūrusius naujus ūkius ir apie naujai plėšiamus lydymus. Padidinus činšinį ūkį sudarančių asmenį kiekį, abiejų mokslininkų pateiktieji duomenys įrodytų, kad vyko vidinė kolonizacija, t.y. kraštas buvo apgyvendinamas natūraliai augant gyventojų kiekiui. Į tai jau atkreipė dėmesį A. Hermannas. Hermann, Arthur, „Die Besiedlung Preusisch-Litauen im 15.–16. Jahrgundert in der deutschen und litauischen Historiographie. Ein Forschungsbericht", in *Zeitschrift für Ostforschung*, t. 39, 1990, p. 321–341; tas pats, „Mažosios Lietuvos lietuviai: autochtonai ar ateiviai? Istoriografinė-bibliografinė apžvalga", *Lituanistica*, 1990, nr. 2, p. 13–26. Jo nuomone, kraštas galėjo būti apgyvendinamas abiem būdais: ir imigracijos, ir natūralaus gyventojų prieaugio keliu.

[38] Šį procesą aptarė ir H. Mortensenas 1968 m. paskelbtame straipsnyje. Jis nurodė, kad 1513 m. senasis „činšas" dalijosi, tačiau, neturėdamas duomenų apie „činšo" vidaus sandarą, nedarė išvados, kad dėl žemės pripirkimo galėjo keistis ir prievolinį vienetą sudaranti šeima. Mortensen, Hans, „Einwänderung und innerer Ausbau...", p. 70.

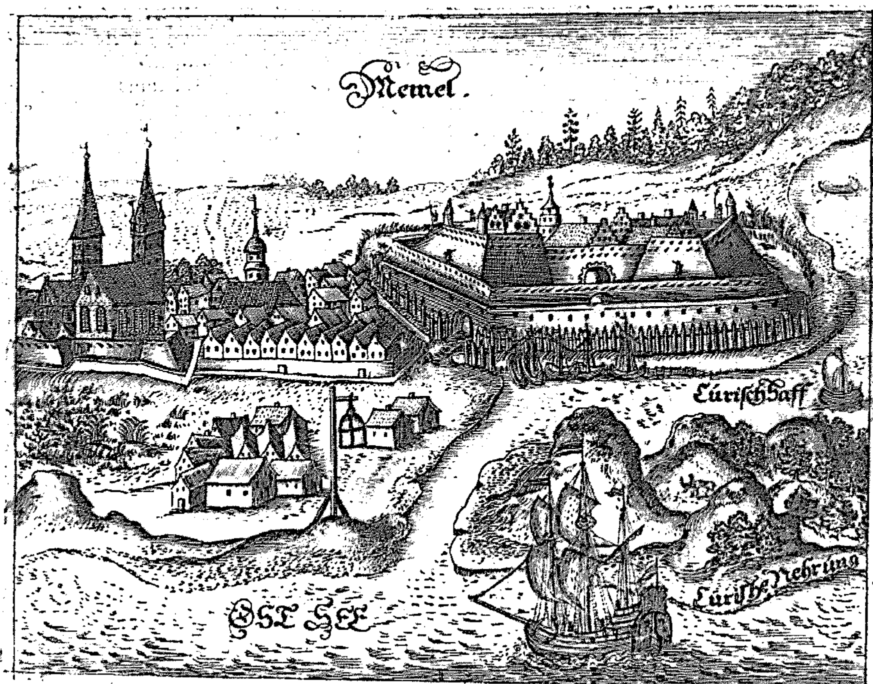
Įsrutis XVII a.
Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, Frankfurtas, Leipcigas, 1684, p. 425

Palyginamajai prievolių vienetų raidai nustatyti Didžiojoje ir Mažojoje Lietuvoje reikėtų specialių studijų. Iš K. Jablonskio, J. Jurginio, J. Kiaupienės tyrinėjimų[39] žinoma, kad Žemaitijoje XVI a. archajiškasis prievolės vienetas buvo tarnyba ir dūmas, o per valakų reformą buvo įvedinėjama ir žagrė – prievolės vienetas nuo ariamos žemės kiekio. Žinoma, kad iki XVI a. pabaigos greta egzistavo abi prievolių sistemos, o dūmai išsilaikė ir vėliau.[40]

Patikimiausius duomenis apie parapijų dydį galėtų suteikti visos apskrities bendrųjų (vyskupo atliekamų) bažnyčių vizitacijų dokumentai. Kaip jau minėta, Prūsijos kunigaikštystės krašto bažnyčioje vizitacijos vyko nuo pat reformacijos pradžios. Jos buvo kelių tipų. Pagal bažnytinius nuostatus

[39] Jurginis, Juozas, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, p. 254–257; Kiaupienė, Jūratė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.*, Vilnius, p. 57, 68–69 ir kt.

[40] Meilus, E., *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 63 ir kt. Šioje studijoje pateikti duomenys rodo, kad miestelių inventoriuose dūmai buvo registruojami XVI–XVIII a.

Klaipėda XVII a.
Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*,
Frankfurtas, Leipcigas, p. 420

jas privalėjo vykdyti: 1) vyresnieji kunigai (*Erzpriester*) savo parapijose (parapijų vizitacijos) ir 2) vyskupai, jas organizavę visos apskrities mastu. Pastarosios vizitacijos vadintos generalinėmis arba vyskupų vizitacijomis.

Generalinės vizitacijos į šiaurinę ir rytinę Mažosios Lietuvos teritoriją prasidėjo palyginti labai vėlai – tik nagrinėjamuoju laikotarpiu. Pirmoji, J. Bertuleičio žiniomis, vyko 1574 m.[41] Jos ataskaita iki šiol nežinoma. Antrąją vykdė abi vyskupijas valdęs J. Wigandas 1578 m. Vizitatoriai aplankė Tilžės ir Ragainės apskritis. Jų detali ataskaita nėra žinoma, bet yra paskelbti lietuvių ir vokiečių kalbomis nutarimai ir rekomendacijos.[42]

[41] Bertoleit, Johannes, „Die Reformation unter den preussischen Litauern...", p. 51.

[42] Tilžės ir Ragainės vizitacijų nutarimus ir rekomendacijas paskelbė: Nesselmann, G.H.F., „Eine litauische Urkunde vom Jahre 1578", in *Neue Preussische Provinzialblätter andere Folge*, t. 1, 1852, p. 241–246; Bezzenberger, A., „Eine neugefundene litauische Urkunde vom Jahre 1578", *Altpreussische Monatsschrift neue Folge*, t. 14, Königsberg, 1877, p. 459–466; Gerullis, J., *Senieji lietuvių skaitymai*, d. 1, Kaunas, 1927, p. 55–65.

Įsruties apskrityje vizitacijos vyko 1590 m.[43], Klaipėdos apskrityje ji turėjo vykti 1592 m. (žinomas sprendimas ją atlikti), tačiau nežinomos ataskaitos ir nutarimai.

Šiuo metu žinomi dokumentai neteikia duomenų parapijų dydžiams, parapijiečių išsilavinimui, bibliotekėlių pobūdžiui nustatyti. Žinomos rekomendacijos Tilžės ir Ragainės apskričių bažnyčioms, kunigams ir bendruomenėms apibūdina liaudies tikėjimo pavidalus ir ką juose valdžia norėjo keisti. Vizitatoriai nustatė parapijų ribas, jas derino su seniūnijų ir apskričių ribomis.

Klaipėda. Bažnyčių tinklo raidoje ir visoje Prūsijos kunigaikštystės bažnyčios vadovų veikloje galima pastebėti gana specifinį santykį su Klaipėda – tuo metu didžiausiu po Karaliaučiaus Mažosios Lietuvos miestu. Klaipėdos apskrityje vėliausiai pradėtos generalinės vizitacijos ir, palyginti su kitomis Prūsijos apskritimis, daug lėčiau buvo kuriamos naujos parapijos. Vargu ar tai lėmė tik demografinės priežastys – jas dar reikia tyrinėti, esami tyrimai yra toli gražu nepakankami. Antra vertus, XVI a. paskutiniame ketvirtyje ir XVII a. pradžioje miestas sparčiai augo. Klaipėda buvo tolimiausias Prūsijos kunigaikštystės forpostas, nuo XVI a. pabaigos pradedantis konkuruoti su kunigaikštystės centru Karaliaučiumi ir besiveržiantis į savarankišką ūkinę veiklą bei jūrų prekybą. Klaipėdos hinterlandas buvo vakarinė Lietuvos DK dalis; artimiausia teritorija, su kuria vyko visų lygių prekyba, buvo Žemaitija.

Per Klaipėdą Nemunu ir jo intakais bei sausumos keliais į Žemaitiją keliavo beveik visa druska, o iš Žemaitijos ir kitų Lietuvos DK kraštų – linai (pluoštas, sėmenys), javai, mediena, mėsa. Iš Žemaitijos į miestą, kaip minėta, buvo pristatoma įvairiais keliais sviestas, drobė, gyvuliai, mėsa ir kt. Klaipėda XVI a. buvo komunikacijos – įvairialypių ryšių su Lietuvos DK vieta. Miesto raida formavo liuteronų bendruomenių socialinę ir tautinę sudėtį, jų finansinį pajėgumą. Tad jos evangelikų liuteronų bažnyčios, parapijų istoriją, labai priklausiusią nuo miesto gyvenimo visumos, verta smulkiau apibūdinti.

Nuo pat reformacijos pradžios Klaipėdos pirkliai siekė sankrovos teisės ir norėjo, kad visos prekės (druska, geležis ir kt.) būtų joje iškraunamos ir toliau keliautų į Lietuvos DK tik iš klaipėdiečių pirklių rankų. Karaliaučius siekė monopolizuoti visą prekybą su tolimesniais Baltijos jūros uostais, o

43 Bertoleit, J., op. cit., p. 52; GStaPK HA XX, EM 55e.
J. Bertuleičio nuomone, 1592 m. vizitacija buvusi Klaipėdos vyresniojo kunigo vykdyta, o ne generalinė.

Klaipėda bandė tiesiogiai prekiauti su Dancigo, Liubeko, Nyderlandų pirkliais.[44] Tačiau pirmiausia reikėjo pralaužti Karaliaučiaus pasipriešinimą. 1565 m. Prūsijos landtagas svarstė Karaliaučiaus pirklių skundą dėl klaipėdiečių veiklos, 1566 m. Karaliaučiaus pirkliai išgavo iš kunigaikščio Albrechto dokumentą, apribojantį klaipėdiečių prekybą. Bet tada pasipriešino klaipėdiečiai ir 1567 m. jiems buvo leista praplėsti prekybą su svetimšaliais. Tai paskatino didesnės talpos laivų, pritaikytų tolimesniems plaukiojimams, statybą: nuo 1569 m. buvo statomi 70 lastų ir didesni laivai.[45]

Nuo 1580 m. konkurencinė įtampa tarp Karaliaučiaus ir Klaipėdos paaštrėjo ir neatslūgo iki pat XVII a. 4-ojo dešimtmečio. 1580 m. balandžio 18 d. Georgas Friedrichas išleido įsaką, kuriuo uždraudė į Klaipėdą atvykstantiems svetimšalių pirklių atstovams – supirkinėtojams (*Lieger*) patiems supirkinėti prekes miesto apylinkėse ir Žemaitijoje. Nuo šiol jie galėjo prekes pirkti tik pačioje Klaipėdoje. Tačiau tas pats įsakas nustatė:

...bet klaipėdiečiai su savo prekėmis neturi kito kelio ieškoti, o tik per Kuršių marias į Labguvą ir Karaliaučių.

Vadinasi, buvo apribotos klaipėdiečių pirklių galimybės patiems verstis jūrine prekyba, uždrausta statyti didžiuosius laivus, kad laivyba vyktų tik mariomis, o ne jūra, apribotas laivų medienai plukdyti dydis, esą bus mažiau kenkiama miškams.[46] Klaipėdos magistratas ir pirkliai reikalavo laisvo plaukiojimo jūra teisės ir laisvos prekybos teisės. 1583 m. jie gavo teisę laivais plukdyti prekes iš Klaipėdos uosto ir siekė tą teisę įtvirtinti miesto nuostatais (*Willkühr*) ir prekybos taisyklėmis. 1595 m. buvo patvirtinti dokumentai: *Atsakymas į garbingojo Klaipėdos miesto skundus-prašymus* (*Abschied uff der erbarn Stadt Mummel Gravamina*) ir *Prekybos sandėrių tvarka* (*Ordnung in Kaufschlagen*, 1595, rugsėjo 17). Jais buvo patvirtintos 1583 m. miesto gautos teisės. Miestas neišsikovojo visos prekių sankrovos teisės, bet ją gavo limituotą. 1597 m. rugsėjo 12 d. priimtose prekybos linais taisyklėse (linai buvo pagrindinė klaipėdiečių gaunama iš Lietuvos DK prekė) dalis už baudas surinktų lėšų buvo skiriama liuteronų bažnyčios statybai.

Visa ši miesto kova dėl laisvos prekybos vyko klaipėdiečių, vokiečių miestiečių pastangomis ir tiesiogiai lietė jų interesus. Tačiau miestas buvo

[44] Klaipėdos miestas kaltino Dancigo pirklius, kad šie sudeginę jo laivyną ir 1520 m. akmenimis užvertę Danės žiotis. *Volständige Topographie des Königsreiches Preussen*, hrsg. von J.F. Goldbeck, t. 1, Königsberg, Leipzig, 1785, p. 32.

[45] Sembritzki, J., *Geschichte der königlich preussischen See- und Handelstadt Memel*, Memel, 1926, p. 82–85.

[46] 1580, balandžio 18 Georgo Friedricho įsakas Klaipėdai, nuorašas, GStaPK, Ostpr. Fol. 624, l. 414r–414v. Paskelbtas: Sembritzki, J., *Geschichte der... Memel*, p. 86–87.

sudėtinga visuomeninė struktūra, kurios atskiri sluoksniai vienas su kitu siejosi daugeliu ryšių. Vokiečiams pirkliams finansiškai stiprėjant, plečiantis laivų statykloms, augant miestui, namų, sandėlių statyboms, gausėjo miestelėnų, neprivilegijuotų miesto gyventojų, dirbančių mieste. Būtent šie asmenys, o ne prisiekusieji miesto teisei, buvo vietiniai lietuviai, žemaičiai, kuršininkai. Miesto baltų gyventojų sluoksnius gausino ir prekyba, vykusi įvairiomis formomis. Antra vertus, šis sluoksnis palaikė nuolatinius ryšius su Lietuvos DK žmonėmis, per Labguvą ir sausumos prekybinius kelius – su Mažosios Lietuvos sričių gyventojais, su Žemaitijos prekeiviais, išvežančiais dvarų prekes, su pirkliais, prekiaujančiais Žemaitijoje mažmenomis ir didmenomis, bei su užsienio pirklių atstovais. Šiuo laikotarpiu lietuviai, ypač žemaičiai, matyt, turėjo nemaža progų susidurti su vadinamaisiais *Lieger*. Šių supirkinėtojų veiklą reglamentavo dar 1580 m. balandžio 18 d. Georgo Friedricho įsakas, tačiau ji ir toliau liko intensyvi. 1613 m. įsaku buvo nuspręsta, kad jiems nebus leista tapti Klaipėdos miestiečiais, ir griežtai uždrausta savarankiškai prekiauti be klaipėdiečių pirklių tarpininkavimo.[47] Kas buvo tie „lygeriai"? Tolimų didžiųjų prekybos uostų pirkliai ilgam laikui apgyvendindavo Klaipėdoje savo atstovus su šeimomis, kurie per žiemą čia supirkinėdavo prekes. 1580 m. balandžio 18 d. įsake rašoma:

> ...Klaipėdos gyventojai veda svetimšalius į Žemaitiją ir kitas draudžiamas vietas ir, juos lydėdami, parodo kelius ir takelius, todėl jie [svetimšaliai] visokias prekes daug geresnėmis sąlygomis superka ir jau ankstyvą pavasarį per Klaipėdos uostą (*Tief*) išplukdo ir išgabena.[48]

Tie „lygerių" vedliai, be abejo, buvo ne tikrieji miestiečiai vokiečiai, bet lietuviai, daugiausia žemaičiai – apmokami vedliai ir vertėjai. Jie buvo kartu ir nuolatinių kontaktų tarp Klaipėdos ir Žemaitijos ryšininkai, įvairaus pobūdžio informacijos pernešėjai.

Augant Klaipėdos miestui, toliau didėjo dvi liuteronų – vokiečių ir lietuvių – bendruomenės. Jos skyrėsi savo narių statusu, teise, kalba, kultūra, bet jas jungė liuteronų tikėjimas, o dalį – miestietiškas gyvenimo būdas.

1571 m. buvo baigta, kaip manoma, dar ankstyvesniu laikotarpiu pradėta statyti miesto evangelikų liuteronų bažnyčia. Ji buvo skirta miestiečių vokiečių bendruomenei. Tebėra neaišku, ar turėjo savo atskirą pastatą nevokiečių bendruomenė, kuri tikrai jau buvo susibūrusi prieš 1557 m., nes nuo to laiko nuolat buvo skiriami atskiri kunigai nevokiečiams, vadinami lietuvių kunigais. Apie tokią bendruomenę kalbama ir 1589–1590 m.

[47] Sembritzki, J., *Geschichte der... Memel*, p. 107.
[48] GStaPK, Ostpr. Fol. 624, l. 414r–414v.

sąskaitų knygos įrašuose.[49] Bet nežinoma, ar pamaldos vyko stoginėje, kaip praeitą laikotarpį, ar medinėje bažnytėlėje. Tačiau bažnytinės administracijos požiūriu ši bažnyčia, nors ir turėdama atskirą kunigą, o gal net ir atskiras patalpas, nesudarė atskiros lietuvių bažnyčios institucijos, buvo miesto bažnyčios padalinys. Bažnyčias siejo bendra kasa, dvasininkai, esant reikalui, buvo įpareigoti teikti patarnavimus abiem bendruomenėms, pradžioje abiem buvo vienas diakonas. Bendruomenių finansinis pajėgumas buvo labai skirtingas. Lietuvių bendruomenė tuo metu savarankiškai pasistatyti visus deramus pastatus atskirai bažnyčiai nepajėgė, nors dėjo pastangas. 1589 ir 1591 m., priėmus nuostatus *Nuostatai, reglamentuojantys laikiną padėtį* (*Ordnung die Accidentia belagend*, patvirtinti 1601), buvo susitarta pasiskirstyti lėšas ir atskirti abiejų bažnyčių veiklos dokumentaciją. Klaipėdos vyriausiąjį kunigą (*Erzpriester*) nominavo valdžia, o kandidatus kunigų ir diakonų pareigoms – miestiečiai. Lietuvių bendruomenei buvo nuolat ieškomi kunigai, mokantys lietuvių ir kuršininkų kalbas, nors ir kunigai, ir pati bendruomenė dokumentuose vadinama *litauische Gemeinde, litauische Kirche*. Taip susietos abi – lietuvių ir vokiečių – bažnyčios veikė per visą laikotarpį. Ryški jų išsiskyrimo riba buvo 1620 m., bet galutinai jos atsiskyrė tik 1640 m. Tada buvo konstatuota, kad lietuvių bažnyčios pastatas yra 20 metų senumo, taigi ji turėjo būti įrengta apie 1620 m.[50] Tačiau, norint galutinai atsiskirti, lietuvių bendruomenei reikėjo pasistatyti kleboniją, špitolę. 1644 m. vizitacijos akte pažymėta, kad lietuvių bažnyčia pastatyta miestui priklausančiame sklype, kur anksčiau stovėjo vokiečių bažnyčia, kad lietuvių bažnyčia neturi savo nuostatų, patvirtinančių jos savaveiksmiškumą (*für sich allein*) ir nepriklausymą nuo vokiečių bažnyčios, konstatuota, kad ji neturi savo adjunkto ir špitolės. O veikiančioje vokiečių bažnyčios špitolėje iš jos pinigų buvo išlaikoma daug lietuvių. Vizitatorių nuomone, lietuvių bažnyčiai daug ko trūko, kad ji būtų vertinama kaip atskira parapinė bažnyčia.[51] Ir vis dėlto lietuvių bažnyčia veikė ir buvo vadinama krašto bažnyčia (*Landeskirche*): jos bendruomenę sudarė ne tik miesto gyventojai, bet ir aplinkinių kaimų, sodžių žmonės. Šia prasme ji jungė ir miestelėnus, ir valstiečius, žemaičių ir kitomis lietuvių tarmėmis kalbančius, bei kuršininkus, bet buvo vadinama vienu – lietuvių bažnyčios pavadinimu.

Taigi aptariamuoju laikotarpiu Prūsijos kunigaikštystės pasaulietinė ir bažnytinė valdžia daugiausia dėmesio skyrė bažnyčių tinklui tankinti

[49] Jähnig, Bernhart, „Sakralinės topografijos vystymasis Klaipėdoje viduramžiais ir naujųjų amžių pradžioje", in *Acta historica Universitatis Klaipedensis*, t. 2, Klaipėda, 1994, p. 66.

[50] Jähnig, B., „Sakralinės topografijos vystymasis...", p. 26.

[51] 1644 m. Klaipėdos apskrities vizitacijos ataskaita, GStaPK, Ostpr. Fol. 1287, l. 37–38.

šiaurinėje ir rytinėje Mažosios Lietuvos dalyje. Dauguma naujai steigiamų bažnyčių buvo šioje teritorijoje. Stengtasi bažnyčias išdėstyti taip, kad gana tolygiai būtų aprėptos visos gyvenvietės, net pačios smulkiausios, kurias sudarė dideli kiemai – činšiniai ūkiai ir juose gyvenusios nuo kelių iki keliolikos šeimų, solidariai atliekančių prievoles nuo kiemo. Bažnyčių tinklas ir toliau buvo taikomas prie lietuvininkų gyvensenos, gyvenviečių pobūdžio. Naujai steigiamos bažnyčios buvo bažnytkaimiuose, ne naujose, bet jau išaugusiose gyvenvietėse, su pagausėjusiu činšinių ūkių skaičiumi. Palyginti su praeitu laikotarpiu, jos buvo steigiamos mažesnėse gyvenvietėse – evangelikų liuteronų bažnyčia iš lėto leido šaknis į kaimų, sodžių ir kitų smulkių gyvenviečių tinklą.

Dokumentuose, aktuose, Lietuvos DK bajorų korespondencijoje su kunigaikščio kanceliarija kalbama apie vieną kitą, bet ne dešimtis ar šimtus, pabėgėlių valstiečių iš Lietuvos DK. Tų pabėgėlių žemvaldžiai reikalavo atgal. Taigi bažnyčių tinklas buvo tankinamas ne dėl pabėgėlių gausos, ir ne dėl srautais plūstančių iš Lietuvos DK gyventojų. Bažnyčių tinklo tankinimą Mažojoje Lietuvoje lėmė pasaulietinės ir bažnytinės valdžios siekis toliau integruoti lietuvininkų kraštą bažnytiniu, tikybiniu, kultūriniu požiūriu į Prūsijos kunigaikštystę.

Per šį laikotarpį bažnyčia jau sukūrė savo institucijų tinklą ir parengė galimybes šios kunigaikštystės dalies tolimesnei integracijai, tačiau iki XVI a. pabaigos ji tebebuvo nedaug pažengusi.

3. Švietimo sistemos išbaigimas ir būklė

Paskutiniai XVI a. dešimtmečiai ir XVII a. pradžia buvo labai reikšmingas Prūsijos kunigaikštystės švietimo laikotarpis: pasiektas lūžis plėtojant elementariojo lygio mokyklų tinklą, visa švietimo sistema esmingai papildyta specialiomis partikuliarinėmis mokyklomis.

Pagrindinis dokumentas, kuriuo buvo numatoma tvarkyti švietimo pirmąją pakopą, buvo 1568 m. įsakas *Apie abiejų vyskupų rinkimą*. Net devyni šio įsako straipsniai aptarinėjo mokyklų organizaciją, kontrolę, lėšas, inventoriaus kaupimą, jo registraciją. Vyskupai buvo įpareigoti, kad visos parapinės bažnyčios turėtų mokyklas. Nustatyti mokesčiai bažnyčioms ir mokykloms išlaikyti buvo detaliai diferencijuoti pagal visuomenės sluoksnius (vieni vokiečių valstiečiams, kiti prūsų laisviesiems,

baudžiauninkams, įvairių rūšių amatininkams ir t.t.).[52] Ta prasme 1568 m. bažnytiniuose nuostatuose mokyklos buvo paminėtos tik keliose vietose: priminta, kad jose nedera naujas giesmes giedoti ir turi būti mokoma katekizmo. Plačiausiai švietimo reikalus aptarė nuostatų straipsnis „Apie tolkus".[53] Tai rodė, kad nevokiškai kalbančių išsimokslinusių žmonių parengimas tebelaikytas svarbiu dalyku.

Istorikai, tyrę elementariųjų parapinių mokyklų veiklą, iš vizitacijų dokumentų nustatė, kokia buvo reali švietimo būklė ir priėjo prie išvados, kad septintasis dešimtmetis buvo mokyklų steigimo pakilimo metas.[54]

1568–1571 m. Sembos vyskupas Joachimas Mörlinas vizitavo Sembos pusiasalio ir piečiau nuo jo buvusias bažnyčias. Per vizitacijas buvo nustatyta, kad iš 26 aplankytų parapijų tik 5 neturėjo veikiančių mokyklų: Šv. Albrechto, Pabėtų, Šv. Lorenco, Kroico ir Šarkuvos. Pabėtai ir Šarkuva ieškojo mokytojų.[55] 1581 m. Pamedės vyskupas J. Wigandas vizitavo 5 valsčius: Rastenburgo, Zehesteno, Reino, Alėckos ir Angerburgo: iš 42 parapijų 36-iose buvo išlaikomi mokytojai, t.y. apie 85 proc. parapijų turėjo savas mokyklas.[56] 1579 m. Pamedės vyskupo vizituotos Oberlando ir Notangos sričių 9 valsčiuose buvusios 57 bažnyčios – ten dirbo 38 mokytojai, 34 turėjo mokyklų pastatus.[57] G. Düsterhauso duomenimis, visoje Prūsijos kunigaikštystėje, „tankiai apgyventose krašto srityse"[58], t.y. ne Mažojoje Lietuvoje, 1579–1581 m. prie daugiau kaip pusės (65–70 proc.) parapinių bažnyčių veikė mokyklos. Aptariamąjį laikotarpį autorius vertina kaip metą, kai veikė daugiausia parapinių mokyklų Sembos, Notangos srityse.

Žinoma, kad tuo laikotarpiu mokytojas dirbo lietuvių Steindamo bažnyčios bendruomenėje: 1589–1602 m. minimas mokytojas, dirbęs pas J. Bretkūną ir miręs maru tais pačiais metais; 1603 m. Karaliaučiaus lietuvių bendruomenė prašė paskirti naują mokytoją.[59]

Dažniau vizituotame Šakių valsčiuje, per Kroico ir Šarkuvos parapijų 1569 m. vizitaciją, pastebėta, kad parapija aprėpia labai didelius plotus.

[52] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 113–116.

[53] Ibid., p. 87.

[54] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 203. Tyrinėtojas nurodo, kad šiuo laikotarpiu ypač aktyviai mokyklas kūrė ir jomis rūpinosi vyskupai.

[55] Koch, F., „Kirchen- und Schulverhältnisse im Herzogtum Preussen in den Jahren 1568, 69 und 70", in *Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht*, hrsg. A. Bode, t. I, Breslau, 1903, p. 526–527.

[56] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 107.

[57] Ibid., p. 104.

[58] Ibid., p. 203.

[59] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 93, 447.

Todėl vyskupas pasiūlė iš surenkamos dešimtinės likučių paieškoti ir apgyvendinti Įsės kaime (prie pietrytinio Kuršių marių kranto) mokytoją, „daugiau išsimokslinusį nei dabartinis". Ši žinia patvirtina, kad Įsėje mokytojas buvęs prieš 1569 m.[60] Šperlinge – Alėckos valsčiuje konstatuota, kad senasis kunigas Matthias Smitka dirbo mokykloje ir vietos kunigui pagelbėdavo kaip vertėjas į lietuvių kalbą.[61]

Visuminių, kompleksinių duomenų apie Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties apskrityje veikusias parapines mokyklas iki šiol nerasta. Bendro vaizdo kontūrus galima bandyti rekonstruoti iš pavienių, fragmentiškų, įvairiuose dokumentuose išsimėčiusių faktų apie mokytojus, precentorius.

Pačioje Klaipėdoje mokykla, jau veikusi praeitu laikotarpiu, palengva augo. 1598 m. viename rašte primenama, kad mokykla veikianti jau 12 metų, kad 1585–1590 m. jai vadovavęs kapelionas, bet trūkstą lėšų mokyklai apkūrenti ir išlaikyti, todėl reikią atsisakyti trečiojo kolegos. Kadangi šį raštą pasirašė vokiečių kunigas J. Neresijus, diakonas J. Bauschwindas ir lietuvių kunigas Lozorius Zengštokas, galima daryti išvadą, kad mokykla tuo metu buvo bendra abiem bendruomenėms.[62] Tame pačiame dokumente minimas viešas egzaminas iš katekizmo. Sprendžiant iš to, kad kurį laiką šioje mokykloje buvo 3 mokytojai, galima manyti, kad ji turėjo būti jau aukštesnė už elementariąją, t.y. galbūt buvo lotyniškoji miesto mokykla, ir, matyt, jos mokymo lygis svyravo, nelygu laikas ir turėtų lėšų kiekis.

Klaipėdos apskrityje jau būta senų mokyklų. Pavyzdžiui, žinoma, kad Mikalojus Siautila, pradėjęs darbą Rusnėje mokytoju 1553 m., vėliau ten dirbo kunigu. 1583 m. jis turėjo mokytoją (žinomas jo skundas dėl atlyginimo). 1590 m. M. Siautilos padėjėju buvo paskirtas Lozorius Zengštokas, iš pradžių dirbęs mokytoju.[63] Priekulėje mokytojas minimas 1595 m. dėl iškilusio konflikto tarp jo ir kunigo. Tėvai 1598 m. prašė vėl leisti dirbti atleistajam mokytojui.[64] Priekulėje mokykla veikė per visą nagrinėjamąjį laikotarpį. A. Bruožio žiniomis, Verdainėje 1586–1588 m. mokytojavo

[60] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 79.
[61] Ibid., p. 108.
[62] Klaipėdos kunigų 1598 m. skundas Klaipėdos magistratui dėl lėšų mokyklai, GStaPK HA XX, EM 98 e2, nr. 2, l. 1–4v.
[63] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 293; Sembritzki, J., Bittens, A., *Geschichte des Kreises Heydekrug*, Memel, 1920, p. 97–99.
[64] 1595, balandžio 9 Priekulės mokytojo L. Hoffmanno atstatydinimo raštas. 1598 m. Priekulės bendruomenės ir mokytojo prašymas, GStaPK HA XX, EM 98d, nr. 51a, d. I, l. 120–121 v.

Lozorius Zengštokas.[65] 1606 m. mokytojas minimas Karklėje. Nėra žinių apie mokyklas Ventėje ir Karvaičiuose (čia buvo koplyčia). Iš šių fragmentiškų žinių apie Klaipėdos apskrities mokyklas galima susidaryti vaizdą, kad 6 parapijose iš 7-ių kurį laiką buvo mokyklos.

Tilžės apskrityje seniausioji mokykla buvo pačioje Tilžėje, tuo metu jau mieste. Joje nuo 1558 m. mokytojavo Matas Rėza. Kaukėnuose 1580–1583 m. mokytoju ir kunigo padėjėju pas tėvą dirbo Aleksandras Rodūnionis jaunesnysis, o 1600 m. – jo brolis.[66] Ar veikė ilgiau laikotarpio pradžioje buvusi mokykla jau minėtoje Įsėje, duomenų trūksta. Trūksta duomenų apie mokytojus Katyčiuose ir Piktupėnuose. Vilkyškių ir Viešvilės parapijos buvo prijungtos prie Ragainės.

1578 m. Ragainės apskrities revizijos ataskaitoje išvardytos 7 bažnyčios, bet mokykla paminėta tik pačioje Ragainėje.[67] Tiesa, padėtis netrukus pradėjo keistis. Žinoma, kad Ragainėje mokykla nuolat veikė. Kraupiške 1577–1593 m. kunigavo ir kartu kurį laiką buvo precentoriumi Patroklas Velveris, šiam 1588 m. tapus kunigu buvo paskirtas kitas mokytojas.[68] 1578–1580 m. Širvintoje mokytojavo Jonas Gedkantas (Tomo Gedkanto sūnus), dirbęs pas kunigą Martyną Heydemanną. Tačiau Širvintos ir Kraupiško parapijos netrukus buvo prijungtos prie Įsruties apskrities.[69] Apskrities centre Ragainėje atsirado du mokytojai – vienas vokiečių bendruomenei, kitas – lietuvių, minimas jau 1583 m.[70] Vilkyškių bažnyčios kronikoje, V. Nausėdo duomenimis, 1617 m. minėtas mokyklos pastatas, kurį reikią remontuoti, tad aišku, kad mokykla buvo pradėjusi veikti daug anksčiau.[71] Trūksta žinių apie Lazdynus, Pilkalnį ir Viešvilę.

Visai mažai žinių apie Įsruties apskrities, t.y. Mažosios Lietuvos pietrytinės dalies, mokyklas. G. Düsterhausas, remdamasis vizitacijų duomenimis, mini tik kelias – Alnoje ir Įsrutyje.[72] Prijungus Širvintą ir Kraupišką, šioje apskrityje atsidūrė ir jų mokyklos. Galbūt mokytojas buvo

[65] Bruožis, Ansas, *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, Kaunas, 1935, p. 27.

[66] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 280, 281, 284.

[67] 1578 m. Ragainės apskrities revizijos ataskaita, GStaPK HA XX, EM 118a, nr. 9, l. 1.

[68] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 186, 299.

[69] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, t. 1, p. 208.

[70] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 408.

[71] Nausėdas, Vl., „Lietuviškos mokyklos Prūsijoje XVI–XVIII amžiais", in *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 2, Vilnius, 1959, p. 321; Juška, Albertas, „Evangelikų bažnyčia Klaipėdos krašto lietuvininkų gyvenime", *Lietuvininkų kraštas*, Kaunas, 1995, p. 224. Autorius nurodo Vilkyškiuose mokyklą 1561 ar 1562 m.

[72] Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...*, p. 66.

Jurbarke prie Įsruties, kai ten kunigu dirbo Jonas Bylaukis Vėluviškis.[73] Be abejo, mokyklų turėjo būti daugiau: šioje apskrityje buvo daug tankesnis bažnyčių tinklas nei šiaurinėje Mažosios Lietuvos dalyje ir šią teritoriją stengtasi integruoti į Prūsijos kunigaikštystės valstybinį gyvenimą sparčiau nei kitas.

Palyginti su praeitu laikotarpiu, mokyklų Mažojoje Lietuvoje veikė kur kas daugiau, tačiau vis dėlto valdžia konstatavo, kad aukštesniosiose lotyniškosiose miestų mokyklose tebetrūksta nevokiečių tautybės vaikų. Nevokiečių tautybės dvasininkai ir kiti išsilavinę pareigūnai nebuvo rengiami tokiu tempu, koks buvo reikalingas numatytoms krašto reformoms ir evangelikų liuteronų bažnyčios sėkmingai veiklai lietuvių ar kitų baltų tautų gyvenamose srityse. Apie tai 1568 m. rašė kunigaikštis Albrechtas savo testamente ir bažnytinių nuostatų straipsnyje „Apie tolkus". Daugelyje vietų vizitatoriai kartojo, kad lietuviai, prūsai neleidžią savo vaikų į miestų lotyniškąsias mokyklas. Ši padėtis rodė, kad švietimo sistema nebuvo pakankamai pritaikyta prie multikultūrinės visuomenės. Nevokiečiams lotyniškosios miestų mokyklos netapo jungiamąja grandimi tarp elementariųjų mokyklų ir Karaliaučiaus universiteto. Joms reikėjo kitaip parengtų mokinių, reikėjo pramokusių lotynų kalbos, kurios retai mokė parapinės mokyklos; antra, tėvai turėjo pajėgti ilgus metus vaiką išlaikyti mieste. Vieningesnei švietimo sistemai sudaryti ir jungiančiai grandžiai tarp parapinių mokyklų ir universiteto sukurti buvo nutarta įsteigti tris vadinamąsias partikuliarines mokyklas su stipendijomis ir bendrabučiais, atsižvelgiant į specifinę Prūsijos kunigaikštystės gausiausių tautybių gyventojų padėtį ir poreikius. Vokiečiams tokia mokykla įsteigta 1579 m. Zalfelde, lenkams parinkta vieta Elke (Luke), o lietuviams – Tilžėje.[74] Tilžė parinkta dėl jos padėties Mažojoje Lietuvoje, ji jau senokai turėjo miesto teises, joje seniai veikė mokykla. 1586 m. birželio 1 d. Tilžės miestas, atsakydamas į kreipimąsi teikti pasiūlymus, pranešė, kad mokykloje mokėsi daugiau kaip 100 mokinių ir dirbo 3 mokytojai. Steigiamojoje partikuliarinėje mokykloje buvo numatytas ir pensionas. 1586 m. lapkričio 6 d. Prūsijos kunigaikščio įsaku Tilžės mokyklai buvo paskirtas pirmasis rektorius, ir mokykla pradėjo veikti. Pradžioje ji buvo skirta mokiniams papildomai rengti į universitetą, bet netrukus tapo 5-ių klasių mokykla, t.y. mokykloje buvo mokoma vidurinio moks-

[73] Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste...*, t. 2, p. 91.

[74] Clemens, J.W.R., *Beiträge zur Geschichte der königl. Provinzialschule zu Tilse in Ostpreussen*, Königsberg, 1726; Kopp, Jenny, *Geschichte des Landkreis Tilsit...*; Thimm, Rudolf, *Beiträge zur Geschichte von Tilsit*, Tilsit, 1893; Mališauskas, Jurgis, „Čia mokyta lietuvių kalbos prieš 400 metų", *Kultūros barai*, 1988, nr. 1, p. 60–63.

lo. 1588 m. joje dirbo 4 mokytojai. Mokslas turėjo vykti lotynų ir lietuvių kalbomis. Kiek ir ko XVI a. pabaigoje buvo mokoma lietuvių kalba, nežinoma, bet 1593 m. universitetas priminė, kad reikią mokyti lietuviškai katekizmo.

Tilžės partikuliarinės (dar vadinamos kunigaikštiškosios) mokyklos mokiniai buvo įvairios kilmės: pačios Tilžės ir aplinkinių miestelių bei kaimų lietuvininkai, lietuviškų bažnyčių kunigų vaikai, miestų, miestelių vokiečių bendruomenių jaunimas. Išlikusiame XVII a. pradžios prašyme tilžėnai pirkliai vokiečiai reikalavo daug plačiau vokiečių kalba mokyti berniukus ir mergaites skaityti, o svarbiausia – skaičiuoti, buhalterijos pagrindų. Savo prašyme jie aiškino, kad šiems mokslams išmokti iki šiol berniukus reikėję siųsti į Karaliaučių, ir primygtinai kartojo, kad vokiškai skaityti bei skaičiuoti privalančios išmokti ir mergaitės.[75] Yra žinoma, kad vėliau šie prašymai buvo patenkinti – 1639 m. buvo surasta lėšų penktam mokytojui Tilžės partikuliarinėje mokykloje išlaikyti. Jis ir turėjęs tų dalykų mokyti.

Tilžės partikuliarinė mokykla, patiems gyventojams spaudžiant, turėjo keisti savo mokymo programą, prisitaikyti prie įvairių daugiakalbio miesto gyventojų poreikių. Tačiau ji neprarado pagrindinės savo priedermės – ugdyti Mažosios Lietuvos šviesuomenę. Čia, Tilžėje, lietuvininkai, matyt, susidūrė su miestiečių kultūros naujove – mergaičių mokymu. Ilgainiui Tilžės partikuliarinė mokykla tapo vienu svarbiausių Mažosios Lietuvos šviesuolių ugdymo centru. Šioje mokykloje mokėsi ar dirbo mokytojais Jonas Rėza (1576–1629), Danielius Kleinas (1609–1666) ir kt.

Įsteigus Tilžės partikuliarinę mokyklą buvo užbaigta švietimo sistemos reforma, pradėta XVI a. 4-ajame dešimtmetyje. Buvo sukurtos institucijos, sudariusios perimamumą visoje švietimo sistemoje, o pati sistema pritaikyta prie realios skirtingų tautų kultūros situacijos. Kultūrinėje politikoje buvo įteisintas lietuvininkų rengimas dvasininkų, mokytojų pareigoms, ir vienu iš būtinų to išsilavinimo komponentų buvo lietuvių kalbos mokėjimas. Čia susijungė keli visai skirtingo pobūdžio reiškiniai: kolonijinė valstybės prigimtis ir reformacijos skatinama kultūrinė vidaus politika. Pati reformacija negalėjo pakeisti valstybės pobūdžio, tačiau skatino burti ir ugdyti inteligentų grupę, kuri savo veikloje rėmėsi lietuvių kalba. Savivaldos elementų atsiradimas liuteronų lietuvininkų bendruo-

[75] Tilžės miestiečių prašymas dėl mokyklos darbo, be datos, GStaPK, Ostpr. Fol. nr. 624, l. 228–229. Dokumento nuorašas yra tarp įvairių miestelių dokumentų nuorašų, pristatytų 1617 m. landtagui, tad galima spėti, kad buvo rašytas anksčiau.

menėse XVI a. pabaigoje (Karaliaučiaus, Priekulės bendruomenių prašymai skirti mokytojus) rodė, kad lietuvio valstiečio, miestelėno kultūrinėse nuostatose pradėjo formuotis raštingumo, rašto vertės suvokimas. Žinoma, tai buvo proceso pradžia.

4. Mažosios Lietuvos dvasininkų kilmė. Pastovios inteligentų grupės susidarymas

Mažosios Lietuvos trijų tipų parapinių bažnyčių (miestų, miestelių, bažnytkaimių) bendruomenės atspindėjo socialinę ir tautinę krašto gyventojų sudėtį. Krašto žemvaldžiai ir miestiečiai dažniausiai priklausė pirmosioms dviem bendruomenėms, dažnas turėjo ir savą koplyčią. Skirtingoms bendruomenėms reikėjo ir kitaip pasirengusių dvasininkų. Nuo XVI a. 8-ojo dešimtmečio jų trūkumas vis mažiau buvo jaučiamas: Karaliaučiaus universiteto veikla jau buvo ryškiai juntama visame krašte, jo absolventai pretendavo į dvasininkų pareigas net atokiose vietovėse.

Tankėjant bažnyčių tinklui ir bažnyčias steigiant kaimuose, kur nebuvo vokiečių bendruomenių, dvasininkai būtinai turėjo mokėti lietuvių kalbą. 1568 m. bažnytiniai nuostatai griežtai reikalavo, kad apeigos būtų atliekamos parapijiečiams suprantama kalba: ten, kur buvo kunigas, nemokantis lietuviškai, prūsiškai, jis privalėjo išlaikyti vertėją – „tolką", antra vertus, kaip jau minėta, ryžtingai buvo skatinami į dvasininkų luomą eiti lietuviai, prūsai.

> Ypač reikia skatinti lenkų, lietuvių, sūduvių ir prūsų vaikus, kad šie studijuotų ir, atėjus laikui, galėtų būti panaudoti patarnavimo tarnybai (*zum Predigt Amt*)[76], –

rašoma 1568 m. nuostatuose.

Įsteigtoji ir pradėjusi veikti konsistorija ėmėsi tikrinti, ar kandidatas tinkamas eiti dvasininko pareigas. Prieš paskyrimą į konkrečią Mažosios Lietuvos bažnyčią kandidatus į lietuvių kunigus konsistorijos įgalioti dvasininkai egzaminavo: klausėsi jų pamokslų lietuvių kalba, o jei kandidatas buvo atvykęs iš svečios šalies, klausinėjo ir teologijos dalykų. Tokia egzaminavimo praktika įsitvirtino kaip tik nagrinėjamuoju laikotarpiu ir išliko visą ateinantį šimtmetį. Tad galima kalbėti apie nuolatinę

[76] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 97.

lietuvių kalba atliekančių pareigas evangelikų liuteronų dvasininkų grupę, gyvenusią ir dirbusią toje teritorijoje, kur dauguma gyventojų buvo lietuvininkai.

Nors Mažosios Lietuvos kaimų ir miestelių gyventojai kalbėjo keliomis baltų kalbomis, tačiau duomenų yra tik apie lietuvių kalbos egzaminą. Matyt, lietuvių kalba tuo metu pamažu virto visų baltų kalbų bendrąja kalba, ja galėjo susikalbėti dauguma prūsų, sūduvių, kuršininkų. Tad nuo XVI a. pabaigos visus Mažosios Lietuvos gyventojus baltus galima vadinti ir bendru lietuvininkų vardu.

Lietuviškai mokančių dvasininkų kontingentas formavosi iš įvairios kilmės žmonių ir keliais būdais. Jį sudarė: 1) asmenų, kilusių iš įvairių Vokietijos žemių, Pomeranijos ar kitų regionų, bet jau kelias kartas gyvenusių Prūsijos kunigaikštystėje, palikuonys, 2) vietinių baltų tautų atstovai, 3) iš Lietuvos DK atvykusių kunigų palikuonys, 4) naujai atvykę asmenys iš Didžiosios Lietuvos, 5) asmenys, kurių kilmės nežinome.

Pirmosios grupės dvasininkai buvo vokiečių kilmės, daugiausia iš Pomeranijos, Silezijos atvykusiųjų palikuonys, mokantys lietuviškai. Nagrinėjamuoju laikotarpiu jie pasirodo dažniau nei praeitą laikotarpį ir lietuviškose bažnyčiose, minimi lietuviškų leidinių pratarmėse. Kiek vėliau jie net patys pradeda tuos leidinius sudarinėti. Tai Lozorius Zengštokas, Baltramiejus ir Benediktas Fuhrmannai, Adomas Falkenau, Valentinas Feuerstockas, Christhophas von Steinas, Ambrozijus Krause iš Prūsijos.[77] Antroji grupė – baltų kilmės asmenys, kilę iš Prūsijos kunigaikštystės. Jau esame aptarę, kad vietiniai prūsų ar lietuvių kilmės kunigai yra dirbę ir anksčiau, tačiau aptariamuoju laikotarpiu jų iškilo daugiau, o svarbiausia, jie aktyviai įsijungė į leidinių lietuvių kalba rengimą, ėmėsi naujų raštijos žanrų, originalios kūrybos.

Žymiausia šios grupės asmenybė – Jonas Bretkūnas (1536–1602), gimęs Bamblių kaime prie Frydlando. Atidžiai jo kūrybą, kilmę, biografiją tyrinėjusio W. Falkenhahno nuomone, J. Bretkūno tėvas Valtenas Bretke buvęs kailiadirbys ir aludaris, o motina – greičiausiai Frydlando miestietė iš Borgau giminės. Atrodo, kad iš tėvo pusės jis buvo prūsiškos kilmės. Tėvas turėjo būti laisvasis prūsas, apvokietėjęs, nes turėjo teisę verstis amatu mieste. J. Bretkūno tėvą laikyti prūsų kilmės buvo linkęs ir pats W. Falkenhahnas gyvenimo pabaigoje. J. Bretkūną iš motinos pusės tiksliau nenustatyta giminystė siejo su mokslus baigusiu prūsu Christophu Alzunijum.[78]

[77] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 239–240; Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, t. 1. p. 104, 143 ir kt.

[78] Falkenhahn, W., op. cit., p. 30–37; Zinkevičius, Z., *Lietuvių kalbos istorija*, t. 3: *Senųjų raštų kalba*, Vilnius, 1988, p. 63.

Tai, kad J. Bretkūnas darbui ir viso gyvenimo kūrybinei veiklai pasirinko lietuvių kalbą, buvo laiką apibūdinantis ženklas, rodantis aiškų išsilavinusių baltų tautų asmenybių apsisprendimą pasirinkti lietuvių kalbą kaip bendrąją kalbą ir kurti raštiją jau ne daugeliu – prūsų, sūduvių, kuršininkų, – bet viena lietuvių kalba. J. Bretkūnas nebuvo vienišas.

Apytikris vaizdas apie Prūsijos vietinius baltų kilmės dvasininkus išryškėja iš sudaryto sąrašo.

Be jau minėto **Jono Bretkūno**, galima spėti, kad baltų kilmės buvo **Jonas Bylaukis** iš Vėluvos, kuris dirbo Jurbarke prie Įsruties 1576–1603 m. Albertus Bylauck Georgenburgensis Litvanus, įsirašęs 1604 m. į Karaliaučiaus universitetą[79], be abejonės, buvo **Albertas Bylaukis Jurbarkietis** – Jono Bylaukio Vėluviškio sūnus.[80]
Mykolas Sapūnas (Sappuhn) iš Barštino – 1576 m. įsirašė į Karaliaučiaus universitetą, nuo 1579 m. Žydkiemio, prieš 1586 m. Kusų, nuo 1595 m. – Pilupėnų kunigas.[81]
Kristupas Sapūnas (Sepun) **Lituanus** – Mykolo Sapūno, Žydkiemio kunigo, giminaitis (greičiausiai sūnus), įsirašė į Karaliaučiaus universitetą 1603 m., o apie 1612 m. buvo paskirtas kunigu į Enciūnus.[82]
Adomas Falkenau, kai kur pridėjęs prie savo pavardės **Lituanus**, įsirašė į Karaliaučiaus universitetą 1591 m., 1606 m. rekomenduotas į Klaipėdos lietuvių kunigo vietą.[83]
Petersdorfe, D.H. Arnoldto žiniomis, nuo 1580 m. pradėjo dirbti prūsas **Urbanas Dehlertas** (Delertas), tačiau jį patvirtinti pareigoms nesutiko amtmonas ir vyriausias kunigas, tuo tarpu bendruomenė jo reikalavusi. Dehlertas atsisakė kovos dėl vietos tik 1616 m., o kitais metais mirė. Prieš tai jis buvo Miulhauzeno miesto mokyklos rektorius.[84]

Specialiai patyrinėję, be abejo, rastume daugiau Mažojoje Lietuvoje dirbusių vietinių išsilavinusių baltų kilmės dvasininkų ar mokytojų.[85] Vis dėlto peržvelgus asmenis, dirbusius Mažosios Lietuvos lietuviškose bažnyčiose, į akis krenta gausiausia grupė: iš Lietuvos DK atvykusių kunigų palikuonys ir naujai atvykusieji. Antroji atvykusiųjų kunigų karta stropiai stengėsi baigti mokslus Karaliaučiaus universitete, tik vienas kitas iš jų pasirengė kunigo darbui dirbdami šalia vyresniojo.

79 Erler, G., *Die Matrikel...*, t. 1, p. 161.
80 Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 91.
81 Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 205–206; Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 124, 205.
82 Arnoldt, D.H., op. cit., p. 85; Erler, G., *Die Matrikel...*, t. 1, p. 161.
83 Erler, G., *Die Matrikel...*, t. 1, p. 111; 1606, liepos 29 A. Falckenau rekomendacija užimti kunigo vietai, GStaPK HA XX, EM $98e_2$, nr. 159, l. 9r–9v.
84 Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 12.
85 Krispinas Radewaltas, nuo 1568 m. dirbęs Kremyčiuose, Christophas Radicke iš Frydlando ir kt. galėjo būti prūsų kilmės. Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 56, 67, 73.

Zacharijas Blotnas vyr. (apie 1556–1602), Mikalojaus Blotno sūnus, į Karaliaučiaus universitetą įsirašė 1573 m., Tilžės lietuvių kunigas nuo 1576 m.[86]
Zacharijas Blotnas jaun. (apie 1577–1629), Mikalojaus Blotno anūkas, mokėsi Karaliaučiaus universiteto alumnate po 1595 m., netrukus Piktupėnų precentorius, nuo 1601 m. Viešvilės kunigas, nuo 1614 m. Tilžės lietuvių kunigas.[87]
Jonas Gedkantas (1556–apie 1619), Širvintos kunigo Tomo Gedkanto sūnus, į Karaliaučiaus universitetą įsirašė 1578 m. ir tais pat metais pradėjo dirbti Širvintoje precentoriumi, nuo 1580 m. ten pat kunigu, nuo 1592 m. Viešvilėje, nuo 1600 m. Ragainėje.[88]
Danielius Musa, Stanislovo Musos Vilniečio sūnus, įsirašė į Karaliaučiaus universitetą 1593 m., nuo 1598 m. kunigas Lazdėnuose.[89]
Musų giminė, greičiausiai Lazdėnų kunigo Stanislovo Musos giminaičiai, veikė Pilkalnio bažnyčioje: **Jurgis** – nuo 1582 m., **Mikalojus** – nuo 1614 m.[90]
Dovydas Marcijanas, M. Mažvydo bendradarbio Stanislovo Marcijano bendrapavardis, galbūt ir giminė, įsirašė į Karaliaučiaus universitetą 1593 m., o 1598 m. paskirtas į Tolminkiemį.[91]
Aleksandras Rodūnionis jaun. (apie 1550–apie 1592) 1573–1579 m. studijavo Karaliaučiaus universitete, nuo 1580 m. pradžios pradėjo dirbti Kaukėnuose tėvo (Aleksandro Rodūnionio vyresniojo) pagalbininku ir mokytoju, o nuo 1583 m. iki mirties dirbo ten pat kunigu. Minimas L. Zengštoko 1612 m. giesmyne („per Alexandra Rodoniu Jaunaghi"), kur atspausdinta jo giesmė. J. Palionio nuomone, greičiausiai jis buvo anoniminio rankraštinio 14 giesmių rinkinėlio 1592 m. saudarytojas. Tilžės dokumentuose minimas jo brolis Henrikas (Enrikas) Rodūnionis.[92]
Baltramiejus Vilentas jaun., Karaliaučiaus lietuvių bažnyčios kunigo Baltramiejaus Vilento sūnus, 1578 m. įsirašė į Karaliaučiaus universitetą, prieš 1591 m. dirbo Kraupiške, 1591 m. Trempuose, po 1598 m. Žydkiemyje.[93]
Žinome plačią kunigų **Virčinskių** giminę: **Leonardas** buvo pirmasis Žabynų kunigas prieš 1590 m., **Andrius** nuo 1590 m., **Stanislovas** 1595–1612 m., **Grigas** – Stalupėnuose nuo 1613 m., dar vėliau **Severinas** – Tolminkiemyje nuo 1621 m. Jų giminystė su Andriumi Virčinskiu, dirbusiu Želvoje nuo 1570 m., nenustatyta.[94]

Prie šių lietuvių, gimusių Prūsijos kunigaikštystėje, prisidėjo, kaip sakyta, naujai atvykę iš Lietuvos DK liuteronų dvasininkai. Įvairių likimų žmonės rinkosi emigraciją iš Lietuvos DK. Vieni jų, nesiplečiant liuteronų baž-

[86] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 210–212; Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 126–127.
[87] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 239–240; Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 126–127.
[88] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 208–210.
[89] Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 132.
[90] Ibid., p. 128.
[91] Ibid., p. 124.
[92] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 276–284; Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 194–195; Palionis, Jonas, „XVI a. pabaigos anoniminis rankraštinis lietuviškų giesmių rinkinėlis", *Lituanistica*, 1990, t.2, p. 66–67.
[93] Erler, G., *Die Matrikel...*, t. 1, p. 65; Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 97.
[94] Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 7, 116, 122.

nyčioms, XVI a. paskutinį ketvirtį sunkiai galėjo gauti darbo Didžiojoje Lietuvoje. Apie tą laiką sumažėjo asmeninių liuteronų pamokslininkų poreikis ir dvaruose – bajorija iš lėto pradėjo grįžti į katalikų bažnyčią, o reformacijos šalininkai daugiausia būrėsi apie evangelikų reformatų bažnyčią. Didžiųjų miestų Vilniaus ir Kauno liuteronų bendruomenės nesiėmė iniciatyvos sutelkti dvarų bažnyčias ir jų pamokslininkus lietuvius į vieną krašto bažnyčią. Jos buvo visai kitos tautinės ir kultūrinės orientacijos. Kiti liuteronų kunigai iškeliavo už sienos dėl šeimyninių ar kitų aplinkybių.

Nauja liuteronų inteligentų emigracijos banga papildė Mažosios Lietuvos lietuvių ar lietuviškai mokančių kunigų gretas, sudarė galimybes pasienio bažnyčias pastoviai aprūpinti lietuviškai mokančiais kunigais, kūrybiškai pajėgiomis asmenybėmis. Ne vienam jų rūpėjo tolesnis lietuviškų leidinių rengimo darbas.

Viena iš bažnyčių, į kurią prašėsi paskiriami net keli iš Didžiosios Lietuvos atvykę kunigai, buvo Priekulės bažnyčia. 1587 m. į Priekulę jo paties prašymu po egzaminų Karaliaučiaus konsistorija paskyrė **Andrių Paškaitį** (Potschkait, Paschkait). Jo prašyme išdėstyta, kad jis gimęs Žemaitijoje, dirbęs pas vieną iš Radziminskių, jo leistas į mokslus Karaliaučiaus universitete (Paškaitis įsirašė 1579 m.)[95], o vėliau vėl dirbęs Didžiojoje Lietuvoje, Laučiuose. Konsistorijos įgaliotiniai išegzaminavę pripažino A. Paškaitį tinkamą darbui, nurodė, „kad moka lietuvių kalbą, yra reikalingas Priekulės parapijoje"[96] (čia jis pakeitė neseniai mirusį Kasparą Rodūnionį). Po kelerių metų A. Paškaitis perkeltas į Piktupėnų bažnyčią. Tada į Priekulę prašėsi **Fridrikas Masalskis** (apie 1558–1613, balandžio 17), buvęs Kėdainių mokytojas. Egzaminuotojams pripažinus jį tinkamu darbui ir pažymėjus, kad jis moka lietuvių, lenkų, rusų kalbas, konsistorija jį tuojau paskyrė kunigu į Priekulę, joje jis dirbo su pertraukomis iki 1613 m.[97]

1596 m. birželio mėnesį konsistorijos pavedimu teologijos profesorius Paulius Weisse egzaminavo **Stanislovą Valentiną Buivydą** iš Rietavo, prašantį darbo Mažosios Lietuvos liuteroniškose bažnyčiose. Atvykusysis mokėjo lotyniškai, lietuviškai ir turėjo gerai orientuotis liuteronų teologijoje, nes teologijos profesorius jį pripažino tinkamą pareigoms.[98]

[95] Erler, G., *Die Matrikel...*, t. 1, p. 69.

[96] A. Paškaitį egzaminavusiųjų 1587, lapkričio 8 rekomendacija Sebastijanui Artomedui, GStaPK HA XX, EM 98d, nr. 51a, d. 1, l. 1.

[97] F. Masalskis buvo iš tų, kurie traukėsi iš Didžiosios Lietuvos susikomplikavus šeimyniniam gyvenimui. Jau dirbantis Priekulėje, jis buvo apskųstas palikęs šeimą, pasodintas į kalėjimą Klaipėdoje, tačiau teismas neįvykęs, nes kaltintojai neatvykę į teismą; jis buvo paleistas į laisvę ir toliau dirbo Priekulėje. 1590, kovo 23 Fridriko Masalskio prašymas kunigaikščiui priimti į kunigo pareigas, GStaPK HA XX, EM 98d, nr. 51a, d. 1, l. 49; F. Masalskio 1595, rugpjūčio 19 prašymas Klaipėdos miesto tarybai, ibid, l. 113; Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 213–215.

[98] S.V. Buivydo 1596 m. prašymas ir P. Weisse's rekomendacija, GStaPK HA XX, EM, Tit. 39a, nr. 6a, l. 2–3.

Matyt, atvykęs buvo ir **Paulius Ritlichovskis**, kuris apie ketverius metus (minimas 1586 m.) dirbo Žydkiemio kunigu, bet po to grįžo pas Radvilas į Vyžainį. 1598 m. Žydkiemio kunigas buvo **Laurynas Jurgis Vilnietis** (Laurentius Georg Vilnensis).[99] 1584 m. iš Plungės atvykęs **Florijonas Krauzė** (Crusius) dirbo Katyčiuose.[100]

Galima spėti, kad iš Didžiosios Lietuvos buvo atvykę **Teodoras Klokovijus** (Clocovius), 1596 m. perkeltas į Rusnę iš Katyčių, ir **Joachimas Klokovijus**, 1593 m. paskirtas į Ragainę.[101]

Joachimas Kalovijus – 1597 m. dirbo Ragainėje (Kalovijų giminė minima XVI a. pabaigoje Kaune)[102], o **Petras Kolkovijus** – 1597 m.Verdainėje.[103]

Tarp Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje dirbusių liuteronų bažnyčiose kunigų buvo **Lepneriai** ir kitos giminės.

Žymiausias iš lietuvių, atvykusių iš Žemaitijos ir intensyviai įsijungusių į knygų lietuvių kalba rengimą, buvo **Simonas Vaišnoras Varniškis** (apie 1545–1600, lapkričio 16), kilęs iš Žemaitijos. Nors tiksli S. Vaišnoro gimimo vieta tebėra nenustatyta, bet Varniškio prievardis duoda pagrindo manyti jį kilus nuo Varnių. Jis 1568 m. spalio 15 d. įsirašė į Karaliaučiaus universitetą ir jame studijavo iki 1571 m. Apie 1571–1576 m. jo gyvenimo laikotarpį trūksta žinių. Nuo 1576 m. po A. Jomanto mirties iki 1600 m. S. Vaišnoras kunigavo Ragainėje. Jo sūnus, taip pat Simonas, po studijų (įsirašė į Karaliaučiaus universitetą 1599 m.) kunigavo 1605–1608 m. Įsėje, o nuo 1608 m. – Gavaičiuose.[104]

Apie dalies dvasininkų, kunigavusių lietuviškose bažnyčiose, kilmę trūksta duomenų: istorikai nesutaria dėl **Rėzų**, **Gallų (Gaidžių**, Hahnų) kilmės, nors jie jau nuo XVI a. antrosios pusės buvo įsitraukę į lituanistinę veiklą. Pavyzdžiui, ginčijamasi dėl **Danieliaus Gallo** (Gaidžio, apie 1550–apie 1607), nuo 1579 m. Laukiškos kunigo, J. Bretkūno *Postilės* recenzento ir vieno pagrindinių jo Biblijos vertimo korektorių, kilmės. W. Falkenhahnas linkęs Danielių Gallą laikyti lietuvių kilmės.[105]

99 Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 124.
100 Ibid, p. 142.
101 Ibid.
102 Ibid, p. 127.
103 Petras Colcovius 1597 m. pasirašė po dokumentu kaip Verdainės kunigas. GStaPK HA XX, EM 98 d, nr. 84a, d. 1, l. 8r; Sembritzki, J., Bittens, A., *Geschichte des Kreises Heydekrug...*, p. 81, 99. Pastarieji autoriai manė, kad Petras Kolkovijus buvo kilęs iš Meklenburgo.
104 Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 180–186; Witte, W., *Der Übersetzer Simon Waischnoras*, Braunschweig, 1931; Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 248, 358–359 ir kt.
105 Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 247–250; Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 2, p. 11. D.H. Arnoldtas, rašydamas apie kitą – Nicolaus Gallus (Hahn), dirbusį Medinavoje, priduria, kad kunigas kilęs iš Magdeburgo. Dar vienas bendrapavardis – iš Čekijos. Iš pravardės kilusią pavardę dažnai lengviau būdavo išversti į kitą kalbą, todėl šiuo atveju pavardė, nenustačius giminystės ryšio tarp Danieliaus ir Mikalojaus Gallų, nepadeda išaiškinti jų kilmę. Vokiečiai Vaišnorą pagal jo pavardės fonetinį skambesį vadino pravarde *Weiss Schnur* – balta virvė. Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, p. 126–127. Tad Gaidį buvo visai lengva išversti į lot. *Gallus* ir vok. *Hahn*; taip galėjo atsitikti ir su Falckenau – Sakalu ar Sakalausku.

Peržvelgus Mažosios Lietuvos, o ypač Klaipėdos, Tilžės, Ragainės apskrityse lietuviškose bažnyčiose dirbusius kunigus, matyti, kad Rusnėje, Priekulėje, Tilžėje, Ragainėje nuolat dirbo lietuviai kunigai, dauguma jų buvo atsikėlę iš Didžiosios Lietuvos (arba atsikėlusių anksčiau palikuonys, arba atvykę XVI a. paskutinįjį ketvirtį).

Atskirai reikėtų apibūdinti Klaipėdos lietuvių bažnyčios kunigus. Aptariamuoju laikotarpiu Klaipėdos lietuvių bažnyčios kunigo pareigos jau viliojo Karaliaučiaus universiteto absolventus. Nors bažnyčia aptarnavo miesto ir aplinkinių kaimų tikinčiuosius, tačiau kunigas gyveno mieste, kuriame tuo metu gyvenimas virte virė, o bendruomenė augo. Tad dažnai į laisvą vietą atsirasdavo jau keli kandidatai. Vokiečių bažnyčios kunigai buvo labai įvairios kilmės: ir klaipėdiečiai, ir atvykę iš tolimų Vokietijos ir kitų žemių. 1567–1579 m. kunigavęs Zacharijas Krautmülleris buvo greičiausiai klaipėdiečio vokiečio sūnus, 1579–1590 m. kunigavęs Adomas Hübneris – iš Silezijos, Lygnico miesto, Michaelis Peseritijus (Peserick) – iš Prūsijos kunigaikštystės Barštino miesto, Joachimas Neresijus, kunigavęs 1595–1621 m. – iš Pomeranijos.[106] Žinomi ir lietuvių kunigai, nuo 1570 m. dirbę Klaipėdos bažnyčioje. Tai Baltramiejus Fuhrmannas, kunigavęs čia 1593–1597 m. (mirė 1598).[107] 1598–1604 m. jo vietą užėmė Lozorius Zengštokas, kilęs iš Liubeko, anksčiau jau dirbęs Verdainėje, Rusnėje.[108] Šiam išsikėlus į Karaliaučių, atsirado keli kandidatai į vieną vietą. 1606 m. miesto taryba rekomendavo Adomą Falkenau (Adamus Falckenaw), kuris, kaip rašė magistrato atstovai, „...ne tik lietuvių, bet ir kuršių kalbas moka“; „toks vyras šiai vietai labai tinka, kadangi ir kuršiškai, ir lietuviškai moka“.[109] Šis Adomas Falkenau įsirašė į Karaliaučiaus universitetą prievardžiu Lituanus[110], tad galėjo būti Mažosios Lietuvos lietuvis (arba tik pretendavo į kunigaikštišką stipendiją). Beveik vienu metu J. Neresijus rekomendavo Verdainės kunigą Benediktą Fuhrmanną, pabrėždamas, kad šis geba tarp lietuvių darbą dirbti.[111] Tuo tarpu trūksta žinių,

[106] Sembritzki, J., *Geschichte der... Memel*, p. 69–70.

[107] Baltramiejaus Fuhrmanno 1593 m. prašymas kunigaikščiui iš Klaipėdos, GStaPK HA XX, EM 98 a_2, nr. 160, l. 1–2; Sembritzki, J., *Geschichte der... Memel*, p. 71.

[108] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 220–224; Klaipėdos magistrato narių 1598, vasario 5 prašymas skirti lietuvių kunigu Klaipėdoje Lozorių Zengštoką, GStaPK HA XX, EM 98 e_2, nr. 160, l. 8; Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, t. 1, p. 22–23.

[109] 1606, liepos 29 rekomendacija Adomui Falckenaw, GStaPK HA XX, EM 98 e_2, nr. 159, l. 9.

[110] Erler, G., *Die Matrikel...*, t. 1, p. 111.

[111] J. Neresijus 1607, birželio 1 – Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriui Pauliui Weisse'i, GStaPK HA XX, EM 98 e_2, nr. 159, l. 15.

kuris kunigas tais metais buvo paskirtas.[112] Nuo 1615 m. buvo pasiūlytas Johannas Hopneris, kuris šias pareigas ėjo iki 1621 m. Tad Klaipėdos lietuvių bažnyčios kunigai, palyginti su Priekulės, Ragainės, Tilžės, skyrėsi: mažuose miesteliuose, kaip Tilžėje ir kt., lietuviai vienas iš kito perimdavo pareigas, o Klaipėdoje po M. Blotno dauguma dvasininkų buvo vokiškomis pavardėmis, bet išmokę lietuviškai, arba lietuviai, suvokietinę pavardes. Trumpa žinutė apie Baltramiejaus Fuhrmanno ryšius su Palangos ir Gargždų tijūnu Vaina (iš jo gavo medienos savo nameliui statyti) rodo, kad B. Fuhrmannas įvairiais ryšiais buvo susisiejęs ne tik su miesto gyventojais, bet buvo pažįstamas ir su Didžiosios Lietuvos bajorais.[113] Tad nagrinėjamuoju laikotarpiu Klaipėdos lietuvių bažnyčios kunigo vieta, matyt, laikyta viena geresnių ir į ją dažnai pretendavo prie vietos sąlygų prisitaikę įvairios kilmės dvasininkai.

Labai mažai žinoma apie lietuvininkų bendruomenių santykius su kunigu, apie pačių bendruomenių funkcionavimą. Atrodo, kad tose bendruomenėse, kuriose ilgesnį laiką dirbo lietuviai kunigai, pradėjo atsirasti savaveiksmiškumo pradmenų. Antai 1598 m. per Klaipėdos apskrities vizitaciją konsistorija gavo Priekulės bendruomenės seniūnų, vyresniųjų ir mokytojo prašymą sutvarkyti mokyklos reikalus ir leisti toliau dirbti atleistajam mokytojui – raštą tarp kitų pasirašė vietiniai lietuviai Lambsaitis (Lambsatt), Jonas Laukaitis (Laukatt), Degelaitis (Degelait).[114] Iš šio laikotarpio neturime žinių apie panašias iniciatyvas Didžiojoje Lietuvoje. Neturtingoje Rusnės bažnyčioje visą gyvenimą dirbęs M. Siautila buvo įsitraukęs į verslą ir abu darbus derino. Toks kunigas tapo neatskiriamas nuo gyventojų, su savo gyvenviete ir aplinkiniais kaimais susijęs įvairiais ryšiais. Kunigų atlyginimai svyravo nuo 30 iki 60 markių, nevienodai jie buvo aprūpinami ir papildomomis pajamomis: ganyklomis, ariama žeme ir kt. Stipriai įsitraukę į leidinių rengimą ir uoliai atlikdami pareigas plačiose parapijose, apimančiose daug kaimų, jie ir negalėjo sėkmingai ūkininkauti. Tad suprantama, kad kunigai dažnai skųsdavosi kunigaikščio kanceliarijai lėšų stygiumi, jų santykiai

[112] Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, t. 2, p. 157. Autorius, atrodo, supainiojo Benediktą ir Baltramiejų Fuhrmannus ir teigė, kad Benediktas dirbęs 1598 m., prieš Lozorių Zengštoką, tačiau J. Neresijaus rekomendacija liudija jį dirbus po L. Zengštoko.

[113] Baltramiejaus Fuhrmanno 1595 m. prašymas kunigaikščiui, GStaPK HA XX, EM 98 e_2, nr. 160, l. 8.

[114] 1598 m. Priekulės bendruomenės atstovų ir mokytojo prašymas dėl mokyklos reikalų, ibid., EM 98d, nr. 51a, d. 1, l. 122–125v.

su amtmonais, tvarkiusiais apskrities lėšas, dažnai buvo įtempti. Žinoma, prašymai gauti papildomų lėšų vestuvėms, drabužiams nerodė didelio skurdo, mat kunigų aprūpinimas rėmėsi iš valstybės gaunamu atlyginimu ir papildomomis lėšomis ypatingais gyvenimo atvejais. Kunigo gerovė iš dalies priklausė nuo bendruomenės materialinių galimybių ir jos geranoriškumo. Ne visiems kunigams pavykdavo užmegzti gerus santykius su bendruomene, ypač jei buvo ryškūs kalbos, kultūros arba paties kunigo sukuriami socialinės laikysenos barjerai. Štai Įsruties lietuvių bažnyčios kunigas Georgas Raschas (Jurgis Rasijus), jau trejus metus dirbęs bažnyčioje, skundėsi, kad neturįs ariamos žemės ir todėl javus ir pašarą arkliams privaląs pirkti, bet Įsrutyje negaunąs, todėl apsipirkti važiuojąs į Karaliaučių.

Vištų, kruopų, kiaušinių gali tik tie nusipirkti, kurie prekiauja su lietuviais ar sandėrius su jais daro. Sūrių ir sviesto čia iš lietuvių negalima gauti [...]. Aš manau, kad jie patys nežino, kas yra sviestas. Žuvies čia taip pat visai negalima gauti pirkti [...].[115]

Inspekcija 1603 m. pripažino, kad šiam kunigui reikia padidinti atlyginimą ir mokėti 200 guldenų per metus.[116]

Mažosios Lietuvos lietuviškos bažnyčios XVII a. pradžioje jau buvo aprūpinamos netolygiai išsilavinusiais įvairios kilmės dvasininkais, bet ir per šį laikotarpį Didžioji Lietuva liko reikšmingu lietuvius kunigus teikiančiu „donoru". Seniau atvykusių kunigų vaikai ir vaikaičiai, naujai atvykę kunigai ir jau išaugusi vietinių baltų kilmės dvasininkų karta sudarė pastovų lietuvių inteligentų būrį, kuris savo darbui ir kūrybai nuosekliai rinkosi lietuvių kalbą. Apie šį inteligentų branduolį būrėsi ir vokiečių kilmės šviesuoliai, išmokę lietuviškai. Tad remiantis reformacijos idėjomis, sąveikaujant Didžiosios Lietuvos ir Prūsijos kunigaikštystės kultūroms, veikiant lietuviams (abiejose valstybėse) pavyko užbaigti ir realizuoti reformacijos pradžioje Prūsijos kunigaikštystės valdžios suformuotą planą: išugdyti lietuvių liuteronų dvasininkų sluoksnį. Ar tebepuoselėjo šie dvasininkai dar praeitą laikotarpį subrandintą nusiteikimą bendrai dirbti ir toliau veikti pagal bendrą programą? Kokie buvo jų veiklos rezultatai?

[115] Įsruties bažnyčios kunigo Georgo Rascho 1598 m. prašymas, GStaPK HA XX, EM 56e, nr. 19, l. 10–12.

[116] 1603, gegužės 14 Įsruties bažnyčios vizitacijos ataskaita, ibid., l. 18.

5. Lietuviškos knygos. Pokyčiai jų rengimo programoje

Nuo XVI a. 8-ojo dešimtmečio, priėmus 1568 m. naujus bažnytinius nuostatus, rengiant lietuviškus leidinius reikėjo atsižvelgti į pakitusias sąlygas ir reikalavimus.

M. Mažvydo ir jo bendradarbių veiklos apogėjus sutapo su 1558 m. bažnytinių nuostatų veikimo laikotarpiu – 1558–1568 m. M. Mažvydas išleido šiuos nuostatus atitinkantį krikšto apeigų aprašymą *Forma chrikštima...* ir giesmyną – *Gesmes chrikščoniškas...* (1556). Kai 1558 m. nuostatai po dešimtmečio buvo pakeisti ir įsitvirtino 1568 m. nuostatai, lietuviškų knygų, parengtų pagal pirmuosius, poveikis ir platinimas lietuviškose bažnyčiose susilpnėjo. Pakeitus atitinkamus nuostatų punktus, reikėjo išleisti naujus lietuviškus tekstus.

Po užsitęsusio teologinių ginčų laikotarpio, pasirašius 1579 m. Santarvės nuostatas, dar ilgai tvyrojo įtarumo atmosfera, nuolat tebebuvo gyvos abejonės, ar rengiamame leidinyje nenukrypstama nuo tos teologijos, kuri buvo skelbta paties M. Lutherio jam dar gyvam esant. M. Lutherio veikalai buvo pripažinti kanoniniais tekstais. Formuojantis ortodoksijai, norint išvengti įtarimų, paprasčiausia buvo ne patiems rašyti ar sudarinėti, bet versti jau pripažintus leidinius. Antra vertus, reikėjo atsižvelgti į nuostatuose nurodytus prioritetus. Karaliaučiaus bažnyčiose ir miestuose, kuriuose veikė lotyniškosios mokyklos, tebebuvo praktikuojamas Biblijos lotynų kalba skaitymas – jos ištraukas vakarinių pamaldų metu skaitydavo vaikai. Sekmadienio ir švenčių pamaldose buvo skirtas laikas katekizmo vokiečių kalba mokymui. Mažuose miesteliuose, kur veikė mažos mokyklos, numatyta per pamaldas ir vokiečių, ir lotynų kalba daugiau giedoti tas giesmes, kurios mokė liuteronų tikėjimo, taip pat buvo mokoma po nedidelę katekizmo ištrauką, tikėjimo tiesų, Evangelijos aiškinamos pamoksle.[117] Specifinė pamaldų tvarka buvo numatyta Karaliaučiaus mieste gyvenusiems tarnams:

> Pagaliau, kadangi namų tarnai Karaliaučiuje daugiausia yra nevokiečiai, jiems nuo seno skirtingose vietose lenkų ir lietuvių pamokslininkai išlaikomi, kurie uoliai dėstydami Evangeliją, turi išmokyti savo klausytojus katekizmo.[118]

[117] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 75–76.
[118] Ibid., p. 84.

Nuostatai reikalavo, kad visų tipų bažnyčiose būtų pastoviai skaitomos evangelijos, Apaštalų laiškai, nors lietuvių kalba tie leidiniai dar nebuvo išleisti. Per apeigas nebuvo galima išsiversti be Biblijos teksto. Pagrindinėms tikėjimo tiesoms mokyti, pamaldoms buvo būtina turėti ir mažąjį M. Lutherio katekizmą, kurį rekomendavo nuostatai.

1568 m. įsake *Apie abiejų vyskupų rinkimus* kiekvienam kunigui buvo rekomenduojama turėti Bibliją:

...būtent vokišką, lotynišką arba lenkišką, pagal galimybes ir vietą, t.y. pagal tai, kaip jie [tikintieji] vokiškai ar kitaip kalba.[119]

Rekomenduojama skaityti Bibliją tomis kalbomis, kuriomis jau buvo spausdinti vertimai.

Karaliaučiaus lietuvių bažnyčioje tebedirbo Baltramiejus Vilentas vyresnysis, kuris po M. Mažvydo mirties, nagrinėjamojo laikotarpio pradžioje, buvo svarbiausias asmuo rengiant knygas lietuvių kalba. Visi juto prasidėjusius pokyčius po osiandrininkų ginčų, o ypač po to, kai Johannas Funckas, palaikęs A. Osiandro pažiūras 1566 m. buvo nubaustas mirties bausme. Lietuviškų bažnyčių kunigams vis sunkiau darėsi išsiversti be evangelijų ar viso Šventojo Rašto vertimų. Evangelijas versti buvo ėmęsis Augustinas Jomantas vyresnysis, po M. Mažvydo mirties užėmęs lietuvių kunigo vietą Ragainėje. A. Jomantas galbūt šį darbą jau ir anksčiau buvo dirbęs. Tai, kad jis vertė Naująjį Testamentą į lietuvių kalbą, sužinome iš 1576 m. sausio 3 d. kunigaikščio rašto, kuriame jau rašoma apie pasirengimus vertimą spausdinti.[120] Deja, A. Jomantas mirė tais pačiais metais, ir jo vardu Naujasis Testamentas nebuvo išspausdintas. Po trejų metų, 1579-aisiais, Baltramiejus Vilentas Karaliaučiuje, Georgo Osterbergerio spaustuvėje, išspausdino *Euangelias bei epistolas...* – t.y. dalį Naujojo Testamento. Lotyniškoje knygos dedikacijoje B. Vilentas rašė, kad vertimui atidavęs „kone 10 kruopštaus darbo metų"[121], kad neturėjęs jokio pirmtako. Tai būtų galima paaiškinti tuo, kad ir A. Jomantas, ir B. Vilentas abu vienu metu dirbo ir kad dar nebuvo spausdintų evangelijų vertimų. Iš tiesų B. Vilento *Euangelios bei epistolos* – pirmasis išleistas dalies Biblijos vertimas į lietuvių kalbą. Ši knyga turėjo labai palengvinti kunigų lietuviškose bažnyčiose darbą. Tais pat metais pakartotinai G. Osterbergeris

[119] Ibid., p. 115.
[120] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 103.
[121] Willentas, Baltramiejus, „Illustrissimo principi ac Domino D. Georgio Friderico...", in Koženiauskienė, Regina, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius, 1990, p. 81, 85.

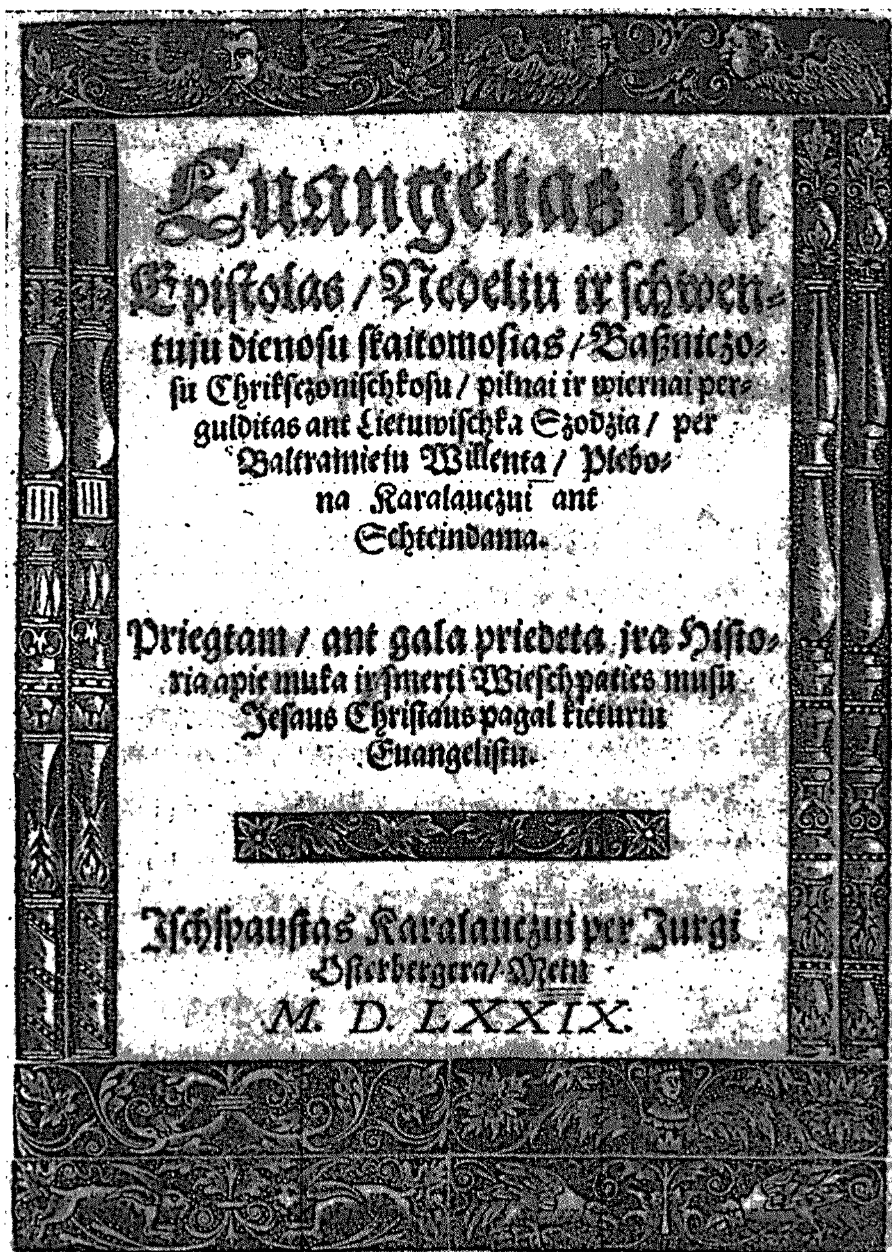
išspausdino B. Vilento išverstą M. Lutherio katekizmą, vadinamą enchiridionu (manoma, kad 1575 m. jo buvo išspausdinti tik 25 egzemplioriai). Taigi lietuviai dvasininkai parengė pačius svarbiausius religinius leidinius lietuvių kalba, būtinai reikalingus bažnytinėms apeigoms. B. Vilento nurodymas, kad jis evangelijas vertęs maždaug nuo 1570 m., patvirtina tai, kad jis ėmėsi šio darbo tuoj po 1568 m. bažnytinių nuostatų paskelbimo. Evangelijų ir Apaštalų laiškų vertėjas savo vertimą į lietuvių kalbą teikė kaip norminį tekstą, priminė, kad „vertimui pritarė didžiausią patirtį turintys tos kalbos mokovai bei šio mokslo [teologijos] specialistai" ir prašė, kad kunigaikštis uždraustų įvežti kitus evangelijų vertimus į Prūsiją.

Šalia Baltramiejaus Vilento vyresniojo kilo ryški naujos kartos asmenybė – Labguvos kunigas Jonas Bretkūnas.[122] Jis pradėjo versti visą Bibliją 1579 m. kovo 6 d. Labguvoje ir baigė 1590 m. lapkričio 29 d. Karaliaučiuje. Matyt, pradėjo nuo Senojo Testamento, kurio tuo metu dar niekas nevertė. Kai buvo aišku, kad B. Vilentas viso Naujojo Testamento išversti nebepajėgs (jis mirė 1587 m.), J. Bretkūnas baigė versti visą Bibliją. Be to, per tą laiką J. Bretkūnas parengė ir išleido 76 giesmių giesmyną *Giesmes duchaunos...* (1589) ir 17 giesmių rinkinį *Kancionalas nekuru giesmiu...* (1589), taip pat pirmąją maldaknygę lietuvių kalba – *Kollektas, alba Paspalitas maldas...* (1589) ir kt. Toks prioritetų pasirinkimas rodė, kad visos jėgos buvo nukreiptos svarbiausioms bažnytiniuose nuostatuose nurodytoms knygoms parengti, toms, kurios buvo skirtos bendruomenei ir dvasininkams bendrai naudoti: numatyti skaityti balsu evangelijų tekstai, katekizmas, bendros maldos, giesmės.

J. Bretkūno giesmynai keitė lietuviškų giesmių repertuarą pagal besiformuojančios ortodoksijos reikalavimus. Juose buvo daug mažiau giesmių nei M. Mažvydo ir B. Vilento išleistuosiuose. Kaip nustatė D. Pociūtė, J. Bretkūnas atsisakė senųjų tradicinių lietuvių giesmių (viduramžių kilmės senųjų himnų, originalių Lietuvoje ir Lenkijoje prieš reformaciją giedotų giesmių), bet papildė giesmėmis, sukurtomis reformacijos laikais. Tad J. Bretkūnas ėmėsi modernizuoti giesmynus lietuvių kalba, siekė atsieti juos nuo senosios tradicijos, grynino jų liuteronišką dvasią ir kreipė ortodoksiška liuteronybės kryptimi.

Jau 40 metų buvo rengiami kunigai, mokantys lietuviškai, rengiamos ir leidžiamos knygos lietuvių kalba. Buvo parengti ir išleisti tie didieji

[122] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*; Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 158–177; Lebedys, Jurgis, *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius, 1977, p. 99–107; Palionis, Jonas, „Jonas Bretkūnas (gyvenimas ir raštai)", in Jonas Bretkūnas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1983, p. 7–25; Tumelis, J., „J. Bretkūno bibliografija", ibid., p. 380–401.

Euangelias bei
Epistolas / Nedeliu ir schwen-
tuju dienosu skaitomosias / Baszniczo-
su Chriksczonischkosu / pilnai ir wiernai per-
gulditas ant Lietuwischka Szodzia / per
Baltramieju Willenta / Plebo-
na Karalauczui ant
Schteindama.

Priegtam / ant gala priedeta jra Histo-
ria apie muka ir smerti Wieschpaties musu
Jesaus Christaus pagal ketureiu
Euangelistu.

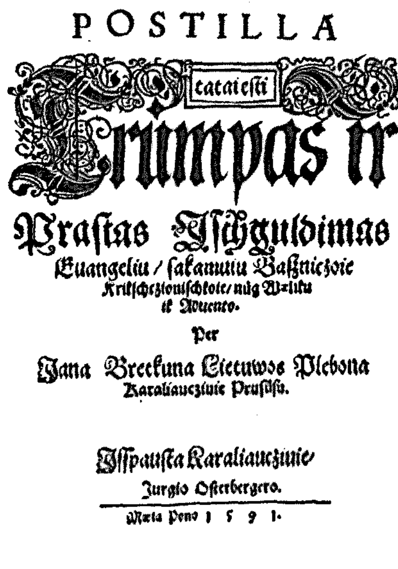
Ischspaustas Karalauczui per Jurgi
Osterbergera / Metu
M. D. LXXIX.

Baltramiejaus Vilento verstų evangelijų leidimo
Evangelias bei epistolas...,
Karaliaučius, 1579, antraštinis lapas

POSTILLA
Tatai eſti
Trumpas ir
Praſtas Iſchguldimas
Euangeliu / ſakanuiu Baſznicʒoie
Kriſchcʒioniſchkoie, nůg Aduento
ik Weliku.
Per
Iana Bretkuna Lietuwos Plebona
Karaliaucʒiuie Pruſuſu.
Iſſpaude Karaliaucʒiuie
Iurgis Oſterbergeras.
Meta Pono 1 5 9 1.

Jono Bretkūno *Postilla...*, Karaliaučius, 1591.
Pirmosios dalies antraštinis lapas

POSTILLA
tatai eſti
Trumpas ir
Praſtas Iſchguldimas
Euangeliu / ſakanuiu Baſznicʒoie
Kriſchcʒioniſchkoie / nůg Weliku
ik Aduento.
Per
Iana Bretkuna Lietuwos Plebona
Karaliaucʒiuie Pruſuſu.
Iſſpauſta Karaliaucʒiuie
Iurgio Oſterbergero.
Meta Pono 1 5 9 1.

Jono Bretkūno *Postilla...*, Karaliaučius, 1591.
Antrosios dalies antraštinis lapas

leidiniai, kurie buvo būtini visai bendruomenei naudoti bažnyčioje. Per abu laikotarpius kiek pasikeitė leidinių rengimo prioritetai: per pirmąjį laikotarpį buvo parengti katekizmas ir giesmynai, per antrąjį rengėjai sutelkė dėmesį į Biblijos tekstų vertimus ir giesmynų koregavimą, maldaknygių leidybą. Tekstai, reikalingi kunigams, dar laukė savo eilės. J. Bretkūnas jau rengė reikalingiausius iš jų: išvertė *Augsburgo tikėjimo išpažinimą*, M. Lutherio Šmalkaldeno susitarimo straipsnius ir Sembos bei Pamedės vyskupo J. Wigando parengtą Prūsijos liuteronų teologijos mokymo santrauką *Trumpas krikščionybės doktrinos išdėstymas* (*Corpusculum doctrinae Christianae*) ir kt. Pirmieji du vertimai turėjo lietuviams kunigams teikti tikslias tikėjimo išpažinimo, į kurias orientavosi krašto bažnyčia nuo XVI a. 8-ojo dešimtmečio, formuluotes, trečiasis – trumpą teologinių teiginių išdėstymą, jų motyvaciją. Visa tai J. Bretkūnas išvertė apie 1589 m., tačiau šie vertimai liko nespausdinti, žinomi tik iš šaltinių. Tebebuvo labai opus reikalas turėti išspausdintą postilę – kiekvieno dvasininko parankinę knygą. Tiesa, yra žinių, kad J. Bretkūnas apie 1589 m. yra vertęs A. Corvino postilę, tačiau ir ji liko neišspausdinta. Tad iki pat paskutinio XVI a. dešimtmečio, kaip ir praeitą laikotarpį, kunigai kiekvieną sekmadienį ir švenčių pamaldoms turėjo patys, pasirinkę rekomenduotas nuostatuose vokiškas, lotyniškas postiles, rengti pamokslus lietuvių kalba. Per beveik 40 metų turėjo susikaupti tokių tekstų. Ar yra likę jų pėdsakų ir rinkinių?

Maždaug prieš 100 metų Čikagos universiteto profesorius H. Schmidtas-Wartenbergas Volfenbiutelio miesto bibliotekoje surado postilės lietuvių kalba rankraštį, pažymėtą 1573 m. data. Rankraštyje buvo įrašytos kelios pavardės – Jono Bylaukio (Johannes Bielavk), Mykolo Sapūno (Michael Sappuhn Bartensteinensis), o W. Falkenhahnas[123] pagal rašyseną nustatė dar ir trečiojo asmens – Patroklo Velverio (Welwer) rašytus intarpus. Vadinamosios Volfenbiutelio postilės[124] antraštėje – *Ischguldimas Ewangeliv per wisvs Mettvs, Svrinktas Dalimis Isch Davgia Postillv. Tai Est Isch Pastilas Nicvlai Hemingy, Antony Corvini, Ioannis Scangenbergi, Martini Lvtheri, Philippi Melanthonis, Ioannis Brenty, Arsaty Seehofer*[125], *Leonardi Kvlmani, Iodocy*

[123] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 368–369; Zinkevičius, Z., *Senųjų raštų kalba...*, p. 53–58.

[124] *Wolfenbiltteho postilė*, parengė ir įvadą parašė Juozas Karaciejus, Vilnius, 1995.

[125] Postilės antraštę nurašę kalbos tyrinėtojai šioje vietoje neteisingai perskaitė ir užrašė vieno iš autorių pavardę „Arsaty, Schoper". XVI a. buvo plačiai žinomas autorius Arsatius Seehofer (kita rašyba Sehofer), t.y. vienas asmuo (ir ne Schoper). Žinomi keli jo knygos leidimai. Šiam rinkiniui greičiausiai buvo naudotasi 1562 m. leidimu (kitas be datos).: *Enarrationes evangeliorum dominicalius, ad dialecticam Methodum et Rhetoricam dispositionem accommodate*. Authore Arsatio Sehofer. Adiecti sunt loci

Wilichi ir Isch Kittv – išvardytos 9 postilės, kurių dalys buvo išverstos. Z. Zinkevičius konstatavo, kad rankraštis yra ne originalas, bet iš rankų į rankas ėjęs senesnio teksto nuorašas[126], kadangi M. Sapūnas ir P. Velveris 1573 m. dar buvo per jauni, kad būtų perrašinėję rankraštį savo darbui. Visi kalbininkai, tyrę šio rankraščio kalbą, pastebėjo tarmių mišinį. J. Palionis rankraščio kalbą taip apibūdino:

Joje greta gausių žemaitiškų elementų apstu taip pat rytų aukštaičiams būdingų [...] lyčių.[127]

V. Gaigalaitis spėjo, kad rankraštį galėjo rašyti žmogus, kuriam buvo įprastos ir Rytų Lietuvos, ir žemaičių tarmės, arba jį vertę daugelis vertėjų.[128]

J. Karaciejaus nuomone, pamokslai galėję būti išversti ar laisvai atpasakoti ne tik skirtingų autorių, bet ir ne vienu metu, ir iš pradžių plitę nuorašais, kiekvienam nusirašinėtojui savaip transponuojant kalbą.[129]

Rankraščio kalbos pobūdis (įvairių tarmių mišinys), veikalo sandara (daugelio autorių postilių dalys ir teksto adaptacija prie vietinių realijų) duoda pagrindo apibūdinti šį rankraštį kaip lietuviškose bažnyčiose dirbusių dvasininkų savitarpio pagalbos tekstą: palaikydami nuolatinį tarpusavio ryšį jie sukomplektavo daugelio kunigų pamokslų rinkinį, verstą iš įvairių postilių. Antra vertus, Volfenbiutelio postilė buvo ne tik vertimas, bet bažnyčiose sakytų pamokslų rinkinys: tai liudija įterptos vietinių žmonių gyvenimo realijos. Geri kunigai, norėdami turėti ryšį su auditorija ir platinti liuteronų tikėjimą, formuoti žmonių pasaulėvaizdį, moralines nuostatas, negalėjo tenkintis tik pažodiniu tolimų kraštų autorių postilių vertimu.[130] Z. Zinkevičius ankstyviausią rankraščio rengimo datą nustato pagal tekste paminėtą 1563 m. įvykį. Galima bandyti rankraštį datuoti ir kitu būdu.

---

praecipui in singulis tam Dominicalibus quam Festinalibus Euangelij obseruandi, ab Antonio Coruino annotati... Oberursel, 1562. Autoriaus pavardės norminę formą ir knygos pavadinimą žr. leidinyje *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, t. 19, Stuttgart, 1992, p. 3.

[126] Zinkevičius, Z., *Senųjų raštų kalba...*, p. 53–58.

[127] Palionis, Jonas, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius, 1967, p. 62.

[128] Gaigalat, W., „Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573", *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, 1897, t. 5, p. 247.

[129] Karaciejus, Juozas, „Wolfenbüttelio postilės tyrinėjimo problemos", in *Wolfenbüttelio postilė*, p. 18.

[130] Tiksliau rinkinio pamokslų teksto santykį su pavadinime nurodytų postilių tekstais galėtų nustatyti tik lyginamoji tekstų analizė.

ENCHIRIDION
Catechismas
maßas / dæl paspalitu
Plebonu ir Kóznadiju /
Wokischku ließuwiu para=
schita per Dactara Mar=
tina Luthera.

O isch Wokischka ließuwia ant
Lietuwischka pilnai ir wiernai pergul=
dytas / per Baltramieju Willentha
Plebona Karalaucziuje ant
Schteindama.

Ischspaustas Karalau=
czui per Jurgi Osterber=
gera / Metu Diewa

M. D. LXXIX

Baltramiejaus Vilento versto M. Lutherio *Enchiridiono* antrasis leidimas
Catechismas maszas..., Karaliaučius, 1579

Pamokslų rinkinio antraštėje nurodytas verstų postilių sąrašas kelia klausimą, ar jos buvo ir kada buvo rekomenduotos bažnytiniuose nuostatuose?

1544 m. nuostatuose buvo rekomenduotos M. Lutherio, Urbano Regijaus, Antonio Corvino (nuostatų tekste pažymėta „ir kitos") postilės.[131] Dvi iš jų minimos rankraščio antraštėje. 1558 m. nuostatuose postilės nebuvo rekomenduojamos, tačiau paminėti didžiausi autoritetai, garsūs teologai, peržiūrėję nuostatų teiginius: Ph. Melanchthonas, Johannas Brentijus, U. Regijus ir dar keli kiti.[132] Čia išvardytųjų pavardės, išskyrus U. Regijaus, minimos antraštėje. Tad galima spėti, kad į rinkinį galėjo patekti ir dar pirmųjų lietuviškų leidinių rengėjų kartos parašyti pamokslai, tačiau daug didesnė tikimybė, kad pamokslai buvo išversti ir adaptuoti Mažosios Lietuvos klausytojams po 1558 m. bažnytinių nuostatų.

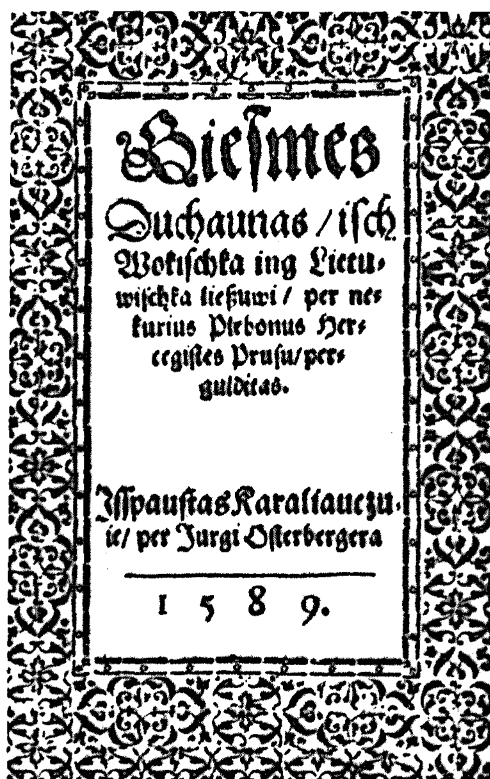
Galbūt ir J. Bretkūnas pamokslininko darbą 1563 m. pradėjo nuo Corvino postilės vertimo. Ar Volfenbiutelio postilėje paskelbtas Corvino postilės vertimo fragmentas yra jo darbas, galėtų patvirtinti ar paneigti kruopšti šio fragmento ir J. Bretkūno raštų kalbinė analizė bei palyginimas.

Daugelio kunigų rašytą, verstą tekstą, sudarytą iš 9 skirtingų postilių dalių, parengti spaudai buvo nelengvas darbas, tačiau, matyt, jo ir nebuvo imtasi. 1568 m. bažnytiniuose nuostatuose rekomenduojamos tik dvi – M. Lutherio ir Vito Ditericho – postilės. Tad įvairių postilių dalių rinkinys, kuriame buvo dar ir Ph. Melanchthono postilės dalis, tuo metu ateities jau nebeturėjo ir į jį nebuvo investuojamos lėšos.

Dirbdamas Karaliaučiaus lietuvių bažnyčios kunigu, J. Bretkūnas 1591 m. išleido savo pamokslus, sakytus Labguvoje (1562–1587) ir Karaliaučiuje (1587–1591). J. Bretkūno *Postilla...* buvo pirmoji originali tokios didelės apimties (beveik 1000 puslapių) knyga lietuvių kalba. Tad J. Bretkūnas, prūsų kilmės antrosios kartos lietuviškų knygų rengėjas, pasirinkęs lietuvių kalbą savo veiklai, kūrybiškai pratęsė M. Mažvydo originalių tekstų kūrimo pradmenis. Jo postilė buvo nauja pakopa lietuvių literatūroje, kurioje iki tol vyravo verstiniai tekstai. Lietuvių spausdinta raštija jau buvo kuriama 44 metus – tiek laiko buvo praėję nuo pirmosios lietuviškos knygos pasirodymo. Didžiojoje Lietuvoje analogiško J. Bretkūno postilei leidinio – Konstantino Sirvydo *Punktų sakymo* (1629) – dar reikėjo laukti 38 metus, t.y. dar vieną kartą.

J. Bretkūno 1590 m. baigtas visos Biblijos vertimas ir 1591 m. išleista postilė tarytum užbaigė plačią, nuoseklią kelis laikotarpius apėmusią lietuviškų knygų parengimo ir išleidimo programą: lietuvių liuteronų baž-

[131] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 59.
[132] Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 3, p. 36.

Gieſmes
Duchaunas / iſch
Wokiſchka ing Lietu-
wiſchka lieſuwi / per ne-
kurius Plebonus Her-
cegiſtes Pruſu/per-
gulditas.

Iſſpauſtas Karaliauczu-
ie/ per Jurgi Oſterbergera

1 5 8 9.

Jono Bretkūno giesmyno *Giesmės duchaunas*,
Karaliaučius, 1589, antraštinis lapas

nyčia – jos bendruomenės, kunigai jau turėjo visus svarbiausius tekstus, o katekizmų net tris leidinius. Deja, paties didžiausio, daugelio tautų ir kalbų vertinamo kaip fundamentaliausio darbo, – visos Biblijos vertimo į lietuvių kalbą lietuviai ir lietuvininkai nesulaukė. Priežastis, kodėl taip atsitiko, aptarsime kiek vėliau.

J. Bretkūnas buvo dar vieno naujo kultūros reiškinio kūrėjas – jis buvo prūsų kilmės asmuo, tęsęs Simono Grunau amžiaus pradžioje pradėtą Prūsijos istoriografiją. Jis parašė vokiečių kalba *Prūsų krašto kroniką* (*Chronicon des Landes Preussen, colligiret durch Johannem Bretkium Pfarhern zu Labiaw*, 1578 ar 1579), kurios išliko tik keli C. Hennenbergerio nurašyti fragmentai.[133] Tuo tarpu sunku šį veikalą lyginti su kitomis tuo metu labai

[133] Gerullis, Georg, „Bretke als Geschichtsschreiber", *Archiv für slavische Philologie*, 1926, t. 40, p. 119–125. Vertimo į lietuvių kalbą fragmentai paskelbti: Bretkūnas, Jonas, *Rinktiniai raštai*, p. 26–32.

POS: TRAICES. 217.

dams ſchimta Awiu/ ir iei wiena pameſtu er ne paliekt dewiniu deſchimtu ir dewiniu girioie / ir eit pameſtoſpi ik ie atran=

da: A atradens ußdeſt ant peczu ſawa dzaugdamaſi. Ir pareiens pawadin prie telius ir ſuſiedus bilodamis iemus/ linſk=

Q v minki=

57.

ANTROIE NEDELIOIE PO vveliku kuri vvadinama ira Miſericordias Domini, Euangelia Iohan. 10. Paguldime.

JEſus biloia Phariſeuſchump/ Aſch Eſmi geras Piemo. Geras Piemo ßiwata ſawa gulda uß awis. Bet Samdinikas / kurs ne eſt Piemo / kurio ne ira

D iiij awis

POS: TRAICES. 405.

ir pradeia kalbeti / ir ghis dawe ghi motinai io. Ir baime apeme wiſſus / ir garbina Diewa/ bilodami / Didis Prarakas

tarp muſu keleſi / ir Diewas ßmones ſawa atlanke. Ir iſch eija taſſai garſas ape ghi / po wiſſa ßeme Szidu / ir po wiſſas ſchales artimaſias.

c iij Iſchgul=

413.

Ir ghis iſchwede ios ikki Bethanios / bei pakeles rankas atſiſweikina nůg iu. Ir nuſſidawe kaip atſiſweikina nůg iu/ tada gana buwa iemus kalbeiens po ſawa priſikelimu/ atſtoia ghis nůg iu/ ir regimai tapa pakeltas ir nußenge dangun / ir debeſis paeme ghi po iu akim / ir paſſiſeda po deſchines Diewo. Ir kaip ſchie weiſdeia ghi dangu ßengenti/ tada iſchwida pas=

ſawe du wiru ſtowinczu apdaritus baltu rubu / kurie kalbeia Wirai Galileos ko ſtowit weiſdedami Dangun? Schis JEſus kurſai ira nůg iuſu paimtas Danguna / atais/ kaip ghi regeiot dangun eint.

Ir antis

Jono Bretkūno *Postilla*... faksimiliniai puslapiai su iliustracijomis

populiariomis krašto kronikomis. Tačiau iš C. Hennenbergerio nurašytų ir M. Pretorijaus minimų fragmentų galima susidaryti vaizdą, kad J. Bretkūną pirmiausia domino tie laikai, kai prūsai dar nebuvo nukariauti Vokiečių ordino. Jis aprašė prūsų kultūrą, tikėjimą ir Ordino valstybės istoriją. Tai liudija J. Bretkūno kūrybinę orientaciją – tolimoji jo paties žemės praeitis jam buvo verta tyrinėti, jis bandė rekonstruoti ją iš nedaugelio XVI a. pirmosios pusės prūsų, sūduvių tikėjimo ir kultūros aprašymų. Kartu jis jautėsi Prūsijos kunigaikštystės piliečiu. Toks platus akiratis buvo būdingas Renesanso istoriografijai, bet antra vertus, rodė, kad šis kūrinys yra prūsų kilmės inteligento, rašančio lietuviškai ir vokiškai, kultūrinės savimonės, verčiančios imtis nykstančios tautos praeities fiksavimo, raiška. Tai buvo tartum tam tikra visuomeninė psichologinė kompensacija, pasitraukiant etnosui iš gyvenimo.

Šalia J. Bretkūno, išbaigusio svarbiausių knygų lietuvių kalba rengimo programą, savo vietą rado Simonas Vaišnoras Varniškis, Ragainės kunigas. 1600 m. Karaliaučiuje buvo išspausdintos dvi jo iš lotynų kalbos išverstos ir sutrumpintos knygos: *Zemczuga theologischka* su jo paties ir Z. Blotno lietuviškomis prakalbomis ir *Apie popieszischkaie Mische*. Pirmoji knyga – religinių tekstų rinkinys, aiškinantis liuteronų teologijos pagrindus; Adamo Franciskaus knygos *Margarita Theologica* vertimas. Antroji – Marburgo ir Vitenbergo profesoriaus, liuteronų ortodoksų šalininko E. Hunnijaus (1550–1603) veikalo dalies[134] vertimas. Tai poleminė knyga, aiškinanti liuteronų Altoriaus sakramento supratimą ir polemizuojanti su katalikų bažnyčios teikiamu. Tad S. Vaišnoras Varniškis pratęsė S. Rapolionio pradėtą darbą – bandė teologinę literatūrą įvesti į lietuvių kultūrą. S. Rapolionis rašė teologinius veikalus lotynų kalba, S. Vaišnoras Varniškis vertė Vokietijos teologų veikalus į lietuvių kalbą. Ir vienu, ir kitu atveju teologinių klausimų svarstymas buvo naujovė, tačiau ją įvedantieji į kultūrą nežengė paskutinio žingsnio, kuris liudytų, kad kultūra pajėgi kurti šią sritį – asmenybės, gebančios lietuvių kalba kurti teologinius veikalus, neatsirado dar ilgai. Ir vis dėlto S. Vaišnoro Varniškio vertimai buvo pirmosios teologijos knygos lietuvių kalba.

Ar telkė šie leidiniai bendram darbui lietuviškų bažnyčių kunigus? Ar išlaikė dvasininkai tarpusavio ryšius ir ar būrėsi bendrai veiklai?

Pirmiausia akivaizdu, kad, nepaisant besikeičiančio klimato krašto bažnyčioje, nagrinėjamojo laikotarpio raštijos darbininkai išlaikė nuoseklų

[134] Hunnius, Egidius, *Articulus, sive locus de Sacramentis Veteris et Novi Testamenti...* S. Vaišnoras Varniškis išvertė E. Hunijaus knygos XIV skyrių. Iš kurio leidimo versta, nenustatyta.

darbo tęstinumą: J. Bretkūnas naudojosi M. Mažvydo ir B. Vilento išleistais giesmynais, nesudarinėjo iš naujo giesmynų ir nevertė kurio nors vieno vokiško, bet rėmėsi pirmtakų darbu, atrinkinėjo, pildė ir redagavo jau turimus rinkinius. Jis pertvarkė, papildė M. Mažvydo parengtas maldas. Kaip liudija J. Bretkūno postilės rengimo istorija, tebebuvo laikomasi nuostatos leidinius aptarti, recenzuoti. Kadangi postilė turėjo būti naudojama daugelyje lietuviškų bažnyčių, be abejo, reikėjo aptarti ir jos turinį, ir jos literatūrinę kalbą. Pats J. Bretkūnas kreipėsi į kunigaikštį prašydamas tokį aptarimą sukviesti.[135] 1590 m. kunigaikštis įsakė sušaukti kunigų konferenciją postilei apsvarstyti: ji įvyko Ragainėje ir joje dalyvavo teologas iš Karaliaučiaus Artomedas, kunigai Zacharijas Blotnas (iš Tilžės), Jonas Bylaukis (iš Jurbarko prie Įsruties), Jonas Hopneris (iš Įsruties), Danielius Gaidys (Gallus, iš Laukiškių), Aleksandras Rodūnionis jaunesnysis (iš Kaukėnų) ir šeimininkas, Ragainės kunigas Simonas Vaišnoras Varniškis. Kunigų konferencija turėjo pirmiausia ištirti, ar postilė atitinka teologijos mokymą.[136] Recenzentai rekomendavo postilę spausdinti, konstatavo, kad tai labai reikalinga knyga ir pridūrė, kad jau esą „nuodingų knygų šia [t.y. lietuvių] kalba atspausdinta" – užuomina apie katalikišką Kanizijaus katekizmą, išverstą į lietuvių kalbą dar prieš M. Daukšos 1595 m. J. Ledesmos katekizmo vertimą.[137]

1592 m. rugsėjo mėnesį J. Bretkūnas kreipėsi į kunigaikštį prašydamas paskirti kunigus Biblijos vertimui recenzuoti ir koreguoti.[138] Biblijos vertimas buvo aptariamas taip pat Ragainėje. Dalyvavo J. Bretkūnas, šeimininkas S. Vaišnoras Varniškis, Jonas Gedkantas (iš Širvintos), Jurgis Musa (iš Pilkalnio) ir Fridrikas Masalskis (iš Priekulės). Visą mėnesį tvarkę rankraštį recenzentai ir korektoriai pasiūlė vertimą spausdinti, bet prieš tai dar prašė konsistorijos sudaryti galimybes pasikonsultuoti su patyrusiais hebraistais. Biblijos tekstas buvo nusiųstas aprobuoti ir Didžiosios Lietuvos evangelikams reformatams, konkrečiai – Stanislovo Naruševičiaus Vydžių dvaro katechetui Albertui Striškai. To paties S. Naruševičiaus, kuris 1555 m. įsirašė

[135] Bretkūnas, Jonas, *Rinktiniai raštai*, p. 321 (J. Bretkūno 1590, gegužės 11 laiškas). Čia ir kitur nurodomos ne laiškų parašymo, bet jų gavimo Prūsijos kunigaikštystės kanceliarijoje datos.

[136] Gundermann, Iselin, „Die Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken im Herzogtum Preussen", *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, Jg. 110, Göttingen, 1974, p. 149.

[137] Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 103–104.

[138] Bretkūnas, Jonas, *Rinktiniai raštai*, p. 323–327 (1595, birželio 17, 1598, gruodžio 10, 1599, rugsėjo 19 ir 1600, spalio 28 J. Bretkūno laiškai Prūsijos kunigaikštystės kanceliarijai).

BIBLIA
tatai esti
Wissas Schwentas Raschtas,
Lietúwischkai pergúlditas

per

Jaana Bretkūna lietúwos ple-
bona Karaliaucziuje.

Esaie 65 [illegible]

[illegible]

1590.

Syraeid. 18.

[illegible]

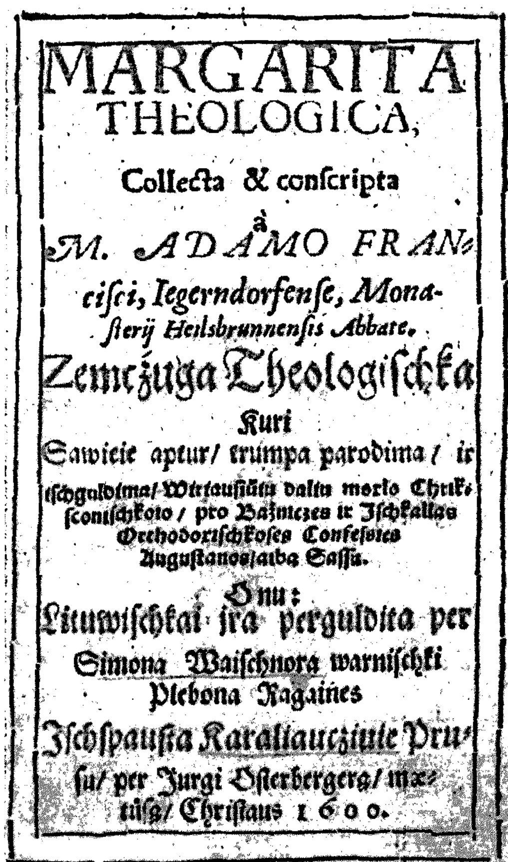

Biblija. Jono Bretkūno vertimo (1590) į lietuvių kalbą
rankraščio antraštinis lapas

į Jenos universitetą. A. Striška pritarė vertimui ir siūlė jį spausdinti. Tai liudija jo paties ranka rankraštyje įrašytas įrašas lotynų kalba.[139] Konsistorija neapsiėmė rankraščio išleisti, nors pats J. Bretkūnas tarėsi su kunigaikščiu dėl penkių Mozės knygų leidimo. Tai galėjo būti dėl daugelio priežasčių. Konsistorijoje neatsirado asmens, kuris būtų ėmęsis reikalingas lėšas suorganizuoti. Visos Biblijos vertimui išleisti iš tiesų reikėjo nemažai pinigų. Konsistorijai, o ir kunigaikščiui, matyt, atrodė, kad Mažosios Lietuvos bažnyčios gali išsiversti su *Evangelijomis ir epistolomis*: būtiniausioms pamaldoms šių tekstų pakako. Galėjo turėti reikšmės ir tai, kad J. Bretkūnas savo vertimą skyrė ir Mažajai, ir Didžiajai Lietuvai. Stiprėjant liuteronų ortodoksijai, recenzentams, abejojantiems dėl kai kurių vietų vertimo tikslumo, galėjo kilti įtarimas, kad vertimas tinkamas ir evangelikams reformatams. O tokio universalumo krašto liuteronų bažnyčios valdžia nepageidavo. Šimtmečio pabaigoje konsistorijoje sustiprėjo noras atsiriboti nuo evangelikų reformatų. Didžiosios Lietuvos kalvinistų krašto bažnyčios veikloje buvo įžvelgiama grėsmė Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčiai, kuri nepritarė Vilniaus ir Sandomiero 1570 m. susitarimui tarp Čekų brolių, liuteronų ir reformatų Lenkijos–Lietuvos valstybėje ir įtariai sekė, kad joks suartėjimo žingsnis nebūtų žengtas Prūsijoje. Pagaliau, matyt, ir patys recenzentai bei korektoriai davė pagrindo abejonėms. Ar ne apie tai rašė S. Vaišnoras Varniškis, kai *Zemczugos theologischkos* pratarmėje apibūdino keturias grupes „sūdžių", t.y. kritikų? Nors paties J. Bretkūno nebuvo galima įtarti kad ir mažiausiu palankumu kalvinistų bažnyčiai – postilės pratarmėje J. Bretkūnas tvirtai atsiribojo nuo jos, – tačiau Biblijos teksto vertimo subtilybės galėjo sukelti įtarumą, kuris į nagrinėjamojo laikotarpio pabaigą vis stiprėjo.

Ar keitėsi šio laikotarpio plunksnos darbininkų požiūris į leidinių adresatą? Žinome, kad knygos buvo rengiamos pagal Prūsijos kunigaikštystės krašto evangelikų liuteronų bažnyčios nuostatus, tad visi leidiniai, be abejo, buvo skiriami pirmiausia lietuviškoms, prūsiškoms kunigaikštystės bendruomenėms. Ar tik joms? Jau minėta Vydžių katecheto A. Striškos aprobacija J. Bretkūno Biblijai rodė, kad Bibliją buvo ketinama skirti ir Didžiajai Lietuvai. Katechetas – žemiausia dvasininkų pakopa evangelikų reformatų bažnyčioje. Tad galima spėti, kad iniciatyvą rodė pats A. Striška, galbūt ir S. Naruševičius, bet ne Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios superintendentai, t.y. ne bažnyčios vyresnieji hierarchai ir sinodas. Tačiau pats faktas, kad vertimą vertino žmogus iš Didžiosios Lietuvos, rodė, kad to norėjo ir pats J. Bretkūnas ir kad jo akys krypo į Didžiosios Lietuvos šviesuolius kaip į potencialius skaitytojus.

[139] Žr. Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 384, 36 lentelė.

MARGARITA
THEOLOGICA,
Collecta & conscripta
à
M. ADAMO FRANcisci, Iegerndorfense, Monasterij Heilsbrunnensis Abbate.
Zemczuga Theologischka
Kuri
Sawicie aptur/ trumpa parodima/ ir
ischguldima/ Wirtausiuju dalju mokslo Chrikscionischkoio/ pro Baznyczes ir Ischkallas
Orthodoxischkoses Confesiios
Augustanos/aiba Sassu.
Onu:
Lituwischkai ira perguldita per
Simona Waischnora warnischki
Plebona Ragaines
Ischspausta Karaliaucziute Prusu/ per Jurgi Osterbergera/ mętuise/ Christaus 1600.

Margarita theologica... a Adamo Francisci...
Zemczuga theologischka... lietuvischkai... perguldita per Simona Waischnora...,
Karaliaučius, 1600. Antraštinis lapas

1595 m. liepos 17 d. laiške kunigaikščiui J. Bretkūnas aiškiai nusako, kam gali būti vertingas Biblijos vertimas:

Maniau, ar kartais J[ūsų] K[unigaikštiškoji] Š[viesybė] nepageidautų tą labai reikalingą šiai Jūsų kunigaikštystei ir visai Lietuvai bei Žemaitijai veikalą įsigyti J[ūsų] K[unigaikštiškos] Š[viesybės] bibliotekai, ar būtų pasirengusi pavesti jį kitiems, mokantiems lietuvių kalbą ir mokytiems vyrams, galutinai parengti spaudai.[140]

J. Bretkūno laiškai liudija, kad knygų rengėjai nuolat sekė raštijos lietuvių kalba būklę visoje lietuvių gyvenamoje teritorijoje, nors dalį visuomenės

[140] Bretkūnas, Jonas, *Rinktiniai raštai*, p. 323.

ir skyrė tikyba. Jie liuteronišką raštiją lietuvių kalba laikė visuma. Knygų pratarmėse nuolat primenama, kurios knygos jau išleistos, kurios dar ne, ir kartais kad ir kitos tikybos lietuviškos knygos pasirodymas Didžiojoje Lietuvoje tapdavo akstinu liuteroniškai knygai išleisti Prūsijos kunigaikštystėje. Štai 1590 m. gegužės 11 d. laiške kunigaikščiui J. Bretkūnas, rašydamas apie reikalą išleisti postilę, konstatuoja:

Krašto kunigaikštis Markgrafas Albrechtas Dievo žodį su visa rimtimi platino tarp šios kunigaikštystės žmonių ir savo patvarkymu prie akademijos įsteigė jaunuomenės studijoms kunigaikštiškas labdaringas beneficijas, tačiau beveik nė vieno neatsirado, kuris tai nevokiškai bažnyčiai būtų tarnavęs kokiu nors lietuvišku raštu.[141] Taip pat ir *karališkoje [Lietuvos] dalyje* [išskirta – I.L.], kiek man žinoma, iki šiol lietuvių kalba nebuvo parašyta nė menkiausios knygelės, tuo šiai bažnyčiai padarytas žymus nuostolis.

Iš tiesų 1590 m. Didžiosios Lietuvos evangelikų bažnyčios dar nebuvo parengusios ir išleidusios nė vienos lietuviškos postilės, bet jau buvo katalikiško 1585 m. Kanizijaus katekizmo vertimas. J. Bretkūnas tęsė:

Ir nors jaučiuosi tam reikalui visai menkai pasiruošęs, kad raštais galėčiau tarnauti *minėtai Lietuvos bažnyčiai* [išskirta – I.L.], vis dėlto [...] paprastai ir trumpai sudėsčiau savo lietuviškus pamokslus.[142]

Kaip galima suprasti iš konteksto, ta jo „minėta Lietuvos bažnyčia" – tai liuteronų bažnyčia visame lietuvių gyventame plote – ir Mažojoje, ir Didžiojoje Lietuvoje.

Simono Vaišnoro Varniškio ryžtingi pareiškimai *Zemczugos theologischkos* pratarmėje, žinoma, visai nestebina: atvykęs iš Didžiosios Lietuvos, jis jautėsi nepraradęs ryšio su tėvyne:

...tad ir aš, norėdams garbes aukščiausiojo Pono Dievo platinti ir mano zemlionims – Lietuvai ir Žemaičiams [...] ant lietuviškų žodžių, kaip šiose šalyse kalbama yra, perguldžiau, jeng Lietuva bei Žemaičiai [...] po akimis Jėzaus Kristaus, teisiojo Sūdžios gyvųjų ir numirusiųjų, neturėtų priežasties atsisakyti, kad būtų tikrosios tiesos žodyje Dievo negalėję ištarti.[143]

Tad per tuos 53 metus nuo M. Mažvydo pirmosios knygos pasirodymo ir jo dedikacijos Didžiajai Lietuvos Kunigaikštystei bendrumo pojūtis su Lietuva, kaip šalimi, kurioje gyvena lietuviai, Mažosios Lietuvos inteligentų tarpe neužgeso. Lietuviški leidiniai buvo rengiami viliantis, kad jie

[141] J. Bretkūnas, matyt, rašė ne apskritai apie knygas lietuvių kalba, bet apie postiles – jų išties spausdintų dar nebuvo.

[142] Bretkūnas, Jonas, *Rinktiniai raštai*, p. 321.

[143] Vaišnoras Varniškis, Simonas, „Tikram katališkam krikščioniškam skaitytojui sveikatos!", in Koženiauskienė, R., *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos...*, p. 191, 201.

tarnaus ne tik Prūsijos kunigaikštystėje gyvenantiems lietuviams. Tai, kad leidiniai buvo adresuojami visai Lietuvai, ir Didžiajai, ir Mažajai, pastebi ir kalbininkai: tęsiant M. Mažvydo tradiciją, lietuviškų leidinių kalba buvo norminama bandant derinti vakarų aukštaičių ir žemaičių tarmių lytis.[144] Tokią nuostatą palaikė lietuviškų leidinių Lietuvos DK stygius ir tai, kad reformacija tuo laikotarpiu Didžiojoje Lietuvoje tebebuvo aktyvus, kultūros procesus formuojantis veiksnys.

XVI a. generalinių vizitacijų lietuvių gyventoje teritorijoje aktai yra dingę ir tyrinėtojai neturi duomenų, pagal kuriuos būtų galima nustatyti lietuviškų leidinių paplitimą. I. Gundermann nurodo, kad 1569 ar 1570 m. Angerburge, kur gyveno lietuviai, kunigas privalėjo 5 katekizmo pastraipas lietuviškai „pasakoti"[145], bet neaišku, ar Angerburge kunigas „pasakojo" skaitydamas iš leidinio, ar iš savo rankraščių. 1560 m. rūmų pamokslininkas J. Funckas, vizituodamas Šventąją (ji priklausė Grobinios valsčiui, kuris 1560–1609 m. buvo globojamas Prūsijos kunigaikštystės), rado evangelijas, apaštalų laiškus, katekizmą ir dar keletą knygų, reikalingų bažnytinėms ceremonijoms. Visos jos buvusios išverstos į „kuršių" kalbą, rankraščiai įrišti dviejose knygose.[146]

Apžvelgiant Mažosios Lietuvos lietuviškų bažnyčių kunigų tarpusavio ryšius, akivaizdu, kad juos palaikyti skatino bendra atsakomybė dėl profesinio darbo, kurio neatsiejama dalimi buvo laikoma pareiga rengti lietuviškus leidinius. Šią dvasininkų grupę būrė bendras darbas rengiant leidinius ar rankraštinius tekstus (Volfenbiutelio postilės atvejis), rūpestis dėl parengtų leidinių likimo, jų platinimo. Po B. Vilento mirties šioje grupėje iškilo du nauji lyderiai – J. Bretkūnas ir S. Vaišnoras Varniškis ir kartu du centrai – Karaliaučiaus lietuvių bažnyčia ir Ragainė. Ir vis dėlto konferencijoms lietuviškų leidinių leidybai aptarti buvo pasirinkta Ragainė, buvusioji M. Mažvydo veiklos vieta. Lietuviškų bažnyčių kunigai ir toliau buvo Mažosios Lietuvos lietuvių inteligentų branduolys. Lietuviškų leidinių rengėjai vienijo visas anksčiau aptartas šviesuolių grupes: ir nelietuvių kilmės kunigus, kalbą išmokusius, ir vietinius baltus, ir pirmos bei antros kartos atvykėlius iš Didžiosios Lietuvos. Naujai atvykusieji kunigai atšviežindavo ryšį su Didžiąja Lietuva, perduodavo informaciją apie ten vykstančius įvykius. Visa tai šiam Prūsijos kunigaikštystės liuteronų dvasininkų būriui teikė susiformavusios grupės bruožų. Nors ir negausus, jis veikė daugeliu saitų susietas.

144 Palionis, Jonas, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, p. 60, 62.
145 Gundermann, Iselin, *Die Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken...*, p. 148.
146 Ibid., p. 149–150.

Liuteronybei Prūsijoje tampant pastovia teologijos teiginių ir tikėjimo sistema, sklendėsi ir ryškėjo kūrybos ribos bei galimybių apibrėžtumas. Bendroji laikotarpio dvasinio gyvenimo atmosfera ir ta aplinkybė, kad raštijos darbuotojų grupė buvo palyginti nedidelė, sudarė sąlygas susidaryti jau neproduktyviai įtampai jos viduje. S. Vaišnoras Varniškis *Zemczugos theologischkos* pratarmėje iš savo darbo patirties apibūdino rengiamų leidinių vertintojų grupes. Jis rašė, kad parengtus tekstus vertinant yra susidarę keturi elgesio tipai. Pirmieji sprendžia gerai susipažinę su darbu ir

...tame, kas tikra ir naudinga yra, giria, o kas nedailiai ir nepermanytinai yra padėta, lengvybe savo pataiso ir [...] ant gerosios pusės perguldo. [...] Antrieji sūdžios alba skaitytojai yra staigūs bei greiti, kurie [...] vos darbą peržvilgėję ir nieko neapdūmoję, tuojau burna savo tauzija, tuojaus nusūdij ir nusmerkia [...] – peikia ir sūdija jie tatai, ką jie vos pro tvorą yra išvydę alba vos paragavę. [...] Tretieji sūdžios yra, kurie atvirai, – norint ir gerai yra kalbėta alba daryta, – apverčia ir kreivai išmano nei nor nieko už gera laikyti, tik tai, ką jie patys padaro. Ir tie ieško priežasties šitai bei tatai paniekinti. [...] Ketvirtieji yra nekurie namiškiai, kurie blagniškai permarkaudami puikavoja, pasalomis nekenčia nei velija. Atvirai čiusta jie nekalba, bet pagalei jų piktąjį būdą vis pigiai paniekin ir, kas krikščioniškai yra padaryta, tatai anys kitaip apverčia bei už blogą daiktą papeikia, užkliudo, numažin ir užpakalyje, kur tiktai primano, toktai nieku verčia. Tokie žmonės dabar randasi ir tarp pažįstamųjų, tarp draugų, tarp kolegų, kurie vienos religijos ir išpažinimo yra. Tie kalba su savo artimuoju prieteliškai, mielai ir saldžiai, o tačiau neprietelystę laiko širdyje savo. Bet ką toksai pavydėjimas Bažnyčiose naudos atneš? Tatai kiek dienos pritiriame, kad Bažnyčia daugiau yra išardoma nekaip sutvarstoma.[147]

S. Vaišnoras Varniškis buvo aktyvus abiejų J. Bretkūno veikalų aptarimų dalyvis. Iš pratarmės galima spręsti, kad buvo svarstytos ir jo knygos, todėl kritikus ir recenzentus jis apibūdina iš savo patyrimo. Jo pastebėta, kad net trys iš keturių kritikų dėl vienų ar kitų priežasčių buvę destruktyvūs. Su apgailestavimu galima konstatuoti, kad S. Vaišnoras Varniškis taikliai pastebėjo šį nedidelės inteligentų grupės bruožą. Šio bruožo neįstengta atsikratyti šimtmečiais. Be objektyvių priežasčių, lietuviškosios biblistikos likimui dar visą šimtmetį, kaip parodė J. Bretkūno, S. Chilinskio vertimų istorija, įtakos turėjo S. Vaišnoro Varniškio nurodytosios subjektyviosios priežastys: parengti vertimai buvo neišleisti, ne be savųjų trukdančios rankos ir net tada, kai buvo parūpintos lėšos spausdinimui. Nedidelės ir gana pastovios grupės veikloje, matyt, atsirado neigiamų destruktyvių bruožų.

[147] Vaišnoras Varniškis, Simonas, op. cit., p. 202–203. Cituojamojo teksto rašyba čia ir kitur išlaikoma tokia, kokia teikiama R. Koženiauskienės sudarytoje knygoje.

6. Pastangos keisti liaudies tikėjimą ir kultūrą

Lietuviai savo liaudies tikėjimą ir liaudies kultūrą, kaip vieningą, paveldimą iš kartos į kartą visumą, kiek leidžia spręsti negausūs šaltiniai, ir šį laikotarpį išlaikė mažai pakitusius. Lietuviai valstiečiai ir miestelėnai gyveno savo liaudies kultūros terpėje, ypač Mažosios Lietuvos šiaurinėje ir rytinėje dalyje – senųjų Lamatos, Skalvos ir Nadruvos žemių teritorijose, kur jie gyveno kompaktiškai. Liaudies meno sferos, bendruomeninio gyvenimo normos, papročiai, kalba evoliucionavo išlaikydami savo santykiškai endogeninės raidos pobūdį. Tačiau valstybinė ir bažnytinė valdžia kaip ir anksčiau dėjo daug pastangų keisti nors dalį papročių, priartinti liaudies pasaulėvaizdį prie liuteronų teologų teikiamo, bent elementaraus suvokimo lygmenyje.

Nagrinėjamu laikotarpiu pavyko suformuoti pastovią lietuvių ar lietuviškai mokančių dvasininkų grupę, koreguoti bažnyčių tinklą, priartinti jį prie lietuvių gyvensenos, parengti ir išleisti palyginti nemažai knygų. Ar veikė visa tai lietuvių liaudies kultūrą ir tikėjimą?

1568 m. bažnytiniai nuostatai, kaip jau minėta, ir toliau siekė pritaikyti apeigas skirtingoms kaimo, miesto bendruomenėms, vokiečių ir nevokiečių bažnyčioms. Mažuose miesteliuose ir kaimuose buvo numatyta giedoti vieną ar dvi vokiškas psalmes, o po jų mokytis trumpą katekizmo ištrauką, Dešimt Dievo įsakymų, dažniausiai jų eiliuota forma – M. Lutherio ar P. Sperato giesmes, maldą „Tėve mūsų". Nuostatai ragino daugiau giedoti, pateikė ilgą psalmių ir giesmių sąrašą, o jame giesmę, mokančią Dešimties Dievo įsakymų, taip ir pavadintą: „Dešimt šventų prisakymų".[148] Reikalingosios giesmės jau buvo išspausdintos B. Vilento 1570 m. ir J. Bretkūno giesmynuose.[149] Miestų, ypač Karaliaučiaus, tikinčiųjų bendruomenės nariams, kurių dauguma buvo tarnai, šeimynykščiai, įvairūs samdiniai, dėl darbo negalėję sekmadieniais ir per šventes lankytis vidudienio mišiose, buvo numatytos specialios rytinės pamaldos, kuriose buvo sakomi pamokslai, dėstomos M. Lutherio mažojo katekizmo ištraukos, giedama. Kaip ir anksčiau nuostatai rekomendavo kaimuose ir mažuose miesteliuose burti visus jaunuolius ir vaikus į chorus. Juos organizuoti buvo mokytojo, o kur mokyklos nebuvo – kunigo, diakono pareiga. Šie chorai

[148] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 75.

[149] Pociūtė, Dainora, „XVI–XVII a. Prūsų Lietuvos bažnytinių giesmių kilmė ir pobūdis. XVI–XVII a. Prūsų Lietuvos bažnytinių giesmių sąrašas", in *Senosios literatūros žanrai*, Vilnius, 1992, p. 49, 64, 66, nr. 71, 249, 281.

turėjo išmokti giedoti giesmes ir psalmes pamaldų metu. Kunigas buvo įpareigotas prieš altorių skaityti *Evangelijas ir epistolas*, sakyti pamokslą ir mokyti katekizmo, o pabaigoje kartu su visais melstis už dvasininkų ir pasauliečių „luomų" valdžią, už Prūsijos kunigaikštį ir už Lenkijos–Lietuvos karalių (Prūsijos kunigaikštystė dar buvo vasalė).

Specialūs nuostatų skyriai vėl smulkiai nurodė, kaip kaimo žmonės turi būti mokomi katekizmo: sekmadieniais po pamokslo, kasdien po pietų kunigas turįs skirti tam valandą tame kaime, kuriame gyvena, o į tolimesnius kaimus turįs važiuoti kas savaitę arba pats, arba pavesti tai „rimtiems žmonėms", kurie mokėtų iš katekizmo egzaminuoti. Egzaminuojamieji turėjo būti susipažinę su tikėjimo mokymo straipsniais ir maldomis, būtinomis per krikšto apeigas.

Be abejo, miestelių, bažnytkaimių gyventojai, nuolat stebėdami lietuviškai atliekamas pamaldas, apeigas ir didesnę dalį giesmių, per tą laiką jau turėjo būti pramokę nuostatuose numatytų tikėjimo mokymo pagrindų. Sunkiau buvo su tų 20 ar 50 kaimų bei sodžių valstiečiais, kuriuos jungė bažnytkaimio parapija. Juk tarp kai kurių kaimų ir bažnyčios buvo net 7 mylių nuotolis. Šie žmonės negalėjo kiekvieną sekmadienį atvykti į pamaldas, nors ir buvo sukurta seniūnų (*Kaufschulz*) tarnyba, kuri turėjo kontroliuoti bažnyčių lankymą. Prisitaikant prie tokių gyvenimo sąlygų nuostatuose buvo leista „pagal seną paprotį kaimuose ir miesteliuose kas dieną, rytą ir vakarą skambinti varpais, nors pamaldos tuo metu ir nelaikomos"[150]. Šitaip buvo išlaikomas bažnyčios ir tolimesnių kaimų ryšys: bažnyčia buvo girdima valstiečio buityje ir padėjo orientuotis laike.

Pagrindinis supažindinimas su liuteronų tikėjimo mokymu vis dėlto vyko per giesmių giedojimą. Giesmių tyrinėtojai pažymi, kad to meto liuteroniškų giesmių poetika atsisakė viduramžių poetikos meno, bet atidžiai saugojo jau tapusius tradicija, praeitu laikotarpiu suformuotus giedojimo pavidalus ir palengva artėjo prie liaudies dainų poetikos. Giesmių repertuaras buvo papildomas naujai kuriamomis giesmėmis.[151] Taigi giesmės galėjo tapti visuotinai ir visų giedamos. Antra vertus – liuteronų apeigos ir giesmės išlaikė jau iš seno valstiečiams pažįstamą ir jų gyvenimą atitinkantį tradicinį bažnytinių metų ciklą su Kalėdų, Velykų ir kitomis su Kristumi susijusiomis šventėmis, prie jo taikė giesmes.

Giesmių repertuaras poetine, eiliuota forma giedančiajam nuosekliai teikė svarbiausius tikėjimo išpažinimo teiginius; vadinamosios dogminės giesmės aiškino skelbiamo tikėjimo mokymą. Daug giesmių buvo sukurta

[150] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 76.
[151] Pociūtė, Dainora, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės*, Vilnius, 1995, p. 57.

apie Kristų atpirkėją, gelbėtoją. Jose išdėstyta visa Kristaus, pasaulio ir žmonijos išganytojo, istorija. Tai giesmės apie krikščionišką gyvenimą, pagrindinius išpažinties, krikšto sakramentus, jų prasmę. Specialios giesmės skirtos laidotuvių apeigoms; dar kitos aiškino, kaip liuteronai suvokia bažnyčią („Pon visagalis tawa szodis").[152]

Kaip atsakymas į Didžiojoje Lietuvoje vykusį arijonų judėjimą ir Prūsijos kunigaikštystėje pasirodžiusius anabaptistus, į lietuviškus giesmynus buvo įtrauktos giesmės apie šv. Trejybę ir šv. Dvasią.

Giesmių ciklai *de tempore* („pritaikytos laikui", giedamos vakare, rytą, lietui lyjant, maro, ligų, sausros atvejais) siejo žmogaus gyvenimą su liuteronų tikėjimu, ieškojo tikėjimo išraiškos daugeliui žmogaus gyvenimo momentų.

Visuotinio giedojimo, kaip tikėjimo įtvirtinimo tolimuose kaimuose ir visuose sluoksniuose viziją, turėjo ir 1568 m. bažnytinių nuostatų sudarytojai. Jie siūlė, kad

... melstųsi ir giedotų visi, kas tik giedoti gali, ne tik bažnyčioje, bet visur, ir kad ūkininkai ragintų savo šeimyną šias psalmes laukuose ir namuose dirbant giedoti.[153]

Galima spėti, kad buvo norima pasiekti, jog psalmės ir bažnytinės giesmės įsiterptų į lietuvių dainuojamąją tautosaką pamažu vis didesnę jos dalį sudarydamos ir liaudies dainą išstumdamos.

Visuotinės giedojimo tradicijos kūrimas nebuvo tik Prūsijos kunigaikštystės liuteronų bažnyčios ypatumas. Giesmė buvo gerbiama visur, kur ši bažnyčia tapo pripažinta ir sulaukė valstybės paramos. Daugelyje šalių per kelis šimtmečius religinės giesmės iš esmės pakeitė liaudies dainuojamąją tautosaką – išnyko ištisi liaudies dainų klodai.

Išlikusios 1578 m. visuotinės vizitacijos, vykusios Tilžės apskrityje, išvadose rašoma,

... iag szmanies basznitczas Tilszies, Kaukenu, Katitczu bei Piktupenu, teipte kaningelei kaip kiti a didzausei nekuriey thu isch Radas bei Prawas panu, nepilnai basznitcziana eiti, retai szadi Diewa klausa, teipaieg schwentump a schlawingump sacramentump dalis kelusa ye ir keturuse deschimtissa metu ne esti pryeye...[154]

Tų pačių metų Ragainės apskrities vizitacijos išvadose rašoma:

... po tam radom Pirmiaus iog parafianai [parapijiečiai] Ragaine, Wieschwilo, Lasdinusu, Pilkalnusu, Schirwinto, Kraupischkie ir Wilkischkiusa ir Kitose wietose to

[152] Pociūtė, D., „XVI–XVII a. Prūsų Lietuvos bažnytinių giesmių sąrašas...", nr. 246, p. 63.
[153] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 76.
[154] *Senieji lietuvių skaitymai*, d. I, parengė J. Gerullis, Kaunas, 1927, p. 56 (1578 m. įsakymas Tilžės apskričio bažnyčioms). Cituojama nekeičiant rašybos.

walschczaus... tarp kuru ira Schultiszus Pakamores ir Raitmanai, kurie ne rodi Baszniczan eit, retai szadzia Diewa klausa ir Szwentus Sacramentus ne tiktai retai prighim, bet dabar ant ta atszagarei alba biaurei blusnidami kalba...[155]

Tad visose išvardytose parapijose pirmiausia buvo pastebėta, jog apskrities prižiūrėtojai, kitaip tariant, žemiausios grandies pareigūnai, buvo nepakankamai pamaldūs ir todėl pirmiausia buvo barami. Iš to galima spręsti, kad ši grandis tuo metu dar nepakankamai gerai atliko savo pareigą kontroliuoti, pranešti ir perduoti bausmei tuos, kurie neatvykdavo į bažnyčią.

1568 m. bažnytiniai nuostatai neužmiršo ir su tikėjimu susijusių liaudies kultūros sričių. Didžiausiu nusikaltimu (po žmogžudystės) buvo pripažintas burtininkavimas ir pranašavimas. Kaltais buvo laikomi ir patys būrėjai, ir pas juos patarimo ieškoję. Primenama, kad pasaulietiniai Prūsijos kunigaikštystės įstatymai už panašius nusikaltimus baudžia mirtimi ir konstatuojama, kad

... nepaisant to, šiame krašte slapta ir vis iš naujo (kaip besirūpinama), [neleistini dalykai] praktikuojami; kunigai privalo uoliai ir rimtai kovoti su šia nuodėme bei yda ir sulaikyti liaudį nuo burtininkavimo, vaideliavimo (*weidlerei*), pranašavimo, juodosios magijos, velnio kerų, sloginimo, žiūrėjimo į kristalus, visokių prietaringų palaiminimų siuntimo, ženklų darymo ir aiškinimo bei panašių prietaringų kitiems dalykų skelbimo.[156]

Nusikaltusius reikėjo perduoti pasaulietinei valdžiai ir pranešti apie tai konsistorijai. Visas platus prietarus ir atskalūniškumą apibūdinantis veiksmų repertuaras buvo tarptautinis – Europos raganų teismų kaltinimai. Tad visos daugiakultūrės liaudies tikėjimą apibūdinančios nuodėmės buvo bendros tautoms, gyvenančioms Prūsijos kunigaikštystėje. Išskaičiuotoje nuodėmių virtinėje galima atpažinti vienintelį lietuviams būdingą „vaideliavimą", tačiau nežinome jo turinio. Nuostatuose jau neužsimenama apie anksčiau nuolat kartotą draudimą aukoti ožį.

Tačiau dar yra išlikusi žinia apie ožio aukojimą per 1571 m. maro epidemiją, siautusią Kuršių marių pietvakarinės pakrantės žvejų kaimuose. Labguvos amtmonas skundė vieną valstietį, kilusį iš Tepliavos valsčiaus Popkaimio kaimo. Šis pranašautojas ir aukotojas būręs prie namų, ant namų slenksčio nukirsdinęs aukojamam ožiui galvą. Auka turėjusi su-

[155] Bezzenberger, A., „Eine neugefundene litauische Urkunde vom Jahre 1578", *Altpreussische Monatsschrift*, Neue Folge, der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter vierte Folge, t. 14 (ProvBlätter 80), 1877, p. 463–464.
Senieji lietuvių skaitymai, d. 1, p. 61–62 (Įsakymas Ragainės apskričio bažnyčioms).
[156] Sehling, E., KO..., t. 4, p. 97.

stabdyti plintantį marą. Tarnybinis amtmono pranešimas[157] liudija, kad aukota susidarius ribinei situacijai. Labguvos amtmonas pranešė valdžios atstovui, kad jis valstietį suėmęs, ir klausė, ar dar papildomai jo bendrus tardyti. Kaimų žvejai padarę bendrą alų, kartu su Micheliu klūpėdami prie savo namų meldęsi, Michelis būręs ir aukojęs. Maro epidemijų metu visose tautose kildavo prietarų, būrimo, maginių veiksmų bangos. Prūsiško kaimo valstietis Michelis prisiminė seną paprotį, seną aukojimą, tačiau sunku spręsti, ar šis tikėjimas buvo gajus normaliomis sąlygomis.

Valstiečių kultūroms būdingą prieštaringumą aprašė ir 1578 m. Ragainės ir Tilžės parapijų vizitatoriai:

Mes priegtam ischtirem iog daug Kurschu ir Lietuwniku musu scha walschczaus Ragaines ir Tilszes musi didi Deiwui alba stabu garbinaghima dara alba laika atlankidami Gaius, affierawodami bernelius waschka alba sanarius kakius isch waschka padaritus ir paweikslius bandikschczia kakia daranczius[158] ir kitus Szalineghimus alba szinawimus bei burtawimus laikantis.

Tad čia stabmeldyste vadinamos to meto katalikų bažnyčios „votų" aukos, matyt, tos aukos su maldomis gojuose, prie medinių koplytėlių buvo aukojamos. Toliau rašoma:

Todėl mes narim kiekwienam uszsakiti, idant daugiaus kiekwiens nog meldima balwanu alba stabu atstatitu, szalineghimus alba szinawimus atmestu, schwenta nedele ir kitas szhwentes pilnai ir nabasznai szhwestu...

Prie naikintinų, nepakęstinų ir baustinų papročių priskirtas paprotys laidoti ne šventoriuose: „sawa numirusiu kunus ing pusta lauke laidaie", – įsakoma aptverti šventorius ir tik juose laidoti.

Lietuwninkai ir kiti nekkiek cziesa sawa pastatita Basznicze laika, bet kartais ing Szemaiczius Baszniczian eit ir tienai pagal papieszischka buda ir paiunkima dost Oleu teptisi ir wenszawatisi.

Vizitatoriai pastebėjo, kad lietuvininkai kartais vaikus po kelis kartus krikštija – abiejų tikybų Krikšto sakramentą priima. Įsakoma kontroliuoti, kad to nebūtų.[159]

Lietuvininkai kaltinami, kad sekmadieniais retai lanką bažnyčią, dažniausiai sekmadienį dirbą, kad laikąsi netinkamų savų papročių (tiksliau jie nenusakomi), per sužieduotuves ir tuoktuves. Reikalauta griežtai laikytis bažnytinių nuostatų.

[157] Mannhardt, Wilhelm, *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga, 1936, p. 310–311.
[158] „...Paweikslius bandikschczia kakia daranczius", – šiuos žodžius galima aiškinti kaip užuominą apie senąją religinę liaudies skulptūrą ar grafiką; bandykštis – bandininkas, daržininkas, valstiečių kategorija.
[159] *Senieji lietuvių skaitymai*, d. 1, p. 62–65 (Įsakymas Ragainės apskričio bažnyčioms).

XVII a. pradžioje valstybinė valdžia ėmėsi tobulinti apskričių administraciją siekdama sukurti kontrolės institucijas, kurios aprėptų kiekvieną kaimą, kiekvieną sodžių. 1604 m. buvo išleisti Įsruties apskrities administracijos valdymo nuostatai.[160] Apskritis buvo padalyta į 13 seniūnijų, o jos savo ruožtu dar į mažesnius padalinius – *kaufschulzamt* (kai kurių Vokietijos žemių pavyzdžiu). Vienam kaufšulcui pavesta prižiūrėti 10–12 kaimų ir sodžių (anksčiau vienas seniūnas prižiūrėjo 70–80 kaimų). Šių nuostatų bendrieji teiginiai buvo parengti remiantis 1577 m. Prūsijos landtago krašto nuostatais. Nors Įsruties apskrities nuostatus išleido pasaulietinė valdžia, bet kaufšulcų institucija, be daugelio ūkinių ir administracinių pareigų, privalėjo kontroliuoti ir kaip vykdomi 1568 m. bažnytiniai nuostatai, vizitacijų sprendimai ir daug kitų valdžios „pagraudenimų". 1604 m. Įsruties apskrities nuostatuose kaufšulcams nurodyta sekti, kad žmonės išpažintų ne kurį kitą, bet tik liuteronų tikėjimą, neleista burtininkauti, pranašauti, laiminti, žolininkauti. Nepaklusniuosius kaufšulcai privalą suimti arba paskirti baudą mokėti. Kartu su kunigais jie privalo atpratinti valstiečius nuo „kenksmingo Įsruties žmonių prietaro, vadinamo ‚Dewintine'": tą dieną kasmet susirinkę gausybė kaimo žmonių lankę ribas (*die Grenze*). Nuostatuose griežtai ribojamas krikštynų, vestuvių šventimo laikas, daromo alaus kiekis, nes, kaip nurodoma, gausiai geriamas alus ir ilgai trunkančios vestuvės taip nualinančios valstietį, kad jis vėliau badaująs. Nustatytas griežtas laikas tarp sužadėtuvių ir jungtuvių bažnyčioje. Nuostatuose buvo daug nurodymų, kurie turėjo keisti materialinės kultūros ir gyvensenos dalykus. Pavyzdžiui, draudžiama namus dengti mauknomis, medžio žieve, nes tai kelia didelį gaisro pavojų, reikalaujama dengti stogus nendrėmis ar moliu[161] ir konstatuojama, kad nesą vilties lietuvininkus atpratinti nuo „namų" („numų") statybos. Panašaus pobūdžio nurodymų būta daugiau.[162]

Apžvelgę to meto valdžios įsakus, kurie turėjo tvarkyti liaudies kultūrą, gyvenseną, galime pastebėti, kad dauguma jų buvo racionalūs: reikalauta statyti pirtis toli nuo gyvenamųjų trobesių, kiekvienam išsikasti šulinį, jį prižiūrėti, neverpti verpalų pasišviečiant balanomis ir t.t. Tačiau ir balanų naudojimą, ir sodybų išplanavimą sąlygojo to meto valstiečių materialinis būvis. Draudimų visuma ne tik griežtai tvarkė išorinį kaimo bendruo-

[160] *Instruction der Kauffschultzen und Willkühr des Ampts Insterburg, nach welcher sich die Schultzen alsz auch die Vnderthanen desselben Ampts verhalten sollen*, Königsberg, 1604.

[161] Cit. iš „Instruction der Kauffschulzen und Willkühr des Ampts Insterburg...", LMAB RS, f. 15–169, l. 8v.

[162] Plačiau žr. Vyšniauskaitė, Angelė, *Lietuviai IX a.–XIX a. vidurio istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius, 1994, p. 66–68.

menės gyvenimą (švenčių trukmę, alaus kiekį, elgesį svetimam žmogui pasirodžius: reikalaujama pranešti seniūnui ir t.t.), bet kišosi ir į žmogaus vidaus gyvenimą. Tai keitė natūraliai besiklostančias, socialinių visuomeninių ir kultūrinių sąlygų diktuojamas elgesio normas. Valstybės ir bažnyčios diegiami gyvensenos bruožai iš lėto skverbėsi į valstiečių kultūrą.

Ne visi šie valstiečių gyvenimą tvarkantys įsakai atsirado tik reformacijos laikotarpiu. Daug kartų dar Ordino laikais alaus kiekį, vestuvių trukmę bandyta riboti landtagų nutarimais. Tai, kad beveik pusantro šimto metų ir dar visą XVII a. buvo kartojami tie patys draudimai, rodė, kad jie buvo arba neveiksmingi, arba labai mažai ką reiškė ir keitė. Ir Ordino laikų, ir reformacijos judėjimo laikotarpio įsakai, reglamentavę pagrindinius egzistencinius valstiečių gyvenimo momentus – vestuves, laidotuves, krikštynas, gyvenimą bendruomenėje, jos ryšius, buvo mažai veiksmingi, nes naujovės buvo įvedinėjamos centrinio valdymo keliu.

Nurodyti taupumo, materialinių išteklių apskaitos pradmenys buvo iškelti ir reformacijos sureikšminti tose šalyse, kur gana plačiai jau pradėjo įsigalėti pinigais reguliuojami žmonių santykiai. Taupumas, gebėjimas apskaičiuoti buvo vertinami kaip asmens bruožai tuose kraštuose, kur akivaizdžiai klestėjo miestų ir miestelių kultūra, kur prekybiniai ryšiai pradėjo gožti kito tipo žmonių santykius. Gausūs krašto valdžios įsakai, taikantys į lietuvininkų papročių funkcionavimo šerdį – jų bendruomeniškumą, tuo metu liaudies kultūroje dar buvo priimami kaip išorinis kišimasis. Etnologas Günteris Wiegelmannas yra nustatęs, kad toks naujovių įvedimas į kultūros procesus priskirtinas centrinio valdymo tipui.[163] Lietuvininkų atveju šios naujovės nebuvo subrendusios jų kultūroje, nebuvo natūralus visuomenės struktūros raidos rezultatas. Tai, ką reformacija kituose kraštuose suformulavo kaip vertybę, čia buvo tik išorinio spaudimo dalykai. Pasak G. Wiegelmanno,

... pozicija, į kurią patenka naujovė, ateinanti į kultūros sistemą, yra tiesioginėje koreliacijoje su difuzijos proceso trukme, o tai galima formuluoti taip: kuo labiau centrinė yra pozicija, į kurią patenka naujovė, tuo stipresnis kyla jai pasipriešinimas.[164]

Tad per visą XVI a. įvairūs valstybės pagraudenimai, vizitacijų apibendrinimai ir juos lydėję įsakai, vis kartojantys tuos pačius draudimus, patvirtina, kad iš tiesų tie draudimai iš viršaus sulaukdavo vidinio pasipriešinimo, kad valstiečiai stengėsi išsaugoti savo gyvenseną, pagrindinius kultūros bruožus, kurie buvo susiklostę palyginti endogeninės kultūros evoliucijos keliu.

[163] Wiegelmann, Günter, *Theorische Konzepte der Europäische Ethnologie, Disskusionen um Regeln und Modelle*, Münster, 1991, p. 119.
[164] Ibid., p. 65.

Vis dėlto kad ir negausūs duomenys rodo XVI a. liaudies kultūros ir tikėjimo pokyčius. Pirmiausia kito šeimos gyvenimo sąlygos – skaidėsi prisitaikymo prie prievolių suburta didžioji neišsidalijusi šeima, kuri pamažu siaurėjo iš trijų ar net keturių kartų iki dviejų trijų kartų šeimos. Suaugusių brolių šeimos su vaikais kėlėsi į buvusio miško lydimus, prisipirktus už jaučius, statėsi naujus ūkius, taip plėsdamos lietuvininkų kaimus ir steigdamos naujus sodžius. Tačiau, kaip rodo 1604 m. instrukcija Įsruties apskrities seniūnams, bendruomeniniai kaimų ryšiai nenyko, tebebuvo daromas ir geriamas bendras kaimo alus, visa bendruomenė šventė savo narių vestuves, krikštynas. Gal kiek daugiau, bažnyčios veikiamos, keitėsi laidotuvių apeigos, matyt, pasipildydamos naujomis – bažnytinių nuostatų numatytomis. Tik nedidelė dalis valstiečių, jei vietovėje atsirasdavo mokytojas, galėjo tapti raštingi, mokytis rašto lietuvių kalba. Šiek tiek keitėsi liaudies tikėjimo pavidalai – užfiksuotas tik vienas jau minėtas, paskutinis, kiek žinoma, ožio aukojimo atvejis. C. Hennenbergeris taip apibūdino lietuvininkų tikėjimą:

Gyvena šioje [Įsruties] apskrityje beveik vieni lietuviai – stipri tauta ir savotiškai dievobaiminga. Kaip juos kunigai mokė, paklusniai ir gerbdami valdžią jie atlieka tai, kas yra jų prievolės, bet jei jie verčiami daugiau nei jų pareiga daryti, laikosi vienas kito ir puola kaip bitės.[165]

Per nagrinėjamąjį laikotarpį dalis valstiečių turėjo išmokti giesmes, o kartu ir jose išdėstytas liuteronų mokymo tiesas. Valstiečių tikėjimas, kuriame jau būta tikėjimo Dievo visagalyste, turėjo pasipildyti tikėjimu „žodžio" išsipildymu[166], tikėjimo galia (žmogus nuteisinamas tikėjimo galia ir Dievo malone), sakramentų reikšme, Kristaus gyvenimo ir kančios prasme – jo atpirkėjo reikšme. Turėjo pradėti formuotis protestantiško pamaldumo pavidalas – širdies tikėjimas. J. Bretkūno pamoksluose „‚vargutėlis' žmogus nepajėgia savo valia išsivaduoti nuo prigimtinės nuodėmės"[167], teigiama būtinybė nusižeminti prieš Dievo didybę. Turėjo tapti įprastas šv. Vakarienės sakramentas dviem pavidalais, vadinasi, ir kai kurie liuteronų mokymo, kas yra bažnyčia, teiginiai. Giesmėse išdėstyta bažnyčios samprata jos narius darė lygius Dievo akivaizdoje, nusižeminusius prieš jį, laukiančius ir savo tikėjimu siekiančius jo malonės. Tačiau realus gyvenimas koregavo idealiąją giesmėse teikiamą bažnyčios sam-

[165] Hennenberger, C., *Erclärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen...*, p. 160.
[166] Pociūtė, D., *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės*, p. 39–46.
[167] Kuolys, Darius, „Dvi tikrybi turi tiesa.' J. Bretkūnas ir K. Sirvydas kultūros stilių kaitoje", *Pergalė*, 1987, nr. 6, p. 146.

pratą. Kaimo žmogui bažnyčia buvo ir grėsmingai baudžianti jį už jam įprastus gyvenimo papročius, sodinanti į kenges, skirianti pinigines baudas už tai, kas buvo jo gyvenimo būdas. Bažnyčia ir pasaulietinė valdžia su savo pareigūnais stovėjo greta ir buvo baudžiančios institucijos. Toks dualistinis bažnyčios suvokimas turėjo ilgiems šimtmečiams susiformuoti valstiečių tikėjime ir kartu kūrė distanciją tarp jų dvasinio gyvenimo ir bažnyčios. Šią distanciją jau savais būdais bandė įveikti po kelių šimtmečių, XVIII amžiuje, kilęs pietistinis surinkimininkų judėjimas.

IX

NETVARIOS PUSIAUSVYROS TARP SKIRTINGAI TIKINČIŲJŲ LIETUVOS DK LAIKOTARPIS

XVI a. 8-asis dešimtmetis–XVII a. 1-asis dešimtmetis

1. Kintančios reformacijos raidos sąlygos

Apžvelgiant XVI a. 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečio reformacijos raidą ir susidariusius bažnyčių tarpusavio santykius, galima daryti išvadą, kad laikotarpio pabaigoje nusistovėjo tvirta jėgų pusiausvyra tarp skirtingai tikinčiųjų. Reformacijos šalininkų veikla buvo ženkli visose visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo srityse. Tačiau padėčiai keičiantis visos Europos mastu, nauji poslinkiai buvo ryškūs ir Lietuvos DK.

1563 m. baigėsi Visuotinis katalikų bažnyčios Tridento susirinkimas, kurio nutarimai rengė būdus ir kelius atnaujinti katalikų bažnyčią, suaktyvinti jos veiklą. Oficialiai Tridento nutarimai į Lenkijos–Lietuvos valstybę skynėsi kelią apie penkiolika metų – juos priėmė Gniezno bažnytinė provincija tik 1577 m. Petrakavo sinode[1], tačiau kai kuriuos bažnyčios veiklos aktyvinimo ir modernizacijos žingsnius Lietuvos katalikų bažnyčia žengė jau anksčiau. Vienas jų buvo jėzuitų ordino pakvietimas ir jėzuitų kolegijos 1570 m. atidarymas Vilniuje. Lietuvos DK pamažu būrėsi katalikų dvasininkų grupė, siekianti pagyvinti bažnyčios veiklą.

Ši grupė dėjo pastangas pozityvia kryptimi panaudoti impulsus, ėjusius iš Tridento reformatorių ir Lietuvos evangelikų jau pasiektų kultūros naujovių. Be anksčiau vyravusių konservatyviųjų veikėjų, bandančių draudimais sustabdyti naujovių plitimą, reiškėsi ir kiti, išaugę reformacijos sąlygomis ir suvokiantys, jog draudimai nerezultatyvūs. Dalis jų lavinosi

[1] Sinodas vyko 1577 m., bet istoriografijoje dažnai nurodoma 1578 m. data, nes tada buvo atspausdinti šio sinodo nutarimai.

Europos universitetuose (ir protestantiškuose, ir katalikiškuose), kuriuose XVI a. mokymo turinys jau buvo reformuotas. Gabiausieji šios grupės asmenys įsiklausė į jau išryškėjusius visuomenės poreikius, ėmėsi įvesti naujoves, kurios patenkintų juos, siekė sparčiau modernizuoti daugelį visuomeninio gyvenimo sričių.

Tridento nutarimai kėlė daug reikalavimų katalikų dvasininkams. Jie privalėjo įrodyti tikėjimo grynumą. Buvo parengtas katalikų *Confessio fidei* (*Tikėjimo išpažinimas*), jis tapo privalomas, dvasininkams uždrausta turėti kelias beneficijas, pretendentai į vyskupo pareigas privalėjo turėti teologijos mokslų laipsnį ir kt. Pats visos bažnytinės organizacijos valdymas palaipsniui vis daugiau buvo drausminamas, pradėta griežčiau reikalauti parapijų vizitacijų, jų ataskaitų. Vyskupų atsakomybę ir atskaitomybę turėjo didinti reguliarios vyskupų kelionės (*visitatio liminum Apostolorum*) su ataskaitomis į katalikų bažnyčios centrą – Vatikaną. Jas vėl atnaujino 1585 m. gruodžio 20 d. popiežiaus bulė *Romanus Pontifex*. Pirmasis išlikęs vyskupo pranešimas apie Vilniaus vyskupijos padėtį yra 1605 m., apie Žemaičių vyskupiją – 1625 m.[2] Per paskutinius tris XVI a. dešimtmečius ir XVII a. pirmąjį dešimtmetį pasikeitė trys Vilniaus ir keturi Žemaitijos vyskupai. 1579 m. gruodžio 31 d. mirus Valerijonui Protasevičiui (Šuškovskiui) vyskupu tapo Jurgis Radvila – kalvinisto M. Radvilos Juodojo sūnus konvertitas, vyskupavęs iki 1591 m. rugpjūčio 9 d.

Žemaitijoje po vyskupo Jono Domanovskio (1556–1563) mirties pusę metų buvo vyskupas elektas Stanislovas Narkuskis, po jo – Viktorinas Virbickis (1565–1567)[3], o po jo – medicinos mokslų daktaras Jurgis Petkūnas (Petkevičius, 1567, vasario 14–1574, liepa). Kaip vieną reikšmingiausių jo žingsnių galima vertinti testamentu paliktus pinigus dvylikai jaunuolių mokytis Vilniuje pas jėzuitus: keturi jų būtinai turėjo būti iš vyskupo miestelių kilę nekilmingieji, šeši – bajoraičiai, o du – iš jo gimtųjų Eišiškių srities žemių.[4]

Paskutinį amžiaus dešimtmetį Lietuvos DK katalikų bažnyčios aukštiesiems hierarchams teko išbandymas, kuris parodė, kiek bažnyčios hierarchija siekia susisieti su Lietuvos DK valstybine valdžia ir jos teise. 8-ajame dešimtmetyje Žemaičių vyskupo vietos siekė Lenkijos indigenatą

[2] Rabikauskas, Paulus S.I., „Introductio", in *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, Fontes Historiae Lituaniae*, t. 1, ed. Paulus Rabikauskas, Romae, 1971, p. XXVI, XXXIII.

[3] Ivinskis, Zenonas, *Rinktiniai raštai*, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma, 1987, p. 262–264.

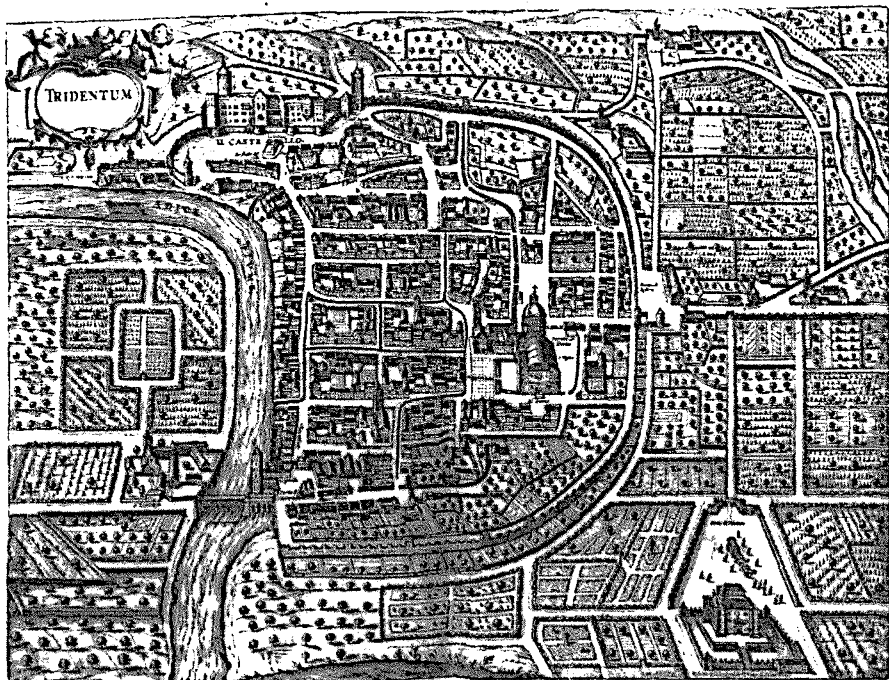
[4] Ibid., p. 274, 281.

turintis Gniezno arkivyskupas, primo seserėnas Jokūbas Voroneckis, palaikomas paties primo. Iki to laiko aukštiesiems bažnyčios pareigūnams nebuvo griežtai taikytas Lietuvos DK indigenato reikalavimas – 1563 m. miręs J. Domanovskis buvo lenkas. Bet 1576 m. padėtis buvo jau kiek kita – Liublino unijos seime Lietuvos DK delegacija griežtai reikalavo, kad Lietuvos DK pareigūnais būtų skiriami tik Kunigaikštystės kilmingieji. Todėl pirmosios vyskupų nominacijos po unijos buvo išbandymas, ar ši nuostata veiks ir bažnyčios hierarchijoje. Merkelis Giedraitis laimėjo prieš J. Voroneckį kaip labai gerai mokantis lietuvių kalbą, be to, jį karštai palaikė didelę įtaką visuomenėje turėjęs M.K. Radvila Našlaitėlis. Lietuvos indigenato principą pralaužti Gniezno aukštoji valdžia pabandė kitu būdu. 1591 m. Krokuvos vyskupu ji paskyrė Vilniaus vyskupą Jurgį Radvilą ir sukūrė aiškų precedentą nesilaikyti indigenato principo bažnytinėje provincijoje. Gniezno bažnytiniai hierarchai siekė, kad į Vilniaus vyskupiją atvyktų lenkas – Bernardas Maciejowskis.

Devynerius metus Vilniaus vyskupijoje nebuvo konsekruoto vyskupo, nes Lietuvos DK kilo stiprus pasipriešinimas šiam Gniezno arkivyskupijos viršūnių siekiui: aukštuosius senatorių urėdus užimantys (ir katalikų, ir evangelikų) asmenys vieningai laikėsi požiūrio, jog būtina katalikų bažnyčios hierarchijoje laikytis indigenato principo. Po devynerių metų kovos vyskupu buvo nominuotas Lietuvos DK kilmingasis Benediktas Vaina (Wojna), vyskupavęs nuo 1600 m. liepos 31 d. iki 1616 m. spalio 22 d.

Pirmasis Žemaičių vyskupas, kuris ėmėsi ryžtingai atnaujinti katalikų bažnyčią buvo Merkelis Giedraitis (apie 1536–1609, birželio 6 Varniuose).[5] Jis buvo pasirengęs veikti naujomis aplinkybėmis: studijavęs protestantiškuose universitetuose (Vitenberge, Tiubingene, Leipcige), turėjo būti susipažinęs su liuteroniškomis knygomis lietuvių kalba (jo precentorius Tiubingene buvo Jurgis Zablockis, kurio versta giesmė išspausdinta ir M. Mažvydo katekizme, ir 1570 m. giesmyne).[6] M. Giedraitis buvo suvokęs ir pastoracijos lietuvių kalba, ir knygų ja parengimo būtinybę. Jo kultūriniai užmojai ir veikla atitiko laiko reikalavimus ir dvasią. M. Giedraičio mecenavimo dėka Lietuvos istoriją galėjo baigti rašyti Motiejus Strijkovskis, jis rėmė ir Mikalojų Daukšą, kuris 1595 m. jo rūpesčiu išvertė ir išspausdino Jokūbo Ledesmos katekizmą, skirtą Žemaičių vyskupijai, o 1599 m. – Jokūbo Vujeko postilę. Energinga katalikų vyskupo ir jo bendradarbių veikla kuriant kultūros ir bažnyčios gyvenime tai, ko trūko visuomenei, buvo ženklas, kad reformacijos šalininkams veikti sąlygos sparčiai keitėsi.

[5] Ibid., p. 302.
[6] Ibid., p. 304–307.

Tridentas XVI a. antrojoje pusėje.
J. Jansson *Illustriorum principumque urbium septentrionalium Europae tabulae*, Amsterdamas [apie 1660], l. 153

Vilniaus vyskupijoje katalikų bažnyčios kūrybinei veiklai tuo metu atstovavo Vilniaus universiteto, abiejų seminarijų aplinkos asmenys. Šios kūrybiškai aktyvios kultūroje katalikų grupės veikla išryškėjo XVI a. paskutiniaisiais dešimtmečiais ir XVII a. pradžioje.

Pati bažnyčia kai kur pripažino daugiau teisių valdovui: Lenkijos–Lietuvos bažnyčioje 1576 m. annatų mokestis perėjo karaliaus dispozicijai[7], 1589 m. Lenkijos–Lietuvos valstybėje buvo oficialiai pripažinta valdovo teisė nominuoti vyskupus[8], nors Lietuvos didieji kunigaikščiai vyskupus nominavo ir XVI a. pirmojoje pusėje.

Jau išvardytosios teisės visos valstybės mastu ir Lietuvos DK bažnyčios noras išlaikyti indigenato teisę nominuojant aukštuosius hierarchus rodė,

[7] *Volumina legum*, t. 2, p. 729.

[8] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...*, ed. Augustinus Theiner, t. 3, Roma, 1868, p. 37.

kad, palyginti su amžiaus pradžia, bažnyčios ryšys su valstybe buvo kiek pakitęs. Tai silpnino dalies didikų paskatas rinktis reformaciją.

Tarp daugelio potridentinio laikotarpio aktų buvo kelios popiežiaus bulės, kurios numatė, kaip tvarkyti bažnyčios turtus. 1567 m. popiežius Pijus V išleido bulę *Apie bažnytinio turto imunitetą* (*De immunitate Ecclesiastica bonorum*). Ja buvo uždrausta nusavinti katalikų bažnyčios turtą bet kokiu pretekstu. 1591 m. šią bulę patvirtino popiežius Grigalius XIV. Tridento bažnytinio susirinkimo nutarimu imunitetas buvo suprantamas kaip visiškas bažnytinio turto pavaldumas bažnytinei teisei, jo neapmokestinimas.

Bulę privalėjo vykdyti visi aukščiausieji bažnyčios pareigūnai, bet jos turinys neatitiko Antrojo Lietuvos Statuto įstatymų dėl karo prievolės. Bulė teigė, kad visi katalikų bažnyčios turėtieji turtai yra jos nuosavybė, tuo tarpu ir Lietuvos DK, ir Lenkijoje gana nemaža parapinių bažnyčių valdų buvo nusavintos, ypač ten, kur buvusių katalikų bažnyčių pastatuose vyko evangelikų apeigos. Ši teisinė kolizija tapo akivaizdi Lenkijos bažnyčiai priėmus Tridento bažnytinio susirinkimo nuostatus. Protestantizmo vadovai buvo gerai informuoti apie bulę: Radvilų archyve buvo ir tebėra Grigaliaus XIV 1591 m. bulės kopija.[9] Iškilo klausimas, kaip spręs bažnytinio turto priklausomybę Trečiasis Lietuvos Statutas. Ir kaip tai atsilieps evangelikų reformatų ir kitų evangelikų bažnyčių padėčiai.

Prasidėjo pokyčiai reformacijos šalininkų didikų gretose. Jėzuitų ordinas gerai suvokė, kad vienas to meto visuomenės psichologijos svertų – stipri visuomenės viršūnių autoriteto ir pavyzdžio galia. Todėl specialiai parinkdavo gabius, gebančius lanksčiai veikti asmenis, kad šie prieitų prie didžiausią įtaką turinčių šeimų bei atskirų asmenybių. Tokia proga susidarė mirus M. Radvilai Juodajam, kai jo vaikai liko nepilnamečiai. Išvykęs į Strasbūrą ir Tiubingeną studijuoti, jo vyriausias sūnus Mikalojus Kristupas Radvila, vadintas Našlaitėliu, apie 1567 m. Europoje perėjo į katalikybę. Istoriografijoje aptartos dvi šio įvykio datos: 1567 ir 1574 m. Antrąją datą teikė A. Kojelavičius-Vijūkas, o paskleidė S. Rostowskis. Jie rašė, kad Radvilą atvertęs Petras Skarga ir stebuklas: esą Radvilai pasninko dieną buvęs pateiktas keptas gaidys, kunigaikštis nusikeikęs, o gaidys atsistojęs lėkštėje, suplasnojęs ir pradėjęs giedoti. Henrykas Merczyngas nurodė pirmąją Radvilos grįžimo į katalikybę datą – 1567 m.[10]; ją patvirtino ir

[9] Grigaliaus XIV bulės „De immunitate Ecclesiastica bonorum" kopija, AGAD AR, sk. II, kn. 4, l. 2–4.

[10] Merczyng, Henryk, „Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka i jego przyjęcie katolicyzmu w r. 1567", *Przegląd Historyczny*, t. 12, 1911, p. 1 ir kt. Atspaudas.

Zenono Ivinskio tyrinėjimai.[11] Tačiau reikšminga yra ir antroji data: tik reikia pasakyti, kad 1574 m. ne keptas gaidys pragydo, bet M.K. Radvila Našlaitėlis jau pradėjo aktyviai veikti prieš evangelikus ir reformaciją. M.K. Radvilos Našlaitėlio žingsnis paskatino pereiti į katalikybę ir jo jaunesnius brolius – Jurgį, būsimąjį kardinolą, ir Albertą, būsimąjį Žemaitijos seniūną. Taigi Nesvyžiaus ir Olykos kunigaikščių Radvilų šaka grįžo į katalikybę. Jaunieji kunigaikščiai sparčiai ir be kliuvinių kopė karjeros laiptais. Vienas konversijos motyvų ir buvo esant valdovui katalikui išlaikyti giminės rankose aukštuosius urėdus. Jurgis Radvila po to, kai 1574 m. iš jo Vilniaus rūmų išsikraustė Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčia, gavo vyskupo koadjutoriaus pareigas.

Manoma, kad daug pastangų padėjo Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas ir Vilniaus akademijos rektorius Stanisławas Warszewickis, kad 1571 m. į katalikybę pereitų Livonijos vietininkas, Žemaitijos seniūnas Jonas Chodkevičius.[12] Šiuo atveju, matyt, lemiamą reikšmę turėjo arijoniškosios reformacijos srovės susidarymas. Net jai ir atsiskyrus nuo Lietuvos DK kalvinistų, jos teologiniai ir socialiniai teiginiai stipriai mažino kai kurių evangelikų didikų akyse reformacijos patrauklumą.[13]

Buvusio žymiausio reformacijos vadovo ir įtakingiausio asmens M. Radvilos Juodojo vaikų ir Žemaitijos seniūno perėjimas į katalikybę buvo labai ryškūs veiksmai, plačiai nuskambėję to meto bajorų visuomenėje, žinomi miestuose ir miesteliuose. Panašių atvejų pasitaikė ir kitose žymiose didikų ir turtingų bajorų giminėse, kur būta evangelikų. Amžių sandūroje, mirus Jonui Kiškai, kitų šakų šios giminės palikuonys perėjo į katalikybę. Stanislovas Kiška tapo Žemaičių vyskupu (1618–1626). Tos pačios giminės ir net šeimos nariai kartais išpažindavo kelias skirtingas religijas.

Kunigaikščių Radvilų giminės šakos nuo 1567 m. nebepriklausė vienai tikybai: Biržų ir Dubingių kunigaikščiai liko kalvinistai. Sapiegų giminėje buvo net trijų religijų išpažinėjų. Labiausiai iškilo pakancleris Leonas Sapiega (jaunystėje stačiatikis), kuris iš protestantizmo 1586 m. perėjo į katalikybę, gavo kanclerio urėdą (1589–1623), o vėliau ir Vilniaus vaivados (1623) bei Lietuvos DK didžiojo etmono (1625) pareigas. Kelių tikėjimų buvo Kiškų, Valavičių, Chodkevičių, Hlebavičių, Pacų, Zavišų, Šemetų,

[11] Ivinskis, Zenonas, *Rinktiniai raštai*, t. 4, p. 283–285.

[12] Baryczowa, Maria, „Augustyn Rotundus Mieleski – pierwszy historyk i apologeta Litwy", in *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1976, p. 96–97.

[13] Wotschke, Theodor, „Georg Weigel", in *Archiv für Reformationsgeschichte*, t. 19, p. 40–44; Kot, Stanisław, „Ausbruch und Niedergang des Täufertums in Wilna 1563–1566", in *Archiv für Reformationsgeschichte*, t. 49, p. 223.

Solomereckių, Horskių Druckių, Zenavičių giminės. Protestantizmui liko ištikimi Abramavičiai, Naruševičiai, Manvydai Dorohostaiskiai, Holovčinskiai (perėję į evangelikus iš stačiatikių), Talvošai (Tolvaišos) ir pavietų administracijos pareigose besidarbuojantys Bilevičiai, Kęstartai, Vnučkos, Švobos, Pakošai bei kiti. Stipri parama evangelikų reformatų bažnyčiai buvo vidutinio turtingumo bajorija, turėjusi įtakos pavietų valdymui ir teismams.

XVII a. pradžioje išmirė kai kurios evangelikų didikų giminės.

Vienas iš jaunų didikų atsivertimo į katalikybę motyvų buvo jų ateities karjera, nes urėdus tvirtino valdovai. O abu valdovai, valdę šiuo laikotarpiu, – ir Steponas Batoras (1576, vasario 8–1586, gruodžio 12), ir Zigmantas Vaza (1587, rugsėjo 27–1632, balandžio 30) – buvo katalikai. Zigmantas Vaza, katalikiškai išauklėtas liuteroniškoje Švedijoje, pats dėjo daug pastangų, kad Lenkijos–Lietuvos valstybėje būtų atstatyta katalikų bažnyčios galia. Antra vertus, galima sutikti su daugeliu istorikų, kad, be politinių ir karjeros motyvų, daugelį nuo reformacijos atstūmė jos išsiskaidymas į sroves ir ypač kai kurie radikaliųjų arijonų teologijos teiginiai bei socialiniai požiūriai. Šie dalykai per ilgesnį laiką sukūrė visuomenės psichologijoje nestabilumo pojūtį. Vis dėlto svarbiausias veiksnys buvo ta aplinkybė, kad sparčiai keitėsi pati katalikų bažnyčia, jos kultūrinės veiklos pobūdis ir formos. Ji sugebėjo laiku perimti į savo rankas aukštosios mokyklos kūrimą, suorganizavo pilną švietimo sistemą. Beveik kiekvienai panašaus pobūdžio reformacijos šalininkų iniciatyvai katalikų bažnyčia sugebėdavo kurti savąjį atitikmenį. Šis kūrybiškasis kultūros pradas, labai suaktyvėjęs XVI a. paskutiniaisiais dešimtmečiais, stiprino katalikų bažnyčios pozicijas visuomenėje. Galima sakyti, kad kultūrinėje veikloje amžiaus pabaigoje ji jau vykdė tai, ko visuomenei trūko reformacijai prasidedant. Šios aplinkybės buvo konversijos motyvai, bet ne vieninteliai veiksniai, nulėmę reformacijos pabaigą. Tačiau apie jos pabaigą XVII a. pradžioje dar per anksti kalbėti.

Buvo katalikų bažnyčios veikloje ir kita kryptis, represinėmis priemonėmis siekianti tikslo. Nepavykus Lietuvos DK įkurti inkvizicijos teismų, bažnyčia neturėjo represinio aparato, renkamų teismų pareigūnai jai netalkino, o ir pagal įstatymus negalėjo to daryti. Todėl represinių veiksmų šalininkų veikla Lietuvos DK kurį laiką buvo bent jau oficialiai apribota. Atstatyti savo monopolinę padėtį jie bandė draudimais, kuriais norėjo riboti evangelikų galimybes. Štai Steponas Batoras 1577 m. kovo 27 d. Vilniaus vyskupo prašymu išleido įsaką Vilniaus vaivadai M. Radvilai Rudajam, kuriuo uždraudė Vilniaus mieste ir bet kurioje jursdikoje, be Vilniaus vyskupo leidimo, statyti bet kokio tikėjimo šventyklas ir mokyklas. Be to, įsakas

patvirtino, kad visų šventyklų ir mokyklų steigimo teisė priklauso tik Vilniaus vyskupui ir karališkajai valdžiai.[14] Ar tuo metu galėjo būti toks įsakas vykdomas, aptarsime poskyryje apie evangelikų švietimą XVI a. paskutiniajame ketvirtyje ir XVII a. pirmajame dešimtmetyje.

Knygų patikimumą katalikų bažnyčia nustatinėjo centralizuotai: nuo Tridento susirinkimo pabaigos leido nuolatos papildomus draudžiamų skaityti ir laikyti knygų sąrašus *Index librorum prohibitorum, cum regulis confectis per Patres a Tridentina Synodo delectos* (Kelnas, 1564, 1569, 1576, 1577 ir t.t.). XVII a. pradžioje, 1603, 1604 m. ir vėliau, Lenkijos–Lietuvos valstybėje taip pat buvo leidžiami draudžiamų skaityti ir laikyti knygų sąrašai.[15]

Kontroliuoti, ar šie draudimai vykdomi, buvo pavesta vizitatoriams, kaip rodo Tarkvinijaus Pekulo 1579 m. aprašymas.[16] Šis vizitatorius aplankė Krakių klebono Mikalojaus Daukšos namus, apžiūrėjo jo biblioteką ir

> ... įspėjo [...], kad draudžiamas knygas, būtent *Adagia* ir kitas, sudegintų arba sunaikintų, arba pristatytų per 6 mėnesius tėvams jėzuitams apvalyti, gresiant 2 kapų grašių baudai...[17]

Tos sudegintinos knygos buvo Erazmo Roterdamiečio *Adagia*..., graikų kalbos gramatika su Ph. Melanchthono pratarme ir Jono Meclerio graikų kalbos gramatika. Toks įsakymas buvo rigoristinis: Ph. Melanchthono graikų kalbos gramatiką vartojo katalikiškas Vienos universitetas, bet Krokuvos universitete dar 1574 m. nuncijaus Laureo prašymu buvo uždrausta skaityti paskaitas, kuriose remiamasi eretikų autorių vadovėliais, o Ph. Melanchthono gramatika pateko į draudžiamų knygų sąrašą.[18] To laiko Krokuvos universitete jau lėmė autoriaus tikėjimas, o ne profesionalumas. Nuncijaus įsako atgarsiai palietė ir Krakių klebono knygas.

Imtis spaudos kontrolės davė pagrindo pats valdovas Steponas Batoras, 1580 m. išleidęs nuostatus visoms Lenkijos–Lietuvos spaustuvėms, „kurios turinčios spausdinti tik cenzūros leistus leidinius". Nesant cenzūros institucijų, cenzoriaus pareigų ėmėsi katalikų bažnyčia. 1581 m. rugpjūčio 12 d. Vilniaus vyskupas Jurgis Radvila po pusantrų metų nuo vyskupavimo pradžios išleido cenzūros ediktą, kuriame rašoma:

[14] AVAK, t. 8, p. 3–4, vertimas į lietuvių kalbą *LIŠ*, t. 1, p. 240.

[15] Celichowski, Z., „Polskie indeksy książek zakazanych", in *Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*, Kraków, 1904, t. 10, p. 35–45.

[16] *Codex Mednicensis*..., p. 415–526.

[17] Jablonskis, Konstantinas, „Papildomos žinios apie kan. M. Daukšą", in *Archiwum Philologicum*, t. 4, 1933, p. 71, 74.

[18] Lebedys, Jurgis, *Mikalojus Daukša*..., p. 151–155.

Norėdami stropiai vykdyti mums per Dievo malonę patikėtą krikščionių kaimenės saugojimo pareigą ir matydami, kad niekas taip neužnuodija mūsų tautos kaip ydingų ir kenksmingų knygų spausdinimas ir platinimas, mes stengiamės, kad šitame reikale mūsų darbas būtų ypač našus ir kad vykdytume tai, ką mums labiausiai liepia šventieji tėvai ir provincijos sinodas [...], būtent, kad kenksmingiausia rūšis knygų, pilnų erezijų ir niekinančių Dievą, būtų, kiek mums tai įmanoma, smerkiama ir naikinama. Todėl mes ir įsakome [...] kiekvienam knygų pirkliui [...], kad mums arba oficiolui [...] pristatinėtų visų knygų sąrašus arba atskiras knygas ir nepardavinėtų knygų, kol minėtas sąrašas bus mūsų [...] peržiūrėtas ir aprobuotas.[19]

Bet vykdyti šį įsaką tuo metu buvo keblu.

Žiūrint iš laiko perspektyvos, evangelikai visai tiksliai įvertino šių įvykių reikšmę. Keli XVI a. paskutinių dešimtmečių įvykiai sujaudino Lietuvos DK visuomenę. 1581 m., kaip liudija 1584 m. Martino Krowickio *Apologijos* (*Apologia większa*) leidėjas Stanislovas Nininskis dedikacijoje Jonui Hlebavičiui[20], Vilniuje pirmą kartą buvo viešai deginamos evangelikų knygos, tačiau nežinoma kurios. Tai galėjo būti ir M. Radvilos Juodojo Brastos Biblijos tiražo dalis. Šis knygų laužas rodė Vilniaus vyskupo ketinimą įvesti knygų cenzūrą, ją turėti savo rankose ir kartu buvo konvertito uolumo liudijimas. M. Kosmanas net spėja, kad Jurgis Radvila galėjo būti perkeltas iš Vilniaus į Krokuvą dėl savo fanatiškos laikysenos, nepriimtinos daugumai Lietuvos DK dignitorių.[21] Antras baugus įvykis – fanatiškos, agresyviai nusiteikusios minios subūrimas.

Matyt, po knygų deginimo pirmasis sąmyšis Vilniuje religiniu pagrindu įvyko 1581 m. rugsėjo mėnesį.[22] Karalius Steponas Batoras iš stovyklos prie Pskovo rugsėjo 30 d. rašė:

... neseniai mūsų sostinėje Vilniaus mieste buvo dideli griovimai, kurių ėmėsi Romos katalikai prieš evangelikus ir jų ministrus, ir prieš liuteronų bažnyčią.

Karalius išleido universalą, kuriame liepė nubausti kaltuosius ir rašė, kad „nepakęs, jog tikėjimas būtų platinamas jėga, ugnimi ir geležimi, o ne mokymu ir gerais pavyzdžiais"[23].

1591 m. birželio 9 d. fanatizmo apimta miestelėnų minia sudegino neseniai įrengtą Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčią. Kaip tokiais

[19] Theiner, Augustin, *Annales Ecclesiastici*, t. 2, Romae, 1856, p. 263. Vertimas į lietuvių kalbą: Vladimirovas, Levas, *Knygos istorija*, Vilnius, 1979, p. 520.

[20] Krowicki, Martin, *Apologia większa*, Wilno, 1584, p. 2.

[21] Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1973, p. 150.

[22] Wasilewski, Tadeusz, „Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim", OiRwP, t. 19, p. 120–121.

[23] Sobieski, Wacław, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, Warszawa, 1902, p. 39.

Tiubingenas XVI a. antrojoje pusėje.
Georg Braun, Franz Hogenberg, *Civitates orbis terrarum...*, t. 4,
Kelnas [1618], l. 80

atvejais būna, tikrieji kaltininkai, tyliai organizavę agresyvią minią, liko neišaiškinti. Evangelikų reformatų bendruomenės seniūnai reikalavo į teismą patraukti Vilniaus universiteto rektorių ir kolegijos bei universiteto studentus, kuriuos kaltino padegimu.[24] Padaryti nuostoliai buvo įvertinti 1000 kapų grašių. Vilniaus kapitulos oficiolas, Trakų klebonas Benediktas Vaina nesiėmė tirti jėzuitų ir universiteto studentų kaltės ir todėl buvo pats pakviestas į teismą.[25] Kaip matyti, toks kapitulos elgesys pasauliečių pareigūnų simpatijų nesusilaukė. Evangelikai tai vertino kaip Varšuvos konfederacijos akto nesilaikymą, kaltino dėl smurto katalikų dvasininkus ir pranašiškai tvirtino, kad nuo šiol Vakarų Europos netolerancija perkeliama į Lietuvos DK. Tai eilėmis patvirtino ir anonimas, parašęs knygelę *Apologetika, arba Varšuvos konfederacijos gynimas* (*Apologeticus, to jest Obrona konfederacyej*, Vilnius, 1582). Autorius jau 1581 m. knygų deginimą vertino šiais žodžiais:

Kunigai siunčia laiškus į Romą ir jau iš ten, kaip girdėti, gavo nuodėmių atleidimą, kad Lenkijoje prancūzų būdu tikėjimo dalykus tvarkytų, apie tikėjimą kalaviju ir ugnimi disputuotų. Budėkite lenkai, budėk ir Lietuva, kad netikėtai pas jus neateitų tas baisus mūšis, pradėtas tų, kurie dažnai iš Romos apsilanko ir su itališka praktika pas jus užsuka, už vaškinius avinėlius surenka auksą, o po to namo grįžta, čia pasėję nesantaiką.[26]

[24] *MRPL*, ser. I, sąs. 1, p. 63–64.
[25] Ibid., p. 68–71.
[26] *Apologeticus to jest Obrona konfederacyej. Przytym Seditio albo bunt kaplanski na ewanieliki w Wilnie z wolej a łaski miłego Boga przed harapem wynurzony*, wyd. Edmund Bursche, Kraków, 1932, p. 8–9.

1591 m. Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčios užpuolimo bylą teismas nagrinėjo, perdavė Vyriausiajam Lietuvos Tribunolui, kuris, neradęs pakankamai įkalčių prieš studentus, 1591 m. liepos 5 d. sprendimu pripažino kaltu Benediktą Vainą ir nubaudė jį 4000 kapų grašių bauda.[27] Nežinoma, ar tribunolo sprendimas buvo įvykdytas.

1591 m. evangelikų reformatų bažnyčios užpuolimas buvo pirmas toks didelis ir agresyvus fanatiškos minios veiksmas Lietuvos DK nuo krikšto laikų. Lenkijoje sąmyšiai religiniu pagrindu prasidėjo anksčiau ir nuosekliai kartojosi: Krokuvoje evangelikų laidotuvių procesijų įžeidinėjimai ar kiti agresyvūs išpuoliai prieš protestantus kartojosi 1564, 1568, 1570 m., o bendrai naudojamą liuteronų ir kalvinistų bažnyčią minia puolė 1574, 1587, 1591 m.[28] Paskutinį kartą ji buvo visai sugriauta. Pamaldas iškėlus iš miesto, 1613 m. studentai bažnyčią sudegino ir ten.

Poznanėje, kur buvo net keturios evangelikų bažnyčios, jas minia griovė ir degino 1606, 1614, 1616 m.[29] Amžininkų, įvykių dalyvių aprašymuose dėl sąmyšių buvo kaltinami jėzuitų kolegijų ar Krokuvos universiteto studentai kaip organizatoriai. Tai, jog minia griovė bažnyčias sostinėse tais pačiais metais, duoda pagrindo manyti, kad akcijos buvo organizuotos.

Aptariant reformacijos judėjimo periodizaciją minėta, kad dalis tyrinėtojų XVI a. 8-ąjį dešimtmetį laiko jau kontrreformacijos laikotarpio pradžia ir kartu reformacijos judėjimo Lietuvos DK pabaiga. Z. Ivinskis paskutiniuose veikaluose šį laikotarpį jau vertino ne kaip pabaigiantį reformaciją, bet vadino „protestantizmo krize".[30] Kyla klausimas, ar iš tikrųjų nuo 8-ojo dešimtmečio pradžios skirtingai tikinčių visuomenės dalių jėgų pusiausvyra jau tiek buvo pasikeitusi, kad būtų galima įžvelgti reformacijos krizę?

Aptartųjų aplinkybių visuma akivaizdžiai rodė, kad nuo XVI a. 8-ojo dešimtmečio reformacijos šalininkai atsidūrė sparčiai kintančioje istorinėje situacijoje, bet antra vertus, evangelikų bažnyčių padėtis tuo laikotarpiu dar

[27] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 75–90.

[28] Żelewski, Roman, „Zaburzenia wyznaniowe w Krakowie. Okres przewagi różnowierców 1551–1573", OiRwP, t. 6, 1961, p. 110 ir kt.; Tazbir, Janusz, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa, 1987; p. 27; Wisner, Henryk, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa, 1982, p. 82–85.

[29] Łukaszewicz, Józef, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 2, Poznań, 1838, p. 172–178. Kosman, Marceli, *Protestanci i kontrreformacja, z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1978, p. 94–96.

[30] Ivinskis, Zenonas, *Rinktiniai raštai*, t. 4, p. 282–284.

nebuvo visai beviltiška. Pirmiausia, būta nemaža jėgų, kurias buvo galima mobilizuoti ir ieškoti veiklos būdų kintančiomis sąlygomis. Juk neatsitiktinai po 1591 m. Vilniaus bažnyčios užpuolimo vyko kelių lygių teismas; Benedikto Vainos pozicija, kai jis pasirėmė sau palankesne Lenkijos Karalystės teise, buvo atmesta, ir jis buvo teisiamas pagal Trečiąjį Lietuvos Statutą.

Kai kurių žymių Lietuvos DK giminių jaunuolių, turėjusių galimybę vėliau tapti aukštais valstybės pareigūnais, perėjimas į katalikybę kėlė grėsmę, kad jėgų santykis visuomenės viršūnėje ateityje pasikeis. Tačiau, kaip buvo minėta, 1572 m., t.y. 8-ajam dešimtmečiui prasidėjus, 73 proc. Lietuvos DK senatorių buvo evangelikai, o 13,5 proc. stačiatikiai.[31] Nuosekli valdovo Zigmanto Vazos pozicija, jei tik įmanoma, skirti senatoriaus statusą teikiantį urėdą katalikui, vis dažniau pasitaikantis didikų perėjimas į katalikybę, pamažu, bet lėtai keitė Lietuvos DK senatorių tikybą. Valdovą varžė reali politinė ir ekonominė evangelikų didikų galia. Iki 1586 m. evangelikai senatoriai sudarė dar 56,5 proc., o stačiatikiai – 17,5 proc. XVI a. 9-ajame dešimtmetyje dar penkių – Vilniaus (Mikalojus Radvila Rudasis, Kristupas Radvila Perkūnas), Trakų (Jonas Hlebavičius), Naugarduko (Mikalojus Radvila), Polocko (Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis), Brastos (Gabrielius Hornostajus, Kristupas Zenavičius) – vaivadijų vaivados ir Žemaitijos seniūnas (Jonas Kiška) buvo evangelikai. Nemažą dalį evangelikų senatorių sudarė kaštelionai: Vilniaus (Eustachijus Valavičius, Jonas Kiška), Trakų (Kristupas Radvila Perkūnas, Jonas Hlebavičius), Brastos (Kristupas Zenavičius), Mstislavlio (Stanislovas Naruševičius), Polocko (Vaclovas Šemeta), Smolensko (Jurgis Zenavičius, Mikalojus Pacas, Stanislovas Naruševičius), Vitebsko (Merkelis Zaviša), Žemaičių (Mikalojus Tolvaiša (Talvošas), Mikalojus Naruševičius). Kai kuriose minėtose vaivadijose vaivadų ir kaštelionų pareigas su nedidelėmis kelerių metų pertraukomis ėjo evangelikai. Po dešimtmečio, 1596 m., evangelikai jau sudarė mažiau kaip pusę, t.y. 42 proc., o stačiatikiai – 20,5 proc. Lietuvos DK senatorių.[32] Tokia padėtis skatino evangelikus ir stačiatikius tartis. Jei būtų susitarta dėl bendrų veiksmų, kartu sudėjus evangelikų ir stačiatikių vis dar buvo dauguma. Laikotarpio pabaigoje, 1606 m., evangelikų senatorių liko 36 proc., stačiatikių sumažėjo iki 4 proc. Dabar, ir jėgas sujungę, jie jau negalėjo sudaryti daugumos. Paskutiniame amžiaus dešimtmetyje evangelikai prarado Žemaitijos seniūno urėdą, tačiau vadovavo pagrindinei Vilniaus ir dar trims keturioms vaivadijoms.

[31] Lulewicz, Henryk, „Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów", *Przegląd historiczny*, t. 68, 1977, p. 427.
[32] Ibid., p. 427, 431–432.

Kanclerio ir pakanclerio pareigos buvo taip pat jau nebe jų. 1599 m. evangelikai ir stačiatikiai Vilniaus susitarime sudarė sąrašą asmenų, į kuriuos būtų galima kreiptis kvalifikuotos pagalbos iškeltos bylos ar fizinio susidorojimo atveju.[33] Tame sąraše išvardyti ne tik senatoriai, bet ir aktyvūs valstybės vidaus politikos ir pavietų institucijų veikėjai: Jonas Hlebavičius – Lietuvos DK stalininkas, Adomas Tolvaiša – Daugpilio seniūnas, Mikalojus Zenavičius – Ašmenos pakamaris, Merkelis Petkevičius – Vilniaus žemės teismo raštininkas, Vaitiekus Radziminskis – Žemaitijos pakamaris, Sebastijonas Kęstartas – Žemaitijos žemės teismo teisėjas, Andrius Jundzilas – Volkovysko žemės maršalka, ponas Jonas Jundzilas, Jurgis Radvila – Naugarduko vaivadaitis, Merkelis Šemeta – valdovo rūmų maršalka, Žemaitijos tijūnas, Dirvėnų valsčiaus valdytojas, Jonas Holovnia[34] – Ukmergės pavieto raštininkas, Andrius Stankevičius – Minsko seniūnas, kunigaikštis Jurgis Druckis Sokolinskis[35] – Upytės pakamaris, Usviatų seniūnas, Petras Stabroskis – Kėdainių seniūnas, kunigaikštis Jaroslavas Holovčinskis iš Kniažicų[36]. Šiame sąraše greičiausiai kaip evangelikai, o ne stačiatikiai įrašyti Jonas Maskevičius, Jokūbas Semaška, Romanas Korsakas, Vasilijaus sūnus, Jarošas Volčka – Rečicos seniūnas, Makarevičius – žemės teisėjas (nenurodyta kurio pavieto). Tad nemaža evangelikų dirbo teismuose, seimelių institucijose.

8-ajame–9-ajame dešimtmetyje pasikeitė evangelikų kartos: mirė tie, kurie į reformaciją perėjo brandaus amžiaus 6-ajame dešimtmetyje, o veiklos apogėjų pasiekė su antrosios reformacijos bangos pradžia, pradėję visuomenėje veikti pirmųjų evangelikų paremti ir auginti. Reformacijos rėmėjai ir toliau buvo didelę politinę valdžią ir ekonominę galią turėjusieji.

1584 m. mirė pagrindinis evangelikų reformatų bažnyčios globėjas Mikalojus Radvila Rudasis, moralinio reformacijos vadovo įsipareigojimus

[33] 1599, birželio 2 Vilniaus susitarimo tarp evangelikų ir dizunitų akto kopija, AGAD AR, sk. VIII, b. 720, l. 46–49.

[34] Jono Holovnios tikėjimą patvirtinančių duomenų nerasta, bet tos giminės Holovnia Spaskis Kristupas, Upytės vaiskis, minimas 1623–1624 m. Lietuvos DK evangelikų reformatų sinodų protokoluose, *MRPL*, ser. 4, sąs. 2, p. 83, 86.

[35] Ši Druckių Sokolinskių šaka buvo evangelikai, tėvoniniame dvare Sokoline buvo jų funduota evangelikų reformatų bažnyčia, minima 1613, 1623 m. sinoduose ir kt. *MRPL*, ser. 4, sąs. 2, p. 17, 77, 90.

[36] Neaišku, kuris iš sąraše minimų Holovčinskių – kunigaikštis Jaroslavas Holovčinskis ar jo sūnus Feliksas buvo fundavęs tėvoniniame Kniažicų dvare kalvinistų bažnyčią ar koplyčią, minimą 1617 m. sinodo protokoluose. *MRPL*, ser. 4, sąs. 2, p. 45. Feliksas Holovčinskis, Jaroslavo sūnus (mirė 1610), Minsko kaštelionas, ir jo žmona Elena minimi 1611 m. sinodo protokoluose (ibid., p. 6, 7, 11). Šie dokumentai rodo, kad į Kniažicus, kur vyko kalvinistų apeigos, sinodas siuntė pamokslininkus.

perėmęs po pusbrolio M. Radvilos Juodojo mirties. Jau pradėjęs aštuntą dešimtį ir dar eidamas Lietuvos DK etmono pareigas, jis organizavo ir vadovavo Lietuvos DK kariuomenei Livonijos kare Livonijos bei Lietuvos DK rytinėse teritorijose; Livonijai valdyti siūlė sukurti valstybėlę „Ducatus Transdunianus", apimančią teritoriją į šiaurę nuo Dauguvos; organizavo Livonijos gynybą nuo artėjančios maskviškės armijos, kartu dar ėjo Lietuvos DK kanclerio pareigas. 1579 m. jis atsisakė kanclerio pareigų, kurias perėmė kalvinistas Eustachijus Valavičius. M. Radvila Rudasis, nepaisant garbaus amžiaus, dalyvavo, o kai kuriems karo žygiams ir vadovavo iki 1582 m.; iki pat mirties liko Vilniaus vaivada. Tad savo rankose buvo sukoncentravęs, palyginti su kitais, didžiausią valdžią Lietuvos DK. Apie save būrė, materialiai palaikė, rėmė gabius ir energingus politikus – Joną Abramavičių, Andrių Volaną ir daugelį kitų. Paskutiniais gyvenimo metais bandė paremti savo sūnaus kandidatūrą į Vilniaus vaivados urėdą, bet tam griežtai prieštaravo nuncijus Albertas Bolognetti, atkakliai reikalavęs, kad valdovas Steponas Batoras į šias pareigas skirtų kataliką.

Po M. Radvilos Rudojo mirties abu jo sūnūs – vyresnysis Mikalojus (apie 1546–1589) ir jaunesnysis Kristupas, pramintas Perkūnu (1547–1603) liko aktyvūs kalvinistai, tačiau Lietuvos DK reformacijos šalininkai labiau pripažino K. Radvilos Perkūno autoritetą. K. Radvila Perkūnas nuo septyniolikos metų dalyvavo karo žygiuose, pavyzdžiui, su tėvu 1564 m. prie Ulos laimėtame mūšyje, ir 1574 m. tapo lauko etmonu (tėvas buvo didžiuoju), 1579 m. – pakancleriu. Po to, kai Nesvyžiaus ir Olykos šakos M.K. Radvila Našlaitėlis atsisakė jam siūlomos Vilniaus vaivadijos, vaivados urėdą 1584 m. gavo K. Radvila Perkūnas, nors ir buvo uolus kalvinistas. 1589 m. jis tapo didžiuoju Lietuvos DK etmonu.

Tapęs įtakingiausiu to meto asmeniu Lietuvos DK, K. Radvila Perkūnas labai aiškiai tęsė politinę tėvo liniją siekdamas įteisinti evangelikų egzistenciją krašte. Su evangelikų tikėjimo platinimu ir įtvirtinimu jis siejo pastangas pagyvinti miestelių ūkinį gyvenimą, kiek galėdamas rėmė Lietuvos DK valstybingumą. Todėl 1591 m. Vilniaus suvažiavime jis pasiūlė patvirtinti nutarimą, kuriame protestavo, kad jo giminaitis Vilniaus vyskupas Jurgis Radvila būtų perkeltas į Krokuvą. Jo vadovaujami Lietuvos DK senatoriai išsiuntė peticiją ir pačiam vyskupui, ragindami nepriimti karaliaus pasiūlytų Krokuvos vyskupo pareigų. 1594 m. priešseiminiuose seimeliuose K. Radvila Perkūnas kritikavo karaliaus instrukciją, kurioje šis siūlė pritarti ne Lietuvos DK piliečio skyrimui Vilniaus vyskupu.

Seimuose, kai būdavo keliami kitatikių reikalai, K. Radvila Perkūnas vadovavo reformacijos šalininkams. Kalvinistai buvo ir abu jo sūnūs – Jonušas (mirė 1620) ir Kristupas (1585–1640), visą savo gyvenimą globoję

evangelikų reformatų bažnyčią. Didžiulėse Biržų ir Dubingių šakos Radvilų valdose nuo pat antrosios reformacijos bangos pradžios nenutrūkstamai veikė evangelikų reformatų bažnyčios.

Daug požymių rodė, kad reformacija vis dar gyvybinga. Kaip prisitaikė prie kintančių sąlygų reformacijos šalininkai, aiškėja nagrinėjant to laikotarpio bažnyčių tinklą ir tiriant pačios bažnyčios ir reformacijos šalininkų teisinę situaciją.

Kita vertus, 1596 m. sudaryta Brastos unija liudijo, kad katalikų bažnyčia atgauna galią Europoje veikdama naujomis formomis. Ši unija Lenkijos–Lietuvos valstybėje kūrė galimybes daliai stačiatikių visuomenės integruotis į valstybės gyvenimą, priartėti prie katalikų bažnyčios ir padidinti savo politinę įtaką.

Nuo XVI a. pabaigos išlaikyti jėgų pusiausvyrą tarp skirtingai tikinčiųjų Lietuvos DK buvo vis sunkiau. Pasikartojo smurto atvejai dėl skirtingo tikėjimo, nors pačioje bajoriškoje visuomenėje nebuvo įprasta karingai, agresyviai ginti kurį nors tikėjimą. XVII a. pirmąjame dešimtmetyje vykę įvykiai (1606–1607 m. vadinamasis Zebrzydowskio maištas ir 1610–1611 m. religiniai sąmyšiai Kaune ir Vilniuje) jau rodė, kad skirtingai tikinčių visuomenės dalių jėgų pusiausvyra baigia irti. Abu įvykiai buvo nepanašūs savo esme, tačiau juose būta ir bendro vardiklio.

Tačiau vis dėlto 8-ąjį ir 9-ąjį dešimtmetį amžininkas Teodoras Jevlašauskis, perėjęs iš stačiatikybės į protestantizmą, savo atsiminimuose, parašytuose apie 1604 m., apibūdino kaip pakankamai pakantų, nors pastebėjo didelius pokyčius laikotarpio pabaigoje:

Juk tuo metu tikybos skirtumai nebuvo kliūtis bičiulystei ir būtent todėl tas amžius man auksinis atrodo, kai palygini su dabartiniu, kai veidmainystė ir vienos tikybos žmonių draugystei užkerta kelią. O dabar besiskiriančių savo tikyba [žmonių] nė neklausk apie meilę, nuoširdumą ir tikrai dorą elgesį. Nors pamenu ir visai dar nesenus laikus, kai dabartinis popiežius Klemensas, dar kardinolu būdamas, aplankė Vilniuje jo malonybę karalių Steponą – sėdėjau tuomet prie stalo pas kunigą Baltramiejų Nedzvickį, Vilniaus kanauninką, sykiu su geriausiais [kardinolo] draugais italais. O jie, kai sužinojo, kad evangelikas [esu], labai stebėjosi, kaip drįso kunigas kanauninkas mane į savo pietus kviestis, o kai jis jiems pasakė, kad mūsuose dėl to jokios neapykantos nekyla ir mylimės kaip geri draugai, gyrė tai italai, kalbėdami, kad čia [tarp mūsų] Dievas gyvena. O savo šalies vidaus įstatymus ir giminių kivirčus peikė.[37]

Šios aplinkybės lėmė, kad, stiprėjant katalikų bažnyčiai Lietuvos DK, dar buvo pakankamai jėgų (patronų, evangelikų bendruomenių, kul-

[37] Jewłaszewski, Teodor, *Pamiętnik... nowogródzkiego podsędka*, Warszawa, 1860, p. 12–13; Jevlašauskis, Teodoras, *Atsiminimai*, parengė, įvadą ir paaiškinimus parašė Darius Vilimas, Vilnius, 1998, p. 24.

Frankfurtas apie Oderio. Apie 1620

tūros veikėjų), kurios ėmėsi organizuoti protestantų bažnyčios veiklą naujomis sąlygomis.

1606 m. per Zebrzydowskio maištą (vadinamą pagal jo vadovo pavardę) maištininkai atsisakė seime klausyti valdovo Zigmanto Vazos. Zigmantas Vaza po nepasisekusio bandymo išlaikyti dinastines teises į Švedijos sostą (1599 m. jis buvo ten detronizuotas), bandė Lenkijos–Lietuvos valstybėje pravesti kai kurias vidaus reformas ir sustiprinti karaliaus valdžią. Šalies finansinė būklė buvo kritiška – Livonijos karo išlaidoms padengti nuolat trūko pinigų, 1601 m. buvo net užstatytos karaliaus brangenybės. XVI a. pabaigoje valstybė vis labiau jautė, kad reikia įtempti jėgas dėl stiprėjančios Švedijos, įsijungusios į kovą dėl Baltijos jūros regiono. 1606 m. valdovas bandė siūlyti nedideles valdymo reformas: sukurti nuolatinę (ne pašauktinių) kariuomenę ir nuo seimo sprendimų nepriklausomą iždą, kiek pakeisti seimų tvarką – nepriėmęs sprendimų seimas negalįs išsiskirstyti[38] ir kt. Kaip apibūdino nepatenkintuosius Henrykas Wisneris, jie neturėjo išbaigtos programos, tik aiškiai buvo nusiteikę, kad

[38] Wisner, Henryk, *Rokosz Zebrzydowskiego*, Kraków, 1989, p. 1–2.

valstybėje „yra blogai". Norėdami padėtį taisyti, jie siekė užkonservuoti ydingą vidaus santvarką, kurios blogosios pusės jau ėmė ryškėti. Ir nors negalima sakyti, kad šiame maište būta religinių motyvų, vis dėlto tarp nepasitenkinimą kėlusių dalykų buvo ir skirtingai tikinčiųjų reikalai.[39] 1606 m. seime buvo numatyta svarstyti, kaip teisiniu būdu užtikrinti, kad būtų išsaugota religinė tolerancija, t.y. kad būtų laikomasi Varšuvos konfederacijos postulatų, siunčiamos bažnytinių teismų apeliacijos į Romą ir kt.[40] Stenžycos suvažiavime buvo parengtas konstitucijos projektas, kuriame garantuota tikėjimo laisvė ir plebėjams, nutarta, kad kiekvienas, užpuolęs katalikų ar evangelikų bažnyčią, cerkvę, kapines, mokyklą, špitolę, bus gaudomas, teisiamas ir baudžiamas mirties bausme. Karalius šį projektą perdavė įvertinti katalikų bažnyčios atstovams, kurie jam nepritarė. Susidūrus įvairiems siekiams ir nepatenkintųjų grupuotėms, brendo vidaus karas. Lietuvos DK tarp karaliaus šalininkų buvo ir dvasininkų, ir pasauliečių senatorių, pavyzdžiui, Žemaitijos seniūnas ir didysis etmonas Jonas Karolis Chodkevičius. Pastarieji laikėsi požiūrio, kad aukščiausias teisės šaltinis yra bajorijos sprendimai, t.y. seimo konstitucijos, ir kad seime turį būti svarstomi valstybės reformos klausimai. Šioje grupuotėje buvo nemažai Lietuvos DK katalikų dvasininkų ir evangelikų, o maištininkų pusėje, tarp karaliaus priešininkų, atsidūrė Jonušas Radvila (1579–1620). Visose grupėse buvo ir katalikų, ir evangelikų. Kristupas Radvila rašė, kad pasiruošęs ginti pažeidžiamas laisves, bet maište nedalyvavo. Jonušo Radvilos dalyvavimo maište motyvai nėra visiškai aiškūs. Be abejo, jis buvo nepatenkintas valdovo vidaus politika ir kintančiomis krašte skirtingai tikinčiųjų sambūvio sąlygomis. Nors maištas baigėsi tarpusavio susitarimu ir kai kurių aktyvių, bet valdovo atsiprašiusių maištininkų amnestija, Jonušas Radvila iš esmės turėjo pasitraukti iš politinės veiklos. Daugiau kaip dešimtmetį trukęs susitaikymas su Zigmantu Vaza susilpnino Biržų ir Dubingių šakos Radvilų politinę galią. Tai, kad Jonušas Radvila dvejus metus prieš mirtį gavo Vilniaus kašteliono pareigas, nieko nebepakeitė. Maišto metu nė vienas numatytų tikėjimo laisvę apsaugančių nutarimų nebuvo patvirtintas.[41] Zebrzydowskio maištas parodė, kad net kriziniais laikotarpiais, kai vienijasi nepatenkintieji ir susidaro galimybės aktyviai kovoti dėl tolerancijos bei tikėjimo laisvės įteisinimo, nei Lenkijos, nei Lietuvos DK evangelikai nesugebėjo susiburti, aiškiai pateikti pozityvių sprendimų projektų ir nuosekliai siekti jų įgyvendinimo.

[39] Wisner, Henryk, „Litwa wobec rokoszu (1606–1607)", *Kwartalnik Historyczny*, t. 79, sąs. 2, 1972, p. 281.
[40] Wisner, Henryk, *Rokosz Zebrzydowskiego*, p. 6.
[41] Ibid., p. 76.

Kitas kintančių reformacijos gyvavimo sąlygų ženklas buvo stiprėjanti katalikų grupė, nusiteikusi veikti represyviai, ir pasikartojantys religiniai sąmyšiai, kaip nauji Lietuvos DK visuomenės laikysenos reiškiniai. Pirmieji religiniai sąmyšiai Lietuvos DK kartu rodė, kad visuomenėje pradeda įsivyrauti nauji veikimo būdai, deja, destruktyvūs ir paremti represijomis.

Religiniai sąmyšiai buvo miestietiškos visuomenės, o ypač universitetinių miestų reiškiniai. Jie turėtų būti tiriami daugeliu požiūrių. Kyla klausimas, kaip gana didelėje, bet kompaktiškoje teritorijoje gyvenančios bendruomenės dalyje susidarė agresyvūs, destruktyvūs elgesio stereotipai, kokios grupės formavosi didžiuosiuose miestuose, koks buvo jų santykis su reformacija, bei daugelis kitų.

Marcelis Kosmanas, remdamasis publikuotais šaltiniais ir polemine literatūra, XVI a. pabaigos ir XVII a. religinius sąmyšius Vilniuje nagrinėjo kaip jėgų santykio tarp skirtingai tikinčiųjų pokyčio rodiklius, bažnyčios institucijų formuojamos viešosios nuomonės raišką, ir tolerancijos problemą amatininkų cechuose.[42] Jo nuomone, vienas iš veiksnių, skatinęs sąmyšius, buvo Lenkijos–Lietuvos valstybėje vyravusios religinės tolerancijos „klasinis pobūdis"[43], t.y. ta aplinkybė, kad visi teisiniai įsipareigojimai išlaikyti taiką tarp skirtingai tikinčiųjų buvo nustatyti tik vienam – bajorų luomui. Tokie įsipareigojimai nevaržė miestelėnų veiksmų laisvės, nors valdovas privalėjo saugoti „pilietinę taiką" tarp visų pavaldinių.

Bet vis dėlto iki šiol istoriografija nepajėgia apčiuopti visos miesto bendrijos santykio su mums rūpimais dalykais. Šaltiniai teikia žinių, nors taip pat gana skurdžių, apie į institucijas organizuotą miesto dalį – cechų amatininkus, brolijų narius[44], bet netirtos parapijos ir jų sudėtis. XVI a. cechų statutai atspindėjo jau kilmingųjų pasiektą paritetą tarp katalikų ir stačiatikių (vienodas teises užimti valstybės pareigas – 1563, 1568 m. privilegijos) ir šių tikybų atstovų teises būti renkamiems į Vilniaus miesto tarybą. Po 1568 m. Gardino privilegijos ir cechų statutuose pradeda atsirasti nuorodų apie trečios tikybos žmonių – liuteronų rinkimą į cecho seniūnus; štai 1579 m. Stepono Batoro patvirtintame Vilniaus siuvėjų cecho statute nurodyta, kad seniūnais renkami po du iš katalikų, stačiatikių ir „vokiečių", t.y. liuteronų.[45] 1584 m. Steponas Batoras nurodė kauniečiams,

[42] Kosman, Marceli, *Protestanci i kontrreformacja...*, p. 98–99.

[43] Ibid., p. 72–73.

[44] Chodynicki, Kazimierz, „O stosunkach wyznaniowych w cechach Wileńskich od XVI do XVIII w.", *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 1, Lwów, 1925, p. 117–131; Schramm, Gottfried, „Protestantismus und städtische Gessellschaft in Wilna (16.–17. Jahrhundert)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, t. 17, 1969, p. 187–214.

[45] *Akty cechów Wileńskich 1496–1759*, d. 1, wyd. Henryk i Maria Łowmianscy, Wilno, 1939, p. 80.

kad kandidatuoti į vaito pareigas gali ir lietuviai, ir vokiečiai, t.y. liuteronai.[46] Iš to laikotarpio Vilniaus cechų statutų matyti, kad katalikų bažnyčia ypač po 1596 m. Brastos unijos laikoma privilegijuota – jai mokamos didesnės sumos, įsipareigojama tiekti vašką ir kt., stačiatikiai verčiami tapti unitais.[47] Nuo XVII a. cechų statutuose atsiranda reikalavimas visiems dalyvauti katalikų pamaldose, nustatytos tam tikros pinigų sumos, privalomos aukoti katalikų bažnyčiai.[48]

Dar vieną įtampos židinį sukūrė 1596 m. Brastos unijos padariniai. Stačiatikių brolijos mokykla ir jos organizatoriai unijos nepriėmė. Vilniuje dizunitai (stačiatikiai, nepriėmę unijos) ir unitai (stačiatikiai, priėmę uniją) kurį laiką tarpusavio santykių jėga nesprendė. Prie Šv. Dvasios cerkvės oficialiai veikusią (1589 m. gavusią karaliaus privilegiją) stačiatikių brolijos mokyklą 1598 m. užpuolė katalikų kunigo vadovaujami studentai. Disputo dingstimi patekę į patalpas, jie nutraukė pamaldas, mušė dalyvavusius jose.[49] Nukentėjusiųjų skundai buvo priimti, tačiau teismai neįvyko.

Netolerancijos atmosferą palengva ugdė gana daug veiksnių – ir vieši disputai, kuriuose buvo plūstamasi, ir pamokslai, raginantys „išrauti erezijas". Pirmasis XVII a. dešimtmetis baigėsi milžinišku Vilniaus gaisru, sudeginusiu ištisas gatves. Nukentėjo nuo gaisro ir Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčia. Šį dešimtmetį jau aiškiai ryškėjo katalikų bažnyčios viršūnių siekis pašalinti iš miesto evangelikų bažnyčias. Liuteronų bažnyčią pajudinti buvo sunku, į tai jau galėjo reaguoti užsienio valstybės, be to, liuteronų bendruomenės nariai (gydytojai, juristai) buvo įtakingi mieste ir dėl savo profesijos, ir dėl turtų. Kristupas Radvila savo kalboje 1611 m. seimelyje teigė, kad Vilniaus vyskupas bandė evangelikų reformatų bažnyčią iškelti iš miesto.[50]

Kalvinistų leidinėlis, aprašęs 1611 m. įvykius, klausė ir kartu atsakė:

Kas išleido įsaką po 1610 m. Vilniaus gaisro, kad nebūtų evangelikų reformatų bažnyčia atstatyta? Ar ne katalikų dvasininkas?[51]

[46] Kiaupa, Zigmantas, „Kovos tarp liuteronų ir katalikų Kaune iki XVII a. vidurio", in *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 18.

[47] Morzy, Józef, „Geneza i rozwój cechów wileńskich do końca XVII w.", *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza*, ser. *Historia*, sąs. 4, Poznań, 1959, p. 78, 91.

[48] *Akty cechów Wileńskich*, p. 65.

[49] Харламович, К., *К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования*, Вильно, 1897, p. 29–33.

[50] Wisner, Henryk, „Stracenie Franca de Franco", OiRwP, t. 34, p. 42.

[51] *Zbór Wileński ewangielicki...*, [s.l., s.d.], in Kosman, Marceli, *Protestanci i kontrreformacja...*, p. 149.

1606 m. Kauno liuteronų bendruomenė skundėsi vaitui, kad naktį buvo išniekintos jų kapinės.[52]

1611 m. įvykiai Vilniuje prasidėjo, kai buvo suimtas atvykęs italas Francas de Franco už viešą kalbą, pasakytą apie katalikų procesiją. Jis sakęs, kad nešamoje monstrancijoje nesą Dievo kūno. Francas buvo suimtas už karališkojo majestoto įžeidimą (procesijoje dalyvavo karalienė Konstancija). Per keturias savaites jo teisti nesiėmė nei miesto teismas, nei tuo metu Vilniuje posėdžiavęs Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas. Teismo procesą tyręs H. Wisneris mano, kad italą nuteisė grupė senatorių, artimų valdovo dvarui ir karalienei Konstancijai.[53] Nuteistajam tučtuojau buvo įvykdyta mirties bausmė, neleidus paduoti apeliacijos. Lietuvos Tribunolo teisėjai, pasibjaurėję viešai išstatytomis nubaustojo kūno dalimis, kaip rašė Vilniaus vaivados padėjėjas Jonas Daumantas Siesickis, nenorėjo tęsti sesijos, iki kūnas nebus paimtas[54], – tai liudija, kad Tribunolo teisėjai neketino solidarizuotis su šiuo sprendimu. Lietuvos DK toks elgesys daugeliui kilmingųjų tebebuvo nepriimtinas.

Po kelių dienų neatsargus miestiečio kalvinisto poelgis išprovokavo kitą sąmyšį religiniu pagrindu. Taip ir liko neaišku, ar grįžtanti katalikų procesija įsižeidė, pamačiusi katalikų šventės dieną dirbantį, t.y. nešvenčiantį žmogų, ar šis ją įžeidė pasišaipydamas, bet „Vilniaus įvykių komisijos tyrime" tvirtinta, kad buvo mestas akmuo į procesiją iš Vilhelmo Kepurninko (Czapecznika) namo. Kažkuris šių veiksmų tapo kruvino susidorojimo su Vilniaus kalvinistų bažnyčia pretekstu. Tris dienas minia griovė bažnyčią, degino biblioteką, archyvą[55], sumušė ir sunkiai sužalojo kelis pamokslininkus, ir reformatus, ir liuteronus. Atoveiksmis buvo nelygus veiksmui; tai, kas buvo sunaikinta, rodo, kad sąmyšį organizavę asmenys turėjo tikslą pakirsti svarbiausius dalykus: sunaikinus dokumentiką, sinodo protokolus, bažnyčių fundacijų privilegijas, evangelikų reformatų galimybės dalyvauti ir laimėti teismuose labai sumažėjo. Miesto magistratas, prašytas ginti nuo griovėjų, vilkino laiką. Vilniuje buvę senatoriai (pvz., pakancleris Gabrielius Vaina) apsaugos nesuteikė, dešimties haidukų, pasiųstų Vilniaus kašteliono Jeronimo Chodkevičiaus, griovimui sustabdyti neužteko. Vilniaus vaivados kataliko Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio mieste nebuvo.

[52] Kiaupa, Zigmantas, „Kovos tarp liuteronų ir katalikų Kaune iki XVII a. vidurio", p. 18.
[53] Wisner, Henryk, „Stracenie Franca de Franco", p. 42–43.
[54] Ibid., p. 45.
[55] Łukaszewicz, Józef, *Dzieje kościołów...*, t. 1, p. 148; Sobieski, Wacław, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III-go*, Warszawa, 1902, p. 142–143.

Ir vis dėlto teismas dėl įvykių vyko. Įvykiai buvo tiriami Vyriausiajame Lietuvos Tribunole. Tribunolas asmenims, pasikėsinusiems į žmonių sveikatą, nustatė bausmes, tačiau valdovas sustabdė sprendimo vykdymą, sukūrė specialią komisiją bylai pakartotinai tirti[56], byla apsisuko, ir nukentėjusieji tapo atsakovais. Ir viena, ir kita pusė įvykį aprašė spaudoje: katalikai išleido leidinį *Kalvinistų bažnyčia Vilniuje* (*Zbór Wileński*), kurį pasirašė „Katalikų bažnyčios sūnus, vyresniesiems pavedus" („Syn kościoła katolickiego z poruczenia starszych"), o kalvinistai – *Vilniaus evangelikų bažnyčia, griauta, žudyta, deginta Romos katalikų 1611 m.* (*Zbór wileński ewanielicki, przez rzymskie katoliki burzony, mordowany, palony. W roku teraźniejszym 1611...*).[57] Pirmajame leidinyje buvo tvirtinama, kad dvasininkai neskatinę griauti, kaltinama miestelėnų minia ir evangelikai, kurie užėmę daug katalikų bažnyčių. Antrojoje knygelėje buvo atsakyta, kad viešuose pamoksluose žmonės raginami „išnaikinti ereziją", taigi skatinami pulti. 1611 m. viešosios nuomonės akyse dar reikėjo sąmyšį pateisinti.

Zigmantui Vazai, pasak jo biografų[58], nebuvo būdingas religinis fanatizmas, netolerancija, be to, karalius buvo prisiekęs saugoti taiką tarp skirtingai tikinčiųjų. Vis dėlto akivaizdu, kad jis, kaip valdovas, specifiškai reagavo į Vilniaus įvykius. Valdovų laikysena laikotarpio pradžioje ir laikotarpio pabaigoje buvo skirtinga. Steponas Batoras 1581 m. pasmerkė knygų deginimą, o Zigmantas Vaza 1611 m. jau tylėjo ir žmones sužeidus, pastatus sudeginus, archyvą su biblioteka plėniais paleidus ir aiškinosi dingstį, o ne akivaizdžią žalą.

Visa tai kartu paėmus liudijo, kad jėgų pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų laikotarpis baigėsi. Lietuvos reformacijos raida pradėjo kitą etapą.

2. Teisinė evangelikų padėtis. Pastangos išlaikyti taikų sambūvį tarp skirtingai tikinčiųjų

Reformacijos raida XVI a. paskutiniais dešimtmečiais daug priklausė nuo Lietuvos DK evangelikų sugebėjimo įstatymiškai įsitvirtinti ir priimti įstatymus, įteisinančius jų egzistenciją valstybėje. Buvo nepaprastai

[56] Vilniaus evangelikų reformatų 1611 m. įvykių tyrimo komisijos pranešimas, LNMB RS, f. 93, nr. 1730.

[57] Leidiniai unikatai perspausdinti in Kosman, Marceli, *Protestanci i kontrreformacja...*, p. 137–162.

[58] Wisner, Henryk, *Zygmunt III Vaza*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991, p. 219–226.

svarbu, kokiais įstatymais bus apibūdinta jų padėtis rengiamame Trečiajame Lietuvos Statute, ar bus jame Varšuvos konfederacijos akto nuostatos paverstos įstatymu, ar bus praplėstas akto turinys ir numatyti įstatymai jo vykdymui. Kaip traktuos Lietuvos DK įstatymų leidėjai bulę *Dėl bažnyčios turtų imuniteto* (*De immunitate Ecclesiastica bonorum*) ir kokia bus valdovų pozicija, kokia formule valdovas prisieks? Abiejose unija sujungtose valstybėse 1573 m. Varšuvos konfederacijos akto teisinis turinys skyrėsi. Varšuvos konfederacijos akto tekstas tiksliai neformulavo, kam jis taikomas, tik aišku, kad tariasi bajorai, senatoriai.

Kaip jau minėta, akte nebuvo garantuojamos lygios visų tikybų teisės, bet įsipareigojama saugoti taiką tarp skirtingai tikinčiųjų. Lietuvos DK galiojo 1568 m. Gardino privilegija, sulyginanti krikščioniškos tikybos kilmingųjų teises, todėl, aiškinant konfederacijos aktą, ja buvo galima remtis. Lenkijoje ši problema dar nebuvo išspręsta. Antra vertus, buvo aišku, kad būtina aktą išplėsti ir juo apsaugoti ne tik kilmingųjų sluoksnį. Tyrinėtojai išaiškino, kad pirminiame variante buvo numatyta, jog taika turėtų būti taikoma ir valstiečiams, bet svarstymui pateiktame tekste tai buvo išbraukta. Ši problema nebuvo užmiršta ir buvo toliau svarstoma. Vėliau prie konfederacijos susitarimo prisijungė Lenkijos karališkieji, t.y. valstybiniai miestai.[59] Nėra žinių, kad būtų prisijungę Lietuvos DK miestai. Akte nebuvo numatyta jokio teisinio mechanizmo, kuriuo remiantis būtų galima jį vykdyti. Kaip jau minėta, konfederacijos aktas buvo įstatymas tik iki Henriko Valua elekcijos, vėliau jį įstatymu dar reikėjo padaryti. Tad Lietuvos DK evangelikų veikla dėl jiems palankių įstatymų aptariamuoju laikotarpiu aiškiai išsiskaido į du tarpsnius – nuo 1574 iki 1588 m., t.y. iki Trečiojo Statuto priėmimo bei Zigmanto Vazos karūnacijos, ir po Statuto priėmimo iki XVII a. pirmojo dešimtmečio pabaigos.

Lietuvos DK įstatymų turinys priklausė nuo Kunigaikštystės situacijos bendroje Lenkijos–Lietuvos valstybėje ir nuo Lietuvos politikų gebėjimo savarankiškai spręsti ir formuluoti įstatymus. Taip pat nuo to, ar Lietuvos DK pavyks išlaikyti savarankišką teisę. Kaip minėta, Lietuvos DK Varšuvos konfederacijos aktui nebuvo organizuotai priešinamasi. Lenkijos Karalystėje buvo kita padėtis: atsirado ir siekiančių sulyginti visų tikinčiųjų teises, ir kategoriškai tam besipriešinančių.

Pirmiausia po ilgų diskusijų Varšuvos konfederacijos aktui pasipriešino 1577 m. Gniezno bažnytinės provincijos Petrakavo sinodas ir paskelbė jį neteisėtu. Evangelikai energingai stengėsi pasiekti garantijų egzistencijai.

[59] Salmonowicz, Stanisław, „Geneza i treść uchwał konfederacji Warszawskiej", OiRwP, t. 19, p. 20–23; Grzybowski, Stanisław, *Henryk Walezy*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1985, p. 96–97.

Lenkijos–Lietuvos valstybėje prasidėjo vadinamoji kova dėl Varšuvos konfederacijos proceso, t.y. dėl konfederacijos akte deklaruojamų nuostatų įgyvendinimo įstatymais paremtu būdu.

Kaip jau Abiejų Tautų Respublikoje buvo įprasta, politikai sutelkdavo pastangas permainų siekti tarpuvaldžiais. Tokie buvo 1587-ieji. Mirus Steponui Batorui, ir primas, ir evangelikų grupės naujiesiems karaliaus rinkimams ruošėsi formuluodami siekius. Aštrūs ginčai dėl Varšuvos konfederacijos akto pripažinimo prasidėjo jau 1587 m. konvokacijoje, kurioje susidūrė poliariškai priešingos pozicijos. Po labai karštų ginčų ir bandymų išplėsti akto turinį ar visiškai jį atmesti buvo pasiektas „didysis" kompromisas – priimta ta pati senoji 1573 m. formulė.[60] Bažnytinės provincijos primas Stanisławas Karnkowskis 1588 ar 1589 m. specialiame memoriale kardinolui Montaltai apibūdino pagrindinius siektinus postulatus santykiuose su evangelikais: Lenkijos karalius galįs būti tik katalikas; tik Gniezno arkivyskupas galįs nominuoti ir karūnuoti karalių; visus kitaip tikinčiuosius pašalinti iš karališkųjų miestų; bajorus, kurie seime priešinasi dvasinių teismų plačiai jurisdikcijai ir kelia klausimą dėl dešimtinių mokėjimo, ekskomunikuoti, o jų palikuonių nepraleisti į dvasininkų pareigas; bet kokie draugiški kunigų kontaktai su eretikais draustini, nė vienas vyskupas neturįs sutikti su tuo, kad į urėdus būtų skiriami kitatikiai, visų kitaip tikinčiųjų suvažiavimai (sinodai) turį būti uždrausti ir kt.[61]

Lenkijos evangelikai savo ruožtu rengė Varšuvos konfederacijos akto išplėtimo ir teisinio įgyvendinimo projektus. Vienas jų, kaip mano jį paskelbęs ir aptaręs Janas Seredyka, buvo parengtas tarpuvaldžiu – 1587 ar 1588 m. projekte „Kitatikių konfederacijos deklaracija ir patvirtinimas. Zigmantas III Dievo malone Lenkijos karalius..." („Declaratio et roboratio confederationis dissidentium in religione. Zygmunt Trzeci a laski Božej król Polski etc...").[62] Kaip spėja J. Seredyka, galbūt jame remtasi ankstyvesniu, 1576 m., dar Stepono Batoro laikais parengtuoju projektu.[63] „Deklaracijoje" konstatuojama, kad Varšuvos konfederacijos aktas liečia katalikus, kalvinistus, liuteronus ir Čekų brolius (Sandomiero 1570 m. sinode susitarusiuosius), taip pat stačiatikius, armėnus – visus tuos, kurie tiki šv. Trejybe. Deklaracijoje raginama taikiai sugyventi ir su judėjais, arijo-

[60] Lepszy, Kazimierz, „Walka sejmowa o konfederację warszawską w roku 1587", OiRwP, t. 4, 1959, p. 117–118.

[61] Ibid., p. 124–125.

[62] Seredyka, Jan, „Nie znany projekt egzekucji konfederacji warszawskiej", OiRwP, t. 20, 1975, p. 161–169.

[63] Tazbir, Jaunusz, *Państwo bez stosów*, Warszawa, 1967, p. 131.

Steponas Batoras, Lenkijos karalius,
Lietuvos didysis kunigaikštis. XVI a. graviūra

nais, bet arijonai traktuojami kaip sulaužę Varšuvos konfederacijos aktą. Pavaldiniai privalą dalyvauti bažnytinėse apeigose, tačiau jie galį pasirinkti tikėjimą, jų niekas negalįs versti išpažinti kitą religiją – nei bajorų, nei karaliaus, nei visų tikėjimų dvasininkų valdose. Šalyje turinti būti pripažinta spaudos laisvė, teisė spausdinti bei platinti savo krašto ir užsienio evangelikų leidinius. Šių teisių lygybę turi vykdyti pasauliečių teismai ir visiems luomams; visų akto saugomų tikybų asmenys turį lygias teises užimti valstybinius ir miestų urėdus, visų tikėjimų bažnyčiose sudarytos santuokos yra pripažįstamos, o sutuoktiniams gimę vaikai – teisėti.[64]

Pozicijų, atrodo, nebuvo įmanoma suderinti. Iš tiesų abi pozicijos – ir radikalioji katalikiška primo, ir bandančioji išplėsti kitatikių teises bei jas garantuoti visų luomų asmenims – buvo diametrialiai priešingos.

[64] Seredyka, Jan, op. cit., p. 160–169.

Artėjant valdovo karūnacijai, Lenkijos evangelikai pabandė pakeisti valdovo priesaiką sau palankesne. Nežinoma, ar rengiant naujos priesaikos formulę dalyvavo Lietuvos DK atstovai. Vietoje *Pacta conventa* buvo suprojektuoti *Konfederacijos straipsniai* (*Articuli confoederationis*).[65] Naujasis valdovas savo, dvasininkų ir pasauliečių vardu turėjo prisiekti, kad saugos taiką tarp skirtingai tikinčiųjų, kad nei pats, nei kitų asmenų padedamas, niekam netrukdys išpažinti savąjį tikėjimą ir nevers jo keisti. Visi valstybės pareigūnai, ir pasauliečiai, ir dvasininkai senatoriai, taip pat renkami ir skiriami teismų pareigūnai bei burmistrai savo priesaikoje irgi turėjo pažadėti, kad saugos taiką tarp skirtingai tikinčiųjų ir neleis jos griauti nei dvasininkams, nei pasauliečiams. Pažadėti, kad kitatikiams nebus trukdoma gauti skiriamas ar renkamas pareigas. Pakartoti deklaracijoje skelbti siekiai, kad katalikų, evangelikų, stačiatikių bažnyčiose sudarytos santuokos, taip pat ir mišrios, būtų pripažintos ir jose gimę vaikai pripažįstami teisėti, evangelikų dvasininkų vaikai galėtų būti skiriami ar renkami į visas pareigybes, laisvai mokytis visose mokyklose ir akademijose. Niekas negalįs būti verčiamas atlikti apeigų ar veiksmų, kuriuos draudžia asmens išpažįstamas tikėjimas. Visiems, kas pažeis šiuos priesaikos punktus ar užpuls katalikų, evangelikų, stačiatikių bažnyčias ir jų dvasininkus, numatytos bausmės. Numatyti teismai tokio pobūdžio nusikaltimams išaiškinti ir bausti. Šį dokumentą Kazimierzas Lepszy interpretavo kaip pastangą aplinkiniu keliu įteisinti evangelikų ir stačiatikių egzistenciją valstybėje, nes tai pasiekti seimuose jau buvo maža vilties.[66]

Zigmantui Vazai prisiekiant pasikartojo Henriko Valua karūnavimo metu susidariusi padėtis – evangelikai teikė savo aukščiau aptartąjį priesaikos projektą, o primas nesutiko su tokia karūnacija. Senatorių siūlymu naujasis karalius prisiekė aptakiąja Henriko Valua formuluote „saugoti taiką tarp skirtingai tikinčiųjų", o įstatymus, numatančius taikos išsaugojimo būdus, atidėjo karūnacijos seimo sprendimams ir jiems iš anksto prisiekė.

Lietuvos DK delegacija 1587 m. gruodžio 27 d. Zigmanto Vazos karūnacijoje nedalyvavo. Atvykę vėliau, 1588 m. sausio 8 d., Trakų vaivada Jonas Hlebavičius, Trakų klebonas Benediktas Vaina, pakancleris Leonas Sapiega ir Lietuvos DK miestų atstovai paprašė, kad karalius patvirtintų vi-

[65] Šis Vatikano archyvo dokumentas paskelbtas leidinyje: Bidlo, Jaroslav, *Jednota bratrska v prvnim wyhnanstvi*, t. 4: (*1587–1595*), Praha, 1932, priedas A, p. 210–211 ir 20, 21 (Articuli confoederationis super quos haeretici regem in sua coronatione iurare contendunt).

[66] Lepszy, Kazimierz, „Walka sejmowa o konfederację Warszawską...", p. 127.

sas turėtas Lietuvos DK teises bei laisves ir Trečiąjį Lietuvos Statutą[67], taip pat, kad Lietuvos DK skirtų valdyti Livoniją ir patvirtintų paliaubas su Maskva. Valdovas atskirai prisiekė iš antraeilių pareigūnų sudarytai delegacijai ir padarė viską, ko ji prašė, išskyrus Livonijos valdymą – jis liko bendras. Tad patvirtino Trečiąjį Lietuvos Statutą, kurio I skyriaus 1 straipsnis skelbė, kad tik šia viena, Statute skelbiama teise turi būti teisiami visi Lietuvos DK piliečiai, t.y. kad Lietuvos DK turi savo teisės sistemą.[68]

Kaip buvo jame išspręsti valstybės ir ne Romos katalikų bei krikščioniškų tikybų asmenų tarpusavio santykiai?

Trečiąjį Lietuvos Statutą rengti buvo numatyta jau 1568 m. Gardino seime ir net sudaryta tam reikalui komisija, kuri, kaip žinia, per tą laiką, kol buvo priimtas Statutas, ne kartą keitėsi. Iki 1588 m. pasikeitė ir du valdovai. Tam, kas buvo nustatyta Statute, pasiekti prireikė gana intensyvių įvairių Lietuvos DK visuomenės grupių pastangų ir požiūrių derinimo, prioritetų pasirinkimo.

Statutas buvo taisomas, Ivano Lappo nuomone, ne Liublino unijos, o 1568 m. Gardino seimo dvasia.[69] 1582 m. vis dėlto kilo klausimas, kaip pasielgti su anksčiau parengtuoju tekstu. Dar Liublino unijos seime sudarytosios komisijos jau nebebuvo: 1582 m. mirė katalikas Augustinas Rotundas, jau anksčiau buvo miręs ir kalvinistas Merkelis Šemeta, ir Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius. 1582 m. Volkovysko Lietuvos DK bajorų suvažiavime pažymėta, kad naujoji Statutui taisyti komisija, kurią sudarė 22 pavietų bajorų atstovai, jau baigė darbą.[70] 1579–1584 m., baigiant pildyti ir taisyti Statuto tekstą užvirė, galima sakyti, tarptautinė diskusija dėl konfederacijos akto pripažinimo.

Andrius Volanas 1579 m. savo knygos *Gynimas tikros ir teisingos senosios bažnyčios nuomonės... (Defensio verae...)* dedikacijoje Steponui Batorui rašė apie būtinybę išlaikyti tikėjimo išpažinimo laisvę.[71]

Jėzuitas Antonas Possevinas knygoje prieš A. Volaną, 1583 m. išleistoje Ingolštate, ragino karalių Steponą Batorą nepaisyti Varšuvos konfederacijos akto ir įvesti vieną religiją valstybėje.[72] A. Possevinui atsakė A. Volano

[67] Wisner, Henryk, *Zygmunt III Waza*, p. 32–33.

[68] Lappo, I., *1588 metų Lietuvos Statutas, Tekstas*, p. 19.

[69] Lappo, I., *1588 metų Lietuvos Statutas, Tyrinėjimas*, p. 389.

[70] Ibid., p. 400–403.

[71] Volan, Andreas, *Defensio verae, orthodoxae, veterisque in Ecclesia sententiae de Sacramento Corporis et Sanguinis Domini nostri Jesu Christi... ad Petrum Skargam...*, Losci Lituanorum, 1579, psl. nenumeruoti.

[72] Possevino, Antonio, *Epistola ad Stephanum Primum Poloniae regem adversus quendam Volanum, haereticum Lithuanum*, Ingolstadt, 1583.

bendramintis kalvinistas Jonas Lasickis, 1572 m. šv. Baltramiejaus nakties Paryžiuje liudininkas, kurį laiką dirbęs Vilniuje pas Joną Hlebavičių, gerai pažinojęs Lietuvos DK evangelikų padėtį.[73] J. Lasickis savo knygoje labai aiškiai rašė: Lietuvos DK nėra tokio valdovo tirono, kuris įvedinėtų vieną religiją ir dar jėgą tam naudotų.[74]

1582 m. buvo parašyta dar viena knyga, ginanti Lietuvoje taiką tarp skirtingai tikinčiųjų: *Apologetika, arba konfederacijos gynyba* (*Apologeticus to jest obrona konfederacyej*), skirta ir konfederacijos aktui, ir 1581 m. įvykiams Vilniuje, kaip laužantiems tą aktą, aptarti. Nei autorius, nei leidėjas, nei leidimo vieta knygoje nenurodyti. Leidinį unikatą suradęs ir pakartotinai jį išleidęs Edmundas Bursche spėjo, kad jį parašė Venclovas Agripa, tačiau Henrikas Baryczas šį kūrinį priskyrė kauniečiui Stanislovui Nininskiui.[75] Taigi veikalo autorystė dar tyrinėtina. Vadinasi, per kelerius metus Lietuvos DK buvo parengtos net trys knygos, ginančios religinę toleranciją ir taiką. Ši polemika vyko tada, kai Trečiasis Statutas jau buvo baigiamas, bet dar nepatvirtintas, tad vis dėlto tebebuvo pavojus, kad Statute numatyti įstatymai paskutiniu momentu gali būti pakeisti.

Kilmingųjų sluoksnyje vyraujant jėgų pusiausvyrai, atrodo, didelių prieštaravimų tarp skirtingai tikinčių bajorų nei 1582 m., nei 1584 m. Volkovysko suvažiavimuose nekilo (juose buvo numatyti įvairūs tikėjimo dalykai, nekatalikų bajorų padėtį, dvasinių teismų kompetenciją reguliuojantys įstatymai). Tai, kas buvo fiksuojama Statute kaip tikėjimą liečią įstatymai, buvo jau priimtina ir senatoriams, ir bajorams. Koks buvo katalikų dvasininkų senatorių požiūris? Juk jiems turėjo galioti 1577 m. bažnytinės Gniezno provincijos Petrakavo sinodo nutarimai.

Šis Petrakavo sinodas pasmerkė „taikos tarp kitatikių" aktą ir ragino ekskomunikuoti visus, kas jį „girs, gins ir laikysis".[76] Lietuvos DK vyskupai šiame sinode nedalyvavo, o Vilniaus vyskupui atstovavo jo įgaliotinis.

Be to, I. Lappo nustatė, kad 1584 m. priešseiminiame Volkovysko suvažiavime „dvasiniai ir pasaulietiniai" luomai susitarė dėl dvasinių ir pasau-

[73] Barycz, Henryk, *Jan Łasicki. Studium z dziejów polskiej kultury naukowej XVI wieku*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1973, p. 93, 113–114.

[74] Lasicius Polonus, *Pro Volano et puriore religione, defensoribus eius adversus Antonium Possevinum socium Jesu, scriptum apologeticum*, išleistas kartu su Volan, Andreas, *Libri Quinque contra Scargae...*, Vilnae, 1584.

[75] Bursche, Edmund, „Wstęp", in *Apologeticus to jest Obrona konfederacyej. Przytym Seditio albo bunt kapłański na ewanieliki w Wilnie...*, wyd. Edmund Bursche, Biblioteka pisarzów polskich, nr. 84, Kraków, 1932, p. XXIX ir kt.; Barycz, Henryk, op. cit., p. 93.

[76] *Źródła dziejowe*, t. 4, wyd. Adolf Pawiński, p. 26–32; Korolko, Mirosław, „Spory i polemiki wokół konfederacji Warszawskiej", OiRwP, t. 19, 1974, p. 80–81.

Mikalojus Radvila Rudasis (1512–1584).
XVII a. vidurio piešinys pagal XVI a. vidurio portretą

lietinių teismų kompetencijos atskyrimo, „dėl žemės bylų tarp dvasininkų ir pasauliečių luomų", dėl dvasininkų skyrimo testamentų vykdytojais ar globėjais. Porą metų padelsęs griežtasis Vilniaus vyskupas Jurgis Radvila 1586 m. šį susitarimą įrašė į Lietuvos Metriką.[77] Taigi Statuto įstatymai buvo suderinti tarp visų, savo valią ir balsą turinčių įstatymų leidyboje. Nėra žinių, kad kas būtų priešinęsis Varšuvos konfederacijos akto įrašymui į Statutą 1582 ar 1584 m. Volkovysko suvažiavimuose.

Sprendžiant iš to, kad „taikos saugojimo" akto Lietuvos DK vyskupai neužprotestavo, galima daryti išvadą, kad jie jautėsi daugiau įsipareigoję laikytis 1568 m. Gardino privilegijos, o ne 1577 m. bažnyčios sinodo nutarimų. Lietuvos DK vyskupai aiškiai solidarizavosi su ta senatorių grupe, kuriai svarbiausia buvo išlaikyti savąją teisę kaip būtiną valstybės atributą.

[77] Lappo, I., *1588 metų Lietuvos Statutas, Tyrinėjimas*, p. 414–415.

Tuo metu jie teikė prioritetą valstybingumui. Be to, Statute buvo aiškiai kompromisinių įstatymų. Galima spėti, kad tarp grupių vyko pozityvios derybos, buvo derinami interesai neatsižadant svarbiausio tikslo – po Liublino unijos Lietuvos DK įteisinti savarankišką teisinę sistemą.

Vienas svarbiausių evangelikams Trečiojo Lietuvos Statuto straipsnių buvo III skyriaus 3 straipsnis „Apie taikos saugojimą tarp visų pavaldinių ir valstybės gyventojų, skirtingai krikščionišką tikėjimą suprantančių ir išpažįstančių".[78] Kaip rodo pavadinimas, šis įstatymas rėmėsi 1573 m. Varšuvos konfederacijos aktu. Jis buvo įrašytas po straipsnio, patvirtinančio visas Lietuvos DK bajorų laisves. Juo buvo nustatyta, kad dėl skirtingo krikščioniško tikėjimo negali būti liejamas kraujas, atimama nuosavybė, baudžiama kalėjimu; katalikų dvasininkų pareigoms turi būti siūlomi katalikai „Lenkijos piliečiai", o „graikų bažnyčios" dvasininkų pareigoms – „graikų tikėjimo žmonės". Varšuvos konfederacijos aktas šiame straipsnyje įrašytas mechaniškai, nekeičiant formuluočių, net paliktos Lenkijos realijos. Visai buvo pakeistas evangelikų ir stačiatikių naudai straipsnis apie testamentus, palyginti su 1566 m. Antruoju Statutu.[79] VIII skyriaus 1 straipsnyje nustatyta, kad nei rašantiems testamentą, nei liudytojams netaikomi jokie apribojimai dėl tikybos (Antrajame Statute jų buvo), taip pat pašalinta eretiko sąvoka.[80]

Trečiojo Lietuvos Statuto įstatymų dėl kitatikių visuma patvirtino visiems krikščionių tikybos kilmingiesiems teisę laisvai, be apribojimų disponuoti savo turtu, baudžiamojoje teisėje visų tikybų asmenims ir bažnyčių turtui buvo taikomi tie patys įstatymai, nors pati evangelikų bažnyčia kaip institucija valstybėje nebuvo pripažinta. Buvo nustatyta, kad jei kas imsis smurto ar padarys nuostolių kuriai nors krikščioniškai bažnyčiai, dvasininkams, klebonijoms, mokykloms, kapinėms, tai piktadario veiksmai bus kvalifikuojami kaip žala bajorui (XI sk., 3 str.).[81]

Teisėjų ir kitų teismo pareigūnų (IV sk., 1, 8 str.) priesaikos formulėje numatyta prisiekti Visagaliu Dievu ir šv. Trejybe[82], t.y. visoms krikščionių tikyboms, išskyrus arijonus, tinkančia bendra formule. Buvo atribotos dvasinių ir pasaulietinių teismų kompetencijos, sureguliuotos dvasininkų prievolės karo reikalams. Tai aptarsime atskirai. Atrodo, kad toks palyginti

[78] Lappo, I., *1588 metų Lietuvos Statutas, Tekstas*, p. 119–122.

[79] Gudavičius, Edvardas, „Reformatų testamentų teisės apribojimas Lietuvos Statutuose", in *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 77–78.

[80] Lappo, I., *1588 metų Lietuvos Statutas, Tekstas*, p. 338.

[81] Ibid., p. 389.

[82] Ibid., p. 164–165, 175.

Henrikas Valua, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. XIX a. plieno raižinys pagal Vernier

platus bajorų – evangelikų, stačiatikių ir katalikų teisių sulyginimas buvo pasiektas tam tikra kaina. Trečiasis Lietuvos Statutas katalikų bažnytinio turto reikalus sprendė šiek tiek atsižvelgdamas į popiežiaus bulę *Dėl bažnyčios turtų imuniteto* (*De immunitate Ecclesiastica bonorum*), bet visai kitaip interpretuodamas imuniteto apimtį. III skyriaus 33 straipsnio dalyje „Apie dvasininkų ir pasauliečių luomų teises į žemę"[83] rašoma apie kunigaikščių, ponų, bajorų – žemvaldžių užrašytas bažnyčiai žemes, bylas dėl jų ir jų ribų. Numatyta tokias bylas spręsti pagal pasaulietinius įstatymus, bet, atsižvelgiant į žemės nuosavybės kilmę (ar žemę užrašė bajoras, ar ponas, ar kunigaikštis), bylos turėjo būti sprendžiamos arba pakamario, arba specialiuose valdovo komisarų-asesorių, arba paties valdovo teismuose. Buvo pripažinta, kad tokių bylų pagrindas esąs fundacijos

[83] Ibid., p. 144–147.

dokumentas ir fundacijos kilmė. Straipsnis nebuvo skirtas specialiai bažnytinės žemės atgavimo byloms, bet Trečiajame Lietuvos Statute bažnytinės žemės skirstomos, kaip ir Antrajame Statute, pagal fundacijos kilmę – ar ji bajoro, ar valdovo, taigi pripažįstama pirmosios fundacijos svarba. Tai turėjo palengvinti katalikų bažnyčiai pradėti bylas dėl bažnytinių valdų, ypač parapinių bažnyčių atsiėmimo. Tačiau Trečiajame Lietuvos Statute bažnytinių žemių imuniteto klausimai buvo sprendžiami ne pagal bulę, bet pagal Lietuvos DK teisę, ir ne dvasiniuose teismuose, kaip to reikalavo bulė.

Trečiojo Lietuvos Statuto straipsnius papildė 1588 m. seimo konstitucija „Apie bažnytines valdas".[84] Joje buvo konstatuojama, kad bažnyčių ir vienuolynų žemės negali būti nusavintos ar valdomos ne tos bažnyčios, kuriai buvo užrašytos autentiškoje steigimo privilegijoje, jei tokios sąlygos ar priežastys specialiai nebuvo nurodytos privilegijose ir jei jos nebūtų naudingos tai bažnyčiai. Ši seimo konstitucija kartu su jau anksčiau aptartuoju Trečiojo Lietuvos Statuto III skyriaus 33 straipsniu buvo teisinis pagrindas katalikų bažnyčiai per teismus pradėti atstatinėti priešreformacinių laikų katalikų bažnyčios žemėvaldą.

Teismų procesų dėl katalikų bažnyčių turėtojo turto, bažnyčių, klebonijų pastatų, kurie buvo nusavinti, kai koliatoriai pakeitė bažnyčių tikybą, buvo jau ir anksčiau (Vengrovo bažnyčios atvejis), tačiau XVI a. paskutinįjį ketvirtį tokių teismų gerokai pagausėjo. Tai turėjo dvejopą reikšmę: Lietuvos DK teisėje aiškiai formavosi bažnyčios institucijos kaip teisės subjekto sąvoka[85], antra, šie įstatymai ir prasidėję teismai iš esmės veikė Lietuvos DK evangelikų bažnyčių tinklo raidą.

Po intensyviai pasikartojančių evangelikų bažnyčių, bibliotekų deginimų, kapinių niekinimų Lenkijos miestuose, ypač Krokuvoje, 8-ajame ir 9-ajame dešimtmetyje evangelikams pribrendo reikalas siūlyti seimams konstitucijų projektus, numatančius, kaip tuos puolimus sustabdyti. 1578 m. Steponas Batoras buvo išleidęs įsaką, kuriuo draudžiami „sąmyšiai" dėl skirtingų tikėjimų. Nauja proga sutelkti evangelikų pastangas visos Lenkijos–Lietuvos valstybės mastu buvo 1592–1593 m. seimai, šaukiami po Švedijos karaliaus Jono III mirties, kuriuose Zigmantas Vaza turėjo progą pareikšti dinastines teises į Švedijos Karalystės sostą. Zigmantui Vazai reikėjo visų kilmingosios visuomenės grupuočių paramos, o senatas ir seimas

[84] *Volumina legum*, t. 2, skil. 1221; Wisner, Henryk, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa, 1982, p. 43.

[85] Meysztowicz, Walerjan, *Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie W.Ks. Litewskiego*, Wilno, 1935, p. 82.

Zigmantas Vaza, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. XVI a. pabaigos raižinys

buvo susirūpinę ateitimi, jeigu Zigmantas Vaza išvyktų ir nebegrįžtų. Ruošiantis 1593 m. seimui Lietuvos DK priešseiminiuose seimeliuose turėjo būti svarstomas garsiai nuskambėjęs 1591 m. evangelikų reformatų bažnyčios užpuolimas Vilniuje. Nors nėra žinomos tų seimelių instrukcijos[86], tačiau manoma, kad Lietuvos DK seimeliai parėmė evangelikų reikalavimus priimti specialų nutarimą dėl „sąmyšių". 1593 m. seime buvo siūloma susilaikyti nuo sąmyšių tuo laikotarpiu, kol Zigmanto Vazos nebus valstybėje. Evangelikai bandė pasiekti, kad nutarimo galiojimo laikas nebūtų ribotas.

[86] Jarmiński, Leszek, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa, 1992, p. 45; Wisner, Henryk, *Najjaśniejsza Rzeczypospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku*, Warszawa, 1978, p. 150–152.

Bet kuriai nutarimo formuluotei griežtai priešinosi popiežiaus nuncijaus Malaspinos agituojami Lenkijos vyskupai. Po to, kai iškilo grėsmė, kad seimas iširs, buvo priimtas kompromisinis nutarimas: kaltieji dėl sąmyšių miestuose bus teisiami seniūno arba miesto teismo, bet nebuvo minimi sąmyšiai, kylantys dėl tikėjimo. Nutarimas turėjo galioti tik tuo metu, kai karaliaus nebus valstybėje.[87]

Neišspręsti tebebuvo dešimtinių reikalai. Daugelyje seimų 1576, 1578, 1581, 1587, 1588, 1607, 1609 m. vyko ginčai dėl jų, ypač dėl dešimtinių iš bajorų valdų.[88] Visuose aptariamojo laikotarpio seimuose dėl dešimtinių arba nesusitarta, arba nutarimo svarstymas buvo nukeltas į kitą seimą – sprendimai buvo priimti tik 1635 m.

Aptariamojo laikotarpio evangelikų sumanytuose nutarimuose, seimų konstitucijose ir kituose įstatymų galią turinčiuose dokumentuose ryškėjo tvirta tendencija arijonizmo nelaikyti evangeliška tikyba. Net pačiuose tolerantiškiausiuose projektuose arijonai traktuojami kaip neišvengiama blogybė, su kuria evangelikai buvo priversti taikstytis, bet jų į savo tarpą nepriėmė. Tokia pozicija visą laiką stiprėjo ir XVII a. pirmojoje pusėje. 1658 m. seimas arijonus pirmuosius paskelbė už įstatymų ribų.

Visos teisės, kurias pavyko Lietuvos DK evangelikams išsikovoti per aptariamąjį laikotarpį, buvo tos, kurios buvo užfiksuotos Trečiajame Lietuvos Statute. Nors visą paskutinį XVI a. ketvirtį ir pirmąjį XVII a. dešimtmetį Lietuvos DK evangelikai stengėsi įgyti daugiau teisių ir įteisinti evangelikų bažnyčių egzistenciją, bet tai jiems nepavyko. Priimtieji įstatymai veikė tol, kol visuomenėje buvo realių jėgų, galinčių išlaikyti pusiausvyrą, kol fizinės ir moralinės galios neįgijo tos grupuotės, kurios pasirinko represinį veiklos modelį, ir kol visuomenė nepriėmė nuostatos, kad „tikslas pateisina priemones".

Įstatymai buvo akivaizdžiai neišbaigti ir nepakankamai suderinti. Pavyzdžiui, Varšuvos konfederacijos akto pagrindu priimtas įstatymas leido bausti tuos, kurie kalti dėl tarpusavio taikos sulaužymo. O kas bus pripažintas tą taiką sulaužęs, jau priklausė nuo realių jėgų santykio visuomenėje. Laikas turėjo parodyti, kas bus vertinamas kaip suardęs taiką: ar įžeidžiantį žodį pasakęs, ar akmenį sviedęs, ar žmogų sužalojęs, namus ir bažnyčias deginęs, kapus niekinęs.

Nuo to, kokia kryptis – kūrybinė, represinė ar siekianti palenkti visuomenę į savo pusę, pradės dominuoti katalikų bažnyčioje ir visuomenės daugumos laikysenoje, priklausė kultūros raidos intensyvumas bei kultūros kūrybos rezultatai.

[87] *Volumina legum*, t. 2, skil. 1221, p. 242–243.
[88] Ibid., t. 2, skil. 884, 964, 1019, 1058, 1243, 1601, 1675.

3. Evangelikų reformatų bažnyčių tinklas ir krašto bažnyčios organizacija

Nuo XVI a. 8-ojo dešimtmečio Lietuvos DK evangelikų reformatų krašto bažnyčia savo veiklą plėtė, tvarkė savo organizaciją, rengė leidinius. Šiuo laikotarpiu didesnę reikšmę nei anksčiau įgijo Vilniaus bažnyčia, kuri tuo metu tapo centrine viso krašto bažnyčia.

Tam buvo gana daug priežasčių. Evangelikai reformatai jau pajėgė atvirai ir plačiai veikti sostinėje. Vilniuje esanti bažnyčia turėjo palankias sąlygas susisiekti su nuolat į ją įvairiais reikalais atvykstančiais evangelikais, ji natūraliai tapo jų komunikacijos centru. Kadangi per visą laikotarpį iki 1603 m. Vilniaus vaivados buvo kalvinistai (Radvilos, Eustachijus Valavičius), bendruomenė jautė turinti paramą. Ilgą laiką ji glaudėsi privačiose Radvilų jursdikose, o po to, kai jau reikėjo išsikraustyti iš M. Radvilos Juodojo palikuonių namų, 1574 m. bendruomenė kurį laiką gyvavo be tinkamų apeigoms patalpų. Bet dešimtmečio pabaigoje pirko savarankiškai (dosniai paremta daugelio didikų) sklypą mieste. Sklypą Vilniaus bendruomenės seniūnai pirko iš M. Radvilos Rudojo; 1579 m. spalio 20 d. šį pirkimą patvirtino valdovas Steponas Batoras.[89] Manoma, kad 1581 m. evangelikų reformatų bendruomenės nuosavybės teise įgytame miesto sklype buvo baigta statyti pirmoji savarankiška jų bažnyčia Vilniuje. Taigi Vilniaus kalvinistai „išėjo iš jursdikos į miestą". Prie įsigytojo sklypo bendruomenė pripirko arba gavo dovanų užrašytus testamentuose kitus sklypus ir namus. Ten statėsi špitolę, įsirengė biblioteką, archyvą, mokyklą, kažkuriame iš tų namų turėjo būti įrengta ir spaustuvė. Nuo 9-ojo dešimtmečio pradžios Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčia buvo pajėgi veikti kaip centrinė krašto bažnyčia.

Sostinė buvo visos krašto bažnyčios sinodų susirinkimo vieta. Savarankiškai veikianti reformatų bendruomenė Vilniaus mieste suformavo centrą, bet nė kiek nemenkino ir kitų, po visą Lietuvos DK teritoriją išsisklaidžiusių bendruomenių reikšmės. Vilnius pamažu darėsi centru, kuriame buvo rengiamos ir aptariamos knygos. Netrukus jos čia pradėtos ir leisti.

Evangelikų reformatų, liuteronų, arijonų bažnyčių tinklas kito dėl kelių veiksnių: jį veikė prasidėjusios ir vykstančios žemvaldžių konversijos, besiorganizuojanti ir stiprėjanti katalikų bažnyčia, pastarosios siekiai, kad būtų priimti įstatymai, padedantys atsiimti anksčiau turėtąsias bažnyčias.

[89] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 39–51.

Bet neteisinga būtų įsivaizduoti, kad evangelikų bažnyčių tinklas tik sparčiai menkėjo. Tinklas kito ir pačių evangelikų iniciatyva: buvo įrengiamos naujos bažnyčios, o senosioms suteikiamas materialinis pagrindas savarankiškai egzistuoti.

Evangelikai buvo tvirtai įsikūrę didelėse Biržų ir Dubingių Radvilų valdose: Biržų kunigaikštystėje ir Dubingių dvare. XVII a. pradžioje šios šakos Radviloms pamažu atiteko Kėdainių dvaras.[90] Iš Goniondzo ir Raigardo šakos Radvilų per Kiškas, kai Jono Kiškos (mirė 1592) našlė Elžbieta Ostrogaitė-Kiškienė ištekėjo už Kristupo Radvilos Perkūno, ir Kėdainių dvaro dalis perėjo į Biržų ir Dubingių šakos Radvilų rankas. Tiesa, 1600–1614 m. dvaro dalį dar valdė Jono Kiškos brolis Stanislovas ir tik 1614 m. Radvilos gavo visą dvarą. Keičiantis savininkams Kėdainių dvare beveik pusę amžiaus veikė evangelikų bažnyčia, išskyrus trumpą laiką, kai valdė Elžbieta Ostrogaitė-Kiškienė-Radvilienė. Visi savininkai buvo reformacijos šalininkai: evangelikas buvo ir Stanislovas Kiška[91], o jo motina Ona Radvilaitė-Kiškienė ir jo brolis Jonas Kiška (nuo 1574 valdė Kėdainius) buvo arijonai.

1600 m. Kėdainių katalikų klebonas Matas Kobylinskis pradėjo iki 1627 m. trukusį teismo procesą dėl Kėdainių bažnyčios.[92] Tik nuo 2-ojo dešimtmečio ši valda su visu miestu tapo valdoma vieno kalvinisto žemvaldžio. Tad Kėdainiai XVI a. paskutinį ketvirtį ir XVII a. pradžioje dar nebuvo Žemaitijos evangelikų centras.

[90] Šinkūnas, Peliksas, *Kėdainių miesto istorija*, Kaunas, 1928; Seredyka, Jan, „Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w XVI–XVII w.", OiRwP, t. 21, 1976, p. 81–109; Šiame straipsnyje žr. Kėdainių bažnyčių XVI–XVII a. bibliografija. Meysztowicz, Walerjan, *Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie W.Ks. Litewskiego*, p. 128–130.

[91] Dėl Stanislovo Kiškos tikėjimo yra abejonių, ar jis buvo arijonas, ar kalvinistas. 1593 m. jam priklausiusią Kėdainių dalį jis iki gyvos galvos užrašė brolienei Elžbietai Ostrogaitei-Kiškienei, katalikei, kuri tais pačiais metais ištekėjo už K. Radvilos Perkūno. 1594 m. į Kėdainių evangelikų bažnyčią, veikusią Šv. Jurgio katalikų bažnyčios patalpose, Elžbieta Radvilienė pakvietė kataliką kunigą. Tad 1594–1599 m. Elžbietos valia (iki jos mirties) Kėdainių bažnyčioje buvo laikomos katalikų pamaldos, tačiau jau 1600 m., kai ta dvaro dalis grįžo S. Kiškai, į bažnyčią vėl buvo pakviestas evangelikas kunigas. Janas Seredyka spėjo, kad S. Kiška galėjo būti arijonas, nes dar apie 1617 m. Kristupas Radvila uždraudė Kėdainiuose viešai veikti arijonams. Dokumentas paskelbtas: Lukšaitė, Ingė, *Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a.*, *Acta historica Lituanica*, t. 5, Vilnius, 1970, p. 67. Tačiau arijonų bendruomenės veikla mieste nesuteikia pakankamo pagrindo S. Kiškos tikėjimui nustatyti. Tadeuszo Wasilewskio surinkti duomenys apie S. Kišką rodo, kad jis buvo kalvinistas. *PSB*, t. 12/4, sąs. 55, p. 510–517.

[92] Pranešimai apie ginčus dėl Kėdainių bažnyčios [XVII a. pradžia–apie 1614 m.], VUB RS, f. 4, b. 205, nr. 16042, 16063, 16068; *Археографический сборник документов*, t. 8, p. 152–167, 170, 172–187, 203–210 (Kauno pilies teismo 1600, rugpjūčio 7 ir 1615, rugpjūčio 5 sprendimai).

Mikalojus Radvila (1546–1589), M. Radvilos Rudojo sūnus.
XVII a. piešinys pagal XVI a. portretą

Teismo procesas, vykęs ketvirtį amžiaus, buvo simptomiškas daugeliu požiūriu ir daugiareikšmis. Jį aprašė remdamiesi autentiškais dokumentais Valerijonas Meysztowiczus ir Janas Seredyka. Pirmiausia juo katalikų bažnyčia siekė, kad privačioje evangelikų valdoje būtų atstatyta katalikų bažnyčia, t.y. būtų sugriautas *cuius regio, eius religio* principas. Šis teismo procesas, vykęs įvairiuose teismuose: Kauno pilies teisme, Vyriausiajame Lietuvos Tribunole, Valdovo dvaro asesorių teisme, formavo viešąją nuomonę. Katalikas klebonas visokiais būdais bandė diskredituoti evangelikus žemvaldžius, aprašė teismui net ir išgalvotus įvykius, įrodinėjo, kad skundžiamieji tiesiogine to žodžio prasme yra šventvagiai: esą tarnas pralaužęs bažnyčios mūrą, vogęs arnotus, juos užvilkęs meškai. Teismo procesas ar procesai atskleidė, kad Lietuvos DK teisėje nebuvo aiškių įstatymų, kurie leistų teisėtai nustatyti bažnyčios priklausomybę: viena besiteisiančiųjų pusė rėmėsi 1588 m. seimo konstitucija apie katalikų bažnyčios

turtų neliečiamybę, kiti – Varšuvos konfederacijos aktu, įrašytu į Trečiąjį Lietuvos Statutą. Paskelbtus įstatymus katalikai ir evangelikai aiškino skirtingai: katalikų bažnyčia teigė, kad turi teisę neleisti atskirti nuo jos jau turėtąsias valdas, bet evangelikai III skyriaus 3 straipsnį aiškino kaip įstatymą, kuris leido žemvaldžiui pasirinkti tikėjimą, t.y. kartu keisti bažnyčios tikėjimą savo valdose. Abiejų įstatymų formulavimo ir jų turinio neišbaigtumas leido juos aiškinti skirtingai. J. Seredykos apskaičiavimu[93], buvo priimti dešimt teismo sprendimų: trys Kauno pilies teisme, penki Lietuvos Tribunole, du karaliaus asesorių teisme. V. Kobylinskį palaikė Žemaičių vyskupas Eustachijus Valavičius. Byla po ilgų tiesioginių derybų baigėsi sutartimi tarp Kristupo Radvilos ir Žemaičių vyskupo. K. Radvila sutiko grąžinti Kėdainių Šv. Jurgio bažnyčią katalikams, pripažinti laisvą katalikų tikėjimo išpažinimą mieste, sumokėti nemažą pinigų sumą, tačiau reikalavo, kad Kėdainiuose nebūtų įkurta katalikų mokykla, vienuolijos (ypač jėzuitų), kad katalikų procesijos neišeitų už šventoriaus ribų, kad nevyktų teismai dėl kitų jo dvaruose esančių katalikų bažnyčių, pakeistų į evangeliškas, kad susitarimą pasirašytų abiejų vyskupijų vyskupai, abi kapitulos, Lietuvos Tribunolas ir abi kanceliarijos, t.y. kad susitarimas įgytų teisinio sprendimo statusą ir kad katalikiškoji pusė įsipareigotų laikytis susitartų sąlygų.[94] Iš tiesų šio proceso pabaiga jau buvo kito reformacijos raidos laikotarpio reiškinys, tačiau tokie procesai prasidėjo kaip tik mūsų aptariamuoju laikotarpiu.

1568–1596 m. panašus teismo procesas vyko dėl Vengrovo katalikų bažnyčios grąžinimo; jis baigėsi Elžbietos Ostrogaitės ir antrojo jos vyro K. Radvilos Perkūno susitarimu, kuriuo bažnyčia buvo grąžinta katalikams, o evangelikai reformatai įsikūrė naujose patalpose.

Į kalvinistų Radvilų šakos rankas 1600 m. perėjo didelė Slucko kunigaikštystė, kai Jonušas Radvila (1579–1620) vedė katalikę Sofiją Olelkaitę. Vedybinėje sutartyje K. Radvila Perkūnas ir Jeronimas Chodkevičius numatė, kad vyras kalvinistas nevers žmonos katalikės pereiti į savo tikėjimą, globos kunigaikštystėje esančias katalikų bažnyčias ir stačiatikių cerkves, nelies jų turtų, tačiau į visų religijų bažnyčių vakuojančias dvasininkų vietas pats parinks atitinkamos religijos kandidatus.[95] Slucke būta trijų

93 Seredyka, Jan, „Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w XVI–XVII w.", p. 90.

94 Kristupo Radvilos sąlygos dėl Kėdainių bažnyčios grąžinimo katalikams, 1622–1627, VUB RS, f. 4, b. 205, nr. 16012, 16026, 16029, 16070.

95 K. Radvilos Perkūno susitarimas su Slucko kunigaikštytės Sofijos Olelkaitės globėju Jeronimu Chodkevičiumi dėl sūnaus Jonušo vedybų su Sofija, Vilniuje, 1600, birželio 13, AGAD AR, sk. VIII, b. 511, l. 63.

religijų tikinčiųjų – stačiatikių, katalikų ir kalvinistų.[96] Nors vedybinėje sutartyje Jonušas žadėjo kalvinistų bažnyčių Slucko kunigaikštystėje nestatyti, tačiau šio pažado nevykdė: kalvinistų bažnyčios tuojau pat buvo įsteigtos Slucke, Kopyliuje ir kitose svarbesnėse gyvenvietėse. XVII a. pirmajame dešimtmetyje ten susibūrusios evangelikų reformatų bendruomenės, palaikomos kalvinistų kunigaikščių Radvilų, pamažu tapo reformacijos šalininkų atrama rytinėje Lietuvos DK dalyje.

Teismo procesas prasidėjo ir dėl Kelmės bažnyčios fundacijos priklausomybės: 1591 m. Jonas Gruževskis nupirko Kelmės dvarą iš Bohdano Solomereckio, kuris pardavė valdą, kaip pats rašė:

... su dvaru ir Kelmės miesteliu..., su bažnyčia, jos valdomis ir teise siūlyti kunigą (z *podavaniem kostielnym*), mano protėvių Kelmės bažnyčiai suteikta ir fundacija, su arimais, žeme ir pavaldiniais, šiai bažnyčiai ir klebonijai priklausiusiais.[97]

J. Gruževskis 1596 m. Kelmės bažnyčioje įkurdino kalvinistų kunigą. Po dešimties metų, 1606-aisiais, Žemaičių vyskupo atstovas patraukė J. Gruževskį į teismą dėl bažnyčios priklausomybės ir jos valdyto turto. Teismas truko pusketvirtų metų ir 1609 m. birželio 14 d. Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo padalinys *Compositum Iudicium* priteisė Kelmės bažnyčią tai tikybai, kuriai buvo suteikta pirmoji fundacija, t.y. katalikams.

Aptartieji teismo procesai rodė, kad pamažu, nepaisant prieštaringų Lietuvos DK įstatymų, aptariamuoju laikotarpiu ir kiek vėliau įsitvirtino teismo praktika, jog bažnyčia turinti priklausyti tai tikybai, kuriai buvo suteikta pirmoji fundacija. Pasidarė labai svarbūs pirmieji fundacijos dokumentai, įvairūs, nors ir netiesioginiai aktai, nurodantys bažnyčių valdas

96 Be pagrindo yra Semiono Podokšino teiginys, kurį nekritiškai perėmė Janas Seredyka, kad Slucko kunigaikštis Jurgis Olelkaitis 1535 m. fundavo liuteronų bažnyčią Slucke. Подокшин, Семен, *Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI в.–начало XVII века)*, Минск, 1970, p. 41; Seredyka, Jan, „Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w XVI–XVII w.", p. 86. S. Podokšino nurodytuose šaltiniuose – LMAB RS, f. 40, b. 606 nerašoma apie liuteronų bažnyčią, o Slucko bažnyčios byloje AGAD AR, sk. VIII, nr. 511 yra nemaža dokumentų, kurie buvo surinkti XVII a. pabaigoje dėl bažnyčios vykusiam teismui. Iš pateiktų dokumentų išrašų matyti, kad 1545–1546 m. Slucko katalikų bažnyčios klebonas teisėsi su Slucko kunigaikštiene Alena ir jos sūnumi Joriu (tokia vardo forma dokumentuose) dėl bažnyčiai neatiduotų dešimtinių. AGAD AR, sk. VIII, nr. 511, l. 28–52. Tačiau dešimtinių nemokėjimas dar nereiškė, jog buvo įrengtos liuteronų ar kalvinistų bažnyčios. Pateiktieji dokumentai apie ginčą dėl dešimtinių turėjo įrodyti, kad nuo XV a. pabaigos Slucke veikė katalikų bažnyčia su sava fundacija.

97 Grużewski, Bolesław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach*, Warszawa, 1912, p. 28–29.

priešreformaciniais laikais, o evangelikams iškilo reikalas turėti savarankiškas fundacijas savoms bažnyčioms. 1595–1596 m. katalikų bažnyčia suregistravo savo veikiančias ir neveikiančias Vilniaus vyskupijos bažnyčias; Žemaičių vyskupijos bažnyčias Merkelis Giedraitis surašė apie 1592–1596 m. Taip atsirado pirmieji nuo reformacijos pradžios sistemiški katalikų bažnyčių tinklo duomenys. Fundacijos dokumentams įgijus tokią svarią reikšmę, vienas iš kovos būdų buvo archyvų deginimas ir dokumentų klastojimas. Buvo „naudinga" sunaikinti 1611 m. Vilniaus sinodo archyvą. Kaip jau minėta anksčiau, 1595–1596 m. Vilniaus vyskupijoje veikė tik 46,7 proc. XVI a. viduryje buvusių katalikų bažnyčių[98] ir pusė Žemaičių vyskupijoje.[99]

XVI a. paskutinįjį ketvirtį ir XVII a. pirmąjį dešimtmetį evangelikai pradėjo teikti savarankiškas fundacijas savo bažnyčioms. Ten, kur 6-ajame–8-ajame dešimtmetyje jos veikė pakeistinėse, buvusiose katalikų bažnyčiose ar dvarų koplyčiose, jau buvo susidariusios nuolatinės evangelikų reformatų, kitur – liuteronų bendruomenės. Žemvaldžiai, skirdami savarankišką fundaciją bažnyčiai, jau išskyrė ją kaip atskirą teisės subjektą, fundacijose nurodydavo, kad bažnyčiai skiriamos lėšos, arimai, sklypai, pastatai, kartais pavaldiniai ir kt. turės priklausyti būtent tai bažnyčiai arba Vilniaus sinodui, kad ir kokios tikybos būtų jų palikuonys. XVI a. paskutinįjį ketvirtį evangelikų fundacijose evangelikų reformatų bažnyčia jau buvo suvokiama kaip savarankiška institucija, galinti valdyti jai skirtą turtą.

Kristupas Radvila fundavo evangelikų reformatų bažnyčias Biržų kunigaikštystės miesteliuose ir didesnėse gyvenvietėse: kunigaikštystės centre Biržuose 1584 m.[100], Papilyje ir Salamiestyje 1595 m.[101], Nemunėlio Radviliškyje 1590 m.

98 Bumblauskas, Alfredas, *Reformacijos genezė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje...*, VUB RS, f. 36, nr. 2939, p. 134; Apskaičiuota remiantis sidabrinės mokestį sumokėjusių 1595–1597 m. Vilniaus vyskupijos bažnyčių sąrašais. LMAB RS, f. 43, b. 472, 473, 476, 480.

99 Apskaičiuota remiantis „Descriptio dioecesis Samogitiensis", kuris paskelbtas: Vaivada, Vacys, „Bažnyčių tinklas Žemaitijoje (‚Descriptio dioecesis Samogitiensis' duomenimis)", in *Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis*, Vilnius, 1994, p. 44–45 ir skelbto teksto pataisa.

100 1687 m. lapkričio 20 d. Liudvikos Karolinos Radvilaitės patvirtintoje privilegijoje Biržų evangelikų reformatų bažnyčiai nurodyta ir senosios 1584 m. fundacijos data ir turinys. AGAD AR, sk. VIII, nr. 27, l. 49.

101 Liudvikos Karolinos Radvilaitės 1687 m. patvirtintoje privilegijoje Papilio ir Salamiesčio bažnyčioms nurodoma K. Radvilos Perkūno fundacija. LNMB, f. 93, nr. 7, l. 11r–14r.

Kristupas Radvila Perkūnas (1547–1603).
XVII a. vidurio piešinys pagal XVI a. portretą

Rietavo seniūnas Morkus Vnučka, Lauryno, paskyrė pinigų sumas Pašušvio, Šiluvos kalvinistų bažnyčioms, o Sedos bažnyčiai – 10 valakų žemės 1587 m.[102] Jo žmona Sofija Mitkevičiūtė-Vnučkienė 1589 m. paskyrė Pašušvio kalvinistams pamokslininkams visą Pagumerčio palivarką su sąlyga, kad Pašušvyje bus išlaikomas bakalauras, t.y. mokytojas ir vietoje medinės pastatyta mūrinė evangelikų reformatų bažnyčia. Jos kunigui išlaikyti fundatorė skyrė 17 valakų ir 2 margus[103] bei pinigų sumą – 1000 kapų grašių iš dviejų kaimų. Ta pati Vnučkienė 1592 m. visą savo Šiluvos dvarą-miestelį su valdomis, pirktą iš evangelikų Merkelio Zavišos ir jo žmonos Daratos Samboreckaitės, ir dar Pašakarnių palivarką su valdomis ir pavaldiniais užrašė Šiluvos evangelikų reformatų bažnyčiai[104], jau

[102] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 111.
[103] Ibid., p. 113–115.
[104] Ibid., p. 118–119.

„seniai veikiančiai" (1578 m. pirmą kartą paminėta). Senoji medinė bažnyčia turėjo būti perstatyta į mūrinę ir ten įkurta mokykla. Pastarajai Vnučkienė dar 1592 m. papildomai skyrė 500 kapų grašių.[105] Šiluvos evangelikų reformatų bažnyčia, atrodo, buvo turtingiausia kalvinistų bažnyčia Žemaitijoje. XVI a. pabaigoje ji tapo centrine to krašto bažnyčia.

1610 m. Kelmėje Jonas Gruževskis išleido nuostatus pavaldiniams, kuriuose įsakė lankyti tik evangelikų reformatų bažnyčią. Nuostatuose minima, kad pats J. Gruževskis suteikė bažnyčiai ir fundaciją. Prie bažnyčios buvo mokykla. Katalikams atsiėmus senąją bažnyčią, Kelmėje viena šalia kitos jau veikė dvi – katalikų ir kalvinistų – bažnyčios ir mokyklos.[106] O abipusiai kaltinimai nenutrūko.

XVI a. paskutiniame ir XVII a. pirmajame dešimtmetyje visoje Lietuvos DK teritorijoje buvo apie 200[107] evangelikų reformatų bažnyčių, palyginti su praeitu laikotarpiu, daug tvirčiau įsikūrusių.

Nebūtų teisinga teigti, kad žemvaldžio tikėjimas nebeturėjo reikšmės bažnyčios tikybos parinkimui. Antai iš pabėgusio į Mažąją Lietuvą Rietavo kunigo Stanislovo Valentinaičio Buivydo 1596 m. skundo aišku, kad Sofija Vnučkienė, kuri buvo tvirta kalvinistė, po vyro Morkaus (dokumente Martyno) Vnučkos mirties norėjo Rietave įvesti kalvinistiškas pamaldas. S. Buivydas su tuo nesutiko. Skunde jis nurodė, kad Rietave dirbęs kunigu dešimt metų, t.y. nuo 1586 m., ir kaltino Sofiją Vnučkienę, kad ši esanti Zwinglio pasekėja[108], kad nustojusi mokėti jam algą. S. Buivydas prašė Mažojoje Lietuvoje lietuvių ar lenkų pamokslininko vietos, be abejo, liuteronų bažnyčioje. Matyt, tokių atvejų būta ir daugiau. Tačiau šio laikotarpio tikinčiųjų žemvaldžių ir veikiančios bendruomenės santykių jau negalima supaprastinti – žemvaldžiui pakeitus tikėjimą, bendruomenės tikėjimas, tarsi lazdele mostelėjus, akimirksniu nekito. Pavyzdžiui, arijonų bendruomenės pėdsakų Kėdainiuose aptinkame visą XVII a. pirmąją pusę, nors ten nuo 1606 m. jau valdė kalvinistai. Kristupas Radvila 15 metų po to, kai valdė Kėdainius, dar draudė arijonams ir viešai veikti, ir rengti slaptus susirinkimus namuose.

Aptariamuoju laikotarpiu Lietuvos DK miesteliuose palyginti pagausėjo evangelikų bažnyčių. Kalvinistai Radvilos, siekdami pagyvinti Biržų

[105] Ibid., p. 138–139, 140–147.

[106] Grużewski, Bolesław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach*, p. 91–93.

[107] Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 16; Tworek, Stanisław, „Z zagadnień liczebności zborów kalwińskich na Litwie", OiRwP, t. 17, p. 211. Taip pat žr. šios knygos lentelės nr. 4 duomenis.

[108] 1596, birželio 6 Stanislovo Valentinaičio Buivydo (Bujvidus) prašymas ir konsistorijos rezoliucija, GStAPK HA XX, Tit., 39a, nr. 6a, l. 2r–3v.

kunigaikštystės ūkinę veiklą, sustiprinti jos centro Biržų reikšmę, beveik vienu metu – 1584-aisiais – skyrė fundaciją kalvinistų bažnyčiai, o po kelerių metų – 1589-aisiais – Biržams suteikė savivaldą. Siekdami paskatinti Papilio miestelio augimą, jie bažnyčią iškėlė iš dvaro ir davė jai sklypą (pastatams, mokyklai, kunigui išlaikyti) pačiame miestelyje, kuris buvo kiek nutolęs nuo dvaro. Tuo metu turtingieji žemvaldžiai evangelikai jau aiškiai taikstėsi prie miestelėnų bendruomenių, kurių galėjo būti ir visai nedideliuose miesteliuose. Bendruomenių savaveiksmiškumas stiprėjo.

Nemažos savarankiškos evangelikų bendruomenės susibūrė didžiuosiuose miestuose Vilniuje ir Kaune. Vilniuje veikė dvi atskiros didelės kalvinistų ir liuteronų bendruomenės, Kaune – liuteronų bendruomenė.

Būdingas šio laikotarpio bažnyčių tinklo raidos bruožas buvo tai, kad pamažu iro ir per tą laiką suiro principas „kieno valdžia, to ir tikėjimas": daugelyje vietovių viena šalia kitos gyvavo skirtingo tikėjimo bažnyčios. Tai, palyginti su Mažąja Lietuva, kūrė visai kitokio pobūdžio evangelikų parapijas.

Nėra duomenų, kurie leistų nustatyti Lietuvos DK evangelikų parapijų dydį kaip Mažojoje Lietuvoje. Lietuvos DK gyventojai tikėjimo požiūriu buvo mišrūs, bet vis dėlto privačiose valdose vyravo viena tikyba. Ten, kur jau penkis šešis dešimtmečius žemvaldžiai be pertraukos buvo evangelikai ir kur veikė evangelikų bažnyčios, gyventojų dauguma, ypač turtingų giminių dvarų valdose, buvo evangelikai.

Tuo tarpu ten, kur žemvaldžiai keitė tikybą, kalvinistų užimtosios senosios katalikų bažnyčios buvo atšventinamos ir visose šiose valdose palaipsniui grąžinamos katalikų apeigos. Taip vyko po 1574 m. Nesvyžiaus ir Olykos šakos Radvilų valdose. M.K. Radvila Našlaitėlis 1584 m. Nesvyžiuje įsteigė jėzuitų kolegiją, pastatydino naują katalikų bažnyčią (1587–1593). 1590 m. čia įkurdino benediktinių, o 1598 m. – bernardinų vienuolynus. Panašus procesas vyko visose privačiose valdose, kur žemvaldžiai keitė tikėjimą.

Tačiau visiškai „grynų" tikėjimo požiūriu teritorijų kažin ar buvo, ypač miesteliuose ir miestuose. Evangelikų didikų ir bajorų valdos, kurių gyventojų daugumą sudarė evangelikai, dažnai ribojosi su katalikiškomis valdomis. Miesteliuose sumišai gyveno ne vieno tikėjimo žmonės. Besikeičiant skirtingų tikybų valdytojams seniūnijose, net ir privačiuose miesteliuose, tuo labiau savavaldžiuose miestuose, visuomenė tikėjimo požiūriu buvo marga.

Gana patikimą vaizdą susidaryti galima iš jau ne kartą minėtos 1579 m. Tarkvinijaus Pekulo kai kurių Žemaičių vyskupijos katalikiškų parapijų vizitacijos ataskaitos. Į vizitatoriaus klausimą, ar yra eretikų katalikiškoje parapijoje, gauta įvairių atsakymų. Vilkijoje kunigas atsakė, kad esą „daug

stačiatikių ir įvairių eretikų sektų", nors pripažino, kad bažnyčios žemėvalda nepažeista; Veliuonoje – „daug eretikų rutėnų ir schizmatikų-stačiatikių"; Skirsnemunėje – „eretikas" buvo tik valdytojas Venclovas Šemeta; Seredžiuje atsakyta, jog čia dauguma katalikų, bet yra ir stačiatikių cerkvė; Ariogaloje – „yra daug liuteronų"; Krakių miestelyje (kur klebonavo Mikalojus Daukša) – „yra eretikų, bet dauguma katalikų"; Betygaloje – „visi katalikai, išskyrus kelis kilminguosius, kurie, jei būna bažnyčioje, nuolat trikdo tvarką ir susikaupimą"; Viduklėje – „išskyrus keturis ar penkis, visi yra katalikai"; Kražiuose – „dalis katalikų, dalis eretikų, bet daugiau katalikų", o Kražių ir Kaltinėnų bažnyčių altarijų, koplyčių turėtas fundacijas tarp savęs išsidalijęaplinkiniai koliatoriai ir kt. eretikai[109], vadinasi, apie Kražius būta daug bajorų evangelikų. Taip apibūdintos katalikiškos parapijos, kurių daugumoje 1579 m. veikė katalikų bažnyčios. Taigi katalikiškose parapijose būta evangelikų, panašiai buvo ir evangeliškose. Savavaldžiuose miestuose ir miesteliuose kelių tikėjimų bažnyčių sambūvis, paveldėtas iš praeito laikotarpio, Lietuvoje ir Lietuvos DK buvo dar įprastas dalykas.

Po visą Lietuvos DK teritoriją išsisklaidžiusias kalvinistų bendruomenes ir bažnyčias jungė Lietuvos DK krašto bažnyčia, vadinamoji Lietuvos viseta – *Unitas Lituaniae*. XVI a. 9-ajame dešimtmetyje Lietuvos DK buvo trys evangelikų reformatų bažnyčios distriktai (apygardos).[110] 1611 m. užpuolikai sudegino *Unitas Lituaniae* sinodo archyvą, todėl negalima nustatyti, kada iš praeitame laikotarpyje buvusių trijų sudaryti šeši distriktai. Žinoma, kad XVI a. pabaigoje, 1595 m., visa teritorija jau buvo suskirstyta į šešis distriktus. XVII a. pradžioje jie apėmė: 1) Vilniaus distriktas – Vilniaus, Trakų, Ašmenos, Lydos pavietuose esančias kalvinistų bažnyčias, 2) Žemaičių – beveik sutapo su Žemaičių seniūnijos ribomis, jam priklausė visas Kėdainių miestas ir dvaro valdos abipus Nevėžio (t.y. jau ir ne Žemaitijoje esanti dalis), 3) Užnerio – apėmė Ukmergės, Upytės, Kauno pavietus, 4) Naugarduko – apėmė Naugarduko, Rečicos, Mozyriaus ir Volkovysko pavietus, 5) Paliesės, dar vadintas Brastos ar Gardino distriktu, apėmė Brastos, Gardino, Pinsko, Slonimo pavietus, 6) Rusų, dar vadintas Minsko ar Baltarusių, – apėmė Minsko pavietą, Oršos, Polocko, Mstislavlio ir Vitebsko miestus. Tokį suskirstymą fiksavo pirmieji išlikę

[109] *Codex Mednicensis...*, p. 419, 429, 434, 438, 440, 452, 456, 460, 473.
[110] *Listy Annibala z Kapui arcybiskupa Neapolitańskiego, nuncyusza w Polsce*, wyd. Alexander Przezdziecki, Warszawa, 1852, p. 146–148 (Annibalo Kapujiečio 1588, birželio 22 laiškas kardinolui Montaltui).

Mikalojus Mitkevičius Šimkavičius Pašušvietis.
XVII a. pirmosios pusės portretas

nuo 1611 m. evangelikų reformatų bažnyčios sinodų protokolai.[111] Yra pagrindo manyti, kad tokia organizacija susidarė ne 1611 m., o keleriais metais anksčiau.

Kaip ir ankstyvesniuoju laikotarpiu, iš distrikto dvasininkų tarpo buvo renkamas superintendentas – vyriausiasis dvasininkas, kuris pats eidavo

[111] Lietuvos [Vilniaus] evangelikų reformatų provincinių sinodų aktai, kn. 1, 1611–1635, LMAB RS, f. 40, b. 1157. Gizbert Studnicki, Wacław, *Zarys historyczny o archiwum ewangelicko reformowanem w Wilnie: Katalog pokazu zabytków ze zbiorów synodu ewangelicko reformowanego w Wilnie*, Wilno, 1926, p. 10–11.

pamokslininko pareigas kurioje nors distrikto bažnyčioje, dažniausiai gausiausioje bendruomenėje, tapusioje distrikto centru. Šie centrai XVI a. paskutinį ketvirtį ir po 1611 m. ne kartą keitė savo vietą.

Vilniaus distrikto superintendentu po Simono Zacijaus (mirė tarp 1567–1577)[112] tapo Stanislovas Sudrovijus (Sudrowski z Ostrołęki), atvykęs į Lietuvą po studijų užsienyje. J. Łukaszewiczius mano, kad paskutiniais amžiaus metais jį pakeitė Krokuvos universiteto bakalauro laipsnį turėjęs Andrius Chšonstovskis (Andrzej Chrząstowski, Andreas Chrastovius, apie 1555–1618)[113], dirbęs Vilniuje (apie 1583), Alšėnuose ir Zaslave (1587) pas kalvinistą Joną Hlebavičių, Biržuose (1592) pas K. Radvilą Perkūną. Manoma, kad Vilniuje jis dirbo superintendentu 1603–1613 m.

Iš Žemaitijos superintendentų težinome Adomą Petravičių, 1578 m. buvusį Šiluvos evangelikų reformatų bažnyčios kunigą[114], o 1597 m. – Kasparą Jonavičių Guiskį (Gojski, Goiscius), Šaukėnų bažnyčios kunigą.[115] A. Petravičius, atvykęs iš Šaukėnų, 1553 m. įsirašė į Karaliaučiaus universitetą.[116]

Iš parašų po 1595 m. generalinio sinodo Torunėje protokolais žinome, kad Užnerio distrikto senjoru tais metais buvo Jonas Lucinijus Paplonskis (Jan Lucinius Paploński), Baltarusių distrikto – Koidanovo kunigas Filipas Bochvičas Krokuvietis (Filip Bochwicz Cracoviensis), Naugarduko – Seirijų kunigas Motiejus Bankovskis (Maciej Bankowski), Paliesės – Brastos kunigas Matas Tžcinskis (Maciej Trzciński).[117] Superintendentai, atrodo, tuo metu buvo vadinami senjorais. Baltarusių distrikto superintendentas 1596 m. buvo Jonas Chocimovskis.[118]

Užnerio ir kituose distriktuose, o ypač Vilniuje, dirbo asmenys, studijavę universitetuose. Jie daug rašė, jų plunksnai priklausė dauguma XVI a. paskutiniojo ketvirčio poleminės literatūros, jie rengė būtiniausias bendruomenės veiklai reikalingas knygas. Tačiau, matyt, dauguma jų, išskyrus Žemaitijos vyresniuosius, buvo kilę iš Lenkijos. Dalis jų įsijungė į valstybės ir visuomenės, kurioje dirbo, gyvenimą. Vieni liko, jų vaikai čia

112 Budka, W., „Szymon Zacjusz, pierwszy superintendent zborów litewskich", *Reformacja w Polsce*, t. 2, 1922, ; Urban, Wacław, „Spuścizna Szymona Zacjusza", OiRwP, t. 22, 1977, p. 201.
113 Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 2, p. 198–199.
114 Vaivada, Vacys, *Reformacija Žemaitijoje XVI a. II pusėje*, p. 93.
115 Wengerscius, Andreas, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, perspaudas, Varsovia, 1973, p. 442.
116 Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 47.
117 *MRPL*, ser. 4, sąs. 1, s. 6.
118 Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 2, p. 205.

ėjo mokslus, kiti išvyko. Trūksta duomenų apie šių asmenų, kaip vientisos grupės, konsolidaciją. Iš gausios poleminės literatūros galima spręsti, kad šią grupę vienijo tikėjimas, siekimas išsaugoti veikiančias bažnyčias, reformacijos šalininkus. Jungė juos ir nuostata aktyviai veikti, ypač rengiant leidinius. Tačiau jei žvelgsime į XVI a. pabaigos Lietuvos DK kalvinistų ir liuteronų kunigų visumą, kiek šiuo metu ji pažįstama, akivaizdu, kad savo kultūrinėmis orientacijomis ji buvo labai nevienalytė. Dar reikėjo laiko šiam sluoksniui konsoliduotis, o tai buvo pačios to meto bažnyčios silpnumo žymė.

4. Evangelikų reformatų veikla

Po audringo išsiskyrimo su arijonais 7-ajame dešimtmetyje Lietuvos DK evangelikų reformatų krašto bažnyčia turėjo daugelį leidinių iš naujo parengti, nes leistųjų ankstesniais dešimtmečiais jau nelaikė patikimais: juose nebuvo akcentuojama šv. Trejybė, Kristaus dieviškumas, t.y. tai, ką kalvinistų bendruomenės kelis polemikos su arijonais dešimtmečius griežtai formulavo. Arijonizmu buvo įtariami senieji Brastos ir Nesvyžiaus leidiniai, be to, jau buvo praėję daug laiko nuo jų išleidimo.

8-ajame dešimtmetyje evangelikai reformatai daug leidinių neišleido. Reikėjo vėl įsirengti iš naujo spaustuves po to, kai vieną M. Radvilos Juodojo spaustuvę perėmė jo sūnus M.K. Radvila Našlaitėlis ir 1576 m. perkėlė ją į Vilnių bei perdavė jėzuitų žinion. Tais metais ši spaustuvė išspausdino primo Jakubo Uchańskio laišką – pirmąjį spausdintą tekstą lenkų kalba Vilniuje. M. Kawieczyńskio spaustuvė, 1562–1571 m. veikusi Nesvyžiuje ir, kaip manoma, tęsusi veiklą Zaslave[119], 1571–1572 m. labai artimai bendradarbiavo su arijonu Simonu Budnu, leido jo leidinius. Todėl kalvinistai, siekiantys išlaikyti tikėjimo grynumą, ja pasinaudoti, atrodo, neketino. 1572 m. M. Kawieczyńskio spaustuvė arijono Jono Kiškos rūpesčiu buvo pergabenta į jo Losko dvarą, kuriame veikė 1573–1589 m.[120] Kaip žinia, J. Kiška buvo aktyvus arijonas, tad Loske daugiausia buvo leidžiamos šios krypties knygos, nors pasitaikydavo ir neutralaus turinio kalvinistų parengtų veikalų, pavyzdžiui, Cicerono raštai ir kt. Sulėtėjusį

[119] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 120–121.
[120] Ibid., p. 123.

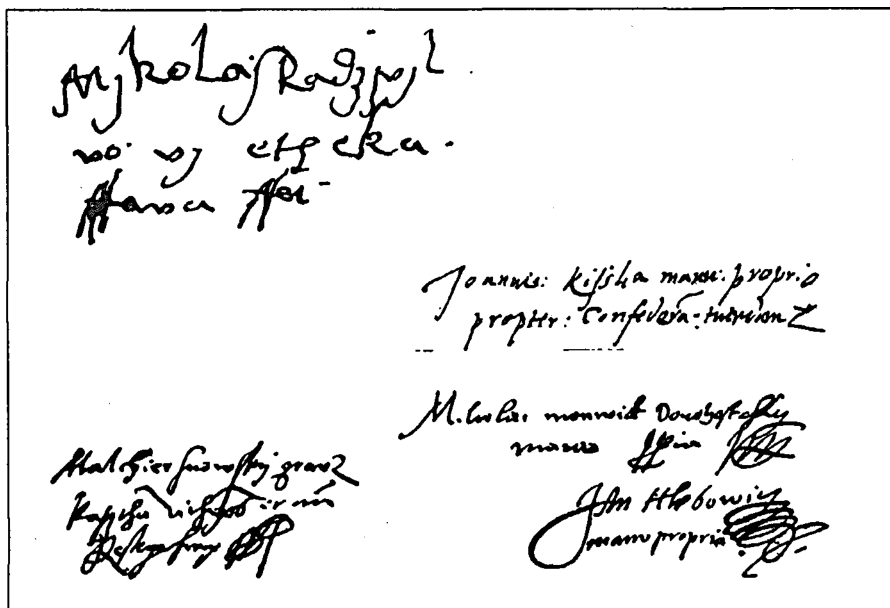
pačiai evangelikų reformatų bažnyčiai reikalingų knygų rengimą galima paaiškinti spaustuvių trūkumu ir būtinybe susiorientuoti naujose sąlygose. Svarbiausias tuo metu veiksnys, stabdęs knygų leidybos spartą, buvo ta aplinkybė, kad Lietuvos DK evangelikai reformatai ieškojo savojo ortodoksijos pavidalo.

XVI a. paskutinįjį ketvirtį, nuo 1574 m., spaustuvės pradėjo telktis Vilniuje. (Žinoma, liko kelios ir jau aptartuose dvaruose.) Vilniaus pasirinkimas rodė pakitusias kultūros raidos sąlygas, išaugusį spausdintų tekstų poreikį, suvoktą būtinybę jais naudotis. Be to, sostinėje susidarė pakankamai pakanti atmosfera įvairios tikybinės ir kultūrinės orientacijos spaustuvėms steigti. Pirmoji Mamoničių spaustuvė (1574–1607–1623), 1586 m. kovo 13 d. gavusi Stepono Batoro privilegiją spausdinti knygas rutėnų (gudų), bažnytine slavų bei graikų kalbomis ir išimtinę teisę leisti oficialiąją Lietuvos DK teisinę literatūrą, taikėsi prie oficialios valdovo pozicijos, laikėsi atokiai nuo reformacijos šalininkų reikalų bei tikybinės polemikos.

Po penkerių M.K. Radvilos Našlaitėlio katalikiškos spaustuvės veiklos metų, pačioje 9-ojo dešimtmečio pradžioje, Vilniuje pradėjo veikti dar dvi spaustuvės, kuriose savo knygas spausdinti galėjo ir Lietuvos DK kalvinistai. 1580 m. iš J. Kiškos Losko dvaro į Vilnių persikėlė spaustuvininkas Jonas Karcanas, aiškus reformacijos šalininkas, kuris Vilniuje orientavosi ne į institucinės spaustuvės statusą, bet į savarankišką komercinę veiklą. O komerciniais pagrindais tvarkoma spaustuvė turėjo spausdinti įvairių tikybinių krypčių literatūrą. Iki 1584 m. J. Karcano spaustuvės produkcijoje vyravo kalvinistų veikalai. Jis spausdino A. Volano, Martino Krowickio (Marcin Krowicki), Vilniaus kalvinistų Stanislovo Sudrovijaus ir Andriaus Chšonstovskio parengtus veikalus, bet nuo 1586 metų pradėjo spausdinti ir katalikų polemінę literatūrą.[121] J. Karcanas orientavosi į išsilavinusį, Europos literatūros aukso fondą pažinti norintį skaitytoją, spausdino gana daug Cicerono veikalų vertimų (1595, 1603, 1606 ir kt.), Juozapo Flavijaus *Judėjos karo istoriją* (1595), Heliodoro *Etiopiką* (1588, 1606), Erazmo Roterdamiečio *Krikščionybės riteriai ir dvasinis gyvenimas* (1585) ir kt.

Tad kalvinistams vis dėlto reikėjo spaustuvės, skirtos jų reikalams. Tokia spaustuvė, tik sąlygiškai galinti vadintis evangelikų reformatų bažnyčios spaustuve, pradėjo veikti 1582 m., iš pradžių pavadinta Vilniaus vaivados M. Radvilos Rudojo vardu. Joje dirbo Danielius Lenčickis (Daniel Łęczycki, Lancicius), perbėgęs iš katalikiškosios M.K. Radvilos Našlaitėlio spaustuvės. M. Radvila Rudasis, kaip spėjama, tą spaustuvę glo-

[121] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 111–113.

Lietuvos DK žymiųjų reformacijos veikėjų 1583 m. birželio 12 d. laiško iš Vilniaus Krokuvos evangelikų reformatų bendruomenės vyresniesiems fragmentas. Mikalojaus Radvilos Rudojo, Jono Kiškos, Mikalojaus Manvydo Dorohostaiskio, Jono Hlebavičiaus, Melchioro Snovskio Graužio parašai

bojo dvejus metus – iki mirties. Po 1581 m. pirmojo agresyvaus minios išpuolio spaustuvei reikėjo ne tik finansinės paramos, bet ir fizinės apsaugos. Mirus M. Radvilai Rudajam, spaustuvės globą perėmė Minsko kaštelionas ir Lietuvos DK paiždininkis Jonas Hlebavičius (1584–1587).[122] Tuo metu J. Hlebavičiaus namai turėjo būti intensyvių kultūrinių ryšių Vilniuje vieta. Kurį laiką (apie 1580–1581) čia gyveno Jonas Lasickis, artimai bendravęs su Čekų broliais, rašęs jų istoriją. J. Hlebavičiaus pavardė buvo įrašyta „pavojingų" poleminių leidinių, pavyzdžiui, A. Volano knygų, polemizuojančių su katalikų bažnyčios žymiausiais asmenimis – P. Skarga ir kt. jėzuitais, tituliniuose puslapiuose. Tad su šiais tekstais turėjo būti susipažįstama J. Hlebavičiaus namuose. Pats D. Lenčickis dirbo Lietuvos DK evangelikams reformatams visą dešimtmetį, 1581–1591 m., ir atspausdino didesnę dalį to laikotarpio kalvinistų poleminės literatūros. Bet 1591 m. kalvinistų bažnyčios užpuolimas privertė verslo žmogų rinktis tą

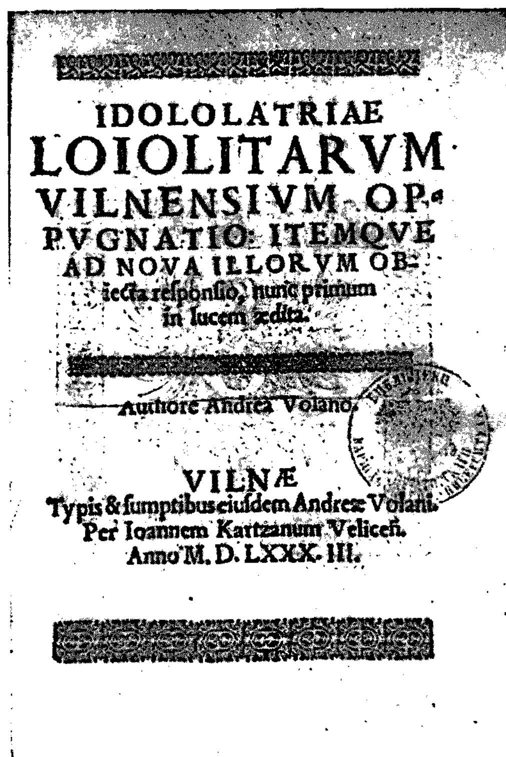
[122] Ibid., p. 210.

pusę, kurioje esant grėsė mažesnis pavojus būti fiziškai sunaikintam. D. Lenčickis perėjo į katalikybę ir pradėjo dirbti Vilniaus akademijos spaustuvėje. Ir vis dėlto kalvinistų veikalų leidyba nenutrūko. 1591 m. išleistoje A. Volano knygoje *Prakeikimas šmeižikams... (Dirae in obtrectatores...)*[123] pažymėta, kad ją išleido A. Volano spaustuvė. 1592 m. pasirodžiusioje A. Volano knygelėje *Keletas laiškų... (Epistolae...)*, nukreiptoje prieš arijonų požiūrį į šv. Trejybę, nurodyta, kad ji išleista evangelikų reformatų bendruomenės spaustuvėje.

Be abejo, nei A. Volanas, nei pati bažnyčia vienam leidiniui išspausdinti spaustuvės nekūrė, bet tik pridengė ją skirtingais pavadinimais, o leidinius turbūt finansavo bendruomenės turtingieji ir patys knygų autoriai. Tokia padėtis, matyt, tęsėsi ir paskutinį amžiaus dešimtmetį. Vilniaus žemės teismo raštininko Merkelio Petkevičiaus 1598 m. išleistame katekizme pažymėta jo paties vardo spaustuvė. Vadinasi, kažkuri spaustuvė veikė nenutraukdama darbo; buvo ir spaustuvininkas, dirbantis joje. Greičiausiai tai buvo nuo 1592 m. žinomas pirmas lietuvis spaustuvininkas, knygrišys, knygius ir, kaip manoma, vertėjas į lietuvių kalbą Jokūbas Morkūnas (Markovicius, Markowycz, mirė po 1607), spausdinęs Vilniuje 1592–1607 m.[124] Jis sava pavarde pasirašė tik kai kuriuos leidinius, kartu pridurdamas, kad esąs Vilniaus vaivados K. Radvilos Perkūno dvariškis ir tarnas. Kaip atrodo, J. Morkūnas buvo ne tik bažnyčios seniūnų ir globėjų valios vykdytojas, bet veikė ir savo iniciatyva. 1594 m. išleista didžiulė Mikalojaus Rejaus postilė lenkų kalba ir 1600 m. jos vertimo į lietuvių kalbą paren-

[123] Andriaus Volano knygų pavadinimus ir leidybinius duomenis žr. Volanas, Andrius, *Rinktiniai raštai*, sud. Marcelinas Ročka, Ingė Lukšaitė, Vilnius, 1996, p. 397–410.

[124] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 167, 235–236.
Jokūbo Morkūno kilmei nustatyti iki šiol dokumentų nerasta. Jis pats rašė, kad lietuvių kalba esanti „sava kalba", vadinasi, buvo kilęs iš teritorijos, kur buvo kalbama lietuviškai.
Greičiausiai J. Morkūno asmenvardis yra tėvavardinės kilmės, todėl pagal jį tikslesnės vietos nustatyti negalime. Tačiau tikėtina, kad J. Morkūnas galėjo būti kilęs iš Markovo – Ašmenos pavieto miestelio (minimas nuo 1486 m.), t.y. iš pietrytinio etninės Lietuvos regiono, kuriame tuo metu buvo platus lietuvių ir rytų slavų kalbomis kalbančių gyventojų ruožas. Kaip jau aptarta, iš to regiono buvo kilę nemaža pirmųjų knygų lietuvių kalba rengėjų. Antra vertus, J. Morkūnas galėjo būti kilęs ir iš Žiupronių dvaro valdų, kuriose tuo metu buvo Morkūnų kaimas. Toks vietovardis nurodomas Trakų vaivados Mikalojaus Radvilos (M. Radvilos Rudojo sūnaus) 1580 m. testamente, kuriame jis „Žiupronių [dvaro] kaimą, vadinamą Morkūnais" – „wies Żupranską przezwaiącą Morkuny..." užrašė savo ištikimam tarnui Mikalojui Kunowskiui. Mikalojaus Radvilos 1580 m. testamentas parašytas karo stovykloje prie Usviatų. AGAD AR sk. XI, nr. 12, l. 23-30.

IDOLOLATRIAE
LOIOLITARVM
VILNENSIVM OP-
PVGNATIO: ITEMQVE
AD NOVA ILLORVM OB-
iecta responsio, nunc primum
in lucem aedita.

Authore Andrea Volano.

VILNÆ
Typis & sumptibus eiusdem Andreae Volani.
Per Ioannem Kartzanum Velicen.
Anno M.D.LXXX.III.

Andriaus Volano knygos
Idololatriae loiolitarum Vilnensium oppugnatio...,
Vilnius, 1583, antraštinis lapas

gimas ir išspausdinimas turėjo būti to paties J. Morkūno sumanymas, kurį jis pats ir įvykdė, žinoma, „su bažnyčios seniūnų pritarimu". Tebelieka mįslė, ar iš tikrųjų J. Morkūnas išspausdino po vieną leidinį Upytėje (1603) ir Žeimiuose (1605). Tai aptarsime atskirai kiek vėliau.

Ne viena Vilniaus evangelikų reformatų bendruomenės spaustuvė (spausdinusi daugelio vardu) leido reformacijos šalininkų parengtas ar pasiūlytas knygas: nemaža tokios krypties leidinių išspausdino Salomonas Sultzeris (Vilniuje, 1596–1603), kaip manoma, į Vilnių atvykęs iš Vienos per Vengriją ir Krokuvą. Pirmas jo leidinys buvo A. Volano veikalas *Dialogas apie laimingą gyvenimą* (*De vita beata dialogus*), išleistas 1596 m. Knygotyrininkai spėja, kad šį spaustuvininką A. Volanas pakvietė iš Rygos. 1600 m. vieną knygą (taip pat A. Volano) Vilniuje išspausdino Ulrikas Sultzeris – tikriausiai pirmojo brolis. Tad per paskutinįjį amžiaus ketvirtį ir XVII a. pradžioje Vilniuje vyko intensyvi intelektualinė veikla, skirtingai tikintieji

dar mobilizavosi kūrybinei, o ne griaunamajai veiklai, dar dominavo pozityvios veiklos nuostatos. Aktyviai veikiančiose visuomenės grupėse per labai trumpą laiką Vilniuje neregėtai greitai susibūrė įvairių kultūrinių, tikybinių pažiūrų spaustuvininkai, dirbantys ir komerciniais pagrindais, ir vykdantys institucijų užsakymus. Savo spaustuvę tuo laikotarpiu turėjo ir Vilniaus stačiatikių dizunitų brolija.

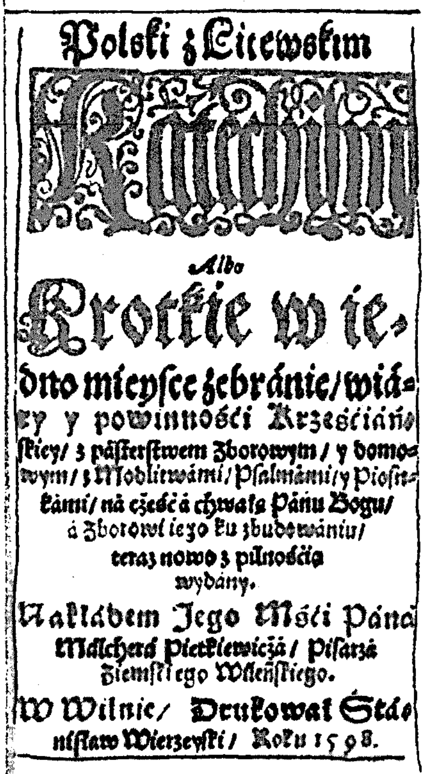
Kaip ir anksčiau, Lietuvos DK evangelikai savo veiklos be spaudinių neįsivaizdavo. Todėl spaustuvių susitelkimas Vilniuje nepakirto turtingesnių bažnyčių globėjų užmojų steigti jas ir dvaruose, kur buvo numatoma aktyviai veikti. Leidiniai buvo rengiami įvairiose vietose. A. Volanas, išleidęs per 30 knygų, daugelį jų parašė savo Bijutiškių dvarelyje, Ašmenos paviete, o išspausdino Vilniuje. Į knygų leidybą įsitraukė gausybė asmenų. Antai 1594 m. J. Morkūno išleistame Teofilio Szymono Turnowskio *Krikščioniškųjų pamaldų veidrodyje* (*Zwierciadło nabożeństwa Chrześciańskiego*, Vilnius, 1594) dedikaciją jauniesiems Jonušui ir Jurgiui Radviloms parašė Biržuose Jonas Sicinskis. Pasak knygos parengėjo A. Chšonstovskio pratarmės žodžių, šią knygą jis buvo gavęs iš to paties Biržų valdytojo J. Sicinskio. J. Morkūnas pastarojo lėšomis ją spausdino.[125] Dieveniškėse savo poemą *Deketeros akroama...* rašė Andrius Rimša.

Yra pagrindo manyti, kad spaustuvę Naujamiestyje (Upytės paviete) norėjo įkurti kancleris Eustachijus Valavičius. Teikdamas atskirą fundaciją Naujamiesčio evangelikų reformatų bažnyčiai, jis skyrė sklypus pamokslininkui, t.y. klebonijai, mokyklai, *spaustuvei* ir špitolei. E. Valavičiaus pirmosios fundacijos Naujamiesčio kalvinistų bažnyčiai originalas ir tekstas neišliko. Žinomi 1583 m. jo parašyti Naujamiesčio dvaro nuostatai[126], kuriuose nurodoma, kad pavaldiniai privalą lankyti jau veikiančią bažnyčią. E. Valavičiaus fundaciją ir spaustuvei skirtą sklypą mini Liudvika Karolina Radvilaitė 1687 m. rugpjūčio 6 d. atnaujinamojoje Naujamiesčio evangelikų reformatų bažnyčios fundacijoje, kurioje buvo pakartotas pirmosios fundacijos tekstas (neaišku, ar tiksliai) ir įrašyta jos data – 1576 m. Joje nurodyta, kad skiriamas sklypas spaustuvei.[127] L.K. Radvilaitės privi-

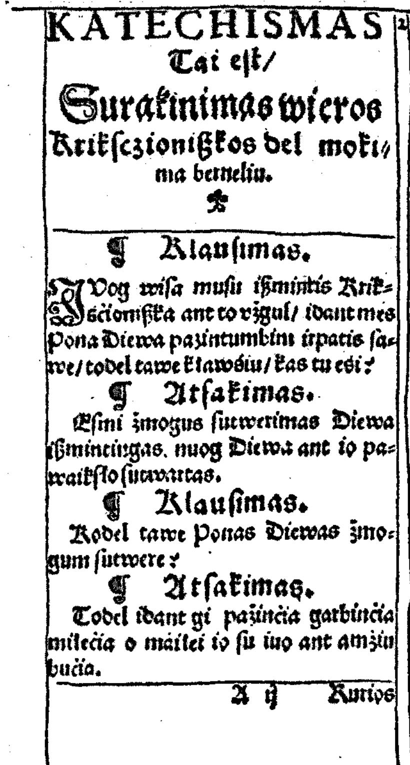
[125] Turnowski, Teofil Szymon, „Zwierciadło nabożeństwa Chrześciańskiego", Wilno, 1594, l. A_2v. A. Chšonstovskis pratarmėje skaitytojui rašė: „Šias nedideles knygeles gavau čia, Lietuvos kraštuose gyvendamas, maloniai man jas paskolino ponas Biržų vietininkas Jonas Sicinskis [...], kuris [...] tą knygelę davė savo lėšomis išspausdinti."

[126] 1583, rugpjūčio 4 Eustachijaus Valavičiaus Naujamiesčio dvaro Upytės paviete nuostatai dėl bažnyčios lankymo ir mokyklos, LNMB RS, f. 93, b. 14. Vertimas į lietuvių kalbą. *LIŠ*, t. 1, p. 242–244.

[127] Lietuvos evangelikų reformatų sinodo archyvo fundacijų kopijų knyga. 1687, rugpjūčio 6 L.K. Radvilaitės atnaujinamoji fundacija Naujamiesčio evangelikų reformatų bažnyčiai, LNMB RS, f. 93, b. 5, l. 140–153.

Polski z Litewskim
Katechism
Albo
Krotkie w ie-
dno miejsce zebránie/ wiá-
ry y powinnośći Krześćiáńs-
kiey/ z pásterstwem Zborowym / y domo-
wym / z Modlitwámi/ Psalmámi/ y Pieśn-
kámi/ ná cześć á chwałę Pánu Bogu/
á Zborowi iego ku zbudowániu/
teraz nowo z pilnośćią
wydány.
Nakłádem Jego Mośći Páná
Melchera Pietkiewiczá / Pisárzá
Ziemskiego Wileńskiego.
W Wilnie/ Drukował Stá-
nisław Wierzeyski / Roku 1598.

KATECHISMAS
Tai est/
Surakinimas wieros
Kriksczioniszkos del moki-
ma bernelių.

¶ Klausimas.
NOg wisa musu iszmintis Krik-
scznioniszka ant to wisu/ idant mes
Pona Diewa paʒintumbim irpatis sa-
we/ todel tawe klausiu/ kas tu esi?
¶ Atsakimas.
Esmi ʒmogus sutwerimas Diewa
iszmintingas, nuog Diewa ant io pa-
waikslo sutwartas.
¶ Klausimas.
Kodel tawe Ponas Diewas ʒmo-
gum sutwere?
¶ Atsakimas.
Todel idant gi paʒintia garbintia
milecia o máilei io su iuo ant amʒiu
budia.
A ij Kurios

Merkelio Petkevičiaus knygos *Polski z litewskim katechism...*, Vilnius, 1598, antraštinis lapas ir knygos dalies *Katechismas tai est Surakinimas wieros krikscziońiszkos...* pirmasis lapas

legijoje buvo atpasakotos vėlesnės 1615 m. Kristupo Radvilos ir 1615 m. liepos 21 d. Jono Sicinskio fundacijos, bet spaustuvės sklypas jau nepaminėtas.[128] Spaustuvė tikrai nebuvo Naujamiestyje įrengta: E. Valavičiaus testamentu Naujamiesčio dvarą paveldėjęs Dubingių seniūnas Romanas Valavičius 1592 m. birželio 20 d. nurodymuose smulkiai išvardijo visus bažnyčios priklausinius, bet spaustuvės neminėjo.[129] Įdomus pats projektas įkurti kultūros centrą Naujamiestyje, atspindėjęs laiko dvasią. Jis apibūdino to meto evangelikų reformatų nuostatas ir planus plėsti kultūrinę veiklą.

[128] Ibid., l. 142–152.

[129] Romano Valavičiaus 1592, liepos 20 fundacijos patvirtinimas ir nurodymai pakeisti lėšų ir materialinio Naujamiesčio bažnyčios kunigo ir mokyklos aprūpinimo tvarką, LNMB RS, f. 93, b. 875; *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, l. 97–98.

Jokūbas Morkūnas gavo lėšų didelei postilei išspausdinti iš Pašušvyje gyvenusios Sofijos Vnučkienės. Tad sunku paneigti galimybę, kad po Vilniaus vaivados K. Radvilos Perkūno mirties 1603 m. J. Morkūnas pervažiavo pas J. Sicinskį į Upytę, kur, bibliografų nuomone[130], 1603 ar 1604 m. išleido kitą jau minėto T. Turnowskio *Veidrodžio...* leidimą. 1605 m. viename leidinių – Pavelo Gilowskio katekizme *Wykład katekizma...* (1605) – išleidimo vietą J. Morkūnas nurodė Žeimius. O Žeimių (Kauno pavietas) dvaro ir miestelio savininkė Darata Samboreckaitė-Zavišienė 1595 m. evangelikų reformatų bažnyčiai papildomai užrašė savarankišką fundaciją: visas septynių valakų kaimo pajamas ir kasmetines algas kunigui bei mokytojui, o bažnyčios globėjais paskyrė kalvinistus Žemaitijos kaštelioną Mikalojų Naruševičių (mirė 1603) ir jo brolį, Lietuvos DK medžioklį Joną (mirė 1616).[131] Katekizmo pratarmę parašė Žeimių pamokslininkas. Natūralu, kad lietuvis J. Morkūnas[132] savo veiklą susiejo su etninės Lietuvos teritorijoje gyvenusiais ir veikusiais evangelikais. Galimas daiktas, kad jis iš Vilniaus važiavo ten, kur buvo ketinančių plėtoti spaudą ir knygą vertinančių bažnyčių globėjų ir kur pačios bažnyčios turėjo savarankiškų lėšų.

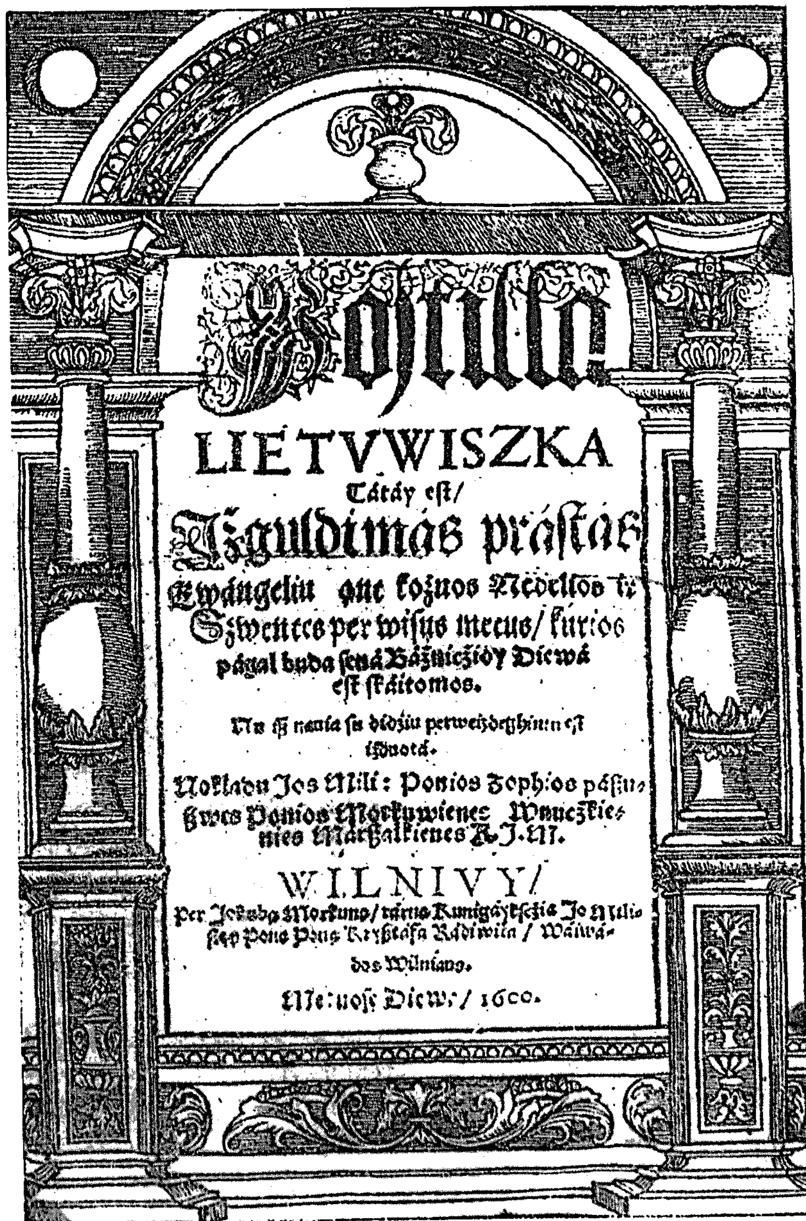
Apžvelgiant paskutinį XVI a. ketvirtį reformacijos šalininkų parengtų ir išleistų leidinių visumą, matyti, kad evangelikai pirmiausia stengėsi skaitytojams parūpinti Biblijos, ypač Naujojo Testamento tekstus: Danielius Lenčickis dar 1568 m. Nesvyžiuje, o Jonas Karcanas 1580 m. (nenustatyta Loske ar Vilniuje) ir 1593 m. Vilniuje[133] pakartotinai perspausdino Radvilų Brastos Biblijos Naująjį Testamentą, skirtą kalvinistams. Savo ruožtu arijonas Jonas Kiška 1589 m. padėjo Simonui Budnui išleisti Losko spaustuvėje Naujojo Testamento vertimą – arijonišką variantą. Tad skaitytojai turėjo iš ko rinktis. Buvo rengiami įvairūs Biblijos tekstus interpretuojantys leidiniai. Vienas tokių buvo A. Volano *Meditacija apie dieviškojo apaštalo Pauliaus laišką efesiečiams...* (*Meditatio in epistolam divi Pauli apostoli ad Ephesios...*), išleistas J. Morkūno 1592 m. Vilniuje. Šventuoju Raštu buvo nuolat remiamasi poleminėje literatūroje. Galima teigti, kad šiuo laikotarpiu Lietuvos DK formavosi įvairių reformacijos srovių Biblijos vertimų leidyba ir studijos. Zabludovo dvare 1569 m. kirilica išspausdinta *Mokomoji evangelija*, 1575 m. Mamoničius išspausdino Evangeliją Vilniuje.

130 Bursche, Edmund, „Wstęp", in *Apologeticus, to jest Obrona konfederacyej*, wyd. Edmund Bursche, Kraków, 1932, p. IV; *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 163.

131 *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 150–157.

132 Estreicher, Karol, *Bibliografja Polska...*, t. 17, p. 145.

133 *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 110.

Postilla
LIETVWISZKA
Tatay est/
Iżguldimas prastas
Ewangeliu ant kożnos Nedelios ir
Szwentes per wisus metus/ kurios
pagal buda sena Bażniczioy Diewa
est skaitomos.
Nu isz naujo su didżiu perweizdeghimu est
iszduota.
Nokladu Jos Mili: Ponios Zophios pasiliu-
siwes Ponios Morkuwienes Wnuczkie-
nies Marszalkienes K.J.M.
WILNIVY/
Per Jokuba Morkuno/ tarno Kunigaysczio Jo Mili-
sto Pono Pono Krysztofa Radiwila / Waiwa-
dos Wilniaus.
Metuosi Diewo/ 1600.

Mikalojaus Rejaus postilės Jokūbo Morkūno vertimas *Postilla lietuviška...* Vilnius, 1600. Antraštinis lapas

Žymiausias arijonų biblistas buvo S. Budnas. Bendra atmosfera skatino ir kitų tikėjimų, kurie rėmėsi Biblija, teologus atsidėti Biblijos tekstų tyrinėjimui. XVI a. pabaigoje, apie 1585 m., karaimų dvasininkas Izaokas Trakietis (Icchak ben Abraham, apie 1525–apie 1586) parašė didelės apimties veikalą hebrajų kalba *Tikėjimo sutvirtinimas* (*Chissuh Emunah*, lotyniška transkripcija *Chisuk emuna*), kuriame nagrinėjamas Senasis Testamentas – pagrindinis karaimų religijos tekstas[134], kritiškai lyginami Senojo ir Naujojo Testamento tekstai. Veikalo nuorašas ir vertimai XVII a. plačiai paplito Europoje. Izaokas Trakietis, rašydamas apie šv. Trejybės formuluotes Biblijoje, užfiksavo daug Lietuvos DK vykusios polemikos tarp arijonų ir evangelikų reformatų atgarsių, aptarė M. Czechowico, S. Budno pažiūras, tačiau nėra pagrindo jį laikyti artimu arijonams ar judėjų religijos apologetu.[135] Reformacijos įžiebtas Biblijos tekstų tyrimo ir vertimų judėjimas Lietuvos DK teikė impulsų ir karaimų teologui.

Tik paskutiniame XVI a. dešimtmetyje evangelikai reformatai išleido tikėjimo praktikai būtiniausias knygas. Pirmąjį ortodoksišką kalvinistų katekizmą Vilniuje išleido Jonas Karcanas 1594 m.: *Katechism albo krótkie w iedno mieysce zebranie wiary y powinności krześciańskiej...*[136] Manoma, kad jį sudarė Vilniaus distrikto kalvinistų bažnyčios superintendentas Stanislovas Sudrovijus (apie 1550–1600). Katekizmo įžangoje, kurią pasirašė „Vilniaus susirinkimas [bendruomenė]", aiškinama, kad tarp Nesvyžiuje spausdintų katekizmų parengėjų buvę tokių, kurie pakreipė kai kurias tikėjimo mokymo vietas ir daugelyje bažnyčių priartėjo prie arijonizmo. Toliau sakoma, kad Vilniaus vaivados M. Radvilos Rudojo pastangomis

> ... įgijome tokią laisvę, kurią labiausiai troškome pasiekti tam, kad užkirstume kelią ant mūsų krentančio įtarumo [sklidimui] dėl nekrikščioniškojo paklydimo, tą jau ir padarėme, kai šį Katekizmą nuo įvairiausių primestų klaidų apvalėme ir Vilniaus susirinkimo vardu parengėme ir išleidome. [...] Be to, [norėjome], kad nuo seno priskirta kaltė šventos vienybės dėka nukristų nuo lietuvio...[137]

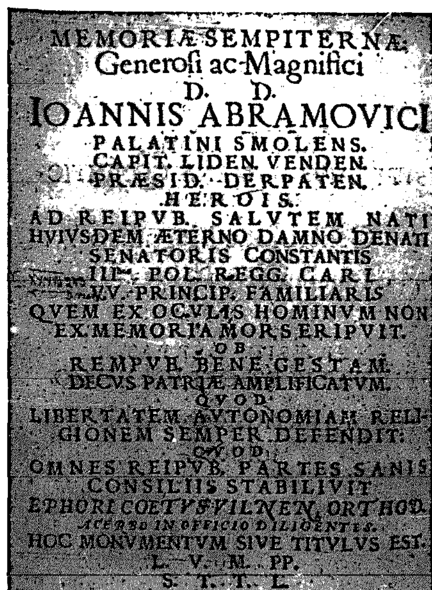
Katekizmo sudarytojas vienu metu turėjo atlikti daug uždavinių: suformuoti ortodoksinius tekstus, giesmių repertuarą, dalį jų suderinti su

[134] Zajączkowski, Andrej, „Na marginesie studijum Balabana *Karaici w Polsce*", *Myśl Karaimska*, t. 1, sąs. 4–5, 1928, Vilnius, p. 35–69. Už informaciją esu dėkinga Romualdui Firkovičiui.

[135] Varanavičius, Aloyzas, „Izaokas Trakietis", *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai*, t. 1, Vilnius, 1980, ats. red. Romanas Plečkaitis, p. 124–126. Šiame straipsnyje žr. pagrindinę bibliografiją apie veikalą.

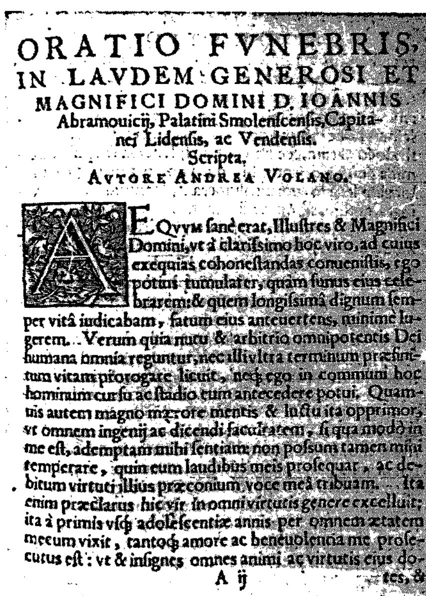
[136] Egzempliorius unikatas išliko tik Upsalos universiteto bibliotekoje, mikrofilmas yra Lenkijos nacionalinės bibliotekos mikrofilmų skyriuje.

[137] Katekizmo pratarmės vertimas į lietuvių kalbą. Žr. Pociūtė, Dainora, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės...*, p. 35.

MEMORIÆ SEMPITERNÆ
Generoſi ac Magnifici
D. D.
IOANNIS ABRAMOVICI
PALATINI SMOLENS.
CAPIT. LIDEN. VENDEN.
PRÆSID. DERPATEN.
HEROIS.
AD REIPVB. SALVTEM NATI
HVIVSDEM ÆTERNO DAMNO DENATI
SENATORIS CONSTANTIS
III. POL. REGG. CARL.
V.V. PRINCIP. FAMILIARIS
QVEM EX OCVLIS HOMINVM NON
EX MEMORIA MORS ERIPVIT.
OB
REMPVB. BENE GESTAM.
DECVS PATRIÆ AMPLIFICATVM.
QVOD
LIBERTATEM AVTONOMIAM RELIGIONEM SEMPER DEFENDIT:
QVOD
OMNES REIPVB. PARTES SANIS CONSILIIS STABILIVIT
EPHORI COETVS VILNEN. ORTHOD.
ACERBO IN OFFICIO DILIGENTES.
HOC MONVMENTVM SIVE TITVLVS EST.
L. V. M. PP.
S. T. T. L.

Jono Abramavičiaus atminimui autorių grupės parengtos knygelės *Justa funebria...*, apie 1602, priešlapis

ORATIO FVNEBRIS,
IN LAVDEM GENEROSI ET
MAGNIFICI DOMINI D. IOANNIS
Abramouicij, Palatini Smolenſcenſis, Capitanei Lidenſis, ac Vendenſis.
Scripta,
AVTORE ANDREA VOLANO.

AEQVVM ſanè erat, Illuſtres & Magnifici Domini, vt à clariſsimo hoc viro, ad cuius exequias cohoneſtandas conueniſtis, ego potius tumularer, quàm funus eius celebrarem: & quem longiſsimâ dignum ſemper vitâ iudicabam, fatum eius anteuertens, minime lugerem. Verum quia nutu & arbitrio omnipotentis Dei humana omnia reguntur, nec illi vltra terminum præfinitum vitam prorogare licuit, neque ego in communi hoc hominum curſu ac ſtadio eum antecedere potui. Quamuis autem magno mœrore mentis & luctu ita opprimor, vt omnem ingenij ac dicendi facultatem, ſi qua modò in me eſt, ademptam mihi ſentiam: non poſsum tamen mihi temperare, quin eum laudibus meis proſequar, ac debitum virtuti illius præconium voce meâ tribuam. Ita enim præclarus hic vir in omni virtutis genere excelluit; ita à primis vſque adoleſcentiæ annis per omnem ætatem mecum vixit, tantoque amore ac beneuolentia me proſecutus eſt: vt & inſignes omnes animi ac virtutis eius dotes, &
A ij

Knygelėje *Justa funebria...* publikuotos A. Volano laidotuvių kalbos *Oratio funebris* antraštinis lapas

Lenkijos ir Vokietijos bažnyčiomis. Buvo rengiamasi generaliniam 1595 m. Torunės sinodui. Todėl pratarmėje rašoma:

... ne paskutinė to išleidimo priežastis buvo ir [noras] tuo parodyti patvirtinimą ir ženklą trokštamos vienybės ir susitaikymo su Lenkijos ir Vokietijos bažnyčiomis, dėl to ir iš Krokuvos katekizmo į šį nemažai apie Dievo Sūnų, taip pat apie Šventąją Dvasią bei kai kurias Psalmes įtraukėme, kad išvengtume didelių Katekizmo skirtumų.

Kaip mano bibliografai, katekizmas buvo pakartotinai išleistas 1598 m. taip pat Vilniuje. Apie tai jie sprendžia pagal vieną išlikusį defektuotą katekizmo egzempliorių, kiek besiskiriantį nuo 1594 m. leidimo.[138] Šiuose katekizmais pavadintuose leidiniuose buvo ne tik katekizmas vaikams, bet ir giesmynas (143 giesmės, neskaitant psalmių), trumpi sakramentų apeigų aprašymai, Dovydo psalmės, maldynas, skirtas melstis namie bei bažnyčioje, ir kunigams skirti apeigynai su atskiru tituliniu puslapiu – „Forma arba šventų apeigų atlikimo tvarka" („Forma albo porządek sprawowania swiętości Pańskich"). Šie katekizmai buvo išleisti lenkų kalba.

[138] Kawecka, Alodja, „Kancjonały protestanckie na Litwie w XVI w.", *Reformacja w Polsce*, rocz. 4, nr. 13–16, 1926, p. 128.

1598 m. Merkelis Petkevičius sudarė ir savo lėšomis išleido katekizmą dviem – lietuvių ir lenkų kalbomis, pagrindu paėmęs 1594 m. S. Sudrovijaus katekizmą. Sudarytojas lenkiškoje įžangoje paaiškino katekizmo parengimo aplinkybes:

... pats kiek tik pajėgdamas ir nors kiek laiko turėdamas išverčiau į lietuvių kalbą nemažą lenkiško katekizmo dalį abi kalbas mokantiems, daugumai (*pospolitemu człowiekowi*) norėdamas pasitarnauti.

Terminas *pospolity człowiek* tuo metu galėjo reikšti bajorą (ne didiką) ir miestietį, ir net valstietį. Tad M. Petkevičius nurodė, kad, pirma, yra daug dvikalbių bajorų, antra, kad tai liečia teritoriją apie Vilnių (dauguma jo dvarų buvo Vilniaus apylinkėse).

Kaip nustatė Dainora Pociūtė, M. Petkevičiaus katekizmo giesmynas buvo gerokai patrumpintas – liko apie trečdalį 1594 m. Vilniaus katekizmo giesmių. Šio giesmyno šaltiniai buvo įvairūs: dalis giesmių iš senųjų Brastos, krokuviškio B. Groickio giesmynų, trys Martino Lutherio sueiliavimai, lenkiškai pasirodę pirmą kartą 1594 m. Karaliaučiuje išleistame Čekų brolių giesmyne, tris giesmes M. Petkevičius perėmė tiesiai iš M. Mažvydo katekizmo ir giesmyno. Nemaža dalis giesmių buvo Lietuvos DK kalvinistų, t.y. pirmųjų Nesvyžiaus ir Vilniaus rinkinių sudarytojų, parūpintos.[139] Taip į lietuvių kalbą įsiliejo visos Lietuvos DK kalvinistų ir liuteronų kūrybos patirtis.

Sisteminį pamokslų rinkinį – postilę, kaip jau minėta, parūpino J. Morkūnas išleisdamas M. Rejaus postilę abiem kalbomis. Tiesa, pamokslų lenkų kalba rinkinius reformatai leido jau ir anksčiau: Andrius Chšonstovskis parengė leidinį *Septyni pamokslai...* (*Siedm kazań...*) 1584 m. Vilniuje ir įvairių kunigų pamokslų rinkinį 1595 m.

Daugiausia evangelikai reformatai parengė ir išleido poleminių knygų. Jose aiškino ir gynė pagrindinius reformatų tikėjimo mokymo teiginius. Vienų leidinių autoriai ieškojo argumentų ir polemizavo su įvairių pakraipų arijonais, kurių knygos tebebuvo spausdinamos Lietuvos DK. Kiti diskutavo su vis gausėjančia katalikų literatūra, kurią leido ir Vilniaus akademijos spaustuvė, ir kaimyninių šalių, ir tolimų kraštų leidėjai.

Visi evangelikų reformatų knygų parengėjai vienu ar kitu būdu buvo įsitraukę į poleminės literatūros leidybą.[140] Poleminius veikalus rengė abu Vilniaus distrikto superintendentai: Stanislovas Sudrovijus ir jo pagal-

[139] Pociūtė, D., *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės...*, p. 28–38.

[140] XVI–XVII a. Lietuvos DK poleminei literatūrai apibūdinti skirta visa M. Kosmano monografija: Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1973.

bininkas Andrius Chšonstovskis. Pastarasis parašė apie 12 poleminės teologijos knygų lotynų ir lenkų kalbomis. Tačiau garsiausias to laikotarpio polemistas kalvinistas buvo Andrius Volanas, kuris per savo gyvenimą plunksna susirėmė beveik su visais žymiaisiais Lietuvoje dirbusiais katalikais – su Vilniaus vaitu Augustinu Rotundu, su pirmuoju Vilniaus kolegijos rektoriumi Stanislovu Varševickiu, su pirmuoju Vilniaus universiteto rektoriumi Petru Skarga, vėliau nuolat kryžiavo plunksną su jėzuitu Andriumi Jurgevičiumi. Prieš A. Volaną rašė Antonio Possevinas, Franciscus Turriani ir kt. Netilo evangelikų reformatų polemika su arijonams atstovaujančiu Simonu Budnu ir nauju išaugusiu intelektualu Jonu Licinijumi Namislovijum (Namyslaviensis, Namyslovius, Namysłowski, apie 1550–prieš 1636).

Ši poleminė literatūra daugiausia buvo leidžiama lenkų kalba. Kaip parodė to laikotarpio Vilniaus spaustuvių leidinių statistinė analizė, vos kilus intensyvesnei polemikos bangai, pagausėdavo leidinių lenkų kalba.[141] Šią kalbą polemistai tuo metu traktavo kaip bendrąją *lingua vulgaris*, t.y. ne universitetų auditorijų kalbą. Dauguma atvykusių aukštųjų katalikų pareigūnų ir ypač Petras Skarga buvo linkę rašyti ir spausdinti savo knygas lenkų kalba, tuo būdu skirdami jas abiejų valstybių skaitančiajai auditorijai. Vilniuje 1576–1618 m. buvo išleista vienuolika P. Skargos knygų ir tik dvi iš jų (dėl trečios abejojama) buvo parašytos lotynų kalba. Jo priešininkas A. Volanas nuosekliai laikėsi lotynų kalbos – neišleido nė vienos knygos lenkų kalba. Minėtieji du Vilniaus superintendentai rašė dviem kalbomis: S. Sudrovijus daugiausia rašė lenkų kalba, o A. Chšonstovskis poleminius veikalus rašė lotynų kalba, laikydamas ją universalia teologinių ginčų kalba. Vilniaus kalvinistų spaudoje lotynų kalba dar vyravo. Tad kalbos pasirinkimas priklausė nuo daugelio veiksnių. Ta aplinkybė, kad Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios vyresnieji pagrindines reformatų bažnyčios praktikai skirtas knygas parengė lenkų kalba, lyg ir davė toną tą kalbą proteguoti. Bet, kaip žinome, visai kitą toną davė bajoras Merkelis Petkevičius, Sofija Vnučkienė ir spaustuvininkas Jokūbas Morkūnas.

Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčią XVII a. pirmojoje pusėje Andreas Vengerskis apibūdino taip: Vilniuje veikiančios trys bendruomenės, kuriose dirbą trys ministrai – du lenkų kalba, vienas vokiečių.

Be šių [bendruomenių], Vilniuje yra kai kur bažnyčios Vilniaus ir kituose aukščiau minėtuose distriktuose bei karališkuose miestuose Naugarduke, Minske ir kt. Jose ne

[141] Lukšaitė, Ingė, „Religinių kovų įtaka Lietuvos spaudai (XVI a. antroji ir XVII a. pirmoji pusė)", in *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*, Vilnius, 1977, p. 41–66.

lenkų kalba, bet dažniausiai lietuvių kalba [vartojama]. O lietuvių kalba yra visiškai skirtinga nuo lenkų ir atrodo artimesnė italų ir ispanų kalboms. Taigi lietuviškai gieda ministrai Naujamiestyje (*Neapoli*) Upytės žemėje, Kėdainiuose, Seirijuose, Papilyje, Kurtuvėnuose ir kitur. Skaitymo ir rašymo prasme ši kalba yra tokia pati kaip lotynų. Tarime pastebime, kad stengiamasi ypač priešpaskutinio skiemens prailginimą išlaikyti[142], –

rašė istorikas ir toliau skaitytoją informavo apie M. Petkevičiaus ir J. Morkūno lietuvių kalba išleistus leidinius.

Lietuvos DK evangelikų reformatų krašto bažnyčios vadovybė iki XVII a. pirmojo dešimtmečio nesusidarė aiškios nuostatos, įpareigojančios vartoti lietuvių kalbą lietuviškose bendruomenėse, nebuvo nustatyta ir organizuotai realizuojama sąlyga mokėti lietuviškai, norintiems dirbti tokiose bendruomenėse. Tuo metu, kai Prūsijos kunigaikštystėje jau buvo įvesti lietuvių kalbos egzaminai pretendentams į lietuvių kunigo vietą, Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčioje poreikis vartoti lietuvių kalbą pamaldose formavosi iš apačios. Leidiniai lietuvių kalba buvo rengiami ne institucijos organizuojami, bet asmenine iniciatyva. Bažnyčios vadovybėje dar turėjo susidaryti išsilavinusių, įtakingų dvasininkų grupė, pajėgi įtvirtinti ir įgyvendinti lietuvių kalbos vartojimo nuostatą.

Svarbiausia Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios problema buvo išsilavinusių lietuvių kunigų trūkumas. Žinomi atvejai, kai iš Lietuvos kunigai bėgo į Mažąją Lietuvą liuteronų dvasininkų vietų ieškoti, leidžia manyti, kad daugelis lietuvių, kurie mokėsi Karaliaučiaus universitete, XVI a. paskutiniame ketvirtyje buvo linkę rinktis liuteronų bažnyčią; visi, kiek jų užfiksavo Prūsijos kunigaikštystės kanceliarijos dokumentai, mokėjo lietuvių ir lenkų kalbas, buvo patikrinti konsistorijoje ir gavo darbą lietuviškose bažnyčiose. Didžiojoje Lietuvoje tuo laiku iš lėto formavosi pastovi lietuvių evangelikų reformatų grupė. Žinome, kad Naujamiestyje pas Romaną Valavičių dirbo Stanislovas Minvydas, o XVII a. Lietuvoje jau bus lietuviškai pamokslaujančių Minvydų ne vienas. Žemaitijoje dirbo minėtas lietuvis Adomas Petravičius. Deja, išlikusios dokumentikos nuotrupos neleidžia aprėpti ir nagrinėti Lietuvos DK XVII a. evangelikų reformatų dvasininkų profesinio pasirengimo, kalbų mokėjimo.

Aptariamuoju laikotarpiu turtingiesiems reformacijos šalininkams jau buvo iškilusi jų valdinių tikėjimo problema. Su evangelikų tikėjimo įtvirtinimu dvarų valdose esančiuose miesteliuose, kaimuose jie jau siejo savo palaikomos bažnyčios ateitį. Prasidėjusi žemvaldžių konversija vertė nedelsiant įtvirtinti savąjį tikėjimą liaudies pasaulėžiūroje. Čia eita ne vienu keliu. Lietuvos kalvinistai suvokė liaudies tikėjimo formų savitumą: Jonas

[142] Wengerscius, Andreas, *Libri quattuor Slavoniae reformatae...*, p. 148–149.

Lasickis juk rašė apie žemaičių dievus; jo knygelė *De Diis Samagitarum ceterorumque Sarmatarum et falsorum Christianorum* (išleista Bazelyje, 1615), pasakojo apie Lietuvos pagoniškus tikėjimus, žemaičių dievų olimpą Europos kalvinistų centre. Lietuvos DK lietuvių liaudies tikėjimui, jo formoms buvo būdingi mūsų aptarti Mažosios Lietuvos lietuvių liaudies tikėjimo bruožai. Tos pačios buvo ir Didžiosios Lietuvos valstiečių tikėjimą aprašinėjusiųjų paskatos ir vertinimo kriterijai. Žinomi autoriai interpretavo liaudies tikėjimą iš universitetinės erudicijos aukštumų, pasitelkę griežtus kalvinistiškos teologijos teiginius. Visi jie, kaip ir Mažosios Lietuvos valstiečių tikėjimą apibūdinusieji, rašė apie Lietuvos kaimo pagonybę ir taikė jai antikos laikų tikėjimo analogijas. Jiems reikėjo sensacijos literatūrinio veikalo patrauklumui padidinti ar savo nuveiktų darbų vertei išaukštinti. Kaip ir Mažojoje Lietuvoje liaudies tikėjimą galima apibūdinti kaip sinkretišką, sutelkusį savyje daugelio šimtmečių liaudies kultūros raidos paveldą ir jo formų įvairovę.

Kalvinistai žemvaldžiai buvo linkę bažnyčios lankymą laikyti privalomu. Labai griežtas bausmes bažnyčios nelankantiems valstiečiams buvo numačiusi Ona Radvilaitė-Kiškienė 1561 m. nurodymuose Ivijos dvaro pavaldiniams. 1583 m. Eustachijus Valavičius Naujamiesčio dvaro nuostatuose ne tik nurodė, kad bažnyčioje kas sekmadienį privaląs būti nors vienas asmuo iš ūkio, bet, svarbiausia, įpareigojo patį ūkininką. Grįžęs iš bažnyčios jis privaląs visai šeimynai ką girdėjęs papasakoti. Visi vaikai nuo 8 ar 9 iki 15 metų privalą eiti į mokyklą tikėjimo pagrindų mokytis. Privaloma mokėti maldas, tikėjimo išpažinimą, Dešimt Dievo įsakymų. Vaikas grįžęs namo įpareigojamas to paties mokyti visą šeimyną.[143] Bažnyčią lankančius registruoti turįs dešimtininkas, o nurodymų nesilaikantiems skiriamos baudos pinigais ir įkaustymas į kenges. Žinomi ir 1610 m. spalio 20 d. Kelmės dvaro to paties pobūdžio nuostatai, reikalaujantys, kad pavaldiniai lankytų tik vieną – evangelikų reformatų bažnyčią (Kelmės katalikų bažnyčią tuo metu buvo bandoma atstatyti).[144]

Nežinia, ar plačiai dvaruose buvo paplitę tokie griežti privalomo bažnyčios lankymo nuostatai. Tačiau knygų, ypač lietuviškų, pratarmės duoda pagrindo manyti, kad kalvinistų bažnyčia siekė sutvirtinti namų pamaldas. Ir 1594, 1598 m. išleistuose M. Petkevičiaus katekizmuose buvo skyriai ar poskyriai, skirti namų pamaldoms. Ūkininkas, šeimininkas įpareigojamas būti atsakingas už tas apeigas visai gausiai šeimynai, kartu su šeimynykščiais, daržininkais ar kampininkais.

[143] *LIŠ*, t. 1, p. 242–244.
[144] Grużewski, Bolesław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach...*, p. 91–93.

Akivaizdu, kad labai trūko pamokslininkų, gerai mokančių lietuvių kalbą. Apie tai rašė Merkelis Petkevičius:

... kadangi pamokslininkai ir daug ūkininkų (*wielu gospodarzów*) lietuvių kalbos nemoka, o kai kurie globėjai, negalėdami gauti lietuvių kunigų, įprato laikyti lenkus, kurie nors mielai ir mokytų lietuviškai, bet, nemokėdami kalbos, sunkiai tai galėtų padaryti, o juk Šventas Povilas moko geriau suprantama kalba penkis žodžius pasakyti negu nesuprantama – dešimt tūkstančių...[145]

Jokūbas Morkūnas postilės įžangoje taip pat prisimena tuos ūkininkus, kurie negalį atvykti į bažnyčią, todėl jiems parūpinęs pamokslų rinkinį „jau ne lenkų, bet savo gimtąja kalba".

Tad XVI a. paskutiniame ketvirtyje, siekiant įtvirtinti reformatų tikėjimą tarp valstiečių, buvo einama įvairiais keliais – ir verčiant varu bažnyčią lankyti, bet ir bandant kurti savaveiksmę bendruomenę, kurios mažasis narys – didžioji šeima, visi ūkio žmonės galėtų veikti kaip mažoji tikinčiųjų bendruomenė. Tam pasiekti reikėjo daug pastangų, bet jos ir buvo dedamos. Mažojoje Lietuvoje tokios savaveiksmės bendruomenės kai kur jau buvo susidariusios. Lietuvos DK jos, matyt, šiuo laikotarpiu dar formavosi.

5. Evangelikų švietimo institucijos. Bandymai sukurti pilną švietimo sistemą

Švietimas visoje reformacijos šalininkų veikloje buvo neatidėliotinai organizuotina veiklos sritis. Jau pradėjusi 1570 m. veikti Vilniaus jėzuitų kolegija, 8-ojo dešimtmečio pabaigoje peraugusi į stabiliai veikiančią aukštąją mokyklą, aiškiai rodė, kur gali nukrypti jėgų pusiausvyrą fiksuojanti rodyklė. Tad XVI a. paskutinis ketvirtis buvo aktyviausių pastangų metas organizuoti švietimo institucijas abiejose, tiksliau visose trijose – katalikų, evangelikų ir stačiatikių, beskylančių į unitus ir dizunitus, bažnyčiose.

Mokyklą aktyvieji reformacijos šalininkai vertino kaip pirmąją tikėjimo skleidimo pakopą, kaip instituciją, ugdančią bendruomenę, pagaliau kaip raštingų žmonių parengimą tolimesniam darbui, o ypač pamokslininkų

[145] Petkevičius, Merkelis, *Polski z litewskim katekizm...*, Wilno, 1598, pratarmė lenkų kalba [psl. nenumeruoti]; *LIŠ*, t. 1, p. 242–243; Koženiauskienė, Regina, „XVI–XVII amžiaus prakalbos ir dedikacijos", Vilnius, 1990, p. 150–155.

pareigoms. Visais reformacijos raidos Lietuvos DK laikotarpiais trūko pakankamai profesonaliai, kaip buvo reikalaujama, pasirengusių žmonių; visą laiką sinodas ir aktyvieji bendruomenių nariai ieškojo būdų, kaip parengti pakankamą kiekį kunigų. Tad iš esmės Lietuvos DK evangelikai be pilnos švietimo sistemos, įskaitant ir aukštąją mokyklą, išsilaikyti negalėjo. Aptariamuoju laikotarpiu buvo dėtos didžiulės pastangos tokią pilną švietimo sistemą kurti.

Žemiausios grandies – parapinių mokyklų kūrimas, jų gyvavimas daugiausia buvo vis dėlto parapijų globėjų rankose. Nedidelių miestelių gyventojai nepajėgė patys mokyklos išlaikyti, o tokių miestelėnų bendruomenių tuo metu jau buvo dauguma.

To meto kilmingųjų evangelikų fundacijos, vadinamosios lokacinės (steigimo) privilegijos dėjo naujus materialinius pagrindus ir evangelikų bažnyčioms, ir mokykloms.

Pradėjus plačiai teikti savarankiškas fundacijas evangelikų reformatų bažnyčioms, daugumoje jų buvo nurodyta, kad specialiai skiriamos lėšos mokytojui išlaikyti, o kai kur ir sklypai mokyklų pastatams. Mokyklėlės gavo savarankiškų lėšų mokytojo algai pinigais ir natūra – javais, žirniais ir kitais produktais iš dvaro. Dauguma mokyklėlių buvo steigiamos prie tų bažnyčių, kurios dažniausiai buvo miesteliuose, jau turėjo susibūrusią bendruomenę arba ją žemvaldys sparčiai ketino suburti.

Intensyvios veiklos sukurta dokumentacija atskleidžia mokyklų, kartais ir visai mažų mokyklėlių, gyvavimo faktus: vienos jų paminėtos tik užuominomis, kitur duoti nurodymai išlaikyti mokytoją, tačiau nežinia, kada jis pradėjo mokyti, nors yra ir visai aiškių žinių, bylojančių apie tai, kad mokykla veikė. Daugeliu atvejų mokytojas pradėdavo savo darbą prisiglaudęs su vaikais kieno nors troboje ar klebonijoje, ir tik ilgiau veikiančioms mokykloms būdavo pastatomas atskiras pastatas. Tad kai kuriuos pirmuosius mokytojų, mokyklų paminėjimus dėl šaltinių skurdumo tik sąlyginai galėtume laikyti jų įkūrimo datomis.

1583 m. liepos 4 d. kancleris Eustachijus Valavičius Naujamiesčio dvaro nuostatuose jau minėjo mokyklą kaip veikiančią.[146] Mokykloje privalėjo būti dėstoma tikyba, o rašto mokymas buvo paliktas mokytojo nuožiūrai. Numatytos griežtos bausmės mokyklos nelankantiems. Neturtingieji mokiniai galėjo gauti paramą iš dvaro. Mirus kancleriui, jo brolvaikis 1592 m. raštu patvirtino, kad teiks lėšas mokytojui. Vėliau, XVII a., Naujamiesčio mokykla rūpinosi Jonas Sicinskis (būsimo naujojo politinio mito herojaus ir literatūros kūrinių veikėjo Čičinsko prototipas) ir Kristupas Radvila.

[146] *LIŠ*, t. 1, p. 242.

Net dvi mokyklas įsteigė Sofija Mitkevičiūtė-Vnučkienė. Kai 1589 m. vyskupui M. Giedraičiui pavyko atgauti Pašušvio bažnyčią, ji tais pačiais metais papildomai aprūpino evangelikų reformatų bažnyčią ir paskyrė mokytojui 10 kapų grašių, 8 uolektis audeklo ir visą išlaikymą kasmet iš jos dvaro.[147] Antrąją mokyklą S. Vnučkienė įkūrė 1592 m. Šiluvoje, ją aptarsime vėliau.

1595 m. birželio 2 d. Darata Zavišienė, Žeimių dvaro savininkė, po to, kai jos sūnus perėjo į katalikybę, skyrė lėšų jau dirbančiam naujame mokyklos pastate mokytojui išlaikyti.[148] Į vakarus nuo Biržų kunigaikštystės esančio Švobiškio dvaro savininkas Martynas Švoba 1606 m. testamentu paliko lėšų evangelikų reformatų sinodui ir nurodė iš jų išlaikyti mokyklą bei „lietuvių tautos alumnus".[149] Iš tiesų po M. Švobos mirties pusę šimtmečio jo lėšomis buvo remiami lietuviškai mokantys ir mokslo siekę jaunuoliai. M. Švobos stipendiją jau vėliau gavo Biblijos vertėjas į lietuvių kalbą Samuelis Boguslavas Chilinskis.

Kristupas Radvila Perkūnas XVI a. pabaigoje įkūrė daugiau mokyklų, turinčių savarankiškų lėšų. Po tėvo mirties jis jautėsi perėmęs atsakomybę už reformacijos Lietuvoje ateitį, o ir mokyklų vertę buvo gerai supratęs. Jau 1584 m. jis skyrė dalį Biržų dvaro pajamų evangelikų reformatų bažnyčiai ir mokyklai išlaikyti, 1589 m. suteikė Biržams miesto savivaldos teises, 1592 m. papildė lėšas mokyklai, aptarė jos vietą miesto bendrijoje.[150] XVII a. 2-ajame dešimtmetyje jo sūnus Kristupas Radvila (1585–1640) mokyklą jau bandė pakelti iki gimnazijos lygio ir gana daug šia kryptimi buvo nuveikęs.

K. Radvila Perkūnas aprūpino lėšomis šias mokyklas: 1590 m. Nemunėlio Radviliškio, 1595 – Salamiesčio ir Papilio.[151] Šių bažnyčių ir mokyklų fundacijų originalai yra žuvę per XVII a. vidurio karus, tačiau pirmųjų fundacijų tekstų turinį pakartojo L.K. Radvilaitė 1687 m. atnaujinamosiose fundacijose. Po karų pablogėjus evangelikų padėčiai Lietuvos DK, ji evangelikų reformatų sinodo rūpesčiu atnaujino savo protėvių fundacijas, o kur reikėjo ir pridėjo lėšų.[152] Ji iš naujo skyrė sklypą Papilio mokyklos

[147] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 93.

[148] Ibid., p. 154–155.

[149] Martyno Švobos 1606, liepos 22 testamentas, originalas, LNMB RS, f. 93, b. 1514, l. 1–7; to paties testamento nuorašai: ibid., b. 1512, l. 1–27.

[150] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, l. 129–133.

[151] 1687, lapkričio 21 L.K. Radvilaitės atnaujinamosios fundacijos Papilio ir Salamiesčio bažnyčioms originalas, LNMB RS, f. 93, b. 1061.

[152] Papilio mokyklos fundacijas ir istoriją plačiau žr.: Lukšaitė, Ingė, „Papilio dvaras, miestelis, bažnyčia ir mokykla XVI–XVIII a." (įteiktas spaudai, Papilio mokyklos 400 metų jubiliejui skirtam straipsnių rinkiniui).

statybai. Pagal 1606 m. Papilio inventorių jo mokyklos mokytojui buvo skirta 7,5 rykštės* laisvos žemės ir 100 rykščių sodybinės žemės.[153] Taigi Biržų kunigaikštystėje ir netolimuose evangelikų dvaruose susidarė grupė mokyklėlių, kurios buvo išsidėsčiusios gana tolygiai ir veikė ilgą laiką. XVII a. jos tapo atrama Lietuvos evangelikams ir reformacijai.

Kelmėje mokykla paminėta 1601 m., nors bažnyčia veikė jau seniau: 1596 m. inventoriuje mokykla dar neminima, o 1601 m. jau minima.[154] 1609 m. Jonas Gruževskis testamentu įpareigojo savo turto paveldėtojus Kelmėje nuolat išlaikyti mokytoją.[155] Galimas daiktas, tokias mokyklas buvo siekiama įkurti prie visų naujai fundacijomis aprūpinamų bažnyčių.

XVI a. pabaigoje savo mokyklą, kaip manoma, atidarė Žeimelio evangelikų liuteronų bažnyčia ir kitos miesteliuose veikusios liuteronų bendruomenės. Tačiau žinių turime ne apie visas.

Prie arijonų bažnyčių, kurias globojo Ona Radvilaitė-Kiškienė ir jos sūnus Jonas Kiška, tuo laikotarpiu taip pat veikė mokyklos: žinoma, kad 1585 m. J. Kiškos įkurtos Ivijos mokyklos rektorius buvo iš Silezijos atvykęs, aukštojoje mokykloje mokęsis Jonas Licinijus Namislovijus. Veikė mokykla ir Naugarduke, į kurį 1593 m. buvo perkeltas ir iki 1601 m. dirbo tas pats J. Licinijus Namislovijus. 1588 m. Naugarduko mokyklai, bažnyčiai, klebonijai sklypą testamentu dovanojo Vitebsko kaštelionas Merkelis Snovskis Graužys (Malcher Snowski Grawże).[156] Ši dovana buvo skirta evangelikų reformatų bažnyčiai (taip ji pati traktavo). Trūksta žinių apibūdinti, kokie santykiai buvo tarp mokytojo arijono J. Licinijaus Namislovijaus ir bendruomenės po Jono Kiškos mirties 1592 m. Ta aplinkybė, kad Naugarduke 1599 ir 1600 m. vyko arijonų sinodai, leidžia manyti, jog bent dalis bendruomenės buvo arijonai.[157]

* Rykštė – XV–XVIII a. Lietuvos DK, Lenkijos Karalystėje, Prūsijos kunigaikštystėje vartotas ilgio matas, buvęs skirtingo dydžio, nelygu vieta ir laikas. Cituojamuose dokumentuose minimą lenk. *pręt* (rykštę) nuo XVI a. antrosios pusės sudarė 7,5 uolektys, arba 15 pėdų, tačiau uolekčių ilgis buvo skirtingas: Kulmo uolektis buvo 57,6 cm, o Krokuvos – 58,6 cm. Nenustatyta, kokio ilgio rykšte buvo matuojama Biržų kunigaikštystėje. Viena rykštė maždaug atitiko 440 cm. Apskaičiuojant plotą rykštėmis buvo matuojamas kraštinių ilgis. Szymański, Józef, *Nauki pomocnicze historii od schyłku XIV do końca XVIII w.*, Warszawa, [1972], p. 270–271.

[153] 1606 m. Papilio dvaro valdų inventorius, AGAD AR, XXV, nr. 3231, l. 18.

[154] 1601 m. Kelmės bažnyčios inventorius, LMAB RS, f. 256, b. 3906, l. 1.

[155] Grużewski, Bolesław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach...*, p. 88.

[156] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 123 (Barboros iš Kločkų, Snovskio našlės, 1588, birželio 18 išrašas iš Naugarduko žemės teismo knygų apie vyro testamento vykdymą); LNMB RS, f. 93, b. 1, nr. 41, l. 10.

[157] Szczucki, Lech, „Jan Licinius Namysłowski", in *Studia nad arianizmem*, Warszawa, 1959.

Pavyzdžiui, 1572 m. gegužės 17 d. Jono Chodkevičiaus privilegijoje Skuodui, kuria miesteliui buvo suteikta Kulmo ir Magdeburgo teisė, buvo skirta lėšų liuteronų bažnyčiai ir špitolei; mokykla privilegijoje neminima, bet gana dažnai liuteronai mokyklas išlaikydavo iš bažnyčios lėšų. Jono Chodkevičiaus palikuonis Jonas Karolis Chodkevičius 1614 m. rugpjūčio 27 d. privilegija skyrė lėšų Skuodo katalikų bažnyčiai ir jau atskirai aprūpino būsimąją katalikišką parapinę mokyklą.[158]

Toks gana nuoseklus parapinių mokyklų steigimas prie evangelikų bažnyčių veikė ir katalikiškąją pusę – tuo metu jau intensyviai rūpintasi, kad prie atgautų ar gebėtų išlaikyti bažnyčių taip pat veiktų mokyklos.

1582 m. Vilniaus vyskupijos sinodo nutarimus savo ganytojiškame laiške paskelbęs vyskupas Jurgis Radvila įsakmiai rašė, kad

> ...jei prie bažnyčios yra mokykla, ja reikia rūpintis kuo uoliausiai, vaikus mokyti gramatikos ir tikėjimo pradmenų: „Tėve mūsų", *salutationem angelicam*, tikėjimo išpažinimo ir 10 Dievo įsakymų; mokyti visus, kurie sugeba.[159]

Šie nurodymai buvo taikyti veikiančioms mokykloms, o reikėjo naujų.

Valdovo dvaras (valdovas buvo ką tik uždraudęs steigti evangelikų universitetą Vilniuje) parodė iniciatyvą ir kai kurioms jo globojamoms katalikų bažnyčioms skyrė papildomų lėšų mokykloms prie jų išlaikyti. Antai 1596 m. Zigmanto Vazos žmona Ona Marija skyrė lėšų naujai Akmenės katalikų bažnyčiai, mokyklai ir klebonijai statyti[160], nors mieste jau veikė evangelikų reformatų bažnyčia. Ta pati padėtis buvo ir Rietave: 1596 m. pats valdovas Zigmantas Vaza skyrė papildomų lėšų katalikų bažnyčiai ir mokytojui išlaikyti[161], o prieš dešimtmetį čia evangelikų bendruomenę buvo subūrę Morkus ir Sofija Vnučkos. Dėl tų pačių priežasčių pirmą kartą minimos ir kai kurios Vilniaus vyskupijos mokyklos: 1593 m. papildomų lėšų valdovas skiria Stakliškių bažnyčiai ir įpareigoja ją būtinai išlaikyti mokyklą.[162] 1595 m. pirmą kartą paminėta jau veikianti mokykla Alytuje (klebonas, atiduodamas namelį vikarui, rašė, kad jis esąs prie mokyklos).[163] Valdovo parama švietimui rodė pavyzdį ir formavo požiūrį, kad tai yra valstybės masto, o ne tik kurios nors valdos reikalas.

[158] *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 2: *Kretinga, Skuodas, Šiauliai, Šventoji, Varniai, Veliuona, Viekšniai, Virbalis, Vladislavovas*, sud. Antanas Tyla ir Dainius Žygelis, Vilnius, 1997, p. 66–79.

[159] Sawicki, J., *Concilia...*, d. 2, p. 136.

[160] *Codex Mednicensis...*, nr. 317, p. 568.

[161] Ibid., nr. 515, p. 566.

[162] Lebedys, Jurgis, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius, 1976, p. 126.

[163] Kurczewski, Jan, *Biskupstwo Wileńskie*, Wilno, 1912, p. 194.

Bet buvo ir kita kryptis katalikų bažnyčios politikoje: 1589 m. Gniezno bažnytinės provincijos katalikų sinode buvo nutarta kiekviena proga stengtis, kad „karališkuosiuose", t.y. valstybiniuose miestuose neliktų nei eretikų pamokslininkų, nei mokyklų.[164]

Parapinės mokyklos buvo pradinė, elementarioji mokymo pakopa, kurioje tikybos, o dažnai ir rašyti bei skaityti buvo mokomi neturtingų bajorų, miestelėnų, kartais ir valstiečių vaikai. Nei to meto parapinių mokyklų tinklo tankis, nei jų veiklos aktyvumas dar neleidžia kalbėti apie sudarytas sąlygas ar visuotinio raštingumo užuomazgą. Kai kuriuose liuteronų tikėjimą priėmusiuose kraštuose, pavyzdžiui, Danijoje, nuosekli politika ir užsibrėžti uždaviniai siekti, kad elementarioji mokykla apimtų didumą vaikų, jau nuo XVII a. 2-ojo dešimtmečio buvo siejama su privalomo mokymo idėja. Lietuvos DK buvo tankinamas mokyklų tinklas, bet tai buvo ne nuoseklios kultūrinės politikos dalis, o tik kovos dėl įtakos visuomenėje padarinys, esant jėgų pusiausvyrai tarp skirtingai tikinčiųjų.

Antroji švietimo pakopa, viduriniojo mokslo lygio mokyklos tebebuvo Lietuvos DK evangelikams dar neišspręstas ir ypač opus dalykas. Kiek teikia žinių skurdūs šaltiniai, Lietuvos DK buvo bandyta kurti panašią švietimo sistemą kaip liuteronų kraštuose – Prūsijos kunigaikštystėje ar Livonijoje; didesniam regionui buvo kuriama vadinamoji partikuliarinė mokykla, galinti suburti ir elementariosiose, ir namų mokyklose prakutusius to regiono mokinius, siekiančius mokslo toliau. Skyriuje apie Mažosios Lietuvos švietimą buvo apibūdintas Tilžės partikuliarinės mokyklos įkūrimas ir veikla nuo 1587 m. Panašią sistemą liuteronų bažnyčia kūrė Livonijoje. 1567 m. landtagas Rygoje svarstė projektą bažnyčių veiklai pagerinti, o 1570 m. buvo paskelbta *Laisvo Augsburgo tikėjimo išpažinimo privilegija* Kuršo bajorams. 1572 m. paskelbti *Bažnyčios nuostatai* rėmėsi aukščiau minėtais dokumentais. Skyriuje apie mokyklas nurodyta įkurti tris partikuliarines mokyklas Mintaujoje, Kuldygoje (Goldingoje) ir Seeburge, ir kiekvienoje jų nemokamai mokyti po šešis mokinius, „nesvarbu ar vokiečius, ar latvius".[165]

Pirmiausia, žinoma, tokia partikuliarinė mokykla turėjo būti Vilniaus evangelikų mokykla, kurią aptarsime kiek vėliau. Antrąją Žemaitijoje bandė įkurti S. Mitkevičiūtė-Vnučkienė savo 1592 m. fundacija Šiluvos evangelikų reformatų bažnyčiai. Šioje mokykloje turėjo būti išlaikomi trys

[164] *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae*, ed. Zenon Chodyński, Eduard Lebowski, t. 3, Poznanae, 1883, p. 123.

[165] Kallmeyer, Theodor, *Die Begründung der evangelisch-lutherische Kirche in Kurland durch Herzog Gotthard*, Riga, 1851, p. 113–119.

mokytojai, buvo numatyta, kad ji taptų aukštesniąja, t.y. priaugtų iki vidurinės lygio, o ją lankytų viso evangelikų reformatų distrikto jaunuoliai, siekiantys mokslo ir ketinantys jį tęsti aukštosiose mokyklose. Ši mokykla turėjo tapti partikuliarine.[166] Su nedidelėmis pertraukomis ji gyvavo beveik šimtą metų, tačiau trys mokytojai joje dirbo tik kelis dešimtmečius. Prie Šiluvos mokyklos buvo numatytas ir bendrabutis – konviktas, kuriame visai išlaikomi turėjo mokytis keturi bajorų arba pamokslininkų vaikai, rengiami būti mokytojais arba pamokslininkais. Mokyklos steigėja nurodė į mokyklą priimti visų tikėjimų mokinius su viena sąlyga: kad jie neburnotų prieš Dievą. Tačiau pačios bažnyčios ir mokyklos tikybinė pakraipa buvo nurodyta griežtai – fundacija skiriama tik evangelikų reformatų tikėjimui, nustatytam 1570 m. Sandomiero sinodo tikėjimo išpažinimo. Mokytojo kandidatūrai iškelta sąlyga – jis turįs būti „gerai išsilavinęs laisvuosiuose moksluose" (t.y. *artes liberales*).

Lietuvos DK rytinei daliai reikėjo ieškoti naujos vietos partikuliarinei mokyklai XVI a. 8-ajame dešimtmetyje, kai tapo aišku, kad Klecko bažnyčios evangelikai neišlaikys.

Vilniaus mokykla paskutinįjį XVI a. dešimtmetį buvo didžiausias Lietuvos evangelikų reformatų sinodo ir bažnyčios globėjų rūpestis. Iš praeito laikotarpio suvargusios ir tik 10 mokinių beturėjusios mokyklos 9-ajame dešimtmetyje ji turėjo būti jau vėl išaugusi ir pasiekusi vidurinės lygį. Ji turėjo veikti pačiame mieste prie įgytame sklype pastatytos bažnyčios. Nežinome, kiek ją palietė 1581 m. miesto minios puolimas, tačiau jau 1588 m. ji turėjo būti tiek sustiprėjusi, kad aktyviausi to meto reformacijos veikėjai visai rimtai ėmėsi žygių šią mokyklą paversti aukštąja.

Apie šiuos ketinimus išsamiausiai kalba netiesioginiai šaltiniai – t.y. vyskupo Jurgio Radvilos ir nuncijaus Lenkijai Annibalo Kapujiečio reakcija. 1588 m. birželio 10 d. kardinolas Jurgis Radvila parašė laišką iš Vilniaus valdovui Zigmantui Vazai:

Šviesiausiasis Karaliau, Maloningiausias Pone, šiomis dienomis Vilniuje įvykusiame eretikų sinode eretikai kalvinistai (*Calvinistae*), arba zvinglionai, nutarė pastoti kelią katalikų bažnyčiai ir išplatinti savo užkrečiamiausios erezijos nuodus – įkurti Universitetą, kitaip Akademiją, šiame mieste [...], ir nors iki šiol jų dėtos pastangos buvo pakankamai nesėkmingos, Dievui padedant, jų gėdinguosius pasitarimus įvairiais būdais stebėtinai išsklaidžius, šį kartą jie netrukdomi galutinai, kaip matau, bandyti nori, kad nusikalstamą savo mėginimą iki pabaigos įgyvendinti galėtų. Jau paskyrė pastovias stipendijas, numatydami jas nustatytam magistrų skaičiui, statybos vietą, sako, jau suprojektavo ir išmatavo, ir, kas svarbiausia, pasiuntė pas Jūsų Šventą Majestotą pasiuntinius, kurie įpareigoti Jūsų dėl šio reikalo prašyti.

[166] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 137–146.

Jurgis Radvila laikė savo pareiga perspėti valdovą, kad šis „sustabdytų tokią didelę blogybę". Jo argumentas – išsaugoti valstybėje taiką ir ramybę:

Nes, jei tose valstybėse, kuriose viena religija išpažįstama, jokiu būdu negalima išlaikyti viešosios taikos ir neleidžiama [kurti] dviejų universitetų, po vieno tikėjimo vėliava [tarpusavyje] kovojančių, tai tuo labiau negali būti kuriami du universitetai – vienas katalikiškas, kitas eretiškas. Iki šiol sunkiai galime kasdieną išlaikyti taiką su mokykla, kurią jėga ir apgaule [jie] išgavo ir kurią fundavo mano pirmtakas [tėvas]: kas bus, jei įrengs altorių prieš altorių, tai yra Šėtono akademiją prieš Jėzaus akademiją?[167]

Iš šio laiško, rašyto Vilniuje, aišku, kad aukštąją evangelikų mokyklą kurti nusprendė Vilniaus sinodas. Apie būsimojo evangelikų universiteto tikslus informavo nuncijaus Lenkijai Annibalo Kapujiečio 1588 m. birželio 22 d. laiškas iš Krokuvos kardinolui Montaltui. Nuncijus rašė, kad kardinolas Jurgis Radvila jį informavęs apie neseniai Vilniuje įvykusį „eretikų suvažiavimėlį" (*conventiculum*),

...kurį jie vadina generaliniu; jame dalyvavo 60 blogiausių ministrų, kokie tik yra Karalystėje ir Lietuvoje, ir susitarė išrinkti superintendentus, einančius vyskupų pareigas, tris Lietuvoje ir tris Karalystėje, padaryti fundaciją ir įsteigti kolegiją, priešingą tėvų jėzuitų [įsteigtajai]: jie jau numatė vietą mokyklai, renka jai pinigus, kviečia mokytojus iš Vokietijos ir jau pasiuntė pasiuntinius pas Šviesiausiąjį Karalių gauti patvirtinimą, kaip sklinda gandas, Jo seseriai tarpininkaujant.

Nuncijaus žiniomis

...karalius drebėjo iš pykčio dėl tokios eretikų drąsos ir pats pažadėjo, kad jokiu būdu to neleis...,

o kardinolas Jurgis Radvila,

...jei reikės, pasiryžęs jėga jiems tai sutrukdyti.[168]

Nuncijaus laiškas papildė turėtą informaciją keliais dalykais: 1) kad 1588 m. Vilniaus sinodas buvo generalinis, 2) kad mokykla turėjo būti kuriama kolegijos lygio ir toliau auginama iki universiteto abiejų valstybių – ir Lietuvos DK, ir Lenkijos Karalystės evangelikams. Lenkijoje, kaip žinia, evangelikų bendruomenės nebesijautė saugios nė viename valstybiniame mieste.

[167] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...*, ed. Augustinus Theiner, t. 3, Romae, 1863, p. 37.

[168] *Listy Annibala z Kapui arcybiskupa Neapolitańskiego nuncyusza w Polsce, o bezkrólewiu po Stefanie Batorym...*, wyd. Alexander Przezdziecki, Warszawa, 1852, p. 148–149.

Tų pačių metų liepos 18 d. karalius Zigmantas III laiške kardinolui Jurgiui Radvilai pranešė, kad tikrai neleisiąs steigti „eretiškos kolegijos" Vilniuje ir kad parašęs Vilniaus vaivadai Kristupui Radvilai Perkūnui, jog šis neleistų mokyklos atidaryti.[169]

Iš labai fragmentiškų žinių apie visus tris bandymus galima spręsti, kad Lietuvos evangelikai kurti aukštąją mokyklą 1588 m. buvo geriausiai pasirengę. Jau prieš 1590 m. šioje mokykloje turėjo dirbti Joannas Jonas Moravas, kuris 1595 m. buvo vadinamas Šviesiausiosios Vilniaus gimnazijos rektoriumi.[170] Šio asmens ryšius prieš 1590–1595 m. su Vilniaus mokykla ir garsiu pasaulio kartografu Abrahamu Ortelijumi išaiškino Stanisławas Alexandrowiczius. Jis pristatė du Joanno Jono Moravo laiškus A. Ortelijui[171], vieną – 1590 m. balandžio 10 d. – iš Frankfurto prie Maino ir kitą – 1595 m. birželio 17 d. – iš Vilniaus. Iš šių laiškų aiškėjo, kad Joannas Jonas Moravas intensyviai domėjosi kartografija, teikė informaciją apie Lietuvą A. Ortelijui, keitėsi su juo žemėlapiais per pirklius bei jų faktorius (atstovus) ir jau prieš 1590 m. buvo Vilniuje: 1590 m. laiške jis prašė A. Ortelijaus atsakymą siųsti į Vilnių „įprastu būdu" per knygių Jozua Richelijų.[172] Jis turėjo įsigijęs A. Ortelijaus atlase esančius Lietuvos žemėlapius: 1595 m. laiške jis jau pasirašė „Johannes Jonas Iauilc Morauus, celebris Gymnasii Vilnensis Rector".[173] Joannas Jonas Moravas pirmajame laiške rašė apie „Tabula Lithuaniae", t.y. Lietuvos žemėlapio patikslinimą, tad jau ir prieš atvykimą į Frankfurtą turėjo būti lankęsis Lietuvoje.

Tai, kad Joannas Jonas Moravas tarpininkavo ieškodamas žmonių, galinčių patikslinti A. Ortelijui Lietuvos žemėlapį, liudija jo 1590 m. laiško eilutės:

Dar pridursiu. Jei Jūsų Ekscelencija sutinkat, tai patvirtinsite, kad šiame Lietuvos žemėlapyje jis pridarė klaidų, nebent gal jis rėmėsi senų amžių šaltiniais.

Joannas Jonas Moravas rašė, kad žemėlapius naudojęs jaunuoliams mokyti. Jis buvo vienas aktyviausių Čekų brolių dvasininkų išeivijoje: Lenkijoje jis anksčiau dirbo Ostrorogų šeimoje namų mokytoju.[174] Joanno Jono

[169] *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, wyd. J.U. Niemcewicz, t. 2, Lipsk, 1839, p. 334.

[170] Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 2, p. 163.

[171] Alexandrowicz, Stanisław, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań, 1989, p. 80–81.

[172] *Abrahami Ortelii (Geographi antverpiensis)... Epistulae (1524–1628)*, ed. J.H. Hessels, t. 1, Cambridge, 1887, nr. 178, p. 430–431.

[173] Ibid., nr. 272, p. 653–655.

[174] Bidlo, Jaroslaw, *Jednota bratrska v prvnim vyhnanstvi*, d. 3: (1572–1586), Praha, 1909, p. 17, 42, 172.

Moravo ryšiai su A. Ortelijumi leistų spėti, kad jis buvo linkęs į gamtos ir tiksliuosius mokslus, bet Vilniuje jis parengė, o Jonas Karcanas 1592 m. išleido lotynų kalbos gramatiką: *Quaestiones de primis grammaticis rudimentis, ex quibusque probatis autoribus in usum secundae classis Gymnasii Wilnensis [...] collectae*. Vadovėlis buvo skirtas antrajai klasei ir parašytas lygiagrečiai dviem – lotynų ir lenkų – kalbom, pridėta ir sintaksė. Vadinasi, galima daryti išvadą, kad jau nuo 1592 m. Vilniaus evangelikų mokykla vadinosi gimnazija ir pradėjo leisti vadovėlius savo reikalams.

J. Łukaszewicziaus žiniomis, 1595 m. joje dirbo, be jau minėto rektoriaus, dar keturi mokytojai: Johannas Groterus iš Rostoko (nėra žinių, kad ką būtų parašęs), Molleris Cyryackas Leutschovius, Motiejus Schmissius iš Glogovo ir Abraomas Visockis. Daugiausia žinoma apie Leutschovijų. Jis išvertė į vokiečių kalbą M. Krowickio *Apologiją...*, kurią 1602 m. Jokūbas Morkūnas išspausdino Vilniuje, ir, mirus Vilniaus vaivadai K. Radvilai Perkūnui, parašė jo atminimui *Epicedion...*, atspausdintą Vilniuje 1604 m. Jono Karcano. Jo amžininkas Jonas Kazokas rašė, kad šis žmogus palikęs daug veikalų. Apie kitų dviejų mokytojų kūrybą nežinome.

1600–1610 m. mokytojavo Kvirinas Knogleris (Quirinus Cnogler), Jurgio Radvilos dvariškis, parašęs Smolensko vaivadai Jonui Abramavičiui mirus eilėraštį, kuris buvo išspausdintas rinkinyje *Justa funebria* (be leidimo vietos, 1602), išleistame Jono Abramavičiaus garbei.

Per laikotarpį nuo 1588 iki 1610 m. Vilniaus evangelikų gimnazija lavino ir kalvinistų, ir liuteronų vaikus, čia turėjo būti išmokslintas ne vienas jaunuolis. Keitėsi ir rektoriai, ir mokytojai. XVII a. pradžioje to meto istoriko Andriaus Vengerskio žiniomis, šios mokyklos rektoriai buvo Rozumscijus Lenkas (Benedictus Rosumscius Polonnus), kuris vėliau tapo Vilniaus magistrato sekretoriumi (*protographus*), ir Petras Siestrencevičius (Sestrencius, Siestrencewicz).[175] Šie asmenys jau priklausė naujajai Lietuvos DK evangelikų kartai, įsijungiančiai į aktyvią veiklą.

Galima manyti, kad Vilniaus gimnazijoje mokėsi 1604 m. į Gdansko akademinę gimnaziją įsirašę jaunuoliai iš žinomų evangelikų šeimų: liuteronas, turtingo vilniečio sūnus Motiejus Forbek Letovas (Mattheus Vorbek Lettow), kalvinistų kunigo Pranciškaus Rasijaus sūnus Adomas Rasijus ir turtingo vilniečio sūnus Baltramiejus Mejeris.[176] Adomo

175 Wengerscius, Andreas, *Libri quattuor Slavoniae reformatae...*, p. 149; A. Vengerskis, kaip spėjama, jau 1636 m. buvo surinkęs medžiagą reformacijos istorijai, tad galėjo būti informuotas apie žmones, veikusius amžiaus pradžioje. Tazbir, Ianussius, „Praefatio", in Wengerscius, Andreas, op. cit., p. IX.

176 *Księga wpisów uczniów gymnazjum Gdańskiego 1580–1814*, opr. Zbigniew Nowak, P. Szafran, Warszawa-Poznań, 1974, p. 70–71.

Rasijaus ryšį su Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčios sinodu ir seniūnais liudija jo 1604 m. išleistose filosofijos kurso tezėse įrašyta dedikacija – jis vilniečiams skyrė „pirmą savo studijų vaisių".[177] Motiejus Forbek Letovas grįžo iš Gdansko į Vilniaus gimnaziją 1609 m. ir savo atsiminimuose apie tą laikotarpį rašė:

Tuo metu prie evangelikų bažnyčios buvo garsi mokykla, kurioje konrektoriumi buvo pakviestas mano inspektorius, o jų alumnas Adomas Rasijus, mokyčiausias vyras, kuris mano tėvą paragino, kad tą mokyklą lankyčiau ir įvairių paskaitų klausyčiausi: kunigo Baltazaro Krosnevičiaus, teologijos daktaro, dėstomos teologijos ir logikos, Martyno Chmieleskio – fizikos ir etikos, mano buvusio inspektoriaus [Adomo Rasijaus] – retorikos.[178]

A. Rasijaus veikla apogėjų pasiekė jau kitu reformacijos laikotarpiu, tad jo darbų čia plačiau nenagrinėsime. Bet verta atidžiau apžvelgti, ką buvo nuveikęs Baltazaras Krosnevičius. Kalvinistas Baltazaras Krosnevičius (Crosnievicius Balthasar Lituanus) studijavo 1595 m. Heidelberge, 1596 – Altdorfe, 1599 – vėl Heidelberge, 1600 – Bazelyje[179]. Jis pats mokėsi ir kartu buvo turtingų bajorų vaikų studijų vadovas, t.y. pedagogas. Bazelyje jis studijavo teologiją. Grįžo į Lietuvą jau išleidęs studijų metais parašytas ir apgintas *Tezes apie sakramentus...* (*Theses de sacramentis...*, Bazelis, 1601), *Tezes apie etiką ir teisingumą* (*Theses de ethica et iustitia*, Bazelis, 1602), *Įvadą aštuonioms Aristotelio Politikos knygoms...* (*In octo libros Politicos Aristotelis introductio...*, Niurnbergas, 1603) bei gavęs teologijos mokslų daktaro laipsnį, tad tiko vadovauti Vilniaus gimnazijai.

Taigi nepaisant labai griežto Vilniaus vyskupijos vadovų ir nuncijaus nusiteikimo prieš evangelikų mokyklą Vilniuje ir primo nurodymo uždaryti visas eretikų mokyklas, Vilniaus mokykla išaugo iki gimnazijos lygio, turėjo pakankamai išsilavinusius, tokiam darbui pasirengusius dėstytojus ir sėkmingai dirbo. Be abejo, mokyklos veikla buvo labai suinteresuotas Vilniaus vaivada Kristupas Radvila Perkūnas bei artimiausi jo bendraminčiai Jonas Abramavičius, Andrius Volanas ir kt. Vilniaus vaivados įtakos dar užteko šią Vilniaus gimnaziją apsaugoti, bet neužteko galios pasiekti, kad ši mokykla gautų teisę tapti akademija ar universitetu.

[177] Rassius, Adamus, *Cursus philosophici, disputatio octava, e logicis de syllogismo materiali, e physicis de meteoris apparentibus...*, Hanoviae, 1606, p. 88.

[178] Vorbek, Lettow, Maciej, *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, opr. Ewa Gałos, Franciszek Mincer, ed. Władysław Czapliński, Wrocław–Warszawa ir kt., 1964, p. 30.

[179] Biržiška, V., *Lietuvos studentai...*, p. 55, 56; *Die Matrikel der Universität Bazel*, hrsg. Georg Wackernagel, Marc Sieber, Hans Sutter, t. 2, Basel, 1956, p. 492.

XVI a. pabaigoje Lietuvos DK evangelikams jau buvo aišku, kad jie valstybėje aukštosios mokyklos nebeįkurs. Bet vis dėlto aptariamuoju laikotarpiu nusistovėjo evangelikų švietimo sistema: elementariosios – parapinės ir namų mokyklos; vidurinio mokslo lygio – partikuliarinės ir namų mokyklos, o po to studijos protestantiškuose užsienio universitetuose. Sinodas skyrė stipendijas gabiausiems užsienio universitetuose studijuojantiems neturtingų bajorų, miestiečių ir kunigų vaikams. Stipendiatai buvo įpareigoti dirbti ten, kur skyrė sinodas: mokytojais, pamokslininkais. XVII a. pirmajame dešimtmetyje, Vilniaus gimnazijos ir kitų mokyklų veiklai įsibėgėjus, į Vilniaus gimnaziją pradėjo grįžti pirmieji jos mokiniai – baigę studijas užsienio universitetuose, pasirengę patys dirbti pedagogų darbą. 1611 m. įtūžusi fanatiška minia, nežinia kieno paskatinta, šią Vilniaus gimnaziją sudegino kartu su biblioteka.

6. Radikalioji reformacijos kryptis nuoslūgio laikotarpiu

Grupei radikaliųjų socialiniais klausimais Lietuvos brolių XVI a. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje išvykus į Rakovą – į Lenkiją, Lietuvos arijonų judėjimas neužgeso. Seniau susidariusios bendruomenės veikė toliau, bet pasikeitė jų veiklos centrai. Sostinėje neliko viešai veikiančios bendruomenės. Diduma bendruomenių išsilaikė buvusiuose Onos Radvilaitės-Kiškienės dvaruose, kuriuos, kaip manoma, 1569 m. perėmė valdyti jos sūnus Jonas Kiška (mirė 1592).[180] Iki pat jo mirties J. Kiškos dvaruose vyko arijonų sinodai (1578, 1581 – Loske, 1582 – Ivijoje, Liubčioje, 1584 – Vengrove, 1588 – Lietuvos Brastoje). Amžiaus pabaigoje ir iki 1617 m. sinodai vyko Naugarduke (1599, 1615, 1617).[181] Tebeveikė arijonų bendruomenė Kėdainiuose, Filipove.

Taigi pagrindiniu radikaliosios reformacijos srovės globėju Lietuvos DK tapo Jonas Kiška, vienas turtingiausių Lietuvos DK didikų, nuo 1589 m. – Lietuvos Brastos vaivada, taigi senatorius, valdęs apie 70 miestų ir miestelių ir daugiau kaip 400 kaimų. Nuo 1563 m. jis studijavo Bazelio, Ciuricho

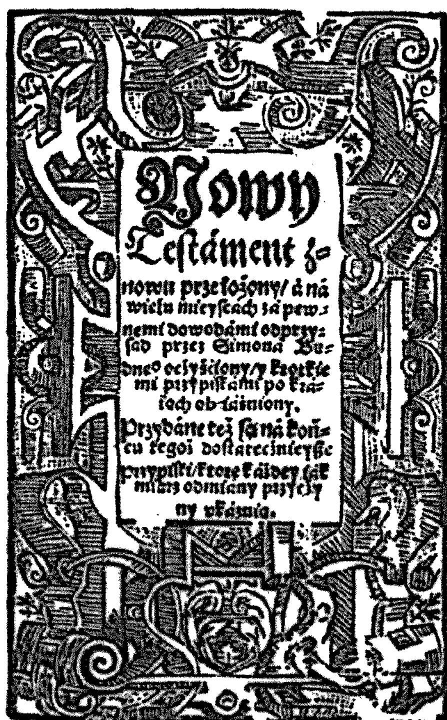
[180] Tazbir, Janusz, „Jan Kiszka", *PSB*, t. 12/4, sąs. 55, p. 507–508.
[181] Szczotka, Stanisław, *Synody arjan polskich. Od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)*, Kraków, 1936, p. 13–46.

universitetuose, susipažino su žinomu italų humanistu ir knygų apie toleranciją autoriumi Coelio Secundo Curione (1503–1569), prisidėjo lėšomis prie atminimo lentos įrengimo žymiam mąstytojui, graikų kalbos profesoriui Sebastianui Castellio (Chatillon, 1515–1563), vienam iš plačiai suprastos tolerancijos idėjos Europoje pradininkų.[182] Vėliau aplankė Romą, Neapolį, Boloniją, keliavo po Prancūziją ir Ispaniją. Jonas Kiška buvo išsilavinęs, plačių pažiūrų žmogus. Arijonizmą jis rinkosi gerai susipažinęs su visomis to meto evangelikų srovėmis ir ne vieno kurio asmens paveiktas: tarp jo artimųjų būta įvairių pakraipų evangelikų.[183] J. Kiška sąmoningai rinkosi arijonizmą kaip tikėjimą, mažiau nei kiti reglamentuojamą dogmų ir teikiantį galimybių savarankiškai ieškoti savo kelio.

Jono Kiškos asmenybė ir jau susiklosčiusios Lietuvos DK arijonų grupių pažiūros formavo viso laikotarpio Lietuvos DK radikaliosios reformacijos krypties būdinguosius bruožus ir raidą. XVI a. paskutiniųjų ir XVII a. pirmųjų dešimtmečių arijonų veiklai Lietuvos DK buvo būdingas nuosaikus požiūris į asmens santykį su politine valdžia, į visuomenę, žmogaus vietą joje, o teologijoje – pažiūrų evoliucija į kraštutines antitrinitarizmo formas, t.y. unitarizmo evoliucija į nonadorantizmą.

[182] Jonas Kiška, grįždamas iš studijų, matyt, parsivežė knygų. Neabejotina, kad turėjo Coelio Secundo Curione išleistą Cicerono *De claris oratoribus*, kurią įžangoje parengėjas jam dedikavo, ir Sebastiano Castelliono Naujojo Testamento ir visos Biblijos vertimus, išleistus Bazelyje 1554, 1556 m. ir kt. Henrikas Pantaleonas jam dedikavo Pauliaus Jovijaus knygos vertimą *Von der turkischen Kaiseren Herrkommen*, 1564. Dedikacijoje mini, kad J. Kiška yra iš Lietuvos DK ir domisi istorija. Włodarski, Maciej, *Polsko-Bazylejskie więzi kulturalne i literackie w XVI wieku*, Kraków, 1987, p. 42.

[183] Jono Kiškos studijų vadovai buvo jau minėtas išeivis iš Prūsijos kunigaikštystės liuteronas prūsas Kristupas Alzunijus (Christophorus Alzunius, Halczunius); liuteronas, bet nepritaręs liuteronybės posūkiui į ortodoksiją teologas Georgas Weigelis, atvykęs iš Niurnbergo per Karaliaučių į Vilnių ir dėjęs daug pastangų, kad arijonai po Mikalojaus Radvilos Juodojo mirties neturėtų paramos jo dvaruose. J. Tazbiras be pagrindo jį vadina anabaptizmo šalininku. *PSB*, t. 12/4, sąs. 55, p. 507. Kaip rodo S. Koto paskelbti dokumentai, buvo priešingai. Kot, Stanisław, „Ausbruch und Niedergang des Täufertums in Wilna (1563–1566)", in *Archiv für Reformationsgeschichte*, p. 213–226. Palydoje kartu studijuoti vyko evangelikas reformatas Kristupas Zenavičius (būsimasis Brastos vaivada), evangelikas reformatas Mikalojus Deltuviškis (Dziewałtowski) ir dar trys bajoraičiai, kurių tikybos nežinome: Jonas Svencickis (Swięcicki, greičiausiai arijonas), Jonas Lisovskis (Jan Lisowski) ir Motiejus Vorpučanskis (Vorpuczanski). Kot, Stanisław, *Polska Złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, wyd. Henryk Barycz, Warszawa, 1987, p. 436-437. Studijos Bazelio ir Ciuricho universitetuose, artimi santykiai su kai kuriais profesoriais (Bazelyje 1563 m. jis gyveno prof. Coelio Secundo Curione namuose, profesoriaus sūnų Leoną pasiėmė į savo dvarą) davė progos J. Kiškai gerai pažinti kalvinizmą, šveicariškąją jo kryptį.

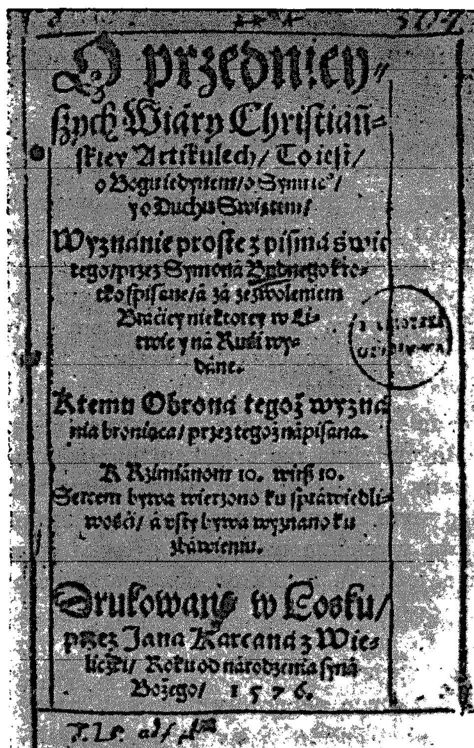
Nowy
Testáment zo-
nowu przełożony/ á ná
wielu mieyscach zá pew-
nemi dowodámi odprzy-
sąd przez Simoná Bu-
dnego ocżyściony/y krotkie-
mi przypiskámi po krá-
iech obiáśniony.
Przydáne też są ná koń-
cu kxięgi dostátecżnieysze
przypiski/ktore káżdey ták
miáry odmiány przyczy-
ny ukázuią.

Naujasis Testamentas.
Simono Budno vertimas į lenkų kalbą, Loskas, 1574

Diskusijoje dėl požiūrio į valstybę buvo svarstomi klausimai, ar valstybė ir valdžios institucija yra blogio padarinys (taip teigė radikalieji), ar Dievo duota (nuosaikiųjų nuomonė), ar krikščionis gali eiti valstybines pareigas, ypač tas, kuriose gali tekti jėga priešintis blogiui, ar gali pasinaudoti „kardo teise", t.y. būti etmonu, vaivada, teisėju, kariu ir t.t., ar iš viso gali dalyvauti karuose; kokią vietą visuomenėje turį užimti tikrosios krikščionių bažnyčios dvasininkai ir pagaliau, kas esanti bažnyčia. Šioje diskusijoje dalyvavę žymiausi asmenys, formavę pažiūras ir teikę argumentus, buvo tuo metu jau išvykęs iš Lietuvos DK, Liublino bendruomenės vadovas Marcinas Czechowicas, Rakove apsigyvenęs Gregoras Paulius iš Bžezinų (Gregorius Paulus Brzezinensis, Grzegorz Pawel z Brzezin), arijonas graikas, imigravęs į Lenkiją Jakobas Paleologas (Jacobus Palaeologus) ir Lietuvos DK – Losko pamokslininkas Simonas Budnas. Pirmieji du atstovavo radikaliajai grupei, o Jakobas Paleologas ir Simonas

Budnas – nuosaikiajai, ją palaikė ir J. Kiška. Lenkijos brolių sinoduose iki 1578 m. vyravo radikalieji, tvirtinę, kad krikščionis negalįs eiti valstybinių pareigų ir dalyvauti karuose. 8-ajame dešimtmetyje nuosaikiuosius parėmė Jakobas Paleologas, parašęs veikalą *Nuomonė apie karus...* (*De bello sententia...*, 1572). Jame autorius pateisino dalyvavimą kare ginantis, bet smerkė, jei krašto kariuomenė puolė. Prieštaraudamas šios knygos mintims, Gregoras Paulius iš Bžezinų išspausdino knygą *Atsakymas... Jakobo Paleologo nuomonei apie karus* (*Adversus Iacobi Palaeologi de bello sententiam... responsio*, 1580). Šių knygų autoriai gyveno Lenkijoje, tačiau jose buvo grindžiami požiūriai, kurių laikėsi ir Lietuvos brolių grupės. Mat pasibaigus vadinamajam trejų metų nenutrūkstamai vykusiam Rakovo sinodui, dalis jo dalyvių iš Rakovo vėl grįžo į Lietuvos DK, kai kuriuos jų parsikvietė Jonas Kiška, tačiau jų asmenvardžių nežinome. Arijonų pažiūrų įvairovę socialiniais klausimais liudijo ir 1578 m. Losko sinode kilusi diskusija: kažkuris iš radikaliųjų Lietuvos brolių pakvietė Marciną Czechowicą ginti kairiųjų pažiūrų, reikalavo, kad bajorai įrodytų savo tikėjimo teisingumą ir atsisakytų dvarų. Bajorų teisę turėti žemės valdas su pavaldiniais gynė bajoras Vasilis Tepinskis ir dvasininkas Simonas Budnas. Radikalieji, regis, netekę sinodo daugumos paramos, išvyko į Žemaitiją, į mums nežinomas vietoves.[184] Diskusijai tęsiantis, į sinodą, vykusį Lenkijoje, Luslavicuose (Priekarpatėje), buvo išrinkti du asmenys, kurių vienas, Simonas Budnas, vežėsi Lietuvos DK bajorų laišką, palaikantį nuosaikiuosius. Jonas Kiška taip pat ėmėsi energingai remti nuosaikiuosius: kai S. Budnas gavo iš Jakobo Paleologo, tuo metu gyvenusio Moravijoje, tekstą *Teisingo mokymo apie pasaulietinę valdžią apgynimas* (*Defensio verae sententiae de magistratu politico*), J. Kiška šį veikalėlį tuojau savo lėšomis išspausdino Loske. Jis rėmė nuosaikiuosius ir 1581 m. Losko sinode parašė jų pozicijoms sustiprinti *Laišką Lenkijos bažnyčioms, raginantį sušaukti suvažiavimą dėl ginčų, ar gali krikščionis eiti valstybės pareigas ir nešioti ginklą* (*List do kościołów polskich, ktory zachęca do złożenia soboru w sporach wolnoli chrystyjaninowi sprawować urzędy i broń nosić*). Toks bendras suvažiavimas buvo 1582 m. J. Kiškos iniciatyva sušauktasis Lietuvos brolių sinodas Liubčioje (J. Kiškos dvare prie Nemuno aukštupio). Sinodas buvo skirtas visuomeninio pobūdžio ginčytiniems klausimams svarstyti. Diskusija truko kelias dienas. Simonas Budnas ją aprašė veikale *Apie urėdą, turintį kardo teisę* (*O urzędzie miecza używającem*), daugiau kaip 200 puslapių knygoje, kartu pateikdamas kelis dešimtmečius trukusios diskusijos santrauką. Pirmoje knygos dalyje buvo išspausdintas „Išpažinimas apie valdžią"[185],

[184] Budny, S. *O urzędzie miecza używającem...*, p. 22–23.
[185] Ibid., p. 39–42.

O przedniey- szych Wiary Christiań- skiey Artykulech / To iest / o Bogu iedynym / o Synie / y o Duchu Swiętym /
Wyznanie proste z pisma świę- tego / przez Szymona Budnego kie- dyś pisane / á zá zezwoleniem Bráciey niektórey w Li- twie y ná Rusi wy- dane.
K temu Obroná tegoż wyznánia broniąca / przez tegoż nápisána.
K Rzymiánom 10. wirsz 10. Sercem bywa wierzono ku spráwiedli- wości / á vsty bywa wyznano ku zbáwieniu.
Drukowany w Łosku / przez Jana Karcana z Wie- liczki / Roku od národzenia syná Bożego / 1576.

Simono Budno knygos *O przedneyszych wiary christiańskiej artikulech...*, Loskas, 1576, antraštinis lapas

joje plačiai išdėstyti teologijos ir visuomenės teorijos pradmenų argumentai nuosaikiųjų požiūriui palaikyti. Didžioji knygos dalis vadinosi „Urėdo apgynimas". 1582 m. Liubčios sinodas iš esmės baigė Lietuvos DK arijonų diskusiją nuosaikiųjų naudai.

Pats Jonas Kiška jautėsi įsipareigojęs testamente deklaruoti tokį santykį su pavaldiniais, kokį buvo nustatę nuosaikieji Lietuvos broliai. Jo dvaruose jau ne vieną dešimtmetį veikė arijonų bendruomenės, kuriose būta valstiečių ir miestelėnų. J. Kiška 1592 m. liepos 26 d. testamente pavedė paveldėtojams rūpintis tais, kurie buvo „pasinėrę [krikštijantis]", „klauso Dievo žodžio", ir nurodė, kad paveldėtojai nedidintų prievolių, laikytųsi senojo papročio.[186] Ši testamento nuostata, atskirai aptarianti pavaldinių (valstiečių ir miestelių gyventojų) prievoles, rodė, kad nors J. Kiška ir nepritarė radikaliosios arijonų grupės pažiūroms, tačiau atsižvelgė į nuosaikiąją, kuri

[186] Sandius, Ch., *Bibliotheca antitrinitariorum...*, p. 82; *PSB*, t. 12/4, sąs. 55, p. 507–508.

pripažino, kad krikščioniškoji moralė įpareigoja žemvaldį žvelgti į pavaldinį kaip į žmogų ir saikingai naudotis jo darbu.

Tuo metu ir Lenkijoje silpnėjo radikaliųjų pozicijos. Nuolatos kariauti priverstoje Lenkijos–Lietuvos valstybėje reikalavimas atsisakyti dvarų, kai kurių pareigų, nevykti į pašauktinių kariuomenę buvo sektantiškas, įmanomas tik labai siauram žmonių ratui. Lietuvos DK pasipriešinimas „urėdo" institucijai buvo kartu ir valstybingumo naikinimas. Lenkijoje arijonai pradėjo burtis apie išeivį iš Italijos Faustą Sociną (Faustus Socinus, Sozyn, Sozzini, 1539–1604). Jis pradžioje palaikė vyravusius Lenkijoje radikaliuosius brolius, bet palaipsniui švelnino kraštutines formuluotes; į amžiaus pabaigą jau leido bajorams nešioti kardą „priešo smūgiams atremti", siūlė išpirkti pinigais prievolę pašauktinių kariuomenėje, nereikalavo atsisakyti pareigų, turinčių „kardo teisę", nebereikalavo atsisakyti dvarų. Arijonų grupių požiūriai artėjo, visų jų bendras bruožas išliko etika, krikščioniškoji moralė, kaip jie ją suprato. Tai buvo pagrindinis svertas, kuris turėjo „pataisyti" visuomenę, ją keisti. O keitimo kryptys buvo skirtingos.

Lietuvos brolių teologinės pažiūros, priešingai požiūriams į visuomeninę problematiką, evoliucionavo radikalizmo kryptimi. Lėmė stipri Simono Budno asmenybė. S. Budnas buvo linkęs savarankiškai spręsti visus klausimus. Tame pačiame 1582 m. Liubčios sinode jis atnaujino 1568 m. Ivijos sinode keltus klausimus apie Kristaus prigimtį ir pats teikė paaiškinimus, laikydamasis kraštutinių unitarizmo pozicijų, pavyzdžiui, „Apie Poną Kristų, kuris nebuvo asmeniu prieš tai, kai jį pagimdė Marija", „Apie tai, ar Kristus yra Dovydo sūnus per Juozapą ar Mariją". Sinodas turėjo atsakyti į klausimą, ar Biblijoje yra įrodymų, kad meldžiantis reikia kreiptis į Kristų. S. Budno atsakymas buvo aiškus – Kristus nebuvęs amžinas prieš gimdamas žmogaus pavidalu ir todėl negarbintinas. Šio požiūrio jau nepalaikė J. Kiška (S. Budno knygos *Apie urėdą...* nebespausdino savo lėšomis). Nonadorantizmo požiūrį Lenkijoje tuo metu viešai skelbė buvęs jėzuitas, į arijonus perėjęs vokietis Christianas Franckenas, arijonų mokyklos Chmielnike rektorius. Lenkijos brolių sinodas, susirinkęs 1584 m. Vengrove, paragintas Fausto Socino, griežtai atsiribojo nuo nonadorantų ir ekskomunikavo abu šalininkus.[187] Tačiau net taip griežtai reagavus sinodams, S. Budnas turėjo šalininkų tarp Lietuvos brolių. 1588 m. į Lietuvos Brastoje vykusį sinodą atvyko jau pats F. Socinas – jis diskutavo „Apie kreipimąsi į Kristų", siekdamas sulaikyti unitorius nuo nonadorantizmo. Nepaisant visų pastangų, tos pačios diskusijos dar vyko 1599, 1600 m. Naugarduko sinoduose. Žinome, kad S. Budno šalininkai buvo Ivijos arijonų mokyklos

[187] Szczucki, Lech, *Synody arjan polskich...*, p. 20–21, 29, 31.

mokytojas Jonas Licinijus Namislovijus ir Juozapas Domanievskis. Pirmasis atsiribojo nuo nonadorantų 1599 m.[188] 1600 m. Naugarduko sinodo dalyviai J. Domanievskį ekskomunikavo ir pripažino Jėzaus Kristaus dieviškumą, tuo baigdami daug dešimtmečių trukusią diskusiją.

XVI a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje mirus Jonui Kiškai, o po metų Simonui Budnui, Lietuvos arijonų bendrijoje nebeiškilo tokio masto ir ryškio asmenybių. Buvo pastebimas aiškus radikaliosios reformacijos krypties nuoslūgis, bet ne pabaiga. J. Kiškos dvarus paveldėjo jo žmona katalikė Elžbieta Ostrogaitė, kuri, ištekėjusi už kalvinisto K. Radvilos Perkūno, dvarus perdavė Biržų ir Dubingių Radvilų šakai. Arijonų bendruomenės kurį laiką tebeveikė be žemvaldžio paramos, o Kėdainiuose jų pėdsakų aptinkame net XVII a. 2-ajame ir 3-iajame dešimtmetyje. Pačioje XVI a. pabaigoje arijonų bendruomenė susidarė Naugarduke. Yra žinių, kad arijonų šalininkų būta tarp Naugarduko pavieto bajorų: 1611 m. sinode ministras Gittichas buvo paskirtas dirbti į Rapolo Koso dvarą Naugarduko apylinkėse.[189] XVI–XVII a. sandūroje Naugarduke rinkosi keli Lietuvos DK arijonų sinodai. Aktyvią arijonų veiklą Naugarduke 1617 m. nutraukė minia, išvaikiusi susirinkusį sinodą.

Nors radikalioji reformacijos kryptis – arijonizmas – buvo gerokai silpnesnė už kalvinistiškąją, tačiau bandė kurti švietimo ir spaudos institucijas. Šaltiniai užfiksavo fragmentiškas žinias apie arijonų mokyklas Vengrove, kur mokytojavo Johannas Folkelijus (Volkelius) 1585 m.[190], Ivijoje – čia rektorius 1585–1592 m. buvo Jonas Licinijus Namislovijus.[191] J. Licinijus Namislovijus parašė knygų mokyklai, o J. Kiškos spaustuvė jas išspausdino. Tai moralinių sentencijų rinkinys *Sentencijos bendram visų naudojimui* (*Sententiae ad communem vitae usum*, Loskas, 1589) bei jam priskiriama neišlikusi Aristotelio logikos santrauka *Aristotelio mokymo vadovas krikščionių mokinių naudojimui, iliustruotas teologijos pavyzdžiais* (*Instrumentum doctrinarum Aristotelicum in usum Christianorum scholarum exemplis theologicis illustratum*, Loskas, 1586). Apie Ivijos mokyklos mokymo turinį galima spręsti iš J. Licinijaus Namislovijaus knygų, parašytų tai mokyklai, ir jų autoriaus eilėraščio apie mokyklą. Mokykloje buvo supažindinama su Cicerono, Vergilijaus, Homero, Terencijaus tekstais, nagrinėjami apaštalų Pauliaus ir Jono laiškai,

[188] Szczucki, Lech, „Jan Licinius Namysłowski. Studium z dziejów antytrynitaryzmu litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku", in *Studia nad arianizmem*, red. Ludwig Chmaj, Warszawa, 1959, p. 131–167.
[189] Bock, F.S., *Historia antitrinitariorum*, t. 1: *Regiomonti et Lipsiae*, 1774, p. 375.
[190] Sandius, Ch., *Bibliotheca antitrinitariorum...*, p. 196.
[191] Szczucki, Lech, „Jan Licinius Namysłowski", p. 131–143.

mokyta logikos pradmenų. Tad mokyklą jos globėjas ir mokytojas (galbūt mokytojai) plėtė iki gimnazijos lygio, tačiau kažin ar buvo suspėta.[192]

Antra vertus, mokytojas J. Licinijus Namislovijus XVI a. paskutinįjį dešimtmetį buvo kūrybiškiausias iš Lietuvos DK arijonų: 1594 m. jis polemizavo Naugarduke su jėzuitu Martynu Smigleckiu, dalyvavo dispute Vilniuje, parašė ir išleido knygą *Krikščionio žmogaus anatomija ir ekonomija* (*Anatomia et Oeconomia hominis Christiani*, Vilnius, 1592), Ch. Sandijus nurodo, kad buvo parašęs ir arijonišką postilę (liko nespausdinta).[193]

J. Kiška dėjo daug pastangų ir lėšų palaikydamas Lietuvos DK arijonizmo, radikaliosios protestantizmo krypties, intelektualiąją pakraipą. Jis įsteigė ir išlaikė savo dvare Loske spaustuvę (įrangą perėmė iš Kawieczińskio laikinai įrengtosios Zaslave), kuri per savo veiklos metus 1573–1589(?)[194] išleido apie 20 knygų. Ši spaustuvė spausdino ne tik svarbiausias to laikotarpio Lietuvos DK arijonų knygas, bet išleido Andrzejaus Fryczo Modrzewskio knygos *Apie Žečpospolitos pataisymą* (*O poprawie Rzeczypospolitej*) vertimą iš lotynų kalbos į lenkų kalbą, Cicerono veikalų, čia buvo spausdinami kalvinisto A. Volano darbai ir visuomenės nuomonę apie tolerancijos svarbą formuojanti Franzo Hotmano knyga *Apie galų siautulį...* (*De furoribus gallicis...*, pasirašyta pseudonimu Varamundus Frisius), aprašiusi šv. Baltramiejaus nakties skerdynes Paryžiuje.

Intelektualioji arijonizmo srovė Lietuvos DK stichiškai, be sąmoningų globėjų ir žymiausių veikėjų pastangų, galėjo ir netapti dominuojančia, kadangi arijonizme išryškėję daug įvairių pradų. Arijonų šalininkai siekė „apvalyti" tikėjimo mokymą nuo per amžius formuotos tradicijos ir interpretacijų, nuo sudėtingos, sunkiai suvokiamos argumentacijos. Atkakliai, įvairiais būdais bandyta nustatyti, koks buvo „pirminis", „švarus" tikėjimas. Lietuvos DK arijonų argumentacijoje, ieškant tikėjimo pavidalo, nuo pat pradžios ryškėjo antischolastinės nuostatos. Dar reformacijos plitimo laikotarpiu, 1561 m., M. Radvila Juodasis, rašydamas Jeanui Calvinui, palaikė Georgo Blandratos požiūrį, nes, pasak jo:

> Blandrata[...] nieko daugiau nesiekė, išskyrus tai, kad jam bendruomenė leistų *paprastai* [išskirta – *I.L.*], be jokių egzotinių pavadinimų, bevaisės filosofijos ir aukštosios spekuliacijos, pasiekti Galijos vyskupų laimę...[195].

Vienas iš arijonų, Laurynas Kriskovijus, vertęs šv. Justiną, rašė, kad jis siekiąs perteikti tekstą „kaip prastuolis, iš visų prastuolių paprasčiau-

[192] Brückner, Aleksander, *Dzieje kultury polskiej*, t. 2, Warszawa, 1939, p. 186–189.
[193] Sandius, Christophorus, *Bibliotheca antitrinitariorum...*, p. 94.
[194] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 127.
[195] *Opera Calvini*, 1878, t. 18, sk. 558.

sias".[196] Krikščioniškojo mokymo aiškinimas turėjo būti pritaikytas individualiam bendruomenės narių suvokimui, bet, antra vertus, laikytasi požiūrio, kad tiesa yra tai, kas suprantama ir akivaizdu.

Niekuo netikėk, tik tuo, ką supranti esant paprasta, akivaizdžia tiesa[197], –

1570 m. išleistoje knygoje rašė Petras Gonezijus.

Cituotieji posakiai liudijo stiprias antischolastines nuostatas, siekius, kad argumentacija būtų visiems suprantama ir kartu bandymus racionaliai aiškinti tikėjimo dalykus. Šie reikalavimai buvo taikomi ir tolimesniais dešimtmečiais argumentuojant teologines bei socialines pažiūras.

Būta ir misticizmo reiškinių. Žinome iš aprašymų, kad ir Vilniaus bendruomenėje, ir vėliau Rakove buvo pranašaujama. Dėl to net vyko diskusija, kurioje viena pusė teigė, kad nesą reikalingi išsilavinę dvasininkai, nes regintieji pranašiškus sapnus ar regėjimus galį geriau išaiškinti Biblijos teiktąjį Dievo žodį. Apie 1546 m. į kaimyninę Prūsijos kunigaikštystę oficialiai neįsileisti, bet vadinamuosiuose karališkuose Prūsuose apsigyvenę menonitai (Simonso Menno sekėjai) buvo plebėjų bendruomenė[198], amatininkai, neturėję išsilavinusių dvasininkų. Tad pavyzdys buvo akivaizdus.

Arijonizmas, Lietuvos DK radikalioji reformacijos kryptis, per savo gyvavimą kurį laiką jungusi labai įvairių visuomeninių sluoksnių asmenis ir labai skirtingų visuomeninių grupių požiūrius, iki XVII a. pradžios, judėjimo nuoslūgio laikotarpiu, palaipsniui tapo išsilavinusių, plačios religinės tolerancijos siekiančių ir ja savo veikloje besiremiančių asmenybių tikėjimu. Su tebegyvuojančiomis kai kurių žemvaldžių dvaruose pavaldinių bendruomenėmis juos jungė kai kurie bendri tikėjimo teiginiai: šv. Trejybės nepripažinimas, suaugusiųjų krikštas, reikalavimai vykdyti gyvenime Dešimt Dievo įsakymų, o ne tik juos deklaruoti. Smulkesnių duomenų apie „prastuomenės" tikėjimo pavidalą ir jos ryšius su eruditais, šaltiniuose trūksta.

Arijonų istorija Lietuvos DK liudijo gilaus tikėjimo reiškinius. Dėl tikėjimo vieni arijonai atsisakė turto, kiti visą gyvenimą atkakliai savarankiškai ieškojo tiesos. Tikėjimas buvo skatinanti veikti jėga: plačiame

[196] Górski, Konrad, *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.*, Kraków, 1949, p. 117.

[197] *Literatura ariańska w Polsce XVI w.*, Warszawa, 1959, p. 257. „O Trzech, to jest o Bogu, o Synu Jego, o Duchu swiętym" („Apie Tris, tai yra apie Dievą, jo sūnų ir šventą Dvasią").

[198] Kot, Stanisław, *Ideologia polityczna i społeczna Braci polskich zwanych arjanami*, Warszawa, 1932, p. 101–102.

regione buvo ieškoma bendraminčių. Pavyzdžiui, Moravijos brolių komunose apsilankiusioje delegacijoje dalyvavo kėdainiškis Jonas Baptistas Svencickis, savarankiškai ten viešėjo Vilniaus burmistras Lukas Mundijus. Kilus polemikai tarp unitorių dėl Kristaus prigimties, Lenkijos ir Lietuvos arijonai tą polemiką sekė ir net įsiterpė (S. Budnas) į dėl tų pačių klausimų vykusį disputą Transilvanijoje. Čia savo nonadorantiškas pažiūras dėstė Francas Davidas, o su juo palemizavo Georgas Blandrata. S. Budnas net kaltino Liublino bendruomenę, kad ši netiesiogiai prisidėjo prie Franco Davido mirties parašydama į Transilvaniją laišką, kuris įpylęs alyvos į ugnį ir paskatinęs kunigaikštį Kristupą Batorą (Stepono Batoro brolį) pasodinti Francą Davidą į kalėjimą, kur jis netrukus mirė.[199]

Per arijonų judėjimą ir informacijos apytaką Lietuvos DK pasiekė žinios apie Italijos, Nyderlandų, Vokietijos, Moravijos, Vengrijos ir iš dalies Maskvos kunigaikštystės „eretikus". Radikaliosios reformacijos krypties šalininkai supažindino Lietuvos DK visuomenės elitą ir įvairių kitų socialinių grupių bendruomenių narius su italų religiniu racionalizmu[200], plačiai suvoktos tolerancijos pagrindais. Lietuvos DK jau vykstančią, išsilavinusius žmones įtraukusią kultūrų komunikaciją per universitetus, knygas, įvairaus pobūdžio socialinius ryšius papildė kiek kitokio tipo ir kitoje teritorijoje vykusi minties apytaka.

Radikaliosios reformacijos krypties atstovai Lietuvos DK kūrė nescholastinės teologijos tekstus, išplėtė Biblijos tekstų istorinę ir filologinę kritiką ir tuo intensyviai įsijungė į naujo kultūros elemento kūrimą. Ypatingą vietą suteikdami asmens etikai, pakėlę ją į visuomenę koreguojančio sverto rangą, jie bandė įvairiuose sluoksniuose formuoti tokias visuomeninio gyvenimo elgesio nuostatas, kurios buvo priešingos palaipsniui pradėjusioms įsigalėti šalyje, kai stiprėjo palivarkinis lažinis ūkis, griežtėjo visuomenės hierarchija ir pradėjo rodytis anarchijos elementai.

199 Budny, S. *O urzędzie miecza używającem...*, p. 23; Merczyng, Henryk, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków, 1913, p. 94–96.

200 Suchodolski, Bogdan, *Narodziny nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa, 1968, p. 468–470.

7. Bažnyčių tarpusavio santykiai

Lietuvos DK reformatoriškų bažnyčių santykiai su katalikų bažnyčia buvo apibūdinti nagrinėjant skirtingai tikinčių visuomenės dalių teisinę padėtį ir jėgų pusiausvyrą. XVI a. paskutinįjį ketvirtį ir XVII a. pradžioje ne mažiau sudėtingi ryšiai siejo evangelikų ir stačiatikių bažnyčias. Jų santykiuose būta įvairių pradų.

Kaip jau buvo aptarta, 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje kai kurios didikų stačiatikių giminės plintant evangelikų tikėjimui įžvelgė galimybes pasitraukti iš stačiatikybės. O XVI a. 8-ajame–XVII a. pirmajame dešimtmetyje dalis stačiatikių, kurie buvo tapę evangelikais, perėjo į katalikybę. Tad evangelikų tikėjimas Lietuvos DK stačiatikiams tapo lyg tiltu į katalikybę. Lietuvos Brastos seime 1596 m. patvirtintoji dalies stačiatikių unija su katalikų bažnyčia (palikta daugelis apeigų, bet pripažintas pavaldumas popiežiui) suskaldė Lenkijos ir Lietuvos stačiatikių bažnyčią ir nepripažįstančius unijos stačiatikius vertė ieškoti sąjungininkų. Potencialus sąjungininkas buvo evangelikų reformatų bažnyčia.

Kalvinistų ir liuteronų santykius reguliavo 1570 m. Vilniaus ir iš dalies Sandomiero susitarimai, tačiau, liuteronų bažnyčiai vis tvirčiau formuojant ortodoksinę kryptį, šių susitarimų galia silpnėjo. Abi pagrindinės evangelikų bažnyčios stengėsi pabrėžtinai atsiriboti nuo arijonų.

9-ajame dešimtmetyje Kristupas Radvila Perkūnas, tapęs pagrindiniu kalvinistų bažnyčios globėju, ėmėsi iniciatyvos suartinti evangelikų reformatų ir liuteronų bažnyčias, kaip buvo numatyta 1570 m. Vilniaus ir Sandomiero susitarimuose. Tokį jo elgesį skatino ne tik evangelikų bažnyčių padėtis valstybėje, bet ir politinės perspektyvos: Livoniją valdė abi valstybės – ir Lenkija, ir Lietuvos DK, tad, kalvinistų ir liuteronų bažnyčioms suartėjus, Livonijoje ir Prūsijos kunigaikštystėje veikusios liuteronų bažnyčios galėjo tapti sąjungininkėmis. K. Radvila Perkūnas 1585 m. birželio 14 d. sukvietė į Vilnių abiejų bažnyčių teologus plataus masto disputui apie Kristaus kūno ir kraujo esamybę šv. Vakarienės sakramente – kaip tik tuo klausimu nepavyko suderinti liuteronų ir kalvinistų požiūrių 1570 m. Sandomiero susitarime. Į disputą buvo pakviesti įtakingi Prūsijos kunigaikštystės teologai liuteronai – teologijos daktaras Paulius Weissas ir rūmų pamokslininkas Martynas Henricis, o Lietuvos DK liuteronams atstovavo Vilniaus kunigas Jobas Sommeris ir Kauno kunigas Paulius Oderbornas.[201]

[201] Hartknoch, Christophorus, *Preussische Kirchen-Historia...*, Frankfurt a/M–Leipzig, 1686, p. 496; Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 1, p. 55.

Iš Lietuvos kalvinistų dalyvavo Andrius Volanas, Stanislovas Sudrovijus, Andrius Chšonstovskis, Kristupas Radvila, Stanislovas Naruševičius, Jonas Abramavičius, Andrius Zaviša. Prūsijos kunigaikštystės liuteronų teologų dalyvavimas sustiprino Lietuvos liuteronų ortodoksišką laikyseną ir sumenkino galimybes rasti kompromisinį sprendimą, suartinti pozicijas. Nors disputo aprašymo neišliko, tačiau žinome, kad disputas patvirtino abiejų bažnyčių skirtingus požiūrius į šv. Vakarienės sakramentą. Ekumenizmo raidos požiūriu, tai buvo žingsnis atgal, palyginti su 1570 m. Vilniaus sinodo nutarimais.

Kiek vėliau panašus sumanymas surengti liuteronų ir kalvinistų disputą kilo Lenkijoje. Ten skirtingose provincijose vyravo ne tos pačios bažnyčios. Didžiojoje Lenkijoje liuteronai sudarė daugumą: buvo apie 120–140 vokiečių ir 37 lenkų liuteronų bendruomenės (į statistiką neįtrauktos veikusios Karališkuose Prūsuose ir Mozūrijoje), o kalvinistų ir Čekų brolių kartu paėmus buvo apie 80 bendruomenių. Mažojoje Lenkijoje vyravo kalvinistai – veikė apie 260 jų bažnyčių. Tad evangelikų bažnyčioms tarpusavy susitarti jau silpstant reformacijai Lenkijoje buvo labai aktualu.[202] Tik 1595 m. Torunėje pavyko sušaukti generalinį sinodą, kuriame buvo numatyta vienyti visų evangelikų (liuteronų, reformatų, Čekų brolių) ir net stačiatikių dizunitų bažnyčių jėgas bendrai veiklai. Dizunitų pusėje, kaip rodo jo laiško tekstas, buvo karštas bažnyčių suartėjimo šalininkas kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis.[203] Lietuvos DK evangelikų suartėjimą palaikė Smolensko vaivada Jonas Abramavičius, skatinęs ir Kristupą Radvilą Perkūną remti K. Ostrogiškį.[204] Tačiau 1595 m. birželio 21 d. evangelikų reformatų Vilniaus sinodas nesudarė delegacijos, galinčios deramai atstovauti Lietuvos kalvinistų bažnyčiai Torunės sinode. Generaliniame sinode dalyvavo Vilniaus superintendentas Andrius Chšonstovskis, bet nedalyvavo Kristupas Radvila Perkūnas, Polocko vaivada Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis, Brastos vaivada Kristupas Zenavičius, Trakų kaštelionas Aleksandras Pronskis, kurie atsiuntė laiškus per savo įgaliotinius.[205] Tokio elgesio priežasčių būta nemažai. Jau įgyta panašių sinodų patirtis beveik neteikė vilčių, kad tolima kelionė duotų naudos; Lietuvos DK politinė

[202] Jarmiński, Leszek, *Bez użycia siły...*, p. 12. Autorius rėmėsi duomenimis, paskelbtais leidiniuose: Merczyng, H., *Zbory i senatorowie ...*; Tazbir, Janusz, „Społeczny i terytorialny zasięg polskiej reformacji", *Kwartalnik Historyczny*, metr. 82, 1975, sąs. 4, p. 723 ir kt.

[203] *Akta synodów różnowierczych...*, t. 3, p. 596–598.

[204] Jono Abramavičiaus 1595, birželio 22 laiškas Kristupui Radvilai, AGAD AR, sk. V, nr. 16, l. 44.

[205] *Akta synodów różnowierczych...*, t. 3, p. 117–118.

padėtis buvo įtempta, ir etmonas K. Radvila Perkūnas jautė pareigą būti savam krašte. Bet turbūt daugiausia lėmė tebevykęs ginčas dėl indigenato svarbos, skiriant asmenis į svarbiausius katalikų dvasininkų postus (Vilniaus vyskupo nominavimo byla). Lietuvos DK reformatai, turėdami savo atskirą bažnyčią, nedalyvavo generaliniame Torunės sinode provincijos teisėmis, nes, vykstant principiniam ginčui dėl indigenato svarbos, nenorėjo sudaryti progos pripažinti generalinio sinodo viršenybę Lietuvos provincinio evangelikų bažnyčios sinodo sprendimams. Informacijai surinkti ir saviems pasiūlymams pateikti Torunės sinode pakako svarbiausiųjų patronų įgaliotinių ir superintendento dalyvavimo.

Torunės generalinis sinodas svarstė 1570 m. Sandomiero susitarimą ir būdus, kaip užbėgti už akių persekiojimams dėl tikėjimo. Konstantinas Ostrogiškis laiške siūlė politinę stačiatikių ir evangelikų bažnyčių sąjungą bei imtis bendrų veiksmų prieš stiprėjantį kontrreformacijos spaudimą.[206] Torunės sinodas atnaujino Sandomiero susitarimą, bet jo nepasirašė dalis didžiųjų Lenkijos miestų liuteronų bažnyčių vadovų. Buvo priimti nutarimai, kuriuose nurodytos pavardės įtakingų bažnyčių globėjų, į kuriuos evangelikai galėtų kreiptis smurto atvejais, taip pat kreipimasis į karalių dėl vykstančio evangelikų persekiojimo šalyje ir reikalavimas svarstyti lygių teisių įstatymą seime.[207] Karalius nepriėmė delegacijos, atstovaujančios iš esmės Didžiosios Lenkijos evangelikams (kai kurios Mažosios Lenkijos reformatų ir didžiųjų Prūsijos miestų liuteronų bažnyčios kreipimosi nepasirašė).[208] Taigi Torunės sinodo sprendimai daugiausia buvo skirti Lenkijos evangelikų bažnyčių tarpusavio santykiams suderinti; instrukcijose seimeliams iš esmės buvo rašoma apie Lenkijos Karalystės realijas. Torunės sinodo dalyvių bandymai siekti bendrų veiksmų ir suderinti pozicijas kiek konsolidavo reformacijos šalininkus Lenkijos–Lietuvos valstybėje, tačiau kartu išryškino požiūrių skirtumus ir apčiuopiamų rezultatų reformacijos raidai nedavė.

Iš lėto kintant daugiareliginės visuomenės jėgų pusiausvyrai, mažėjant Lietuvos DK evangelikų senatorių, o ypač stačiatikių dizunitų skaičiui, evangelikų ir dizunitų bažnyčių vadovai buvo priversti suartėti. Lietuvos DK kalvinistai ir dizunitus remiantys didikai pradėjo rengtis bendriems

[206] Ibid., p. 596–598.

[207] Ibid., p. 601–607; Jarmiński, Leszek, *Bez użycia siły...*, p. 119–120; Kempa, Tomasz, „Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dyzunitów z dysydentami", *Zapiski historyczne*, t. 62, 1997, sąs. 1, p. 39–52.

[208] Łukaszewicz, J., *Dzieje kosciołów...*, t. 1, p. 111–114; Bidlo, Jaroslav, *Jednota bratrská v prvním vyhnanství*, d. 4: *1587–1595*, Praha, 1932, p. 202.

pasitarimams. Šį kartą būsimuoju suvažiavimu daugiausia rūpinosi kalvinistai K. Radvila Perkūnas, J. Abramavičius (jį tai daryti skatino dar ir šeimos aplinkybės – buvo vedęs stačiatikę) bei liuteronas Mikalojus Tolvaiša (Talvošas). Suvažiavimą energingai rėmė Didžiosios Lenkijos Čekų brolių vadovas Simonas Teofilis Turnowskis (Turnovius, S. Th. Turnow, 1544–1608) ir kai kurie kalvinistų bažnyčios globėjai. Suvažiavimo rengėjai numatė kelias pasitarimo kryptis: surengti evangelikų ir stačiatikių dvasininkų kolokviumą teologijos klausimais, sudaryti bendrą veiksmų planą, kaip priešintis represijoms. Po suvažiavimo buvo numatyta sušaukti sinodą Mažojoje Lenkijoje nutarimams apsvarstyti ir jiems priimti.[209]

Bendras evangelikų ir stačiatikių dizunitų suvažiavimas prasidėjo Vilniuje 1599 m. gegužės 15 d. ir vyko dar birželio pradžioje. Kaip rodo 1599 m. birželio 2 d. priimtas aktas[210], teologinė diskusija tik išryškino skirtumus. Požiūrių teologiniais klausimais suderinti nepavyko. Buvo susitarta, kad evangelikų bažnyčioms atstovauja tie, kurie pripažįsta 1570 m. Sandomiero susitarimą, konstatuota, kad bendromis jėgomis imamasi realizuoti 1573 m. Varšuvos konfederacijos aktą, pažymėta, kad vis dažniau elgiamasi „priešingai tos konfederacijos nutarimams, privilegijoms ir įsakams, kuriais tikėjimo apeigų laisvė yra patvirtinta, ir priešingai *papročiui* [išskirta – *I.L.*], kurį Jo Didenybė mūsų ponas dabartinis karalius [ateidamas karaliauti] čia rado", kad, „remiantis katalikų dvasininkų sprendimais, o ne priimtais visoje valstybėje, nuo urėdų nustumiami kitaip tikintys", kad miestų institucijose „svetimšalių būdu [papročiu, teise] vykdoma inkvizicija", abejojama kitatikių priesaikos tinkamumu teismuose ir nenorima pripažinti santuokų teisėtumo. Evangelikai ir dizunitai susitarė vieni kitų neskriausti, remti teismuose, padėti apsiginti, jei būtų bandoma dėl tikėjimo atimti turtus, abi pusės įsipareigojo saugoti evangelikų bažnyčių ir cerkvių neliečiamybę bei turtus.[211] Suvažiavimas paskyrė politinės ir teisinės galios turinčius asmenis, pavadintus provizoriais, į kuriuos patartina kreiptis prasidėjus represijoms prieš stačiatikius dizunitus ir evangelikus. Šie asmenys, gyvenantys ir Lietuvos DK, ir Lenkijos provincijose, buvo išvardyti. Susidarė ilgas 156 asmenų, evangelikų

[209] Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 1, p. 117–123; Jarmiński, Leszek, *Bez użycia siły...*, p. 237–239.

[210] Oljančyn, Domet, „Originaltext der Urkunde der Generalkonföderation zwischen den Protestanten und Orthodoxen in Wilne 1599", *Kyrios*, t. 1, 1936, p. 198–205; Jarmiński, Leszek, *Bez użycia siły...*, p. 239. Autoriai nustatė tikslią akto priėmimo datą naujuoju stiliumi.

[211] 1599, birželio 2 evangelikų ir dizunitų suvažiavimo Vilniuje susitarimo akto nuorašas, AGAD AR, sk. VIII, b. 720, l. 42–49.

ir dizunitų, turinčių įtakos pavietų, vaivadijų administracijose, sąrašas.

Istoriografijoje prieita prie bendros nuomonės[212], kad Vilniaus suvažiavime numatytoji konfederacija *de jure* nebuvo įgyvendinta, nes neįvyko sinodai, turėję patvirtinti jau priimtus nutarimus ir numatyti, kaip toliau derinti bendrus veiksmus. Stačiatikiai dizunitai tvirtai laikėsi nuomonės, kad teologijos dalykus galį spręsti tik patriarchai. Sunku buvo tikėtis suderinti požiūrius teologijos klausimais tuo metu, kai dizunitai kaip tik dėjo pastangas išsaugoti stačiatikių ortodoksiją ir sukurti savą administracinę struktūrą. Kaip tik 1597–1598 m. Aleksandrijos patriarchas Melecijus Pigas siūlė Lietuvos DK rutėnams dizunitams išsirinkti kitą metropolitą ir vyskupus vietoje tų, kurie pritarė Brastos unijai.[213]

Baigiamojo 1599 m. Vilniaus suvažiavimo akto nepasirašė net suvažiavimo iniciatoriai: nei Voluinės vaivada K. Ostrogiškis ir daug kitų dizunitų, nei Vilniaus vaivada ir Lietuvos DK etmonas K. Radvila Perkūnas. Sprendžiant iš parašų, suvažiavimo nutarimus aktyviau rėmė Lietuvos DK evangelikai nei dizunitai. Aktą pasirašė keturi kalvinistai senatoriai: Smolensko vaivada J. Abramavičius, Lietuvos Brastos vaivada K. Zenavičius, Žemaitijos kaštelionas Mikalojus Naruševičius, Polocko kaštelionas Juozapas Korsakas. Pagrindiniai suvažiavimo iniciatoriai turėjo asmeninių priežasčių sustoti pusiaukelėje: abu nenorėjo atvirai konfrontuoti su valdovu, labai aktyviai rėmusiu Lietuvos Brastos uniją, be to, K. Ostrogiškis turėjo keblumų dėl mokesčių nuo savo dvarų.

Dizunitų nenorą diskutuoti teologijos klausimais sutvirtino Konstantinopolio patriarcho pasiuntinio egzarcho Cyrylo Lukario laikysena: jis, lankydamasis Lenkijos–Lietuvos valstybėje 1600 m., nesusitiko su evangelikais, bet pasikeitė nuomonėmis su kataliku M.K. Radvila Našlaitėliu.[214] Cyrylas Lukaris, gavęs evangelikų pastangomis sudarytą teologijos teiginių, kurie buvo bendri arba neprieštaravo stačiatikių teologijai, sąrašą, apie jį atsiliepė neigiamai ir 1601 m. sausio 24 d. laiške katalikų arkivyskupui J.B. Solikovskiui tvirtino, kad sąraše nurodyti patys bendriausi tikėjimo mokymo teiginiai, kokių evangelikų tikėjimas esą turįs ir su islamu, ir su judaizmu.[215]

[212] Oljančyn, Domet, „Zur Frage der Generalkonföderation zwischen den Protestanten und Orthodoxen in Wilna 1599", *Kyrios*, t. 1, 1936, p. 38; Jarmiński, Leszek, *Bez użycia siły...*, p. 241; Kempa, Tomasz, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1609) Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej*, Toruń, 1997, p. 157–159.

[213] Ambroise, Jobert, *Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648*, Warszawa, 1994, p. 253.

[214] Kempa, Tomasz, *Konstanty Wasyl Ostrogski...*, p. 160–161.

[215] Ibid., p. 162.

Tuo būdu *de jure* evangelikų ir dizunitų stačiatikių konfederacija nebuvo sudaryta, bet jos paskelbtos visuomeninio elgesio nuostatos (vienas kitą palaikyti, imtis bendrų veiksmų prieš represijas) atitiko skirtingai tikinčių bajorų poreikius. 1570 m. Vilniaus sinode priimti bendrų veiksmų susitarimai tarp kalvinistų ir liuteronų dabar, prisijungus daliai dizunitų, buvo papildyti ir išplėsti. Ši skirtingai tikinčiųjų santarvė buvo išlaikoma seimeliuose, teismuose, vieno kito cecho veikloje iš esmės jau naujomis formomis. Pakitusiomis istorinės raidos aplinkybėmis ji pratęsė senas, kultūrinio palikimo keliu perduotas, papročių lygmenyje suformuotas visuomeninio elgesio normas. Ne be reikalo Vilniaus suvažiavimo akte paminėtas „paprotys" kaip įpareigojanti visuomeninio elgesio norma. Tai buvo aiškus, artikuliuotai suvoktas kultūrinės savimonės postulatas.

Visuose aptartuose nekatalikų bažnyčių bendradarbiavimo projektuose nebuvo net užsiminta apie reikalą suartėti su arijonų bažnyčia. Ryšiai su ja buvo traktuojami kaip dėmė, kurią esą svarbu ištrinti. Evangelikai reformatai amžiaus pabaigoje savo išleistų katekizmų įžangose primygtinai aiškino, kad jie visai atsiskyrę nuo arijonų, apeigose pabrėžtinai rodė pripažįstą šv. Trejybę, giesmėse ir kitais būdais atsiribojo nuo Lietuvos brolių bažnyčios. Į evangelikų ir dizunitų susitarimą arijonai nebuvo įtraukti: dokumentuose labai tiksliai apibūdinama, kad tariasi tik tie evangelikai, kuriuos jungia 1570 m. Sandomiero susitarimas. 1596 m. Torunės sinodo kanonuose akcentuota, kad susitariantieji įsipareigoja neleisti vaikų į arijonų mokyklas, pasižada savo namuose nelaikyti arijoniškų knygų ir jų neskaityti.[216]

Amžiaus pabaigoje bandymų pralaužti šiuos barjerus ėmėsi Ivijos mokyklos mokytojas J. Licinijus Namislovijus. Pirmiausia jis pamėgino užmegzti tiesioginį ryšį su idėjiniu kalvinistų vadu Andriumi Volanu, kuriam Ivijoje įteikė Transilvanijos arijono Jano Caprino (Caper, Kaprino) laišką ir Lenkijos arijono Gregoro Pauliaus iš Bžezinų knygą. A. Volanas, išstudijavęs gautų tekstų turinį, parašė atsakymą *Keletas laiškų, skirtų sugriauti samosatenitų doktrinos klaidingumui ir sutvirtinti tikrajai nuomonei apie Dieviškąją Trejybę...* (*Epistolae aliquot ad refellendum doctrinae Samosatenianae errorem, ad astruendam orthodoxam de Divina Trinitate sententiam...*, Vilnius, 1592). Šiame veikale jis lojaliai traktavo J. Licinijų Namislovijų, bet aštriai gynė tradicijos reikšmę aiškinant šv. Trejybės supratimą. Ivijos mokyklos rektorius pratęsė diskusiją parašydamas Andriui Volanui laišką.[217] (Laiškas neišliko.) Deja, diskusija dėl šv. Trejybės nepagerino Lietuvos kalvinistų ir

[216] *Akta synodów różnowierczych...*, t. 3, p. 603.
[217] Szczucki, Lech, *Jan Licinius Namysłowski...*, p. 140–141.

arijonų santykių. Nepaisydamas vėl įsiplieskusios diskusijos, J. Licinijus Namislovijus kreipėsi knyga į reformatus, siekdamas, kad abi bažnyčios sudarytų santarvę. Jo knyga *Raginimas broliams evangelikams ministrams sudaryti greitą ir paprastą santarvę* (*Ad fratres ministros evangelicos pro ineunda concordia brevis et simplex*), išleista slepiant leidėją, vietą ir metus (kaip nustatyta, išspausdinta 1597 m.), ledų nepralaužė: reformatai ir toliau kiekviena proga griežtai atsiribodavo nuo arijonų. Nėra žinių, kad ir Lietuvos broliai būtų palaikę J. Licinijaus Namislovijaus iniciatyvą. Taigi Lietuvos DK evangelikai arijonų nepripažino evangelikais. Tai vėliau palengvino seimui paskelbti arijonus už įstatymo ribų.

Lietuvos DK vykę įvairių tikybų atstovų svarstymai, kaip suartėti, buvo gana plačios amplitudės: jie apėmė vienas kito toleravimą visuomeniniame gyvenime, įsipareigojimus vienas kitam nekenkti ir net burtis bendriems veiksmams, ketinimus ir bandymus svarstyti tikybas skiriančius teologijos teiginius, bandyti ieškoti bendrų jų interpretacijų. Tolerancija ir suderinta veikla kaip sambūvio būdai aptariamuoju laikotarpiu Lietuvos DK visuomenėje buvo daugumos pripažįstama elgesio nuostata ir laikomi vertybe. Tačiau teologiniam suartėjimui, kuriam būtina tikėjimo mokymo sistemų evoliucija, visuomenė visos Europos mastu nebuvo pribrendusi. Vienijimosi projektuose ir ketinimuose kiekviena bažnyčia įsivaizdavo galinti paveikti kitas atsisakyti to, kas neatitinka jos teiginių. Tuos, kurie interpretavo teologijos teiginius suartėjimo kryptimi, visos bažnyčios paskelbdavo nukrypusiais nuo ortodoksijos ir savo tikėjimo eretikais. Ypatingas atvejis buvo 1599 m. Vilniaus suvažiavime: evangelikai bandė parengti pačius bendriausius teiginius, kuriuos pripažino ir evangelikų, ir stačiatikių dizunitų bažnyčios. Tačiau ir šis bandymas nepavyko. Todėl nėra pagrindo visų šių bandymų interpretuoti kaip tikybines unijas. Žvelgiant į Lietuvos DK egzistavusius santykius tarp bažnyčių ir skirtingų tikybų aptariamojo laikotarpio Europos kontekste, juos galima vertinti kaip vieną iš nedaugelio realiai suformuoto sambūvio atvejų. Kitose Europos šalyse – Prancūzijoje, Nyderlanduose, Vokietijos žemėse vis įsiliepsnodavo karai, kuriuos ne vienu atveju sukeldavo tikybiniai ir politiniai siekiai tikėjimo ir valdžios problemas spręsti jėga.

***

Kaip rodo XVI a. paskutiniojo ketvirčio ir XVII a. pirmojo dešimtmečio reformacijos raidos Lietuvos DK tyrimai, reformacija, kaip visuomeninis, kultūrinis ir religinis judėjimas, aiškiai neberodė tendencijų plėstis, bet dar intensyviai veikė, siekdama išlaikyti užimtas pozicijas. Reformacijos

suformuotos krašto bažnyčios prisitaikė prie kintančių istorinių aplinkybių, išlaikė bendruomenių ir bažnyčių, kurių dauguma gavo savarankiškas fundacijas, tinklą. Daug mažiau priklausomos nuo globėjų tapo savavaldžių miestų bendruomenės. Kartu su tvirtėjančiu bažnyčių tinklu buvo kuriamos švietimo institucijos – neatskiriama bendruomenių veiklos sritis.

Kaip ir praeitą laikotarpį, reformacijos šalininkai dėjo daug pastangų išlaikyti jau nusistovėjusį, bet dar trapų taikos sambūvį tarp skirtingai tikinčiųjų. Šio sambūvio sąlygomis, telkiant jėgas ir lėšas kultūrinei veiklai, vyko intensyvi kultūros procesų raida.

Skirtingai nei liuteronai Mažojoje Lietuvoje, evangelikų reformatų bažnyčia kaip institucija nesuformavo Lietuvos DK vieningos kultūrinės veiklos politikos, kuri būtų numačiusi veiklos formas, pritaikytas visų sluoksnių ir tautų tikinčiųjų bendruomenėms, formaliai neįteisino apeigų visų tautų, gyvenusių Lietuvos DK, kalbomis ir neprisiėmė įsipareigojimų veikti bažnyčiose polilingvizmo sąlygomis. Nors šnekamoji kalba bažnyčiose buvo pradėta vartoti gana nuosekliai, tačiau nebuvo keliamas klausimas, kiek kalbų – viena ar daugiau – bus vartojamos bažnyčioje, ir jų parinkimas paliktas vykti stichiškai.

Tuo būdu Lietuvos DK daugiau lėmė politiniai veiksniai, bažnyčios globėjų kultūrinės orientacijos, o ne tikinčiųjų bendruomenių poreikiai. Vienas svarbiausių veiksnių, veikęs kultūros procesus, buvo asmeninė, individuali iniciatyva, labai gyvai reaguojanti į visuomenei kylančius klausimus ir poreikius. XVI a. pabaigoje kalvinistų bažnyčios globėjai bajorai Merkelis Petkevičius, Sofija Vnučkienė ir knygius Jokūbas Morkūnas, t.y. pasauliečiai, ėmėsi iniciatyvos savo jėgomis užpildyti bažnyčios kaip institucijos kultūrinės ir kartu dvasinės veiklos spragas, sudaryti sąlygas Lietuvos DK kalvinistų bažnyčioje atlikti apeigas lietuvių kalba. Taigi pirmieji kalvinistų leidiniai lietuvių kalba Didžiojoje Lietuvoje buvo pasauliečių, o ne dvasininkų parengti ir bajorų globėjų, o ne sinodo lėšomis išleisti.

Aptariamuoju laikotarpiu Lietuvos DK dar tik pradėjo burtis evangelikų lietuvių dvasininkų ir pasauliečių grupė, kuri savo kultūrinei veiklai rinkosi lietuvių kalbą, numatė būtiniausių knygų lietuvių kalba parengimą ir būdus evangelikų tikėjimui bendruomenėse įtvirtinti lietuvių kalba. Šaltiniuose nepastebime tų konsolidacijos bruožų, kurie būdingi visuomeninei grupei, į kokią jau buvo susitelkę Mažojoje Lietuvoje veikę lietuviškų knygų rengėjai. Tokia grupė Lietuvos DK susiformavo jau vėlyvesniu reformacijos raidos laikotarpiu.

Nagrinėjamuoju reformacijos periodu per trumpą laiką Vilnius tapo intensyviausios kultūrinės veiklos centru. Tai vyko ne centrinio valdymo

būdu steigiant institucijas ar valdžios priemonėmis koncentruojant veiklą valstybės sostinėje. Be abejo, turėjo reikšmės tai, kad Vilnius buvo administracinis centrus, jame buvo šaukiami bajorų suvažiavimai, tebeveikė valdovo rūmai, kanceliarija ir kt. Miesto reikšmę didino ir ta aplinkybė, kad aptariamuoju laikotarpiu skirtingai tikinčios visuomenės dalys savo veiklą Vilniuje vertino kaip galimybę įgyti didžiausią poveikį, veikti intensyviausioje visuomeninio gyvenimo tėkmėje. Mažiau buvo žymus, bet neišblėso visoje Lietuvos DK teritorijoje, dvaruose ir privačiuose miesteliuose išsidėsčiusių kultūros centrų vaidmuo. Vilniuje tuo metu susitelkė dauguma spaustuvių, vyko svarbiausi disputai. Čia galėjo išsilaikyti ne tik bažnyčios ar administracijos remiamos spaustuvės, bet ir komercinės, ieškančios auditorijos savo produkcijai ir ją jau radusios. Ir evangelikai, ir stačiatikiai, ir katalikai visomis jėgomis stengėsi turėti Vilniuje vidurinio mokslo lygio mokyklą. Tos mokyklos veikė. Didėjo Vilniaus universiteto, kaip mokymo ir mokslo institucijos, reikšmė.

Etnologai apibūdina centrą, kaip regiono dalį, kurioje koncentruojasi pagrindiniai regiono kultūros bruožai ir vyksta dinamiški procesai, turintys reikšmės visam regionui.[218] Tokiu kultūros centru aptariamuoju laikotarpiu buvo tapęs Vilnius. Laikotarpiui baigiantis, kai kurių kultūros sričių raida dėl daugelio veiksnių pastebimai silpnėjo (tokiu ženklu galima laikyti prasidėjusį komercinių spaustuvių nykimą, kliūtis kitatikių mokykloms veikti ir kt.). Tačiau akivaizdžiai visa tai išryškėjo jau kitu laikotarpiu.

[218] *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore*, t. 1, ed. Åke Hultkranz, Copenhagen, 1960, p. 77–78.

X

REFORMACIJOS REIKŠMĖ

1. Reformacija ir pokyčiai visuomenės sluoksnių santykiuose

Reformacijos poveikis buvo reikšmingas visoms Lietuvos DK visuomeninio būvio sritims. Iki pat XVI a. 9-ojo dešimtmečio reformacija kaip galingas veiksnys veikė visuomenės struktūros kitimą, kai buvo dedami teisiniai pagrindai bajorų luomo išskirtinei padėčiai Lietuvos DK įtvirtinti. Kintančios visuomenės ir reformacijos sąveika buvo abipusė: pats kitimo procesas buvo paskata reformacijai Lietuvos DK vykti; antra vertus, jau nusistovėjusi evangelikų mokymuose individo bei visuomenės santykių motyvacija, vertybinės orientacijos, siektinų visuomenės sluoksnių santykių modelių propagavimas skatino formuoti Lietuvos DK konkrečius teisinius tų santykių pavidalus. Reformacijos poveikis buvo itin ryškus derinant bažnyčios ir valstybės, dvasininkų ir valstybės, bajorų ir dvasininkų luomų santykius, formuojant teisinę tų santykių išraišką.

XVI a. Lietuvos DK visuomenę pagal Fernand'o Braudelio pasiūlytą penkių socialinių hierarchijų sandaros ir sąveikos prizmę[1] galima apibūdinti kaip: 1) Vakarų Europai būdingą paveldėtą senjorinę visuomenę (Lietuvos DK šiuo atveju būtų teisiniais, ekonominiais ir asmeniniais ryšiais susieta hierarchija tarp žemvaldžio ir jo pavaldinių); 2) išplėtotą

[1] Бродель, Фернан, *Игры обмена. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII в.*, Москва, 1988, t. 2, p. 466–467.

teokratinę bažnytinę hierarchiją; 3) susidariusią teritorinę valstybę; 4) feodalinę struktūrą (suvokiant feodalizmą Marko Blocho ir F. Braudelio supratimu); 5) miestų bendrijas. Įvairios ryšių sistemos jungė šias visuomenės dalis.

Taigi, žvelgiant į visumą, tai buvo kelios visuomenės, kurios sąveikavo, gerai ar blogai, bet rėmėsi viena kita. Tai buvo ne viena sistema, bet kelios sistemos, ne viena hierarchija, bet kelios hierarchijos, ne vienas luomas, bet luomai...[2]

Pastangos keisti kurią nors vieną hierarchiją, kūrė įtampą, ir vertė kisti kitas, pokyčiai vienos viduje keitė visų tarpusavio santykius. Vienos jų buvo senos ir paveldėjo tvirtą vietą visuomenės sandaroje, kitos formavosi. Kaip žinia, XVI a. pirmojoje pusėje aktyviausias buvo bajorijos luomas, veržęsis į išskirtinę padėtį visuomenėje. Jo ekonominis, politinis aktyvumas ir siekiai įsitvirtinti valstybės valdyme vertė keistis ir kitas hierarchijas, nusistovėjusius jų tarpusavio santykius. Antra vertus, teokratinė bažnytinė hierarchija, kaip ir kiekviena jų, kito ir iš vidaus. Vienas vidinio tos hierarchijos kitimo ženklų buvo tai, kad reformacija suformulavo kitokį bažnyčios suvokimą, numatė dvasininkui kitą vietą visuomenėje ir tai argumentavo remdamasi giluminėmis visuomenės sąmonės, pasąmonės ir jausmų sritimis, skatindama ieškoti „teisingo" tikėjimo.

Šiame poskyryje, remdamiesi Lietuvos DK reformacijos laikotarpio įstatymais, pabandysime atidžiau pažvelgti tik į kelias daugialypės XVI a. visuomeninių hierarchijų tarpusavio sąveikos briaunas: kintantį dvasininkų luomo santykį su valstybe ir vyraujančiu bajorų luomu.

Paveldėtoji ikireformacinė bažnyčia buvo centralizuota, autonomiška hierarchija valstybėje, valdoma centro, esančio už valstybės ribų, bet daugeliu ryšių susipynusi su krašto valdymo struktūromis ir su kitomis jau apibūdintomis hierarchinėmis visuomenės dalimis. Ir vis dėlto dvasininkiją kaip visuomenės sluoksnį aiškiai išskyrė specifinė teisė, teisenos principai, galimybės naudotis didelės apimties korporacine nuosavybe, nustatyti specifiniai asmens santykiai su kitais visuomenės sluoksniais. Pirmaisiais reformacijos dešimtmečiais Lietuvos DK dvasininkija buvo išlaikiusi dalinę *privilegium fori*, t.y. „teismo privilegiją", kuri iš esmės buvo bendraeuropinis viduramžių teisinis principas: visos bylos, kuriose viena pusė buvo dvasininkai, buvo sprendžiamos dvasinių teismų. Ši *privilegium fori* įsitvirtino tuo metu, kai krikščionybė Romos imperijoje tapo valstybine religija. Ilgiems amžiams šį principą įtvirtino kanonų teisė: ji draudė pasaulietiniams teismams teisti dvasininkus, o dvasininkams pripažinti

[2] Ibid.

pasaulietinių teismų sprendimus jų bylose, išskyrus bylas dėl lenų.[3] XIII a. popiežius Inocentas III (1198–1216) nustatė, kad visos bylos, kurios gali būti siejamos su nuodėme, turi būti sprendžiamos dvasinių teismų, t.y. pastarųjų jurisdikcija buvo maksimaliai išplėsta.[4] Tad ar nebuvo nuo XVI a. 4-ojo dešimtmečio Lietuvos DK intensyviai vykę luomų ginčai (ginčytasi dėl dvasinių teismų kompetencijos, dėl dvasininkų dalyvavimo pasaulietinių teismų darbe) hierarchinių struktūrų tarpusavio santykių keitimosi ir jų pačių vidinio kitimo ženklai?

Valstybės ir dvasininkijos, bajorijos ir dvasininkijos santykių kitimą rodė bajorijos ir dvasininkijos luomų susidūrimai seimuose dėl karo mokesčių mokėjimo ir karo prievolės atlikimo. Dvasininkai Lietuvos DK turėjo visišką mokesčių imunitetą, t.y. nemokėjo jokių reguliarių mokesčių valstybei nuo žemės valdų. Sudėtingiau buvo su karo prievole: čia bažnytinė žemėvalda buvo rūšiuojama.

Jau Pirmasis Lietuvos Statutas 1529 m. (II sk., 2 str.) įpareigojo dvasininkus „asmeniškai į valdovo tarnybą joti", t.y. atlikti prievolę nuo įsigytų bažnytinių dvarų, nuo kurių jau anksčiau ta prievolė buvo atliekama[5], nuo paveldėtų dvarų (čia dvasininkas veikė kaip kilmingųjų luomo narys) privalėjo pagal bendrus nuostatus išrengti karį ar karius į visuotinį šaukimą, o bažnytiniai dvarai, kuriuos buvo dovanojęs bažnyčiai valdovas, jokios karinės prievolės atlikti neturėjo.

1544 m. Brastos seime bajorija, nusprendusi kartu su ponais rengti Antrąjį Lietuvos Statutą, kaip vieną jo papildymų siūlė, kad dvasininkai atliktų karo prievolę nuo visų dvarų. O nutarę rinkti sidabrinę, siekė, kad ją mokėtų ir dvasininkai nuo jų valdomų dvarų. Tad bajorija jau pageidavo apriboti dvasininkų mokesčių imunitetą. Valdovas to daryti nesiėmė ir perdavė tai kaip seimo pageidavimą spręsti pačiai Lenkijos katalikų bažnyčiai būsimajame Petrakavo sinode.[6] Nuolat pasikartojantys bajorijos reikalavimai seimuose, kad dvasininkai atliktų karo prievolę nuo įgytų dvarų, buvo simptomas, kad dvasininkai vengė šią prievolę atlikti: 1551 m. pabaigoje Vilniaus seime bajorija reikalavo, kad pirkę žemės dvasininkai ir miestiečiai atliktų karo prievoles.[7] Lietuvos bažnyčia nusprendė pati rinkti sidabrinės mokestį nuo bažnytinių dvarų: Žemaičių vyskupija 1552 m., o Vilniaus – 1553 m. Bažnyčia jautėsi įsipareigojusi remti valstybę

[3] *Encyklopedia kościelna*, t. 9, Warszawa, 1876, p. 305–308.

[4] *Handbuch der Kirchengeschichte*, hrsg. Gustav Krüger, t. 1, Tübingen, 1912, p. 138.

[5] *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, t. 2, d. 1, Vilnius, 1991, p. 94–95.

[6] Любавский,М., *Литовско-русский сейм...*, p. 294–295.

[7] Ibid., p. 561.

materialiai karo atveju ir, sušaukusi Lietuvos DK vyskupijų sinodus, nutardavo rinkti mokesčius. 1555 m. Vilniaus vyskupijos sinodas[8], svarstęs mokesčius karo reikalams, nusprendė juos mokėti nuo bažnytinių dvarų ir kartu prašė valdovo apsaugoti katalikų bažnyčią nuo bajorų savivalės – jau buvo prasidėjęs bažnyčių tikybos keitimas privačiuose dvaruose. Šis sinodas buvo sušauktas po 1554 m. Vilniaus seimo sprendimo, pagal kurį dvasininkai privalėjo atlikti karo prievolę nuo bažnytinių ir pasaulietinių dvarų, o dvasininkai, dar ir Ponų tarybos nariai, išrengti daugiau raitelių.[9] Išlikęs 1559 m. sidabrinės rinkimo sąrašas iš bažnytinių kapitulos ir klebonų valdų Vilniaus vyskupijoje[10] rodo, kad katalikų bažnyčia jautėsi valstybinės struktūros dalimi ir atsakinga už valstybės likimą, tačiau kiek ji nori prisidėti, nuosekliai sprendė pati.

1563 m. Vilniaus seimas buvo sukviestas praradus Polocką. Bajorai pasiskyrė didesnius mokesčius ir nutarė daugiau karių išrengti, nei buvo nustatyta Pirmojo Lietuvos Statuto, skelbė reikalą totaliai mobilizuoti resursus, įpareigojo visus gyventojus miestiečius – totorius, žydus prisidėti prie karo išlaidų. Seimas pareikalavo, kad ne tik dvasininkai Ponų tarybos nariai, bet ir „Romos" bei „graikų" visų hierarchijos lygių dvasininkai nuo visų bažnytinių dvarų imtųsi karo naštos.[11] Tas pats pasikartojo 1566–1567 m. Gardino seime – jis vyko tuo metu, kai Maskvos kunigaikštystės kariuomenė statė pilis kiek anksčiau dar Lietuvos DK valdytose teritorijose (prie Usviatos ir Ulos upių).[12] Valdovas tuose seimuose sutiko, kad dvasininkai rinktų sidabrinę tik nuo pasaulietinių dvarų ir išrengtų nustatytą kiekį karių, tačiau pati bažnyčia turinti nuspręsti, ar apdėti bažnytinius dvarus mokesčiais. Taigi valdovas net kritiškais totalinės lėšų mobilizacijos atvejais nesudarė precedento pažeisti dvasininkų luomo mokesčių imuniteto ribų.

Sprendžiamasis momentas šiuo požiūriu buvo Antrojo Lietuvos Statuto įstatymų svarstymas. 1565–1566 m. Vilniaus seime, kuriame jis buvo priimtas, bajorai labai aštriai reikalavo, kad dvasininkai vykdytų jau nustatytas prievoles ir kaltino, kad šie bando išvengti jų. Voluinės bajorai skundėsi, kad Lucko vyskupas supirkęs daug bajorų dvarų, bet nuo jų neatliekąs karo prievolių ir todėl Voluinės žemėje vietoje buvusių keturių liko tik viena pašauktinių vėliava.[13]

[8] Sawicki, J., *Concilia...*, d. 2; *Synody diecezji Wileńskiej...*, p. 25–31.
[9] Любавский, М., *Литовско-русский сейм...*, p. 578.
[10] Ochmański, J., *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 105.
[11] Любавский, М., *Литовско-русский сейм...*, p. 643.
[12] Ibid., p. 761–762.
[13] Ibid., p. 702.

Antrojo Lietuvos Statuto II skyriaus 9 straipsnyje dvasininkų valdyti dvarai buvo tiksliau diferencijuoti palyginti su Pirmuoju Statutu. Vieną kategoriją sudarė tėvoniniai dvasininkų dvarai, pirkti ar kitaip įgyti iš bajorų – jie buvo vertinami kaip bajoriška žemėvalda. Nuo jų dvasininkai privalėjo atlikti karo prievoles, o seime priėmus nutarimą rinkti mokesčius – tuos mokesčius mokėti. Kita kategorija – bažnytiniai dvarai – buvo aiškiau suskirstyti į dvi rūšis: senu papročiu turintieji imunitetą (t.y. nemokantys mokesčių) ir užrašytieji, nuo kurių anksčiau buvo atliekama karo prievolė. Nuo pastarųjų ji ir toliau turėjo būti atliekama.[14] Šiuos straipsnius papildė VIII skyriaus 2 straipsnis, kuriame nustatyta, kad nuo testamentu užrašytų bajorų žemių bažnyčiai karo prievolė išlieka.[15]

Taigi pirmiausia bajorija sustabdė karo prievoles atlikti įpareigotų žemių mažėjimą, sustabdė dvasininkijos bandymus praplėsti mokesčių imunitetą, neleido nutrūkti teokratinės hierarchijos ryšiams su valstybine ir žemvaldine struktūra. Lietuvos DK vykstanti reformacija, keičianti požiūrį į bažnytinio turto panaudojimo prioritetus, skatino seimuose turėti bendrą bajorijos požiūrį ir reikalavimus jį formuoti.

1566–1567 m. Gardino seime buvo priminta ir žemvaldžiams, kad „gavusieji" iš katalikų bažnyčios žemės, privalo nuo jos atlikti visus įsipareigojimus, o paėmusieji bažnyčios brangenybes – jas grąžinti. Nėra abejonių, kad tie „gavusieji" katalikų bažnyčių privačiose valdose buvo sekuliarizavę parapinėms bažnyčioms skirtas valdas. Šis seimo sprendimas priminė evangelikams, kad nuo sekuliarizuotų valdų karo prievolė turėjo būti atliekama ir mokesčiai mokami kaip ir nuo bajorų valdų.

Atrodė, kad Antrasis Lietuvos Statutas jau sutvarkė įstatymus dėl mokesčių rinkimo nuo bažnytinės žemėvaldos, tačiau 1568 m. Gardino seime, kuriame buvo priimtas sprendimas rengti Trečiąjį Lietuvos Statutą, ir vėl buvo keliami tie patys nuolat besikartojantys bajorijos reikalavimai, kad dvasininkai rinktų karo mokesčius nuo „pasaulietinių" dvarų. Simptomiškas buvo katalikų vyskupų atsakymas – jie pažadėjo sušaukti sinodą mokesčiams nuo visų dvarų apsvarstyti, nebeišskirdami jų kilmės ir gavimo laiko, t.y. buvo aiškiai ketinta revizuoti Antrojo Statuto straipsnius ir pasiekti visišką mokesčių imunitetą (ketinta svarstyti tai, kas jau buvo ir Pirmajame, ir Antrajame Statute nustatyta).[16]

Taigi iki pat Liublino unijos ir didžiausio pavojaus valstybei akivaizdoje valdovas neleido sukurti precedento, kad seimas nutartų mokėti karo

[14] *Статут... 1566 г.*, p. 35.

[15] Ibid., p. 130.

[16] Любавский, M., *Литовско-русский сейм...*, p. 790–791.

mokesčius nuo bažnytinių dvarų, gautų valdovo fundacijomis. Antra vertus, katalikų bažnytinė hierarchija visą laiką bandė pasiekti visišką mokesčių imunitetą nuo visų žemės valdų. Dvi prieštaringas tendencijas turėjo derinti Trečiojo Lietuvos Statuto rengimo komisija. Ši komisija, veikusi didžiausio reformacijos pakilimo Lietuvos DK laikotarpiu, tikybos požiūriu buvo mišrios sudėties: katalikai, stačiatikiai, evangelikai, tačiau darbą organizuojanti institucija – kancleris ir pakancleris visą tą laiką buvo evangelikai. Jėgų pusiausvyra visuomenėje ir komisijoje atsispindėjo Trečiojo Lietuvos Statuto įstatymuose dėl karo prievolės ir mokesčių karo reikalams. 1588 m. Trečiojo Lietuvos Statuto II skyriaus 9 straipsnis ir VIII skyriaus 3 straipsnis įtvirtino tas pačias bažnyčios žemės turto kategorijas, kaip ir Antrajame Statute, bet tiksliau jas apibūdino pagal kilmę ir įsigijimo būdą:

... dvasininkai atlieka karinę prievolę nuo savo pasaulietinių ir bažnyčiai dovanotų dvarų, jei nuo jų anksčiau buvo prievolė atliekama.[17]

Žemvaldžiai turėjo teisę užrašyti žemes bažnyčiai testamentu, bet nuo jos privalėjo būti atliekama karinė prievolė.[18] Taip pat žemė buvo skirstoma ir seimuose, svarstant sidabrinės mokesčio reikalus. Formulė „bažnyčiai dovanotieji dvarai, nuo kurių atliekama karo tarnyba" – apibūdino dalį visų bažnyčios valdytų žemių, tačiau dažniausiai tai lietė parapinių bažnyčių žemėvaldą. Įstatymas bažnyčių įsigytoms žemėms nenustatė laiko cenzo, kuris padėtų šiuo požiūriu nustatyti žemės kategoriją, todėl dėl kiekvieno konkretaus atvejo liko galimybė bylinėtis, o tam reikėjo turėti bažnyčios fundacijos, žemės gavimo ar dovanojimo dokumentus.

Taigi Lietuvos DK įstatymų leidimą reformacijos kilimo laikotarpiu veikė jos formuotos nuostatos glaudinti bažnyčios ir valstybės santykius, daugiau įtraukti dvasininkiją į piliečių visuomenę ir suartinti ją su kitomis hierarchizuotomis visuomenės struktūromis. Reformacijos nuostatos buvo vienas komponentų, tvirtinančių Rytų Europoje luominės valstybės pavidalus. Tad skirtingų tendencijų buvimas pilietiniu požiūriu aktyvioje Lietuvos DK visuomenėje ir jėgų pusiausvyra tarp skirtingai tikinčiųjų suformavo sprendimus, kurie bajorijai neleido visiškai panaikinti dvasininkų mokesčių imuniteto, bet neleido ir dvasininkų luomui visiškai jį įtvirtinti ir dar daugiau atsisieti nuo valstybės. Tai, kad buvo atskirta asmeninė dvasininko žemė ir pagal kilmę bei įsigijimo pobūdį diferencijuota bažnytinė, buvo modernios valstybės įstatymų leidimo bruožas. Pasiektas ir dar vienas svarbus dalykas: dvasininkija, kaip visuomenės sluoksnis per

[17] *1588 metų Lietuvos Statutas...*, p. 107.
[18] Ibid., p. 340.

Lenkijos bažnytinę provinciją subordinuota kaimyninės valstybės hierarchijai, šiais įstatymais buvo susieta su Lietuvos DK pasaulietine teise. Šis visuomeninis ryšys tvirtino jos priklausymą Lietuvos DK valstybei, jos valstybinei hierarchijai.

Sparčiai kintančios visuomenės ženklas buvo ir nuo XVI a. 5-ojo dešimtmečio Lietuvos DK vykstantys svarstymai dėl dvasinių teismų kompetencijos ir dėl dvasininkų luomo teisenos principų.

1544 m. Brastos seime ir 1551 m. Vilniaus seime bajorai reikalavo neatiduoti pasaulietinių pareigybių dvasininkams ir uždrausti vienam asmeniui eiti kelias dvasininkų pareigas.[19] 1544 m. Brastos seime buvo argumentuojama, kodėl žalinga pasaulietines pareigybes atiduoti dvasininkams:

... kadangi tai neatitinka jų luomo, be to, nuo jų išnaudojimo žmonės labiau nukenčia negu nuo pasauliečių, todėl kad jų [dvasininkų] teisė nėra išbaigta.[20]

Matyt, bajorija suvokė, kad bažnytinė teisė nepakankamai suderinta su Lietuvos DK pasaulietine teise. Tame pačiame seime buvo reikalaujama, kad dvasininkai neturėtų teisės dėl pasaulietinių reikalų traukti bajorų į dvasinius teismus[21], o 1547 m. Vilniaus seime pareikalauta uždrausti dvasininkams dalyvauti teisėjais žemės teismuose, o vyskupams, kaip Ponų tarybos atstovams, – reformuojamuose naujo tipo teismuose.[22] Tokius pačius reikalavimus bajorai kėlė 1559 m. Vilniaus ir 1568 m. Gardino seimuose. Šie reikalavimai rodė, kad dvasininkija mėgino patekti į renkamų teismų pareigybes. Precedentų turėjo būti, nes tarp dvasininkų buvo mokytų, universitetuose studijavusių asmenų, reikalingų teismuose. Priimtuose įstatymuose buvo nustatyta, kad teisėjai ir kiti teismų pareigūnai renkami iš bajorų. Reformacijos pakilimas silpnino katalikų dvasininkų spaudimą ir tvirtino bajorų apsisprendimą. Įstatymų svarstymai seimuose dėl dvasinių teismų kompetencijos išgyveno gana ilgą evoliuciją. Kai bajorija 1547 m. pareikalavo, kad dėl pasaulietinių dalykų kilmingasis negalėtų būti patraukiamas į dvasinį teismą ir kad valdovas nustatytų dvasinių teismų kompetenciją, valdovas pasiūlė šiuo klausimu remtis Lenkijos teise ir pažadėjo tai spręsti svarstant Antrąjį Lietuvos Statutą. Lenkijoje tai buvo nustatyta 1543 m. Krokuvos seime. Dvasiniams teismams buvo priskirtos visos bylos dėl tikėjimo, erezijų, sakramentų, patronato teisių, bylos dėl

[19] Любавский, М., *Литовско-русский сейм...*, p. 294, 542–557.
[20] Ibid., p. 295.
[21] Ibid., p. 297, 539.
[22] Ibid., p. 532–533.

visų materialinių dalykų ir kriminalinės, kuriose ieškovai buvo dvasininkai.[23] Šiose nuostatose buvo dar labai stipri viduramžių *privilegium fori* įtaka – nors ir apribota, ji iš esmės dar veikė. Vėliau – Lenkijoje po kelių dešimtmečių permainingai vykusio dvasinių teismų stabdymo ir vėl atnaujinimo – 1563 m. Petrakavo seimas nutarė dvasiniams teismams neteikti valstybinės valdžios pareigūnų paramos. Tai iš dalies paralyžiavo dvasinių teismų veiksnumą Lenkijoje.

Lietuvoje nueita kitu keliu, ir tam didelės įtakos turėjo reformacijos, kaip ir viso visuomeninio gyvenimo, kontekstas. Antrasis Lietuvos Statutas keitė patį teisenos principą, nors ir ne visai nuosekliai – ne luomas lėmė, kokiam teismui atiduodama byla spręsti, bet bylos pobūdis. 1566 m. Statuto I skyriaus 1 straipsnis apibrėžė, kad pagal šį Statutą bus teisiami viena teise visi valstybės gyventojai, nustatyta pasaulietinių teismų kompetencija ir jai privalėjo paklusti visi žemvaldžiai (t.y. ir dvasininkai, valdantys tam tikros kategorijos žemę). O Statuto III skyriaus 26 straipsnis įteisino seimų sprendimus, pagal kuriuos dėl pasaulietinių reikalų dvasininkai negalėjo traukti į dvasinį teismą pasauliečių.[24]

Trečiajame Lietuvos Statute buvo dar toliau pažengta sureikšminant valstybės teisę. I skyriaus 1 straipsnyje buvo konstatuojama, kad visi valstybės piliečiai teisiami pagal Lietuvos valstybės įstatymus – Lietuvos Statutą.[25] Dvasinių teismų kompetenciją Trečiajame Lietuvos Statute apibūdino III skyriaus 31 straipsnis, kuris patvirtino daug kartų seimuose keltą reikalavimą, net jo pavadinimas skambėjo kaip seimų nutarimas: „Apie pasauliečių nešaukimą į dvasinius teismus dėl pasauliečių reikalų." Straipsnyje numatyta, kad draudžiama *visiems* luomams (išvardyti ir miestiečiai, ir bajorų pavaldiniai) kreiptis į dvasinį teismą ir kelti bylą dėl pasaulietinio turinio reikalų.[26] 32 straipsnis „Apie teisingumo ieškojimą pasauliečiams, nuskriaustiems dvasininkų, ir dvasininkams, pasauliečių nuskriaustiems"[27] nustatė, kad dvasininkas kaip žemvaldys išlaikė pilną jurisdikciją savo valdomų žemių valdiniams, ir savo valdinius, padariusius skriaudų pasauliečių valdiniams (bet kurio smurto, orumo įžeidimo, pabėgėlių ieškojimo ir kt.), teisti turėjo jis pats, remdamasis Statutu. Tačiau jei pasauliečio valdiniai padarė skriaudą dvasininko valdiniams, tokią bylą galėjo spręsti ir dvasininkas, ir žemės, ir pilies teismai. Dvasininkas, kaip

[23] *Volumina legum*, t. 1, skil. 578.
[24] *Статут... 1566 г.*, p. 56.
[25] *1588 metų Lietuvos Statutas...*, p. 19.
[26] Ibid., p. 143–144.
[27] Ibid., p. 144–145.

ir bajoras, buvo savo valdinių teisėjas. Apeliacijas dėl dvasininko, kaip žemvaldžio, teismo sprendimų numatyta teikti vyskupo teismui. Jei nusikalto pats dvasininkas, jį teisė vyskupo teismas, kuris tokio pobūdžio bylose rėmėsi Lietuvos Statutu, o apeliacijas dėl vyskupo teismo sprendė Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas, įkurtas 1581 m. Tad *privilegium fori* pėdsakų vis dėlto išliko ir Trečiajame Lietuvos Statute.

III skyriaus 33 straipsnis „Apie dvasininkų luomo ir pasauliečių bylas dėl žemės“[28] nustatė, kad bylas dėl dvasininkų įsigytų (bajorų, ponų užrašytų bažnyčiai) valdų, nuo kurių yra karinė prievolė, sprendžia pavietų žemės ir pakamario teismai, o dėl bažnyčios žemių, nuo kurių nėra prievolių, – pats valdovas, tiksliau – jo komisarų teismas. Šiuo atveju *privilegium fori* nebuvo išlaikyta. Visas apeliacines bylas, kuriose dalyvavo dvasininkas, sprendė specialus Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo padalinys, sudarytas *compositum iudicium* principu, t.y. mišrios sudėties. Po ilgos kovos, trukusios dešimtmečius, buvo susitarta, kad šį teismą sudarys asmenys, renkami iš dvasininkų ir pasauliečių po lygiai. Šis Vyriausiojo Tribunolo padalinys turėjo spręsti ir bylas dėl dešimtinės mokėjimo.

Taigi nuo 1547 m. Vilniaus seimo, kuriame į bajorų reikalavimus keisti bažnytinės jurisdikcijos apimtį valdovas atsakė nurodymu laikytis 1543 m. Krokuvos seimo nutarimų, iki 1588 m. – Trečiojo Lietuvos Statuto nustatytų įstatymų buvo toli nueita teisės modernizavimo keliu.

Šiuos teisinės sąmonės pokyčius išugdyti daug pastangų buvo dėję Lietuvos DK evangelikai. Abraomas Kulvietis *Conffesio fidei* dar 1542 m. suformulavęs reikalavimą, kad dvasininkai nebūtų teisėjais savo pačių bylose, pradėjo tą ilgą teismo proceso suvokimo darbą. A. Kulviečio reikalavimą galima traktuoti kaip bandymą motyvuoti, kodėl turėjo būti panaikintas *privilegium fori* principas. Kiek vėliau Andrius Volanas knygoje *Apie politinę arba pilietinę laisvę* (*De libertate politica sive civili*), išleistoje 1572 m., ir kituose veikaluose pabrėžtinai svarbiausiais laikė riterių, žemdirbių ir miestiečių luomus. Jo visuomenės modelyje dvasininkų luomas įsilieja į visuomenę neišsiskirdamas specialiomis privilegijomis, teisenos principais ir tuo labiau jam nenumatoma institucijų valdyti žmones. Dėl to A. Volanui griežtai prieštaravo Augustinas Rotundas, kėlęs dvasininkų luomo svarbą ir kartu dvasinių teismų neliečiamybę. Išreikšdamas vieną to meto tendencijų, A. Rotundas tvirtino, kad dvasininkų teisė esanti aukštesnė už pasauliečių. Ši polemika intensyviai ugdė bajoriškos visuomenės pilietinę, teisinę sąmonę, vertė įsiklausyti į argumentaciją, jos savarankiškai ieškoti, artikuliuotai suvokti savo meto poreikius ir modernesnių principų vertę.

[28] *1588 metų Lietuvos Statutas...*, p. 147–148.

Priėmus Trečiąjį Lietuvos Statutą konkrečius įstatymų pavidalus įgavo penkis dešimtmečius tvyrojusios įtampos tarp konservatyvių, dar viduramžius siekiančių savo šaknimis, nuostatų ir modernių tam metui nuostatų rezultatai. Buvo sukurti pozityvūs sprendimai. Įstatymais buvo išreikšta ilgametė bajorų ir dvasininkų luomų rungtis dėl dvasinių teismų kompetencijos, dėl dvasininkų dalyvavimo pasaulietinių teismų darbe, dėl dvasininkų luomo teisenos. Veikiant reformacijai, 1544–1588 m. laikotarpiu sudarytuose Lietuvos valstybės pasaulietiniuose teisės kodeksuose pirmiausia buvo suformuota visuomenės sąmonėje neabejotina pasaulietinės teisės vertė ir autoritetas, suformuluotos teisinės normos, kurios siejo dvasininkų luomą su to meto visuomene ir Lietuvos valstybe, buvo stipriai apribota viduramžių *privilegium fori* – kaip teisenos principas.

Šiame intensyviame Lietuvos teisės raidos etape reformacijos ugdytas požiūris į dvasininkų vietą visuomenėje sutapo su to meto bajorijos siekiais. Tačiau pagreitėjusi reformacijos laikotarpiu informacijos apytaka, sugebėjimas išreikšti sąvokomis teisės principus, perimant ir pažįstant ne vienos šalies teisę, pačių Lietuvos DK evangelikų įnašas ir jo teiktos paskatos intensyviai ieškoti pozityvių sprendimų, duoda pagrindo reformaciją vertinti kaip vieną iš reikšmingų Lietuvos DK teisėtvarkos ir teisės modernizavimo veiksnių.

2. Visuomenės teorijos pradmenys Lietuvos DK

Visuomenės teorijų raidos tyrinėtojai gana vieningai vertina Europos XV–XVIII a. – Renesanso ir reformacijos laikotarpius: šioje epochoje išryškėjo daug naujų mentaliteto bruožų, prasidėjo pokyčiai visuomenės psichologijoje, kurie savo aiškius pavidalus įgavo jau naujaisiais laikais, kai įsitvirtino prekiniais-piniginiais santykiais paremta ūkio sistema – kapitalizmas.

Mąstysenos, tikėjimo, ūkinio mentaliteto giluminius pokyčius tyręs Maxas Weberis naujuosius reiškinius pavadino „kapitalizmo dvasios" terminu, iš tikrovės analizės sublimuotu idealiuoju reiškinio tipo apibūdinimu ir charakterizavo kaip tuos mentaliteto bruožus, kurie skyrėsi nuo senojo, iš viduramžių paveldėto konservatyviojo mąstymo būdo, jausenos ir visuomeninės laikysenos.[29] Šių naujų, dar bręstančių, ateityje

[29] Weber, Max, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, t. 1, Tübingen, 1922, p. 12, 537–538 ir kt.

Europos šalyse susiklosčiusių ūkinių santykių simptomai, pasirodę XVI a., buvo tik reiškinių užuomazgos. Naujovės užuomazgas M. Weberis apibūdino pirmiausia kaip individualizmo, racionalizmo įvairiais pavidalais pasireiškimą ir individualizmo, kaip visuomenės organizacijos struktūros, sudarymo principą. Šių naujų principų pėdsakai, „kapitalizmo dvasios", kaip reiškinio, genezė, M. Weberio nuomone, prasidėjusi nuo kalvinizmo, o jos bruožai išryškėję jau tik XVII a. Europos šalyse, kuriose paplito kalvinizmas[30], konkrečiose bažnyčiose įsitvirtinęs evoliucionavusiais pavidalais. Prasidėjusi diskusija kėlė klausimus, ar abstrahuotieji tipologiniai bruožai buvę pagrindinis impulsas naujiems ūkiniams ryšiams konstruoti, ar nauji santykiai teikia impulsų mentaliteto kitimui? Kuris laikotarpis – Renesansas ar reformacija – yra naujų reiškinių genezės laikotarpis, koks naujų reiškinių mastas laikytinas dominuojančiu, koks yra jų plitimo ir įsitvirtinimo visuomenėje mechanizmas.[31] XX a. pirmojoje pusėje susiformavo religijos sociologijos sritis, kuri vertė nauju aspektu pažvelgti į religijos etikos klausimus ir į visuomenės teorijų raidą. Istorikai vieningai sutaria dėl Vakarų Europos šalių mentaliteto (ypač ūkinio) raidos trukmės – ji kintanti lėtai. Naujieji, atskirų mąstytojų idėjomis ir teorijomis skelbti ar nedidelių visuomenės grupių prisiimti principai išryškėja gyvenimo būde, visuomeninėje laikysenoje, vertybinėse orientacijose. Šimtmečius trunka procesai, kol jie tampa visuomenę organizuojančiais principais, dominuojančiais jos mentaliteto bruožais, realizuojamais gyvenimo būdu, ūkininkavimo tipu, mąstymo kryptimi. R.H. Tawney vykusius procesus apibūdino kaip nevienakrypčius ir netolygius:

> Mąstymas kinta, akivaizdu, labai pamažu, jame atsiranda ir regresijų, ir šuolių į priekį, kurie lyg prieštarauja jo visuotinei raidai. Nesunku susekti būsimos filosofijos apraiškas vėlyvaisiais viduramžiais arba grįžimą į buvusią būklę XVII a. gale.[32]

Šiame poskyryje, nepretenduodami į religijos etikos ir religijos sociologijos visuminius tyrimus (jiems dar reikia daugelio parengiamųjų darbų), bandysime užčiuopti tuos naujus mentaliteto pradus visuomenės teorijos klausimais, kurie pradėjo atsirasti Lietuvos DK mąstytojų tekstuose.

Reformacijos šalininkai Lietuvos DK jau nuo 6-ojo dešimtmečio bandė svarstyti visuomenės ir valstybės raidos klausimus, aptarė to meto visuomenę ir ją kritiškai vertino. Tarp kritiškai nusiteikusių reformų šalininkų buvo ir katalikų (P. Roizijus, A. Rotundas, M. Daukša), ir reformacijos atstovų.

[30] Ibid., pr. 84.
[31] Grzybowski, Konstantyn, „Słowo wstępne", in Tawney, R.H., *Religia a powstanie kapitalizmu*, Warszawa, 1963, p. 8–10.
[32] Tawney, R.H., op. cit., p. 35.

Nors Lietuvos DK evangelikų kaip visumos negalime laikyti vientisa opozicija besiformuojančiai luominei bajorų valstybei su ribota monarcho valdžia, tačiau vis dėlto reformacijos šalininkai intensyviausiai brandino kritinį santykį su socialine savo meto tikrove, pirmieji suformulavo visuomenės korekcijos, jos „taisymo" Lietuvos DK projektus ir net numanomas jos ateities perspektyvas. Visuomenės koregavimo projektai buvo pagrįsti sudėtingais sociologiniais, tikybiniais, etniniais argumentais. Visa tai net leidžia kalbėti apie Lietuvos DK pradėtas svarstyti sociologines pažiūras, t.y. apie visuomenės raidos teorijos pradmenis.

Sociologinės pažiūros. Lietuvos evangelikų pažiūros sociologiniais klausimais nebuvo vientisa sistema ir nuolat kito, nelygu laikas ar srovės atstovas. Nuosekliausiai sociologines kalvinistiškosios reformacijos krypties pažiūras išdėstė savo knygose žymiausias Lietuvoje evangelikų reformatų ideologas, rašytojas, publicistas Andrius Volanas (apie 1530–1610). Prie jo pažiūrų pritapo ir XVI a. Lietuvos liuteronų mintys, kai kurios ir anksčiau už A. Volano suformuluotos. Tai liudijo, kad buvo bendrų viso reformacinio judėjimo idėjų. Šios bendrosios idėjos sudarė lyg sociologinių pažiūrų stuburą. Tačiau būta ir skirtumų, ypač socialiniais klausimais. Todėl konkretieji visuomenės koregavimo projektai gerokai skyrėsi vieni nuo kitų.

Žymiųjų reformacijos rašytojų kūriniuose, svarsčiusiuose įvairiausius klausimus, pulsuojanti gyva mintis kaip svarus argumentų punktyras brėžė visuomenės teorijos kontūrus. Jų kurtosios visuomenės teorijos pradmenys buvo sudėtingas kultūros vaisius.

Pirmiausia jie rėmėsi to meto Europos universitetiniame moksle perkurtu antikos ir Renesanso visuomenės suvokimu. A. Volanas savo veikaluose rėmėsi Aristotelio, Cicerono, Platono, Plutarcho, Ksenofonto, Valerijaus Maksimo, Justiniano ir daugelio kitų antikos rašytojų kūriniais. Pagrindinė jo pasirinktoji filosofijos kryptis buvo Cicerono stoicizmas. A. Volanas buvo gerai susipažinęs su XVI a. Cicerono veikalų leidiniais ir juos apmąstęs, rėmėsi Cicerono traktatais *Apie valstybę* (*De republica*), *Apie įstatymus* (*De legibus*)[33], *Apie pareigas* (*De officiis*), jo kalbomis. Simonas Budnas citavo, rėmėsi, perpasakojo Aristotelį, Platoną, Homerą, Demosteną, Ciceroną, Seneką, Terencijų, Svetonijų, Isokratą, Katoną, Titą Livijų, Horacijų ir kt.[34] Galima sakyti, kad nebuvo tuo metu rašiusio evangeliko,

[33] Zabulis, Henrikas, „Jurisprudence de Ciceron en Lituanie au XVI siècle", in *Ciceroniana*, Nuova Serie, t. 7, Atti del VII colloquium Tullianum, Roma, 1990, p. 239–241.

[34] *Идеи материализма и диалектики в Белоруссии (дооктябрьский период)*, Минск, 1980, p. 20–22.

kuris nebūtų rėmęsis antikos rašytojais. Antikos kultūra, jos rašytinis palikimas buvo svarbus erudicijos, o dažnai ir požiūrio į visuomenės teoriją ir valstybės formas pagrindas. Lietuvos DK iki XVI a. pabaigos buvo ryški Renesanso suformuota orientacija į antikos kultūrą: buvo pripažįstama neginčijama jos vertė ir autoritetas. Ypatingas dėmesys antikos rašytojų veikalams, jų XVI a. leidiniams matyti Salomono Risinskio (Salomo Rysinius, Panterus, Rysiński, apie 1560–1625) bibliotekos apraše: joje apie 19 proc. knygų sudarė antikos autoriai arba literatūra apie juos.[35] Ir vis dėlto galima pažymėti, kad ypač populiarūs buvo (skaitomi, verčiami ir ne kartą pakartotinai leidžiami) Cicerono veikalai. Evangelikas Stanislovas Košutskis, minėtasis Barboros Radvilaitės sekretorius, o vėliau Žygimanto Augusto bibliotekos tvarkytojas, 1559 m. išvertė Cicerono traktatą *De officiis*, o 1574 m. jį išleido Jono Kiškos spaustuvė Loske ir 1583, 1593, 1606 m. pakartojo Jono Karcano spaustuvė Vilniuje. Benjaminas Budnas, K. Radvilos Perkūno dvariškis, išvertė Cicerono knygą *Apie senatvę* (*De senectute*). 1595 m. ją išleido Vilniuje J. Karcanas. Tie patys išvertė ir išleido 1603 ir 1606 m. Cicerono *Apie draugystę* (*De amicitia*), *Apie senatvę* – 1595, 1606 m.[36] Net 13 įvairių XVI a. Cicerono leidinių savo bibliotekoje Vilniuje turėjo S. Risinskis.

Antras labai svarbus visuomenės raidos teorijos šaltinis buvo to meto reformacijos idėjos. Visų krypčių rašiusieji evangelikai rėmėsi savo požiūriui artimiausiais reformacijos idėjų kūrėjais bendraamžiais. Liuteronai studijavo ir citavo Martiną Lutherį, Philipą Melanchthoną. Kalvinistas Andrius Volanas – Jeaną Calviną, Ph. Melanchthoną, M. Lutherį, Ulrichą Zwinglį, Teodorą Bezą (Theodor de Beze); Petras Gonezijus – Migelio Serveto ir kt. pažiūras. Lietuvos arijonai Jonas Kiška, Simonas Budnas buvo susipažinę su Sebastiano Castellio veikalais, jo išleistoji Biblija ir knygos apie toleranciją buvo populiarios Lietuvoje. Visų krypčių Lietuvos DK evangelikai vis dėlto daugiausia rėmėsi Ph. Melanchthono raštais. Iš visų autorių jis buvo populiariausias kalvinisto S. Risinskio bibliotekoje (15 įrašų), juo sunkiose vietose apie šv. Trejybę rėmėsi ir A. Volanas. Iš evangelikų reformatų autorių plačiai pažinotas ir mėgstamas Lietuvos DK buvo Teodoras Beza, populiarumu rungęsis su J. Calvinu.

[35] Lukšaitė, Ingė, „Salomono Risinskio bibliotekos Vilniuje sąrašas", *Iš bibliotekų istorijos*, sud. Juozas Tumelis, Vilnius, 1985, p. 18–19.

[36] *Идеи гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии (дооктябрьский период)*, Минск, 1977, p. 22; Estreicher, Karol, *Bibliografja Polska...*, t. 14, p. 262, 253–254.

Rašiusiesiems buvo pažįstami didieji Europos Renesanso rašytojų, Biblijos tekstų leidėjų, publicistų – Erazmo Roterdamiečio, Lorenzo Vallos, Pico della Mirandolos veikalai. Lietuvos DK evangelikai buvo informuoti apie bendraamžių, XVI a. vidurio ir antrosios pusės moderniosios humanitarinės minties kūrėjų Justo Lipsijaus (1547–1606), Julijaus Cezario Scaligerio (apie 1484–1558), Jeano Bodino (1530–1596), Jeano Luis Vives'o (1492–1540) veikalus. Jų knygų buvo Lietuvos DK evangelikų bibliotekose, jos cituojamos jų veikaluose.

Svarus veiksnys savosios visuomenės taisymo projektams formuotis buvo pačių autorių patirtis ir žinios apie Europos valstybių tvarkymąsi, jų istoriją. Studijos užsienio universitetuose, kelionės po reformacijos centrus Europoje, turtingi knygų rinkiniai sudarė galimybes pažinti kitų kraštų visuomeninį gyvenimą. Kaip galima spręsti iš A. Volano raštų, jis iš knygų pažinojo Venecijos respublikos santvarką, išmanė Prancūzijos, Ispanijos (Valjadolido, Granados) teisėtvarką, orientavosi XVI a. antrosios pusės Vengrijos situacijoje, matyt, remdamasis asmenine patirtimi, gerai buvo susipažinęs su kai kurių Vokietijos kunigaikštysčių visuomeninėmis santvarkomis, ūkio ir teisėtvarkos pobūdžiu. Daugelis Lietuvos DK visų krypčių evangelikų rašė apie pačių pastebėtus reiškinius Europos šalyse, ypač reformacijos centruose. Visa ši iš daugelio šaltinių kauptoji patirtis tapo „statybine medžiaga" savos visuomenės gerinimo projektams kurti. Svetur pastebėtieji, jų požiūriu, geriausieji bruožai tapdavo savos visuomenės vertinimo kriterijais, o neigiamieji – blogybėmis, kurių buvo būtina išvengti.

Pats reikšmingiausias veiksnys visuomenės teorijos apmatams formuoti ir konkretiems visuomenės gerinimo projektams kurti buvo realioji Lietuvos DK valstybės ir visuomenės tikrovė. Šie autoriai jautėsi atsakingi už Lietuvos DK politinę situaciją, valstybės likimą, visuomenės socialinę sandarą, todėl savo veiklą ir veikalus skyrė jai tvarkyti, tuo atsiliepė į kylančius ar tik beužsimezgančius savos visuomenės poreikius. Vieniems daugiau rūpėjo realios socialinės tikrovės klausimai, kitiems valstybės valdymo problemos. Pastarieji skyrė daug intelektualinės energijos valstybės sandarai moderninti ir tai, jų nuomone, buvo gyvybinės svarbos dalykas. Taigi Lietuvos DK pradėta kurti visuomenės raidos teorija buvo paremta: 1) antikos kultūros, permąstytos Europos Renesanso idėjų požiūriu daugiausia Cicerono, t.y. romėnų stoicizmo teisine kryptimi; 2) XVI a. antrosios pusės mąstytojų raštais; 3) krikščionybės raidos, savos visuomenės ir Europos kraštų istorine patirtimi; 4) savos valstybės ir visuomenės poreikiais, reaguojant į aktualiausias reikmes.

Būdingi evangelikų kurtos visuomenės sampratos bruožai geriausiai išryškėja lyginant ją su XVI a. Lietuvos DK gyvavusia visuomenės

samprata. Pastarojoje visuomenės funkcionavimas suvokiamas kaip gyvo organizmo veikla. Viduramžių rašytojai, ypač žymiausias jų Tomas Akvinietis šį seną visuomenės, kaip organizmo, suvokimą pritaikė luominės valstybės reikmėms. Visuomenės būvio sampratą jis įkomponavo į skirtingų tikrovės lygmenų konstrukciją. Pati visuomenė buvo suvokiama kaip viena nuo kitos priklausančių, bet nelygiaverčių dalių hierarchija. Kiekviena jų galinti atlikti savo visuomeninę užduotį tik tada, kai paklūsta „galvai". Šimtmečius vyko diskusijos, kai buvo pradedama tą sampratą taikyti regimai tikrovei, kas yra ta „galva": popiežius, imperatorius, monarchas? Populiariausia visuomenės suvokimo schema buvo trinarė: besimeldžiančiųjų, kariaujančiųjų, dirbančiųjų grupės.[37] Tose grupėse esantieji individai visiems laikams turį tam tikras pareigas ir teises.

Visuomenės, kaip organizmo, sandaros teoriją populiarino bažnyčia ir mokslo institucijos. Šios teorijos įvaizdžiai buvo plačiai paplitę. Jų randame valstybiniuose aktuose, pavyzdžiui, 1569 m. Liublino unijos akte, vieno aktyviausių kontrreformacijos Lietuvoje organizatorių jėzuito Petro Skargos raštuose, Vilniuje 1579 m. išleistoje Kristupo Varševickio (1543–1603) knygoje *Paradoksai Lenkijos karaliui Steponui I* (*Paradoxa ad Stephanum I Regem Poloniae*). Kazokų pasiuntiniai 1632 m. konvokacijoje senato akivaizdoje oficialiai tvirtino, kad jie esą valstybės kūno dalis, ir tuo pagrindu reikalavo sau teisių.[38] Valstybės (tuo metu dažnai tapatinamos su visuomene) organinės struktūros teorija gyvavo ir kitose šalyse.[39] Į modernios visuomenės teorijas ji, gerokai pakitusi, pateko XIX a. Ši teorija istoriografijoje vertinama skirtingai: kai kurie tyrinėtojai kaip pažangų jos bruožą akcentuoja tai, kad ji paaiškina visuomenę sudarančių individų ryšį ir pabrėžia visuomenės harmoniją.[40] Šios teorijos gyvavimą Anglijoje XII–XVI a. kitaip vertino R.H. Tawney; jo nuomone, ji pateisino feodalinės visuomenės struktūrą, luomų privilegijas, motyvavo viduramžių tipo išnaudojimą, monarchiją ir autokratiją, pagrindė tarp luomų vyraujančią nelygybę, be kurios luomai negalėtų vykdyti savo funkcijų.[41] Taip vertintina ir Lietuvoje reikšta organinė visuomenės teorija. P. Skarga *Seimų pamoksluose* rašė:

[37] Szacki, Jerzy, *Historia myśli socjologicznej*, t. 1, Warszawa, 1983, p. 58.
[38] Radziwiłł, Stanislaw Albrecht, *Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656*, opr. Adam Przyboś, Roman Żelewski, t. 1, Wrocław–Warszawa ir kt., 1968, p. 26, 29.
[39] Stier-Somlo, F., *Juristische Grundlehre*, Leipzig, 1927, p. 266; Tawney, R.H., *Religia a powstanie kapitalizmu*, p. 47–50.
[40] Gargas, Zygmunt, *Poglądy ekonomiczne w Polsce XVII wieku*, Lwów, 1903, p. 29.
[41] Tawney, R.H., *Religia a powstanie kapitalizmu*, p. 48–49.

Tėvynė, kaip ir vieningas kūnas, išdalijimo nepakenčia. Sudaryta ji iš skirtingų dalių: iš lenkų, Lietuvos, Rusios, prūsų, livoniečių, žemaičių ir suaugo į vieną kūną. Šiame į vieną kūną narių suaugime glūdi skirtybė ir nelygybė [...], bet dėl to neturi būti nesantaikos, kad galva nesanti tokia kaip akis, o koja kaip ranka, kad ta esanti žemiau, o ta aukščiau. Tokia turi būti nelygybė ir Respublikoje: vienas kilmingesnis už kitą, vienas pagal luomą aukštesnis, o kitas žemesnis, vienas labiau gerbiamas, kitas mažiau [...]. Taigi didelis išpuikimas ir kvailystė visiems laikyti save lygiais.[42]

Vienas *Seimų pamokslų* (III pamokslo) poskyris pavadintas: „Turi būti nelygybė tarp asmenų ir luomų Žečpospolitoje."

P. Skarga šia visuomenės ir valstybės sandaros teorija argumentavo net kelių hierachijų būtinybę: valstybėje – tarp tautų, tarp centro ir pakraščių, ir socialinę – žemųjų luomų subordinaciją aukštesniesiems. Tokia pažiūra sankcionavo senosios feodalinės valstybės (siuzereno, vasalinių teritorijų) ir feodalinės visuomenės struktūras.

Reformacijos atstovai šiam visuomenės hierarchijos motyvavimui priešpriešino iš esmės kitokį visuomenės struktūros suvokimą: arijonai, Lietuvos broliai, laikė, kad visi yra lygūs iš prigimties, o kalvinistas A. Volanas rašė: „Juk gamta sukūrė visus žmones lygius ir skyrė būti savarankiškiems."[43] Tad Lietuvos reformacijos šalininkų požiūriu, visuomenė buvo sudaryta ne iš luomų, o iš individų. Toks suvokimas buvo būdingas naujųjų amžių pasaulėžiūrai. O XVI a. Lietuvos DK luominė santvarka dar neturėjo tendencijų irti, net atvirkščiai: plėtojosi palivarkinis lažinis ūkis, didėjo luominės bajorų privilegijos, bajorija užėmė vis stipresnes pozicijas visuomenėje, o pats luomas darėsi vis uždaresnis. Lietuvos kalvinistai (A. Volanas) pripažino realiai gyvuojančius luomus:

Mūsų tauta skirstoma į tris žmonių luomus, todėl ne pro šalį, manau, žvilgterėti, kokiomis sąlygomis gyvena kiekvienas luomas, kad būtų galima spręsti, ar visi *lygiai* [išskirta – *I. L.*], ar tik vienas kuris turi šlovingąją laisvę. Taigi yra arba kilmingieji, arba miestiečiai, arba žemdirbiai. Jie turi skirtingus užsiėmimus, gyvena nevienodą gyvenimo būdą, laikosi kitokių įstatymų, ir tai juos skiria vieną nuo kito.[44]

A. Volanas luomus skirstė ne pagal kilmę – feodalizmo hierarchiją konstruojantį principą, o pagal funkcijas visuomenėje (tėvynės gynimas –

[42] Skarga, Piotr, *Kazania sejmowe*, opr. Janusz Tazbir, Wrocław–Warszawa ir kt., 1984, p. 80. Šį P. Skargos teiginį komentuodamas J. Tazbiras aiškino, kad esą klaidinga jį suprasti kaip hierarchijos tarp Lenkijos–Lietuvos valstybės dalių pateisinimą, bet argumentų nepateikė.

[43] Volan, Andreas, *Meditatio in epistolam divi Pauli apostoli ad Ephesios*, Vilnae, 1592, l. Q_2.

[44] Volan, Andreas, *De libertate politica sive civili...*, in Volanas, Andrius, *Rinktiniai raštai*, sud. Marcelinas Ročka, Ingė Lukšaitė, Vilnius, 1996, p. 65, 130.

bajorams, t.y. riteriams, prekyba, amatai – miestiečiams, aprūpinimas maistu – valstiečiams) ir skelbė, kad jei kuris asmuo nesugebąs atlikti savo pareigos visuomenei, tai turįs būti į kitą luomą pervestas, tai liečią ir bajorus. Šias mintis jis skelbė pritardamas garsaus lenkų mąstytojo Andzejaus Fryczo Modrzewskio mintims.[45] A. Volano nuomone, visi luomai turėtų būti lygūs prieš įstatymą:

Juk tik tokioje valstybėje, kurioje visiems taikomi tie patys įstatymai, piliečiai gali vadintis laisvi.[46]

Supratimas, kad visuomenė ir valstybė, sudaryta iš individų, bet grupuojama į luomus pagal jų atliekamas pareigas, turėjo numatyti ir ryšį, jungiantį individus. Įvairios reformacijos srovės Lietuvoje šį ryšį suvokė skirtingai, ir jo tobulinimas reformų šalininkams atrodė esanti kaip tik ta grandis visuomenės gyvenime, kuri gali keisti ir pačią visuomenę norima linkme. Radikalioji reformacijos srovė, Lietuvos brolių kairysis sparnas, manė, kad visuomenę turi jungti tikėjimas, jo nustatomos moralinės normos ir kiekvieno individuali etika. Taigi tikėjimas ir etika turį pakeisti to meto visuomenės pavidalą. Kairieji arijonai ir bandė tai padaryti savo bendruomenėse. A. Volanas, o kiek anksčiau liuteronas Venclovas Agripa teigė, kad individus į visuomenę kaip visumą susieja teisė, moralė ir visuomenės susitarimas.

A. Volano požiūriu, teisė ir individų visuomenės sutartis yra konstruojantys valstybę ir visuomenę ryšiai. Šiuo klausimu jam labai artimas Cicerono požiūris, išsakytas traktate *Apie valstybę*:

Taigi valstybė yra liaudies reikalas, o liaudis yra ne kiekvienas bet kaip susidaręs žmonių sambūris, bet daugybės žmonių susivienijimas, grindžiamas sutarimu dėl teisės normų ir naudos bendrumu.

Klaidinga būtų manyti, kad A. Volanas teisę suvokė tik kaip pasaulietinės kilmės. Jis rašė:

O juk įstatymas yra, kaip gražiai aprašė Demostenas, dievų išradimas ir dovana, tikras išmintingų žmonių nutarimas, bet jei kas valstybėje nusprendžia, kad jis prieštarauja įstatymo normai ir įgimto proto sprendimui – pačiai dorovingumo taisyklei, įspaustai į žmonių sielas, tai jis neturi būti kvalifikuojamas kaip įstatymas.[47]

[45] Kempfi, A., „Frycz a Wolan. Zapomniana karta recepcji Frycza w Polsce", in *Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury Polskiego Odrodzenia*, Wrocław–Warszawa, 1974, p. 203–219.

[46] Volan, Andreas, *De libertate politica sive civili...*, p. 65, 131.

[47] Volanus, Andreas, „Praefacio in Fricium. Illustri ac magnifico viro domino Nicolao Monvido Dorohostayski...", in *Andrzeia Fricza Modrzewskiego o poprawie Rzeczypospolitey księgi czwore...*, Losk, 1577, l. A₃v.

A. Volano tekstuose pasirodanti visuomenės sutarties idėja buvo tuo metu Europoje svarstoma daugelio autorių, tačiau moderniosiose naujųjų laikų visuomenės teorijose svarbia grandimi ji tapo tik XVII a. rašytojų – Althusijaus, Thomo Hobbeso, Johno Locke'o veikaluose. Vienas artimiausių laiko požiūriu kūrinys, kuriame ji buvo pamatinė idėja – 1579 m. Prancūzijoje išleistas *Kerštas tironams* (*Vindiciae contra tyrannos*). Kai kurie politinių teorijų istorikai šio kūrinio autoriumi laiko kalvinizmo Prancūzijoje šalininką Philippą Mornay du Plessis. Veikalas netrukus buvo išverstas į prancūzų, anglų kalbas ir daug kartų perspausdintas. Jame nagrinėjamos valdinių galimybės priešintis valdovui, jei šio įsakymai prieštarauja Dievo įstatymui ir žlugdo teisingą bažnyčią. Autorius sprendė, iki kurios ribos teisėta priešintis valdovui, ar gali kitos valstybės kištis, jei kenčią tikros religijos išpažinėjai. Šioje knygoje nagrinėjamą visuomenės sutartį šiuolaikiniai istorikai Georges Sabine'as ir Thomas L. Thorsonas interpretuoja kaip esančią dviejų modifikacijų: 1) sutartis, kurioje viena šalių yra Dievas, kita visuomenė ir karalius; 2) antroji sutartis, kurią valdovas susitaria su visuomene.[48] A. Volanas, jei knygos autorius buvo anksčiau minėtasis Ph. Mornay du Plessis, turėjo būti su šiuo veikalu susipažinęs, nes vertė to autoriaus kitą kūrinį, kurį 1608 m. išleido Vilniuje.[49] Tačiau A. Volanas visuomenės sutartį supranta kitaip. Pasak jo, tai individų, kurie dėl sugedusios prigimties kovoja vienas su kitu istoriniame laike, susitarimas laikytis taisyklių ir sudaryti taiką; ši visuomeninė individų sutartis kuria žmogiškąją teisę ir konkrečius įstatymus. A. Volanas nesirėmė *Keršto...* (*Vindiciae...*) teiginiais, nes Lietuvos DK nebuvo aktualu nagrinėti valdovo tirono ir jo valdinių problemas: iš labai plataus Europos palikimo ir amžininkų veikalų visuomenės teorijos klausimais Lietuvos DK mąstytojai rinkosi kitus dalykus, juos permąstė ir kūrė savas visuomenės sampratos modifikacijas. Cicerono požiūriu aukščiausias valstybės tikslas yra liaudies gerovė: *Salus populi suprema lex esto* – „Liaudies gerovė – aukščiausias įstatymas". Andrius Volanas rašė:

Išties, nors visos žmonių bendruomenės, kurias vadiname valstybėmis, siekia vieno tikslo – pasinaudojus bendrąja išmintimi ir kits kito pagalba gyventi tikrai laimingai, – tačiau kad gyventų teisingai ir tinkamai terado vieną būdą – bendrajame gyvenime džiaugtis taika, t.y. kiekvienam leisti ramiai ir laisvai naudotis savo gėrybėmis.[50]

[48] Sabine, Georg H., Thorson, Thomas, *Politinių teorijų istorija*, Vilnius, 1995, p. 396–397.
[49] Žr. „Andriaus Volano veikalų bibliografija", in Volanas, Andrius, *Rinktiniai raštai*, nr. 35, p. 408.
[50] Volanas, Andreas, *De libertate politica sive civili...*, p. 59, 124.

Viena didžiausių gėrybių esanti laisvė. Saugoti pilietinę laisvę – vienas svarbiausių valstybės uždavinių. O pati laisvė esanti dvigubos prigimties: ji ir įgimta individui, ir žmonių bendrijoje kuriama.

Visuomenės organinės struktūros teorijoje slypėjo pažiūra, kad feodalinės visuomenės hierarchija yra amžina ir nekintanti, jos hierarchiją jungia organiniai ryšiai, viena dalis be kitos negali gyventi, o laisvė esanti galimybė veikti tos hierarchijos nustatytose ribose, kai kalbama ne apie dangiškąjį, bet žmonių istorijos lygmenį. Tuo tarpu A. Volanas ir arijonas S. Budnas aiškino, kad hierarchija yra atsiradusi istoriškai. A. Volano požiūriu, iš prigimties lygūs žmonės kadaise gyveno pirmykštėje visuomenėje, kur jie buvę lygūs ir laisvi; individo nepajudinama teisė – laisvė, prigimtinė lygybė:

... laisvė [...] tai – visų gėrybių [...] netrukdomas, be jokios baimės patirti skriaudą bei teisingas ir įstatymais leidžiamas naudojimasis. [...] Niekas negimsta nelaisvas.[51]

Tad pirmiausia buvo prigimties būvyje turėtoji gėrybė – lygybė, bet žmonija praradusi ją, kai sugriovė tą būvį. A. Volano požiūriu, pirminė laimingoji būklė buvusi pirmosios nuodėmės suardyta: pasikeitusi žmogaus moralė, žmonės pasidarę gobšūs, žiaurūs, atsiradusi prievarta; pirmoji nuodėmė – tai riba tarp pirminės būklės ir istorinių laikų:

Iš tikrųjų garbės troškimas ir godumas, tie sugedusios prigimties vaisiai, sukėlė tarp žmonių karą, o paskui jį, lyg šešėlis paskui savo kūną, sekė vergija.[52]

Šios mintys buvo artimos J. Calvino teiginiui apie visišką žmogaus prigimties sugedimą. Tačiau A. Volanas neskelbė to ortodoksiškai, visas jo dėmesys buvo nukreiptas į būdus pažaboti žmoguje slypintį blogį, o kriterijus žmogaus padėčiai visuomenėje vertinti jis ima iš tų laikų, kai žmogaus prigimtis nebuvusi sugadinta.

Tad individų susitarimu nustatyta žmogiškoji teisė, atitinkanti prigimtinę ir saugoma valstybės, yra žmonių bendrijoje įgijamos laisvės šaltinis. A. Volanas cituoja ir remiasi Ciceronu: „Esame (sako jis) įstatymų vergai, kad galėtume būti laisvi" – „Legum (inquit) servi sumus, ut liberi esse possimus".[53] A. Volano požiūriu, valstybė yra pagrindinė pilietinės laisvės saugotoja,

... kadangi tik įstatymai yra tokia jėga, kuri minią sulydo į vieną tautos kūną. Demostenas labai protingai įstatymus pavadino visuomenės siela.[54]

[51] Ibid.
[52] Ibid., p. 57, 122.
[53] Ibid., p. 60, 126.
[54] Ibid., p. 86, 152.

Todėl A. Volanas, V. Agripa suvokė teisę kaip ryšį, jungiantį žmones į visuomenę. Teisė, pasak jų, – pilietinės taikos saugotoja, kad visi nekariautų prieš visus, valdžia – žmonių laisva valia prisiimtas pagrindinis individų ryšys, juos buriantis į visuomenę:

Juk žmonių pilietinė bendruomenė ir viešoji visų taika [*communis omnium pax*] negalėtų būti išsaugojama, jei įstatymų pančiais nebūtų saistomi nepažaboti žmonių norai.[55]

O teisingumas turįs ginti visus:

Komutatyvinis teisingumas, kurį filosofai vadina aritmetiniu, nepripažįsta jokio skirtumo tarp plebėjo ir kilmingojo, turtingo ir vargšo, visiems stengiasi seikėti po lygiai, o už įvairias nuoskaudas ir nužudymus be jokio asmens skirtumo baudžia ta pačia bausme.[56]

Žmonių nustatyti įstatymai tik tada yra tinkamas individų ryšys, kai remiasi prigimtine teise. Prigimtinės žmogaus teisės A. Volanui yra nepajudinamos, jų turėjo būti laikomasi ir jo meto visuomenėje. Jos yra kriterijus vertinti savo meto visuomenę.

A. Volanas savo pažiūras apie pirminę žmonių būklę, prigimtinę teisę, jungiančią žmones į visuomenę, aiškino daugelyje veikalų: minėtame traktate *Apie politinę arba pilietinę laisvę*, *Įžangoje Fryczui* (*Praefatio in Fricium*, 1577), *Apmąstymuose apie apaštalo Pauliaus laišką efesiečiams* (*Meditatio in epistolam divi Pauli apostoli ad Ephesios*, 1592), *Kalboje šviesiausiems ponams Rygos miesto komisarams* (*Oratio ad illustrissimos dominos commissarios civitatis Rigensis*, 1599).

Prigimtinės teisės idėja gyvavo jau nuo antikos laikų, kiek keisdama savo pavidalą. A. Volanas požiūrį į prigimtinę teisę susidarė labai gerai pažinęs Romos stoikų teisininkų, o konkrečiai – Cicerono apibūdinimą veikale *Apie valstybę*: prigimtinė teisė, kaip sveikas įgimtas protas, esanti amžina, nekintama ir būdinga visoms tautoms ir visais laikais.[57] Modifikuota forma ji buvo priimta ir katalikų bažnyčios ideologo Tomo Akviniečio. Anot jo, yra keturios teisės rūšys: 1) amžinoji – pasaulio tvarkos idėja, esanti Dievo prote, 2) prigimtinė – per įgimtas savybes ar polinkius atspindinti dievišką teisę gamtoje, 3) žmogiškoji – žmonių visuomenės teisė, kurios konkretus pavidalas yra įstatymai, 4) dieviškoji – taisanti prigimtinės ir žmogiškosios teisės trūkumus. A. Volano požiūriu, žmonių protuose reiškiasi aukštasis protas įgimtu suvokimu ir gebėjimu atskirti blogį nuo gėrio. Tuo būdu dieviškoji teisė pasireiškia prigimtinėje teisėje.

55 Ibid.
56 Ibid., p. 66, 132.
57 Szacki, Jerzy, *Historia myśli socjologicznej*, t. 1, d. 1, p. 48.

A. Volanas analizuoja prigimtinės ir žmogiškosios teisės santykį, aiškina, kad žmogiškoji teisė, t.y. Lietuvos DK XVI a. teisė, turi būti reformuojama ir koreguojama prigimtinės teisės principais, kurių vienas svarbiausių yra prigimtinė žmonių lygybė ir kiekvieno individo laisvė. Tuo A. Volano, V. Agripos požiūris į sociologinius klausimus buvo naujas ir modernus, palyginti su valstybės organinės struktūros teorijos šalininkų požiūriu. Sociologijos istorikai, tyrę reformacijos visuomeninę mintį, priėjo prie išvados, kad ji buvo svarbi individualizmo pradui stiprinti bažnyčioje ir visuomenėje. Reformacija – ir tai buvo būdinga visoms jos kryptims – teigė, kad bažnyčia yra „tikinčiųjų bendruomenė, o ne kompetencijų ir pareigybių hierarchija". Solidarizuodamasis su Scheldonu Wolinu, Jerzis Szackis apibendrino:

Šis naujas tikinčiųjų bendruomenės įsivaizdavimas buvo visuomenės, kaip laisvų ir lygių individų [bendrijos], vaizdinio prefigūracija.[58]

Ir todėl, pridursime, buvo svarbus individualizmo raidos Europoje etapas. Renesanso rašytojai pradėję skelbti individo, kaip visuomenės monados, reikšmę, platino šį požiūrį aukštuomenės sluoksniuose. Reformacija, pamažu pasiekdama visus sluoksnius, kur tik plito, individo reikšmę teigė ir tikėjimo mokymą aiškindama, ir naują bažnyčios suvokimą diegdama, o daug kur ir bažnyčios organizaciją kurdama. Šį vaidmenį ji atliko ir Lietuvos DK.

Idėjos ir vizijos, kaip taisyti visuomenę. Atskiros reformacijos kryptys skyrėsi, kai svarstė, kuria kryptimi taisyti savo meto visuomenę. O tokių siekių turėjo visos.

Evangelikų reformatų ir liuteronų požiūriai į taisytinus dalykus Lietuvos DK visuomenėje buvo gana panašūs ir paremti jų samprata apie visuomenės raidą. Dauguma jų, bandydami visuomenę reformuoti, siūlė tobulinti to meto veikiančios teisės normas ir moralę. Tokias mintis formuluoti ir plačiai jas svarstyti tuo metu Lietuvos DK buvo palankios aplinkybės: buvo kuriami Antrasis (1566) ir Trečiasis (1588) Lietuvos Statutai. A. Volanas, V. Agripa teoriškai svarstė luomų lygybės baudžiamojoje teisėje principą. Šį principą jie taikė konkrečiam įstatymui dėl bausmės už žmogžudystę kritikuoti: 1529 m. Pirmajame Lietuvos Statute bajorams ir valstiečiams už tą patį nusikaltimą buvo numatytos skirtingos bausmės. Įstatymą kritikavo ir katalikas teisininkas Petras Roizijus (gyvenęs Lietuvoje 1551–1571). Jis taip pat skelbė, kad šiuo atveju būtina išlaikyti luo-

[58] Ibid., p. 70–71; Wolin, Scheldon, *Politics and Vision. Continuity and Innovation in Western Political Thought*, London, 1961, p. 142–143.

mų lygybę prieš įstatymą, tačiau šios jo pažiūros nebuvo įprasmintos platesniame teoriniame kontekste, kaip tai XVI a. antrojoje pusėje padarė evangelikai. Antra vertus, platus šio principo svarstymas rodė, kad klausimas buvo pribrendęs to meto Lietuvos DK intelektualiuose sluoksniuose. Lietuvoje jau buvo suvokta, kad atlygis už žmogžudystę pinigais yra teisinis anachronizmas.

A. Volanas, kaip jau buvo minėta, nematė reikalo panaikinti visuomenėje luomus, kaip tam tikras visuomenės grupes, kurios skyrėsi savo pareigomis visuomenei. Jis pats labai aiškiai pareiškė, kad jo luomo supratimas yra ne praeitų laikų, bet naujas. Ne veltui knygos *Apie politinę arba pilietinę laisvę* 8 skyrius pavadintas „Kilmingumo prasmė dabar kitokia nei buvo senaisiais amžiais". Prigimtine teise paremta žmogiškoji teisė turėjo, jo nuomone, įstatymais išlyginti luominius skirtumus, tačiau tik baudžiamosios teisės srityje. Savo meto visuomenėje A. Volanas pripažino pavaldumo santykius, socialinę nelygybę.

Ne dėl to tuos dalykus prisimename [...], kad norėtume valstybėje panaikinti visą skirtumą tarp kilmingųjų ir liaudies, bet kad teisinga lygybė, kuri aritmetine proporcija priklauso visiems, nebūtų pažeidžiama kokių nors blogų principų ir vietoj bendrosios laisvės neįsigalėtų oligarchijos, arba mažumos, viešpatavimas.[59]

A. Volano nuomone, be socialinės nelygybės („nuosaikios vergijos") visuomenė negalinti gyvuoti. Tačiau jo „nuosaikios vergijos" supratimas buvo ne toks, koks formavosi Lietuvoje XVI a. antrojoje pusėje, palivarkiniam ūkiui įgaunant vis didesnę reikšmę.

Išryškėjo iš esmės skirtingi požiūriai į valstiečių padėtį Lietuvoje. Ją A. Volanas laikė esant neteisėtą ir ištisus du dešimtmečius rašė apie tai savo veikaluose. Geriausią progą tam jis surado 1599 m., kai parašė *Kalbą [...] Rygos miesto komisarams*, kritikuodamas Davido Hilcheno parengtą Livonijos teisyno projektą, kuriame buvo numatyta galutinai paversti visus valstiečius lažininkais, negalinčiais nueiti nuo žemės ir visiškai pavaldžiais savo žemvaldžiui. A. Volanas rašė:

Ir iš tikrųjų, jei kurį žmonių luomą reikia apsaugoti nuo galingųjų skriaudos ir savivalės, tai labiausiai reikia atsižvelgti į žemdirbius, kad jie dėl nesėkmių ir skurdo neapleistų laukų ir nepaverstų jų nedirbama dykuma. Juk iš kur visų žmonių maistas, iš kur drabužiai, iš kur tenkinami ne tik gyvybės poreikiai, imami kultūros ir elegancijos dalykai, jei ne iš žemdirbių triūso.[60]

[59] Volanus, Andreas, *De libertate politica sive civili...*, p. 65, 131.

[60] Volanus, Andreas, „Oratio ad illustrissimos dominos commissarios civitatis Rigensis habita", in *Lietuvos publicistai valstiečių klausimu XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmojoje pusėje*, sud. Ingė Lukšaitė, Vilnius, 1976, p. 138.

Jis pasisakė prieš to meto Lietuvoje ir Livonijoje įsigalėjusį palivarkinį lažinį ūkį, kuriame valstietis buvo asmeniškai priklausomas nuo žemvaldžio. Į D. Hilcheno teiginį: „Visi žmonės yra arba laisvi, arba vergai", A. Volanas atsakė: „Juk gamta sukūrė visus žmones lygius ir skyrė būti savarankiškiems." Žemvaldžiui priklausė žemė, teisiamoji galia ir teisė į valstiečio asmenį. Šie trys komponentai sudarė baudžiavinės santvarkos pagrindinius ramsčius. A. Volanas kai ką ryžtingai smerkia:

Juk išliko paprotys ir sena tradicija, jog ponai turi į juos [valstiečius – *I. L.*] gyvybės ir mirties teisę ir, nesiremdami jokia įstatymų lygybe, juos baudžia, vadovaudamiesi vien tik valia vietoj proto, o neretai, paleisdami nežabotą savo pyktį bei įniršį, nužudo juos. Ir nėra jiems jokios galimybės pasiskųsti kokiam nors aukštesniam pareigūnui.[61]

Lietuvos reformacijos idėjinis vadovas siūlo Livonijai nesekti Lenkijos–Lietuvos valstybės įstatymais:

Tai, ko pagal romėnų įstatymus šeimininkas negalėjo daryti savo vergui, pagal mūsų įstatymus leidžiama daryti ne vergams, o savo tautos žmonėms.[62]

Vadinasi, A. Volanas valstiečius laikė „tautos žmonėmis", valstybės piliečiais. Lietuvoje tuo metu tik nedaugelis pritarė šiam požiūriui. Vienas jų buvo žymus lietuvių raštijos veikėjas, garsiosios *Postilės* (1599) įžangos autorius katalikas Mikalojus Daukša. A. Volanas siūlė Livonijai imti pavyzdžiu ne palivarkinio lažinio ūkio, o senjorinio ūkio, vyravusio kai kuriose Vokietijos dalyse, teisėtvarką:

... įvairiose Vokietijos dalyse, kur valdovų ir kunigaikščių ediktai žemdirbių padėtį nuo visokios skriaudos taip apsaugo, kad jei ponas reikalautų ko nors, be įprasto darbo ir teisėtos duoklės, arba pernelyg žiauriai kankintų žemdirbių kūną, tai jie gali laisvai kreiptis į poną ir ieškoti savo teisės kurio nors kito, aukštesnio pareigūno akivaizdoje, [... o Lenkijoje] pavaldinys yra beteisis prieš savo poną.[63]

Tad, A. Volano nuomone, reformuotoje visuomenėje valstiečiui ir žemvaldžiui turėjo būti taikomi tie patys baudžiamosios teisės įstatymai ir taip sutvarkyta teisėtvarka, kad valstietis galėtų apskųsti savo žemvaldį. Taigi buvo keliamas vienas pagrindinių to meto Vakarų Europos senjorinio ūkio kraštuose brandintos moderniosios teisėtvarkos principų: „Nebūti teisėju savo paties byloje." Jau pačioje reformacijos pradžioje šį principą kėlė Abraomas Kulvietis. Ir kaip tik jį, vieną skiriamųjų feodalizmo ir naujųjų laikų teisės principų, siekė įgyvendinti Lietuvos evangelikai.

61 Ibid., p. 137.

62 Volanus, Andreas, *De libertate politica sive civili...*, p. 65, 131.

63 Volanus, Andreas, „Oratio ad illustrissimos dominos commissarios...", p. 138.

Senjorinio ūkio kraštuose buvo pripažįstama feodalinė žemės nuosavybė, kaip ir vadinamosios „antrosios baudžiavos laidos" kraštuose, kuriems priklausė Lietuvos DK; tačiau retai kada to paties žemvaldžio rankose buvo sutelkta ir nuosavybė, ir teisėjo pareigos, o valstietis buvo asmeniškai laisvas žmogus. A. Kulviečio, A. Volano aptarti teisėtvarkos principai vertintini kaip siūlymai reformuoti teisėtvarką įvedant į ją svarbiausius senjorinio ūkio elementus. Ši pozicija nebuvo vienišų mąstytojų mintys, ji atspindėjo dalies Lietuvos bajoriškosios visuomenės, kuri jungėsi prie kalvinistiškojo reformacijos sparno, įsitikinimus. XVI a. pabaigoje Lietuvos DK buvo bajorų, kurie paleido į laisvę (t.y. leido pasirinkti, kam tarnauti) savo dvarų valstiečius. Visi šiuo metu žinomi istoriografijoje asmenys buvo reformacijos sekėjai: antai 1587 m. kalvinistas Eustachijus Valavičius testamentu paleido į laisvę savo tėvoninių dvarų šeimyniškius ir „neišeivinius žmones" (baudžiauninkus), 1593 m. Sofija Mitkevičiūtė-Vnučkienė testamentu paleido visus Pašušvio, Šiluvos, Liolių, Kolainių, Romboltiškių, Leliūnų ir Sedos dvarų pavaldinius; 1602 m. Sedos dvaro valstiečiams, atitekusiems kalvinistui Sebastijonui Kęstartui, laisvė išeiti buvo dar kartą patvirtinta; 1606 m. Švobiškio dvaro šeimyniškius testamentu paleido kalvinistas Martynas Švoba ir 1611 m. – Brastos vaivada kalvinistas Kristupas Zenavičius. Kai kurie istorikai mano, kad minėtieji asmenys buvę paveikti arijonų pažiūrų. Iš tikrųjų tik Eustachijus Valavičius turėjo neabejotinų ryšių su kairiaisiais arijonais – jo dvaro pamokslininkas buvo Jokūbas iš Kalinuvkos. Kiti buvo aiškūs kalvinistai. Tai įrodo pačios Sofijos Vnučkienės pareiškimas: 1592 m., užrašydama savo Šiluvos dvarą ir Pašakarnių palivarką Šiluvos kalvinistų bažnyčiai ir mokyklai, ji griežtai uždraudė prileisti prie jų valdymo ir katalikus, ir arijonus, ir liuteronus.[64]

Pirmųjų lietuvių raštijos veikėjų liuteronų S. Rapolionio, A. Kulviečio, kiek vėliau gyvenusio V. Agripos pažiūros, kalvinisto A. Volano sociologinė teorija, paleidusių į laisvę valstiečius bajorų nuostatos atspindėjo nuosaikiosios Lietuvos reformacijos srovės siekimą tam tikra kryptimi reformuoti visuomenę ir rodė, kokį patobulintos visuomenės modelį jie norėtų matyti. Be abejo, ne visi liuteronybės ar kalvinizmo šalininkai buvo vienodų pažiūrų, tačiau čia kalbama apie pažangiausius reformacijos atstovus.

Lietuvos reformacijos atstovų pažiūros skyrėsi nuo tuo metu paplitusio visuomenėje požiūrio, kokie luomai reikalingi visuomenei. Vienas iš reformacijos siekimų Europoje buvo noras pakeisti dvasininkų luomo padėtį, gerokai apriboti jo teises, į bažnyčios valdymą įtraukti pasauliečius.

[64] *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 148.

Šie siekimai atsispindėjo ir Lietuvos reformacijos šalininkų pažiūrose. Pirmieji Lietuvos liuteronai A. Kulvietis, S. Rapolionis nurodė kunigams tokias pareigas: anot A. Kulviečio, dvasininkams priklauso skleisti Evangeliją, teikti sakramentus, saugoti „bažnyčios raktus", o bažnytiniai turtai turi būti naudojami kunigams, mokykloms kukliai išlaikyti, mokiniams šelpti ir, jei reikia, teikti pagalbą valstybei.

Suprantama, epikūriečiai [katalikų kunigai – *I. L.*] bijo savo pilvų susiveržti, bijo, sakau, kad jų – kadangi niekuo nenaudingi valstybei, – nepristatytų prie arklo.[65]

A. Volanas 1572 m. apžvelgė visą visuomenės struktūrą, rašė, kad visuomenei reikalingi trys luomai: bajorų (riterių), miestiečių ir valstiečių, o dvasininkų luomui neskyrė ypatingų funkcijų. Šį A. Volano knygos *Apie politinę arba pilietinę laisvę* rankraštį kritikavo Vilniaus vaitas katalikas Augustinas Rotundas (apie 1520–1582), parašęs A. Volanui atsakymą *Apie dvasininkų luomo orumą Lenkijos Karalystėje*, 1571 (*De dignitate ordinis ecclesiastici Regni Poloniae*). A. Rotundas gynė katalikų požiūrį, kad dvasininkų luomas yra svarbiausias, nes kovojąs su svarbiausiais žmogaus dvasiniais priešais. Šį požiūrį energingai skelbė ir jėzuitas P. Skarga, valstybėje įžvelgęs dvasininkų, senatorių, riterių (bajorų), miestiečių ir valstiečių luomus. Tačiau evangelikai šiuo klausimu laikėsi tvirtai – A. Volanas beveik po 30 metų (1599) ir toliau matė visuomenėje naudingus tik tris jo jau minėtus luomus. Lietuvos DK evangelikų požiūriu, dvasininkai turėjo padėti tikintiesiems pažinti ir suprasti Šventąjį Raštą, mokyti Dievo žodžio, teikti sakramentus. Tikinčiųjų bendruomenė, kaip buvo skelbta Europos reformacijos centruose, gali ir turi išlaikyti savo tapatybę be „matomosios galvos" vadovavimo, nes tikintįjį nuteisina tik tikėjimas ir Dievas. Ir liuteronybė, ir kalvinizmas dvasininkams neteikė tarpininkų tarp Dievo ir tikinčiųjų bendruomenės reikšmės. Evangelikų supratimu, dvasininkai – tai daugiau profesija, o ne luomas. J. Calvino požiūriu, „matomoji bažnyčia" buvo Dievo karalystės įsikūnijimas žemėje, kur visos bažnyčios (t.y. tikinčiųjų, lygių prieš Dievą) „galva" pripažįstamas tik Jėzus Kristus. Todėl visų reformacijos srovių atstovai laikėsi vienodo požiūrio į popiežiaus valdžią – jie laikė ją esant neteisėtą. Tai įrodinėjo S. Rapolionis disputo *Apie bažnyčią...* (*De ecclesia...*), vykusio 1545 m. gegužės 8 d. Karaliaučiuje, tezėse, išleistose 1545 m. ir vėliau pakartotinai spausdintose, M. Radvila Juodasis knygelėje *Du laiškai* (*Duae epistolae...*, 1556), A. Volanas daugelyje savo veikalų: *Meditacija apie dieviškojo apaštalo Pauliaus laišką efesiečiams, Penkios knygos prieš Vilniaus jėzuito Skargos septynis mišių ir jų aukos ramsčius (Libri quinque contra Skargae Jesuitae Vilnensis, septem missae*

[65] Culvensis, Abraham, *Confessio fidei*, p. 55.

sacrificiique eius columnas, 1584), *Kreipimasis į palaimintąjį tėvą poną Hipolitą Aldebrandiną* (*Ad beatissimum patrem, D. Hippolytum Aldebrandinum... oratio*, 1593), J. Lasicijaus *Apologetinis rašinys apie Volaną ir grynąją religiją* (*Pro Volano et puriore religione [...] scriptum apologeticum*, 1584). Popiežiaus valdžios primato klausimas buvo svarstomas garsiame 1599 m. Vilniuje vykusiame Lietuvos ir Lenkijos kalvinistų dispute su Vilniaus universiteto profesoriumi Martinu Smigleckiu[66], kurio teiginiai buvo toliau aptarinėjami net keturiose M. Smigleckio, Hieronimo Stefanovskio (Žagelio), Jano Bialuskio, Martino Gracijano (Gertichijaus) bei Danieliaus Mikolajevskio knygose. Visi evangelikų atstovai (M. Gertichijus ir D. Mikolajevskis) vertino popiežių kaip blogio atstovą žemėje, skyrėsi tik jų argumentacija, kodėl bažnyčia ir pasauliečiai valdovai neturi popiežiaus klausyti ir kodėl „tikrojoje" jų skelbiamojoje bažnyčioje neturi būti vietos popiežiui. Ir liuteronai, ir kalvinistai buvo už tai, kad bažnyčia nebūtų centralizuota politinė Europos jėga, dvasininkai nebūtų nuosavybės savininkai, galingi žemvaldžiai. Lietuvos evangelikai buvo prieš bažnyčios centralizaciją, prieš senąją, nuo XIV a. pabaigos Lietuvos DK susiformavusią bažnyčios sandarą. Naujai organizuotoje Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčioje dvasininkas gaudavo nustatytą algą ir teisę naudotis palyginti nedideliu žemės plotu, priklausiusiu bažnyčiai. Jis panėšėjo į tarnautoją, kaip ir visoje protestantiškoje Europos dalyje. Dvasininkų luomo reikalingumo evangelikai neneigė, tačiau jie argumentavo, kodėl turi būti panaikintas tradicinis dvasininkų luomo išskirtinumas ir dvasininko pareigas prilygino profesijai.[67] Tuo Lietuvos evangelikai siekė pritaikyti bažnyčią prie naujųjų amžių visuomenės modelio, nors iš esmės šios idėjos ir jų forma buvo perimtos iš pagrindinių Vokietijos ir Šveicarijos reformacijos centrų.

Tarp Lietuvos kalvinistų ir liuteronų radosi žmonių, kurie savo meto visuomenę norėjo reformuoti dar vienu atžvilgiu. A. Volanas ir kiek jaunesnės kartos Lietuvos kalvinistai įžvelgė didelį Lietuvos ir Lenkijos visuomenei kylantį pavojų – miestiečių luomo silpnumą. Įvairiomis progomis leidžiamuose spaudiniuose jie plačiai įrodinėjo, kad iš svarbių visuomenei luomų – bajorų, miestiečių ir valstiečių – turėtų būti padidinta visuomeninė miestiečių svarba. A. Volanas keliuose veikaluose[68] vertino

[66] Drzymała, Kazimierz, „Dysputa Wileńska Marcina Śmigleckiego z ewangelikami w r. 1599", *Studia historyczne*, rocz. XXII, sąs. 3(86), Kraków, 1979, p. 379–398.

[67] „Thesen über Martin Luther: Zum 500 Geburtsag", *Einheit*, Jg. 36, nr. 9181, p. 892.

[68] Volanus, Andreas, *Oratio ad illustrissimos dominos commissarios...*; tas pats, *Panegyricus... Nicolao Christophoro Radivillo, Palatino Trocensi*, in Volanas, Andrius, *Rinktiniai raštai*, p. 241–258, 259–275.

miestiečius daug daugiau nei buvo įprasta bajoriškoje Lietuvos visuomenėje: bajorus jis lygino su auksiniais žiedais, o miestus su brangakmeniais aukse. Jo nuomone, miestai esą labai svarbūs valstybei dėl šių priežasčių: 1) jie yra kultūros ir mokslo centrai, 2) prekybos centrai, 3) reikšmingi valstybės gynybai. A. Volanas ragino kurti tokias sąlygas ir teisės normas, kad magistratai galėtų pažaboti didikų ir bajorų savivalę miestuose, t.y. kad miestiečiai turėtų teisę patraukti didikus ir bajorus į teismą ir būtų laikomi lygiaverčiais piliečiais, siūlė švelninti skirtumus tarp patricijų ir plebėjų teisių. Apie miestiečių svarbą valstybėje, amatininkų naudingumą rašė ir Simonas Budnas dar 1562 m. katekizme.[69] Pirmąjį veikalą apie prekybą Lietuvos DK parašė kalvinistas Jonas Abramavičius (?–1602). Mus pasiekė tik nedidelis jo veikalo *Lietuvio nuomonė apie pirkimą pigiai, o pardavimą brangiai* (*Zdanie Litwina o kupczy tanio a drogej przedaży*, 1595) fragmentas.[70] Lietuvos DK miestų, prekybos, amatų svarbą nagrinėjantys tekstai rodė, kad reformacijos šalininkų gretose buvo suvokiančių, jog bajorijos luomo privilegijos ir kai kurių visuomeninio gyvenimo sričių monopolizavimas yra taisytini, koreguotini reiškiniai, nes gali turėti pasekmių miestų raidai. Pastarieji svarstymai apie miestų ir miestiečių reikšmę, jau vėliau, XVII a. pirmąjį ketvirtį, buvo Lietuvos evangelikų plačiau išplėtoti. Aptartieji veikalai padėjo pagrindus miesto problemas svarstančiai literatūrai gimti – ją pradėjo Lietuvos DK evangelikai XVI a. antrojoje pusėje.

Tad Lietuvos reformacijos atstovai siekė gerokai koreguoti savo meto visuomenės struktūrą: sumažinti bajorų privilegijas, apriboti dvasininkų reikšmę valstybės valdyme, pasiekti bažnyčios ir valstybės pasaulietinės valdžios nepriklausomybę nuo popiežiaus, didinti miestiečių reikšmę ir teises. Tokia pat kryptimi vyko pokyčiai ir Vakarų Europos kraštuose, kur brendo sąlygos naujai prekiniais-piniginiais santykiais pagrįstai ūkio sanklodai formuotis. Aptartieji siekiai visuomenę reformuoti rodė, kuria kryptimi norėjo matyti sukant Lietuvos visuomenę aktyviausieji Lietuvos evangelikai.

Visai kitokių pažiūrų negu kalvinistai ar liuteronai į Lietuvos socialinį gyvenimą laikėsi kairioji arijonų grupuotė, kuri, išlikusiomis žiniomis, Lietuvoje veikė gana trumpą laiką ir buvo nugalėta dešiniosios arijonų pakraipos. Pastarųjų sociologinės pažiūros beveik niekuo nesiskyrė nuo Lietuvos DK kalvinistų.

69 Подокшин, Семен, *Скорина и Будный: Очерк философских взглядов*, Минск, 1974, p. 140–141.

70 Czacki, Tadeusz, *O litewskich i polskich prawach*, t. 1, Kraków, 1861, p. 346–347. Vertimas į lietuvių kalbą: Laumenskaitė, Egidija, *Ekonominė mintis ir jos kūrėjai Lietuvoje (XVI–XVII a.)*, Vilnius, 1995, p. 104.

Kairieji Lietuvos broliai Lietuvos DK veikė XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje. Petras Gonezijus, Povilas iš Viznos, Jokūbas iš Kalinuvkos, vilnietis Lukas Mundijus, Kėdainių pamokslininkas Jonas Baptistas (Svencickis), ir jiems pritarusi 1564–1566 m. Vilniaus arijonų bendruomenė laikėsi požiūrio, kad Dievas sukūręs visus žmones iš to paties kraujo ir todėl visi turį likti lygūs. P. Gonezijus 1566 m. parašytoje neišlikusioje knygoje *Apie primatą...* (*De primatu...* – žinomas tik nepilnas jos pavadinimas), S. Budno liudijimu, skelbė, kad turį būti panaikinti visi luomai ir suvisuomenintas turtas. Tokius ketinimus radikalieji arijonai dėstė ne viename veikale. Vilniaus vaitas A. Rotundas jau minėtame 1567 m. rugsėjo 13 d. laiške Hozijui rašė, kad jis matęs spausdintą knygutę, kurioje

... griaunamas visokeriopos valdžios autoritetas, aptariama krikščioniškoji laisvė ir įvedamas turto bendrumas, naikinama tvarka bažnyčioje ir net visoje valstybėje, [siekiama], kad nebūtų skirtumo tarp karaliaus ir žmonių, tarp valdančiųjų ir pavaldinių, tarp bajorų ir plebėjų.[71]

Kaip minėta, nežinoma, ar šis veikalas buvo Luko Mundijaus, ar Petro Gonezijaus, ar dar kurio kito. 1568 m. arijonų sinode Ivijoje kairieji Lietuvos bajorai teigė, kad nė vienas krikščionis negali turėti pavaldinių, o vergovė neleistina moraliniu požiūriu, luomai visuomenėje visai naikintini. Lukas Mundijus vyko į Moraviją susipažinti su Moravijos brolių bendruomenės, kuri buvo įvedusi turto bendrumą, gyvenimu. 1566 m. Vilniaus Lietuvos brolių bendruomenėje buvo svarstoma, ar galima laikyti teisėtais bendruomenės nariais tuos, kurie nepaleido į laisvę šeimynos (patriarchalinių vergų), o visi to meto arijonai vienas kitą vadino broliais, pabrėždami tarpusavio lygybę. S. Budno liudijimu, kairieji teigė, kad valdžia socialinio pavaldumo prasme atsirado iš blogo žmogaus:

Broli, negali man prieštarauti, kad viešpatavimas kitiems žmonėms prasidėjo nuo pikto žmogaus, kurį visi Tironu vadina [...]. Tironas Nemrotas pirmiausia žmones vergais pavergė, juos valdė ir tikriausiai dirbti savo naudai vertė.[72]

Šiuo tvirtinimu buvo grindžiamas požiūris, kad socialinė nelygybė ir žmogaus viešpatavimas kitam žmogui yra blogio kūriniai, jie nėra nei šventi, nei būtini dalykai. Ši grupelė nerado nei istorinių, nei moralinių motyvų socialinei nelygybei bei valdžios institucijai pateisinti. Matė tik vieną išeitį – panaikinti socialinę nelygybę tikėjimu ir atskirų individų moralinių įsitikinimų jėga. Toks kelias vedė į utopinio visuomenės modelio kūrimą nedidelėse bendruomenėse. Tai rodė visuomeninį kairiųjų

[71] Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*, Poznań, 1853, p. 56–59.

[72] Budny, S., *O urzędzie miecza używającem* (1583), p. 31–37.

silpnumą. Dėl jų siekimų – panaikinti visuomenėje luomus, socialinę nelygybę – tarp Lietuvos brolių apie du dešimtmečius vyko diskusija, užfiksuota 1568 ir 1582 m. Ivijos sinoduose. S. Budnas suformulavo ir argumentavo dešiniųjų Lietuvos brolių pažiūras; jis pats ilgiausiai veikė rytinėje Lietuvos DK dalyje. S. Budnas, kaip ir A. Volanas, socialinę nelygybę laikė žmogaus padėties pasikeitimo dėl pirmosios nuodėmės rezultatu. Tačiau, kitaip negu A. Volanas, jis manė, kad žmonių skirstymas į luomus esąs Dievo sankcionuotas ir todėl teisėtas, o valstybės institucijų sistema yra skirta konfliktams tarp žmonių spręsti. S. Budnui luominė santvarka, feodalinė hierarchija – amžinas visuomenės modelis, užfiksuotas Biblijoje. Visa valdžia – ar bloga, ar gera – esanti Dievo duota, visi pavaldiniai privalą klausyti savo pasaulietinės valdžios: ir krikščioniškos, ir pagoniškos; visi maištai, sukilimai, revoliucijos, kaip 1525 m. valstiečių karas Vokietijoje ir Miunsterio anabaptistų sukilimas, esą smerktini. Pavaldiniai privalą prievoles atlikti ir nustatytas duokles atiduoti; žemvaldžiai, turtingieji savo ruožtu turį elgtis švelniai, nereikalauti daugiau, nei nustatyta, duoti pavaldiniams poilsio. S. Budnas kūrė gero žemvaldžio paveikslą, kreipdamasis į sąžinę kaip į abstraktų matuoklį.[73] Tad socialiniu atžvilgiu arijonas S. Budnas siekė mažiau keisti feodalinę visuomenę nei kalvinistas A. Volanas.

Arijonų požiūris į dvasininko vietą visuomenėje buvo taip pat nevienodas. Judėjimo pradžioje, įvairių krypčių išsiskyrimo laikotarpiu, iškilo įvairių nuomonių apie dvasininkų reikšmę ir vietą visuomenėje. Visoms srovėms buvo būdingas požiūris, kad neturi būti stambių bažnytinių valdų, vienuolynų. Dešinysis S. Budnas pripažino, kad pamokslininkas galįs turėti žemės su pavaldiniais ir iš jų darbo gyventi, tačiau, kaip ir liuteronai (S. Rapolionis, A. Kulvietis), laikė, kad bažnytiniai turtai turį būti panaudojami švietimo reikalams, špitolėms išlaikyti. Dalis kairiųjų Lietuvos brolių, pavyzdžiui, Jonas Baptistas (Svencickis) palaikė tuos, kurie manė, kad tikintiesiems tarpininkai ir apeigos iš viso nesą reikalingi. Šio požiūrio šalininkai neigė bažnyčią kaip instituciją, tačiau po dešimtmečio tokio kategoriško teiginio atsisakė net kairiojo arijonų sparno lyderiai (M. Czechovicas), nes tai vedė į nebevaldomą individualizmą tikėjimo dalykuose. Arijonų judėjime ilgainiui susiformavo pamokslininkų sluoksnis, kuris buvo bendruomenių arba jų globėjų išlaikomas, turėjo autoritetą teologijos klausimais, tačiau pasaulietiniame gyvenime neturėjo jokių privilegijų.

Lietuvos DK reformacijos šalininkai suformulavo du visuomenės reformavimo variantus: nuosaikųjį – kalvinistai bei liuteronai ir radikalųjį – kairieji arijonai.

[73] Budny, Simon, *O urzędzie miecza używającem* (1583), p. 34–42.

Nuosaikią reformą palaikę evangelikai, siūlydami konkrečius visuomenės „taisymo" projektus, nesiekė visai sugriauti nusistovinčių visuomenės sluoksnių santykių, pripažino ir labai palankiai vertino daugumą Trečiajame Lietuvos Statute priimtų įstatymų, neketino naikinti visuomenės sluoksnių tarpusavio priklausomybės, bet bandė keisti tos priklausomybės pavidalus. Jie numatė siaurinti bajorų privilegijas, didinti miestiečių reikšmę, dvasininkams palikti tik tikybinius reikalus, visai apriboti jų pasaulietines privilegijas, panaikinti dvasinius teismus, decentralizuoti bažnyčios valdymą, įtraukti į jį pasauliečius, bažnyčią artimiau susieti su valstybės gyvenimu, plėsti valstiečių asmenines teises.

Kai kurie Lietuvos evangelikų mąstytojai ieškojo kelių valstiečių asmeninei priklausomybei panaikinti, tačiau dar labai atsargiai. Socialinė visuomenės struktūra turėjo būti taisoma senjorinio ūkio kryptimi. Būtent senjorinio ūkio kraštuose pirmiausia kūrėsi sąlygos prekiniais santykiais paremtam kapitalistiniam ūkiui formuotis. Reformos šalininkų vizijoje Lietuvos DK ūkinė socialinė sankloda turėjo būti panaši į tą, kuri klostėsi šalyse į vakarus nuo Elbės. Tad šiuo požiūriu Lietuvos DK evangelikų siekimai buvo nukreipti į tą kelią, kuriuo jau ėjo dalis Europos ir kuris buvo jos ateitis.Tai ir sudarė jų pažiūrų pažangumą ir naujumą. Tačiau visi gamybiniai-ūkiniai Lenkijos–Lietuvos valstybės procesai suko lažinio ūkio įsigalėjimo kryptimi ir dėjo pagrindus kitam prekinio-piniginio ūkio tipui – vėlyvojo prūsiškojo kapitalizmo plėtotei. Pralaimėjus reformacijai, protestantų siūlymai reformuoti visuomenę liko neįgyvendintas visuomeninės-politinės minties istorijos puslapis.

Radikaliosios reformacijos kairiosios grupuotės požiūriu, visuomenė turėjo būti pertvarkoma iš pagrindų – įvedamas turto bendrumas, naikinami luomai, išnaudojimas. Tačiau šios grupuotės silpnumas ir jos numatyti keliai visuomenei pertvarkyti – tikėjimas ir asmeninė moralė – užsklendė šiuos ketinimus į pavienių sektantiškų bendruomenių ratą. Šios pažiūros ir siekimai išliko visuomeninės minties istorijoje kaip didžiausios opozicijos konservatyviajai feodalinei santvarkai liudijimas.

Lietuvos DK politinės valstybės vidaus santvarkos vizijai Vakarų Europos absoliutinės monarchijos pavyzdžiai buvo visai nepriimtini. Mūsiškiai reformatoriai buvo luominės monarchijos su stipriai įstatymais apribota valdovo valdžia šalininkai. Bet ir ne tokios, kokia ji pamažu tapo per XVII a. Nuosaikių valstybės ir visuomenės reformų šalininkai buvo energinga opozicija besiformuojančiai „auksinės laisvės" doktrinai: kritikavo palivarkinį lažinį ūkį, bajorijos monopoliją teisti savo pavaldinius, anarchiją, vieno bajorijos luomo besąlygišką dominavimą šalies gyvenime.

Andrius Volanas ir Andrzejus Fryczas Modrzewskis. Žymiausias XVI a. antrosios pusės kalvinistų rašytojas Andrius Volanas formavo Lietuvos DK

visos krypties visuomenines pažiūras ir aktyviai veikė net kelis reformacijos raidos Lietuvoje laikotarpius. Lenkų istoriografijoje jo kūryba interpretuojama kaip žymaus Lenkijos mąstytojo Andrzejaus Fryczo Modrzewskio (apie 1503–1572) pažiūrų perėmimas ir sekimas.[74] Šis vertinimas, kartojamas iš knygos į knygą, jau tapo stereotipu. Ar jis yra pagrįstas?

Nėra jokios abejonės, kad A. Volanas buvo susipažinęs su kiek anksčiau gyvenusio A. Fryczo Modrzewskio kūryba. Nors 1572 m. išleistoje knygoje *Apie politinę arba pilietinę laisvę* jo neminėjo, bet 1577 m. Mikalojaus Manvydo Dorohostaiskio iniciatyva spausdintam lenkų mąstytojo knygos *Apie valstybės tobulinimą* (*De republica emandanda*) vertimui į lenkų kalbą (Loskas, 1577) parašė pratarmę-dedikaciją M. Manvydui Dorohostaiskiui. Vienoje iš 1592 m. Vilniuje išleistų knygų A. Volanas vertino A. Fryczo Modrzewskio veikalo *Keturios įvairenybės* (*Sylvae quatuor*) metodą ir buvo gana kritiškas:

Įvairenybėse svarstydamas už ir prieš [autorius] užima skeptiko poziciją ir pats nežino, ką tvirtina ir dėl ko prieštarauja.[75]

Andriaus Volano ir A. Fryczo Modrzewskio požiūriuose iš tiesų yra bendrų dalykų. Pirmiausia – pats užmojis taisyti savo meto valstybę, tačiau tai buvo laiko ženklas. Ne be reikalo visoje Europoje XVI a. net galima išskirti „taisančios valstybę" literatūros žanrą.[76]

Bendras abiem buvo jų ginamas asmens lygybės prieš įstatymus principas, abu skelbė, kad visuomenė turi būti skirstoma į luomus ne pagal kilmę, o pagal atliekamą funkciją, darbą visuomenėje, abu buvo už religinę toleranciją. Tačiau ne visi šie bendrumai A. Volano kūryboje atsirado kaip tiesioginis A. Fryczo Modrzewskio kūrybos perėmimas.

Be jokios abejonės, A. Volanas rėmėsi keturiomis lenkų mąstytojo kalbomis apie įstatymus dėl žmogžudystės, kai pats rašė apie juos. Abu vertino numatytus atlygius pinigais už žmogžudystę kaip neteisingus ir netinkamus. Motyvuodami šio dar viduramžių kilmės įstatymo netinkamumą XVI a. visuomenėje, abu mąstytojai panašiai argumentavo, rėmėsi romėnų teise, stoicizmo filosofija ir daugeliu kitų dalykų. Lietuvos DK į šio įstatymo kritiką įsitraukė ne tik evangelikai – jam nepritarė ir ispanas kata-

[74] Voisé, Waldemar, *Poszątki nowożytnych nauk społecznych. Epoka renesansu, jej narodzyny, schyłek*, Warszawa, 1962, p. 273–274. Autorius nurodo ir požiūrių, ir siūlomų idėjų valstybei taisyti skirtumus; Kempfi, Andrzej, „Frycz a Wolan. Zapomniana karta recepcji Frycza w Polsce", in *Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury polskiego Odrodzenia*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1974, p. 203–218.

[75] Volan, Andreas, *Epistolae aliquot ad refellendum doctrinae Samosatenianae errorem...*, Vilnae, 1592, l. L_4v.

[76] Voisé, Waldemar, *Poszątki nowożytnych nauk społecznych...*, p. 70–71.

likas, nuo 1551 m. gyvenęs Vilniuje Petras Roizijus (Pedro Ruiz de Moros). Lietuvos DK teisėje šis įstatymas buvo modernizuotas – už tyčinę žmogžudystę Trečiasis Lietuvos Statutas nustatė mirties bausmę, tuo tarpu Lenkijoje liko galioti senoji norma.

Skirtumai išryškėja pabandžius palyginti, kaip abu mąstytojai sprendė kai kurias jų pačių keltas bendras problemas.

Eil. nr.	Svarstoma problema	Fryczas Modrzewskis[77]	Volanas
1	2	3	4
1.	Bažnyčios reformos pavidalas	Nacionalinė bažnyčia, paklūstanti pasaulietiniam valdovui, liturgija gimtąja kalba	Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčia, administruojama kolegialiai sinodo, liturgija gimtąja kalba
2.	Įstatymų leidyba	Atiduotina valdovui karaliui, jis teisės kūrėjas	Nustato piliečiai
3.	Teisės prigimtis	Teisė suvereni	Žmogiškoji teisė kuriama individų susitarimu
4.	Teismų reforma	Vykdytina miestiečiams palankia kryptimi, kurtini apeliaciniai teismai	Priimtina 1564–1566 m. Lietuvos DK teismų reforma, būtinas specialus profesinis teisėjų mokymas, kurtini apeliaciniai teismai
5.	Valdovo valdžios apibūdinimas	Valdovas – Dievo atitikmuo žemėje	Valdovas – „kalbanti teisė" – įstatymų saugotojas
6.	Valstiečių padėties gerinimo pobūdis	Apriboti jų išnaudojimą, pereiti prie činčo, suteikti teisę į žemę	Apriboti išnaudojimą, pereiti prie senjorinės ūkio sistemos, sudaryti galimybes apeliacijai ne žemvaldžio teisme
7.	Miestiečių padėties gerinimas	Suteikti teisę pirkti žemę	Sudaryti miestiečiams galimybes traukti į nepriklausomus teismus bajorus; miestiečius labiau vertinti
8.	Požiūris į bajorų luomą	Vertingas, nes gina šalį; būtini įstatymai, apribojantys pasileidimą, girtuoklystę, prabangą	Vertingas dėl savo pareigos ginti šalį, būtina priimti įstatymus, apribojančius prabangą, paleistuvystę, girtuokliavimą

[77] Voisé, Waldemar, *Frycza Modrzewskiego nauka o państwie i prawie*, Warszawa, 1956; tas pats, *Początki nowożytnych nauk społecznych...*

Svarstomos problematikos ir kai kurių siūlomų sprendimo būdų panašumą galima paaiškinti bendrais veiksniais, formavusiais ir A. Fryczo Modrzewskio, ir A. Volano pažiūras. Pirma, jie rėmėsi bendrais teoriniais visuomenės ir valstybės suvokimo pagrindais: abu interpretuoja romėnų teisę, cituoja Aristotelį, Ciceroną ir daug kitų antikos autorių. Antra, bendrus abiejų pasaulėžiūrinius pagrindus kūrė universitetinis ir per savarankiškas knygų studijas įgytas išsilavinimas. A. Fryczas Modrzewskis mokėsi pas Ph. Melanchthoną Vitenberge, 1554 ir 1559 m. lankėsi Bazelyje, kur leido savo veikalą *Apie valstybės tobulinimą*. A. Volanas studijavo Rostoko ir Karaliaučiaus universitetuose, kurių mokslo kryptį nustatė taip pat Ph. Melanchthonas, ir jo veikalus gerai pažinojo. Trečia, abu rėmėsi, studijavo ir savaip panaudojo to meto reformacijos centruose kurtas tikėjimo mokymo sistemas ir visuomenines pažiūras. Ketvirta, abu autoriai buvo skaitę ir nurodė ne vieną tą pačią amžininkų knygą, pavyzdžiui, abu rėmėsi Jeanu Luis Vives'u, Gasparu Contarini (bet citavo skirtingas vietas) ir kt.

Abu sprendė kai kurias bendras Lenkijos Karalystės ir Lietuvos DK visuomeninio gyvenimo problemas, kilusias dėl panašių reiškinių: pavyzdžiui, dėl piniginio atlygio baudžiamojoje teisėje; suformavus renkamus bajorų teismus, apeliacinės bylos dar ilgokai buvo paliktos valdovo ar jo įgaliotinių teismui; dėl bendrų antrosios baudžiavos laidos reiškinių, dėl plintančio palivarkinio lažinio ūkio. Tačiau būta ir skirtingos visuomeninės patirties, abu autorius formavo skirtingų valstybių raida. A. Volanas, siūlydamas taisyti konkrečius dalykus, visada tiesiogiai reagavo į Lietuvos DK valstybinius ar visuomeninius reikalus: vienas knygas parašė tuo metu, kai buvo svarstomas Trečiasis Lietuvos Statutas, kitas kaip delegacijos į Livoniją narys, kai ėmėsi atsakomybės koreguoti Livonijos teisės projektus, trečias – polemizuodamas su Lietuvos DK katalikų ar arijonų knygomis bei teiginiais. Tad iš esmės A. Volanas buvo savarankiškas mąstytojas, toks, kokie buvo ir kiti, kurie nesukūrė naujų, ištisas epochas žymėjusių teorijų, tačiau tvirtai rėmėsi savo pasirinktos tėvynės visuomenine patirtimi ir poreikiais, panašią problematiką nagrinėjusių amžininkų veikalais. Tarp jų vienas iš daugelio buvo ir A. Fryczas Modrzewskis.

Dialogo visuomenės klausimais tarp skirtingai tikinčiųjų pradai. Lietuvos DK evangelikai, XVI a. 5-ajame–7-ajame dešimtmetyje pradėdami svarstyti, kaip turėtų būti koreguojama visuomenės struktūra, kokia kryptimi keičiama valstiečių, miestiečių sluoksnių padėtis visuomenėje, ir siekdami visa tai pagrįsti visuomenės teorijos teiginiais, sukūrė Lietuvos kultūroje naują reiškinį – sociologijos pradmenis ir publicistiką aktualiais visuomenės raidos klausimais. Jie suformulavo visuomenės raidos

problemas, jas iškėlė į viešumą ir tuo paskatino tolimesnę polemiką. Šiam laikotarpiui priskirtinas ir ryškiausias Andriaus Volano veikalas *Apie politinę arba pilietinę laisvę* (išleistas 1572 m., o rašytas, žinoma, šiek tiek anksčiau). XVI a. paskutinįjį ketvirtį ir XVII a. pirmąjį dešimtmetį – nusistovėjusios ir palaipsniui irstančios jėgų pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų laikotarpiu, evangelikų suformuluota problematika patraukė jau persitvarkančios Lietuvos DK katalikų bažnyčios šalininkų dėmesį. Tai daryti akylesnius visuomenės veikėjus skatino ir pati tikrovė. Lietuvos DK tarp skirtingai tikinčiųjų intelektualų palaipsniui pradėjo megztis dialogas beveik tomis pačiomis temomis. Antai jėzuitai – Vilniaus akademijos profesorius Martynas Smigleckis (1544–apie 1619), Petras Skarga ėmėsi kelti kai kurias jau A. Volano, V. Agripos skelbtas mintis apie reikalą praplėsti valstiečių asmens teises. Jau po to, kai A. Volanas buvo pradėjęs svarstyti Lietuvos valstiečių padėtį, P. Skarga *Seimų pamoksluose* (po 1597) gąsdino Lenkijos–Lietuvos valstybės piliečius baisia Dievo bausme dėl valstiečių engimo. 1599 m. A. Volanas parašė jau minėtą kalbą prieš D. Hilcheno Livonijos teisyno projektą, o P. Skarga 1610 m. *Seimų pamokslų* leidime išplėtė skyrių, kur buvo dėstomi pasiūlymai, kaip praplėsti valstiečių asmens teises. Panašią evoliuciją pastebime ir jėzuito M. Smigleckio veikale *Trumpas mokslas apie palūkanas ir tris svarbiausias sutartis: skolos, činčo ir pirklių draugijos* (*O lichwie i trzech przednieyszych kontraktach: wyderkowym, czynszowym i towarzystwa kupieckiego nauka krótka*). Pirmajame, 1596 m., šios knygos leidime apie valstiečių padėtį tik užsiminta, tačiau 1604 m. šiais klausimais jau parašytas skyrius, o 1613 m. leidimas išplėstas dar plačiau: ir skyriai padidinti, ir naujų parašyta, pavyzdžiui, „Apie valstiečių Lenkijoje ir Lietuvoje prievoles". Pačioje XVI–XVII a. sandūroje šie klausimai, matyt, plačiai buvo visuomenės svarstomi: tuo metu paleido valstiečius į laisvę S. Vnučkienė, E. Valavičius, neseniai buvo pasibaigusi kairiųjų ir dešiniųjų arijonų diskusija. Kontrreformacijos atstovai perėmė iš evangelikų kai kuriuos visuomenės reformų postulatus, tačiau jų vykdymą siejo su visiška katalikybės pergale Lenkijos–Lietuvos valstybėje.

Kai kuriuos aktualius to meto visuomenei dalykus svarstydami, pilietiškiausi katalikų bažnyčios mąstytojai pažengė toliau už evangelikų intelektualus: jau XVII a. pirmajame dešimtmetyje Martynas Smigleckis, sutikdamas su žemvaldžio jurisdikcija valstiečiams, vis dėlto siūlė suteikti jiems galimybes išsipirkti iš baudžiavinės priklausomybės. Nors ir nepripažindamas jiems juridinio asmens teisių, pripažino teisę už išpirką nueiti nuo žemės ir išsikelti į miestą. Taip galėjo būti paskatintas ir miestų augimas. Petras Skarga iki 1606 m. rašė apie būtinybę stiprinti valdovo valdžią ir šį kelią vertino kaip svarbų valstybės egzistencijai užtikrinti.

Iš tolimos laiko perspektyvos žiūrint ir nekreipiant atskiro dėmesio į visuomeninės minties raidos etapus bei jos „mechanizmą", istoriografijoje[78] įsitvirtino nuomonė, kad evangelikų ir katalikų visuomeninė mintis, siūlomi visuomenės koregavimo projektai nesiskyrė. Takoskyra, kaip buvo teigiama, skyrusi ne katalikų ir evangelikų mąstytojus, bet bajorus, „auksinės laisvės" šalininkus, ir jiems oponavusius didikus. Nagrinėjant, kaip brendo opozicija bajorų „auksinės laisvės" šalininkams ir įvedus laiko dimensiją, akivaizdu, kad evangelikai (tarp jų buvo ir bajorų, ir miestiečių, ir dvasininkų) pirmieji pradėjo jos teiginius formuluoti, argumentuoti bei pačią problematiką plačiai svarstyti. Tuo paskatino ir sustiprino tų katalikų veikėjų, kurie bandė eiti prieš srovę, pozicijas. O jau vėliau prasidėjusiame bendrame opozicijos „auksinės laisvės" doktrinai dialoge evangelikų veikalai ir veiksmai buvo paskata jam vykti ir išliko jame stipriu balsu. Užbėgant į priekį, galima priminti, kad tada, kai baigėsi reformacija, ilgam nutilo ir šių problemų svarstymas Lietuvos DK. Pasiektoji vienybė, kai buvo pripažįstama viena tiesa, vienas gyvenimo būdo tipas, užgesino taip įdomiai vykusį mentaliteto kaitos procesą. A. Volano knyga *Apie politinę arba pilietinę laisvę* buvo ilgai nepralenktas veikalas apie brandžią pilietinę visuomenę siejančius ryšius, apie laisvę, anarchiją, savivalę, apie pražūtingą valstybės interesų nepaisymą vardan trumpalaikių savo norų patenkinimo. Knygoje buvo skelbiami permąstyti argumentai apie tai, ką teikia individui gerai sutvarkyta valstybė ir kas laukia vienadienį savo interesą valstybės sąskaita tenkinusio individo: jis žūva kartu su žlungančia valstybe arba gyvena vergovėje. Šią knygą galima pavadinti „antiauksinės laisvės" pagrindais. Deja, XVII a. viešoji bajoriškosios visuomenės savimonė formavosi priešinga kryptimi, iki ilgainiui suvešėjęs kilmingojo asmens, grupės, partijos trumpalaikės sėkmės siekimas ir vienadienių interesų tenkinimas uždengė perspektyvos horizontą ir parengė valstybės žlugimą.

Vertybinių orientacijų kaitos ženklai. Naujuosius pradus visuomenės mentaliteto raidoje, jos visuomeninėse nuostatose išryškina vertybinių orientacijų pokyčiai. O vertybinės orientacijos kiekvienoje visuomenėje yra sudėtingas, daugiaplanis ir nuolat kintantis reiškinys. Sociologinių teorijų ir mentaliteto raidos tyrėjai vertina reformaciją kaip stiprų postūmį kai kuriose šalyse ir kaip esminio vertybių perkainojimo metą. R.H. Tawney įžvelgė, kad tuo metu pamažu prasidėjo naujas procesas:

[78] Lipiński, Edward, *Studia nad historią polskiej myśli ekonomicznej*, Warszawa, 1956, p. 158–159; Tazbir, Janusz, *Reformacja a problem chłopski w Polsce XVI wieku*, Wrocław, 1953, p. 35; Kosman, Marceli, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1973, p. 144.

Visas žmogaus problemų ir veiklos sritis apimančių vertybių, hierarchijos, kurios aukščiausioje pakopoje yra religija, teoriją keičia atskirų ir lygiaverčių sričių, tarp kurių turi būti išlaikyta pusiausvyra, bet kurios nėra viena su kita stipriai sujungtos, [vertybių] koncepcija.[79]

Reformacija vertintina kaip šio proceso pradžia.

XVI a. Lietuvos DK visuomeninėje mintyje, jos mąstytojų tekstuose galima pastebėti įvairiausių vertybinių orientacijų, ir šiuo metu istoriografija dar nėra pasirengusi apibūdinti jų visumą. Apžvelgus to meto tekstus, akivaizdu, kad XVI a. antroji pusė šiuo požiūriu panaši į kryžkelę (nors savo pločiu ir nelygiaverčių kelių). Tebevyravo R.H. Tawney apibūdintoji vertybių hierarchija. Lietuvos DK, kaip ir kitose Europos šalyse,

... reformacijos epochos pradžioje ekonomika dar vis yra etikos, o etika – teologijos šaka; visą žmonijos veiklą aprėpia viena schema, kurios pagrindinė mintis – dvasinis žmonijos likimas; teoretikai apeliuoja į prigimtinę teisę, o ne į naudą...[80]

Mąstytojų tekstuose daugiau ar mažiau tebėra gyvas aristotelizmas, nors jau stipriai krikščionybės ir XVI a. humanistinės minties modifikuotas. Dorybėms pripažįstama aukšta vertė, jomis apibūdinami asmenys, veikla, santvarkos. Ir vis dėlto galime atpažinti ir naujų minties poslinkių ženklus. Iš Lietuvos DK evangelikų tekstų akivaizdu, kad jie buvo giliai tikintys žmonės, jiems religijos vertė buvo neabejotina, pripažįstama ir išgyvenama. Vertybių hierarchijoje religija buvo aukščiausia pakopa. Naujųjų amžių gyvenimo būdo bruožus brėžiančias, ryšius tarp žmonių organizuojančias vertybines orientacijas galima pastebėti ir žemesniame lygyje – gyvenimo kasdienybėje, jau aptartuose siekiuose bei vizijose „taisyti" visuomenę. Tyrusieji vertybinių orientacijų kaitą Vakarų Europoje, ypač tų, kurios lyg punktyru žymėjo būsimojo laiko, naujos ūkinės sanklodos ir visuomenės brendimą, pastebėjo, kad imta vertinti tam tikrus specifinius gyvensenos bruožus. Maxo Weberio, R.H. Tawney nuomone, tai jau minėtas individualizmo sureikšminimas, taupumo, saikingumo reikalavimai; vertinamas profesinis pasirengimas, aktyvi profesionali veikla keliama aukščiau už kilmės teikiamą padėtį visuomenėje, sėkmė ekonominėje ar kitoje veiklos sferoje laikoma Dievo malonės ženklu (kalvinizmo teiginiai).

Individualumo, individualizmo vertės suvokimas visuomenės teorijose buvo siejamas su individo, kaip visuomenės monados, pripažinimu. Tai jau aptarėme visuomenės teorijos pradmenis apibūdinančiame poskyryje. Verta stabtelėti prie profesinio pasirengimo vertės pripažinimo, visuomenei

[79] Tawney, R.H., *Religia a powstanie kapitalizmu...*, p. 35.
[80] Ibid., p. 257.

naudingo darbo vertinimo. Kaip jau minėta, A. Volano, V. Agripos požiūriu, visuomenės susisluoksniavimą lemia ne vien kilmės pradas, bet daugiau skirtingos visuomenės grupių funkcijos, visuomenei reikalingas darbas: gynyba, prekyba, produktų gamyba, mokymas. Darbas pripažįstamas vertybe, jis konstruojąs visuomenę. Profesinio pasirengimo vertės pripažinimas buvo alternatyva kilmingumui, buvusiam pagrindiniu kriterijumi visuomenėje, kurioje kilmė lėmė žmogaus teisinį statusą, jo galimybes dalyvauti šalies valdyme ir kt. Žinoma, profesionalumą vertinti, kaip matyti iš XVI a. tekstų, imta iš lėto kintant luominei visuomenei. Profesionalumo reikalauta iš aktyviausių valstybės politikos veikėjų ir pasirenkant klientus, dvaro tarnautojus. Bajoriškoji visuomenė, bent jau jos dalis, sugebėjo derinti požiūrį į profesionalumo vertę su luominės visuomenės gyvenimo būdu ir vertybių sistema – nekilmingi, bet pagarbą profesionalumu užsitarnavę asmenys, darbdaviui remiant, turėjo vilties būti nobilituoti arba likdavo vertinamais dvariškiais, atliekančiais savo darbą, bet negalinčiais kilti savarankiškos veiklos ir karjeros laiptais.

Asmens profesinio pasirengimo vertę įvairiomis progomis aptarė M. Radvila Juodasis savo veikale *Du laiškai* ir daugelyje laiškų, A. Volanas knygoje *Apie politinę arba pilietinę laisvę*. Sakykime, A. Volanas teigė, kad valstybei valdyti būtinas specialus teisininko išsilavinimas:

> Negalima net tikėtis, kad tas, kuris teisės dalykuose neišsilavinęs, galėtų įstatymus teisingai ir deramai pritaikyti ar išlaikyti visuotinę santaiką valstybėje. Tad valstybei nebūtų nieko naudingiau už tai, kad prie valdymo būtų prileisti tie, kurie puikiai ir neklaidingai *išmano* teisę [...]. Kadangi tik įstatymas yra tikrasis valdymo pagrindas, pakankamai aišku, kad tik tas protingai ir apdairiai valdys valstybę, kas *išmano įstatymus* ir kuris puikiai *žinos* [išskirta – *I. L.*], koks skirtumas tarp teisėtumo ir teisingumo bei gėrio.[81]

Jis ragino specialiai mokyti teisės ir rengti asmenis valstybei valdyti.

Įdomiai evoliucionavo Lietuvos DK evangelikų tekstuose taupumo ir saikingumo, kaip gyvenimo normos, kaip vertybės, pristatymas. Pirmasis prabilo apie būtinybę taupiai naudoti bažnyčios turtą ir iškėlė reikalavimą, kad saikingai gyventų kunigai, Abraomas Kulvietis 1542 m. *Tikėjimo išpažinime*. Pažvelkime į jo jau ne kartą cituotus žodžius šiuo požiūriu:

> Turtai bažnyčioms tam yra dovanoti, kad visų pirma iš jų *santūriai ir taupiai* [išskirta – *I. L.*] gyventų bažnyčios tarnai.[82]

Taupumas ir saikingumas čia iškeliami kaip neatšaukiama priedermė. Nors apie Mykolo Lietuvio perėjimą į reformaciją neturime duomenų, bet

[81] Volanus, Andreas, *De libertate politica sive civili...*, p. 104–105, 172.
[82] Culvensis, Abraham, *Confessio fidei*, p. 55.

savo pasaulėjauta jis buvo artimas novatoriams, pasukusiems į reformaciją. Jo veikale *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius* reikalavimas saikingai ir taupiai gyventi net prilyginamas pamatiniams valstybės dalykams. Antrąjį savo veikalo fragmentą Mykolas Lietuvis pradeda tokiais žodžiais:

Maskvėnų ir totorių jėgos daug menkesnės už lietuvių, bet jie pranoksta šiuos savo *darbštumu, taupumu, santūrumu* [išskirta – *I. L.*], drąsumu ir kitomis dorybėmis, kurios padeda tvirtą pamatą valstybėms.[83]

Iš tiesų visi išlikusieji jo veikalo fragmentai nuosekliai aiškina, kokios valdančiųjų ir piliečių savybės, valdymo tvarka gali sustiprinti Lietuvos DK valstybę. Autorius svetur randa tinkamo tvarkymosi, tinkamų vertybių, gyvenimo būdo bruožų pavyzdžių – ir visi jie esą būdingi su Lietuvos DK kovojusių kaimyninių šalių visuomenėms ir valstybėms. Toks pavyzdžių pasirinkimas – kaip pavojaus varpas savai visuomenei. Tokiame kontekste ir keliama saikingo ir taupaus, darbštaus gyvenimo vertė:

Jų dvasininkai ne gobšuoliai, ne garbėtroškos, neatsideda pramogoms, nesigviešia turtų ir kuo mažiausiai kišasi į pasauliečių reikalus; jie padorūs, ramūs, kuklūs, su uolumu atlieka savo pareigas ir rūpestingi tikėjimo dalykuose[84], –

piešia idealius musulmonų ir stačiatikių dvasininkų bruožus Mykolas Lietuvis.

A. Volanas veikale *Apie politinę arba pilietinę laisvę* taupumui, o ypač saikingumui paskyrė ištisus skyrius ir tiesiog reikalavo priimti *leges sumptuariae* – prabangą ribojančius įstatymus, nes, anot jo, be tokių įstatymų visuomenė išsigims, praras laisvę, o valstybei gresia pražūtis dėl nežabojamos bajoriškos visuomenės prabangos. Kai kurių skyrių pavadinimai raiškiai byloja apie jų turinį: „Mūsų tauta neturi jokių bjaurius geidulius baudžiančių įstatymų, dėl to labai nukenčia valstybės laisvė", „Rūpinantis bendrąja piliečių laisve bei nauda reikia, kad būtų išleisti įstatymai apsirijimui ir girtavimui sustabdyti", „Laisvoje valstybėje labiausiai reikalingi įstatymai dėl prabangos [ribojimo]".[85]

Tai, kad valstybei išgelbėti ir visuomenei „taisyti" buvo pripažinta saikingo gyvenimo, taupumo, profesionalumo reikšmė, dar nereiškia, kad šios vertybės buvo visuotinai priimtinos bajorų luomui. Tačiau vis dėlto naujos vertybės buvo garsiai ir viešai aptariamos kaip privaloma bajoriškos visuomenės, jos gyvenimo būdo korekcija. Naujos vertybės svarstytos

[83] Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, parengė J. Jurginis, Vilnius, 1966, p. 39, 14.

[84] Ibid., p. 68–69.

[85] Volanus, Andreas, *De libertate politica sive civili...*, p. 86–102, 152–169.

kaip priešprieša bajoriškam gyvenimo būdui, šaunumo suvokimui, kurie, pradėję formuotis XVI a., visai groteskiškus pavidalus įgavo XVIII a. Retrospektyviai žvelgiant matyti, kad A. Volano ir jo bendraminčių balsas vis labiau skambėjo tyruose.

3. Santykis su Lietuvos DK valstybingumu

Šiame poskyryje nesiimsime nagrinėti požiūrių į užsienio ar vidaus politiką, į bajorijos santykius su didikais, karalių rinkimus. Šios temos istorikų[86] jau nagrinėtos ir galima pritarti išvadoms, kad dėl daugumos jų pagrindinė takoskyra buvo ne tarp reformacijos ir katalikų bažnyčios šalininkų, bet tarp atskirų grupuočių ir valstybei atstovavusių dignitorių, tarp didikų ir bajorijos.

Istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad reformacijos šalininkų požiūris į Lietuvos valstybingumo problemas XVI a. antrojoje pusėje iš esmės nesiskyrė nuo dalies katalikų požiūrio. Apskritai galima su šia nuomone sutikti: ir vienoje, ir kitoje pusėje buvo asmenybių ir apie jas susibūrusių šalininkų, kurie ieškojo būdų išlaikyti Lietuvos DK valstybingumą, kai jam buvo kilęs jau ne vienas pavojus.

Tačiau dar menkai pažintas ir nagrinėtas reformacijos šalininkų įnašas formuojant požiūrį, jog būtina išsaugoti Lietuvos DK valstybingumą.

Kaip žinia, viešai Lietuvos valstybingumo reikalus svarstyti XVI a. ne kartą vertė nuolatinės kaimyninių valstybių ekspansijos suaktyvėjimas bei 1562–1569 m. rengta Lietuvos unija su Lenkija. Paaiškėjo, kad abi valstybės siekė skirtingų modelių unijos. Radikaliausią Lenkijos politikų unijos projektą pateikė Krokuvos vyskupas Filipas Padniewskis ir jo šalininkai, siūlę Lietuvos DK visai įjungti į Lenkijos Karalystę ir net Lietuvos vardą panaikinti. Tai buvo ženklas, kad tarp Lenkijos politikų buvo susiformavusi aiški politinė linija, kuri ypač išryškėjo unijos metu: pasinaudoti Lietuvos DK gresiančiu pavojumi iš rytų ir ją aneksuoti, t. y., už pagalbą kare su Maskva remiant bajorijos luomo įsitvirtinimą politinėmis ir ekonominėmis priemonėmis likviduoti pačią valstybę. Kaip žinoma, Lietuvos DK

[86] Schramm, Gottfried, *Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607*, Wiesbaden, 1665; Jarmiński, Leszek, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa, 1992, p. 243–244 ir kt.

susiformavo besiskiriančių savo tikėjimu įvairiose valstybės pareigybėse dirbančių politikų, siekiančių išsaugoti Lietuvos valstybingumą, sąjunga.

1569 m. vasario 12 d. Krokuvos vyskupo pateiktą unijos projektą Lietuvos DK delegacija įvertino raštu. Tame rašte aiškinama, kodėl valstybinės pareigybės Lietuvos DK turi būti pavestos jos gyventojams, turintiems Lietuvos DK indigenatą:

Mes esame ir iš prigimties (*pzryrodzenczi*), ir tikrieji senieji šios valstybės, t. y. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, gyventojai, turime tas teises už mūsų ir mūsų protėvių nuopelnus, nes mes tarnavome šioje valstybėje savo valdovams [užstodami ją] savo krūtinėmis ir krauju; mirėme už mūsų Tėvynės laisvę ir kiek galėjome saugojome ją iki šiol nuo galingų ir įvairių priešų. Jūs, ponai, be abejo, norite, kad jūsų šlovingoji karalystė žinotų, kaip ji padidėjo ir išsiplėtė paklausiusi jūsų išmintingų patarimų ir kad metraščiai apie tai primintų jūsų palikuonims. Lygiai taip ir mums reikia stengtis, kad paliktumėme savo motinai Lietuvos valstybei (*rzeczypospolitey Litewskiey*) ir mūsų palikuonims atminimą, kad ištikimai ir uoliai tarnavome savo darbu ir išmintingais patarimais pagal mūsų užimamas pareigas, ir tuo būdu perduotumėme palikuonims savo gerą vardą.[87]

Matydami, kad vienintelė išeitis atremti pavojui iš rytų – sąjunga su Lenkija, Lietuvos DK politikai bandė įvairiomis priemonėmis parengti tokį unijos modelį, kad, uniją sudarius, valstybingumas nebūtų prarastas, o maksimaliai išsaugotas kitais būdais. Lietuvos reformacijos šalininkų indėlį redaguojant ir nustatant Trečiojo Lietuvos Statuto įstatymus jau aptarėme anksčiau. Šis teisės kodeksas tapo teisiniu barjeru, trukdančiu naikinti Lietuvos DK valstybingumą, ir koregavo Liublino unijos akto dviprasmiškumą į Lietuvai naudingą pusę: išsaugojo atskirą teisę, indigenatą, teises į žemės nuosavybę ir teises užimti valstybines bei renkamas-atstovaujamas pareigas tik Lietuvos DK piliečiams. Per dvidešimtmetį nuo unijos pasirašymo iki 1588 m. Trečiojo Lietuvos Statuto priėmimo, o ir vėliau reikėjo formuoti bajoriškos visuomenės požiūrį į valstybės svarbą.

Vienas veiksmingų viešosios nuomonės formavimo būdų buvo istorijos pažinimas, jos argumentai, senačiai pripažįstama galia. Praeitis veikė kaip esamo amžiaus gyvenimo dalyvis, pagrindas, iš kurio augo valstybės institucijų, asmenybių vertė. Istoriją, praeities įvykius, kaip argumentus savo politiniams siekiams įteisinti, naudojo ir kai kurie Lenkijos istorikai. 1555 m. Bazelyje Marcinas Kromeris, Varmės kanauninkas, o po 1579 m. Varmės vyskupas, paskelbė kroniką *Apie Lenkijos pradžią ir istoriją* (*De origine et rebus gestis Polonorum*), kurioje buvo rašoma, kad Lenkija, Jogailos laikais prijungdama Lietuvą, padarė jai garbę, o ši nedėkingoji Lenkiją

[87] *Дневник Люблинского сейма 1565 г.* ..., p. 77.

išdavusi. Panašią nuomonę reiškė ir kurį laiką buvęs artimas reformacijai Marcinas Bielskis (Bielski, Wolski) 1564 m. trečiajame *Pasaulio kronikos* (*Kronika wszyskiego świata*) leidime. Intensyviai buvo eksploatuojama Lenkijos pranašumo, išskirtinumo idėja.

1563 m. Varšuvos seime Kameneco vyskupas aiškino:

Lenkų tauta (*naród Polski*) ir prigimtimi, ir išauklėjimu, ir įgimtu nuovokumu, ir įvairiausia bajorų kilmės žmogui tinkama veikla nesileis nė vienos tautos aplenkiama.[88]

Vaizdžiausiai, kokią padėtį turėtų užimti Lietuvos DK valstybė, o ji turinti paklusti Lenkijai kaip žemesnė ir pripratusi prie vergavimo, aprašė lenkų publicistas Stanisławas Orzechowskis (Orichovius Polonus, Orichovius Ruthenus, 1513–1566) paskvilyje *Penkiabriaunis...* (*Quincunx...*, Krokuva, 1564). Aneksijos šalininkai nuolat formavo Lenkijos bajorijos viešąją nuomonę, kad Lietuvos DK galinti būti tik vasalė arba Lenkijos provincija.

Jau nuo XIV a. pabaigos seniausioje istoriografijoje Lietuvos DK valstybingumas apibūdinamas kaip turintis ilgą istoriją ir įvairius gynėjus (valdovus, žymių giminių atstovus). Iki XVI a. vidurio šią istoriografiją sudarė senojo tipo, nors pamažu ir moderninami, žanrai: metraščiai, kronikos, memorialai. Kaip naujas žanras pasirodė pirmoji istorinė poema – Jono Visliciečio *Prūsų karas* (*Bellum Prutenum*, 1516).

Nuo XVI a. vidurio Lietuvos DK pradėti kurti nauji istorinės raštijos žanrai: autorinė istorija, rašoma jau kitaip, palyginti su metraščiais, ir greitai reaguojanti į aktualijas politinė publicistika. Iš šaltinių žinoma, kad apie 1551–1560 m. Augustinas Rotundas parašė Lietuvos istoriją (neišliko) lotynų kalba.[89] Kaip spėjama, jos dalį ar variantą apie 1576 m. jis pridėjo prie Antrojo Lietuvos Statuto lotyniškojo vertimo rankraščio. Šis veikalas gali būti laikomas pirmąja autorine Lietuvos istorija.

Lietuvos DK politikų teiktajam unijos projektui, kuriame buvo numatyta lygiaverčių valstybių sąjunga, argumentuoti ir viešajai nuomonei formuoti buvo sukurtas pirmasis politinės publicistikos kūrinys *Lenko pasikalbėjimas su lietuviu* (*Rozmowa polaka z litwinem*, 1565). Tai buvo atsakymas į S. Orzechowskio *Penkiabriaunį...* Istoriografijoje *Lenko pasikalbėjimas su lietuviu* dažnai priskiriamas A. Rotundui.[90] Galima kalbėti tik apie

[88] *Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego*, ed. Titus Działyński, t. 1, Poznań, 1856, p. 194.

[89] Baryczowa, Maria, „Augustyn Rotundus Mieleski – pierwszy historik i apołogeta Litwy", in *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku*, Wrocław–Warszawa ir kt., 1976, p. 113.

[90] Kuolys, Darius, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas, barokas*, Vilnius, 1992, p. 41.

didelę tikimybę, kad A. Rotundas tikrai buvo vienas jo autorių. Tai liudija Marijos Baryczowos surastos labai panašios vietos *Pasikalbėjime*... ir A. Rotundo viešame laiške A. Volanui *Apie dvasininkų luomo svarbą* (*De dignitate ordini ecclesiastici*).[91] Tačiau argumentas, kad tokį tekstą galėjęs parašyti tik diplomuotas teisininkas, o be A. Rotundo ir P. Roizijaus daugiau jų Lietuvoje nebuvę, neišlaiko kritikos. A. Rotundo autorystei prieštarauja sakinys tekste: „Atsimenu aš savo vaikystėje Romos tikėjimo ponus Lietuvoje" (nėra žinių, kad A. Rotundas būtų vaikystėje gyvenęs Lietuvoje). Šis intarpas gali būti suprastas ir kaip kito autoriaus, ir kaip „tipiško" lietuvio biografijos detalė. D. Kuolys taikliai pastebėjo, kad šis kūrinys parašytas kaip „visos Lietuvos" atsakymas[92]; tekstas galėjęs būti vieno kurio rašytas, o kitų stipriai redaguotas ir pildytas.

Pirmasis politinės publicistikos kūrinys Lietuvos DK *Lenko pasikalbėjimas su lietuviu* išaugo iš sudėtingų to meto kultūros ir politikos reiškinių. Jį ėmėsi organizuoti Mikalojus Radvila Juodasis. Tai nurodė S. Orzechowskis po metų pasirodžiusioje *Penkiabriaunio apologijoje* (*Apologia pro Quinqunx*, 1566). Esą Vilniaus vaivada susikvietęs evangelikus ir ilgai taręsis, kaip ir ką atsakyti į *Penkiabriaunio*... tekstą, bet, neradęs būdo, kaip atsakyti, ėmęsis kitų darbų, ir netrukus miręs.[93] Nėra abejonių, kad eilėraštį, išspausdintą *Lenko pasikalbėjime su lietuviu* parašė A. Volanas. Tad jis galėjo ir prie teksto dirbti. Taigi pirmąjį Lietuvoje parengtą politinės publicistikos tekstą turėtume vertinti kaip evangelikų ir katalikų, suinteresuotų išsaugoti Lietuvos valstybingumą, bendrų pastangų ir darnaus darbo vaisių.

XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje ir katalikų, ir evangelikų didikų bei bažnytinių pareigūnų dvaruose susidarė net keli centrai, kuriuose buvo imtasi organizuoti specialistus, teikti lėšas ir globą Lietuvos valstybės istorijai parašyti. Motiejus Strijkovskis (apie 1547–prieš 1593) pirmiausia (1572–1574) surado globą Chodkevičių dvare. Jį rėmė Grigas, o vėliau Jonas Jeronimas (1525–1579) Chodkevičiai ir pastarojo motina O. Šemetaitė-Chodkevičienė. 1575–1579 m. Lietuvos istorijos rašymą rėmė Slucko Olelkaičiai (Algirdo palikuonys), ypač Jurgis Olelkaitis. Jų dvare tais metais M. Strijkovskis parašė Lietuvos istorijos eiliuotąją versiją.[94] 1578 m.

[91] Baryczowa, Maria, „Augustyn Rotundus Mieleski...", p. 121–123.

[92] Kuolys, Darius, *Asmuo, tauta, valstybė*...

[93] Korzeniowski, Józef, *Orichoviana*, Biblioteka Pisarzów Polskich, nr. 19, Kraków, 1891, p. 637.

[94] Radziszewska, Julia, „Maciej Stryjkowski i jego dzieło", in Stryjkowski, Maciej, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego*, opr. Julia Radziszewska,Warszawa, 1978, p. 10–11.

mirus Jurgiui Olelkaičiui, istoriką visokeriopai globojo Žemaičių vyskupas Merkelis Giedraitis. Jo globojamas M. Strijkovskis baigė antrąją – neeiliuotą Lietuvos istoriją.[95]

Lietuvos DK evangelikai kitu būdu pasirėmė istorija Lietuvos valstybingumo įvaizdžiui formuoti. Literatūros istorijoje jau yra pastebėta, kad per paskutinius du XVI a. dešimtmečius Lietuvos DK vienas paskui kitą buvo išleisti net keli poetiniai kūriniai istorine tematika.

Karo žygių sėkmė Livonijos kare 1578–1582 m., laimėti mūšiai teikė vilčių, kad pavyks sustabdyti Rusios veržimąsi į Vakarus. Šie įvykiai paskatino kurti literatūrą, pagerbiančią laimėtojus.

Tyrinėjęs proginę to laikotarpio Lenkijos Karalystės ir Lietuvos DK literatūrą Juliuszas Nowakas-Dłużewskis sugrupavo kūrinius pagal aprašomus įvykius (pvz., Livonijos karas) arba šlovinamąjį asmenį (pvz., Steponas Batoras) ir pastebėjo, kad autoriai, rašydami apie Mikalojų Rudąjį ir Kristupą Perkūną Radvilas, paprastai išplėsdavo tematiką ir nutoldavo nuo pagrindinio įvykio.[96] Ar tai buvo atsitiktinumas?

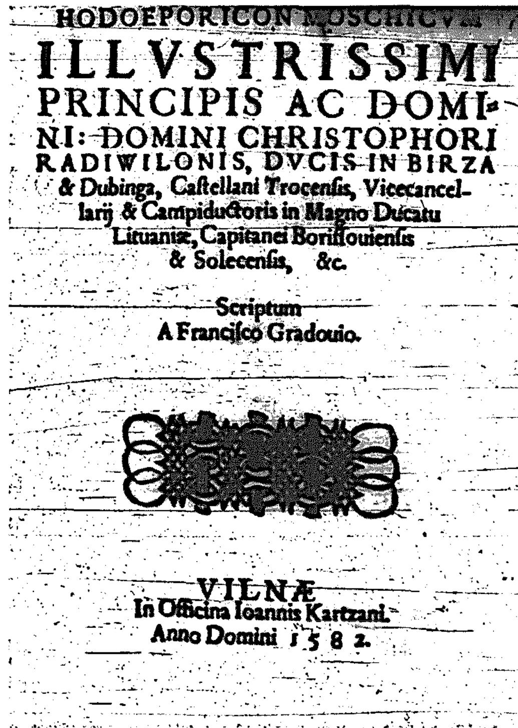
Vienas pirmųjų tokio tipo proginių tekstų autorių buvo Bazilijus Hiacintas (Hyacinthus), vilnietis, jėzuitų kolegijos mokinys. Jo *Panegirika Polocko paėmimui* (*Panegyricus in excidium Polocense*) buvo išleista 1580 m. Paduvoje. B. Hiacinto tikslas buvo pašlovinti karalių Steponą Batorą, bet labai aiškiai nusvėrė noras parodyti Lietuvos DK indėlį šiame kare: pagrindiniai panegirikos veikėjai – Lietuvos valstybės pareigūnai, karo vadai Kiška, Hlebavičius, Manvydas Dorohostaiskis, o iš Lenkijos paminėtas tik Joanas Zamoyskis, ir ne tarp karo vadų, bet tarp Paduvos mokinių. Autoriui taip rūpėjo išaukštinti Lietuvos DK nuopelnus kare, kad centrine veikalo figūra jis padarė kalvinistą M. Radvilą Rudąjį. Vis dėlto šis kūrinys, nors ir liudijo to meto Lietuvos DK dalies katalikiškos visuomenės nuotaikas, buvo pavienis.

Aloyzas Sajkowskis aptarė mecenato Kristupo Radvilos Perkūno globojamų Elijaus Piligrimo (Helias Pilgrimovius, Pielgrzymowski, ?–1605), Pranciškaus Gradovskio (Franciscus Gradovius, Franciszek Gradowski), Andriaus Rimšos (Andrzej Rymsza), Jono Kazoko Lietuvio (Jan Kozak, Joannes Cosacovitius Lithuanus) ir Jono Radvano (Joannes Radvanus) kūrybą.[97] Suradus naujų duomenų apie šių asmenų ryšius ir veiklą, išaiš-

[95] Apie M. Strijkovskio požiūrį į Lietuvos valstybingumą, tautos sampratą žr. Kuolys, Darius, *Asmuo, tauta, valstybė...*, p. 72, 80–82, 90–92 ir kt.

[96] Nowak-Dłużewski, Juliusz, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa, 1969, p. 112–152.

[97] Sajkowski, Alojzy, *Od Sierotki do Rybeńki, W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań, 1965, p. 5–24.

HODOEPORICON MOSCHICVM

ILLVSTRISSIMI PRINCIPIS AC DOMI-NI: DOMINI CHRISTOPHORI RADIWILONIS, DVCIS IN BIRZA & Dubinga, Caſtellani Trocenſis, Vicecancellarij & Campiductoris in Magno Ducatu Lituaniæ, Capitanei Boriſſouienſis & Solecenſis, &c.

Scriptum A Franciſco Gradouio.

VILNÆ In Officina Ioannis Kartzani. Anno Domini 1582.

Pranciškaus Gradovskio knygos *Hodoeporicon Moschicum...*, Vilnius, 1582, antraštinis lapas

kėjo jų veiklos paskatos, duodančios pagrindo jų kūrinius vertinti kaip Lietuvos evangelikų sąmoningai ir planingai pradėtą kurti literatūrą. Pasirodo, tarpusavyje bendradarbiavo ir veikė daug platesnis intelektualų ratas, susietas toli gražu ne vien su K. Radvilos Perkūno dvaru.

Kaip vientisą reiškinį galime traktuoti šiuos minėtų autorių parašytus kūrinius: Pranciškaus Gradovskio *Šviesiausiojo kunigaikščio pono Kristupo Radvilos žygio į Maskvą aprašymas* (*Hodoeporicon Moschicum Illustrissimi Principis ac Domini D. Christophori Radivvilonis*, Vilnius, 1582), Elijo Piligrimo *Panegirika – kreipimasis į Kristupą Radvilą* (*Panegyrica Apostrophe ad Christophorum Radivilum*, Vilnius, 1583), Andriaus Rimšos *Dešimtmetis pasakojimas apie šviesiausiojo kunigaikščio Kristupo Radvilos karo žygius* (*Deketeros akroama to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw Oświeconego książęcia pana Krzysztofa Radziwiłła*, Vilnius, 1585), Jono Radvano *Radviliada* (*Radivilias sive de vita et rebus ... Nicolai Radivili, Georgii filii* ir kiti kūriniai, atspausdinti

pastarojoje knygoje, 1592)[98]; Jono Radvano *Epitalamijas šviesiausio ... pono Kristupo Manvydo Dorohostaiskio ir ... Sofijos Chodkevičiūtės vestuvėms. [...] Dievų pasitarimas (Epitalamium in nuptias Illustrissimi D. Christophori Monvidi Dorohostayski et ... Sophiae Chodkieviciae. [...] Concilium deorum*, Vilnius, 1590).

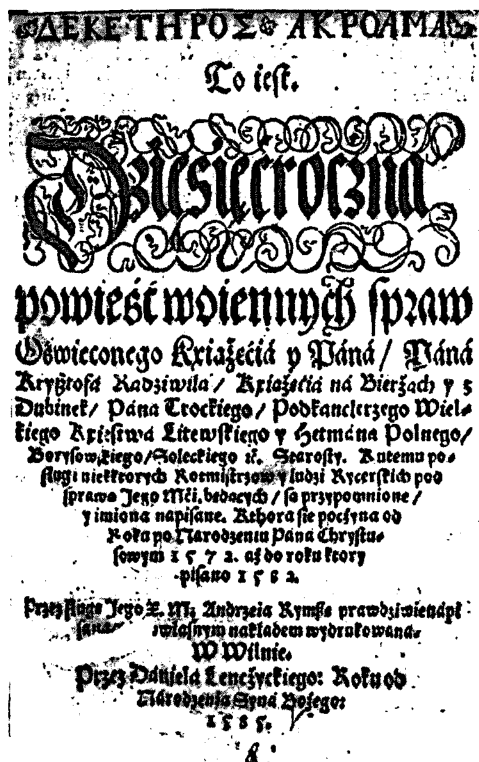
Be pagrindinių autorių, sudarant išvardytus leidinius dalyvavo Jonas Abramavičius, Andrius Volanas, Jonas Kazokas Lietuvis, asmuo, pasirašęs I.K.L. (tikriausiai Jono Kazoko Lietuvio inicialai), plačiau nepažįstamas Jonas Ruckis ir asmuo, Andriaus Rimšos veikale *Deketeros...*, pasirašęs M. I. Šiais inicialais, galime spėti, buvo prisidengęs knygius, vertėjas Jokūbas Morkūnas (Markovicius Jacobus, Markowicz Jakob). Jo ryšį su aptartąja kūrėjų grupe rodo vadinamojoje J. Morkūno lietuviškoje *Postilėje* atspausdintas Jono Kazoko Lietuvio eilėraštis.[99] *Radviliadoje* dar buvo paskelbtas ir Petro Roizijaus poetinis tekstas.

Šį ilgoką proginės literatūros sąrašą sudaro formaliai ne vieno žanro kūriniai: panegirikos, epitalamijai ir poemos – žygių aprašymai, bet visus juos jungia tos pačios visuomeninės nuostatos. Čia šlovinami pareigūnai, atstovaujantys valstybinėms institucijoms, Lietuvos DK etmonai – ypač Mikalojus Radvila Rudasis[100], Kristupas Radvila Perkūnas, Lietuvos DK raikytojas Kristupas Manvydas Dorohostaiskis. O surastas V. Agripos 1578 m. laiškas praplečia šios kūrybiškos grupės sąrašą dar vienu asmeniu. Pasirodo, pats Venclovas Agripa Lietuvis (taip jis pasirašinėjo), Lietuvos DK sekretorius (nuo 1563), Livonijos lauko raštininkas (1566), Lietuvos DK raštininkas (1575), o nuo 1586 m. – Minsko vaivadijos kaštelionas, buvo sumanymo parašyti to meto istoriją ir poetiniais tekstais formuoti Lietuvos valstybingumo įvaizdį iniciatorius.

98 Išleidimo metus literatūros istorikai ir bibliografai perskaitė įvairiai: ir 1588, ir 1592. Įtikinama S. Narbuto argumentacija, kad knyga buvo išleista 1592 m. Narbutas, Sigitas, „Lietuvos didybės dainius", in Radvanas, Jonas, *Radviliada*, parengė S. Narbutas, Vilnius, 1997, p. XVII–XVIII.

99 J. Morkūnas, aktyvus Lietuvos DK evangelikų reformatų bažnyčios veikėjas, be abejonės, turėjo daug bendrų reikalų su visa šia grupe. Žuvus to meto sinodo protokolams, nebegalima atstatyti jų tarpusavio ryšių visumos, bet žinoma, kad J. Radvanas dalyvavo 1591 m. sinode, kuriame turėjo būti ir dauguma minėtųjų autorių, ir J. Morkūnas. J. Radvano dalyvavimą liudija neišlikusio anoniminio paskvilio *Teologijos tezės* (*Theses theologicae, to iest conclave synodalne zboru Wileńskiego. Defendentur in coetu alias we Zborze Wileńskim... Jan Radwan* [1591]...) pavadinimas. Estreicher, K., *Bibliografja Polska...*, t. 31, p. 146.

100 Ragauskienė, Raimonda, „Mikalojus Radvila Rudasis XVI amžiaus proginėje literatūroje", *Lituanistica*, 1996, nr. 2 (26), Vilnius, 1996, p. 39–53. Autorė aptarė šioje proginėje literatūroje paminėtus jo biografijos faktus.

ΔΕΚΕΤΗΡΟΣ ΑΚΡΟΑΜΑ

To iest.

Dziesięćroczna

powieść woiennych spraw

Oświeconego Kxiążęciá y Páná / Páná Krysztofá Radziwilá / Kxiążęciá ná Bierżách y z Dubinek / Páná Trockiego / Podkánclerzego Wielkiego Kxięstwá Litewskiego y Hetmáná Polnego / Borysowskiego / Soleckiego etc. Starosty. Kutemu posługi niektorych Rotmistrzow y ludzi Rycerskich pod spráwą Jego M. bedących / są przypomnione / y imioná nápisáne. Ktora się poczyna od Roku po Národzeniu Páná Chrystusowym 1572. aż do roku ktory pisano 1582.

Przez sługę Jego X. M. Andrzeiá Rymszę prawdziwie nápisána / własnym nakładem wydrukowána.

W Wilnie.

Przez Dánielá Lenczyckiego: Roku od Národzenia Syná Bożego: 1585.

Andriaus Rimšos knygos *Deketeros akroama,*
to iest dziesięćroczna powieść woiennych spraw... Krzysztofa Radziwiła,
Vilnius, 1582, antraštinis lapas

Tai atskleidžia jo 1578 m. lapkričio 9 d. laiškas M. Radvilai Rudajam iš Krokuvos. Ten V. Agripa buvo nuvykęs kaip pasiuntinys pas Steponą Batorą. Aprašydamas, kokį įspūdį karaliui ir jo dvarui padarė M. Radvilos Rudojo laiškas, kuriame pranešama apie laimėtą mūšį kare su Maskva, jis išdėstė savo planą:

Norėčiau, Mielaširdingasis Kunigaikšti, kad būtų aprašyta visa šio šlovingojo mūšio istorija [...]; dabar yra daug medžiagos ir apie šį, ir apie anksčiau prie Ulos, Tervetės vykusius šlovingus mūšius, kuriems vadovavote Jūsų Kunigaikštiškoji Mylista. O be to, ir tai, kas vyko Jūsų šviesios atminties tėvo laikais [reikėtų] atnaujinti ir aprašyti ir amžinam atminimui į spaudą atiduoti. Jeigu Jūsų Kunigaikštiškoji Mylista norėtumėte ką nors apie tai atsiųsti, bet ir ten Jums nesunku su spauda, nes turite tam tinkamų žmonių, kaip ponas Vilniaus vaitas [Augustinas Rotundas] arba ponas Volanas, kurie galėtų lotyniškai parašyti ir kuriuos turėdamas šalia savęs Jūsų Kunigaikštiškoji

EMBLEMA.
IN ARMA ILLVSTRISSIMI
Principis ac Domini D. Chriſtophori Radiuili, Ducis in Bierze & Dubinga, Caſtellani Trocenſis, Campiductoris Magni Ducatus Lit. Nunc iam Palatini Vilnenſis. &c &c. Conſcriptum per autorem. A. R.

Subuolat vt grauibus Iouis armiger altius alis,
Atq; ferit pennis ſidera celſa ſuis,
Sic tua te virtus & gloria nubibus æquat,
Chriſtophore ô Litaui firma columna ſoli.
Tempus erit quando cœleſti ſede receptus,
Splendidius Luna ſoleq; ſidus eris.

Andriaus Rimšos *Deketeros akroama.*
Emblema... Kristupo Radvilos skydui

Mylista lengvai galėtumėte papildyti tai, kas nebuvo kronikose parašyta, kadangi ne Lietuva rašė. [Reikia], kad vis dėlto žmonės žinotų, jog Lietuva, kol nebuvo ponų lenkų suplėšyta, gebėjo Maskvai priešintis, todėl iš tiesų trokščiau, kad [žemes] patys galėtume iš priešo atsiimti be svetimųjų pagalbos, kurie, mažai prisidėję, visas mūsų didžiausias pastangas ir kraujo praliejimą užtemdo, o mūsų dvarams stipriai kenkia. O kad įvyktų toks stebuklas – kaip kažkada ponas Dievas regėjimą grąžino aklajam – kad mūsiškiai atsipeikėtų ir vieningai visi sutelktų pastangas iš Maskvos nelaisvės ir iš mūsų pusbrolių priespaudos išsilaisvinti, savo krauju ir turtais širdingai prie to prisidėtų, tada iš Dievo malonės mes dar galėtume išsigelbėti, savo senovinę šlovę susigrąžinti; bet vienus užvaldė mamona, kitus tinginystė, trečius pavydas, o pagaliau prakeikta nesantaika įsivyravo, ir visai panašu, kad mūsų akis valktis aptemdys ir turėsime vaikščioti kaip akli, ir tada mus kiti ves ne ten, kur mes patys norime, bet tik ten, kur jie panorės; tad geriau, kol dar turime akis, jomis ir patarimais naudotis ir justi, jog dar nesame visai pažaboti, kol dar sunkesnės dalios nesulaukėme. Ir tai, kas jau beveik buvo prie durų ir stovi, kad dar ponas Dievas [sulaikytų] ir tą pralaimėjimą [siųsdamas] atviriems ir slaptiems priešams rikiuočių nesupainiotų...[101]

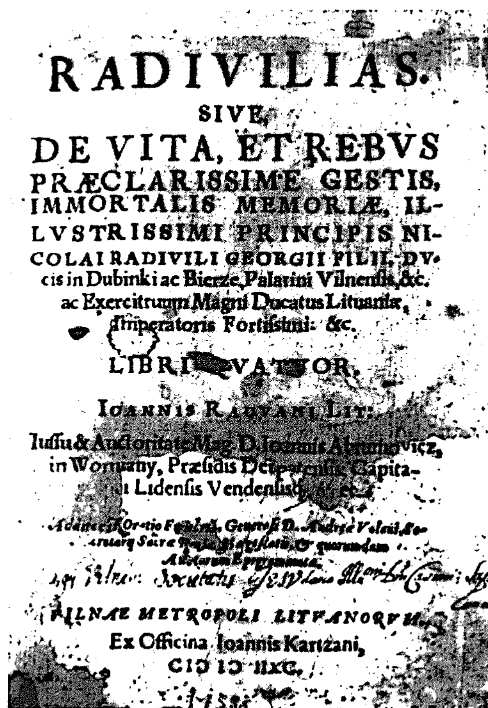
Tad V. Agripa siūlė kurti kūrinius apie istorinius Radvilų žygius, kurie leistų „pajusti, jog dar nesame visai pažaboti", ištaisytų ir papildytų istorinės praeities vaizdavimą, teikiamą kronikose, kurį sukūrė „ne Lietuva", sukeltų tėvynainių norą „iš Maskvos nelaisvės ir iš mūsų pusbrolių [t. y. iš lenkų] priespaudos išsilaisvinti".

Šis V. Agripos sumanymas atitiko M. Radvilos Rudojo politines nuostatas. Po M. Radvilos Juodojo mirties jis tapo vienu aktyviausių kovotojų dėl valstybės savarankiškumo. Jam bei K. Radvilai Perkūnui pritarus ir materialiai prisidėjus, V. Agripos sumanymas netrukus buvo pradėtas vykdyti. Pirmasis iš sambūrio eiliuotą *Kristupo Radvilos žygio į Maskvą aprašymą* lotynų kalba parašė Pranciškus Gradovskis. Karas su Maskva aprašytas, kaip ir siūlė V. Agripa, nuo 1564 m., kai etmonas buvo M. Radvila Rudasis, iki 1581 m. rugsėjo mėnesio įvykių, kurių centrinė figūra jau buvo K. Radvila Perkūnas.[102]

101 Venclovo Agripos 1578, lapkričio 9 laiškas iš Krokuvos – Mikalojui Radvilai Rudajam, BKPAN, nr. 1303, l. 19–20.

„Nuns dimittis secum d[omine] in pace, quoniam viderunt oculi mei Salutare tuum, Radbyć Młściwy Xiąże tey sławney bitwy wszythkę historią napisane miał, dałbym ią owdzie [? wolkule], iest teraz wielka materia i o tym, i o pierwszych bitwach sławnych Ulskiei, Terwesowej za hetmanstwa Waszey X Mci. A przytym i co się od sławnych przodków, a zwłaszcza godnej pamięci Pana Ojca WXMci, działo ponowic' y napisać, w druk ku wiecznej pamięci wydać, y iesliby tu Wasza X Mść co o tym chciał posłać, abo też y tam sobie gdysz o druk nietrudno, mając ludzi godnych, ktorzyby po łacinie iako pan woit Wileński, albo pan Wolian napisali, ktorych WX Mść mając przy sobie snadnie czego przedtym w Kronikach niedołorzono, boć nie Litwa pisała, tedy dołożyć by mógł. Aby iednak liudzi wiedzieli, ze się Litwa poki od panów Poliakow niebyła rozerwana, umiała w Moskwie ogoniać; i wiernie bym tego zyczył, byśmy te[mu] niepryiacielowi sami odiąc bez pomocy cudzei, bo iednak małą pomocą wszythkie naywiętsze trudności i rozliane krwie naszej zatłumiaią, a na maiętnościach naszych wielce uszkodziwaią. Był by to w mnie taki cud, iako kiedy sliepe pan Bog wzrok przywraca, żeby naszi w tym się obaczyć chcieli i iednaką chęcia wszyscu ku wydzwignieniu siebie y zniewoli Moskiewskiej i ucisnieniu od braciey naszej stryiecznei wysbodzeniu, krwią i maiętnością swey serdecznie do tego się przyłożyli, ieszcze byśmy się z łaski Bożei mogli poratować i sławą swą starożytnej rekuperować, alie iednych mamona, drugich gniustwo, trzecich zaizkość, a ostatek przeklęta niezgoda zaidą, ze będziemy musieli chodzić iako ślepi, gdzie nas inszy wodzić będą, nie tam gdzie my chcemy, iedno gdzie oni chcą; ano by lepei, poki nam oczu i rady dostaie używać i poczuć się żesmy iescze niedokonća osedleni, poki co cięszego na nas nieprzyidzie. Co iusz niemal przede drzwiami było i iest, by iescze pan Bog i tą poraszką iawnym i taiemnym nieprzyiacielem szykow niepomylił..."

102 Gradovius, Franciscus, *Hodoeporicon Moschicum...*, Vilnae, 1582. Knygoje pažymėta, kad ją išleido „Mikalojaus Radvilos spaustuvėje Danielius Lenčickis".

RADIVILIAS.
SIVE,
DE VITA, ET REBVS
PRÆCLARISSIME GESTIS,
IMMORTALIS MEMORIÆ, IL-
LVSTRISSIMI PRINCIPIS NI-
COLAI RADIVILI GEORGII FILII, DV-
cis in Dubinki ac Bierze, Palatini Vilnensis, &c.
ac Exercituum Magni Ducatus Lituaniæ,
Imperatoris Fortissimi: &c.
LIBRI QVATVOR.
IOANNIS RADVANI LIT:
Iussu & Auctoritate Mag. D. Ioannis A...vicz,
in Worniany, Præsidis ... Capita-
... Lidensis Venden...
VILNAE METROPOLI LITVANORVM,
Ex Officina Ioannis Kartzani,
CIƆ IƆ XC.

Jono Radvano knygos *Radivilias* (*Radviliada*), Vilnius, 1592, antraštinis lapas

Andrius Rimša *Dešimtmečiame pasakojime*... aiškiai parašė, kad poemą pabaigęs Dieveniškėse 1583 m. ir kad tęsė P. Gradovskio darbą, bet jį skiriąs kitai skaitytojų grupei. Toliau jis dėstė, jog ėmęsis rašyti dėl šių priežasčių: 1) tautai esą būtini jos istoriją aprašantieji kūriniai, 2) Lietuvos DK nuo krikšto laikų pradėjus vartoti raštą atsirado galimybės intelektualams išsimokslinti, skaityti lotynų kalba; P. Gradovskio *Žygis į Maskvą* ir esąs šiems eruditams skirtas kūrinys; pats A. Rimša norįs pateikti istoriją lotyniškai laisvai neskaitantiems, tiems, kuriems lengviau ietim, o ne plunksna darbuotis, todėl rašąs lenkų kalba. 2200 eilučių poemoje jis, naudodamasis savo užrašais, pavaizdavo 1572–1582 m. K. Radvilos Perkūno karo žygius kaip buvęs jų dalyvis. Savo veikalą, pavadintą *Dešimtmečiu pasakojimu*..., skiriąs amžinam palikuonių atminimui ir „Lietuvos DK bei Žečpospolitos šlovei"[103]. Įvykių aprašymą vertinąs kaip vadovėlį ateinančioms kartoms. Knygelėje spausdinami J. Radvano ir J. Kazoko Lietuvio eilėraščiai.

[103] Rymsza, Andrzej, *Dekteros akroama*..., Vilnae, 1585, l. B_3. Autorius pažymėjo, kad knygą išleidęs savo lėšomis.

MAGNIFICO ET GENEROSO
Domino D. Ioanni Abramowicz, Præsidi Derpatensi, Capitaneo Lidensi, & Vendensi,&c.
Domino ac Mecænati suo.

Nnuxisti mihi, Magnifice Domine ac Mecænas, vt Res gestas, Illustrissimi Principis Nicolai Radiuili, Palatini Vilnensis, sanctissimæ recordationis, carmine describerem: vt, cuius res memoriâ Sarmatiæ aluntur, sermonibus crescunt, meis etiam monimentis corroborentur: & canescant seclis innumerabilibus. Conscius equidem sum meæ tenuitatis, cum mea nondum Ascræos norint carmina fontes: Deterrebat & negotiorum moles: & insusurrabat quidam è Poëtarum numero: AMAT VICTORIA CVRAM. Ante oculos erant Iudices: iudicum acumen quo non penetrat, simul ac oculis equitare cœperint? Etiam fabri supra malleum loquuntur: quid facient sapientum octaui? atræ procellæ similes incurrent, vt Homerici bellatores: quid verò syncerè docti? Iustissimæ caussæ erant, cur non susciperem laborem. Sed volebas & vrgebas omnino ingenuam pigritiam, vt Poplographiam hanc pingerem: & tua, Mecænas, haud mollia iussa. Itaq; subii hunc laborem. Adonies hortos appellabunt docti: nec ego laudo, & ipse liber conscius in limine offensat: proinde, Persium, inquit, non curo legere, Decimum Lælium amo, qui nempè vt Persio impar, ita æquior futurus. Tuum igitur erit, Magnifice Domine, non modo auctorem scribendi, verùm & defensorem legendi libri existere. Quod si fiet, iam inuidos illos, quos perfectè nosti, non metuo. Si inuidebunt, fortassis aliquid bonum, concinnum scripsi: magis trepidem, si laudabunt aliquid, fortassis enim aliquid inuenustè scripsero. Et certè non inutile ab inuidis legi: multa bona in illis, quibus inuident, videre solent: nec magis fœniculum, quàm Inuidia visum acuit. Tu autem Magnifice Domine ac Mecænas, lege, ac tuêre. Vilnæ. 8. Martii.

cæuola de ner. Maro.

T. M.

Deditissimus Cliens

Ioannes Raduanus Lit:

Jono Radvano dedikacija Jonui Abramavičiui

V. Agripos posūnis E. Piligrimas 1583 m. atspausdintoje *Panegirikoje – kreipimesi į Kristupą Radvilą* griežčiau laikėsi panegirikos formos, bet ir joje istorija – tolima praeitis ir jo meto didžių asmenybių kuriamoji – yra veikalo šerdis. Aprašoma K. Radvilos Perkūno žygių erdvė: žygyje į Maskvos kunigaikštystę etmonas nuvykęs iki Volgos, buvęs prie Dnepro, keliavęs į germanų žemes kaip politikas, kovojęs Livonijoje. Šlovinimo įtaigumą autorius pasiekia vaizduodamas K. Radvilos Perkūno tėvynei Lietuvai nuveiktus darbus, o kilmingumo didybė siejama su senąja Lietuvos praeitimi. Visas skyrelis pavadintas „Lietuvos kunigaikščių kilmingumas":

Iš tiesų Lietuva pirmiausia yra tokia tėvynė, kuri viena tiek kartų gimdė ir didžius, ir išmintingus valdovus kaip Vytautas ir Jogaila, ir tuo ši šalis, atrodo, ne tiek su visa Sarmatija varžytis norėtų, kiek būti gyvu pavyzdžiu, kaip lietuvių vardas šių stipriausių valdovų, abiejų gimusių lietuvių tautoje, visame pasaulyje garsinamas.[104]

[104] Pilgrimovius, Helias, *Panegyrica apostrophe... ad illustrissimum dominum D. Christophorum Radivilonum*, Cracoviae, 1583, p. Biij.

Lietuvos istorija, jos „šlovinga praeitis" šlove nutvieskia ir savo tautos sūnus.

Geriausias šio sambūrio poetas buvo Jonas Radvanas. Jo poema buvo atspausdinta 1592 m. to paties pavadinimo knygoje *Radviliada*, leidinyje, kuris vainikavo V. Agripos sumanymą. *Radviliada* – knyga, skirta M. Radvilos Rudojo, mirusio 1584 m., atminimui. Verta šį leidinį atidžiau panagrinėti kaip subūrusį panašių visuomeninių nuostatų autorius ir atskirai aptarti J. Radvano poemoje reiškiamą požiūrį į valstybingumą. Knygoje savo kūrinius spausdino gausus žinomų literatų ir eruditų būrys, pirmiausia tie, kurie subrendo kaip asmenybės M. Radvilos Rudojo dvare – J. Abramavičius ir A. Volanas. Pastarojo čia atspausdinta gedulingoji kalba. Leidinio mecenatas ir iniciatorius buvo ne velionio sūnus K. Radvila Perkūnas, bet Jonas Abramavičius. Apie tai rašoma net dviejuose tekstuose: paties J. Abramavičiaus kreipimesi į K. Radvilą Perkūną ir J. Radvano dedikacijoje J. Abramavičiui, kaip leidinio rėmėjui. Ir visa knyga, ir J. Radvanui užsakytoji poema buvo J. Abramavičiaus ir kitų bendraminčių padėka Mikalojui Radvilai Rudajam, o leidinio intenciją Andriaus Rimšos knygoje puikiai apibūdino J[okūbas] M[orkūnas]:

Kada Agesilają jo draugai paklausė,
Koks po mirties paminklas būtų jam geriausias,
Kad amžinai išliktų, šitaip jis pasakė:
Atlantų šlovei aukštinti man nereik ant kapo:
Paminklas pats brangiausias – ainių atminimas.[105]

Kartu *Radviliadoje* tęsiami sambūrio sumanymai. Knygoje buvo išspausdinti J. Kazoko Lietuvio eilėraščiai, skirti M. Radvilos Rudojo anūkams. Petras Roizijus, katalikas, rašė apie pergalę prie Ulos. Jį su mirusiuoju siejo bendra veikla ir svetimšalio patirtas palankumas, kai 1551 m., atvykus į Vilnių, reikėjo įsikurti, be to, garsaus žmogaus reikmė dalyvauti kito žymaus asmens pagerbime. Buvo prišlietas anoniminis eiliuotas kūrinėlis „Šlovė" („Sława") apie 1578 m. mūšį prie Cėsio, galbūt Andriaus Sapiegos tekstas; taip pat Jono Ruckio eilėraštis. Du paskutinieji – tai M. Radvilos Rudojo pagerbimas bendražygių vardu (ir save ta proga pagarsinant). Visa knyga – susitelkusių bendraminčių kūrinys, kurio turinys skirtas vienai asmenybei.

Poemos *Radviliada* autoriaus J. Radvano užmojai buvo daug didesni negu kitų šio sambūrio dalyvių. Šioje lotynų kalba hegzametru parašytoje keturių giesmių poemoje J. Radvanas apdainuoja visą Lietuvos istoriją –

[105] Rymsza, Andrzej, *Deketeros akroama...*, p. Aiij r; vertimas į lietuvių kalbą: *Dainos pasauliui, saulei ir sau...*, sud. Eugenija Ulčinaitė, Vilnius, 1993, p. 289.

nuo mitinio Palemono iki M. Radvilos Rudojo mirties. Kartu tai eiliuota ir vaizdinga Lietuvos valstybės ir Radvilų giminės istorija:

Deivės, priminkit man, ir jūs, piliečiai padėkit,
nes kūrinys šitas tau, šlovingoji Lietuva, skirtas.
Žemė galinga karais ir savąja šlove pagarsėjus
Savo plačiais laukais toli Lietuva nusitiesia.
Motina vaisiais gausi ir tauta atkakli ir karinga.[106]

M. Radvila Rudasis jau poemos pradžioje pristatomas kaip „savo tėvynę atstatęs" arba „sutvirtinęs" (*Sistit um patriam*).[107] Sapno epizode prieš mūšį pasirodanti Vytauto vėlė paveda Radvilai tęsti Lietuvos valdovo žygius ir laimėti, o Lietuvos padėtį vertina kaip esančią ant pražūties slenksčio:

... Šitai numanėm anksčiau... bet kad žygiai vėjais nueitų?!
To nežinojau, kada bėdomis už bėdas atmokėjau:
lėmė jos mano žmonėms neaprėpiamą amžiną valdžią.[108]

Tad Lietuvos valstybingumo pagrindai, padėti Vytauto, turį būti išlaikyti ir atsakomybę už tai valdovo vėlė skiria M. Radvilai Rudajam. Priešmirtinėje maldoje etmonas meldžiasi už Lietuvos valstybę:

Tik, Visagali, prašau: pagailėjęs lietuvių, galingai
Lietuvai dar dovanok ir skeptrą, ir garbę, ir šlovę.[109]

J. Radvano epitalamijuje *Dievų pasitarimas* Olimpe susirinkę antikos dievai svarsto ir tvarko Europos tautų likimą, o pasaulio teatre prabėga žiaurūs Europos valstybių karų vaizdai ir Lietuvos istorija nuo Palemono laikų. Kristupas Dorohostaiskis gimsta kaip vienas šios istorijos herojų – tėvynės viltis. Herojų virtinėje:

... Gediminas buvo lietuvių žymiausias asmuo, kunigaikštis, išgarsėjęs ginklais, kilmingiausias italų palikuonis, pirmas, kuris, gindamas Lietuvą, atstatė padėtį.[110]

Visa tai yra siektinas pavyzdys. Vėl pabrėžiamas valstybės egzistencijos tęstinumas nuo jos senosios istorijos valdovų iki savo meto asmenybių.

Kas siejo aptartųjų kūrinių autorius, sumanytojus, mecenatus? Vienas ryšių, jungusių kūrėjus, buvo klientūra. Ji buvo kelių lygių. Pirmiausia

[106] Benedikto Kazlausko vertimas, in *Dainos pasauliui, saulei ir sau...*, p. 441.
[107] Ibid.
[108] Sigito Narbuto vertimas, in Radvanas, Jonas, *Radviliada*, p. 153.
[109] Ibid., p. 231.
[110] Radvanus, Joanes, *Consilium deorum...*, l. B_3r.

juos būrė M. Radvilos Rudojo asmuo, pareigos ir dvaras. Kaip žinia, Andrius Volanas, Jonas Abramavičius ir Venclovas Agripa iškilo ir gavo valstybės urėdus su Radvilų parama. A. Volanas buvo valdovo sekretorius, kelių delegacijų į Livoniją narys, J. Abramavičius – Minsko ir Smolensko vaivada, V. Agripa, pradėjęs nuo M. Radvilos Juodojo dvaro matininko pareigų, pakilo iki Smolensko kašteliono. Andrius Rimša dirbo Biržų ir Dubingių Radvilų šakos dvarų valdytoju Dieveniškėse, Biržuose. Elijas Piligrimas – nuo 1586 m. Lietuvos DK raštininkas[111], o prieš tai 1583–1586 m. dirbo Jurbarko seniūnijos miškų prižiūrėtoju.[112] Pranciškus Gradovskis greičiausiai buvo kilęs iš Kaune jau nuo šimtmečio pradžios gyvenusios Gradovskių giminės, 1578 m. jis buvo Kauno pavieto mokesčių rinkėjas.[113] Gali būti, kad jis buvo Jono Gradovskio, Didžiųjų Dirvėnų tijūno (1554–1571), sūnus arba giminaitis. Už nuopelnus karo žygiuose į Polocką ir Pskovą, K. Radvilos Perkūno paremtas, P. Gradovskis iš valdovo Stepono Batoro gavo Lietuvos DK sekretoriaus, o 1588 m. Lietuvos DK maršalkos pareigas.[114] 1582 m. P. Gradovskis susigiminiavo su V. Agripa: vedė pastarojo įdukrą.

Visi šie literatai buvo bajorai, o Gradovskiai, jei buvo kilę iš miestiečių, ir A. Volanas jau seniai buvo nobilituoti.

Nežinoma J. Kazoko Lietuvio socialinė kilmė. Jo kūriniai buvo atspausdinti daugelio šio sambūrio narių veikaluose, kurie buvo 1585–1600 m. išleisti D. Lenčickio, J. Karcano ir J. Morkūno spaustuvėse. Jo tekstas buvo 1593 m. Cicerono veikalo *Apie pareigas* knygoje (vertime į lenkų kalbą), M. Rejaus postilės lenkų kalba 1594 m. ir lietuvių kalba 1600 m. leidiniuose, o jis pats išvertė Juozapo Flavijaus *Žydų karo istoriją* (1595). Apie jo biografiją trūksta žinių, bet akivaizdu, kad buvo Biržų ir Dubingių šakos Radvilų klientas ar dvaro tarnautojas.

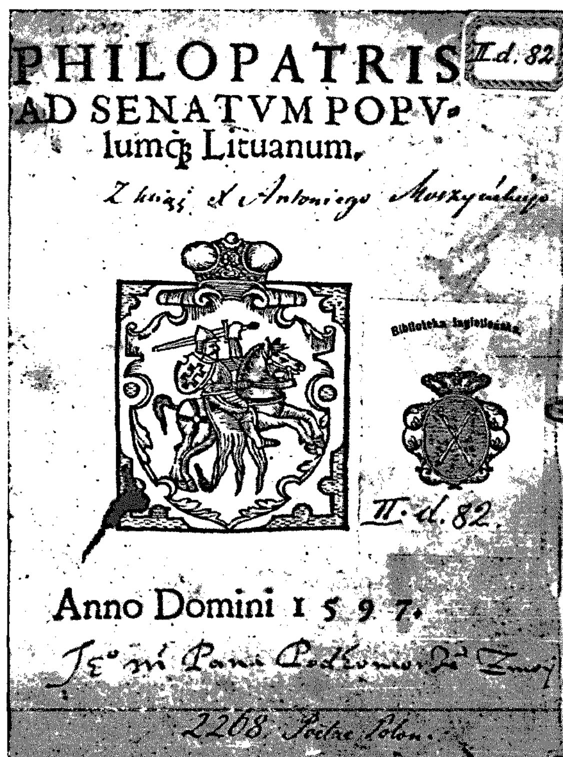
Šiame sambūryje Jokūbas Morkūnas ir Jonas Radvanas skyrėsi nuo visų minėtųjų. J. Radvanas nesiekė valstybinių urėdų, neminimas ir tarp ren-

[111] Nowak-Dłużewski, Juliusz, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce*, p. 137–138; Rimša, Edmundas, „Venclovas Agripa ir jo giminė (I. Kilmė ir pirmtakai)", *MADA*, 1986, t. 1(94), p. 70, 73.

[112] 1583 m. skundas dėl Jurbarko seniūnijos miškų prižiūrėtojo Elijo Pielgrzimowskio Prūsijos kunigaikštystėje iškirsto miško, GStaPK HA XX, EM, 91e, nr. 28; Elijo Pielgrzimowskio paaiškinimas apie turėtą valdovo suteiktą patentą, Jurbarkas, 1586, ibid., nr. 130.

[113] M. Radvilai Juodajam dedikuotą *Elegia de Resurrectione Domini Nostri Jesu Christi* [s. l.] 1571 m. išleido Martinus Gradovius Caunensis Lituanus. Galima manyti, kad Martynas ir Jonas buvo vienos kartos, vienos giminės asmenys, o Pranciškus – kurio nors iš jų palikuonis.

[114] Rimša, Edmundas, „Venclovas Agripa ir jo giminė (I. Kilmė ir pirmtakai)", p. 70.

PHILOPATRIS
AD SENATVM POPVlumq; Lituanum.

Anno Domini 1597.

Elijaus Piligrimo (?) knygos *Philopatris ad senatum populumque Lituanum* [s.l.], 1597, antraštinis lapas

kamas pareigas ėjusių bajorų. Jo kūrybą tyrinėję literatūros istorikai pagrįstai laikė jį buvus ne bajorų kilmės.[115] Pats save jis vadino Vilniaus kašteliono ir Lietuvos DK etmono stačiatikio Grigo Chodkevičiaus (apie 1565 m. linkusio į reformaciją) dvariškiu, o šiam mirus (1572) perėjo tarnauti J. Abramavičiui. Manoma, kad J. Radvanas buvo kilęs iš Vilniaus. Tai patvirtintų žinia apie kitą Radvaną: 1534 ir 1536 m. Vilniaus dominikonų vienuolyno prioras buvo bakalauras Stanislovas Radvanas.[116] J. Radvanas galėjo baigti mokslus

[115] Kazlauskas, Benediktas, „Jono Radvano poema *Radviliada*", Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, *Literatūra*, t. 8, 1965, p. 277–279. Istoriografijos ir bibliografijos žinių apžvalga.

[116] Stanislovas Radvanas dalyvavo 1534 m. dominikonų provincijos konvente Liubline. Konvento protokoluose jis vadintas Vilniaus dominikonų vienuolyno prioru ir konvente šiam vienuolynui atstovavo; tame konvente jam pripažintas bakalauro laipsnis. 1536 m. S. Radvanas buvo nubaustas, kad slapta išvyko iš provincijos

Vilniaus dominikonų partikuliarinėse studijose, minėtojo S. Radvano remiamas, tačiau tikslių žinių apie tai nėra. Ta aplinkybė, kad jis tarnavo bent keliuose dvaruose, rodo, kad buvo vertinamas dėl savo profesinių sugebėjimų.

J. Morkūnas greičiausiai buvo miestelėnas, vertęsis spaustuvininko verslu; leidiniuose pasirašinėjo Kristupo Radvilos dvariškiu. Jo leidinius rėmė Jonas Šemeta, Mikalojus Franckevičius ir Sofija Mitkevičiūtė-Vnučkienė. Versdamasis spaustuvininko verslu ir atlikdamas daug evangelikų reformatų krašto bažnyčios užsakymų[117], J. Morkūnas buvo Lietuvos evangelikų reformatų intelektualinio gyvenimo sūkuryje.

Visi apibūdintieji asmenys (išskyrus kataliką Petrą Roiziją, o Jono Ruckio tikėjimo nežinome) buvo evangelikai: dauguma kalvinistai, o V. Agripa, E. Piligrimas ir greičiausiai P. Gradovskis – liuteronai. Beveik visi studijavę protestantiškuose universitetuose. Visi jie aktyviai ėjo valstybines pareigas, kurioms reikėjo aukštojo išsilavinimo – dirbo sekretoriais, raštininkais nuolatinėje diplomatinėje tarnyboje arba buvo paskirti kurias nors politines, diplomatines užduotis atlikti. V. Agripa, E. Piligrimas, P. Gradovskis, Manvydai Dorohostaiskiai buvo dar ir susigiminiavę.[118] Juos jungė tikėjimas, aktyvios visuomeninės pozicijos, vienodas požiūris į Lietuvos valstybę, tad jie buvo bendraminčiai. Šie ryšiai buvo gilesni už tuos, kuriuos galėtume apibūdinti vien klientūra ar darbiniais santykiais, reikalingais tik didiko užsakymams atlikti. Daug jie veikė savo iniciatyva ir savo lėšomis. Visa tai aptartus asmenis apibūdina kaip bendraminčių sambūrį, veikusį pagal tarpusavyje suderintą programą.

Jų kūriniuose apie Lietuvos DK nekalbama kaip apie Lenkijos Karalystės dalį, abi valstybės griežtai atskirtos. Antai P. Gradovskis *Žygyje į Maskvą* apie Lenkiją rašo tose vietose, kuriose pagerbiamas karaliaus Stepono Batoro asmuo: karalius kreipiasi „į lenkus":

O tėvynės piliečiai, žymieji Lenkijos tautos [*gentisque Poloniae*] kilmingieji!

tuo tarpu Radvila kalba „saviesiems":

Sako, dabar atėjo laikas už visus lietuvių tautos [*gentis Lituanae*] žuvusiuosius atkeršyti.[119]

---

kapitulos, o 1540 m. jis jau vadinamas teologijos magistru ir Lvovo vienuolyno prioru. *Acta capitulorum provinciae Poloniae ordinis praedicatorum*, t. 1: (1225–1600), ed. Romanus Fabianus Madura OP, Roma, 1972, p. 270–272, 276.

[117] *Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie...*, p. 160–162.

[118] Rimša, Edmundas, „Venclovas Agripa ir jo giminė (I. Kilmė ir pirmtakai)", p. 69, 71.

[119] Gradovius, Franciscus, *Hodoeporicon...*, p. Cr, Dr, Crij.

Kitur minima „kaimyninė lenkų tauta" (*populus vicinus Polonus*). E. Piligrimo *Panegirikoje – kreipimesi* kalbama apie vieną tėvynę – Lietuvą, šlovinamasis yra „šioje tautoje gimęs" (*in hac gente genitus*), jis „mūsų tėvynę" laisvinąs iš baimės, „maitinanti pergalė saugo stiprius lietuvių pulkus"[120].

Mūsų krūtinėje tu didžiuoju vadinsies per amžius –
Tol, kol pasauly gyvuos Lietuva ir Lecho valstybė.[121]

Visuose aptartuose kūriniuose Lietuva apdainuojama kaip valstybė, turinti savą praeitį, drąsius ir išmintingus, garbingos kilmės valdovus, kurių veikla sukūrė valdžią. Iš šios valstybės gynėjų giminės iškilę karvedžiai, atliekantys savo pareigas ir dabar visų akivaizdoje kurią aktualiąją istoriją. Jų dabartyje kuriama istorija liudijo, kad valstybė dar tebeveikia savarankiškai. Kilmingųjų vadų buvimas, savarankiški jų veiksmai ir perimtoji iš praeities valdovų valdžia buvo suvokti kaip išsaugoti Lietuvos valstybingumo komponentai. Tautiškumas ir valstybingumas atskiriami: priklausomybė tautai apibūdinama žodžiu *gens, gentis*. Tad šio sambūrio nariai netapatino valstybės, pilietinės priklausomybės ir tautos, tautiškumo sampratos.

Tarp visų šių kūrinių tik A. Rimšos *Dešimtmečiame pasakojime* minimos viena šalia kitos Lietuvos DK ir „Žečpospolita", t. y. Lietuvos DK ir bendra Lenkijos–Lietuvos valstybė, bet ši bendra valstybė netapatinama su Lenkija. Taip pat čia dažnai minima Sarmatija, kaip Europos dalies teritorija, ir antikos pasaulis, su kuriuo Lietuvą jungusi jos kilmingųjų kilmė, ir buvo ta bendroji šlovinamųjų asmenybių veiklos erdvė. Lenkija veikė kaip kaimyninė šalis; retkarčiais buvo parodomas karaliaus vadovaujamų karių įnašas bendruose karo žygiuose.

Nė vienas iš rašiusiųjų nesitapatino su lenkų tauta ir Lenkijos valstybės pilietybe. Atvirkščiai, V. Agripos požiūriu, lenkai – „pusbroliai" nešą priespaudą, esą jie – slapti priešai. Tautinė savimonė jo laiške buvo įvardyta ir apibrėžta.

Bendros idėjos šių veikalų kūrėjus jungė į sambūrį, o jų literatūrinė veikla buvo sąmoninga ir planinga bendraminčių, reformacijos kultūros veikėjų, Lietuvos DK pareigūnų pastanga veikti viešąją nuomonę.

Šie veikalai kūrė poetinę Lietuvos valstybės ir jos praeities viziją. Ar ji skyrėsi nuo kituose centruose kurtosios pagal Renesanso epochos mokslo reikalavimus?

[120] Pilgrimovius, Helias, *Panegyrica apostropha...*, p. Bviij–Bviiij.
[121] Radvanas, Jonas, *Radviliada*, p. 219.

Darius Kuolys, visuminiu žvilgsniu aprėpęs plačią istoriografiją, bandžiusią apibūdinti M. Strijkovskio kultūrines ir politines orientacijas, priėjo prie išvados, kad šis istorikas į praeitį žvelgė iš Lietuvos valstybingumo pozicijų: Lietuvos DK vertino kaip „lietuvių valstybę", atskyrė valstybės ir tautos sąvokas, pritarė lietuvių kilmės iš romėnų mitui.[122] Tad evangelikų sambūrio ir M. Strijkovskio požiūriuose būta nemaža bendrų bruožų. Ir vis dėlto lieka atviras klausimas, kurių istorinių veikalų kuriamą Lietuvos valstybės vaizdą siekė taisyti V. Agripa siūlydamas aprašyti, „... kas nebuvo kronikose parašyta, kadangi ne Lietuva rašė"?

Galbūt V. Agripai, kaip ir amžiaus pradžioje Albertui Goštautui, atrodė nepriimtina M. Strijkovskio į ateitį projektuojama dualistinė lietuvių–slavų valstybė, jo palankūs atsiliepimai apie uniją, pradėta diegti sarmatizmo ideologija. 1578 m. M. Strijkovskis jau buvo baigęs eiliuotąją Lietuvos kroniką, tad intelektualų ratui šis tekstas galėjo būti žinomas. O galbūt V. Agripa siūlė kurti istorinę raštiją kaip atsvarą lenkų kronikoms. Viena aišku, naujieji kūriniai turėjo „taisyti" kitų Lietuvos istorijų kurtąjį vaizdą. Poetinė Lietuvos istorijos vizija, kurią paskutiniaisiais amžiaus dešimtmečiais kūrė Lietuvos DK evangelikai, iš tiesų skyrėsi nuo to meto kronikose teikiamos. Ji teigė bajoriškai visuomenei, kad Lietuvos DK tebėra savarankiška valstybė, jos savarankiškumą laiduoja nepriklausomybė praeityje, valdovai, garbinga valstybės veikėjų kilmė, narsa, dorybės, ištikimybė Evangelijai; ši valstybė esanti lygiavertė kitoms, kadangi jos garsieji vadai kilę iš Europos centro (Romos), antikos laikų, ir ji veikia, kaunasi dėl savo egzistencijos. Tai buvo Liublino uniją pergyvenusios evangelikų intelektualų ir valstybės pareigūnų kartõs dar vienas bandymas išlaikyti Lietuvos valstybingumą kultūrinėje, politinėje savimonėje. Kartu tai buvo ir mitologizuotas politinis bei kultūrinis testamentas ateinančiai kartai, jaučiant, kas „stovi prie durų".

Tokios poetinės Lietuvos istorijos kūrimas paskutiniaisiais dešimtmečiais išspausdintuose veikaluose buvo ženklas, kad spauda jau naudojamasi kaip viešosios bajorų, miestiečių ir miestelėnų nuomonės formuotoja. Buvo aiškiai suvokta, kad spausdinti kūriniai juose skelbtus teiginius išsaugo amžinam ainių atminimui. Spausdintos knygos tapo suvokiamos kaip paminklai, galintys išsaugoti šlovę šimtmečius. Pačių sukurtoji spauda buvo pripažinta svarbia ir asmeninio, ir visuomeninio, ir valstybinio gyvenimo vertybe.

[122] Kuolys, Darius, *Asmuo, tauta, valstybė...*, p. 76–99.

4. Nauji elementai Lietuvos DK kultūroje

Kiekvienos konkrečios visuomenės kultūros raidą veikia labai daug veiksnių: paveldėtasis klodas, irstantys ir besikuriantys kultūros reiškiniai, visuomenės siekiai gerinti gyvenimą, centrinio valdymo keliu diegiami kultūros elementai, siekimas įvesti naujoves[123] ir įvairios pastangos joms pasipriešinti. Vyksta ir endogeninis kitimas, ir kultūrinių komunikacijų sukeliamas. Naujieji kultūros raidos elementai, ją modernizuojantys[124], gali būti ir nepriklausomi išradimai[125], ir naujovių perėmimas, jas įsmelkiant, perkuriant, pritaikant prie funkcionuojančių kultūros reiškinių. Įsmelkiamoji, perkuriamoji naujovė, jei ji plinta naujoje aplinkoje, kinta pati, o kartu vienu ar kitu laipsniu keičia ir pačią kultūros sistemą. Net ir atmesdama naujovę ar gindamasi nuo jos kultūros sistema pakinta.

Tokį komplikuotą reiškinį, koks buvo reformacija, galima tirti daugeliu požiūrių. Tikėtina, kad, turtėjant mūsų istoriografijai, jų gausės. Iš sudėtingų kultūros raidą, jos kitimą apibūdinančių procesų pabandysime apžvelgti tik kelis: kultūros kitimą ateinant į ją naujovėms, naujus kultūros reiškinius, kuriuos susiformuoti Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos kultūroje paskatino reformacija, naujovių įsrūvų kelius ir kai kuriuos jų adaptacijos bei perkūrimo bruožus, reformacijos įtaką kultūros proceso intensyvumui. Daugiausia dėmesio skirsime kai kurioms su modernizacija susijusioms kultūros proceso problemoms.

Kiekvieno naujo reiškinio ar elemento susiformavimas ir prigijimo kurioje nors kultūroje kelias yra ilgas, komplikuotas ir labai netolygus. Per ilgaamžę etninio darinio istoriją ypač negausios tautos kultūrai dažnai tenka perimti naujus elementus. Ji nuolatos atsiduria situacijoje, kai dėl daugiau ar mažiau intensyvios kultūrų komunikacijos jai iškyla problema naujovę perimti į savo kultūros sistemą.

[123] Naujovė – bet koks naujas kultūros elementas, priimtinas tai kultūrai. Taip pat ir procesas, vedantis į elemento pripažinimą, kurio metu elementą jau galima vadinti kultūrinio pokyčio forma. Inovacija gali būti idėja, elgesio forma, daiktas, kuris yra kokybiškai naujas jau esančių formų atžvilgiu. Hultkrantz, Åke, *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore*, t. 1, Copenhagen, 1960, p. 164–165.

[124] Modernizaciją suprantame ne kaip kurios nors vienos epochos ar laikotarpio bruožą, bet kaip naujų, tęstinumą išlaikančių reiškinių atsiradimą kultūroje bet kuriuo laikotarpiu.

[125] Hultkrantz, Åke, op. cit., p. 163 („Independent Invention").

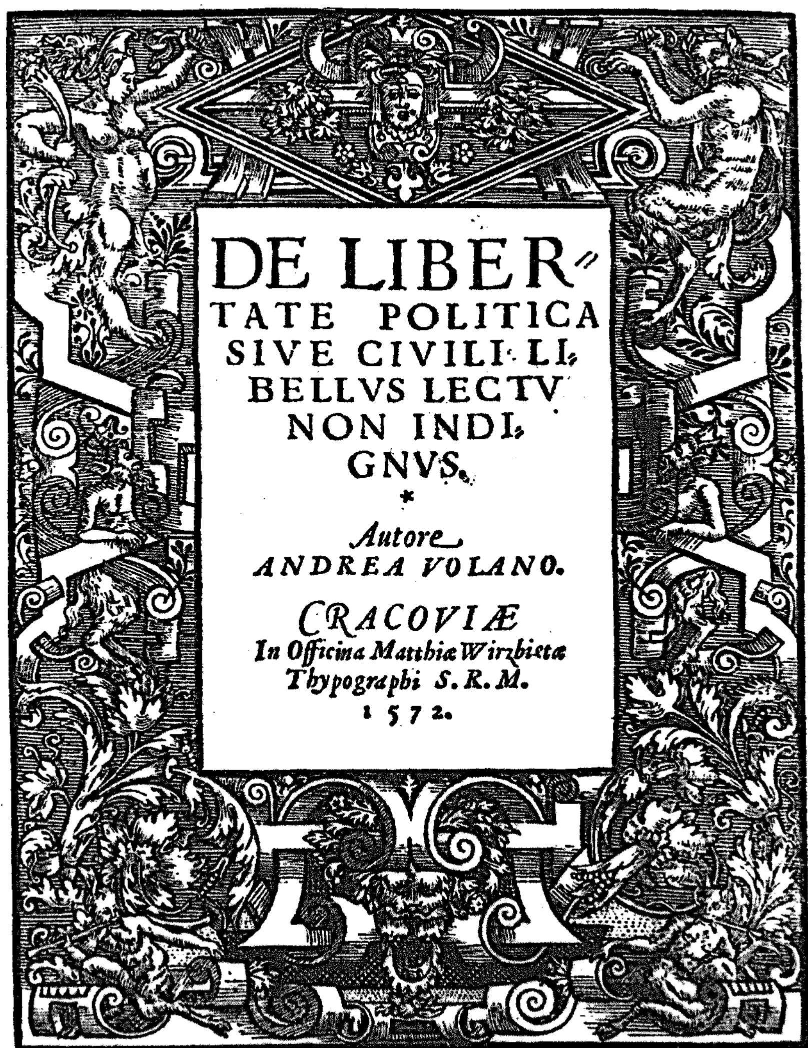
Kiekviena naujovė gali deramai pasitarnauti kultūros raidai, tapti rezultatyvi, jei ji įliejama į esamą kultūros sistemą. Kultūros sistemos suprantamos kaip daugelio ryšių jungiami įvairialypių procesų pluoštai.[126] Jei naujovė į kurią nors kultūros sistemą patenka ne centrinio valdymo, ne represyviniu būdu, ne kitos kultūros sistemos prievartinės ekspansijos keliu, ją priimti kultūra dažniausiai būna pasirengusi, kultūros sistemoje jau būna subrendęs poreikis naujovei, o ir konkretus naujasis elementas yra pasirenkamas iš daugelio galimų. Pasirinkimo, selektyvųjį momentą yra akcentavęs vienas pirmųjų kultūros kaitos proceso konceptus teikęs George'as P. Murdockas.[127] Šis autorius išskyrė selektyviąją eliminaciją kaip atskirą naujovės plitimo konkrečioje kultūroje procesą. Galima pastebėti tokį procesą ir naujovę pasirenkant, pradinėje jos patekimo į kultūrą stadijoje.

Lietuvos DK tokia stipri atranka vyko pasirenkant reformacijos kryptį ir truko ilgą laiką. Pirmųjų Lietuvos DK liuteronų, nepajėgusių suburti galinčių išsilaikyti institucijų, situacija XVI a. 4-ajame–5-ajame dešimtmetyje buvo lyg ženklas, kad ta visuomenė, kuri žengia į luominės bajoriškosios demokratijos etapą ir siekia susilpninti ir taip stipriai apribotą monarcho valdžią, turėjo rinktis ne liuteronišką bažnyčios organizaciją. Tokio pasirinkimo aktas buvo daugumos reformacijos šalininkų posūkis į kalvinistiškąją bažnyčios organizaciją.

Stiprios atrankos ženklus galima įžiūrėti ir kuriant evangelikų santykius su kitaip tikinčiaisiais, kitomis bažnyčiomis. Kaip jau buvo minėta, reformacijos vadovai Lietuvos DK, turėdami savo rankose stiprias karines pajėgas, nebandė jomis pasinaudoti savajam tikėjimui įtvirtinti. Daug ką perimant iš tuometinės Europos (universitetinį mokslą, spausdinimo technologijas ir daugelį kitų dalykų), Lietuvos DK buvo labai aiškiai apibrėžta, kas nebus perimama: dauguma skirtingai tikinčiųjų smerkė jėgos naudojimą, žudynes vardan tikėjimo. Šv. Baltramiejaus naktis Paryžiuje Lietuvos DK buvo netinkamo, nesektino elgesio pavyzdys. Nesektinos atrodė ir ginkluotos Vokietijos kunigaikštysčių tarpusavio kovos. M. Radvila Juodasis ryžtingai pareiškė, kad Lietuvos DK negali būti sukurta inkvizicija, bet ir aukštieji katalikų bažnyčios hierarchai Lietuvos DK nedėjo ryžtingų pastangų šiai institucijai įkurti. Pats reformacijos tipas nebuvo mechaniškai perkeliamas iš kitų šalių. Lietuvos DK mobilioje kultūroje visuomenės dalis intensyviai ieškojo tų naujovių, kurios galėtų padėti spręsti

[126] Wiegelmann, Günter, *Theorische Konzepte der Europäische Ethnologie. Diskussionen um Regeln und Modelle*, t. 1, Münster, 1991, p. 64–66.

[127] Murdock, Georg P., „Kultūrinio kitimo dinamika", in *Kultūros prigimtis*, sud. Žilvinas Beliauskas, Stasys Juknevičius, Vilnius, 1993, p. 225.

DE LIBER-
TATE POLITICA
SIVE CIVILI LI-
BELLVS LECTV
NON INDI-
GNVS.

*

Autore
ANDREA VOLANO.

CRACOVIÆ
In Officina Matthiæ Wirzbiętæ
Thypographi S.R.M.
1572.

Andriaus Volano knygos *De libertate politica sive civili..*,
Krokuva, 1572, antraštinis lapas

jau subrendusias problemas, o būdai įtvirtinti reformaciją buvo Lietuvos valstybės paveldėtojo kultūros klodo apibrėžti.

Pirmiausia apžvelkime tuos naujus kultūros elementus, kurie XVI a. pateko į Lietuvos valstybės ir tautos kultūrą, ir jų ryšį su reformacija.

Viena reikšmingiausių naujovių, ženklinusių naujųjų laikų pradžią, buvo spaudos technologijos panaudojimas tekstams dauginti. Ši naujovė į lietuvių tautos ir valstybės kultūrą įžengė intensyvios kultūrų interakcijos sąlygomis ir buvo kultūrų sąveikos rezultatas. Stipriausią paskatą spaudai kaip naujam kultūros elementui susiformuoti teikė Prūsijos kunigaikštystėje prasidėjusi reformacija. Prūsijos kunigaikštystėje reformacijos pradžia, valstybės reformos ir reformacijos įtvirtinimas sukūrė didelį spausdintų tekstų poreikį. Plačiam spaustuvių produkcijos panaudojimui duris atvėrė pasaulietinės ir bažnytinės valdžios nuostata visuotinai viešai skelbti nutarimus, įsakus. Per spaudą skleidžiama operatyvi, tiksli informacija čia buvo vienas iš reformacijos vykdymo ir vyksmo būdų: buvo spausdinami visi bažnytiniai nuostatai, kunigaikščio įsakai, vizitacijų sprendimai. Jie buvo kabinami prie bažnyčių durų visų parapijiečių žiniai, vizitatoriai reikalavo, kad kunigai turėtų bažnytinių nuostatų leidinius kaip parankines knygas. Kunigaikščio Albrechto ir bažnytinės valdžios siekis spausdintu būdu viešinti visus teisinius aktus buvo modernios valdžios bruožas (tuo metu Lietuvos DK ir Lenkijos Karalystės valdovo teikiamos privilegijos ar įsakai buvo rašomi raštinėse ant pergamentų). Norminių tekstų, tiksliai formuluojančių evangelikų liuteronų tikėjimo mokymą, liturgijos prūsų, lietuvių, lenkų kalbomis dauginimas spaudos priemonėmis buvo vienas krašto bažnyčios kūrimo būdų. Tam valdžia skyrė lėšas iš valstybės iždo, rūpinosi spaustuvėmis ir savo materialine parama leidiniams sudarė joms galimybes ilgai ir nenutrūkstamai veikti. Istoriografijoje žinoma[128], kad pirmųjų knygų prūsų ir lietuvių kalbomis leidybą parėmusi valdžia disponavo dalimi knygų tiražo; žinoma, kad vieną M. Mažvydo knygą globojo valdžios pareigūnas, Ragainės amtmonas B. Perbantas. Tuo būdu visuomenėje, o kartu ir lietuvių liuteronų kunigų tarpe buvo brandinamas spaudinio vertės, spausdinto teksto ir jo panaudojimo galimybių suvokimas. Pirmųjų trijų katekizmų prūsų ir lietuvių kalbomis rengėjai ir spaustuvininkas Hansas Weinreichas, išleidęs juos 1545–1547 m., kūrė tvirtą precedentą spausdinimo technologiją naudoti baltų, konkrečiai lietuvių kultūros reikmėms. Ši naujovė tais metais

[128] Kaunas, Domas, *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, [Vilnius], 1996, p. 38–41.

buvo, matyt, dar tik sektinas pavyzdys. Ji buvo ne iš karto perimta: pirmą spaustuvę Lietuvos DK teritorijoje evangelikai įkūrė tik praėjus šešeriems metams po pirmosios knygos lietuvių kalba pasirodymo. Techniniam darbui reikėjo pasitelkti specialistus iš Lenkijos. Tačiau vis dėlto istoriografija iki šiol nepakankamai vertino reformacijos reikšmę spaudos, kaip naujovės, įžengimui į Lietuvos DK kultūrą: reformacija sukėlė didelį poreikį spaudai. Nepakankamas poreikis jai priešreformaciniais laikais buvo vienas iš svarbiausių veiksnių, lėmusių Pranciškaus Skorinos spaustuvės Vilniuje trumpalaikiškumą (1522–1523) ir paaiškina, kodėl šia Vilniuje jau buvusia spausdinimo technologija nepasinaudojo valdžios, administracinės ir bažnytinės institucijos.

Reformacijos šalininkai Lietuvos DK spaudą pritaikė visuomenės gyvenimo būdui. Tik kartu su reformacija Lietuvos DK ir lietuvių kultūroje prasidėjo nenutrūkstama knygų leidyba ir su tuo susijęs daug platesnis nei iki jos rašto vartojimas visuomenės gyvenime. Žymiai platesnį kelią lietuvių kalbai į bažnyčią, iš dalies ir į mokyklą, pravėrė Martino Lutherio labai aiškiai visai Europai suformuluota idėja – *lingua vulgaris* reikšmė tikėjimui. Tai buvo Europos kultūros subrandinta naujovė. Šnekamosios gimtosios kalbos platus įvedimas į bažnyčios veiklą, aiškiai suvokta šios naujovės reikšmė tikėjimo aktui pradėjo savo gyvenimą ir lietuvių kultūroje.

Gimtosios kalbos platesnis vartojimas raštui lietuvių tautos kultūros istorijoje tapo pradžia naujo etapo, nesibaigusio su reformacijos pabaiga. Nuo reformacijos pradžios kurta spauda lietuvių kalba pradėta naudoti visoje lietuvių gyventoje teritorijoje: Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje. Raštas lietuvių kalba jau galėjo pasiekti ir miestiečius, ir miestelėnus, ir valstiečius – gausiausią tautos dalį. Nauja buvo ir tai, kad tikėjimo mokymas buvo glaudžiai susietas su raštingumu gimtąja kalba. Tai jau buvo iš lėto besiformuojančių Europoje naujųjų laikų, modernių visuomenių bruožas. Iš istorinės perspektyvos žinome, kad raštingumas gimtosios lietuvių kalbos pagrindu vėliau ilgus šimtmečius sunkiai skynėsi kelią. Bet dėl to negalime sumenkinti XVI a. parodytos iniciatyvos, pradėjusios formuoti pačią nuostatą, nors ji ir nebuvo plačiai realizuota.

Apžvelgiant XVI a. viduryje pradėtas perimti, adaptuoti ir kurti naujoves, pastangas jas įjungti į lietuvių kultūros elementų sistemas, matyti, kad kartu tai buvo naujų reiškinių pradžia, kurie jau iš lėto pradėjo keisti tas sistemas – liaudies tikėjimo pavidalus, raštingumo, rašto panaudojimo mastą ir pobūdį. Spaudos gimtąja lietuvių kalba pradžia buvo rašto komplekso ir švietimo demokratėjimo pradžia, ženklas ir pirmasis, net ir tam metui nedrąsus bandymas formuoti požiūrį, kad raštas sava kalba gali

būti vartojamas visuose visuomenės sluoksniuose kaip ugdymo, patyrimo perdavimo ir saviraiškos būdas. Ar buvo ši naujovė pakankamai įsmelkta, kūrybiškai įjungta į lietuvių kultūros elementų sistemas, ar ji buvo rezultatyviai išnaudota, aptarsime vėliau.

Lietuvos DK evangelikų iniciatyva nemaža naujovių buvo perimta švietimo srityje. Evangelikai siekė turėti pilną Vidurio ir Vakarų Europos švietimo modelio sistemą ir pradėjo ją kurti jau reformacijos pradžioje (apie 1540 m. A. Kulviečio, 1558 m. M. Radvilos Juodojo organizuotoji Vilniuje). Jie pirmieji rodė iniciatyvą įsteigti protestantišką universitetą Vilniuje, mokyklose mokyti modernizuoto to meto mokymo turinio, t.y. iš esmės priderinti Lietuvos mokyklą prie modernėjančios Europos mokyklos. Pavyzdžiui, žinoma, kad Vilniaus Lukiškių mokyklai 1561 m. buvo vežamas Ciuricho mokyklos statutas ir programos. Tačiau evangelikai šios naujovės – pilnos švietimo sistemos patys sukurti nesugebėjo. Švietimo srityje jų vaidmuo buvo kitas.

Lietuvos DK evangelikai kūrė palyginti daug tankesnį parapinių mokyklų tinklą, tikėjimo mokymą daugiau siejo su raštingumu.

Raštui gimtąja lietuvių kalba mokyti M. Mažvydas projektavo naują instituciją – ūkininko sodyboje veikiančią namų mokyklą. Pirmosios lietuviškos knygos kūrėjas mokyklos viziją pritaikė prie realių sąlygų (visur trūko dvasininkų, mokančių lietuvių kalbą), bet žvelgdamas toli į priekį – raštingumas turėjo būti ir valstiečių ateitis.

Lietuvos DK evangelikai per trumpą laiką – 5-ąjį–8-ąjį dešimtmetį sukūrė ir kiek vėliau išplėtojo nescholastinės teologijos tekstus. Liuterono Abraomo Kulviečio *Confessio fidei* (1542), liuterono S. Rapolionio Karaliaučiuje parašytosios tezės *Disputatio de ecclesia et eius notis* (1545), evangeliko reformato M. Radvilos Juodojo *Responsum* knygoje *Duae epistolae* (1556), arijono Petro Gonezijaus *De filio Dei nomine Christo Jesu* (apie 1556), reformatų Mikalojaus Paco *Orthodoxa fidei confessio* ir Andriaus Volano *Epistola ad... Nicolaum Pacium... de S. Trinitate* (1565) yra Lietuvos nescholastinės teologijos pradžia.

Romanas Plečkaitis surado anoniminių priešreformacinio laikotarpio katalikų teologijos tekstų[128a], tad nederėtų aukščiau išvardytų veikalų vadinti teologijos pradžia Lietuvos DK. Tačiau akivaizdu, kad šie evangelikų tekstai jau nebuvo uždarų institucijų reikmėms vienuolynuose kuriami. Su reformacijos pradžia tikėjimo teiginiai buvo pradėti argumentuoti, platinti ir diskutuoti įvairiose auditorijose: evangelikų sinoduose, kuriuose dalyvavo ir dvasininkai, ir pasauliečiai, buvo rengiami vieši skirtingai tikinčiųjų disputai. Vėliau prasidėjo disputai universitete, o tada jau at-

[128a] Romanas Plečkaitis, *Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje*, Vilnius, 1975, p. 12.

spausdinti jie gyveno sunkiai nuspėjamą gyvenimą: keliavo po įvairių socialinių sluoksnių (XVI a. bajorų, miestiečių, dvasininkų) raštingųjų grupes, patekdavo į bibliotekas, ėjo iš rankų į rankas. Reformacija, kilusi kaip tikybinis judėjimas, ieškantis teisingo tikėjimo, įjautrino visuomenę šiems klausimams. Kalbant metaforų kalba galima sakyti, kad ji iškvietė teologiją iš vienuolynų mūrų į susirinkimus, parapines bažnyčias bei koplyčias ir net į miestų aikštes. Tai vertė keisti teologinių teiginių dėstymo metodiką, argumentavimo pobūdį. Toje viešumoje, kurioje atsidūrė teologija, scholastika, kaip mintijimo būdas, netiko. Tai, kas priešreformaciniais laikais buvo pateikiama ir priimama kaip išbaigta tiesa, reformacijos laikotarpiu Lietuvos DK tapo intensyvaus svarstymo dalykais. Tai liudija gausi ir įvairiausiais klausimais spausdinta teologinė poleminė literatūra, parengta ir išleista per tą laikotarpį Lietuvos DK. Nuostatos svarstyti teologijos teiginius, savarankiškai ieškoti tiesos ir sukurtieji tekstai buvo nauji elementai Lietuvos kultūroje.

Šį kultūros kūrybą liudijančių reiškinių sąrašą galime papildyti jau praeitame skyriuje aptartais reformacijos laikotarpiu sukurtais visuomenės teorijos pradmenimis. O Lietuvos istorijoje – išplėtota herojinės poemos ir istorinio turinio progine literatūra.

Būta ir kito reformacijos, kaip plataus visuomeninio, tikybinio ir kultūrinio sąjūdžio, vaidmens. Šis vaidmuo buvo būdingas Lietuvos DK, o ne Prūsijos kunigaikštystėje vykusiai reformacijai. Šį vaidmenį jai parengė pats judėjimo tipas. Reformacija Lietuvos DK, kaip žinia, buvo dalies visuomenės priimta, vyko be valdovo ir valstybės centrinės valdžios paramos, visuomenė pritaikė jai savo jau per kelis šimtmečius susiformavusį skirtingų religijų sambūvio principą. Ta aplinkybė, kad pati bajoriškoji visuomenė (Lietuvos DK kurį laiką šią tendenciją palaikė ir katalikų bažnyčios viršūnės) įsipareigojo saugoti taiką tarp skirtingai tikinčių visuomenės dalių, stipriai apribojo kurio nors tikėjimo išpažinėjų galimybes panaudoti jėgą siekiant tapti vyraujančiais. Tai kuriam laikui susilpnino pozicijas tų visuomenės grupių, kurios jėgą vis dėlto vertino ir bandė ją naudoti įvairiomis formomis. Visa tai, o kartu ir Lietuvos visuomeninio gyvenimo būdo savybės per kelis reformacijos vyksmo laikotarpius, o konkrečiai – jos plitimo ir pusiausvyros tarp katalikų ir evangelikų dešimtmečiais skirtingai tikinčiuosius orientavo į kultūrinę veiklą. Kelis Lietuvos DK istorijos dešimtmečius valstybės karo vadai etmonai buvo evangelikai, savo rankose turėję didžiulę karinę galią, tačiau istoriniuose šaltiniuose nėra nė menkiausios užuominos, kad būtų kilusi mintis šia galia pasinaudoti ir jėga įvesti evangelikų tikėjimą. Jėgos panaudojimas būtų reiškęs pilietinį karą ir kartu Lietuvos valstybės pabaigą. Reikia pastebėti, kad didžiausią valdžią (ir karinę, ir administracinę) savo rankose XVI a. 5-ąjį–7-ąjį dešimtmetį sutelkę Radvilos tikėjimo dalykų ir

reformacijos šalininkų būrimo nepavertė savo asmeniniais interesais, kurie būtų prieštaravę politinei valstybės išlaikymo linijai. Nevienalytė tikėjimo požiūriu Lietuvos DK visuomenė XVI a. politiškai buvo integralesnė ir vieningesnė nei XVII a. pabaigoje ir XVIII a. Lietuvos DK XVII a. pabaigoje vyko vidaus karas; tada, jau laimėjus kontrreformacijai, buvo likusios nebegausios evangelikų bažnyčios, katalikų bažnyčia atgavo vyraujančios statusą. Ne tikybos pagrindu kūrėsi didikų grupuotės, nuvedusios valstybę į vidaus karą. Lietuvos DK bajoriškoji visuomenė XVII a. pabaigoje pasirodė daugiau susiskaldžiusi už tą, kurią sudarė skirtingas tikybas išpažįstantieji XVI a.

Kaip jau buvo aptarta, ir renkant valdovo kandidatūras, ir stengiantis rasti politinius sprendimus kylančiai agresijai iš rytų pasipriešinti, o po Liublino unijos dedant pastangas išlaikyti valstybingumą, XVI a. politinių grupuočių Lietuvos DK neišskyrė skirtingas tikėjimas. Pačioje amžiaus pabaigoje iškilus konfliktui dėl asmens, neturinčio Lietuvos DK indigenato, nominavimo Vilniaus vyskupu, tam energingai priešinosi ir evangelikai K. Radvila Perkūnas, J. Abramavičius, V. Agripa ir kt., nors ne jiems priklausė vyskupo kandidatūrą parinkti, ir dalis aukščiausių katalikų bažnyčios pareigūnų. Jų priešinimasis buvo grynai pilietinis, o ne tikybinis ar administracinis aktas. Tad reformacija pilietiniu požiūriu tuo metu daug mažiau skaldė visuomenę nei vėliau susidarę grupiniai, partiniai interesai. Reformacija teikė impulsus įtampoms visuomenėje susidaryti, bet kurį laiką vyravo ne tos, kurios destruktyviai veiktų pilietinę visuomenę. Šios įtampos buvo kitos prigimties ir tvyrojo kultūros kūrybos plotmėje.

Kurį laiką reformacijai vykstant taikiu būdu, visos skirtingai tikinčiųjų grupės, siekdamos įgyti kuo didesnę įtaką visuomenėje, dėjo daug pastangų užčiuopti kultūrinius poreikius ir juos tenkinti. Tai buvo ypač būdinga pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų dešimtmečiais. Tuo metu katalikų bažnyčioje buvo susilpnėjusi nuostata siekti savo tikslų tik draudžiant ar apribojant „priešininkų" veiklą. Po to, kai katalikų bažnyčia Europos mastu potridentiniu laikotarpiu numatė pozityvių pertvarkymų kryptis ir institucijų kūrimą, tokia nuostata kurį laiką vyravo ir Lietuvos DK katalikų bažnyčios viršūnėse. Tad reformacijos vaidmuo buvo dvejopas, ji palaikė iniciatyvas įvesti naujoves, kai kur kūrė naujų kultūros elementų pradmenis ir kartu tapo kultūros kūrybą skatinančiu įtampos poliumi. Ji sukūrė konkurencijos situaciją. Išaugus kultūros požiūriu mobiliai katalikiškos visuomenės grupei, susidarė palankios sąlygos sparčiai kultūros raidai. Reformacija, buvusi bažnyčios atsinaujinimo paskata Europos mastu, konkrečiai Lietuvos DK tapo vienu iš kultūrinę kūrybą skatinusių veiksnių. Todėl visai XVI a. antrosios pusės kultūros raidai buvo

MEDITATIO IN
EPISTOLAM DIVI PAVLI
APOSTOLI AD EPHESIOS, IN
qua vniuersæ fere religionis Christianæ compendium discendum proponitur.

Autore Andrea Volano.

WILNÆ
Impensis Generosi ac Nobilissimi Domini. D. Iohannis Szvveikovvscij.

In Officina Iacobi Markouicij.
Anno à salutis authore 1592.

Andriaus Volano knygos
Meditatio in epistolam divi Pauli apostoli ad Ephesios,
antraštinis lapas, Vilnius, 1592,

būdingas didelis dinamizmas.[129] Galima trumpai peržvelgti, kaip vyko rungtis kai kuriose kultūros srityse.

Apžvelgiant kultūros raidos visumą, matyti, kiek daug laimėjo Lietuvos visuomenė vykstant tokiai rungčiai švietimo srityje. Kaip jau buvo minėta, pirmosios evangelikų pastangos kurti vidurinio lygio mokyklą ir universitetą paskatino Vilniaus vyskupą apsispręsti ir skirti lėšų švietimo institucijoms steigti, nors anksčiau ir turtų buvo ne mažiau, ir visuomenės poreikis švietimui buvo didelis. Katalikų bažnyčia tuo metu buvo radusi pozityvų sprendimą parengdama Europos mastu mobilų mokyklų kūrėjų ordiną: jėzuitai atvykdavo su sukomplektuota, institucijos veiklos pradžiai

[129] Kavolis, Vytautas, *Žmogus istorijoje*, Vilnius, 1994, p. 365–374.

būtina mokytojų ir dėstytojų grupe. Šio ordino sąranga leido jam įkurti kolegiją ar aukštąją mokyklą ten, kur trūko vietinių kadrų. Tad katalikų bažnyčiai, kuri turėjo tokią instituciją ir ją laiku panaudojo, pavyko Lietuvos DK aukštojo mokslo organizavimą perimti į savo rankas, įsteigti Vilniaus universitetą ir išbaigti visą švietimo sistemą. Universiteto mokymo turinys buvo bendras jėzuitų tvarkomoms aukštosioms Europos mokykloms. Palyginti su XVI a. pradžia, jis buvo reformuotas, kiek buvo būtina. Taigi Lietuvos visuomenės poreikis turėti aukštąją mokyklą buvo patenkintas. Vilniaus universitetas netrukus tapo ir kultūrinio ryšio su Europos universitetais laidu, rengė vietinius universiteto dėstytojus, profesorius ir plėtė aukštąjį mokslą studijavusiųjų sluoksnelį Lietuvos DK. Naujovė – aukštasis mokslas – greitu tempu įsikomponavo į valstybės kultūrą.

Panašų vaidmenį teikdamos impulsus atliko evangelikų steigiamos, išlaikomos ir veikiančios parapinės mokyklos: siekianti atgauti įtaką katalikų bažnyčia taip pat tankino parapinių mokyklų tinklą. XVII a. pradžioje jau buvo tokių miestelių, kuriuose veikė net po dvi skirtingų tikybų mokyklėlės. Kaip buvo pakitusi švietimo padėtis, matyti palyginus ją su XVI a. 2-uoju dešimtmečiu: tuo metu Vilniaus miestas – sostinė teturėjo vieną parapinę mokyklą.

Jau esame aptarę evangelikų inspiruotą diskusiją apie vieną iš visuomeninės publicistikos problemų – ginčą dėl baudžiavos naudingumo ar nenaudingumo visuomenei. Čia norime atkreipti dėmesį į minties rutuliojimosi procesą: reformacija ir čia buvo suteikusi impulsą pozityviems sprendimams ieškoti, kurį perėmė ir išplėtė katalikai aukštojo mokslo institucijoje, Vilniaus universitete.

Ypač akivaizdūs poveikio vieni kitiems (induktyvumo) rezultatai, pažvelgus į tai, kaip buvo kuriama raštija lietuvių kalba. Pirmąsias knygas parengė lietuviai liuteronai, kilę iš visų Lietuvos regionų, o jos buvo išleistos Prūsijos kunigaikštystėje. 1547–1591 m. laikotarpiu išleistosios jau buvo dviejų kartų darbo vaisius ir rodė nuoseklią knygų, reikalingų liuteronų bažnyčios veiklai lietuvių kalba, leidybos programą. Jono Bretkūno 1591 m. postilė žymėjo jau ne vertimų, o prasidėjusį originalių tekstų kūrimo etapą. J. Bretkūnas perėmė ir išplėtojo M. Mažvydo kūrybiškąjį pradą, pritaikė leidinio turinį to meto lietuvių kultūros reikmėms.

Knygų lietuvių kalba parengimas, lietuviškos raštijos plėtotė buvo sėkminga plataus visuminio proceso pradžia ir reikšminga jo dalis. Pradėtas kurti naujas reiškinys formavo kultūros raidos kryptį, skatinančią veikti ir likusią katalikiška visuomenės dalį, vertė suvokti būtinybę šnekamąją kalbą plačiau vartoti bažnyčios kontroliuojamose institucijose, apskritai keisti santykį su šnekamąja kalba. Lietuvos DK katalikai į jau išleistas lietuviškas liuteroniškas knygas atsiliepė 1595 m. Mikalojaus Daukšos

atliktu Jokūbo Ledesmos katekizmo vertimu. Lietuvos DK evangelikai reformatai 1598 m. išleido Merkelio Petkevičiaus dvikalbį katekizmą–vertimą. Tad Lietuvos DK lietuviškos knygos buvo rengiamos abiejų skirtingų tikybų atstovų beveik kartu (katalikai pirmavo vieneriais dvejais metais), bet Mažosios Lietuvos leidėjai juos buvo aplenkę 48 metais. XVI a. pabaigoje Lietuvos DK katalikai ir evangelikai leido panašaus pobūdžio knygas, daugiausia vertimus: 1599 m. katalikišką J. Vujeko postilę išvertė M. Daukša, o 1600 m. M. Rejaus postilę išleido kalvinistas J. Morkūnas, tikėtina, kad pats ir vertė. 1605 m. katalikai išleido dar vieną katekizmą. Ir vieni, ir kiti dar nesiėmė, matyt, ir nepajėgė patys parašyti postilių, parengti plačių giesmynų, tikėjimo išpažinimų, kuriuos jau turėjo, ir nebe vieną variantą, kelios Mažosios Lietuvos evangelikų liuteronų kartos. Išaugus lietuvių kilmės profesūrai Vilniaus universitete, nuo XVII a. 3-iojo dešimtmečio katalikai ir čia perėmė iniciatyvą: parengė ir išleido daugiau įvairesnio pobūdžio ir originalesnių leidinių, bet Mažosios Lietuvos evangelikų liuteronų pralenkti neįstengė – ten raštija lietuvių kalba ir toliau buvo intensyviai plėtojama.

Kūrybiniai impulsai buvo rezultatyvūs tol, kol reformacijos šalininkai turėjo ką pozityvaus pasiūlyti lietuvių tautos ir valstybės kultūrai ir kol katalikiškoji visuomenės dalis į tą iššūkį reagavo taip pat pozityviai. Tik tada, kai atsirado galimybių siekti vienvaldiškumo visuomenėje kitais keliais, reformacija prarado kultūros proceso paskatos reikšmę.

Lietuvoje beveik pusę amžiaus truko situacija, kai abi konkuruojančios pusės teikė viena kitai impulsus, aktyviai ir rezultatyviai į juos reagavo. Tokiomis aplinkybėmis reformacija Lietuvos DK buvo sparčiausio kultūros modernėjimo, atliepiančio gyvybiškoms kultūros reikmėms, laidas. O pats modernėjimo procesas vyko ir jo pavidalai formavosi dėl susidariusio *induktyvumo*, perimamumo tarp skirtingai tikinčiųjų visuomenės dalių veiklos.

5. Santykio su kultūrine veikla ir raštingųjų sluoksnio kitimas

Kito pobūdžio naujovė, pamažu įsiteisinusi Lietuvos valstybės visuomenėje, buvo kintantis santykis su kultūrine veikla, t.y. naujovė – elgesio nuostata. Ją pradėjo formuoti reformacijos atstovai Lietuvoje jau pirmaisiais veiklos dešimtmečiais. Vienas naują elgesio nuostatą brandinusių veiksnių buvo vertybinių orientacijų kitimas.

Pirmiausia turėjo būti suvoktas išsilavinimo, mokytumo, rašto, spaudos vaidmuo ir visa tai pradėta vertinti. Jau buvo minėta, kad Venclovas Agripa užfiksavo, kaip keitėsi požiūris į universitetinį išsilavinimą Radvilų giminėje, augant Radviloms Juodajam ir Rudajam, t.y. maždaug XVI a. 3-iajame dešimtmetyje. Platus išsilavinimas, apimąs įvairius mokslus, o kartu ir humanitarinį, buvo vertinamas kaip būtinybė rengiantis valstybinėms pareigoms.

Radvilos, pasak Agripos, sulaužė senąją konservatyviąją nuostatą, kad universitetinis mokslas yra neturtingo bajoro ar prasčioko užsiėmimas. Dėl tokios XVI a. pradžios nuostatos didikų išsilavinimui apibūdinti nebūtina rasti imatrikuliacijos įrašų Europos universitetuose. Nesuradus Radvilų ir kitų Lietuvos didikų pėdsakų universitetuose, istoriografijoje daryta klaidinga išvada apie jų išsilavinimą. Šie faktai teikia duomenų spręsti apie lavinimo pobūdį, bet ne apie mokymo turinį ir lygį. Aišku, kad tuo metu didiko išsilavinimą lėmė namų mokymas, samdytų mokytojų pasirengimas. Abiejų pusbrolių Mikalojų Radvilų karta keitė požiūrį į didikų išmokslinimo pobūdį: prie namų mokymo – kaip prestižo reikalą – pridėjo studijas universitetuose. Toks didiko rengimas būsimai veiklai įsitvirtino jau šimtmečiams: namų lavinimas, samdant specialius mokytojus būsimai veiklai įvairiose srityse pasirengti, ir universitetinis mokymas, daugiausia užsienyje, jungiamas su svetimų kraštų gyvenimo pažinimu bei diplomatine praktika. Šie pokyčiai rodė, kad buvo vertinamas visapusiškas išsilavinimas. Apibūdinamos nuostatos keitėsi ir naujas požiūris plito Lietuvos DK nuo reformacijos pradžios.

Didikų išsilavinimą rodė gebėjimas veikti sudėtingais valstybei laikais, orientuotis, kas pasirinktina Lietuvai iš sparčiai modernėjančio pasaulio. „Mokslingasis" pasaulis dalyvavo jų gyvenimo kasdienybėje, kartais palikdamas ženklus ar užuominas šaltiniuose. Antai Liublino seime M. Radvila Rudasis, Lietuvos delegacijos vardu pageidaudamas, kad Krokuvos vyskupo Filipo Padniewskio žodžiu apibūdintas unijos projektas būtų surašytas ir raštu pateiktas Lietuvos DK delegacijai, su ironija tai argumentavo:

Mes negalime visko atsiminti, nes esame šiauriečiai; mes turime būti daugiau šaltakraujai, ir, kaip sako mokyklinė patarlė, *liber est altera memoria* [knyga – antroji atmintis], todėl prašome, kad pasakytieji žodžiai būtų mums raštu įteikti.[130]

M. Radvilos Juodojo teologijos tekstai ir intensyvus susirašinėjimas su žymiaisiais Europos teologais, dirbusiais reformacijos kilimo centruose,

[130] *Дневник Люблинского сейма 1569 года...*, p. 66.

jau buvo aptarti anksčiau. Savo atsakyme į A. Lipomano laišką 1556 m. M. Radvila Juodasis aiškiai pasakė, dėl ko jis vertino iškiliąsias reformacijos asmenybes:

Jūsų Malonybė man primenate turįs tikrų žinių, jog siunčiau [pasiuntinį] į Ženevą, Bazelį, pakviesti pas save *mokyčiausią* ir *žymiausią* mūsų amžiaus žmogų Calviną ir kilmingiausią Lenkijos karalystės baroną Łaskį, kurį, be mokytumo šlovės, didelis pamaldumas ir tikėjimas puošia (jam už jo protėvių didelius nuopelnus valstybei pagal tėvynės laisvės teises visam laikui išsaugota teisė tomis laisvėmis naudotis), ir Lismanini (kuris visą savo gyvenimą čia kuo garbingiausiai tarnavo karaliui ir kad nebūtų tamsių gandų, grįžo į Lenkiją, o aš nematau priežasties, kodėl laisvas žmogus negalėtų gyventi laisvoje karalystėje). Iš tiesų šios žinios klaidingos, bet tikra yra tai, jog aš labai trokštu, kad galėčiau šiuos *mokyčiausius ir žymiausius vyrus* [išskirta – *I. L*] čia regėti, kad suprastumėte, jog su didžiausia pagarba pakviesčiau ne tik juos, bet ir kitus, kurie yra Vokietijoje – Melanchthoną, Brentijų, jei galėčiau į juos su tokiu prašymu kreiptis. Ir ne tarną siųsčiau tokį darbą atlikti, bet pasiūlyčiau jiems [mokyčiausiems] visas galimybes, kokias sudaryti pajėgčiau.[131]

Iš šio laiško matyti, kad M. Radvilai Juodajam išvardytųjų asmenybių didybė ir šlovė yra jų mokytumas ir veikla tikėjimo labui ir kad bendravimą su mokytaisiais jis pats vertino kaip garbę. Išsilavinimą vertino abu Radvilos, kaip matyti iš jų veiklos. Jie ieškojo gabių jaunuolių, juos rėmė, vienus siuntė savo lėšomis studijuoti į universitetus (A. Volaną), kitus ugdė kitokiais įvairiais būdais. Jų dvaruose buvo suburti išsilavinę, veiklūs kultūrine prasme dvariškiai pasauliečiai, dauguma studijavusiųjų protestantiškuose universitetuose. Peržvelgus asmenis, neformaliais ryšiais susietus su abiejų evangelikų Mikalojų Radvilų dvarais, matyti, kad tai buvo kultūriškai aktyvių, kūrybingų ir išsilavinusių asmenybių sambūris. Tokią pačią orientaciją nuo 6-ojo dešimtmečio galime pastebėti daugelyje didikų šeimų: tuo laiku į Europos universitetus siūbteli dešimtys Lietuvos DK didikų šeimų jaunuolių, lydimų profesionalių pedagogų – aukštųjų studijų vadovų. Dauguma mums pažįstamų iš pavardžių buvo evangelikai.

Šiuo laikotarpiui kitokius reikalavimus didikai evangelikai ima kelti ir dvasininkams: šie turėjo būti mokęsi aukštojoje mokykloje. Kaip rodo dvasininkų kontingentas, dirbęs didžiuosiuose evangelikų dvaruose, jie sugebėjo aiškinti ir argumentuoti teologijos teiginius, juos svarstyti remdamiesi Šventuoju Raštu, daugeliu XVI a. Europos Biblijos leidinių, žymių teologų knygomis.

Evangelikų bažnyčių, veikusių didikų dvaruose, miesteliuose dvasininkai rašė teologinius, poleminius veikalus, knygas, reikalingas bažnyčios veiklai, vertė pirmųjų krikščionybės amžių autorių kūrinius.

[131] Radivil, Nicolaus, „Responsum", in *Duae epistolae...*, Regiomonti, 1556, p. Hiijr–v.

Tad išsilavinimas, gebėjimas bendraujant remtis intelektualiais argumentais, erudicija evangelikų kultūrinėje dvaro-bažnyčios aplinkoje darėsi būtinu, įprastu dalyku: evangelikų dvasininkai svarstė poleminius tikėjimo mokymo klausimus, rinko argumentus, ieškojo knygų. Šiuose svarstymuose dalyvavo Radvilos ir kiti bažnyčios globėjai, ypač tie didikai, kurie rėmė arijonus. Ona Radvilaitė-Kiškienė, Jonas Kiška klausydavosi kelias dienas trunkančių disputų, o O. Radvilaitė-Kiškienė ir pati juose raštu dalyvavo. Sinodai tapo teologijos teiginių svarstymo, intelektualinės veiklos institucijomis, kurios būrė mokyto „pasaulėlio" žmones: bažnyčios globėjus pasauliečius, dvasininkus. Antra vertus, tai kėlė jų prestižą ir skatino jungtis prie to „pasaulėlio". Aptariamuoju laikotarpiu šio „pasaulėlio" galimybes paveikti visuomenę aiškiai ribojo socialiniai barjerai. Jų veikla buvo paveiki bajorijos luomui, miestiečių ir miestelėnų sluoksniams, o valstiečiams buvo pateikiamas jau „gatavas produktas" – tikėjimo mokymo teiginių aiškinimas, kokį buvo aptarę mokytieji sinode.

Mokymas (tikėjimo tiesų, rašyti ir skaityti) tapo neatsiejama ir vertinama bažnyčios veiklos sritimi. Todėl XVI a. paskutinįjį ketvirtį evangelikų bažnyčių fundatorių valios pareiškimuose, teikiamose savarankiškose fundacijose evangelikų bažnyčioms buvo nurodoma, kokios lėšos skirtos mokytojui išlaikyti, sklypų mokyklų pastatams dydžiai. Merkelio Petkevičiaus žodžiais tariant: „...mokykla, senieji sakė, ketvirta dalis bažnyčios"[132]. Ši dalis evangelikų reformatų bažnyčioje tapo labai svarbi. Pačiame katekizme į klausimą „Kas tu esi?" atsakoma: „Esmi žmogus sutverimas Dieva *išmintingas* [išskirta – *I.L.*] nuog Dieva ant jo paveikslo sutvertas." Katekizmas turėjo padėti žmogui tapti išmintingam.

XVI a. 5-ajame–6-ajame reformacijos raidos dešimtmetyje evangelikų bažnyčios savo praktine veikla gana nuosekliai formavo požiūrį į mokymąsi kaip sąlygą tapti geru krikščioniu. Tai, kad toks požiūris buvo, liudija XVI a. pabaigoje evangelikų reformatų bažnyčios 1594 ir 1598 m. Vilniaus katekizmuose įdėta ilga 2,5 puslapio apimties mokinių malda. Mokinys meldėsi, kad „mano mokslas atneštų sėkmę", prašė Dievą sustiprinti atmintį ir

> ...pakreipti ir parengti mano jaunystę taip, kad kai būsiu vyresnis, galėčiau tarnauti Tau eidamas tokias pareigas ir atlikdamas tokį pašaukimą, kurį norėsi man skirti.[133]

[132] Petkevičius, Merkelis, *Polski z Litewskim katechizm...*; dedikacija, skirta vaikams.
[133] *Katechism albo krótkie w iedno mieysce zebranie wiary y powinności krześciańskiej...*, Wilno, 1594, l. Dv.

Šia malda buvo ugdomas mokinio supratimas, kad Dievas laimina mokymąsi, kad parapinės mokyklos išsilavinimas – tolimesnio mokymosi pradžia ir kad ateityje bus vertinami įvairiausi darbai, kuriuos gali dirbti raštingi ir išsilavinę žmonės. Vilniaus evangelikų reformatų katekizmuose teiktoji mokinių malda – pirmoji spausdinta mokinių malda Lietuvos DK teritorijoje, ji, matyt, buvo privaloma evangelikų mokyklose.

Nuo krikšto laikų pamažu plintančias tarp pasauliečių bajorų bažnyčių fundacijas, kaip tarnavimo Dievui ir bažnyčiai elgesio normą, prasidėjus reformacijai papildė naujos nuostatos. Lėšų skyrimą knygoms, mokykloms, spaustuvėms evangelikų reformatų ir liuteronų bažnyčia traktavo kaip deramą tarnavimą Dievui. Ši nuostata keitė prioritetus, kam naudoti turtus, kuriuos skyrė turtingieji norėdami savo dievobaimingumą ir tikėjimą paliudyti. Kaip galima spręsti iš nedaugelio išlikusių to meto evangelikų reformatų bažnyčių inventorių, bažnyčių interjerai buvo labai santūrūs; taigi lėšos buvo investuojamos ne į puošnų interjerą. Antai 1606 m. Ageniškio dvaro medinė bažnytėlė buvo prišlieta prie kryžiaus formos gyvenamojo namo pastato ir buvo visai nedidelė.[134] Daugumoje bažnyčių altoriai – mediniai stalai buvo užtiesti lininiais audiniais, turtingesnėse bažnyčiose gelumbe, didžioji bažnyčios puošmena buvo drožinėtos sakyklos, bažnytinių indų nebuvo gausu – krikštykla, taurės (viena ar kelios), ąsotėlis, padėklai šv. Vakarienės duonai ir vynui, kelios knygos[135], pozityvas ar vargonai.

Lietuvos DK aktyviųjų evangelikų visuomeninio elgesio nuostatose atsispindėjo Europos evangelikų požiūris į materialinių resursų, skiriamų tikėjimui, panaudojimo prioritetus: turtas naudotinas pirmiausia ne pastatų ir apeigų puošybai, ne tikėjimui platinti vizualinėmis priemonėmis. Ne paveikslai, freskos, vitražai, skulptūros turėjo aiškinti ir pasakoti tikėjimo tiesas. Pagrindinis tampa siekis sudaryti sąlygas tikintiesiems pažinti Šventąjį Raštą, jį skaityti.

M. Radvila Juodasis parodė naujo elgesio pavyzdį – pasaulietis skyrė dideles lėšas knygai parengti ir išleisti – toks leidinys buvo 1563 m. Radvilų, arba kitaip vadintoji Brastos Biblija. Kitų evangelikų jau XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje įsteigtos spaustuvės dvaruose, kai dar neveikė katalikiškos spaustuvės Lietuvos DK teritorijoje, buvo ženklas, kad skirti lėšas

[134] 1606 m. Papilio dvaro, miestelio ir valdos inventorius, AGAD AR, sk. XXV, nr. 3231, l. 67 .

[135] 1619 m. Švobiškio inventoriuje minima, kad pamokslininkas turėjo lietuviškąją J. Morkūno postilę. Lukšaitė, Ingė, „Apie lietuviškų reformatų knygų plitimą Lietuvoje XVII a.", in *Kraštotyra*, Vilnius, 1970, p. 49.

knygoms rengti ir spausdinti greitai tapo evangeliko didiko išsilavinimo, asmens garbės, jo ištikimybės tikėjimui žyme. XVI a. paskutinįjį ketvirtį galime pastebėti, kad skiriančiųjų lėšas knygų leidybai ne mažėjo, o gausėjo. Antai Andriaus Volano parašytiems veikalams išleisti lėšų skyrė: Jonas Hlebavičius, Jonas Abramavičius, Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis, Andrius Rimša, Jonas Šemeta, Jonas Šveikauskas (Szveikovicius Johannes), Mikalojus Naruševičius, pats A. Volanas. Prie kai kurių leidinių leidybos, nors ir nepažymėta, tačiau tikėtina, lėšomis prisidėjo evangelikai Radvilos. 1594 m. Vilniaus katekizmą *Katechizm albo krótkie w iedno mieysce zebranie wiary...* savo lėšomis išleido Jonas Abramavičius, o 1598 m. katekizmą – Merkelis Petkevičius, J. Morkūno 1600 m. lietuviškąją postilę – Sofija Mitkevičiūtė-Vnučkienė.

Reformacijos ir katalikų bažnyčios atsinaujinimo laikotarpiu sparčiai kito požiūris į kultūrinę veiklą ir katalikiškoje visuomenės dalyje. Tokį pokytį galima pastebėti pirmiausia Lenkijos Gniezno bažnytinėje provincijoje iš šių faktų: 1551 m. Petrakavo sinodas nutarė ekskomunikuoti tuos dvasininkus, kurie „turi ir skaito eretikų knygas". Krokuvos kapitulos iniciatyva buvo apklausti provincijos vyskupai, ar turį ir skaitą eretiškas knygas. Jų turėjusieji, nors ir aiškinosi skaitą tik todėl, kad galėtų nuneigti eretikų teiginius, buvo įtarti. Tuo metu kaip ištikimybės katalikų bažnyčiai paliudijimas buvo priimtinas Plocko vyskupo atsakymas: liuteroniškų knygų „neturėjau, neturiu ir turėti nenoriu", „neskaitau ir skaityti nenoriu"[136]. Amžiaus pabaigoje tokios nuostatos ir nenoras pažinti „priešą", t.y. nieko nežinoti ir neskaityti, jau nebuvo priimtini. Atsinaujinančiai katalikų bažnyčiai irgi reikėjo gebančių argumentuoti, apsiskaičiusių, išsilavinusių, išlaikiusių ne išorinį, bet vidinį įsitikinimą asmenybių. Neįmanoma įsivaizduoti, kad net keliuose protestantiškuose universitetuose mokęsis Merkelis Giedraitis būtų tapęs vyskupu 1551 m. Petrakavo sinodo nuostatoms vyraujant, o amžiaus pabaigoje kaip tik tokio asmens kovojančiai dėl įtakos visuomenėje katalikų bažnyčiai jau reikėjo. Tad galima manyti, kad visuomenės požiūris į kultūrinę veiklą, erudicijos vertę tuo metu jau buvo smarkiai pasikeitęs. Kito kultūrinės orientacijos visos visuomenės mastu. Susidarė daug platesnės nei iki reformacijos viso rašto komplekso (mokyklos, spaustuvės, knygos, bibliotekos, dokumentų) pa-

136 *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae*, ed. Zenon Chodyński, Eduard Lebowski, t. 3, Poznanae, 1883, p. 126–127; *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795*, t. 1, wyd. W. Wysłockiego, Cracoviae, 1878, p. 507.

naudojimo visuomenės gyvenime galimybės. Lietuvos DK tai buvo platus žingsnis kultūros modernizacijos kryptimi.

XVI a. reformacijos laikotarpiu Lietuvos DK susibūrė į institucijas energingiausi kultūros moderninimo šalininkai. Po gana trumpo vertybių perkainavimo laikotarpio jie sudarė interesų, profesinio darbo jungiamą visuomeninę struktūrą, kuri ėmėsi gana energingai perimti, atrinkinėti, kurti būtinas kultūrai naujoves, kurių stygių jau buvo aiškiai pajutusi. Žmonių, aktyviai dirbančių rašto sferoje, sluoksnis sparčiai kito, visą XVI a. keitėsi jų išsilavinimo turinys ir sukaupta kultūrinė patirtis. Šiuo metu Lietuvos istoriografija dar nėra pasirengusi plačiai apibendrinti raštingųjų sluoksnio sandarą, bruožus ir visas veiklos sritis. Galima pabandyti apčiuopti tik kai kuriuos pokyčius šiame sluoksnyje, kuriuos išryškino reformacijos raidos Lietuvoje studijos.

Pirma, raštingųjų sparčiai gausėjo, antra, į jų gretas įsiliejo asmenys iš įvairių kitų visuomenės sluoksnių, trečia, net kūrėsi šio sluoksnio mažosios – specifinės grupės, atsirado specializacija, veikla tapo daug aktyvesnė, įvairesnė ir profesionalesnė.

Reformacija pradėjo sparčiai keisti požiūrį į kultūrinės veiklos vertę, sparčiai gausino pasauliečių, įsitraukiančių į kūrybą raštu, gretas. Jie dirbo jau ne tik valdovo, dvaro, teismo raštinėse, bet, plečiantis mokyklų tinklui, gausėjo mokytojų, taip pat magistratų tarnautojų, cechų meistrų. Per vienos kartos laikotarpį nuo reformacijos pradžios susidarė aktyvi didikų, bajorų, miestiečių ir miestelėnų grupė, kuri rašymą jau laikė asmens saviraiška, raštu išdėstytas mintis – savo požiūrio ir savęs įamžinimu. Sukurtas tekstas, išleista knyga jau vertinami kaip paminklas ilgiems amžiams ir istorijos kūrimas. Buvo sukurti kūriniai, teigiantys stiprias jungtis tarp tautos dabarties ir praeities, pastangas kurti ir išlaikyti valstybę. Tai būdingas to meto raštingųjų kūrybos bruožas. Antra vertus, tai kertiniai Renesanso asmenybės požiūriai. Lietuvos DK šių reiškinių plitimo pradžia sutapo su reformacija. Pasauliečiai nuo XVI a. 6-ojo dešimtmečio sukūrė jau ne kartą aptartus politinės publicistikos, visuomenės filosofijos, valstybės sandaros ir teisės taisymo traktatus, plačią proginę literatūrą, o joje per kelis dešimtmečius išsiskyrė ir specifiniai grožinės literatūros žanrai. Toks intensyvus pasauliečių įžengimas į tekstų kūrybą taip pat buvo reformacijos paskatintas.

Apibūdindami reformacijos reikšmę Mažojoje Lietuvoje, išskirsime tik tą raštingųjų grupę, kuri kūrė raštiją lietuvių kalba, nors valstybėje dominuojanti tauta buvo vokiečiai. Tad palyginimui nagrinėsime lietuviškų knygų parengėjų grupes ir Mažojoje, ir Didžiojoje Lietuvoje, kurios nustatė savo santykį su tautos kultūra pasirinkdamos veiklai lietuvių

kalbą. Pirmiausia išaiškinsime, kokios grupės atsiradimas sietinas su reformacija.

Prūsijos kunigaikštystėje ir Didžiojoje Lietuvoje reformacija nuo jos pradžios tapo vienu iš veiksnių, formuojančių pastovią lietuvių inteligentų grupę, kurią vienijo knygų lietuvių kalba rengimas. Ar tai grupei buvo būdingi šiuolaikinės sociologijos išryškinami mažos visuomeninės grupės bruožai: fizinių asmenų, ketinančių įvykdyti visuomenės laukiamą moralinį įsipareigojimą, buvimas, bendrų vertybių pripažinimas, tarpusavio visuomeninis ryšys ir vidinė organizacija, tarpusavio bendradarbiavimas bendrai veikiant ir nustatant vertybių hierarchiją.[137]

Esame aptarę, kaip formavosi fizinių asmenų grupė – lietuviškų Mažosios Lietuvos bažnyčių kunigų būrys: nors per XVI a. 5-ąjį–7-ąjį dešimtmetį jų nemažai išaugo iš vietinių baltų, tačiau energingiausią branduolį sudarė atvykusieji iš Lietuvos DK. Reformacija ir Prūsijos kunigaikštystėje, ir Lietuvos DK sukūrė bendrą abiejose šalyse asmenų grupę, siekiančią sparčiau modernizuoti visuomeninį gyvenimą, keisti gyvenimo būdą, ir vienijamą tų pačių vertybių. Kartu susidarė komunikacijos galimybės tarp abiejose Lietuvos dalyse gyvenančių vienos tikybos asmenų, panašias vertybes laikančių reikšmingomis. Didžiojoje Lietuvoje ankstyvuoju reformacijos laikotarpiu reformacijos idėjas suvokė ir joms pritarė kaip tik tokiai inteligentijos grupei priskirtini asmenys, intelektualinis elitas, perkainavęs vertybes, bet neturintis galimybių jas fiziškai apginti. Šios aplinkybės psichologiškai parengė juos vykti į tą Lietuvos dalį, kuri politiškai nebuvo Lietuvos valstybė, bet kurioje buvo parankiau realizuoti save dvasiniu požiūriu. Tuo būdu inteligentų grupę Mažojoje Lietuvoje sudarė ir Didžiosios, ir Mažosios Lietuvos žmonės, bet visos kartos gyvenimo tarpsnį aktyviausieji buvo atvykusieji iš Didžiosios Lietuvos.

Dažnai bendrosios visuomeninės grupės vertybės pabrėžiamos kaip bendri tikslai, bendras gėrio supratimas, bendri poreikiai, kuriuos reikia patenkinti bendrais veiksmais.[138] Visus šiuos bendrų vertybių buvimo grupėje požymius nesunkiai randame Mažosios Lietuvos lietuviškų bažnyčių kunigų veikloje, jų kiek vėliau parašytose knygų pratarmėse. Visiems jiems buvo bendras siekis skleisti liuteronų tikėjimą visoje lietuvių kalbos pa-

[137] R.K. Mertonas, apibūdindamas visuomenės grupes, rašė: „Jas galima vadinti žmonių bendrijomis, turinčiomis moralinius įsipareigojimus įvykdyti tai, ko iš jų laukiama dėl jų visuomeninio vaidmens, turinčiomis bendrą jų pripažįstamų vertybių solidarumo pajautimą. Visos grupės yra bendrijos, bet bendrijos, kurios nevykdo jų narių interakcijos, nėra grupės." Merton, R.K., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa, 1982, p. 351–352.

[138] Turowski, Jan, *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Lublin, 1993, p. 83–84.

plitimo teritorijoje, visi jie suvokė gimtosios lietuvių kalbos vertę, siekė parengti visas knygas, reikalingas bažnyčios veiklai. Juos vienijo kultūrinė ir tautinė savimonė.[139] Iš išlikusių aptariamojo laikotarpio, o ir vėlesnio meto, lietuviškų knygų parengėjų laiškų, pratarmių labai aišku, kad šis jų darbas nebuvo siekis užsitikrinti materialinę gerovę ar užsidirbti papildomai pinigų – jie gaudavo tą pačią kunigo algą, o nukentėdavo jų ūkiai (nelikdavo jėgų ir laiko sėkmingai ūkininkauti), jie neužtikrindavo savo darbu palikuonims materialinių išteklių. Vidinis moralinis imperatyvas, vertęs gana beatodairiškai lietuviškų knygų parengimo darbą dirbti, geriausiai liudija šios grupės vertybines orientacijas ir vidinį ryšį tarp grupės narių. Vienas svarbiausių visus buriančių ir skatinančių veiksnių buvo paties darbo vertės suvokimas. Bendros konferencijos, rankraščių siuntimas vienas kitam su prašymais peržiūrėti, pataisyti, pratarmių ar dedikacijų rašymas vienas kito knygoms, pagaliau mirusiųjų kolegų rankraščių perėmimas ir jų parengimas spaudai (M. Mažvydo, B. Vilento, vėliau ir kitų) buvo bendrų pripažįstamų vertybių ir buvusio tarpusavio ryšio išraiška.

Netirta šios inteligentų grupės vidinė struktūra, ir iš tiesų tam išliko labai maža šaltinių. Tikra yra tai, kad šią grupę formavo ne teisiniai aktai ir ne bažnytiniai nuostatai, steigiantys institucijas. Tiesa, Prūsijos kunigaikštystės krašto bažnyčios nuostatuose numatytas lietuvių bažnyčios kunigo institutas padėjo šiai grupei įteisinti veiklą. Nebuvo Prūsijos kunigaikštystės bažnytiniuose nuostatuose numatytos centrinės lietuvių bažnyčios ar kokios nors šių bažnyčių vidinės organizacijos. Tačiau vis dėlto tokie centrai iškilo ne centrinio valdymo būdu suformuoti, o kitu keliu: dėl kunigų veiklos užmojo, jų atliktų darbų vertingumo. Vienu laikotarpiu toks centras buvo Ragainė, kai joje dirbo Martynas Mažvydas, bet ji neprarado reikšmės ir vėliau – ten ir amžiaus pabaigoje buvo sušauktos dvi konferencijos. Ryškiu centru tapo Baltramiejaus Vilento[140] vadovauta Karaliaučiaus lietuvių

[139] Piročkinas, Arnoldas, „Mažosios Lietuvos lietuvių raštijos kūrėjai tautinės savimonės požiūriu (nuo M. Mažvydo iki K. Donelaičio)", in *Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis*, Vilnius, 1994, p. 18–27.

[140] Artimus lietuviškų bažnyčių kunigų ryšius iliustruoja Klaipėdos kunigo Mikalojaus Blotno laiškas B. Vilentui. 1557 m., patekęs į nelaimę (įsivėlęs į muštynes buvo sumuštas ir pasodintas į Klaipėdos kalėjimą), M. Blotnas klausė B. Vilento, kaip jam elgtis ir prašė užtarimo pas vyskupą (tuo metu vadintą prezidentu) Johanną Aurifaberį; prašė, kad B. Vilentas pasitartų ir su Janu Seklucjanu (abu dirbo Karaliaučiuje – vienas lietuvių, kitas lenkų bendruomenėje). Matyt, tarpininkavimas padėjo, nes M. Blotnas buvo paleistas ir perkeltas į kitą grynai lietuvišką parapiją.

Mikalojus Blotnas 1557 [tarp 1557, sausio 14 ir 1557, kovo 12] iš Klaipėdos – Baltramiejui Vilentui, GStaPK HA XX, EM 98 c_2, nr. 159, l. 1–2r, 3v.; Sembos vyskupijos prezidento J. Aurifaberio pasiūlymas Klaipėdos burggrafui 1557, kovo 12, ibid., l. 5.

bažnyčia, likusi svarbi ir Jono Bretkūno veiklos metais. Jau daug vėliau – nuo 1586 m. į tokį telkiantį centrą pretendavo Tilžė, kai joje buvo įkurta partikuliarinė mokykla Mažajai Lietuvai. Visi centrai ir jų vadovai pagarbą, autoritetą pelnė dėl savo veiklos, tad galima sakyti, kad lietuvių kunigų grupės vadovai buvo iškelti dėl jų autoriteto (sakytume, charizmos), pripažinto jiems dėl moralinių savybių ir profesinės veiklos rezultatų, gebėjimo veiklai telkti kitus žmones, o ne bažnyčios administracijai įsakais tą autoritetą kuriant. Peržvelgus aptartąsias lietuvių kunigų būrio savybes, akivaizdu, kad jis turi visus šiuolaikinės sociologijos nustatytus grupės bruožus. Galima sakyti, kad šis būrys Lietuvos kultūros raidoje yra užuomazga lietuvių inteligentijos sluoksnio, savo profesinę veiklą, ateitį, intelektualinį darbą susiejusio su lietuvių kalba, jos įtvirtinimu bažnyčioje ir viešajame gyvenime. Jis vienijo išsilavinusius žmones, vertinusius intelektualinį darbą (beveik visi iš Lietuvos DK atvykusių pirmųjų liuteronų palikuonys), baigusius arba studijavusius aukštosiose mokyklose ir darbui pasirinkusius lietuvių kalbą. Todėl galima tarti, kad nuo pirmųjų knygų parengėjų susibūrimo pradedama Lietuvos inteligentijos, savo veiklai pasirinkusios lietuvių kalbą, istorija, jau apčiuopiama dokumentikoje.

Lietuvos DK evangelikai, rengę ir rašę leidinius lietuvių kalba, stipriai skyrėsi nuo Mažojoje Lietuvoje veikusiųjų. Visų pirma, pačioje evangelikų reformatų bažnyčioje toks dvasininkų sambūris XVI a. antrojoje pusėje ir XVII a. pirmajame dešimtmetyje nesusidarė. Tam būta, matyt, daug veiksnių. Nuolatinė reikmė svarstyti teologijos klausimus orientavo juos į kuo platesnę auditoriją: norėta savo požiūrį kuo plačiau paskleisti – ir slaviškojoje Lietuvos DK teritorijoje, ir Lenkijos Karalystėje šalininkų paieškoti. Daug lėmė reformacijos vadovų užmojai pirmaisiais antrosios bangos dešimtmečiais: jie stengėsi evangelikų tikėjimą platinti ne tik Lietuvos DK, bet ir Lenkijos Karalystės teritorijoje. Lėmė ir požiūrio į tikėjimo platinimą tarp valstiečių ir miestelėnų apréžtumas – pirmaisiais reformacijos plitimo dešimtmečiais atrodė, kad reformaciją platinti svarbu tik bajorijos tarpe – toks vieno luomo pervertinimas buvo būdingas laikotarpiui, kai su įkarščiu buvo kuriama luominė valstybė, o jos valdyme iš esmės buvo atstovaujamas vienas – bajorų luomas. Reformacijos plitimo laikotarpiu dominuojančiai bajorijai atrodė, kad evangelikų tikėjimui platinti tarp valstiečių ir miestelių gyventojų turi pakakti žemvaldžio valios, jiems nebūtinai taikytinas tikėjimo sąmoningumo principas. Reformacijos vadovai didikai orientavosi į plintančią bajorų luomo dvikalbystę ir į vieną jos komponentų – bendrąją – lenkų kalbą, kuria išleistas leidinys galėjo būti platinamas labai didelėje teritorijoje. Požiūris ėmė keistis yrančios pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų dešimtmečiais, kai pasidarė aišku, kad reformacijos

šalininkų teritorijos jau nebesiplės. Lietuviškų leidinių stygių pastebėjo ir padėtį evangelikų reformatų bažnyčioje bandė taisyti ne jos dvasininkai, o pasauliečiai.

Kalbos ir literatūros istorikai nevertino M. Petkevičiaus katekizmo ir J. Morkūno postilės dėl to, kad jų kalba mažiau norminta nei Mažosios Lietuvos leidiniuose, juose daug daugiau barbarizmų, patys leidiniai palyginti ne taip kruopščiai išleisti.[141] Iki šiol šių leidinių kalba nėra pakankamai ištirta. Kultūros istorikui šie leidiniai įdomūs keliais požiūriais, pirmiausia kaip parengti asmenų, kurių profesinė veikla tiesiogiai nebuvo susieta vien tik su religinės literatūros rengimu. Tai buvo, sakytume dabar, neprofesionalų daryti vertimai. Tuo tarpu Mažojoje Lietuvoje tokius leidinius rengė dvasininkų grupė, nuolat dirbanti su panašiais tekstais, metų metais susidurianti su žmonių reagavimu į juos, pagaliau profesionaliai įpareigota šiam darbui ir galinti perduoti patyrimą savo palikuonims, tęsiantiems tėvų darbą. Tekstų lietuvių kalba rengimas Mažojoje Lietuvoje jau buvo institucinės veiklos rezultatas; Didžiosios Lietuvos kalvinistų knygos buvo daugiau asmeninė pasauliečių iniciatyva ir jų veiklos rezultatas. Šių leidinių kalba turėjo daugiau atspindėti to meto bajorų gyvą šnekamąją lietuvių kalbą, nes pasauliečiai ir nekėlė sau kalbos norminimo uždavinio tokiu lygiu, kokio laikytis privalėjo nuolat šį darbą dirbusieji dvasininkai. Laukia savo tyrinėtojų šie leidiniai dar ir kitu požiūriu: kokia kalba kalbėjo Žemės teismo teisėjas, dirbęs Vilniuje apie 30 metų (nuo 1574 m. iki mirties 1608 m.) Žemės teisme ir Vyriausiojo Tribunolo sekretorius, kai sesijos vykdavo Vilniuje, turėjęs dvarų apie Maišiagalą, Giedraičius, Salaką, nors ir kilęs iš srities, buvusios į vakarus nuo Kėdainių. O daug metų Vilniuje gyvenusio ir dirbusio Jokūbo Morkūno kalba – galbūt tai Vilniaus miestiečio kalba?

Abu lietuviškieji evangelikų reformatų amžiaus pabaigos leidiniai buvo skirti ir bažnyčios veiklai, ir mokyklai, ir, kas įdomiausia, namuose skaityti. Tai matyti iš J. Morkūno postilės lenkiškosios pratarmės, kurioje autorius rašo, kad knygą skiria

> ...šeimininkams [...], kurie kartais prislėgti kokių nors sunkumų ar dėl bažnyčios tolumo negali atvykti į pamokslą

[141] Lebedys, Jurgis, *Senoji lietuvių literatūra...*, p. 77–79; Zinkevičius, Zigmas, *Senųjų raštų kalba...*, p. 196–197. Autoriai aptarė katekizmo ir postilės leksiką, tarmės pobūdį ir vertino katekizmo kalbą kaip bažnytinio žargono pradmenis. Atsižvelgiant į tai, kad vertėjas buvo ne dvasininkas, šį reiškinį būtų galima aiškinti kitaip – katekizme užfiksuotas tuo metu jau funkcionavęs bažnytinis žargonas ir bajorų, gyvenusių Vilniuje ir jo apylinkėse, kalba.

ir tikisi, kad ši knyga

> ...paskatins ir bus pagrindas savąją kalbą mylėti ir branginti, išlaikyti ir platinti. Todėl, kad ji mums visiems, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojams, kaip jau sakyta, taip labai rūpi.[142]

Trumpam stabtelkime prie XVI a. pabaigos lietuviškų knygų parengėjų grupelės. Merkelio Petkevičiaus visų bendradarbių nežinome. Lenkišką ketureilį „Tam, kas skaitys", pasirašytą kriptonimu M.I., galima iššifruoti kaip ir M[orkūnas] J[okūbas] (Karolis Estreicheris spėjo, kad taip pasirašė Martynas Janicijus). Tų bendradarbių turėjo būti ir dvasininkų, nes dalį spausdintų giesmių M. Petkevičius gavęs „iš kitų", o kai kurias paėmęs iš Mažosios Lietuvos liuterono M. Mažvydo katekizmo.[143] J. Morkūno leidinyje, be jo ir Jono Kazoko, dalyvavo asmenys, prisidengę kriptonimais J. B. M. ir J.B. Kaip mano V. Biržiška, šie kriptonimai yra paties Morkūno – J[okūbas] B[altramiejaitis] M[orkūnas].[144] Net ir prijungus visus asmenis, pasislėpusius po kriptonimais, akivaizdu, kad Didžiojoje Lietuvoje lietuviškus leidinius rengusieji nesudarė tokios grupės, kokia jau buvo susibūrusi Mažojoje Lietuvoje. Didžiojoje Lietuvoje šias knygas rengė pavieniai asmenys, nors ir jungiami bendrų tikslų bei nuostatų. Neturime žinių apie XVI a. susidariusį darbų perimamumą ir nusistatytą nuoseklią leidinių rengimo programą. Knygų lietuvių kalba parengėjų grupė tarp Lietuvos DK evangelikų dar tik formavosi. Jos veiklos pėdsakų nagrinėjamuoju laikotarpiu dar nematyti. Tad šiuo požiūriu Didžiojoje Lietuvoje naujovės – spaudinių lietuvių kalba – kūrėjai buvo daug silpnesni, o leidinių parengimas mažiau specializuotas, tad ir menkesnio profesionalumo.

6. Kai kurių naujovių plitimas, perkūrimas ir derinimas prie kultūros sistemų

Naujovių įsrūvos į kultūrą vyksta netolygiai ir būna įvairialypės. Plačiai naujovės plūsteli kultūrų krizių laikotarpiais, visuomenės raidos lūžio laikotarpiais, susidarius sąlygoms labai intensyviai kultūrų

[142] *Postilla lietuviszka tatay est izguldimas prastas Ewangeliu ant koznos Nedelios ir Szwentes per wisus metus...*, Wilnius, 1600, pratarmė lenkų kalba.

[143] Pociūtė, Dainora, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės...*, p. 38–39.

[144] Biržiška, V., *Aleksandrynas*, p. 196–197.

komunikacijai. Tada iškyla uždavinys ir reikalas intensyviai naujoves perimti, atrinkti, adaptuoti, perkurti, derinti ir įjungti, t.y. „apgyvendinti" savojoje kultūroje. Be nuolatinio atsinaujinimo konkrečios visuomenės kultūros raida stingsta, sunkiau gyvuoja viso regiono mastu. Tačiau naujovės gali kelti pavojų kultūros tęstinumui, jei jų įsrūvos yra labai intensyvios ir vyksta staiga, sunkių ekonominių ir demografinių krizių laikotarpiais; jei naujovės diegiamos represyviai, arba tik vadinamuoju „centrinio valdymo" būdu, vidaus ar išorės politinės valdžios ekonominių ar kitokių institucijų jėga ir galia[145], neatsižvelgiant į kultūros sistemų būklę, visuomenės poreikius ir paveldėtą kultūros klodą. Kultūros raidos tęstinumui kelia pavojų ir daug vienu metu įsiveržiančių naujovių, perimamų kultūrų sąveikos būdu, kai kultūrų sąveika yra neproporcingai asimetriška: viena kultūra veikia ekspansyviai, o kita nėra pasirengusi ar nepajėgia naujovių perkurti. Pavojingas ir stiprus konservatyvumas, užsklendžiantis kultūrą ir vis didinantis kultūrų komunikacijos netolygumą regione.

Naujovių kūrimas, atranka, perėmimas, perkūrimas ir pritaikymas prie paveldėtos kultūros formų arba įterpimas tarp senųjų, degraduojančiųjų ir yra tas būtinas, turintis nuolat vykti kultūros kūrybos judesys, laiduojantis kultūros raidos gyvybę ir tęstinumą. Mechaniškai įsiterpę ar įterpti nauji kultūros elementai, dėl kokių nors aplinkybių sumažėjęs gebėjimas atrinkti, perkurti, t.y. gyvojo kultūros proceso infantiliškumas, neperkurtųjų naujovių sankaupos kartais kelia ne mažesnę grėsmę kultūros integralumui ir tęstinumui negu svetimųjų kariuomenių užpuolimai, griaunantys ūkį ir naikinantys gyventojus. Vienas iš kultūros kūrybos susilpnėjimo veiksnių gali būti centrinio valdymo keliu visuomenėje formuojama nuostata, kad kitos kultūros elementai yra didesnės vertės, kad, perimant kokį nors elementą, visai nebūtina jų atranka ir kultūros kūryba.

Naujovių perkūrimo lauke, jų įsismelkimo į kultūros sistemas procese veikia daug veiksnių: gausybė paveldėtų institucijų, visa turima istorinė patirtis, paveldėto kultūros klodo visuma, daug reiškia ar yra aktyviųjų mobiliųjų jėgų, ar jų trūksta, koks yra jų kūrybiškumas, kultūrų komunikacijos intensyvumas, kokios komunikacijos kryptys, inercijos jėgą formuojantys veiksniai, priešpriešos jėgos ir procesai, kuriantys pasipriešinimą naujovei ir susidarančios turbulentiškos srovės bendrajai dinamikos kryptčiai, kai kurių kultūros elementų revitalizacija (gyvybiškumo atsikūrimas ar atkūrimas), t.y. visa sudėtinga kultūros raidos sandara ir kultūros sistemos apsuptis.[146]

[145] Hultkrantz, Åke, *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore*, t. 1, p. 38 („Central Direction").

[146] Wiegelmann, Günter, *Theoretische Konzepte der Europäische Ethnologie...*, p. 57–58.

Iš gausios tokio požiūrio problematikos bandysime apžvelgti tik kelis klausimus, kurie galėtų paaiškinti reformacijos vaidmenį kultūros raidos tempui ir jos įtaką perkūrimo lauko intensyvumui ar nepajėgumui.

XVI a. visuomenę sunku tirti pasitelkus etnologijos ar kultūros sociologijos konceptus, nes labai maža šaltinių, iš kurių būtų galima spręsti apie tuos pačius procesus visuose visuomenės sluoksniuose. Galime bandyti užčiuopti tik kai kurių procesų kontūrus bajoriškoje visuomenėje – jos kultūrą šaltiniai apibūdina geriausiai.

Vienas naujovių plitimo būdų buvo jų, jau perimtų ir adaptuotų mobiliajame kultūros lygyje, perdavimas kitiems visuomenės sluoksniams.[147] Etnologai pastebėjo, kad kai kurio tipo naujovės perduodamos viena kryptimi – iš aukštųjų visuomenės sluoksnių jos plinta į žemesnius. Tai būdinga naujovėms, žyminčioms žmogaus statusą, vadinamoms prestižo naujovėms, susijusioms su buities pagerinimu, t.y. gerovės naujovėms. Visuomenė deda daug pastangų išlaikyti gerovės naujoves net ir stagnacijos, ūkinio smukimo laikotarpiais. Žemesnieji sluoksniai gerovės naujoves iš kitų sluoksnių dažniausiai perima ūkinio pakilimo laikotarpiais. Prestižo naujovių kelionė po visuomenės sluoksnius priklauso nuo visuomenės materialinės padėties, tačiau dar daugiau lemia visuomenės struktūra.

Kiek įmanu, bandysime apibūdinti kaip plito ir įsitvirtino skirtinguose visuomenės sluoksniuose keletas jau anksčiau aptartų naujovių: spauda ir knygos[148] konkrečiu reformacijos raidos laikotarpiu – XVI a. viduryje–XVII a. pirmajame dešimtmetyje.

Kaip žinia, priešreformaciniu laiku knygų rinkinius Lietuvos DK turėjo vienuolynai, aukštieji bažnyčios pareigūnai – vyskupai, kanauninkai[149], o iš pasauliečių – valdovas ir kancleris (pvz., Albertas Goštautas), t.y. aukščiausieji valstybės hierarchijos asmenys. 1551 m. į Vilnių atvykęs teisių

[147] Hultkrantz, Åke, *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore*, t. 1, p. 151–159, 239 („Transmission of Cultural Materials").

[148] Spaustuvių, bibliotekų aptariamojo laikotarpio istorijai gausią empirinę medžiagą surinko ir paskelbė Levas Vladimirovas (*Knygos istorija*, Vilnius, 1979, p. 405–414), Nojus Feigelmanas (*Lietuvos inkunabulai*, Vilnius, 1975), Vladas Žukas („Asmeninės bibliotekos Lietuvoje XV–XVIII a.", *Bibliotekų darbas*, 1977, nr. 9, p. 31), tačiau šiose publikacijose nekeliama reiškinio plitimo problema.

Renesanso ir baroko epochų skaitytoją analizuojanti M.B. Topolska (žr. Topolska, Maria Barbara, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskiem w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław, 1984, p. 299–307) aptaria Lenkijos vaidmenį spaudos plitimui, nurodo, jog spauda lenkų kalba skatinusi Lietuvos DK ir Lenkijos Karalystės bajorijos integraciją. Autorė tik konstatuoja, jog reformacijos laikais skaitytojų ratas plėtėsi.

[149] Ochmański, J., *Biskupstwo Wileńskie...*, p. 35, 41, 47; Ochmański, Jerzy, „Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku", in *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń, 1996, p. 73–83.

mokslų daktaras pasaulietis katalikas Petras Roizijus kartu atsivežė ir savo biblioteką. Savo poezijoje jis aprašė, kam ir kokias knygas siuntė. Šią informaciją galima laikyti rodikliu, kam knygos rūpėjo ir buvo reikalingos. P. Roizijus knygas siuntė[150]: Žygimantui Augustui, Mikalojui Radvilai Rudajam (dvi istorines Petrarca'os ir Machiavelli *Il principe*), 1552 m. Stanislovui Kęsgailai (4 knygas apie karo meną ir techniką), Vitebsko vaivadai Stanislovui Kiškai (apie karo meną, graikų filosofų rinktinius raštus, kadangi Kiška „garsėjo mokslingumu" – *studiis inclyte*), Vilniaus kanauninkui Stanislovui Narkuskiui (Narcussius), o apie 1564 m. savo knygą *Sprendimai* (*Decisiones*) – Žemaičių seniūnui Jonui Jeronimui Chodkevičiui. Tad visos žinios kalba apie knygų cirkuliaciją pačiame aukštajame valstybės ir bažnyčios hierarchijos sluoksnyje: didikų, kunigaikščio, kanauninko mokslų daktaro aplinkoje. Ankstyviausia žinia apie Kauno miestiečio biblioteką – 1545 m. Žinios apie Aleksandro Rodūnionio ir Martyno Mažvydo[151] XVI a. viduryje turėtąsias knygas jau liudija, kad jos cirkuliavo tarp neturtingų bajorų, duoną pelniusių protiniu darbu, pasirinkusių reformaciją ir tapusių liuteronų dvasininkais. A. Rodūnionio ir M. Mažvydo atveju galima tarti, kad jie todėl ir perėjo į reformaciją, kadangi veikė mobiliosios kultūros lygyje ir atstovavo grupei, siekusiai visuomenės modernizavimo. Tačiau naujovės – knygų – plitimą tarp bajorų nuo XVI a. 6-ojo dešimtmečio iki XVII a. pirmojo dešimtmečio jau galime sieti su reformacijos teiktuoju impulsu: reformacijos skatintas daug aktyvesnis ir įvairesnis santykis su kultūros veikla, reformacijos vadovų intensyviai kurtas spaustuvių steigėjo, knygų mecenato, mokslus vertinančio asmens įvaizdis tapo to meto didiko prestižo ženklu, ir tai veikė daugelį bajorų: iš evangelikų didikų sluoksnio knyga „leidosi žemyn" į bajorijos, vidutinės ir net neturtingosios, sluoksnį. Naujovės plitimą skatino ir noras pakelti prestižą, ir suvokta raštingumo bei išsimokslinimo nauda, o svarbiausia, paties evangelikų tikėjimo kurtoji nuostata – pažinti Šventąjį Raštą jį skaitant, t.y., šių dienų terminais tariant, šį pažinimą jau teoriškai pervedant į masinės kultūros elemento rangą.

Naujovės plitimą bajorijos luome, jau nebe didikų, bet jų klientų lygmenyje, liudija aptarti atvejai, kai knygoms įsigyti buvo skiriama nemažai lėšų: nei A. Rimša, nei Šveikauskas, nei A. Volanas ir keli kiti nebuvo turtingi bajorai. Iš tikrai neturtingų bajorų kilęs S. Risinskis, profesionalas pedagogas, savo bibliotekos dydžiu (komplektuota amžiaus pabaigoje ir XVII a. pirmąjį ketvirtį, turėjo apie 1000 tomų) jau priartėjo prie didikų

[150] Ročka, Marcelinas, „Lietuviškoji Petro Roizijaus poezijos tematika ir jo kultūrinė veikla Lietuvoje", *Literatūra*, t. 8, Vilnius, 1965, p. 145–150.

[151] Feigelmanas, Nojus, *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius, 1975, p. 38, 40.

Radvilų turėtų bibliotekų. Tai, ką amžiaus viduryje knygų pasaulyje veikė didikai, amžiaus pabaigoje, praėjus keturiems reformacijos dešimtmečiams, jau bandė siekti vidutinio turtingumo ir neturtingi bajorai, susibūrę į raštingą visuomenės sluoksnelį. Amžiaus viduryje didikas Mikalojus Radvila Juodasis organizavo Biblijos vertimą, amžiaus pabaigoje Vilniaus žemės teismo raštininkas bajoras pats vertė katekizmą ir savo lėšomis jį išleido.

J. Morkūno, kaip ir M. Mažvydo, knygos jau rengiamos orientuojantis į savarankiškai namuose skaitantįjį. Tai ir tikinčiojo, ir dvasininko lektūra. Pirmąją viziją, kad knyga gali būti skiriama ne tik bajorijai, jau galima įžiūrėti ir M. Mažvydo, ir M. Petkevičiaus katekizmuose – abu leidiniai buvo skirti ir ūkininkui, ir mokyklai. Antra vertus, M. Mažvydo kreipimasis į „ūkininkus" skamba ir J. Morkūno postilės įžangoje, tik čia adresatas – bajorai, skaitą lietuviškai.

Amžiaus viduryje lenkų kalba išleistos prabangios Brastos Biblijos plitimą tarp vidutinių bajorų sunku įsivaizduoti. Amžiaus pabaigoje jau buvo išleistas universalus, nebrangus, apimantis ir pamokslus, ir evangelijas, katekizmas lietuvių kalba bajorams ir bažnyčiai. Tad naujas reiškinys plito ir prigijo. XVI a. pabaigoje į knygų leidybą, jos mecenatų tarpą įžengė moteris bajorė. Jokūbo Morkūno postilės dedikacijoje Sofijai Vnučkienei eiliuotojas Jonas Kazokas Lietuvis jos veikloje labiausiai vertino tikėjimo platinimą steigiant mokyklas:

Dėl to ji daugel išdalija turtų
Mokykloms steigti ir bažnyčioms kurti.[152]

Toks naujovės plitimas kilmingųjų luome ir jos spartus „nusileidimas" iš didikų į bajorijos sluoksnį liudijo reformacijos skatintą intensyvų kultūros procesą.

Amžiaus viduryje M. Radvila Juodasis steigdamas spaustuvę net kelis spaustuvininkus kvietėsi iš Lenkijos ir kūrė spaustuvę dvare ten, kur turėjo būti leidžiami mecenato užsakyti leidiniai su jo materialine garantija. Amžiaus pabaigoje – Vilniuje ir kitose Lietuvos vietovėse jau dirbo šiam darbui pasirengęs lietuvis Jokūbas Morkūnas, kuris 1600 m. postilės pratarmėje rašė, jog teikiąs „ne lenkų, bet ta sava kalba" knygą. Amžiaus pabaigoje, palyginti su XVI a. 6-uoju ir 7-uoju dešimtmečiu, spautuvės veikė jau įvairiausiais pagrindais. Tarp jų buvo ir komercinių (Jano Karcano, Ulriko ir Salomono Sultzerių), kurios išsilaikė iš savo pačių organizuojamų ir priimamų užsakymų, spausdinamų ir parduodamų leidinių.

[152] Koženiauskienė, Regina, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius, 1990, p. 164.

Panašiai plito raštingumas – per parapines mokyklas iš lėto pradėjo „leistis" jau iki liaudies kultūros formomis gyvenusiųjų sluoksnių. Žinoma, Lietuvoje tai vyko kur kas menkesniu mastu nei liuteroniškose Europos valstybėse – Danijoje, Švedijoje. Pamažu tankėjantis parapinių mokyklų tinklas per daugelį dešimtmečių raštingumą padarė prieinamą pirmiausia privačių miestelių gyventojams: padidėjo galimybės kaip tik miestelėnų sluoksniui.

Kitas labai svarbus naujų reiškinių gyvavimo kultūros sistemose aspektas – jų perkūrimas ir derinimas prie paveldėtojo kultūros klodo. Šiuo požiūriu Didžiojoje ir Mažojoje Lietuvoje skyrėsi evangelikų bažnyčių pozicijos. Mažojoje Lietuvoje XVI a. paskutinius dešimtmečius ir XVII a. pirmąjį dešimtmetį bažnyčių tinklas buvo tankinamas centrinio valdymo būdu – mokyklos kurtos bažnytinės valdžios nuostatais bei įsakais miesteliuose ir didesniuose kaimuose, kai kuriais požiūriais derinantis prie gyventojų. Lietuvių kalbos vartojimą pripažinus būtinu bažnyčios kaip institucijos mastu, raštingumą miestelių gyventojai pamažu pradėjo laikyti naudingu ir siektinu dalyku (prisiminkime aptartąjį Priekulės atvejį, kai bendruomenės vyresnieji pasauliečiai rodė iniciatyvą ir rinkosi mokytoją).

Žinoma, negalima kalbėti nei apie didelį Mažosios Lietuvos gyventojų raštingumo procentą, nei tuo labiau apie visuotinį mokymą, tačiau, palyginus su Didžiąja Lietuva ir Prūsijos kunigaikštystės priešreformacinio laikotarpio būkle, akivaizdu, kad buvo pasiekta daug. Priekulės pavyzdys įdomus tuo, kad jame matyti bendruomenės savaveiksmiškumas, jos narių iniciatyva sprendžiant mokyklos reikalus, o tokių atvejų tuo metu Didžiojoje Lietuvoje dar nepavyko rasti.

Didžiosios Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčia mokymą taip pat laikė būtinu tikėjimo platinimo komponentu, tačiau pirmaisiais reformacijos laikotarpiais ji nepakankamai atsižvelgė į visus visuomenės sluoksnius, tarp jų ir į valstiečius, nesubūrė stiprios lietuvių kilmės dvasininkų grupės ir polilingvizmo nepavertė bažnyčios politikos kryptimi. Ir Simono Budno 1562 m. *Katechizis*, parašytas kalba, artima baltarusių šnekamajai, ir Vasilijaus Tiapinskio evangelijų tekstai dviem – senąja kanceliarine ir baltarusių šnekamąja -kalbomis, ir lietuvių M. Petkevičiaus bei J. Morkūno lietuviškos knygos nebuvo vieningos evangelikų reformatų bažnyčios politikos rezultatas, nebuvo planingai ir nenutrūkstamai vykdoma programa kaip Mažojoje Lietuvoje. Šie leidiniai atsirado tik aktyvių reformacijos šalininkų iniciatyva, kuri rodė, kad knygos gimtosiomis kalbomis buvo reikalingos. Tačiau pats reiškinys – knygų visomis valstybės tautų kalbomis leidyba – netapo bažnyčios kaip institucijos principine veiklos nuostata. Tad čia galima konstatuoti, jog knygų šnekamosiomis kalbomis rengimas Lietuvos DK

liko nepakankamai perkurta ir nepakankamai priderinta naujovė prie tuo metu egzistavusių kultūros sąlygų. Plačiau šią naujovę pritaikyti trukdė išmanančių šį darbą vietinių kūrėjų stygius. Pirmieji spausdintieji tekstų vertimai į prūsų, lietuvių kalbą ir knygų tomis kalbomis parengimas reikalavo nemenkų kūrybinių pastangų. Pati idėja – plačiai vartoti gimtąsias kalbas, subrandinta Europos reformacijos centruose, mechaniškai negalėjo būti perkelta į baltų kultūrą. Tekstus reikėjo atrinkti, versti, derinti prie mąstymo būdo, pasaulėvaizdžio, prie žinomų tarmių, ieškoti žodžių, kurie būtų suprantami kelioms šnektoms ar tarmėms, kurti ir norminti bendrinę kalbą. Antra vertus, pradėjus kalbą vartoti plačiam tikybos mokymui, teologijai, reikėjo plėtoti leksiką, nusikalti naujų žodžių tikėjimo terminams ir atsirandantiems naujiems reiškiniams įvardyti (pvz., M. Mažvydo naujadaras skaitytinės – t.y. raidės), o kartais ir turėtiems žodžiams naujas prasmes teikti. Tad knygų leidimas šnekamąja kalba iš karto buvo kūrybiškas naujovės pritaikymas. Jau esame aptarę M. Mažvydo ir jo bendradarbių kūrybinį indėlį į leidinių struktūrą pasirenkant prioritetus, išlaikant dalį tradicinių tekstų, taip pat mąstant apie realias galimybes rašto mokyti ir jį padaryti ryšio, t.y. komunikacijos pagrindu. Reikėjo nugalėti per amžius gyvavusį požiūrį, jog šnekamoji kalba – nešventa, pagoniška kalba. Šis požiūris, ir vėliau kurstomas, Lietuvoje buvo gyvas dar ir XIX a.

Pirmosios knygos lietuvių kalba ir nuosekliai vykdoma jų parengimo programa buvo naujovė, veikusi ne vieną kultūros sferą: tikėjimą, liaudies buitį, kalbos gyvavimo ir vartojimo sferas, raštingumo mastą, švietimą. Jos pradėjo ardyti galingą, kelis šimtmečius tvėrusią stereotipinę rašto ir šnekamosios kalbos dvikalbystę, įprotį raštui vartoti specialias svetimas rašto kalbas. Knygos, parengtos šnekamąja kalba, sudarė precedentą bei formavo nuostatą, kad lietuvių kalba gali tapti rašto kalba, tinkama viešai vartoti, ir pralaužė inercijos jėgą.

Pirmosios knygos lietuvių kalba buvo skirtos visiems luomams ir visuomenės sluoksniams – liuteronų bendruomenės nariams: bajorams, dvasininkams, miestiečiams, miestelėnams, valstiečiams. Tie patys fiksuoti tekstai, platinę tikėjimo mokymą, jo išpažinimą ir apeigas, artino atskirų lietuvių visuomenės sluoksnių tikėjimo pavidalus, t.y. teikė pagrindą jų komunikacijai tikėjimo, raštingumo pagrindu, kartu stiprino ir kelių baltų tautų palikuonims bendros lietuvių kalbos poziciją. Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčia iš reformacijos formavimosi centrų paėmė tą pačią idėją, bet jos galimybių pakankamai nepajėgė išnaudoti. Tai vyko ir dėl stipraus politinių institucijų poveikio, ir dėl politikos sąlygojamos asimetriškos kultūros komunikacijos su Lenkijos bajorų luomo kultūra, ir dėl netolygaus tautinės valstybės brendimo Lenkijoje ir Lietuvos DK. Priežas-

čių, dėl kurių buvo nepakankamai pasinaudota naujove – reformacijos teiktais impulsais raštijai ir spaudai gimtąja kalba kurti, reikia ieškoti Lietuvos DK to meto kultūros gyvenimo silpnosiose pusėse bei nenugalėtoje, konservatyvioje nuostatoje raštui vartoti svetimą kalbą. Priežasčių visuma lėmė, kad Europoje kylant *lingua vulgaris* prestižui Lietuvos DK hierarchijos struktūros neišsprendė dilemos tarp būtinybės turėti Abiejų Tautų Respublikoje bendrą politikos kalbą, bendrą mokslo kalbą (lotynų) ir vartoti lietuvių šnekamąją kalbą valstybės institucijose. Evangelikų reformatų krašto bažnyčia viena šios dilemos išspręsti nepajėgė. Ji darė įtaką, palyginti silpną, bažnytinės veiklos, bet ne valstybės valdymo sferoje.

Tad, apibendrinant visuminę reformacijos reikšmę raštijai ir spaudos kūrimui gimtąja kalba, galima teigti, kad reformacija buvo stipri paskata šiai naujovei įžengti į lietuvių tautos kultūrą, sukūrė lietuvišką spaudą, kuri pradėjo veikti ne tik bajorų, bet ir liaudies kultūros formomis gyvenančių sluoksnių raštingumo lygį, keisti liaudies tikėjimo pavidalus. Vis dėlto reformacija nepajėgė lietuvių kalbos iškelti iki valstybinės statuso: Mažojoje Lietuvoje tai padaryti nebuvo galima dėl to, kad Prūsijos kunigaikštystė buvo vokiečių valstybė, o Didžiojoje Lietuvoje – dėl daugelio politinių ir visuomeninių aplinkybių. Aptariamuoju laikotarpiu spauda, raštija lietuvių kalba liko tik bažnyčios veiklos ir tikėjimo platinimo sferoje. Tačiau, žvelgiant jau iš vėlyvesnių amžių perspektyvos, labai aišku, kad šis naujas reiškinys ištvėręs sunkmečius, išsilaikė kelis šimtmečius Lietuvos DK, o Mažojoje Lietuvoje išaugo, giliai įsigyveno į lietuvių kultūrą ir su Jono Šulco pasakėčių vertimais bei Kristijono Donelaičio kūryba peržengė savo kelis šimtmečius išlaikytas paskirties ribas.

Prūsijos kunigaikštystėje XVI a., reformacijos pradžioje, pripažinus polilingvizmą bažnyčioje valstybės mastu, centrinio valdymo keliu buvo įvesta daug naujovių: suburtas dvasininkų, lietuvių kalba atliekančių savo pareigas, sluoksnis, finansuojami leidiniai lietuvių kalba, griežtai tikrinama, kiek pažįstami tikėjimo mokymo pagrindai. Gana greitai susidariusi veikli lietuvių dvasininkų grupė jau sugebėjo tapti tų naujovių nešėja, kūrybiškai adaptuoti naujoves prie veikiančių kultūros sistemų. Pavyzdžiui, gerai žinodamas Mažosios Lietuvos valstiečių galimybes ir suprasdamas, kad jie visi nepajėgs išmokti rašto, M. Mažvydas katekizme šalia elementoriaus ir tikėjimo teiginius aiškinančios dalies pateikė giesmynėlį, kur eiliuota kalba ir giedojimo būdu irgi aiškino tikėjimą.

Pirmųjų lietuvių liuteronų veikloje būta ir aiškių programinių nuostatų nesitaikyti prie kai kurių liaudies tradicinės kultūros sistemų.

Verta atidžiau aptarti M. Mažvydo ir jo bendradarbių santykį su tradiciniu liaudies kultūros klodu. Šį jų santykį būtų galima apibūdinti kaip

labai atsargų, pagrįstą atrankos būdu, t.y. selektyvų. Sudarydami giesmynus, jie rėmėsi tuo, kas būsimiesiems skaitytojams buvo pažįstama, artima ir ką liuteronai buvo priėmę į savo liturgiją – įtraukė keletą senų, viduramžių laikų katalikiškų himnų. Daugumą jų išvertė iš paties M. Lutherio vertimų ar perdirbinių, kai kuriuos perėmė iš senosios žodinės lietuvių giesmių tradicijos (pvz., giesmė „Bernelis gimė mums"). Tačiau apskritai jų santykis su senąja liaudies kultūra buvo labai atsargus – niekur neperžengė paties M. Lutherio nubrėžtų senųjų tradicinių katalikiškų giesmių panaudojimo galimybių. Susieti, sulieti kuriamas naujoves su kitomis lietuvių liaudies kultūros sritimis – šeimos papročiais, kasdieninio gyvenimo kalendoriniais ritualais ir kt. jie nesiekė. Atvirkščiai, liaudies tikėjimo pavidalus M. Mažvydas ketino keisti ir naikinti, kiek tik pajėgė, ir siekė visą papročių klodą griežtai derinti prie liuteroniškosios teologijos reikalavimų. Liuteronų teologijos teiginiai buvo gana tiesmukai projektuojami į lietuvių valstiečių buitį, visos „velnuvos" turėjo būti beatodairiškai šalinamos. M. Mažvydas smarkiai ir ortodoksiškai smerkė sinkretiškąjį liaudies tikėjimo sluoksnį. Tad šioje srityje diegiamoji naujovė turėjo atlikti ir griaunamąjį vaidmenį: naikinti tradicijų klodą, palaikantį lietuvių liaudies kultūros Mažojoje Lietuvoje tęstinumą. Tačiau negalima pamiršti, kad to buvo tik siekiama, bet tuo metu neįvykdyta.

M. Mažvydo ir jo bendradarbių pasirinkta orientacija į savaveiksmę lietuvių bendruomenę, pasigirdusi jo raštuose tam tikra abejonė, ar kunigai visada atliksią savo pareigą skelbti Dievo žodį lietuvių kalba, tiesmukas liuteronų teologijos taikymas liaudies papročių ir buities sferose lyg silpnu punktyru nubrėžė kontūrus būsimojo XVIII a. pietistų judėjimo, kuris jau kardinaliai keitė dalies lietuvių santykį su tradicine liaudies kultūros dalimi. Intuityviai pajusta kultūros procesų linkmė naujų XVI a. reiškinių kūrėjams ir šioje srityje suteikė galimybes tapti būsimų – naujų tikėjimo formų pranašais. O XVIII a. pietistų judėjimas jau palietė giluminius liaudies kultūros gyvavimo dalykus.

Nuo M. Mažvydo ir jo bendradarbių veiklos laikų, kultūros procesų visumos veikiami, Mažosios Lietuvos lietuviai iš lėto virto lietuvininkais – savitos subkultūros pavidalais gyvenančia lietuvių tautos dalimi.

Lietuvių katalikų santykio su liaudies kultūra nuostatos, XVI a. pabaigoje suformuluotos Mikalojaus Daukšos, buvo kitokios. M. Daukša *Postilės* vertimo įžangoje papročius, kalbą vadino tautos ryšius kuriančiais prigimties dalykais. Ir neužsiminė apie ketinimus ką nors kardinaliai keisti. Daug daugiau, palyginti su evangelikais, prisitaikyti prie esamų liaudies kultūros reiškinių bandė jėzuitai, kurie aptariamuoju laikotarpiu ir liaudies, ir miestelėnų tikėjimo pavidalus priėmė kaip duotą ir neišvengiamą

blogybę, naujuosius elementus bandė pritaikyti ar net tik prijungti prie senųjų, ir buvo linkę senuosius griauti mažiau.

Reformacija Lietuvos DK ir Mažojoje Lietuvoje sudarė sąlygas ir galimybes intensyviai kultūrų sąveikai, o ši savo ruožtu – stiprioms naujovių įsrūvoms, ir naujovių perkūrimo lauko praturtinimui. Reformacijos laikotarpiu Lietuvos valstybės ir visos lietuvių tautos kultūra įžengė į intensyvios ir aktyvios raidos laikotarpį, pradėjo kontaktuoti ir sąveikauti su kaimyninių tautų kultūromis kaip savo indėlį įnešanti partnerė ir sumažino sąveikos asimetriją. Per nepilną šimtmetį kultūrų sąveika sparčiai kito: ji aprėpė ir asmeninių ryšių, ir institucijų kontaktų įvairovę, ir simboliais, ženklais, sąvokomis reiškiamą kultūros lygmenį.

Reformacijos laikotarpiu vyko ryškūs poslinkiai visuomenės, ypač raštingųjų sluoksnelio mentalitete. Lietuvos raštingieji per tą laikotarpį kur kas giliau pažino įvairiausių Europos kraštų universitetuose dėstyto aukštojo mokslo turinį, intelektualiojo ir visuomeninio gyvenimo problemas, svarstomas Europos spaudos centruose išleistose knygose.

Reformacija sugriovė monopolinę priešreformaciniais laikais Krokuvos universiteto įtaką studijuojančiam jaunimui ir atvėrė įvairesnius kelius kultūrų komunikacijai, kuri XVI a. plačiai vyko ne tik su Lenkija. Tai, kad Lietuvos DK visuomenė daug plačiau kontaktavo su Europa be Lenkijos tarpininkavimo, buvo to meto kultūros spartaus turtėjimo veiksnys. Naujai užsimezgantys kultūriniai kontaktai su kitomis valstybėmis, Europos kultūromis, susidariusių ryšių įvairovė buvo tos reformacijos suteiktos didžiosios galimybės Lietuvai.

Gausėjant Europos universitetuose studijavusių šviesuolių ir sparčiai intensyvėjant kultūros procesams, per kelių kartų gyvenimo tarpsnį Lietuvos aktyviosios visuomenės mentalitete įsitvirtino ir buvo permąstytas Europoje atgaivintas (revitalizuotas) antikos pasaulio palikimas. Jis dalyvavo Lietuvos raštingųjų kūryboje labai įvairiai, veikė politinę publicistiką, Lietuvos istorijos suvokimą, keitė mitologinio mąstymo formas. Įvairius kultūros raidos reiškinius keitė ir reformacijos idėjų suformuoti kultūros elementai, ir daug kuo praturtėjusi patirtis geriau pažinus kitų valstybių bei šalių politinį, kultūrinį gyvenimą. Visa tai per gana trumpą laiką tapo Lietuvos kultūroje kuriamų ir perkuriamų, pritaikomų naujovių „statybine medžiaga", perkūrimo lauke veikiančiais veiksniais ir kartu paties perkūrimo turiniu.

XVII a. pirmajame dešimtmetyje, nors jau ir pasirodė pirmieji grėsmingi kintančio visuomeninio elgesio ženklai, tačiau, pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų laikotarpiui baigiantis, vis dėlto atrodė, kad reformacija dar gali teikti paskatų kultūros kūrybai.

PRIEDAI

LENTELĖ NR. 3

Tikėtinas evangelikų bažnyčių tinklas XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje Vilniaus vyskupijos teritorijoje

Eil. nr.	Vietovė	Vietovės pobūdis, lokalizacija[1]	Žemvaldžiai	Tikimybė, kad veikė evangelikų bažnyčia, seniausios jos paminėjimo datos	Katalikų bažnyčios įsteigimo data[2]	Ar veikė katalikų bažnyčia 1595–1596[3]
1	2	3	4	5	6	7
1.	Adutiškis	dvaras, valda, miestelis[4] 1526, Ašmenos pavietas	a. 1556 ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė, nuo 7 deš. pradžios ev. Jonas Kiška (mirė 1592)[5]	tikėtina, ev. ref., galbūt arijonų	a. 1553	-
2.	Alšėnai	dvaras, valda, miestelis 1562–1565, Ašmenos pav.	Teodora Sapiegaitė-Valavičienė, ev. Eustachijus Valavičius[6], Elena Alšėniškė, ev. (?) Povilas Sapiega	tikėtina ev. ref., min. 1585	XV a.	-
3.	Alanta, Alunta	dvaras, valda, miestelis 1580, Ukmergės pav.	ev. Grigas Astikas 1535–1580, ev. Gabrielis Bekešas (iki 1581)[7], ev. ref. Jonas Abramavičius	tikėtina, ev. ref.	a. 1522	-
4.	Apaščia	dvaras, valda, Upytės pav.	ev. ref. Jurgis Astikas (a. 1530–1579)[8]	tikėtina, ev. ref.	-	-
5.	Ašmena Mūrinė	dvaras, valda, Ašmenos pav.	ev. ref. Mikalojus Naruševičius, po 1574 ev. ref. Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis (mirė 1597), jo sūnus ev. ref. Kristupas[9]	veikė 7 deš., ev. ref.	a. 1398	-
6.	Ašmena	L. d. k. valda, pavieto centras, miestelis 1486, Ašmenos pav.	seniūniją nuo 1576 valdė ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis[10]	tikėtina, M. Radvilos valdymo laikotarpiu ev. ref.	Naujojoje Ašmenoje 1432 įk., perkelta iš Senosios	veikė
7.	Biala	dvaras, prieš 1522 miestelis, miestas, Brastos pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Juodasis iki 1565	veikė a. 1556–1558 iki 1574[11] ev. ref., arijonų	1520	veikė
8.	Bielica	dvaras ir L. d. k. valda, miestelis, Lydos pav.	amžinam naudojimui ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis *ir ev. ref. palikuonys*	ev. ref.[12]	a. 1501	-
9.	Bijutiškės	dvaras, valda, miestelis a. 1600, Ašmenos pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis, 1564–1565 ev. ref. Andrius Volanas (mirė 1610), ev. ref. jo palikuonys[13]	tikėtina	1478	-
10.	Biržai	dvaras, valda, miestelis 1520, Ukmergės pav.	ev. ref. Mikalojaus Radvilos Rudojo ir jo ev. ref. palikuonių tėvonija	tikėtina, ev. ref., min. 1584[14]	a. 1510	-
11.	Brasta Lietuvos	vaivadijos, seniūnijos centras, valst. miestas, pilis, Brastos pav.	ev. Mikalojus Radvila Juodasis, ev. Eustachijus Valavičius, seniūnai nuo 1576–1587, vaivada ev. Gabrielis Hornostajus, XVI a. pask. ketv. ev. ref. M. Manvydas Dorohostaiskis[15]	min. 1553, veikė XVI a. II p. -XVII a. I p., liuteronų, ev. ref., 7 deš. – arijonų	Lucko vyskupija	veikė
12.	Cholchlas	dvaras, valda, miestelis 1574, Ašmenos pav.	ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė[16]	min. 1568, arijonų	a. 1437	-

1	2	3	4	5	6	7
13.	Čedasai	dvaras, valda, miestelis 1509, Ukmergės pav.	ev. Grigas Astikas (mirė 1580)[17]	tikėtina	a. 1516	-
14.	Dauspudas (Bakalariava)	dvaras, valda, miestelis a. 1600, Gardino pav.	ev. Eustachijus Valavičius iki 1587[18]	tikėtina	a. 1520 ar a. 1558	-
15.	Deltuva	dvaras, valda, miestelis 1560, Ukmergės pav.	Kęsgailos, Zavišos, Šemetos nuo 1555, ev. Andrius Višnioveckis	min. 1570[19]	a. 1444	-
16.	Dubingiai	dvaras, valda, rezidencija, miestelis 1486, Vilniaus pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis ir ev. ref. jo palikuonys	tikėtina[20], min. 1589	a. 1430	-
17.	Dubrovai	dvaras, valda, miestelis 1577, Minsko pav.	ev. ref. Hlebavičių tėvonija	tikėtina, min. 1590[21]	a. 1553	-
18.	Dokudovas	dvaras, valda, Lydos pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis ir ev. ref. jo palikuonys	tikėtina 7 deš.[22], min. 1600	a. 1553	-
19.	Dusetos	dvaras, valda, miestelis 1520, Ukmergės pav.	ev. Mikalojus Radvila Juodasis[23]	tikėtina	a. 1519	veikė
20.	Goniondzas	dvaras, valda, miestas, Magdeburgo teisės 1549, Bielsko pav. (po 1569 Lenkijos K.)	a. 1555–1571 ev.[24] Ona Radvilaitė-Kiškienė	tikėtina	a. 1430	-
21.	Hnieznas (Gnieznas)	dvaras, valda, Volkovysko pav.	Jonas Chodkevičius, ev. žmona Kristina iš Zborovskių[25]	tikėtina, min. 1588	1524	-
22.	Horodiščė	dvaras, valda, miestelis 1558–1569, Brastos pav.	ev. ref. Stanislovas Naruševičius (mirė 1589) valdė nuo 1563[26]	tikėtina, min. prieš 1585	a. 1502	-
23.	Ikaznė	dvaras, valda, miestelis 1504, Breslaujos pav.	ev. kunigaikščiai Pronskiai, Stabrovskiai	tikėtina, min. a. 1582[27]	a. 1499	veikė
24.	Ivija	dvaras, valda, miestelis 1561, Lydos pav.	1561 ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė[28], jos sūnus 1598 ev. Stanislovas Kiška	tikėtina, min. 1582, ev. ref. – arijonų	a. 1495	-
25.	Kėdainiai	dvaras, valsčius, miestelis prieš 1480, miestas, rezidencija, Kauno pav.	ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė, ev. Jonas Kiška, ev. Stanislovas Kiška, ev. Kristupas Radvila ir ev. ref. jo palikuonys	tikėtina, arijonų, galbūt liuteronų, ev. ref., min. 1568, 1600[29]	a. 1518	veikė
26.	Kleckas	dvaras, valda, miestelis, Naugarduko pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Juodasis	min. 1558, 1562 ir 1572[30], ev. ref., arijonų	XV a.	veikė
27.	Koidanovas	dvaras, L. d. k. valda, Minsko pav.	amžinam naudojimui ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis ir ev. ref. jo palikuonys	min. 1566, ev. ref., arijonų	a. 1499	-
28.	Loskas	dvaras, valda, Ašmenos pav.	ev. Jonas Kiška	1567 arijonų[32]	a. 1489	-

1	2	3	4	5	6	7
29.	Liubčia	dvaras, valda, miestelis 1517–1528, Naugarduko pav.	ev. Jonas Kiška	tikėtina, min. 1582[33], ev. ref., arijonų	-	-
30.	Mordai	dvaras, L. d. k. valda, Drohičino pav. (po 1569 Lenkijos K.)	1552 amžinam naudojimui ev. Mikalojus Radvila Juodasis	1563, 1565 vyko sinodai[34], ev. ref., arijonų	-	-
31.	Musninkai Naujieji	dvaras, valda, miestelis 1558–1566, rezidencija, Vilniaus pav.	ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė	tikėtina[35], veikė XVI a. gale, ev. ref.	a. 1522	-
32.	Naugardukas	dvaras, valda, miestelis, nuo 1566 pavieto ir vaivadijos centras	ev. Mikalojus Pacas	tarp 1565 ir 1585[36], ev. ref.	a. 1393	veikė
33.	Naujamiestis	dvaras, valda, Upytės pav.	ev. Eustachijus Valavičius	tikėtina, min. 1576, 1583[37], ev. ref.	-	-
34.	Nesvyžius	dvaras, valda, miestelis 1534, 1582 Magdeburgo teisės, rezidencija, Naugarduko pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Juodasis	1559 ev. ref., arijonų iki 1574[38]	a. 1571	veikė
35.	Niehnievičiai	dvaras, valda, miestelis a. 1600, Naugarduko pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Juodasis	min. 1559[39], ev. ref.	-	-
36.	Onuškis	dvaras, valda, miestelis 1534, Trakų pav.	ev. Povilas Naruševičius (mirė 1544), ev. Mikalojus Naruševičius (mirė 1575)	tikėtina, min. 1589[40], ev. ref.	a. 1526	-
37.	Olyka	dvaras, valsčius, pilis, rezidencija, miestelis, Magdeburgo teisės 1564	ev. ref. Mikalojus Radvila Juodasis, palikuonys katalikai po 1572	tikėtina, 7 deš. ev. ref.[41]	Lucko vyskupija	veikė
38.	Panemunis	dvaras, miestelis 1598, Ukmergės pav.	ev. Jurgis Astikas, žmona ev.	tikėtina, min. 1598, ev. ref.[42]	-	-
39.	Papilys	dvaras, valda, miestelis XVI a. 9 deš., Upytės pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis, tėvonija, ev. ref. palikuonys	tikėtina, min. 1595[43], ev. ref.	a. 1551	-
40.	Radviliškis Nemunėlio	dvaras, valda, miestelis XVI a. 9 deš.	ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis, ev. palikuonys	tikėtina, min. 1584[44], ev. ref.	-	-
41.	Raigardas	dvaras, valda, 1556 Magdeburgo teisės miestui, Bielsko pav. (po 1569 Lenkijos K.)	a. 1556–1571 ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė[45]	tikėtina, ev. ref., arijonų	a. 1485	veikė
42.	Salos	dvaras, valda, miestelis 1545, Ašmenos pav.	ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė[46]	tikėtina, ev. ref.	1544	-

1	2	3	4	5	6	7
43.	Seirijai	dvaras, valda, miestelis a. 1600, Merkinės pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis, jo sūnus ev. ref. Mikalojus, jo sūnus ev. ref. Jurgis Radvila	tikėtina, 1584 fund. Mikalojaus Radvilos (mirė 1589)[47], ev. ref.	1537	-
44.	Smurgainys	dvaras, valda, miestelis 1523, Ašmenos pav.	ev. Jurgis Zenavičius, ev. jo tėvai	tikėtina, 1582[48], ev. ref.	1503	-
45.	Subotnikai (Geranainys)	dvaras, valda, miestelis 1573, Ašmenos pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Juodasis	tikėtina, 1555–1574[49], ev. ref.	a. 1423	-
46.	Svėdasai	dvaras, valda, miestelis 1574, Ukmergės pav.	7 deš. ev. ref. Mikalojus Radvila Juodasis, vėliau ev. Biržų ir Dubingių Radvilos	tikėtina[50], ev. ref.	a. 1522	veikė
47.	Svyriai ar Svyrėnai	dvaras, valda, miestelis Svyriai 1537, Svyrėnai 1568, Ašmenos pav.	Svyrius valdė kunig. Svirskiai, Svyrėnus – nuo 1558 ev. Mikalojus Pacas, Lukašas Svirskis	tikėtina, min. 1624[51], ev. ref.	a. 1449 Svyrėnuose	Svyriuose veikė Svyrėnuose neveikė
48.	Upninkai	dvaras, valsčius, miestelis 1520, Vilniaus pav.	ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė	tikėtina[52], ev. ref.	a. 1477	-
49.	Varnionys	dvaras, valda, Vilniaus pav.	ev. ref. M. Radvila Juodasis, vėliau ev. ref. Jonas Abramavičius	tikėtina, veikė XVI a. pabaigoje[53], ev. ref.	1462	-
50.	Vengrovas	dvaras, valda, miestelis, Drohičino pav. (po 1569 Lenkijos K.)	ev. Ona Radvilaitė-Kiškienė, ev. Jonas Kiška, po 1592 per našlę Elžbietą Ostrogaitę-Kiškienę ev. ref. Kristupas Radvila Perkūnas	a. 1558–1596 veikė be pertraukos[54], ev. ref., arijonų	a. 1415	-
51.	Vydžiai	dvaras, valda, miestelis XV a., Breslaujos pav.	Povilas Naruševičius nuo 1544, ev. sūnus Stanislovas Naruševičius (mirė 1589)	tikėtina, min. 1580–1582[55], ev. ref.	1481	veikė
52.	Vilnius	miestas, Magdeburgo teisės 1387, Lietuvos DK sostinė	savavaldis miestas	1556 min. ev., 1556 min. liuteronų bendruomenė, 1557 min. ev. ref., a. 1560–1566[56] arijonų	1387	veikė
53.	Vitebskas	miestas, Magdeburgo teisės 1597, po 1566 pavieto ir vaivadijos centras	savavaldis miestas	1562[57] fundacijos privilegija ev. ref.	a. 1450	veikė
54.	Vyžuonos	dvaras, valda, miestelis apie 1600, Ukmergės pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis, ev. Jurgis Astikas (mirė 1579)[58], ev. ref. Mikalojus Radvila (mirė 1589) ir ev. jo palikuonys, kurį laiką ev. Kiškos	tikėtina, min. 1604[59], ev. ref.	a. 1553	-
55.	Voverėlė	dvaras, valdos centras, Lydos pav.	ev. Kristina Hlebavičiūtė-Komajevskienė, ev. Halška Sirutytė-Jundzilienė, ev. Olechnovičius ir kt.	fundacija 1571, ev. ref.[60]	1460	-
56.	Zabludovas	dvaras, valda, miestelis 1533, Gardino pav.	Chodkevičiai, viena iš jų dukterų ištekėjo už ev. Povilo Sapiegos (mirė 1580), ev. ref. Kristupas Radvila Perkūnas	tikėtina, fund. Kristupas Radvila 1608[61]	-	-
57.	Zaslavas	dvaras, pilis, valda, miestelis 1582, Minsko pav.	Jonas Hlebavičius (mirė 1549) ir jo sūnus ev. Jonas Hlebavičius	1567, 1590 jau seniai[62] veikė ev. ref., arijonų	-	-

1	2	3	4	5	6	7
58.	Žeimiai	dvaras, valda, miestelis 1528, Kauno pav.	Vitebsko kaštelionas Andrius Melchioro Zaviša (? ev.), jo žmona ev. Darata iš Samboreckių	tikėtina, min. 1588[63], ev. ref.	a. 1522	-
59.	Žiupronys	dvaras, valda, miestelis a. 1600, Ašmenos pav.	ev. ref. Mikalojus Radvila Rudasis ir ev. ref. jo palikuonys[64]	tikėtina, veikė XVI a. paskutinį ketvirtį, ev. ref.	a. 1550	-

[1] Vietovės administracinė priklausomybė žymima pagal po 1566 m. reformos nustatytas vaivadijų ir pavietų ribas. Tų vietovių, kurias Liublino unijos metu valdovas perdavė Lenkijai, administracinė ir politinė priklausomybė apibūdinama 1566 m. duomenimis.

[2] Katalikų bažnyčių įsteigimo datos pateikiamos remiantis J. Ochmańskio (*Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu...*) duomenimis.

[3] Nustatyta remiantis Vilniaus vyskupijos bažnytinių valdų 1595 m. inventoriumi, LMAB RS, f. 43, b. 472; Valstybinės rinkliavos nuo Vilniaus vyskupijos bažnytinių valdų 1595 m. apskaita, ibid., b. 476, 477; Valstybinės rinkliavos nuo bažnytinių valdų Vilniaus vyskupijoje apskaita, ibid., b. 480.

[4] Miestelio įsteigimo data arba paminėjimas nustatytas pagal S. Alexandrowicziaus duomenis („Geneza i rozwój miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.", *Acta Baltico-Slavica*, t. 7, Białystok, 1970, p. 67–105). Šiame straipsnyje nurodytos pirmo miestelio paminėjimo šaltiniuose datos. Papildymai: Meilus, Elmantas, „Lietuvos miestų ir miestelių išsidėstymo raida (XVII a. antrojoje pusėje–XVIII a.)", in *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbų rinkinys. Urbanistika ir rajoninis planavimas N 15, Lietuvos teritorijos apgyvendinimo raida*, Vilnius, 1988, p. 60–63; Papildyta duomenimis: Malczewska, Mirosłava, *Latyfundium Radziwiłłów od XV do połowy XVI wieku*, Warszawa-Poznań, 1585.

[5] Malczewska, M., *Latyfundium...*, p. 101.

[6] Alšėnų kalvinistų bažnyčia Eustachijui Valavičiui valdant Alšėnus minima teismo bylos tarp katalikų klebono Motiejaus Kobylinskio ir Stanislovo Kiškos atstovo dėl Kėdainių bažnyčios dokumentuose. Skelbiant išrašus iš Kauno pilies 1600 m. teismo knygų lenkų kalba praleistas Alšėnų vietovardis (*Археографический сборник документов...*, t. 8, Вильна, 1870, nr. 18, p. 159). Kad Alšėnai tuo metu priklausė E. Valavičiui, patvirtina jo 1587 m. gruodžio 7 d. testamentas, kuriame nurodyta, jog E. Valavičius gavo Alšėnus iš savo žmonos Teodoros Sapiegaitės (Wasilewski, Tadeusz, „Testament Ostafiego Wołłowicza", OiRwP, t. 7, p. 170). Bažnyčia turėjo veikti daug anksčiau.

[7] Alantos (Aluntos) dvaro dalį valdė Grigas Astikas, *PSB*, t. 24/3, sąs. 102, p. 612. Alanta buvo Astikų tėvoninis dvaras, tad tikėtina, kad čia galėjo būti įrengta evangelikų reformatų bažnyčia ar koplyčia. 1580–1581 m. Alantą valdė evangelikas Gabrielius Bekešas (mirė 1581), *PSB*, t. 1, p. 401. 8-ajame–9-ajame dešimtmetyje Alantoje įsteigta evangelikų reformatų bažnyčia.

[8] Apaščios dvarą netoli Biržų valdė Jurgis Astikas, *PSB*, t. 24/3, sąs. 102, p. 613. Paveldėtame dvare galėjo būti įrengta evangelikų reformatų koplyčia.

[9] Mūrinę Ašmeną valdęs evangelikas reformatas Mikalojus Naruševičius 1574 m. pardavė ją taip pat reformatui Mikalojui Manvydui Dorohostaiskiui (Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 94). Šio sūnus reformatas Kristupas Manvydas Dorohostaiskis 1615 m. testamente prašė jį palaidoti reformatų bažnyčioje prie tėvų (Augustyniak, Urszula, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa, 1992, p. 133). Bažnyčią įrengti galėjo jau 7-ojo dešimtmečio savininkas.

[10] *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 333.

[11] Bialos ministras Hieronimas Piekarskis (spėjama, kad ten dirbo jau 1556 m.) ir 1558 m. paminėtas diakonas Jonas Falcovius jau tuo metu buvo kaltinami arijonizmu (*Akta synodów różnowierczych...*, t. 1, p. 265, 267).

[12] Bielicos katalikų bažnyčia dar veikė 1554 m. AGAD AR, sk. VIII, nr. 23, 1554 m. Geranainių valsčiaus, pilies, dvaro valakų matavimo rejestras. Reformatas M. Radvila Rudasis Bielicos valdą gavo 1564 m. amžinam naudojimui, netrukus ji tapo jo rezidencija, *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 333. Žinoma, kad evangelikų reformatų bažnyčia čia veikė paskutiniais amžiaus dešimtmečiais, tikėtina, kad ji buvo įrengta 7-ajame dešimtmetyje.

[13] Bijutiškes (Ašmenos pav.) paveldėjo reformatas M. Radvila Rudasis ir XVI a. viduryje padovanojo savo sekretoriui, žymiausiam evangelikų reformatų bažnyčios Lietuvos DK rašytojui A. Volanui. Šis jau 1565 m. išleisto veikalo pratarmę parašė savo Bijutiškių dvarelyje (išsamiau žr. Lukšaitė, Ingė, „Andrius Volanas XVI–XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse", in Volanas, Andrius, *Rinktiniai raštai*, sud. M. Ročka, I. Lukšaitė, Vilnius, 1996, p. 30–31).

[14] K. Radvila Perkūnas 1589 m. gegužės 1 d. suteikė savivaldos privilegiją Biržų miestui ir skyrė papildomų lėšų evangelikų reformatų bažnyčiai. Bažnyčia lėšų buvo gavusi dar 1584 m. Ji turėjo veikti nuo 6-ojo dešimtmečio, kai M. Radvila Rudasis perėjo į reformacijos pusę (*MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 129–135).

[15] Lietuvos Brastoje 1553 m. evangelikų reformatų bažnyčią įsteigė M. Radvila Juodasis. Ji ten veikė nuo 1553 m. visą antrąją XVI a. pusę.

[16] Cholchlą valdžiusi Ona Radvilaitė-Kiškienė 1568–1573 m. čia buvo pasikvietusi arijoną Simoną Budną (Budny, S., *O urzędzie miecza używającem (1582)*, p. 181). Cholchlas tuo metu buvo apie 300 dūmų valdęs dvaras (Malczewska, Urszula, *Latyfundium Radziwiłłów...*, p. 102–103).

[17] *PSB*, t. 24/3, sąs. 102, p. 610–611.

[18] Dauspudą valdė Eustachijus Valavičius, jame buvo rezidencija ir bažnyčia, kuri E. Valavičiui valdant, be abejo, turėjo būti evangelikų reformatų tikybos (Wasilewski, Tadeusz, „Testament Ostafiego Wołłowicza", OiRwP, t. 7, p. 170). Manytina, kad rašyta apie Dauspudą (Bakalariavą); trūksta duomenų tiksliai nustatyti, apie kurį iš dviejų Dauspudų (buvo dar Račkais vadinamas) rašyta.

[19] Deltuvos evangelikų reformatų bažnyčios kunigas, atstovaujantis kunigaikščiui Andriui Višnioveckiui, paminėtas 1570 m. Sandomiero sinode (Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 2, p. 15). Apie valdas, jų dalybas 1555 m. žr. Pietkiewicz, Krzysztof, *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań, 1982, p. 96.

[20] Dubingių kunigaikštystę valdė reformatas M. Radvila Rudasis, joje jau 1548 m. buvo Radvilų rezidencinė pilis. Evangelikų reformatų bažnyčia paminėta 1586 m., joje palaidotas M. Radvila Rudasis. *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 334.

[21] Dubrovų dvaro evangelikų reformatų bažnyčiai 1590 m. testamentu Jonas Hlebavičius (mirė 1593) skyrė 12 valakų žemės ir paveldėtojus įpareigojo nekeisti tikėjimo. Nežinia, kada jam šis dvaras atiteko. U. Augustyniak (*Testamenty...*, p. 63–64) teigia, kad dvaras buvo Hlebavičių tėvonija, tad J. Hlebavičius galėjo evangelikų reformatų bažnyčią įrengti jau 7-ajame dešimtmetyje.

[22] Dokudovas – M. Radvilos Rudojo valdytas dvaras, perduotas sūnui, Naugarduko vaivadai Mikalojui Radvilai (1543–1613). Visi valdžiusieji buvo evangelikai reformatai. LMAB RS, f. 40, b. 454, l. 309, Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios sinodų aktų sąvadas. 1600 m. Jurgis Radvila fundavo Dokudovo bažnyčią.

[23] Dusetas 1508 m. iš valdovo gavo Jonas Radvila, būsimosios Nesvyžiaus ir Olykos šakos protėvis. Evangelikų bažnyčia galėjo veikti iki 1574 m., kol į katalikybę perėjo jo sūnūs ir pradėjo keisti globojamų evangelikų bažnyčių tikybą į katalikų (Malczewska, M., *Latyfundium Radziwiłłów...*, p. 76; *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 196).

[24] Goniondzą valdė paskutinė Goniondzo ir Raigardo Radvilų šakos palikuonė, evangelikė Ona Radvilaitė-Kiškienė iki 1571 m., tada jį atidavė Žygimantui Augustui „su teise skirti kunigą". AGAD AR, XI, b. 16, l. 46, Onos Radvilaitės-Kiškienės (mirė 1592) užrašas Žygimantui Augustui. Taigi po 1571 m. evangelikų bažnyčia Goniondze veikti nebegalėjo. Tikėtina, kad iki to laiko veikė.

[25] Hniezno (Gniezno) evangelikų reformatų bažnyčioje, kaip tvirtina Teodoras Jevlašauskis, 1588 m. buvo palaidota Jono Chodkevičiaus (perėjusio į katalikybę apie 1571) kalvinistė žmona kunigaikštytė Kristina iš Zborovskių (Jevlašauskis, Teodoras, *Atsiminimai*, parengė Darius Vilimas, Vilnius, 1988, p. 55). Tad bažnyčia turėjo būti pertvarkyta į evangelikų iki 1571 m., o vėliau galėjo veikti dėl Chodkevičienės tikybos.

[26] Horodiščės dvarą Smolensko kaštelionas, reformatas Stanislovas Naruševičius gavo valdyti iš žmonos 1563 m. ir, kaip rodo 1574–1580 m. teismai su jos dukters vyru, valdė iki teismo ir buvo paskirtas valdyti teismo nuosprendžiu. S. Naruševičius buvo Horodiščės evangelikų reformatų bažnyčios patronas (*PSB*, t. 22/3, sąs. 94, p. 572; AVAK, t. 36, nr. 358, p. 305). Buvo Horodiščė Didžioji ir Mažoji. Čia greičiausiai minėta Mažosios Horodiščės bažnyčia.

[27] Ikaznėje evangelikų bažnyčią buvo įsteigę XVI a. Pronskiai ar Stabrovskiai, ją grąžinęs katalikas Leonas Sapiega po 1582 m. (Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów...*, t. 2, p. 21).

[28] O. Radvilaitė-Kiškienė Iviją valdė jau nuo 1561 m.: 1561 m., dvarą ir miestelį išmatavus valakais, sudarytas Ivijos inventorius, tais pačiais metais savininkė išleido nuostatus valdiniams, kuriuose nurodoma lankyti bažnyčią. O. Radvilaitė-Kiškienė jau 1556–1558 m. Vengrovo katalikų bažnyčią buvo pakeitusi į evangelikų; tai turėjo būti padaryta ir Ivijoje. AGAD AR, sk. XXV, nr. 1, l. 1467, 1561 m. Ivijos inventorius ir nuostatai.

[29] Kėdainių XVI a. pakeistoji bažnyčia minima katalikų klebono M. Kobylinskio ir savininko evangeliko Stanislovo Kiškos bylinėjimosi Kauno pilies teisme dėl jos priklausomybės dokumentuose (*Археологический сборник документов*, t. 8, nr. 16, p. 149–150). 1568 m. minimas pamokslininkas arijonas (Budny, S., *O urzędzie...*, p. 181). Spėjama, kad pirmasis pamokslininkas galėjo būti liuteronas.

[30] Kleckas priklausė evangelikui M. Radvilai Juodajam, čia veikė evangelikų reformatų bažnyčia, yra dirbę pamokslininkai, vėliau tapę arijonais; 1558 m. pamokslininkas buvo Simonas Budnas. Po 1565 m. Klecko bažnyčia dar kurį laiką išsilaikė. 1572 m. ji dar veikė. GStaPK, HBA, B3, kart. 44, nr. 197, Metheus Motzara 1572, lapkričio 12 – kancleriui Hansui von Kreytzenui. Tai patvirtina istoriko H. Lulewicziaus teiginį, kad M.K. Radvila Našlaitėlis keitė evangelikų bažnyčias į katalikų tik nuo 1574 m. (*PSB*, t. 30/ 2, sąs. 125, p. 351.)

[31] Koidanovą valdė reformatas M. Radvila Rudasis nuo 1549 m. (*PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 322). Jis čia įrengė evangelikų reformatų bažnyčią, kuri veikė ir XVII, ir XVIII a.

[32] Žinoma, kad Loske, Jono Kiškos dvare, 1567 m. buvęs arijonų kunigas, 1568 m. ministras Simonas Zyra dalyvavo arijonų sinode Ivijoje (Budny, S., *O urzędzie...*, p. 181).

[33] Liubčia – evangeliko Jono Kiškos valda, bažnyčia buvo arijonų, po J. Kiškos mirties perėjo reformatams Radviloms. Joje 1582 m. vyko sinodas.

[34] Morduose M. Radvila Juodasis įdarbino arijonų pakraipos pamokslininkus, ten 1563 m. dirbo pamokslininkas Falconijus, 1563 m. vyko arijonų sinodas („Naistarsze synody arian polskich", in *Reformacja w Polsce*, t. 1, Warszawa, 1921, p. 220–221).

[35] Naujuosius Musninkus, vieną iš dviejų Radvilų dvarų Musninkuose, valdė paskutinė Goniondzo ir Raigardo Radvilų šakos palikuonė Ona Radvilaitė-Kiškienė. Kaip rodo jos laiškas iš Musninkų, ji ten kurį laiką rezidavo 1567 m. *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 42(12), nr. 2025, p. 12; AGAD, sk. XI, nr. 16, l. 18–21, Dvarų dalybų aktas tarp Žemaitijos seniūno Jurgio Radvilos dukterų, 1545. Senuosius Musninkus valdęs M. Radvila Juodasis (*PSB*, t. 30/2, p. 345), matyt, perdavė Sieniawskiui (valdė 1558–1566), kuris suteikė jiems turgaus privilegiją.

[36] Naugarduką valdė Kijevo vyskupas Mikalojus Pacas, tapęs evangeliku apie 1565 m., tai liudija jo vardu išleista knygelė *Ortodoxa fidei confessio...* (Karaliaučius, 1565). Po M. Paco mirties evangelikai įsirengė bažnyčią naujoje vietoje, ji veikė paskutinį XVI a. ketvirtį ir XVII a. Naugarduke XVI a. pabaigoje įsikūrė arijonų bažnyčia.

[37] Naujamiesčio dvaro Upytės paviete evangelikų reformatų bažnyčios nuostatus pavaldiniams patvirtino Eustachijus Valavičius 1583 m., tačiau bažnyčia veikė jau ir 7-ajame dešimtmetyje, o jos pirmosios savarankiškos fundacijos datą – 1576 m. nurodė Liudvika Karolina Radvilaitė atnaujinamojoje fundacijoje Naujamiesčio evangelikų reformatų bažnyčiai 1687 m. rugpjūčio 6 d. LNMB RS, f. 93, b. 5, p. 153; ibid., b. 1.

[38] Nesvyžių XVI a. 7-ajame dešimtmetyje valdė evangelikas M. Radvila Juodasis. Jis katalikų bažnyčios tikybą pakeitė ir joje įkurdino evangelikų pamokslininkus. 1558 m. Nesvyžiuje dirbo evangelikas Laurynas Kriškovskis (Krzyszkowski), 7-ojo dešimtmečio pradžioje – Simonas Budnas. Į arijonų tikėjimą perėjusieji pamokslininkai pakeitė ir bažnyčios tikėjimą. Evangelikų bažnyčią Nesvyžiuje panaikino M. Radvilos Juodojo sūnus M.K. Radvila Našlaitėlis, perėmęs Nesvyžių 1577 m. *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 536.

[39] Niehnievičiai, vidutinio dydžio dvaras, 1585 m. turėjo 291 valaką, t.y. apie 388 dūmus. Dvarą paveldėjo M. Radvila Juodasis (Malczewska, M., *Latyfundium Radziwiłłów...*, p. 122; *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 343). Tikėtina, kad 1555–1574 m. ten galėjo būti bažnyčia. B. Gruževskis, remdamasis nenurodytu Kelmės dvaro archyvo dokumentu, ją mini veikusią 1559 m. (Grużewski, Bolesław, *Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach*, Warszawa, 1912, p. 3).

[40] Onuškis buvo Naruševičių giminės tėvoninis dvaras. XVI a. jį valdė paiždininkis evangelikas Mikalojus Naruševičius. 1567 m. jis suteikė miesteliui prekybinę privilegiją. Paprastai, aktyvindami miestelio veiklą, evangelikai globėjai tvarkydavo ir bažnyčios reikalus. Tuo metu čia jau tikrai turėjo veikti evangelikų bažnyčia. *PSB*, t. 22/3, sąs. 94, p. 566–569.

[41] Olyką XVI a. 7-ajame dešimtmetyje valdė evangelikas M. Radvila Juodasis. Šis dvaras buvo rezidencija, tad katalikas kunigas turėjo būti pakeistas evangeliku. Katalikams bažnyčią sugrąžino M.K. Radvila Našlaitėlis. Nors jis 1566 m. pateikė katalikų tikėjimo išpažinimą, tačiau atviros kontrreformacinės veiklos ėmėsi 1573–1574 m. *PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 350–351.

[42] Panemunio miestelį valdė Jurgis Astikas (mirė 1579) nuo 1567 m. (*PSB*, t. 24/3, sąs. 102, p. 613). 1598 m. Panemunio miestelio ir dvaro inventoriuje minima evangelikų reformatų bažnyčia (AGAD AR, sk. XXV, nr. 2306), ją galėjo būti įsteigęs dar J. Astikas.

[43] Papilio evangelikų reformatų bažnyčia 7-ajame dešimtmetyje, M. Radvilos Rudojo laikais, turėjo veikti dvare. Savarankišką fundaciją kalvinistų bažnyčiai naujoje vietoje – miestelyje suteikė K. Radvila Perkūnas 1595 m. Data nustatyta iš L.K. Radvilaitės 1687 m. lapkričio 21 d. atnaujinamosios fundacijos Papilio ir Salamiesčio evangelikų reformatų bažnyčioms. LNMB RS, f. 93, b. 1074.

[44] Nemunėlio Radviliškio evangelikų reformatų bažnyčia savarankišką fundaciją iš K. Radvilos Perkūno gavo 1584 m., tačiau dvarą valdė dar M. Radvila Rudasis, tad tikėtina, kad ir evangelikų reformatų bažnyčia ar koplyčia galėjo veikti jam valdant. LNMB RS, f. 93, b. 5, l. 133.

[45] Raigardą XVI a. 7-ajame dešimtmetyje valdė paskutinė Goniondzo ir Raigardo šakos Radvilų palikuonė evangelikė Ona Radvilaitė-Kiškienė, paveldėjusi jį iš savo sesers Petronėlės. O. Radvilaitė-Kiškienė 1571 m. šį dvarą užrašė Žygimantui Augustui „su teise teikti kunigą" (AGAD AR, sk. XI, nr. 36, l. 46), tad po 1571 m. čia evangelikų bažnyčia veikti nebegalėjo.

[46] Salas 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje valdė paskutinė Goniondzo ir Raigardo šakos Radvilų palikuonė evangelikė Ona Radvilaitė-Kiškienė (Malczewska, M., *Latyfundium Radziwiłłów...*, p. 108–109). Salos buvo apie 200 dūmų turėjusios valdos centras, tad tikėtina, kad buvo ten įrengta evangelikų bažnyčia.

[47] Seirijų dvare M. Radvila Rudasis 7-ajame dešimtmetyje turėjo būti įrengęs evangelikų reformatų bažnyčią (*PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 333, 347–349). Savarankišką fundaciją 1584 m. jai suteikė M. Radvilos Rudojo sūnus Mikalojus. Jurgio Radvilos 1590 m. fundacijoje Seirijų evangelikų reformatų bažnyčiai minima, kad jos kunigui (ministrui) „*iš seno* [išskirta – *I. L.*] buvo teikiamos sargybos paslaugos". *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 175.

[48] Smurgainių evangelikų reformatų bažnyčią mini Jurgis Zenavičius Despotas (mirė 1583) savo testamente; čia jis nurodo, kad ir jo tėvai palaidoti toje bažnyčioje (Augustyniak, U., *Testamenty...*, p. 27). Pats J. Zenavičius 1569 m. Liublino seime vadintas evangeliku (nuo 1566 m. buvo Polocko kaštelionas), tad tėvoniniame Smurgainių dvare jau turėjo būti katalikų kunigą pakeitęs evangeliku reformatu.

[49] Subotnikus-Geranainis paveldėjo evangelikas M. Radvila Juodasis (*PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 343). Vidutinio dydžio dvare, kuriame buvo miestelis, katalikų bažnyčia galėjo būti pakeista į evangelikų reformatų. Po 1574 m. dvaro paveldėtojas, karštas katalikas Albrechtas Radvila turėjo atstatyti katalikų bažnyčią.

[50] Svėdasus 7-ajame dešimtmetyje valdė M. Radvila Juodasis (*PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 345). H. Lulewiczius biografiniame straipsnyje Svėdasus mini tarp 1533 m. Radvilos paveldėtų dvarų, bet čia pat rašo, kad 1555 m. M. Radvila Juodasis juos pirko iš Šemetų ir Zavišų kaip dalį Kęsgailų palikimo.

[51] Svyrius nuo 1528 m. valdė Biržų ir Dubingių šakos pradininkas Jurgis Radvila (Malczewska, U., *Latyfundium Radziwiłłów...*, p. 82), vėliau jie grįžo kunigaikščiams Svirskiams. Tebėra neaišku, ar evangelikų reformatų bažnyčia buvo įrengta Svyriuose (*Słownik geograficzny...*, t. 11, p. 713–714), ar Svyrėnuose (*Sviranki*; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 99). Svyrėnus 1558 m. po Povilo Alšėniškio mirties iš Žygimanto Augusto gavo evangelikas Mikalojus Pacas (a. 1527–1585), (*PSB*, t. 44/4, sąs. 103, p. 736). Aišku, kad vienoje iš šių vietovių, greičiausiai Svyrėnuose, buvo Lukašo Svirskio, Boleslovo sūnaus, įrengta evangelikų reformatų bažnyčia, kurioje jis ir palaidotas. Lietuvos evangelikų reformatų sinodas 1624 m. kanone 18 (*MRPL*, ser. 4, sąs. 2, p. 89) rūpinosi, kad evangelikų bažnyčia išliktų, o vėliau dėjo pastangas fundatoriaus kūną perkelti į kitą reformatų bažnyčią. Žinoma, kad Lukašas Svirskis, Boleslovo sūnus, Svyrėnus valdė 1571 m. ir bylinėjosi dėl kunigui padarytų skriaudų (Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 99). Kitas Boleslovo Svirskio sūnus Jonušas minimas tarp Vilniaus evangelikų reformatų bažnyčios seniūnų, 1579 m. pirkusių šiai bažnyčiai Hornostajaus namą Vilniuje (*MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 42). Tad keli kunigaikščiai Svirskiai 7-ajame–8-ajame dešimtmetyje, be abejonės, buvo reformatai.

[52] Upninkai buvo vienas seniausių Radvilų protėvio (Kristino Astiko) dvarų, čia katalikų bažnyčia funduota 1477 m.; pasidalijus Radvilų giminei į šakas, jie atiteko Goniondzo ir Raigardo šakai. Valdoje 1520 m. buvo daugiau kaip 100 dūmų, tad tikėtina, kad juos valdydama paskutinė tos šakos palikuonė, evangelikė Ona Radvilaitė-Kiškienė pakeitė bažnyčios tikėjimą. (Malczewska, U., *Latyfundium Radziwiłłów...*, p. 111).

[53] Varnionis valdė M. Radvila Juodasis, bet neišaiškinta, kada juos įsigijo. (*PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 345). Vėliau juos įsigijo reformatas Jonas Abramavičius, suteikęs Varnionių bažnyčiai savarankišką fundaciją. Ši aplinkybė leidžia manyti, kad bažnyčios tikybą dar 7-ajame dešimtmetyje pakeitė M. Radvila Juodasis.

[54] Vengrovas priklausė Lucko vyskupijai. Skelbtuose 1568 m. vykusio teismo tarp buvusios Vengrovo katalikų bažnyčios klebono ir savininkų dokumentuose užfiksuota, kad daugiau kaip prieš dešimt metų, t. y. 1556–1558 m. Ona Radvilaitė-Kiškienė pakeitė katalikų kunigą evangeliku. Sutartį dėl Vengrovo bažnyčios 1596 m. sudarė evangeliko Jono Kiškos našlė Elžbieta Ostrogaitė-Kiškienė, dvarų globėjas K. Radvila Perkūnas ir Lucko vyskupas Bernardas Maciejowskis. Ja senoji Vengrovo bažnyčia buvo grąžinta katalikams. *MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 29–36.

[55] Vydžius XVI a. 7-ajame dešimtmetyje valdė evangelikas Stanislovas Naruševičius, Povilo sūnus (mirė 1589; *PSB*, t. 22/3, sąs. 94, p. 572). Evangelikų reformatų bažnyčios buvimą 1580–1582 m. patvirtina katecheto Alberto Striškos paminėjimas. A. Striška buvo vienas Jono Bretkūno Biblijos vertimo recenzentų (Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...*, p. 397). Tad bažnyčia turėjo veikti ir anksčiau.

[56] Vilniuje 1556 m. pradžioje M. Radvilos Juodojo rūmuose buvo viešai sakomi pamokslai, greičiausiai liuteroniški (*Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 44(14), nr. 113, p. 106. B. Pohibelio 1556, sausio 5 laiškas Albrechtui). 1557 m. M. Radvilos Juodojo Lukiškių rūmuose veikė evangelikų bendruomenė ir buvo atliekamos apeigos. Apie 1562 m. evangelikų reformatų bažnyčiai buvo nupirktas mūrinis Goštautų namas; bažnyčia ten veikė iki 1574 m. 1574–1581 m. apeigos vyko laikinoje patalpoje prie

Žuvų turgaus (*MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 178). Apie 1562–1666 m. Vilniuje atskiroje patalpoje, neaišku kur, vyko arijonų apeigos. Žinoma, kad nuo 1556 m. Vilniuje veikė atskira liuteronų bendruomenė, nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios turėjusi savo bažnyčią. Tad Vilniuje 7-ajame dešimtmetyje buvo trys evangelikų bažnyčios.

57 Vitebsko „bajorai, burmistrai, tarėjai ir miestiečiai" – taip išvardyti privilegijos tekste bažnyčios statybos iniciatoriai Žygimanto Augusto 1562 m. birželio 14 d. įsaku gavo leidimą statyti evangelikų reformatų bažnyčią su sąlyga, kad stačiatikių cerkvių ir katalikų bažnyčių dvasininkai nebus keičiami evangelikų pamokslininkais (*MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 8). Istorinėje literatūroje teigiama, kad Vitebskas Magdeburgo teises gavęs 1597 m. Šiuo požiūriu miestų istorikai aptartosios privilegijos nenagrinėjo.

58 Vyžuonų dvarą 1545 m., mirus Jonui Radvilai, gavo Elžbieta Radvilaitė. Valdė reformatas M. Radvila Rudasis (AGAD AR, sk. XI, nr. 16, l. 21). 1569 m. dėl dvaro bylinėjosi ir jį gavo evangelikas Jurgis Astikas, po jo mirties (1579) dvarą atpirko evangelikas Mikalojus Radvila (mirė 1589), M. Radvilos Rudojo sūnus, ir 1583 m. jį valdė. Mikalojaus Radvilos 1583 m. testamentą žr. leidinyje: Augustyniak, U., *Testamenty...*, p. 42. Po M. Radvilos mirties dvaras perėjo jo broliui K. Radvilai Perkūnui (*MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 165). Kadangi nuo pat XVI a. 7-ojo dešimtmečio visi dvaro savininkai buvo reformatai, tikra, kad ten buvo evangelikų reformatų bažnyčia.

59 Vyžuonų evangelikų reformatų bažnyčioje buvo palaidotas K. Radvila Perkūnas, miręs 1603 m. (Rimša, Edmundas, „Radvilų karstai Kėdainiuose", *Lietuvos istorijos metraštis, 1984 metai*, Vilnius, 1985, p. 29). Bažnyčia turėjo būti reprezentacinė ir įsteigta anksčiau.

60 Voverėlės (*Wewerka*, *Wawerka*) evangelikų reformatų bažnyčios 1571 m. savarankiškoje fundacijoje rašoma, kad bažnyčia veikė jau anksčiau ir kad joje „jau kurį laiką nevyko pamaldos, nes nebuvo Dievo žodžio tarno...". Bažnyčią aprūpino Kauno vaito žmona Kristina Hlebavičiūtė-Komajevskienė, evangeliko Jono Hlebavičiaus duktė, Halška Sirutytė-Jundzilienė, Gardino ir Merkinės seniūnienė, Mikalojus Olechnovičius, Lydos pakamaris, Stanislovas Jundzilas, Mykolo sūnus, ir Jonas Tubatas su žmona (LMAB RS, f. 20, b. 148).

61 Zabludovo dvaro kompleksą evangelikas Povilas Sapiega (mirė 1580) gavo iš Chodkevičių per žmoną Chodkevičiūtę. Pats Kijevo kaštelionas P. Sapiega 1569 m. Liublino seime buvo evangelikų senatorių sąraše (Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 134; *PSB*, t. 35/1, sąs. 144). Kurį laiką užstato teise dvarą valdė Vasilis Kopcius. Prieš 1599 m. K. Radvila Perkūnas dalį dvaro atpirko iš Jono Sapiegos ir Andrejaus Leščinskio, o 159? m. kitą dalį iš J. Zaslavskio (*PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 274). Tad Zabludove 7-ajame dešimtmetyje kurį laiką galėjo veikti evangelikų reformatų bažnyčia; nuo XVI a. pabaigos ji čia vėl pradėjo veikti ir išsilaikė iki XIX a.

62 Zaslavo dvarą ir valdą (apie 520 tarnybų) Jonas Hlebavičius (mirė 1549) gavo iš antrosios žmonos kunigaikštytės Hannos iš Zaslavskių. Ją paveldėjo jo sūnus Jonas Hlebavičius, Minsko, Trakų kaštelionas, Trakų vaivada (*PSB*, t. 9/4, sąs. 43, p. 540–541). 1567 m. Zaslave dirbo arijonų pamokslininkas (Budny, S., *O urzędzie...*, p. 181; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 119). 1590 m. Trakų vaivados testamente minima jau seniai veikianti Zaslavo evangelikų reformatų bažnyčia, kurioje palaidotas jo sūnus, tame pačiame testamente skiriamos lėšos savarankiškai bažnyčiai, numatomas šeimos kapas (Augustyniak, U., *Testamenty...*, p. 63–64).

63 Žeimių dvaro (Kauno pav.) ir Žeimelio (Upytės pav.) evangelikų bažnyčių istorija istoriografijoje yra supainiota remiantis H. Merczyngo (*Zbory i senatorowie...*, p. 103) duomenimis. Žeimelio (Upytės pav.) bažnyčia buvo liuteroniška, jau 1540 m. pradėta įrenginėti Kasparo Tyzenhauzo, valdžiusio Žeimelio dvarą. Žeimių dvaras (Kauno pav.), šaltiniuose vadintas kartais ir Žeimeliu, buvo netoli Žeimių miestelio, jame valdovas buvo fundavęs katalikų bažnyčią apie 1522 m. XVI a. pirmuosius dešimtmečius Žeimius valdė Mikalojus Radvila (a. 1470–1521), Goniondzo ir Raigardo šakos kunigaikštis (*PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 318). H. Merczyngas mini, kad evangelikų bažnyčios pamokslininkas, pasirašęs sinodo protokolą 1563 m. Krokuvoje, „Gregorius Cracovius Minister Zielienicensis" buvo iš Žeimių (Lubeniecki, A., *Historia reformationis Polonicae...*, p. 163; Merczyng, H., *Zbory i senatorowie...*, p. 103). 1588 m. evangelikų bažnyčią mini ir kunigas Simonas Senkevičius, skundęs Žeimių evangelikų

reformatų pamokslininką (Спрогис, Иван, *Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг*, Вильна, 1901–1903, вып. I–III; tas pats, *Indeks alfabetyczny miejscowości Dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, a. 1, A–K, Wilno, 1928, p. 274). Savarankišką fundaciją bažnyčiai suteikė 1595 m. kovo 14 d. Darata Samboreckaitė-Zavišienė (*MRPL*, ser. 1, sąs. 1, p. 152–157).

64 Žiupronys jau 1528–1530 m. buvo didelis dvaras – valdė apie 598 dūmus (Malczewska, M., *Latyfundium Radziwiłłów...*, p. 146). Paveldėjimo keliu Žiupronis gavęs M. Radvila Rudasis dvarą dalimis buvo užstatęs; dvarą paveldėjo jo sūnus Mikalojus (a. 1546–1589) ir anūkas Jurgis (1578–1613), abu evangelikai (*PSB*, t. 30/2, sąs. 125, p. 333, 348; Augustyniak, U., *Testamenty...*, p. 43). Tokioje didelėje valdoje bažnyčia turėjo veikti. Žinoma, kad evangelikų reformatų bažnyčia čia veikė XVII ir XVIII a.

LENTELĖ NR. 4

Tikėtinos evangelikų bažnyčios ar koplyčios XVI a. 6-ajame–7-ajame dešimtmetyje Žemaičių vyskupijos teritorijoje

Eil. nr.	Vietovė	Vietovės pobūdis[1]	Žemvaldžiai	Tikimybė, kad veikė evangelikų bažnyčia, seniausias paminėjimas	Katalikų bažnyčios įkūrimo data[2]	Ar veikė katalikų bažnyčia 1592–1596[3]
1	2	3	4	5	6	7
1.	Ariogala	L. d. k. valsčius, dvaras, miestelis 1529	tijūnas, ev. Mikalojus Jono Stankevičius-Bilevičius 1563–1580	tikėtina[4], liuteronų	apie 1421 (?), prieš 1478	„tuščia"
2.	Batakiai	privati valda, L. d. k. seniūnija, dvaras, miestelis 1526	Kęsgailos, L. d. k. 1554, Vladislovas Zbaraskis, ev. Jonas Merkelio Šemeta	tikėtina[5], ev. ref.	1509	„tuščia"
3.	Beržėnai	L. d. k. valsčius, dvaras, miestelis 1567	tijūnai, nuo 1550 ev. Merkelis Stanislovo Šemeta ev. Lukošius Boleslovo Svirskis	tikėtina, koplyčia[6] ev. ref.	-	sąraše neminima
4.	Biržinėnai	L. d. k. valsčius, dvaras	tijūnai, nuo 1554 ev. Sebastijonas Mikalojaus Kęstartas, ev. Mikalojus Stanislovo Tolvaiša	tikėtina, koplyčia[7], min. 1631 ev. ref., liuteronų	-	sąraše neminima
5.	Gondinga	L. d. k. valsčius, dvaras, miestelis 1570	tijūnas, nuo 1566 ev. ref. Mikalojus Mikalojaus Manvydas Dorohostaiskis	tikėtina, koplyčia[8], ev. ref.	-	sąraše neminima
6.	Josvainiai	L. d. k. valsčius, dvaras, miestelis 1600	tijūnas, nuo 1560 (?) ev. ref. Jeronimas Kvileckis	tikėtina[9], ev. ref.	prieš 1587	veikė
7.	Jurbarkas	L. d. k. valsčius, miestelis 1540	tijūnas ev. Stanislovas Skaševskis 1557–1559, užstatytas kunigaikščiui Albrechtui	min. 1565, 1579[10], liuteronų	1554	„tuščia"
8.	Kurtuvėnai	dvaras, valda, miestelis 1573	ev. Stanislovas Skaševskis	tikėtina, 1576 seniai veikianti[11], ev. ref.	1498	„eretikai" pašalinti
9.	Kuršėnai	dvaras, valda, miestelis 1561–1563	ev. Jurgis Zenavičius (mirė 1583)	tikėtina, min. katechetas 1581[12], ev. ref.	prieš 1592	„eretikai" pašalinti
10.	Palanga	L. d. k. valsčius, dvaras	tijūnas ev. Jeronimas Chodkevičius 1545–1561, ev. Jonas Jeronimo Chodkevičius (1563–1579)	tikėtina[13], ev. ref.	1597	„eretikų profanuota"

1	2	3	4	5	6	7
11.	Pašušvys	dvaras, valda	ev. (?) Mikalojus Mitkevičius Šimkavičius, ev. Sofija Mitkevičiūtė-Bartoševičienė-Vnučkienė	1563 04 16[14] liuteronų (?), ev. ref.	-	„išvalyta nuo eretikų 1589"
12.	Plateliai	L. d. k. valsčius, dvarų komplekso centras, dvaras, miestelis 1526	nuo 1559 valdytojai ev. Jurgis Alberto Bilevičius, ev. Jeronimas Chodkevičius	tikėtina, min. 1589 liuteronų[15]	1523	„tuščia"
13.	Plungė	L. d. k. valda, dvaras, ?miestelis 1570	valdytojai ev. Dorohostaiskiai	tikėtina, min. 1592[16] ev. ref.	1617	„užimta eretiko"
14.	Rietavas	L. d. k. valsčius, dvaras, miestelis 1526	tijūnas ev. Morkus Lauryno Vnučka 1551–1587	tikėtina, min. veikusi prieš 1587 liuteronų[17]	1563–1588	„tuščia"
15.	Seda	privatus dvaras, valda, miestelis 1538	po 1547 Sofija Mitkevičiūtė-Bartoševičienė-Vnučkienė, ev. ref.	tikėtina, min. 1587 ev. ref.[18]	1528, fund. 1538	„eretikai išvaryti"
16.	Šaukėnai	dvaras, valda, miestelis 1499	ev. Jonas Chodkevičius ir ev. Stanislovas Šemeta	min. 1559, 1583, liuteronų[19]	altarija 1497	„eretikų išniekinta"
17.	Šiaulėnai	priv. dvaras, valda, valsčius, miestelis 1539	nuo 1554 ev. Merkelis Šemeta, po 1585 jo sūnūs	tikėtina, min. 1585[20] ev. ref.	1514	„eretikų išniekinta"
18.	Šilalė	priv. dvaras, valda, miestelis 1533	ev. Kazimieras Orvydas	tikėtina, min. 1579[21] liuteronų	1533	„išvalyta nuo eretikų"
19.	Tauragė	priv. dvaras, valda, miestelis 1507	ev. Merkelis Šemeta	min. 1567, 1571, 1575[22] ev. ref. (?), liuteronų	1507 (?), 1551	„užimta eretikų"
20.	Tytuvėnai	priv. dvaras, valda, miestelis 1581	po 1555 ev. ref. Kristina Hlebavičiūtė-Komajevskienė, Jono, 1584 ev. ref. Jonas Gruževskis	tikėtina, min. 1591 ev. ref.[23]	1555	„užimta eretikų 1591"
21.	Tryškiai	priv. dvaras, valda, miestelis 1567	nuo 1547 Sofija Mitkevičiūtė-Bartoševičienė-Vnučkienė ev. ref.	tikėtina, min. 1592–1595 ev. ref.[24]	1595–1596	„užimta eretikų"

1 Žemėvaldos ir gyvenvietės pobūdis apibūdinamas remiantis šiais leidiniais: Pietkiewicz, Krzysztof, *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań, 1982; Kiaupienė, Jūratė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII* a., Vilnius, 1988; Alexandrowicz, Stanisław, „Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.", *Acta Baltico-Slavica*, t. 7, Białystok, 1970, p. 67–107; Meilus, Elmantas, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje–XVIII a. Raida, gyventojai, amatai, prekyba*, Vilnius, 1997.

2 Katalikų bažnyčių įsteigimo datos teikiamos pagal *Codex Mednicensis*...; Błaszczyk, Grzegorz, *Diecezja Żmudzka od XV wieku do początku XVII wieku, Ustrój*, Poznań, 1993.

3 Katalikų bažnyčios būklė vietovėje apibūdinama cituojant vyskupo Merkelio Giedraičio sąrašo, sudaryto per 1592–1595 m. vizitaciją, nuorašą (LMAB RS, f. 256, nr. 3585). Paskelbta: Vaivada, Vacys, „Bažnyčių tinklas Žemaitijoje (‚Descriptio dioecesis Samogitiensis', duomenimis)", in *Protestantizmas Lietuvoje, istorija ir dabartis*, Vilnius, 1994, p. 44–45.

Skelbiant dokumento tekstą buvo palikti visi jo neaiškumai ir netvarkyti skyrybos ženklai, nuo kurių priklauso, ar bažnyčia priskiriama prie tuščių, ar prie veikiančių. Neaiškų teksto fragmentą čia pakartojame sužymėdami skyrybos ženklus ir išskaitę kai kurias neaiškias vietas: „In oppidis Regiae Maiestatis collacionis episcopi vacat [:]* occupatione palatini Polocensis plebanatus Welonensis [,], filia eiusdem Vilkia, 3 numaribus filia eiusdem Skistumonia similiter [,] plabanatus Schawlenensis, plebanatus Rosiensis [,] Regiae Mayiestatis collationis plebanatus Eyragolensis, plebanatus Jurborgensis [,] plebanatus Bothocensis [,] plebanatus Rhetowiensis, plebanatus Telssensis [,] plebanatus Szadowiensis [,] plebanatus Beyssagolensis, plebanatus Ianiscensis, plebanatus Nowaliensis, plebanatus Ploteliansis [,] profanatus plebanatus Polonganensis [,], filia Gordzy [.]..."* Žvaigždutėmis išskirtą teksto dalį – t.y. aukščiau pateiktąjį bažnyčių sąrašą traktuoti kaip tuščių bažnyčių registrą ir rašyti dvitaškį po žodžio „vacat" duota pagrindo tai, kad visos išvardytos bažnyčios buvo „valdovo miestuose", kitaip tariant, buvo valdovo valsčių miesteliai, o Veliuona dar ir savavaldis miestas,

seniūnijos centras. Bažnyčios turėjo tik skirtingas koliacijos teises. Antra vertus, kiti dokumentai patvirtina, kad šiame sąraše esančios Raseinių, Jurbarko bažnyčios tuo metu neveikė: Raseinių bažnyčią atgavo tik vyskupas Stanislovas Kiška (a. 1586–1626); Rietavo bažnyčios fundaciją atstatinėjo ir papildė Zigmantas Vaza 1596 m. balandžio 26 d. (*Codex Mednicensis...*, p. 564). Skirsnemunėje evangelikas Venclovas Šemeta buvo užėmęs žemę, o Ariogalos katalikų bažnyčia buvo tapusi filija (*Codex Mednicensis...*, p. 434, 435, 438).

[4] Ariogalą valdė greičiausiai reformatas Mikalojus Mitkevičius Šimkus (kitaip Šimkavičius) Pašušviškis 1550–1561 m., evangelikas Mikalojus Jono Stankevičius-Bilevičius 1563–1580 m. Tijūnų sąrašą žr. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje XVI a. II pusėje. Humanitarinių mokslų istorijos daktaro disertacija*, Vilnius, 1995 (mašinraštis), p. 120. 1579 m. vizitacijos dokumentuose nurodyta, kad Ariogaloje esą daug liuteronų. *Codex Mednicensis...*, p. 440.

[5] Batakiai – buvusi Kęsgailų valda, perėmę valdyti Zavišos ir Šemetos 1554 m. juos užrašė valdovui. Dvaras tapo valdovo valda, jį gavo valdyti kunigaikštis Vladislovas Zbaraskis, evangelikas Jonas Merkelio Šemeta (Pietkiewicz, K., *Kieżgajłowie...*, p. 122–123.)

[6] Beržėnus valdė tijūnas evangelikas Merkelis Stanislovo Šemeta (1550–1570) ir evangelikas kunigaikštis Lukošius Boleslovo Svirskis (1571–1591). Tijūnų sąrašą žr. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 120.

[7] Biržinėnų tijūnas buvo Sebastijonas Mikalojaus Kęstartas 1554–1571(?) m. (Jo palikuonys XVI a. paskutiniaisiais dešimtmečiais ir XVII a. pirmojoje pusėje buvo evangelikai reformatai.) Po jo valdė liuteronas Mikalojus Stanislovo Tolvaiša (Talvošas) Žr. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 120.

[8] Gondingos tijūnai nuo 1566 m. buvo evangelikai reformatai: Mikalojus Mikalojaus Manvydas Dorohostaiskis (1566–1596) ir jo sūnus Kristupas (1596–1607). Žr. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 121. Tad didelė tikimybė, kad joje veikė reformatų bažnyčia. Gondingą, paminėtą kaip miestelį, nurodo St. Alexandrowiczius („Geneza [...] miasteczek Białorusi i Litwy...", p. 77) dvigubu pavadinimu (Plungiany). Nuo Gondingos valsčiaus neįvardyto dvaro 1567 m. atlikęs karinę prievolę Morkus Vnučka taip pat buvo evangelikas.

[9] Josvainius 1557 m. valdė tijūnas Jonas Kuncevičius. Jis 1557 m. balandžio 17 d. rašė iš Josvainių kunigaikščiui Albrechtui, prašydamas užtarti Žygimantui Augustui jo sūnų Konstantiną (*Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40(10), nr. 1598, p. 121). Tad galima manyti, kad buvo evangelikas.

1560–1571 m. Josvainius valdė tijūnas Jeronimas Kvileckis, 1544–1548 m. Žygimanto Augusto kanceliarijos sekretorius, dirbęs karalienės Bonos dvaruose valdytoju. Nors nėra žinoma jo tikyba, tačiau tikėtina, kad buvo evangelikas reformatas, jo sesuo Sofija greičiausiai buvo Andriaus Volano motina. Tikėtina, kad visa šeima buvo nuoseklūs reformacijos šalininkai. Evangelikų reformatų apeigos Josvainyse galėjo vykti 7-ajame dešimtmetyje, bet vėliau, valdant ne evangelikams, turėjo nutrūkti.

[10] Jurbarko katalikų bažnyčią fundavo karalienė Bona 1554 m., o jau 1565 m. rugpjūčio 4 d. laiške iš Gardino Žygimantas Augustas pranešė kunigaikščiui Albrechtui, kad Jurbarko katalikų kunigas vedė, atsiskyrė nuo katalikų bažnyčios, tačiau *ius patronatus* lieka Žemaitijos vyskupo žinioje ir kai būsiąs paskirtas naujas klebonas, jis ten dirbsiąs teisėtai. *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 32(3), nr. 988, p. 123–124. Per 1579 m. vizitaciją Žemaičių vyskupijos klebonai tvirtino, kad Skirsnemunės parapijos tikintieji važiuoja pas Jurbarko „eretiką", t.y. evangelikų liuteronų kunigą. *Codex Mednicensis...*, p. 434.

1562 m. kovo 16 d. laiške iš Vilniaus Žygimantas Augustas perspėja kunigaikštį Albrechtą, kad Jurbarko parapijiečiai skundžiasi jo įgaliotiniais, kurie bando bažnyčioje pakeisti „senąsias apeigas". *Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 31(2), nr. 825, p. 207–208.

[11] Kurtuvėnus valdė evangelikas Stanislovas Skaševskis, iš ten 1559 m. vasario 9 d. jis rašė kunigaikščiui Albrechtui (*Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40(10), nr. 1682, p. 173), jog siunčia dovanų ir linki laimingų metų. 1576 m. jo testamente paminėta evangelikų bažnyčia kaip seniai veikianti. Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 81.

[12] Kuršėnus valdė Jurgis Zenavičius, energingas evangelikas reformatas, savo 1583 m. testamente skyręs lėšas reformatų bažnyčiai Smurgainyse (Augustyniak, U., *Testamenty...*, p. 28). Tikėtina, kad jau anksčiau, prieš 1583 m., Kuršėnuose turėjo vykti evangelikų apeigos. Duomenis iš Žemaičių

žemės knygų apie reformatų dvasininkų paminėjimus 1581, 1587 m. paskelbė V. Vaivada (*Reformacija Žemaitijoje...*, p. 81).

[13] Palanga buvo vienas iš Lietuvos DK valsčių, kuriuos Žygimantas Senasis pasiliko, tačiau davė valdyti už tarnybą. Palangoje buvo muitinių. Abu ją valdę Chodkevičiai buvo evangelikai (Pietkiewicz, K., *Kieżgajłowie...*, p. 117). M. Giedraičio sąraše *Descriptio*... pažymėta, kad katalikų bažnyčia „išniekinta", taigi nurodyta, kad ji veikė anksčiau, tačiau pirmoji katalikų bažnyčios fundacija žinoma tik 1590 m. (Błaszczyk, G., *Diecezja Żmudzka...*, p. 191). Tad greičiausiai evangelikai buvo pirmieji čia bažnyčią įrengę.

[14] Tikėtina, kad Pašušvyje evangelikų reformatų bažnyčią prieš 1563 m. fundavo Ariogalos tijūnas ir Veliuonos valdytojas, valdovo maršalka Mikalojus Mitkevičius Šimkevičius, dar vadinamas Pašušviškiu. Kaip nurodo 1563 m. balandžio 16 d. įrašas jo portrete, Šimkevičius buvo bažnyčios fundatorius, bet nepažymėta, kokio tikėjimo bažnyčią jis fundavęs (žr. Matušakaitė, Marija, *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius, 1984, XI il.), G. Błaszczykas (*Diecezja Żmudzka...*, p. 172), remdamasis Šimkevičiaus testamentu, teigia, kad ši bažnyčia buvusi evangelikų reformatų, bet V. Vaivada (*Reformacija Žemaitijoje...*, p. 35) jos į evangelikų bažnyčių sąrašą neįtraukė. Atrodo, kad ši bažnyčia greičiau buvo kalvinistų nei katalikų: 1) Pašušvio žemvaldžių šeimoje Mikalojaus Mitkevičiaus Šimkevičiaus sesuo Sofija Mitkevičiūtė buvo labai aktyvi kalvinistė. Pašušvį ji paveldėjo po 1563 m., kiek vėliau Pašušvio bažnyčiai užrašė savarankišką fundaciją (*MRPL*, ser. 1, sąs, 1, p. 109–112; 2) 1563–1565 m. buvo ne katalikiškų bažnyčių fundacijų metas.

[15] Plateliai iš Kęsgailų perėjo į karalienės Bonos rankas, buvo didelės valdos centrinis dvaras. Didžiąją Platelių valdą sudarė penkios mažesnės: Platelių, Gintališkių, Kretingos, Palangos, Gargždų, iš viso apie 2000 dūmų (Pietkiewicz, K., *Kieżgajłowie...*, p. 115–118). Dauguma Platelių dvaro valdytojų: Jurgis Alberto Bilevičius, Motiejus Orvydas (neaišku, kokias pareigas ėjęs) nuo 1542 m. intensyviai susirašinėjo su kunigaikščiu Albrechtu (*Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 37(7), nr. 799, 780, 832, 835, p. 5–10, 83 ir kt.; ibid., t. 36(6), nr. 723, p. 183). 1559 m. Platelius valdė Žemaitijos seniūnas evangelikas Jeronimas Chodkevičius (*Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40(10), nr. 1697, p. 180–181. Jeronimas Chodkevičius 1559, birželio 7 iš Šaukėnų – kunigaikščiui Albrechtui).

[16] Plungės valdytojas, valdęs ir Karteną, buvo evangelikas Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis. Evangelikų reformatų bažnyčia minima 1611 m. sinodų aktuose (*MRPL*, ser. 4, sąs. 2, p. 6). Neaišku, ar buvo tuo metu miestelis. St. Alexandrowiczius („Geneza...", p. 77) Plungę tapatina su Gondinga ir laiko 1570 m. miesteliu.

Sprendžiant iš to meto dokumentų, Gondinga buvo tijūnijos centras – dvaras, o Plungė – augantis miestelis, bet abu buvo skirtingose vietose ir netapatintini.

[17] Rietavas – valsčiaus centras, jo valdytojas 1551–1587 m., energingai globojęs evangelikų liuteronų bažnyčias, buvo Morkus Lauryno Vnučka (Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 122). Bažnyčia M. Vnučkai valdant turėjo būti liuteroniška, nes 1596 m. kunigas Stanislovas Valentino Buivydas skundėsi Prūsijos kunigaikščiui, kad jis dešimt metų tarnavęs, o po vyro mirties (1588) Vnučkienė keičianti tikybą, ir kaltino ją, kad ši krypsta į „cvinglianizmą" (GStaPK HA XX, EM 39a, nr. 6a, 1. 2 r.) 1596 m. Zigmantas Vaza skyrė Rietavo katalikų bažnyčiai lėšų.

[18] Sedą gavo valdyti pagal Jono Bartoševičiaus 1547 m. testamentą jo žmona Sofija Mitkevičiūtė-Bartoševičienė, vėliau Vnučkienė (Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 56). Tiksliai nežinoma, kada Sofija perėjo į evangelikų reformatų tikėjimą, tačiau tikėtina, kad 7-ajame dešimtmetyje ji savo dvare turėjo pamokslininką. Sedos evangelikų bažnyčią mini Morkus Vnučka savo 1587 m. testamente (*MRPL*, ser. 1, sąs, 1, p. 110). Morkus Vnučka evangelikų bažnyčiai suteikė savarankišką fundaciją.

[19] Šaukėnų dvaro dalis XVI a. 7-ajame dešimtmetyje valdė evangelikai Stanislovas Šemeta ir Jonas Chodkevičius. 1559 m. Jonas Chodkevičius prašė atsiųsti liuteronų kunigą (*Documenta ex Archivo Regiomontano...*, t. 40(10), nr. 1697, p. 180–181).

[20] Šiaulėnus po Kęsgailų nuo 1554 m. valdė Šemetos, 1585 m. dalybos vyko tarp evangeliko Merkelio Šemetos sūnų (Pietkiewicz, K., *Kieżgajłowie...*, p. 119). XVI a. 7-ajame dešimtmetyje Šemetos buvo evangelikai.

[21] Šilalėje po 1536 m., kai iš jos turėjo išvykti Jonas Tartilavičius Batakietis, valdė Orvydai. Tarkvinijaus Pekulo vizitacijos metu 1579 m. konstatuota, kad Šilalės bažnyčioje yra „eretikų" ir kad jos kunigas vedęs (*Codex Mednicensis...*, p. 489).

[22] Tauragę 7-ajame dešimtmetyje valdė Žemaitijos kaštelionas evangelikas Merkelis Šemeta. 1571 m. jo sūnums dalijantis valdas minimas pamokslininkas. Duomenis apie evangelikų bažnyčios paminėjimus 1571, 1575 m. Žemaičių žemės teismo knygose paskelbė V. Vaivada (*Reformacija Žemaitijoje...*, p. 78–79).

[23] Tytuvėnus 1555 m. gavo Kristina Hlebavičiūtė-Komajevskienė, Jono. Jai tais metais perimant dvarą buvo sudarytas Tytuvėnų ir jiems priklausiusių valdų inventorius (AGAD AR, sk. XI, b. 22, l. 32–58). 1555–1571 m. Komajevskienė dvarą valdė kartu su vyru Kauno vaitu Jonu Jurgio Komajevskiu, kuris 1555 m. Tytuvėnuose įrengė karčemą, matyt, ji buvo miestelio statydinimosi pradžia (ibid.). K. Komajevskienė valdė Tytuvėnus iki mirties 1583 m. (tais metais ji jau minima mirusi, AVAK, t. 14, p. 5–20, 266–267). Kadangi ji kartu su kitais 1571 m. fundavo evangelikų reformatų bažnyčią Voverėlėje (žr. 3 lentelės 60 nuorodą), tikėtina, kad ir Tytuvėnuose buvo ją įrengusi. Nuo 1584 m. Tytuvėnų dvarą nuomojęs Jonas Gruževskis taip pat buvo kalvinistas.

[24] Tryškius kartu su kitais dvarais 1547 m. gavo Sofija Mitkevičiūtė-Bartoševičienė-Vnučkienė (Vaivada, V., *Reformacija Žemaitijoje...*, p. 56), nors 1587 m. M. Vnučkos testamente kalbama tik apie Tryškių duoklininkus (*MRPL*, ser. 4, sąs. 2, p. 106). Merkelis Giedraitis savo 1592–1596 m. *Descriptio...* nurodė, kad Tryškių bažnyčia „užimta eretikų", tad tikėtina, kad evangelikų reformatų bažnyčią čia daug anksčiau buvo įrengusi Sofija Mitkevičiūtė-Vnučkienė.

Santrumpos

Dažnai nurodomų publikuotų šaltinių ir literatūros sutrumpinimai

ABS, t. 7 – *Acta baltico-slavica*, t. 7, Białystok, 1970.

Akta synodów różnowierczych..., t. 1, 2, 3 – *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, opr. Maria Sipayłło, t. 1: *(1550–1559)*, Warszawa, 1966; t. 2: *(1560–1570)*, Warszawa, 1972; t. 3: *(Małopolska 1571–1632)*, Warszawa, 1983.

Археографический сборник документов..., t. 8 – *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западного русского края*, t. 8, Вильна, 1870.

Arnoldt, D.H., *Ausführliche... Historie der Königsbergischen Universität* – Arnoldt, Daniel Heinrich, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, d. I–2, Königsberg, 1746.

Arnoldt, D.H., *Kurzgefasste Nachrichten...*, d. 1, 2 – Arnoldt, Daniel Heinrich, *Kurzgefasste Nachrichten von allen ... in Ostpreussen gestandenen Predigern*, d. 1, 2, Königsberg, 1777.

AVAK, t. 14 – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, t. 14, Вильна, 1887.

Biržiška, V., *Aleksandrynas* – Biržiška, Vaclovas, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1852 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. I: *XVI–XVII amžiai*, Čikaga, 1960.

Biržiška, V., *Lietuvos studentai...* – Biržiška, Vaclovas, *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais*, red. ir papildė Mykolas Biržiška, įvadas Adolfo Šapokos, Chicago, 1987.

Budny, S., *O urzędzie miecza używającem* (1583), – Budny, Szymon, *O urzędzie miecza używającem (1583)*, Warszawa, 1932.

Codex Mednicensis... – *Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis*, d. 1, Fontes historiae Lituaniae, t. 3, coll. Paulius Jatulis, Roma, 1984.

Culvensis, Abraham „Confessio fidei" – „Confessio fidei Abrahami Culvensis, scripta ad serenissimam reginam Poloniae, 1543, Königsberg", in *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, hrsg. v. Paul Tschackert, t. 3, Leipzig, 1890, p. 54–57.

Deutsches Städtebuch... – *Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte*, t. 1: *Nordostdeutschland*, hrsg. v. Erich Keyser, Stuttgart-Berlin, [1941].

Der Briefwechsel... – *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, hrsg. v. Theodor Wotschke, Leipzig, 1908.

Documenta ex Archivo cardinalis J. Morone... – *Elementa ad fontium editiones*, t. 58, 59: *Documenta ex Archivo cardinalis Joannis Morone ad Poloniam spectantia, quae in Archivo Secreto Vaticano asservantur*, ed. Carolina Lanckorońska, d. 1, 2, Romae, 1984, 1985.

Documenta ex Archivo Regiomontano... – *Elementa ad fontium editiones. Documenta ex Archivo Regiomontano ad Poloniam spectantia*, ed. Carolina Lanckorońska, Romae: t. 30 (1) – t. 30, d. 1, 1973; t. 31 (2) – t. 31, d. 2, 1974; t. 32 (3) – t. 32, d. 3, 1974; t. 34 (4) – t. 34, d. 4, 1975; t. 35 (5) – t. 35, d. 5, 1975; t. 36 (6) – t. 36, d. 6, 1975; t. 37 (7) – t. 37, d. 7, 1976; t. 39 (9) – t. 39, d. 9, 1976; t. 40 (10) – t. 40, d. 10, 1976; t. 41 (11) – t. 41, d. 11, 1977; t. 42 (12) – t. 42, d. 12, 1977; t. 44 (14) – t. 44, d. 14, 1978; t. 45 (15) – t. 45, d. 15, 1977; t. 74 (39) – t. 74, d. 39, 1990.

Drukarze dawnej Polski... Wielkie Księstwo Litewskie... – *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, sąs. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, opr. Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wojciech Krajewski, Wrocław–Kraków, 1959.

Duae epistolae ... – *Duae epistolae. Altera Aloysii Lipomani Veneti episcopi Veronae..., Altera vero eiusdem illustrissimi D. Radivili ad episcopum et legatum illum*, Regiomonti Borussiae, 1556.

Düsterhaus, G., *Das ländliche Schulwesen...* – Düsterhaus, Gerhard, *Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, Bonn, 1975.

Erler, G., *Die Matrikel...*, t. 1 – *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr.*, hrsg. v. Georg Erler, t. 1: *Die Immatrikulationen von 1544–1656*, Leipzig, 1910.

Falkenhahn, W., *Johannes Bretke...* – Falkenhahn, Wiktor, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer*, Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreussens, Königsberg–Berlin, 1941.

Historisch-geographischer Atlas ... – *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, hrsg. Hans Mortensen, Gertrud Mortensen und Reinhard Wenskus, apl. 3: *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen)*, Wiesbaden, 1973; apl. 5: *Die Bevölkerung im Herzogtum Preussen 1540*, Wiesbaden, 1978; apl. 8: *Die Besiedlung der grossen Wildnis (bis 1618)*, Wiesbaden, 1982; apl. 13, d. 1: *Verwaltungsgliederung des Herzogtums Preussen im 17. Jahrhundert (1600–1719/20)*, bearb. v. Stefan Mielke, Stuttgart, 1988.

Hosius, S., *Epistolae*, t. 1, 2 – *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usquae ad annum 1795*, t. 4: Stanislai Hosii S.R.E., *Cardinalis Maioris Poenitentiarii Episcopi Warmiensis (1504–1579) et quae ad eum scriptae sunt epistolae tum etiam eius orationes, legationes*, t. 1: *1525–1550*, ed. Franciscus Hipler, Vincentius Zakrzewski, Cracowiae, 1879; *Acta historica res gestas Poloniae...*, t. 9: *Stanislai Hosii ... epistolae tum etiam eius orationes, legationes*, t. 2: *1551–1558*, ed. Franciscus Hipler, Vincentius Zakrzewski, Cracoviae, 1886.

Hubatsch, W., *Geschichte der evangelischen Kirche...*, t. 1, 3 – Hubatsch, Walter, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, t. 1, 3, Göttingen, 1968.

Jacobson, H.F., *Geschichte der Quellen des Kirchenrechts...*, d. 1, t. 2 – *Geschichte der Quellen des evangelischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen mit Urkunden und Regesten, Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des preussischen Staats*, d. 1, t. 2, hrsg. v. Heinrich Friedrich Jacobson, Königsberg, 1839.

Kot, S., „La Réforme..." – Kot, Stanislaw, „La Réforme dans le Grand Duché de Lithuanie: Facteur d'occidentalisation culturelle", in *Universite libre de Annuaire de l'Institut Philologie*

et d'Histoire Orientales et Slaves, t. 12, Bruxelles, 1953, p. 201–261.

Lappo, I., *1588 metų Lietuvos Statutas, Tyrinėjimas; Tekstas* – Lappo, Ivanas, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 1: *Tyrinėjimas*, pirmoji dalis; t. 2: *Tekstas*, Kaunas, 1934, 1938.

Lietuvos TSR bibliografija, Knygos... t. 1 – *Lietuvos TSR bibliografija, serija A, Knygos lietuvių kalba*, t. 1: *1547–1961*, Vilnius, 1969.

LIŠ, t. 1 – *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 1, Vilnius, 1955.

Любавский, М., *Литовско-русский сейм* – Любавский, Матвей, *Литовско-русский сейм*, Москва, 1901.

Lubieniecius, S., *Historia reformationis Polonicae* – Lubieniecius, Stanislaus, *Historia reformationis Polonicae*, Amsterdam, 1685, fotografuotinis leidinys, Varsoviae, 1971.

Łukaszewicz, J., *Dzieje kościołów*..., t. 1, 2 – Łukaszewicz, Józef, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, 2, Poznań, 1842, 1843.

M. Luthers Werke, WA, t. 39/2 – *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe)*, t. 39, d. 2, Weimar–Graz, 1964.

MADA – *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, serija A.

Mažvydas, M., *Pirmoji lietuviška knyga* – Mažvydas, Martynas, *Pirmoji lietuviška knyga*, įvadiniai straipsniai Kosto Korsako, Marcelino Ročkos, parengė Marcelinas Ročka, Lituanistinė biblioteka, t. 15, Vilnius, 1974.

Melanchthon, Ph., *Opera... Corpus Reformatorum*... – Melanchthon, Philip, *Opera, quae supersunt omnia: Epistolae, praefationes, consilia, iudicia, schedae academicae*. Corpus Reformatorum, ed. C.G. Bretschneider, t. 8, 11, Hallis Saxonum, 1841, 1843.

Merczyng, H., *Zbory i senatorowie*... – Merczyng, Henryk, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1904.

MRPL, ser. 1, sąs. 1 – *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, ser. 1, sąs. 1: *Zabytki z wieku XVI-go*, Wilno, 1911 (2-as leidimas 1925); ser. 10, sąs. 1: *Akta, tho iest sprawy zboru krześciańskiego Wileńskiego*, Wilno, 1913; ser. 4, sąs. 2: *Akta synodów prowincialnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, Wilno, 1915; ser. 4, sąs. 1: *Spis synodów i sesji prowincialnych Jednoty Litewskiej 1611–1613*, Wilno, 1913.

OiRwP – *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, Wrocław–Warszawa ir kt., t. 4,1959; t. 17, 1972; t. 19, 1974; t. 20, 1975; t. 21, 1976; t. 22, 1977; t. 23, 1978.

Ochmański, J., *Biskupstwo Wileńskie*... – Ochmański, Jerzy, *Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań, 1972.

Ochmański, J., *Dawna Litwa* – Ochmański, Jerzy, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn, 1986.

Opera Calvini, t. 16, 18, 20 – Calvinus, Ioannes, *Opera quae supersunt omnia*, ed. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, t. 16, Brunsvigae, 1877; t. 18, 1879; t. 20, 1880.

Stanislovas Rapolionis – *Stanislovas Rapolionis*, sud. Eugenija Ulčinaitė, Juozas Tumelis, Vilnius, 1986.

Reformation in Europa – *Reformation in Europa*, hrsg. v. Oskar Thulin, Leipzig, 1967.

PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. 1–37, sąs. 1–155, Kraków, Wrocław–Warszawa ir kt., 1935–1997.

Sandius, Ch., *Bibliotheca antitrinitariorum* ... – Sandius, Christophorus, *Bibliotheca*

antitrinitariorum sive catalogus scriptorum, Amsterdam, 1684 (fotografuotinis leidinys, Varsoviae, 1967).

Sawicki, J., *Consilia...*, d. 2 – Sawicki, Jakub, *Consilia Poloniae: źródła i studia krytyczne*, d. 2: *Synody diecezji Wileńskiej i ich statuty*, Warzawa, 1948.

Sehling, E., KO..., t. 4 – *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, t. 4, hrsg. v. Emil Sehling, Leipzig, 1911.

Статут.. 1566 г – *Статут Великого княжества Литовского 1566 года, Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*, Москва, 1855.

Töppen, M., *Die Gründung der Universität ...* – Töppen, Max, *Die Gründung der Universität Königsberg und das Leben ihres ersten Rectors Georg Sabinus*, Königsberg, 1844.

Tschackert, P., *Urkundenbuch...*, t. 1, 2, 3 – *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, hrsg. v. Paul Tschackert, t. 1–3, in *Publicationen aus den Königlichen Preussischen Staatsarchiven*, t. 43–45, Leipzig, 1890.

Volumina legum, t. 1–7 – *Volumina legum*, (2-as leidimas), Petersburg, t. 1, 1859; t. 2, 1859; t. 3, 1859; t. 4, 1860; t. 5, 1860; t. 6, 1860; t. 7, 1860.

Zebrzydowski, A., *Epistolorum libros ...* – *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795*, t. 1: *Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego biskupa Włocławskiego i krakowskiego korespondencya z lat 1546–1553*, wyd. Władysław Wysłocki, Cracoviae, 1878.

Archyvai ir bibliotekos

AGAD AR – Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów – Vyriausias senųjų aktų archyvas, Radvilų archyvas (Varšuva)

BGPAN – Biblioteka Gdańska Polskiej akademii nauk – Lenkijos mokslų akademijos Gdansko biblioteka

BKPAN – Biblioteka Kórnicka Polskiej akademii nauk – Lenkijos mokslų akademijos Kurniko biblioteka

GStaPK HA – Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Herzogliches Archiv – Valstybinis slaptasis Prūsijos kultūros paveldo archyvas, Kunigaikščio archyvas (Berlynas)

LMAB RS – Lietuvos Mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius

LNMB RS – Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Rankraščių skyrius

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

VUB RS – Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius

WAPG – Wojewódzkie archiwum państwowe w Gdańsku – Valstybinis vaivadijos archyvas Gdanske

Asmenvardžių rodyklė

Geografinių vardų rodyklė

Zusammenfassung

Reformation im Großfürstentum Litauen und in Kleinlitauen (20er Jahre des 16. Jh. bis zum ersten Jahrzehnt des 17. Jh.)

Die vorliegende Studie befaßt sich mit der Entwicklung der Reformation im Großfürstentum Litauen und im Herzogtum Preußen unter kulturhistorischem Aspekt. Dazu wurden sowohl Primärquellen (Dokumente aus Archiven Litauens, Polens, Deutschlands, alte Druckschriften) als auch historiografische Werke herangezogen.

Die Reformation als vielschichtige gesellschaftliche, kulturelle und religiöse Bewegung wird hier in ihrem Verhältnis zur Dynamik der Kultur untersucht, d.h. es geht um den Einfluß bestimmter Faktoren auf das Tempo der Kulturentwicklung, auf die Entstehung und Übernahme neuer und die Umdeutung bestehender Elemente sowie die Bedingungen zur Kommunikation zwischen den Kulturen und der Modernisierung der Kultur.

Bei der Untersuchung der Entwicklung der Reformation wurde der Versuch unternommen, die Zeit vom 16. Jh. bis zur ersten Hälfte des 17. Jh. als eine Ganzheit aufzufassen und für die Periodisierung folgende Kriterien heranzuziehen: das Ausmaß der Reformation, den Grad der Ausformung der kirchlichen Institutionen, die Formen und die rechtliche Regulierung des Verhältnisses der Konfessionen zueinander und des Verhältnisses zwischen Kirche und Staat, den Einfluß der gesellschaftlichen Schichten verschiedener Konfession auf die Entwicklung der Gesellschaft sowie das Ausmaß der Auswirkungen dieser Einflüsse auf die Entwicklung der Kultur.

Aus der Analyse der oben genannten Kriterien läßt sich folgern, daß das Ringen der Reformation mit der katholischen Kirche um die Vormachtstellung, das die gesellschaftlichen und kulturellen Prozesse maßgeblich geprägt hatte, im Großfürstentum Litauen bis in die Mitte des 17. Jh. anhielt. Die Entwicklung der Reformation selbst läßt sich in mehrere

Etappen untergliedern: 1. Etappe (30er–40er Jahre des 16. Jh.): frühe Periode des Luthertums und der Kritik an der katholischen Kirche. 2. Etappe (ca. 50er–60er Jahre des 16. Jh.): rasche Ausbreitung der Reformation, Herausbildung dreier Strömungen, abnehmender Einfluß der katholisch geprägten Gesellschaftskreise. 3. Etappe (letztes Quartal des 16. Jh. bis zum ersten Jahrzehnt des 17. Jh.): Verlagerung des Gleichgewichts, ein aktives kulturelles Zusammenwirken von Protestanten und Katholiken. 4. Etappe (zweites Jahrzehnt – 50er Jahre des 17. Jh.): Schwächung der Reformation, Erstarken der Gegenreformation und aktive Reformen in der katholischen Kirche.

Für das Herzogtum Preußen gilt die übliche Periodisierung der Reformation: 1. 20er Jahre des 16. Jh.: Beginn der Reformation und die Herausbildung der evangelisch-lutherischen Landeskirche. 2. 30er–60er Jahre des 16. Jh.: Festigung der Reformation und Etablierung der evangelisch-lutherischen Kirche. 3. 70er Jahre des 16. Jh. bis zum ersten Jahrzehnt des 17. Jh.: Festigung orthodoxer Strömungen in der evangelisch-lutherischen Kirche.

Untersuchungsgegenstand der vorliegenden Studie sind die drei erstgenannten Zeitabschnitte. Obwohl die Reformation auch zwischen vom Anfang des 17. Jh. bis zu den 60er Jahren des 17. Jh. als vielschichtige gesellschaftliche, kulturelle und religiöse Bewegung noch lebendig war, wirft die Beschreibung dieses Zeitraums ganz anders geartete Probleme auf, auch das Quellenmaterial ist anderer Herkunft. Daher scheint es angebracht, dieser Periode eine gesonderte Studie zu widmen.

In beiden Staaten sind gemeinsame, aber auch unterschiedliche Auslöser der Reformation festzustellen. Gemeinsam war die Krise der katholischen Kirche, die ganz Europa erfaßte und eine Revidierung des Verhältnisses von Staat und Kirche sowie der Stellung der Geistlichen entsprechend dem Wandel der Gesellschaftsstrukturen notwendig machte. Die Verbreitung reformatorischer Ideen wurde begünstigt durch ein verändertes Verhältnis zwischen Gläubigen und Kirche sowie die innere Einstellung des Menschen zum gesellschaftlichen Umfeld.

Im Herzogtum Preußen gaben für die Durchsetzung der Reformation politische Motive den Ausschlag. Die Reformation bildete eines der wichtigsten politischen Fundamente für die Umwandlung des deutschen Ordensstaates in ein weltliches Herzogtum. Im Großfürstentum Litauen waren ebenfalls politische Beweggründe beteiligt (das Streben nach Eigenständigkeit der Kirche), jedoch überwogen Motive kultureller Natur. Ein Teil der Gesellschaft des litauischen Großfürstentums hatte erkannt, daß die bestehenden Institutionen den wachsenden kulturellen Bedürf-

nissen nicht mehr gerecht werden konnten. Angesichts des sehr unterschiedlichen Kenntnisstandes in der Historiografie über die Reformation in den beiden Staaten wird in der vorliegenden Studie die allgemeine Problematik der Entwicklung der Reformation mit unterschiedlichem Ansatz und unterschiedlich detailliert behandelt. Die Gegebenheiten im Herzogtum Preußen werden nur insoweit behandelt, wie sie als charakteristisch für die allgemeinen Zeitabschnitte dastehen bzw. wie sie für den baltischen Bevölkerungsteil relevant waren. Bei der Erforschung der Reformation im Großfürstentum Litauen wurden mehr und vielfältigere Problembereiche einer tiefergehenden Analyse unterzogen. Hinsichtlich der Bedeutung der Reformation für die kulturelle Entwicklung gilt der baltischen Bevölkerung beider multinationaler Staaten und der Entwicklung der litauischen Kultur das besondere Interesse dieser Untersuchung.

Die Analyse der Anfänge der Reformation und des Bauernaufstandes von 1525 im Herzogtum Preußen erlaubt den Schluß, daß die baltische Bevölkerung dieses Staates (hauptsächlich Bauern und städtische Tagelöhner) zunächst mit der Volksreformation konfrontiert wurden. Die entstehende evangelisch-lutherische Kirche, die in kurzer Zeit zur Landeskirche wurde und Merkmale einer Staatskirche aufwies, hatte damals keinen Einfluß auf die Kultur der baltischen Bevölkerung, sondern allenfalls weiterhin geringen Einfluß auf ihre Glaubenszugehörigkeit.

Die Reformation im Großfürstentum Litauen begann später um sich zu greifen, nämlich erst in den 30er Jahren des 16. Jahrhunderts. Ihre Anhänger waren einzelne Vertreter des niederen und mittleren Adels sowie städtische Bürger, die sich durch intellektuelle Mobilität auszeichneten. Ihrer regionalen Herkunft nach waren es meistens Bewohner des Vilniusser Gebietes, d.h. des südöstlichen Teils von Litauern bewohnten Gebiets, an zweiter Stelle folgten Gläubige, die aus Ėemaitija (Schemaiten) stammten; ganz wenige kamen aus dem mittleren Litauen. Die Reformation im Großfürstentum Litauen begann mit der lutherischen Richtung.

Die Analyse von Schriften der ersten Lutheraner und ihnen nahestehender Personen im Großfürstentum Litauen ergibt, daß sie sich darüber im klaren waren, welcher Veränderungen das gesellschaftliche Leben im Großfürstentum Litauen bedurfte. Deutlich zu erkennen ist ihre positive Einstellung und ihr Bestreben, das kulturelle Leben, insbesondere System und Inhalte der Bildung, zu modernisieren und das kirchliche Eigentum einer neuen Zweckbestimmung zuzuführen, so daß es nicht nur die Bedürfnisse der Geistlichkeit befriedigte, sondern auch die Belange der Gesellschaft berücksichtigte. Die Anhänger der Reformation erkannten sehr

deutlich die Notwendigkeit einer Erneuerung. Der Glaube, die reformierte Glaubenslehre und die Notwendigkeit, das kulturelle Leben zu modernisieren, bildeten in ihren Ansichten eine geschlossene Einheit.

Im Laufe der Reformationsbewegung erwies sich in den 40er Jahren des 16. Jahrhunderts, daß im Großfürstentum Litauen, im Gegensatz zu vielen Staaten, in denen das Luthertum bereits etabliert war (manche deutsche Herzogtümer, das Herzogtum Preußen, Dänemark, Schweden), der Herrscher zur Erreichung seiner politischen Ziele keinen Gebrauch von der Reformation machte und sich weiterhin des Bündnisses mit der katholischen Kirche bediente. Der König von Polen und Großfürst von Litauen, Žygimantas Augustas (Sigismund August) erließ für das Königreich Polen und das Großfürstentum Litauen, die bis 1569 durch Personalunion verbunden waren, Dekrete unterschiedlichen Inhalts über die Beziehungen zu den Verfechtern der Reformation. Die Auswertung dieser Schriftstücke ergibt, daß die Unterschiede in den Texten der Dekrete keinesfalls als religiöse Inkonsequenz, sondern als Anpassung des Herrschers an unterschiedliche Rechtssysteme beider Staaten und Anerkennung des Kräfteverhältnisses zwischen den Anhängern der Reformation und ihren Gegnern aufzufassen sind. Die weitere Entwicklung der Reformation wurde im Großfürstentum Litauen von einem Teil der Gesellschaft und ohne jegliche Unterstützung durch den Herrscher vorangetrieben.

Die ersten Anhänger der in den 30er und 40er Jahren des 16. Jahrhunderts einsetzenden Reformation im Großfürstentum Litauen gründeten unter Mißachtung der im Staat geltenden kirchlichen Vorschriften die erste Kulturinstitution: die Abraamus-Culvensis-Schule von Abraomas Kulvietis (ca. 1540-1542). Sie verfaßten darüber hinaus das erste evangelische Glaubensbekenntnis. Da sie jedoch nicht von einflußreichen Adligen unterstützt wurden, konnten sie ihre Arbeit zeitweise nicht fortsetzen.

Im Herzogtum Preußen festigte sich zwischen den 30er und 60er Jahren des 16. Jahrhunderts die bereits konstituierte evangelisch-lutherische Landeskirche und erwarb die Vorherrschaft im Land. Dank gemeinsamer Anstrengungen der staatlichen und kirchlichen Obrigkeit entstand die organisatorische Struktur der Kirche, Kirchenordnungen (1544, 1558, 1568) und Dekrete (1540, 1541, 1542, 1544 u.a.) wurden verfaßt und herausgegeben. Sie regelten die Funktionen und Tätigkeitsbereiche der kirchlichen Verwaltung sowie die wichtigsten Grundsätze der Glaubenslehre und Maßnahmen zu ihrer Verbreitung in der Gesellschaft. Darüber hinaus entstanden die ersten Kirchenaufsichtsinstitutionen. Beim Aufbau der Landeskirche und im Bestreben, die Reformation zu vertiefen, setzten die

Leiter von Kirche und Staat zu einer breitangelegten Kulturreform an. Sie bemühten sich um eine Korrektion der gesellschaftlichen Struktur, um die Integration der vielsprachigen und multikulturellen Gesellschaft auf der Grundlage einer einheitlichen Glaubenszugehörigkeit. Es entstanden neue Strömungen in der kulturellen Arbeit von Staat und Kirche; man plante die Schaffung eines vollständigen Schul- und Bildungssystems. Die deutsche Sprache wurde zur Hauptsprache im kirchlichen und staatlichen Gebrauch erklärt, doch wurde zur Verbreitung des Glaubens und zur religiösen Erziehung auch Mehrsprachigkeit akzeptiert. Seit den 30er Jahren des 16. Jahrhunderts suchte man intensiv nach Mitteln zur Wandlung des ursprünglichen baltischen Volksglaubens und einiger Ausprägungen der volkstümlichen Kultur. Methoden zur Glaubenserziehung wurden ausgearbeitet und auf die jeweilige soziale Schicht der Zielgruppe zugeschnitten, darunter auch auf den baltischen Bevölkerungsanteil. Man begann mit dem Bau zusätzlicher Kirchen in dem bis dahin in dieser Beziehung unterversorgten Kleinlitauen. An der 1544 gegründeten Königsberger Universität, deren Aufgabe unter anderem in der Ausbildung von Geistlichen insbesondere für die lutherischen Kirchen des Herzogtums Preußen und der gesamten Region bestand, wurden Mittel für die Ausbildung der ortsansässigen Balten zu Geistlichen zur Verfügung gestellt, wodurch die soziale Struktur der Balten um die neue Schicht des Klerus ergänzt wurde. Diesem Ziel diente auch die Institution der aus staatlichen Mitteln geförderten Alumnate, in denen Studenten in einheimischen baltischen Sprachen unterrichtet wurden.

Die Verbreitung der Reformation und das Bestreben der staatlichen Führung im Großfürstentum Litauen und im Herzogtum Preußen nach der Herausbildung einer geistlichen Schicht mit Kenntnis der baltischen Sprachen schuf günstige Bedingungen für die Kommunikation zwischen den Kulturen beider Staaten. Die geistliche Betreuung der lutherischen Gemeinden in den baltischen Sprachen zwischen den 30er und 60er Jahren des 16. Jahrhunderts wurde überwiegend von Geistlichen aus dem Großfürstentum Litauen geleistet, wo die erste Welle der Reformation bereits kurzzeitig abgeflaut war.

Der litauischen Kultur kommt ein hoher Stellenwert in der Frühzeit der Königsberger Universität zu. Stanislavas Rapolionis (Stanislaus Rapagelanus) und Abraomas Kulvietis gehörten zum ersten Professorenkollegium; Rapolionis formulierte in seinen Thesen "Disputatio de ecclesiae et eius notis" (1545) die wichtigsten Grundsätze der lutherischen Kirche. Der Superintendent der Grafschaft Mansfeld Hieronymus Mencelius verlegte diese Thesen noch mehrmals in seinen Schriften (1558 und 1562). An der

Königsberger Universität studierten viele Geistliche aus Kleinlitauen und deren Kinder sowie aus dem Großfürstentum Litauen stammende Adlige und Bürger.

Die kulturellen Abläufe im Herzogtum Preußen während der Festigung der Reformation lassen sich als eine Zeit beginnender intensiver kultureller Interaktion in einem multinationalen Staat beschreiben.

Diese Wechselwirkungen begünstigten die Anfänge gedruckten Schrifttums in litauischer Sprache. Die Initiatoren dieser Entwicklung, die aus dem Großfürstentum Litauen stammten, beriefen sich auf die reformatorische Vorstellung vom Wert der Volkssprache (lingua vulgaris) zur Verbreitung des Glaubens, nutzten die von der staatlichen und kirchlichen Obrigkeit des Herzogtums Preußen vorgegebene Mehrsprachigkeit in der kirchlichen Arbeit und die dazu zur Verfügung gestellten Geldmittel und begannen mit der Ausarbeitung eines Programms zur Versorgung mit Büchern in litauischer Sprache für den kirchlichen und gemeindlichen Gebrauch.

Die Mitherausgeber des ersten Buches von Martynas Mažvydas (Martinus Mosvidius) "Catechismusa prasty szadei" (Königsberg, 1547) und der von ihm zusammengestellten Psalter (1566, 1570) vertraten alle Regionen des ethnografischen Litauen. Die Bücher waren für litauischsprachige Gläubige beider Staaten bestimmt.

Zu Beginn der 50er Jahre des 16. Jh. begann im Großfürstentum Litauen die zweite Welle der Reformationsbewegung, in der sich bis zu den 60er Jahren drei Strömungen herausbildeten: Kalvinisten, Lutheraner und Arianer (Antitrinitarier und Anabaptisten). Aus diesen Strömungen gingen zwei von Synoden verwaltete Landeskirchen, die evangelisch reformierte Kirche und die Kirche der Arianer, hervor. Die Lutheraner des Großfürstentums Litauen konnten im 16. Jh. keine Landeskirche errichten, denn die Gläubigen, die den Gemeinden unterschiedlichen Typs angehörten, waren regional ungleichmäßig verteilt: In den wohlhabenden Großstädten (Kaunas, Vilnius) bestanden überwiegend deutsch geprägte lutherische Gemeinden, die anderen Gemained gründeten sich an den Höfen der Adligen und in den Dörfern des gesamten Großfürstentums Litauen, es gab auch vereinzelte Adlige (insbesondere in Schemaiten), die sich zum Luthertum bekannten.

In den 50er und 60er Jahren des 16. Jh. gewann der Kalvinismus die Vormachtstellung, da seine kirchliche Organisation den Bedürfnissen der reformatorischen Bewegung am besten genügte, die ohne Mitwirkung des Herrschers organisiert wurde und in die Zeit der inneren Staatsreform fiel. Im Ergebnis dieser Staatsreform wurde den Institutionen der

Interessenvertretung des Adels eine besonders wichtige Rolle zuerkannt. Die synodiale Organisationsform der reformierten Kirchen entsprach der gesellschaftlichen Einstellung ihrer Anhänger am besten und ermöglichte die Einigung der über das weite Gebiet des Großfürstentums Litauen verteilten Gemeinden, in denen die Gläubigen in nächster Nähe der weiterhin bestehenden katholischen und orthodoxen Kirchen siedelten. Im Großfürstentum Litauen bildeten die evangelischen Reformaten die Mehrheit der Senatoren (1569, d.h. in der Zeit der Union von Lublin und auch einige Jahrzehnte danach) und Ortsverwalter. Verfechter der Reformation hohen Standes, Adlige und Bojaren, gründeten evangelische Kirchen auf eigenem Landbesitz, zahlreiche Gemeinden entstanden in Städten und Siedlungen.

Aus der Untersuchung der im 16. Jh. geltenden Rechtsgrundlagen des Großfürstentums Litauen zur Regelung der kirchlichen Tätigkeit geht hervor, daß sie keinesfalls eindeutig waren. Durch das Privileg von Grodno (1568) wurden Adligen aller christlichen Religionen gleiche Rechte zugesprochen. In der Akte der Warschauer Konföderation von 1573 verpflichteten sich die Adligen der Republik beider Völker zur Wahrung des Friedens zwischen Gläubigen unterschiedlicher Konfessionen. Diese Verpflichtung wurde in die Wahlvorschriften des Königs Heinrich Valua und die anderer Könige aufgenommen. Die Verpflichtung zur Wahrung des Friedens zwischen Gläubigen unterschiedlicher Konfessionen ging 1588 in das Dritte Statut Litauens ein und erhielt somit Gesetzeskraft. Das Privileg von 1568 und der Text der Warschauer Akte bildeten im Statut Litauens von 1588 die rechtliche Grundlage für das Bestehen der evangelischen Kirchen und schützten ihre Rechte unter der Voraussetzung, daß sie von einflußreichen Adligen hohen Standes unterstützt werden. Die genannten Rechtstexte gewährten den evangelischen Landeskirchen als Institutionen nicht die gleichen Rechte wie der katholischen Kirche.

Die Zahl der evangelisch reformierten Kirchen wuchs in der ersten Etappe meistens auf Grund des Glaubenswechsels in den gegen die Reformation gestimmten katholischen Kirchen, jedoch wurden sie zum Teil auch neu gegründet.

Die Vertreter zweier Richtungen der Reformation, evangelische Reformaten und evangelische Lutheraner, regelten ihre Beziehungen durch die Vilniusser (1570) und die Sandomirer (1570) Vereinbarungen und distanzierten sich somit von den Arianern. Obwohl gemeinsame Aktivitäten und beiderseitiges Entgegenkommen vereinbart wurden, lehnten sich die Lutheraner angesichts der sich abzeichnenden orthodoxen Richtung gegen die gemeinsamen Glaubenssätze von Sandomir auf.

Die Schirmherren der evangelisch reformierten Landeskirche des Großfürstentums Litauen, die einflußreichste Adligenfamilie Radvilas und die Kirchenväter, begannen mit dem Druck von Büchern, die im kirchlichen Umgang unentbehrlich waren (Katechismen, Psalter von 1558 und 1563, die Übersetzung der gesamten Heiligen Schrift ins Polnische von 1563, bezeichnet als Bibel von Radvilas oder Brasta, u.a.). Die Obrigkeit der evangelisch reformierten Kirche hat mit der Wahl der *lingua vulgaris* nicht den Weg der Vielsprachigkeit beschreiten wollen, sondern bemühte sich um eine gemeinsame Sprache als Kommunikationsmittel sowohl im Großfürstentum Litauen als auch im Königreich Polen. In der ersten Etappe der Reformationsbewegung bot sich für diese Funktion das Polnische an, jedoch behielt auch das Lateinische seine frühere Bedeutung bei. Das Postulat der Reformation über die Bedeutung von Muttersprachen bei der Vermittlung der Kirchenlehre haben in bezug auf die litauische Sprache nicht die Väter der Kirche, sondern vereinzelte Kulturfunktionäre auf eigene Initiative umzusetzen versucht.

In dieser Zeit hatte sich die Reformation in der Gesellschaft so weit verbreitet, daß es zu einem Gleichgewicht im Kräfteverhältnis zwischen dem katholischen und dem evangelischen Lager kam. Die Ideen der Reformation hatten regen Zuspruch in den Kreisen der Adligen, Stadtbürger, niederen Schicht der Städter, griffen auch in der Schicht der Untertanen der reichen Gutsbesitzer, der Bauern, um sich. Dieses Gleichgewicht war in den 50er und 60er Jahren des 16. Jahrhunderts ein typisches Merkmal der Entwicklung der Reformation, wobei die Landesherren katholisch blieben. Die Reformation erlangte als religiöse, gesellschaftliche und kulturelle Bewegung ein sehr großes Ausmaß und beeinflußte die meisten kulturellen Abläufe im Großfürstentum Litauen.

Nachdem im Herzogtum Preußen die Kirchenordnung von 1568 verabschiedet wurde, festigte sich in der Zeit. zwischen den 60er Jahren des 16. Jh. bis zum Anfang des 17. Jh. langfristig die kirchliche Organisation und in der Glaubenslehre setzte sich allmählich die orthodoxe Richtung der lutherischen Theologie durch. Die Verwaltung von Staat und Kirche bemühte sich um die Stärkung des Einflusses auf den Glauben der niederen Schichten der Gesellschaft und auf die Kultur des Volkes. In Kleinlitauen wurden weitere lutherische Kirchen gegründet und in der Folgezeit durch Visitationen betreut. Hier bildete sich eine, wenn auch nicht besonders zahlreiche, Schicht der Priester mit Kenntnissen der litauischen Sprache heraus. Den Kern dieses Priesterstammes bildeten Nachfolger der Geistlichen, die einige Jahrzehnte davor aus dem Großfürstentum Litauen nach Preußen gekommen waren, einheimische Vertreter der baltischen Völker

und Einwanderer aus verschiedenen, ethnisch nicht homogenen Ländern Deutschlands, die sich einst in Preußen niedergelassen und die litauische Sprache erlernt hatten. Zeitweilig waren hier auch Priester aus dem Großfürstentum Litauen tätig. Die umfassende Schul- und Bildungsreform wurde mit der Gründung der partikulären Schule in Tilsit für die Bewohner Kleinlitauens abgeschlossen und bot ihnen bessere organisatorische Bedingungen zum Erwerb der Mittel- und Hochschulbildung. Am Buchdruck in litauischer Sprache haben sich auch Vertreter der heranwachsenden einheimischen Generation sehr aktiv beteiligt (Jonas Bretkūnas).

Nachdem die Kirche den Weg der lutherischen Orthodoxie beschritten hatte, nahmen die Herausgeber der litauischen Bücher inhaltliche Veränderungen daran vor und stellten die Psalter neu zusammen. Im Druckprogramm der litauischen Bücher zeichneten sich die originelle Postille von BretkÎnas und seine Übersetzung der gesamten Bibel in die litauische Sprache besonders aus. Simonas VaiĘnoras stellte die erste litauische Übersetzung des theologischen Auslegungstraktats zusammen und gab sie heraus. Die Institution des litauischen lutherischen Pastors, zahlreiche Kirchen, die Schul- und Bildungsreform, der Buchdruck in litauischer Sprache, die organisatorische Tätigkeit der Kirche und das Bußsystem für die Verletzung der kirchlichen Gebote wirkten sich auf den Glauben der Bevölkerung aus und prägten bestimmte Elemente der Volkskultur. Somit entwickelte sich die Reformation in Kleinlitauen zu einem wichtigen Faktor bei der Herausbildung einer spezifischen Subkultur.

In der Zeit zwischen den 60er Jahren des 16. Jh. und dem Anfang des 17. Jh. stieß die Reformation im Großfürstentum Litauen auf den wachsenden Widerstand der Gegenreformation, aber das Gleichgewicht im Kräfteverhältnis zwischen den zwei Lagern der Gläubigen blieb dennoch erhalten. Die Protestanten agierten im Großfürstentum Litauen unter schnell wechselnden gesellschaftlichen und politischen Bedingungen. Die Anhänger der evangelisch-reformierten Lehre, die Schirmherren der Kirchen mußten auf gerichtlichen Beschluß auf einen Teil der ehemals als katholische Kirchen gebauten Gotteshäuser verzichten und gründeten neue, die mit eigenen Stiftungen zur Akkumulierung von Geldmitteln zu deren Erhaltung ausgestattet waren.

Die Reformation als breite vielschichtige Bewegung hatte die Etablierung bestimmter Rechtsgrundsätze des Großfürstentums Litauen beeinflußt, die später als Grundlage für die Gesetze des Litauischen Statuts von 1588 dienten. Im litauischen Recht wurde das Verhältnis von Klerus und Staat neu geregelt, das *privilegium fori* für Geistliche aller Konfessionen sowie die Kompetenz der geistlichen Gerichte eingeschränkt, das Grun-

deigentum der Kirche und der Geistlichen nach der Art und Weise seines Erwerbs differenziert, und ein Teil des Grundeigentums durch den Beschluß des Seimas mit einer anteiligen Kriegssteuer belegt. Durch diese Gesetze wurde auch der Stand der katholischen Priester stärker an den Staat gebunden.

Das ausbalancierte Kräfteverhältnis zwischen den Bevölkerungsschichten unterschiedlicher Konfessionen und die vorherrschende positive Einstellung der Adligen zur Wahrung des allgemeinen Friedens schufen günstige historische Voraussetzungen zur Erlangung der Vormachtstellung, und zwar nicht mit Gewalt oder mit Waffen, sondern durch kulturelle Betätigung. Diese Umstände erlaubten es den Verfechtern der Reformation und den Anhängern der Gegenreformation, einander schöpferische Impulse zu vermitteln.

Dieser schöpferische Austausch trug Früchte, solange von der Reformation positive Impulse für die Kultur des litauischen Staates ausgingen und sie von der katholischen Bevölkerung auch als positive Herausforderung aufgenommen wurden. Als die Umstände erlaubten, die Vormachtstellung in der Gesellschaft mit anderen Mitteln zu erringen, büßte die Reformation einen Teil ihrer Bedeutung als kultureller Faktor ein. Aber die Zeit, in der sich beide konkurrierenden Parteien voneinander zum aktiven und fruchtbaren Handeln anspornen ließen, hatte in Litauen beinahe fünfzig Jahre lang gedauert. Daher war die Reformation im Großfürstentum Litauen in dieser Zeit ein Mittel zur intensivsten Modernisierung der Kultur und zur Stärkung ihrer Existenzgrundlagen. Der Prozeß der Modernisierung selbst und seine Ausgestaltung waren durch die vorherrschende Induktion und den Austauschcharakter in der Tätigkeit der Anhänger unterschiedlicher Konfessionen geprägt.

Aufgrund dieser Umstände wird die betreffende Etappe der Reformation als eine der dynamischsten Perioden in der Kulturgeschichte des Großfürstentums Litauen bezeichnet. Die Anhänger der Reformation schufen oder übernahmen eine Vielzahl neuer kultureller Elemente und leisteten Initiativarbeit, die von der katholischen Seite aufgegriffen und fortgeführt wurde.

Die Protestanten des Großfürstentums Litauen verfaßten und verlegten die ersten nicht scholastischen theologischen Texte, sorgten für einen kontinuierlichen Buchdruck, erstellten und verlegten die Übersetzung des vollständigen Bibeltextes sowie mehrere Übersetzungen des Neuen Testaments. Sie gelten als Begründer der Kritik des Bibeltextes im Großfürstentum Litauen und trugen zur Weiterentwicklung der gesellschaftlichen

Publizistik bei. In ihren Ansichten zur Gesellschaftsstruktur zeichneten sich die ersten Umrisse des Individuums ab, die sich in der Neuzeit gefestigt hatten. Die Gleichgesinnten des evangelischen Kreises um die Fürsten der Radvilas-Familie in Biržai und Dubingiai verfaßten historische Heldendichtungen, in denen sie den Stellenwert des litauischen Staates besonders hervorhoben. Sie bauten das Netz der gemeindlichen Schulen aus, begannen mit der Gründung von Mittelschulen und setzten sich auch für die Gründung einer Hochschule ein. Diesen Gedanken griffen die Katholiken auf und gründeten 1579 die Universität Vilnius. Die Impulse zur Schaffung eines vollständigen Schul- und Bildungssystems im Großfürstentum Litauen gingen aber von Anfang an von den Anhängern der Reformation aus. Der von ihnen initiierte Buchdruck in litauischer Sprache verleitete auch die Katholiken im Großfürstentum Litauen zur Nachahmung. Die Konkurrenz in diesem Bereich führte zur Schaffung von Grundlagen des Schrifttums in litauischer Sprache im Großfürstentum Litauen. Die verstärkte Hinwendung bestimmter Teile der Gesellschaft zur Arbeit im kulturellen Bereich und ein tieferes Verständnis ihrer Bedeutung sind als neue Erscheinungen zu bewerten.

Im Verlauf von nur einer Generation seit dem Beginn der Reformation bildete sich ein aktiver Kreis von kulturinteressierten Bojaren, Bürgern und Adligen, für die die Verfassung von Texten bereits als Ausdruck der eigenen Persönlichkeit galt, das in Schriftform festgehaltene Gedankengut als Verkörperung der eigenen Gedankenwelt. Ein verfaßter Text und ein herausgegebenes Buch wurden einem Denkmal oder einem historischem Ereignis gleichgesetzt. In dieser Zeit wurden Werke geschaffen, die von fester Bindung zwischen Gegenwart und Vergangenheit des Volkes und dem Bestreben zur Schaffung und Festigung des Staates geprägt waren. Gleichzeitig spiegelte diese Auffassung die wesentlichen Züge der Persönlichkeit der Renaissance-Epoche wider. Im Großfürstentum Litauen fielen diese Erscheinungen mit der Reformation zusammen. Vertreter des weltlichen Besitzstandes schufen seit den 50er Jahren des 16. Jh. zahlreiche Werke der politischen Publizistik, philosophische Traktate über Gesellschaft, Staat und Erneuerung des Rechts sowie ein breites Schrifttum zu besonderen Anlässen.

Dank der raschen Intensivierung kultureller Prozesse festigte sich im Laufe weniger Generationen in der Mentalität des aktiven Teils der Bevölkerung Litauens das Erbe des klassischen Altertums, das in Europa zu neuem Leben erweckt wurde. Es fand seinen Niederschlag im Schaffen der Schreibkundigen, in der politischen Publizistik und prägte das historische Bewußtsein Litauens.

Die Prozesse der kulturellen Entwicklung wurden sowohl von Elementen aus dem Kulturverständnis der Reformationszeit beeinflußt als auch mit Bezug auf die Kenntnis des politischen und kulturellen Lebens in anderen Ländern um eine reichere Erfahrung ergänzt. Alle diese Faktoren wurden in einer kurzen Zeit zu Bausteinen für Innovationen, die sich in der Kultur Litauens durch Übernahme, Umsetzung und Anpassung durchsetzten, oder zum wesentlichen Element der Umwandlung und zu deren Inhalt selbst.

In den ersten zehn Jahren des 17. Jh. wurden bereits die ersten bedrohlichen Anzeichen des Wandels im gesellschaftlichen Verhalten deutlich, jedoch schien die Reformation gegen Ende des vom Gleichgewicht des Kräfteverhältnisses zwischen unterschiedlichen Konfessionen gekennzeichneten Zeitabschnitts dennoch fähig, weitere Impulse für das Kulturschaffen zu vermitteln.

Deutsche Übersetzung von
Vytautas Vaišnoras

SL 014. Leidykla „Baltos lankos", Mėsinių g. 4, 2001 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius. Užsakymas280